STEVEN PINKER

DÜŞÜNCENİN MADDESİ

ALFA

NEW YORK TIMES BESTSELLER

STEVEN PINKER

DÜŞÜNCENİN MADDESİ

İnsan Doğasına Açılan Pencere Olarak Dil

ALFA | BİLİM

3306 | ALFA | BİLİM | 141

DÜŞÜNCENİN MADDESİ

STEVEN PINKER

1954 doğumlu Kanadalı-Amerikalı evrimsel psikolog, bilişsel bilimci ve popüler bilim yazarı. Steven Pinker'ın akademik uzmanlıkları; deneysel psikoloji, algı, görsel kavrama, dil gelişimi ve çocukta dil gelişimidir. Daha çok dilin bir içgüdü olduğu ya da doğal seçilim sonucunda biyolojik uyum süreciyle geliştiği düşüncesiyle tanınmıştır. Pinker dilin doğuştan olduğunu kabul etmekle birlikte, evrimsel yaklaşımı dolayısıyla Noam Chomsky ve diğerlerinden ayrılır. *New York Times* tarafından en iyi satan kitaplar ödülüne layık görülen Pinker'ın Türkçede yayımlanan eserleri arasında *Boş Sayfa* (Boğaziçi Üniversitesi Yayınları) ve *Zihin Nasıl Çalışır* (Alfa Bilim) sayılabilir.

MEHMET DOĞAN

ODTÜ Biyoloji mezunu. Moleküler Biyoloji yüksek lisansını NYU Biyoloji Bölümünde tamamladı. 2009'dan beri serbest çevirmenlik yapıyor. Başlıca çevirileri şunlardır: *Genom* (Matt Ridley), *Gen Çeviktir* (Matt Ridley), *Haklı Savaş Haksız Savaş* (Michael Walzer), *Boş Sayfa* (Steven Pinker), *Kent Paryaları* (Loic Wacquant), *Evrimin Dört Boyutu* (Eva Jablonka), *Âdem'in Dili* (Derek Bickerton), *Erken Modern Avrupa'da Tıp ve Toplum* (Mary Lindemann), *Sosyal Antropoloji ve İnsanın Kökeni* (Alan Barnard), *Nanogelecek* (J. Storrs Hall), *Isaac Newton* (James Gleick), *Rusya'nın Kısa Tarihi* (Paul Bushkovitch), *Belleğin Peşinde* (Eric Kandel), *Dillerin Kısa Tarihi* (Tore Janson), *Modern Bireyciliğin Mitleri* (Ian Watt).

Düşüncenin Maddesi
© 2016, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

The Stuff of Thought
© 2007, Steven Pinker

Kitabın Türkçe yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Dizi Editörü Kerem Cankoçak
Çeviri Mehmet Doğan
Redaksiyon Mehmet Ata Arslan
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-171-632-9
1. Basım: Ocak 2018

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 10905

STEVEN PINKER

DÜŞÜNCENİN MADDESİ

İnsan Doğasına
Açılan Pencere Olarak Dil

Çeviri
Mehmet Doğan

ALFA | BİLİM

Rebecca'ya İthafen

İçindekiler

Önsöz, 7

SÖZCÜKLER VE DÜNYALAR 11
TAVŞAN DELİĞİNDEN AŞAĞI 39
DOĞUŞTAN GELEN ELLİ BİN KAVRAM (DİLE VE DÜŞÜNCEYE DAİR BAŞKA SIRA DIŞI KURAMLAR) 118
GÖĞÜ YARMAK 193
EĞRETİLEMENİN EĞRETİLEMESİ 290
ADIN NE DEĞERİ VAR? 341
TELEVİZYONDA SÖYLENEMEYEN YEDİ SÖZCÜK 393
İNSANLARIN OYNADIĞI OYUNLAR 454
MAĞARADAN KAÇMAK 515

Kaynakça, 531
Dizin, 569

ÖNSÖZ

Sözcükleri kullanma tarzımıza ilişik bir uzay ve zaman kuramı mevcut. Madde kuramı ile nedensellik kuramı da var. Dilimiz, kendi bünyesinde bir cinsellik modeli (aslında iki model), ayrıca samimiyet, iktidar, adalet kavramları barındırıyor. Yücelme, yozlaşma, tehlike... esenlik kavramıyla ve özgür irade felsefesiyle birlikte bunlar da anadilimize işlemiş. Bu kavramların ayrıntıları dilden dile değişse de genel mantıkları hep aynı. Bir araya gelip insana özgü bir gerçeklik modeli inşa ediyorlar. Bu model ile en sağlam bilim ve mantık yaklaşımlarımızın kazandırdığı nesnel gerçeklik anlayışı arasında önemli farklar bulunuyor. Her ne kadar bu görüşler dilin yapısına işlemiş olsa da, kökleri dilin kendisinden daha derinlere uzanır. Çevremizde olup biteni anlama tarzımızın, etrafımızdaki insanlara güvenilirlik atfetme ve onları suçlama usullerimizin, onlarla ilişkilerimizi müzakere etme tarzımızın temel kurallarını belirlerler. Dolayısıyla dilimizi (sohbetlerimizi, şakalarımızı, küfürlerimizi, hukuki tartışmalarımızı, bebeklerimize verdiğimiz isimleri) yakından incelemek, kim olduğumuza ilişkin içgörü kazandırabilir.

Elinizde tuttuğunuz kitabın önermesi budur. Dile ve zihne ilgi duyan geniş okur kitlesi için yazılmış bir üçlemenin üçüncü kitabıdır. Birincisi *The Language Instinct* [*Dil İçgüdüsü*], dil melekesini gözden geçiriyordu: Dil hakkında öğrenmek isteyip de sormaya korktuğunuz her şey. Dil, ses ile anlam arasında bağlantı kurmanın yoludur. Serinin öteki iki kitabı, bu iki alanı ele alıyor. *Words and Rules* [*Sözcükler ve Kurallar*], dil birimlerini, bellekte nasıl istiflendiklerini, dile anlatım gücünü kazandıran engin sayıda kombinasyonu nasıl oluşturduklarını işliyordu. *Düşüncenin Maddesi*, bu ilişkinin öteki cephesini, anlamı ele alır. Kitabın bakış açısı, kelimelerin ve inşaların* anlamlarını, dilin toplum-

* *Constructions*. Bu kitapta "construction" terimini çok sık kullanan Pinker, *Boş Sayfa* kitabında sadece "toplumsal inşacıları" (social construc-

sal ortamlarda kullanılma tarzını, dilbilimcilerin anlambilim ve edimbilim dediği konu başlıklarını içeriyor.

Elinizdeki kitap, insan doğasını ele alan üç kitaplık bir üçlemeyi de kapsıyor. *How the Mind Works* [*Zihin Nasıl Çalışır,* Alfa Yayınları], bilişsel bilim ve evrimci psikoloji ışığında, tersine mühendislik yaklaşımı tutturarak ruhu anlamaya çalışıyor. *Blank Slate* [*Boş Sayfa*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları], insan doğası kavramını ve bunun ahlaki, duygusal, politik renklerini irdeliyor. Elinizdeki kitapsa konuyu başka bir tarzla ortaya koyuyor: İnsanların, düşüncelerini ve hislerini sözcüklere dökme usulünden hareketle kendi yapımız hakkında neler öğrenebiliriz.

Dil konulu öteki kitaplarımdaki gibi, ilk bölümler ara sıra teknik meselelere dalıyor. Fakat konuların kolay anlaşılması için epey ter döktüm. Eminim ki ele aldığım konu, insanın işleyişine ilgi duyan herkesin dikkatini çekecektir. Dil, insan yaşamıyla iç içe geçmiştir. İnsanları bilgilendirmek, ikna etmek için dilden faydalanırız, ama tehdit etmek, akıl çelmek ve şüphesiz sövmek için de dili kullanırız. Gerçekliği kavrama usulümüzü yansıtır, ayrıca başkalarına yansıtmaya uğraştığımız öz imgemizi ve bizi başkalarına bağlayan bağları da yansıtır. Sizi, dilin, insan doğasına açılan pencere olduğuna ikna etmeyi umuyorum.

Bu kitabı kaleme alırken pek çok insanın tavsiyesinden, desteğinden faydalandım. Başta yayıncılar Wendy Wolf, Stefan McGrath, Will Goodland ve temsilcim John Brockman. Bütün taslağı gözden geçiren cömert okurların bilgeliğinden (Rebecca Newberger Goldstein, David Haig, David Kemmerer, Roslyn Pinker, Barbara Spellman), ayrıca kendi uzmanlık alanları uyarınca bölümler hakkında yorumlarda bulunanların ustalıklarından, deneyimlerinden müthiş yararlandım: Linda Abarbanell, Ned Block, Paul Bloom, Kate Burridge, Herbert Clarke, Alan Dershowitz, Bruce Fraser, Marc Hauser, Ray Jackendoff, James Lee, Beth Levin, Peggy Li, Charles Parsons, James Pustejovsky, Lisa Randall, Harvey Silverglate, Alison Simmons, Donald Symons, J. D. Trout, Michael Ullman, Edda Weigand, Phillip Wolff. Sorularıma yanıt verenlere ya da öneriler-

tionism) eleştirdiği bölümlerde bu terimi kullanmıştı. Türkçe *karşılığı inşa, yapı, kuruluş, yorum, tefsir* (hukuk), *kurgu* (politika) vs olan *construction* için bu kitabın bağlamına en uygun karşılık olarak "inşa" teriminde karar kıldık –yn.

de bulunanlara da teşekkür ederim: Max Bazerman, Iris Berent, Joan Bresnan, Daniel Casasanto, Susan Carey, Gennaro Chierchia, Helena Cronin, Matt Denio, Daniel Donoghue, Nicholas Epley, Michael Faber, David Feinberg, Daniel Fessler, Alan Fiske, Daniel Gilbert, Lila Gleitman, Douglas Jones, Marcy Kahan, Robert Kurzban, Gary Marcus, George Miller, Martin Nowak, Anna Papafragou, Geoffrey Pullum, S. Abbas Raza, Laurie Santos, Anne Senghas, G. Richard Tucker, Daniel Wegner, Caroline Whiting, Angela Yu. Bu, Katya Rice'ın tashih etmeyi kabul ettiği altıncı kitabım. Tıpkı diğerleri gibi bu kitap da onun tarzının, hassasiyetinin, merakının faydasını gördü.

Gündelik konuşmalardan incelikli anlambilim olgularına ilişkin onca örnek toplayan, bölümlerin süslemelerini tasarlayan, türlü türlü katkıda bulunan Ilavenil Subbiah'a teşekkürü borç bilirim. Babam Harry'ye, annem Roslyn'e teşekkürler, aileme de: Susan, Martin, Eva, Carl, Eric, Rob, Kris Jack, David, Yael, Gabe, Danielle. Hepsinden çok *bashert*'im [ruh eşim] Rebecca Newberger Goldstein'a teşekkür ediyorum. Bu kitap ona ithaf edilmiştir.

Bu kitap için yapılan araştırmaları NIH Ödeneği HD-18381 ve Harvard Üniversitesi Johnstone Family Kürsüsü desteklemiştir.

1
SÖZCÜKLER VE DÜNYALAR

11 Eylül 2001 günü kaçırılan bir yolcu uçağı sabah saat 8:46'da New York Dünya Ticaret Merkezinin kuzey kulesine çarptı. 9:03'te ikinci bir uçak güney kulesine bindirdi. Çarpma sonucu çıkan cehennem yangınları iki binanın da yıkılmasına yol açtı. Güney kulesi bir saat iki dakika boyunca alev alev yandıktan sonra çöktü. Yirmi üç dakika ardındansa kuzey kulesi yıkıldı. Saldırıları tasarlayan akıl, El Kaide terörist örgütünün önderi Usame bin Ladin'di. ABD'nin gözünü korkutup Suudi Arabistan'daki askeri varlığını çekmesini, İsrail'i desteklemeyi bırakmasını umuyor, böylece Müslümanları birleştirmeyi ve halifelik kurulmasına önayak olmayı hedefliyordu.

O gün olan bitenlere 11 Eylül (9/11 [nine-eleven]) diyoruz. 9/11, şimdilik yirmi birinci yüzyılın en önemli politik ve düşün olayı olarak öne çıkıyor. Çeşitli konularda fikir tartışmalarının kıvılcımını çakmıştır: Ölüleri anmanın en düzgün yolu nedir; aşağı Manhattan nasıl yeniden canlandırılır; acaba saldırılar kadim İslami köktendincilikten mi kaynaklandı yoksa günümüzün devrimci bir çalkantısından mı? Saldırılardan önce ve saldırılara verilen tepkide ABD'nin dünya sahnesindeki rolü nedir? Yurttaşların özgürlüklerinden, haklarından taviz verilmeden terörizme karşı en iyi koruma nasıl sağlanacak?

Fakat 9/11'ın tetiklediği ama daha az bilinen bir tartışmayı ele almak isterim. O Eylül sabahı New York'ta tam olarak kaç olay meydana geldi?

Tek olay olduğu söylenebilir. Binalara yapılan saldırılar, tek gündeme hizmet eden bir adamın zihninde tasarladığı tek planın parçasıydı. Birbirlerinden birkaç dakika ve metre arayla meydana geldiler, tek adı, tek tasarımı, tek sahibi bulunan bir tesisin bölümlerini hedef aldılar. Böylece tek bir askeri ve politik olaylar zincirini başlattılar.

İki olayın gerçekleştiği yanıtı da verilebilir. Kuzey ve güney kuleleri, ayrı birer cam ve çelik yığınıydı, belli bir mesafeyle ayrı duruyorlardı, uçaklar farklı zamanlarda çarptı, binaların varoluşları farklı zamanlarda sona erdi. Kuzey kulesinden yoğun duman tüterken güney kulesine yaklaşan ikinci uçağın kayda alındığı amatör video, bu ikilik halini gözden kaçmayacak biçimde ortaya koyuyor: O korkunç anda, olaylardan biri geçmişte donup kalmışken, öbürü ufukta belirmişti. Aynı gün meydana gelen başka bir olay, yani kaçırılan üçüncü uçağın Washington'daki hedefine varmadan yolcuların başkaldırısı sayesinde yere çakılması, kulelerden birinin kurtulma ihtimalini akla getiriyor. Olası dünyaların her birinde ayrı olay gerçekleşmiştir, dolayısıyla kendi *asıl* dünyamızda da öyledir, denebilir. Bu yüzden çift olay olsa gerek, tıpkı bir artı birin iki etmesi gibi.

9/11'ın ağırlığından ötürü, bu tartışma, küstahlığa varacak ölçüde ciddiyetsiz görünebilir. Önemsiz ayrıntılara takılmak, kılı kırk yarmak, topluiğne başında dans eden meleklerin sayısını tartışmak misali içerimleriyle birlikte, salt "anlambilim" meselesidir, denebilir. Fakat elinizdeki kitabın konusu anlambilim. Dilin, iç ve dış âlemlerimizle ilişkisinin, düşünsel açıdan büyüleyici, gerçek dünya açısındansa önemli olduğunu düşünmesem, dikkatinizi çekmeye çalışmazdım.

"Önemi" nicelemek çoğunlukla güç olsa da, bu vakada kesin değer belirleyebilirim: üç buçuk milyar dolar. Bu meblağ, Dünya Ticaret Merkezi arsasının kiracısı Larry Silverstein'a ödenecek sigorta parasına ilişkin olarak görülen davada tartışılan miktardı. Silverstein'ın elindeki sigorta poliçeleri, her yıkım "olayı" için azami tazminatı şart koşuyordu. Eğer 9/11 tek olaysa, üç buçuk milyar dolar alacaktı. İki olaydan meydana geliyorsa, eline yedi milyar dolar geçecekti. Davalar sırasında avukatlar, *olay* teriminin geçerli anlamını tartışmaya açtı. Kiracının avukatları, olay terimini fiziksel bağlamda tanımlıyordu (iki yıkım); sigorta şirketlerinin avukatlarıysa zihinsel bağlamda tanımlıyordu (tek komplo). Demek ki salt "anlambilim" meselesi değilmiş!

Konu, düşünsel açıdan da önemsiz değil. 9/11'ın küme elemanı sayısıyla ilgili tartışma olgular üzerinden cereyan etmez, yani o gün meydana gelen fiziksel olaylar ve insan eylemleri üzerinden ilerlemez. Kabul etmek gerekir ki bunlara da itiraz edilmiştir: Çe-

şitli komplo kuramlarına göre binaları Amerikan füzeleri vurmuş ya da Amerikalı yeni muhafazakârların, İsrailli casusların veya bir psikiyatr hizbinin tasarladığı bir komployla denetli şekilde patlatılmış. Fakat ayrıksı tipler dışında, çoğunluk, olgular üzerinde hemfikir. Bunların farklılaştığı nokta, olguların *yorumlanışıdır*: Uzaydaki çok karmaşık madde girdabı insan zihninde nasıl kavramlaştırılmalı? İleride göreceğimiz üzere, bu tartışmadaki kategoriler, dilimizdeki kelimelerin anlamlarına siniyor, çünkü gerçekliği kafamızda temsil etme usulümüze nüfuz ediyorlar.

Anlambilim, sözcüklerin düşüncelerle ilişkisini ele alır, ama sözcüklerin başka insan kaygılarıyla ilişkisini de konu eder. Anlambilim, sözcüklerin gerçeklikle ilişkisiyle ilgilenir: Konuşan kişilerin, ortak hakikat anlayışına kendini adama şekliyle, ayrıca düşüncelerinin, dünyadaki şeylere ve durumlara demir atma usulüyle ilgilenir. Sözcüklerin toplulukla ilişkisini ele alır; nasıl oluyor da tek konuşan kişinin yaratımıyla doğan yeni sözcük, nüfusun geri kalanında aynı fikri çağrıştırıyor, böylece bu sözcüğü kullanırken insanlar birbirini anlayabiliyor. Sözcüklerin duygularla ilişkisini de içerir: Sözcüklerin, nesnelere işaret etmekle kalmaması, sözcüklere hislerin yedirilmesi, böylece sözcüklerin büyü, tabu, günah hisleriyle donatılması. Ayrıca sözcükler ve toplumsal ilişkiler hakkındadır: İnsanlar, akıldan akla fikir iletmek dışında, sohbet eşiyle girmek istediği münasebet türünü müzakere ederken dili nasıl kullanıyor?

Bu sayfalarda tekrar tekrar karşımıza çıkacak bir zihin özelliği, en soyut kavramlarımızın bile somut senaryolar bağlamında anlaşılmasıdır. Bu özellik, kitabın ilgilendiği sahada tam güç devrededir. Sunuş bölümünde, kitabın kimi konu başlıklarına, ancak anlambilim merceğinden bakıldığında anlaşılabilecek gazete haberleriyle, internet öyküleriyle azıcık değineceğim. Bunlar, sözcüklerimizle bağlantılı dünyaların her birinden geliyor: düşünce, gerçeklik, topluluk, duygu, toplumsal ilişki dünyaları.

SÖZCÜKLER VE DÜŞÜNCELER

Dünyanın en pahalı anlambilim tartışmasındaki ihtilaflı konuya dönelim. "Olay" kelimesinin anlamıyla ilgili o üç buçuk milyar dolarlık tartışma. Tam olarak nedir olay? Olay bir zaman zarfıdır

ve fizikçilere göre zaman, sürekli bir değişkendir: Newton dünyasında önlenemez kozmik akış, Einstein dünyasında yekpare hiperuzayında dördüncü boyut. Fakat insan zihni, bu dokuyu yontup, olay dediğimiz ayrı parçalara bölüyor. Zihin, o dokuyu hangi noktalardan kesip ayırıyor? Dünya Ticaret Merkezi kiracısının avukatlarının işaret ettiği üzere, bazen kesiklilik, nesnenin durumunun değişmesini kapsar, mesela binanın yıkılması. Sigorta avukatlarının işaret ettiği üzere, bazen de insan eyleyicinin hedefini içerir, mesela yürürlüğe sokulan komplo gibi. Çemberler sık sık örtüşür: Eyleyici, bir nesneyi değiştirmeye niyet eder, eyleyicinin niyeti ile nesnenin akıbeti tek zaman çizgisini izler ve değişim anı, niyetin tamama ermesine işaret eder.

Üzerinde tartışılan dilin ardındaki kavramsal içeriğin kendisi dile benziyor (ikinci ve üçüncü bölümlerde bu görüşün kapsamını genişleteceğim). Sözcük boyutlu, dijital birimlerden (örneğin "olay") meydana gelen analog bir gerçekliği temsil eder, ayrıca bu birimleri, bir çuval dolusu paçavra gibi etrafa saçmak yerine sözdizimi yapısı vasıtasıyla bir araya getirir. Örneğin bin Ladin'in ABD'ye zarar vermek için eyleme geçmekle ve Dünya Ticaret Merkezinin o zaman yıkılmakla kalmaması, bu yıkıma bin Ladin'in eyleminin *neden olması*, 9/11'a ilişkin anlayışımız açısından elzemdir. Belirli bir insanın niyeti ile belirli bir nesnedeki değişim arasındaki neden-sonuç ilişkisi, 9/11'a ilişkin ana anlayışı, komplo kuramlarından ayırıyor. Dilbilimciler, kavram envanterine ve kavramları birleştiren şemalara, "kavramsal anlambilim" der.[1] Kavramsal anlambilim (düşünce dili), dilin kendisinden ayrı olmak zorunda, yoksa sözcüklerimizin ne anlama geldiği tartışmasını sürdüremezdik.

Aynı vakayı ele alan rakip yorumların şaşaalı bir yasal dava tetikleyebilmesi, gerçekliğin doğasının, insanların zihninde gerçekliğin temsil edilme tarzını belirlemediğini anlatıyor bize. Düşünce dili, belli bir durumu farklı ve birbiriyle uyumsuz şekillerde çerçevelendirmemizi mümkün kılar. 11 Eylül sabahı New York'ta yazılan tarih, zihnen nasıl betimlediğimize göre tek olay ya da iki

[1] *Kavramsal anlambilim* terimini uyduran, dilbilimci Ray Jackendoff'dur; *bkz.* Jackendoff, 1983; Jackendoff, 1990; Levin ve Pinker, 1992; Pinker, 1989.

olay sayılabilir. Bu betimlemeyse neye odaklanacağımıza, neyi göz ardı edeceğimize göre değişir. Bir olayı alternatif şekillerde çerçevelendirme yeteneği, mahkemeye gidilmesinin sebebi olmakla kalmaz, aynı zamanda insanın düşün yaşamının zenginliğinin de kaynağıdır. Göreceğimiz üzere, bilimsel ve edebi yaratıcılık için, mizah ve kelime oyunları için, toplumsal yaşamın dramları için malzeme temin eder. Üstelik, insan tartışmalarının sayısız arenasının zeminini hazırlar. Kök hücre araştırmalarında, bir hücre yığını mı yoksa gelişmekte olan bir insan mı yok ediliyor? Amerikan ordusunun Irak'a girmesi ülkeyi istila etmek anlamına mı geliyor yoksa ülkeyi özgürleştirmek mi? Kürtaj, gebeliği mi sonlandırıyor yoksa çocuğun canına mı kıyıyor? Yüksek vergi oranları, serveti paylaşmanın mı yoksa kazançlara el koymanın mı yolu? Tıbbi bakımı devlet idaresine bırakmak, yurttaşların sağlığını koruyan bir izlence mi yoksa devletin iktidar alanını mı genişletiyor? Tüm bu tartışmalarda olayı çerçevelendirmenin iki usulü karşı karşıya gelir ve tartışmanın tarafları, kendi çerçevelerinin şartlara daha iyi uyduğunu gösterme mücadelesi verir (beşinci bölümde irdeleyeceğimiz bir ölçüt). Geçen on yıllık dilimde önde gelen dilbilimciler, Amerikalı Demokratlara, son seçimlerde Cumhuriyetçi Partinin onları nasıl hezimete uğrattığını anlatıp politik tartışmalarda anlambiliminin denetimini nasıl tekrar ele geçirecekleri konusunda tavsiye verirken, örneğin *vergi* sözcüğü yerine *üyelik aidatı* ve *aktivist yargıçlar* yerine *özgürlük yargıçları* demelerini söylüyorlardı.[2]

9/11'ın küme eleman sayısıyla ilgili tartışma, düşünce diline ilişkin yine ilginç bir olguyu öne çıkarıyor. O günün olaylarını nasıl sayacağız diye kafa patlatırken, bunlara sayılabilir nesne muamelesi yapmamız istenir, mesela yığın içinde poker fişleri gibi. O gün New York'ta bir olay mı yoksa iki olay mı meydana geldi tartışması, dörtlü kutudan çıkarılmış iki tereyağı paketi ya da ikisi bir dolara satılan bir çift greyfurt misali şeylerin hızlı kasada bir parça mı iki parça mı sayılacağı tartışmasına benzer. Nesneleri saymakla ve olayları saymakla ilgili benzer bir muğlaklık, Einstein'ın zamanı ve uzayı gerçeklikte eşdeğer olarak tasvir

[2] Lakoff, 2004; Lakoff, 2006; Nunberg, 2006. Bakınız S. Pinker, "Block That Metaphor," *New Republic,* 9 Ekim, 2006.

edişinin çok öncesinden itibaren, insan zihninde uzaya ve zamana eşdeğer muamele edilmesinin pek çok yönteminden biridir.

Dördüncü Bölümde göreceğimiz üzere, zihin, maddeyi, ayrık şeyler (sucuk misali) ve sürekli şeyler (et misali) diye sınıflandırır. Keza zamanı, ayrık olaylar (karşıdan karşıya geçmek) ve sürekli etkinlikler (gezinmek) diye sınıflandırır. Hem uzay hem de zaman açısından, nesneleri ya da olayları saymamızı mümkün kılan zihinsel merceği, her birini neyin meydana getirdiğini daha yakından incelememizi de sağlar. Uzay (mekân) bağlamında, nesneyi meydana getiren maddeye odaklanabiliriz (gömleğimin her yerine sucuk bulaştı demek gibi); zaman bağlamında, olayı meydana getiren etkinliğe odaklanabiliriz (kadın caddede karşıdan karşıya geçiyordu demek gibi). Bu bilişsel mercek, kendimizi uzaydan sıyırıp bir nesne derlemesini yığın olarak görmemizi sağlar (çakıl taşı ile çakıllık arasındaki fark gibi). Ayrıca zamana da dışarıdan bakmamızı sağlar, böylece olaylar derlemesini bir tekrar olarak görebiliriz (çiviye vurmak ile çivi çakmak arasındaki fark gibi). Zamanda da uzayda da bir öğeyi zihnen bir konuma yerleştiriyor, ardından yerini değiştiriyoruz: Toplantının saatini 3:00'dan 4:00'a kaydırabiliriz, tıpkı arabayı sokağın bir ucundan öbür ucuna hareket ettirmemiz gibi. *Uçlardan* bahsetmişken, kendi zihinsel geometrimizin kimi ince noktaları bile uzaydan zamana taşınabilir. *Sicim ucu*, teknik olarak noktadır, fakat *Herb sicimin ucunu kesti* diyebiliyor olmamız sayesinde uç uca bitişik küçük bir parça olarak yorumlanabilir. Aynısı zaman için de geçerli: *Dersin sonu* teknik açıdan bir ândır, fakat *şimdi dersin sonunu anlatacağım* diyebiliyoruz, dolayısıyla olayın tepe noktasını, o âna bitişik küçük bir zaman zarfı içeriyor diye yorumluyoruz.[3]

İleride göreceğimiz üzere, dil, OLAYLAR NESNEDİR ya da ZAMAN UZAYDIR misali örtük eğretilemelerle [metafor] doludur. Aslında, uzayın, yalnızca zaman için değil pek çok durum ve koşul için kavramsal bir taşıt olduğu görülüyor. Nasıl toplantı saat 3:00'dan 4:00'a kaydırılıyorsa, trafik ışığı yeşilden kırmızıya değişiyorsa, kişi de hamburger köftesi kızartmaktan şirket idare etmeye geçebilir, ekonomiyse kötü durumdan daha berbat duruma kayabilir. Eğretileme dilde öyle yaygındır ki soyut fikirler için

[3] Jackendoff, 1990.

eğretileme olmayan ifadeler bulmak güç. Peki, dilin somutluğu, insan düşüncesi hakkında ne anlatıyor? Zihinde, en narin kavramlarımızın bile zihinsel sahnede dolaştırdığımız madde öbekleri olarak temsil edildiğini mi ima ediyor? Dünya hakkında birbirine rakip savların doğru ya da yanlış olamayacağını, belli bir durumu farklı şekillerde çerçevelendiren alternatif eğretilemeler olduklarını mı söylüyor? Bunları Beşinci Bölümde ele alıyoruz.

SÖZCÜKLER VE GERÇEKLİK

9/11'ın ertesinde olan bitenler başka bir anlambilim tartışmasına da can verdi. Bu tartışmanın sonuçları, o günün olayları nasıl sayılacak tartışmasında söz konusu olan milyarlarca dolardan da ciddiydi. Bu seferki, 9/11'ın mâl olduğu paradan ve yaşamlardan çok daha fazlasına mâl olan, yüzyılın geri kalanında tarihin akışını belki etkileyecek bir savaşı içeriyordu. Söz konusu tartışma, başka bir sözcük kümesinin anlamına dayanıyor; kesin konuşmak gerekirse, şu on üç sözcük:

> Britanya hükümeti, Saddam Hüseyin'in kısa süre önce Afrika'dan muazzam miktarda uranyum istediğini öğrendi.

Bu tümce, George W. Bush'un 2003 yılının Ocak ayında ABD kongresinde yaptığı yıllık konuşmada dile getirildi. Saddam'ın, Batı Afrika'da Nijer'deki kaynaklardan "sarı pasta" adlı bir nevi uranyum cevherinden beş yüz ton satın almaya uğraştığını ima eden istihbarat raporlarına atıfta bulunuluyordu. Pek çok Amerikalının ve Britanyalının gözünde, Saddam'ın nükleer silah yapma olasılığı, Irak'ın işgal edilmesi, Saddam'ın devrilmesi için tek haklı nedendi. O yılın bahar mevsiminde ABD'nin önderliğinde işgal başladı. Vietnam Savaşından beri Amerika'nın en nefret edilen dış politika girişimi bu olmuştur. İstila sırasında görüldü ki Saddam'ın nükleer silah imalatı yapacak tesisi falan yoktu, üstelik muhtemelen, Nijer'den sarı pasta alma ihtimalini hiç yoklamamıştı. Bütün dünyadaki afişlerin, haber manşetlerinin tabiriyle, "Bush Yalan Söylemişti."

Peki, yalan söylemiş miydi? Yanıt, iki tarafın da yandaşlarının düşündüğü kadar dolambaçsız değildir. Britanya Parlamentosunun ve ABD Senatosunun soruşturma kurulları, Britanya istihba-

ratının, Saddam'ın sarı pasta satın almaya çalıştığına inandığını belirlemiştir. Britanya istihbarat subaylarının bu inancına ilişkin kanıtların bütünüyle akıldışı olmadığını, ama kesin hükme varmaya yetmediğini gösterdiler. Üstelik, Amerikalı istihbarat uzmanlarının, raporların doğruluğundan şüphe ettiklerini de gün yüzüne çıkardılar. Bu olgular düşünüldüğünde, Bush'un yalan söyleyip söylemediğini nasıl belirleyeceğiz? Britanya istihbaratına güvenmesi akıllıca mıydı ya da kesin olmayan bilgilere dayanarak hesaplanmış bir risk mi üstlendi meselesi değildir bu. Acaba ülkeyi istila etme gerekçesi olarak dünyaya bu bilgi parçasını nakledercken dürüst davranmadı mı meselesi söz konusu. Bu mesele, o on üç sözcükten birinin, yani *öğrenmek* fiilinin anlamıyla bağlantılı.[4]

Öğrenmek, dilbilimcilerin olgusal dediği fiil cinsindendir; özneye atfedilen inancın doğru olmasını zorunlu kılar. Bu açıdan, *bilmek* fiiline benzerken, *sanmak* fiilinin tersidir. Diyelim ki arkadaşım Mitch, 1948 Amerikan başkanlığı seçimlerinde Thomas Dewey'nin Harry Truman'ı geçtiğine inanıyor. Ancak bu inanç hatalıdır. *Mitch, Dewey'nin Truman'ı yendiğini sanıyor* desem yanılmış olmam, gelgelelim, *Mitch, Dewey'in Truman'ı yendiğini biliyor* diyemem, çünkü aslında Dewey, Truman'ı yenmiş falan değil. Mitch öyle sanabilir, fakat bizler işin aslını biliyoruz. Aynı sebepten ötürü, Mitch'in, Dewey'in Truman'ı yendiğini *kabul ettiğini, keşfettiğini, gözlemlediğini, hatırladığını, gösterdiğini* ya da en önemlisi *öğrendiğini* söylemek de doğru olmaz. Elbette *öğrenmek* fiilinin olgusal olmayan başka anlamları var, kabaca "öğretilmiş olmak" gibi; *yüksek lisans okurken, dört farklı tat tomurcuğunun var olduğunu öğrendik*, diyebilirim, gerçi yeni keşifler sayesinde beş tat tomurcuğu türünün var olduğu artık malum. Fakat olağan kullanımında, özellikle bitmişlik gösteren zaman kipiyle kullanıldığında, bu fiil olgusaldır; "doğru bilgiyi edinmek" anlamına gelir.

O halde insanlar, felsefeci anlayışıyla "gerçekçidir." Bahsi geçen kişinin, belirli önermelerin doğru ya da yanlış olduğu inancından bağımsız olarak, bu önermelerin doğru ya da yanlış olmasına dilin gündelik kullanımında zımnen bağlı kalırlar. Olgusal fiiller, dili konuşan kişinin kendinden çok emin olduğu değil, tartışmasız doğru olduğunu varsaydığı bir unsur içerir: *Oswald'ın*

[4] Pullum, 2003b.

Kennedy'yi vurduğuna çok ama çok eminim, ama o mu yaptı bilmiyorum, demek, kendi içinde çelişki barındırmaz. Bu sebeple olgusal fiillerde bir paradoks esintisi olur. Kimse hakikatten emin olamaz. Çoğunluğumuz, asla emin olamayacağımızı biliyor, ancak *bilmek, öğrenmek, hatırlamak* gibi olgusal fiilleri içtenlikle kullanıp duruyoruz. Yüksek kesinlik derecesine sahip, dinleyicilerle ortak standartlarımızın haklı gösterdiği bir sezgimiz var olabilir, öyle ki belirli bir inancın kesinliğine bu sezgi sayesinde kefil olabiliriz, fakat genel olarak (gerçi muhtemelen bu özel vakada değil) söylediklerimizde yanılabileceğimizin de farkında olmalıyız. Mark Twain şu cümleyi kaleme alırken olgusal fiillerin anlambiliminden yararlanıyordu: "Dünyanın sorunu, insanların çok az şey bilmesi değil, bildikleri pek çok şeyin hatalı olmasıdır."[5] (Rivayete göre şunu da yazmış: "Gençken, olan olmayan her şeyi hatırlardım; fakat melekelerim artık zayıflamaya başladı; kısa süre sonra... [yalnızca] asla gerçekleşmemiş şeyleri hatırlıyor olacağım.")

Peki, Bush yalan söyledi mi? Yalan söylediği kuvvetle savunulabilir. Bush, Britanya hükümetinin, Saddam'ın uranyum aradığını "öğrendiğini" söylediğinde, Britanya hükümetinin, bu aramanın gerçekleştiğine *inandığı* önermesine değil, uranyum aramanın *gerçekten* meydana geldiği önermesine kendini bağlamış oldu. Eğer o zaman şüphe etmek için nedeni vardıysa, ki Amerikan istihbarat camiası kendi kuşkularını Bush yönetimine bildirmişti. Eğer öyleyse, on üç sözcük gerçek olmadığı bilinen istihbarat içeriyor demektir. Savunma bakanı Donald Rusmfeld, Bush'u savunurken, bu beyanın "teknik açıdan doğru" olduğunu söylemiştir, ayrıca Ulusal Güvenlik Müşaviri Condoleezza Rice, "bunu Britanyalıların söylediğini" eklemiştir. Fakat fiillerin nasıl değiştiğine dikkat edin: Bush, Britanyalıların, Saddam'ın sarı pasta istediğini söylediklerini beyan etmedi, ki bu durumda Saddam ne yapmış olursa olsun bu ifade doğru olurdu; oysa bunu *öğrendiklerini* söyledi, bu da ancak Saddam gerçekten o alışverişe çıkmışsa doğru olabilir. O halde olgusallık mantığı, Bush'u eleştirenlerin, onu yalan söylemekle itham ederken zımnen başvurduğu mantıktır.

---

[5] Josh Billings'in sözlerinin muhtemelen uydurma bir çeşidi ya da meali; *bkz.* Kim A. McDonald, "Many of Mark Twain's Famed Humorous Sayings Are Found to Have Been Misattributed to Him," *Chronicle of Higher Education*, 4 Eylül,1991, A8.

Yalancılık, bir devlet başkanı açısından suç kapsamına girebilecek bir ihlaldir, özellikle de korkunç bir savaşın *casus belli*'si* söz konusuysa. Anlambilimin, politika tarihinde gerçekten böyle bir neticesi olabilir mi? Bir Amerikan başkanının kaderinin, fiillerin ince noktalarına bağlı olması mantıklı mı? Bu soruya Dördüncü Bölümde döneceğiz, *olmak* sözcüğünün anlamına bel bağladığını göreceğiz.

Tıpkı olgusal fiiller gibi, sözcük anlamları konuşan kişinin hakikate sadakatine bel bağladığında, sözcükler gerçeklikle bağlantılıdır. Fakat sözcüklerin gerçeklikle daha doğrudan bağlantılı olmasının bir yolu var. Bunlar, kişinin kafası içinde istiflenmiş, dünyayla ilgili olgular olmakla kalmaz, dünyanın neden-sonuç dokusuna işlenmişlerdir.

Hiç şüphesiz sözcük anlamı, kafanın içindeki *bir şeye* bel bağlar. Geçen gün *sidereal* [uzak yıldızlara ilişkin] kelimesine rastladım ve mürekkep yalamış bir arkadaşıma ne anlama geldiğini sormak zorunda kaldım. Artık o arkadaşım yanımda olmasa da bu sözcüğün anlamını biliyor, cümle içinde kullanabiliyorum ("yıldızlara ilişkin" anlamına geliyor, mesela yıldız günü [*sidereal day*], Dünya'nın bir yıldızı kerteriz alarak ekseni etrafında tam dönüş için geçirdiği süre demek). Sözcüğü öğrendiğim an beynimin içinde bir şeyler değişmiş olsa gerek. Belki günün birinde bilişsel nörobilimciler bu değişikliğin ne olduğunu anlatabilir. Elbette çoğu zaman sözcüklerin anlamını sözlüğe bakarak ya da birine sorarak değil, bağlam içinde işittiğimizde öğreniyoruz. Fakat sözcük nasıl öğrenilmiş olursa olsun, beyinde iz bırakıyor olmalı. O halde bir sözcüğün anlamı, o sözcüğü bilen insanların kafaları içinde istiflenmiş bilgiden meydana geliyormuş gibi görünüyor: sözcüğü tanımlayan temel unsurlar ve somut bir sözcük söz konusuysa, ona atıfta bulunan imge.

Ancak Altıncı Bölümde göreceğimiz üzere, sözcüğün ortak bir tanımından ve imgesinden fazlası var olmalı. Bunu keşfetmenin en kolay yolu, isimlerin anlambilimine göz gezdirmektir.[6] *William Shakespeare* gibi bir adın anlamı nedir? Sözlüğe bakacak olursanız, şunun gibi bir şeye rastlarsınız:

---

* savaşı haklı çıkaran gerekçe –çn.

6 Kripke, 1972/1980.

Shakespeare, William (1564-1616), isim: İngiliz şair, oyun yazarı. En büyük İngiliz yazarlar arasında sayılır. Oyunlarının birçoğu Londra'da Globe Tiyatrosunda sahnelenmiştir. Bunlar arasında *II. Richard* gibi tarih konulu oyunlar, *Beğendiğiniz Gibi* ve *Kuru Gürültü* gibi komediler, *Hamlet, Othello, Kral Lear* gibi tragedyalar vardır. 154 sone yazmıştır. [Eşanlamlısı: Shakespeare, Shakespeare, William Shakespeare, ozan.]

Çoğunlukla bu tanıma, saçı kelleşmeye yüz tutmuş, masum gözlerle bakan, çok ince bıyıklı ve kabarık yakalı bir adamı resmeden ünlü gravür eşlik eder. Muhtemelen bu imge, isme ilişkin anlayışınızdan çok uzak değil.

Fakat *William Shakespeare*'in anlamı gerçekten bu mudur? Tarihçiler, on altıncı yüzyılın sonunda ve on yedinci yüzyılın başında Avon Nehri kıyısında Stratford'da ve Londra'da William Shakespeare adlı bir adamın yaşadığını kabul ediyor. Ancak ona atfettiğimiz oyunları gerçekten o mu yazdı hususunda 250 yıldır şüpheler var. Bu görüş, Dünya Ticaret Merkezini CIA çökertti diyen kurama benziyormuş gibi gelebilir kulağa, ama Walt Whitman, Mark Twain, Henry James ve günümüzün pek çok akademisyeni bu kuramı ciddiye almıştır, üstelik çok kuvvetli birtakım olgulara dayanıyor. Shakespeare'in oyunları, kendi yaşadığı dönemde önemli edebiyat eserleri olarak yayımlanmadı. O dönemde eserlerin yazarları günümüzdeki kadar özenli kaydedilmiyordu. Adamın kendisi nispeten az eğitimliydi, asla seyahat etmemişti, çocukları okur yazar değildi, kendi memleketinde iş insanı olarak tanınıyordu, öldüğünde anma töreni yapılmadı, mirasında kimseye kitap ya da elyazması bırakmamıştır. Hatta meşhur portreleri o yaşarken resmedilmemiştir ve portrelerin, adamın kendisine benzediğine inanmak için neden yok. O günlerde tiyatro oyunu yazmak itibarsız bir meşguliyet sayıldığından, gerçek yazar kimliğini sır olarak saklamak istemiş olabilir, ki çeşitli kuramlara göre bu eserleri Francis Bacon, Edward de Vere, Christopher Marlowe, hatta Kraliçe Elizabeth kaleme almış.

William Shakespeare'in, *Hamlet*'i, *Beğendiğiniz Gibi*'yi ve 154 soneyi kaleme alan büyük İngiliz şairi ve oyun yazarı olmadığına sizi ikna etmeye çalışıyor değilim. (Akademisyenler arasında ana teamül onun yazdığı yönünde; ben de onlara inanıyorum.) Amacım, onun yazmış olmama ihtimalini düşünmenizi ve sözcük anlamla-

rının kafa içini mesken tuttuğu görüşünün içerimlerini anlamanızı sağlamak. Farz edelim ki adli tıp kanıtları, Shakespeare'in eserlerinin bir başkası tarafından yazıldığını su götürmeyecek şekilde kanıtladı. Şimdi, eğer *William Shakespeare*'in anlamı, kafa içinde istiflenmiş bir nevi sözlük maddesiyse ya *William Shakespeare* teriminin anlamının değiştiğine ya da *Hamlet*'in gerçek yazarına, yaşarken onu kimse bu adla tanımasa da ölümünden sonra William Shakespeare adının verildiğine hükmetmeliyiz. (Sınavda, "Shakespeare'in oyunlarını William Shakespeare ya da o ismi taşıyan bir başkası kaleme almıştır," yazan bahtsız öğrenciye de tam not vermemiz şart.) Aslında, durum bundan da berbat. "Shakespeare, *Hamlet*'i yazdı mı?" sorusunu bile soramazdık, çünkü tanım gereği o yazmıştır. "Bekâr kişi evli değil mi" ya da "Grant'ın mezarında kim yatıyor" ya da "'Hey, Hey, Biz Monkees grubuyuz' şarkısını kim söylüyordu diye sormaya benzer. Dolayısıyla "William Shakespeare gerçekte *Hamlet*'i yazmış değil" hükmü, kendiyle çelişir.

Fakat bu içerimler kulağa çok tuhaf geliyor. Aslında, *Hamlet*'i Shakespeare mi yazdı diye sorarken mantıklı konuşmuş *oluyoruz*; onun yazmadığı yargısına varsak kendimizle çelişmiş olmayız; *William Shakespeare*'in her zaman taşıdığı anlamı hâlâ taşıdığını düşünebiliriz, yani o zamanlar İngiltere'de yaşamış biridir; gerçi adamın yaptıkları konusunda yanıldığımızı kabul edebiliriz. Shakespeare'in yaşamöyküsü hakkında bildiğimiz her türlü olgu altüst olsa bile örneğin 1564'te değil 1565'te doğduğu, memleketinin Stratford değil Warwick olduğu anlaşılsa bile o ismin aynı kişiye, deminden beri hakkında konuştuğumuz adama atıfta bulunduğunu düşünürüz.

Peki, eğer *William Shakespeare* "büyük yazar, *Hamlet*'in yaratıcısı" falan anlamına gelmiyorsa, tam olarak ne anlama geliyor? Bir ismin gerçekte sözcükler, kavramlar ya da resimler bağlamında tanımı yoktur. Bunun yerine isim, dünyada bir varlığa *işaret eder*, çünkü zamanın bir ânında bu varlığa o isim verilir, isim de varlığın üzerine yapışır. O halde *William Shakespeare*, doğduğu zaman Bay ve Bayan Shakespeare tarafından ismi konan bireye işaret ediyor. İsim, sonrasında ne iş yapmış olursa olsun, hakkında ne kadar az ya da çok şey bilirsek bilelim, o bireyle bağlantılıdır. İsim, dünyada belli bir bireye işaret eder, tıpkı şu an önümde

duran taşa parmağımla işaret edebilmem gibi. İsmin bize anlamlı gelmesinin sebebi, günümüzde kullandığımız ismi, ilk isimlendirme eylemine bağlayan, ağızdan (ya da kalemin ucundan) dökülmüş kesintisiz sözcük zinciridir. Sırf isimlerin değil, türlü türlü şeyleri niteleyen sözcüklerin de bir tanım içinde belli bir koşulu belirtmekten ziyade işaret etme, isim takma, yakıştırma vasıtasıyla dünyaya sıkı sıkıya iliştirildiğini göreceğiz.

Sözcüklerin gerçekliğe iliştirilmesi, dilin bizi, kendi kendine yeten bir simgeler ağında kapana kıstıracağı endişesini gidermeye yardımcı olur. Bu endişeye göre, sözcüklerin anlamları nihayetinde kendilerine çıkar, her sözcük başka sözcüklerle tanımlanır. Bir anlambilimcinin saptadığı üzere, sıradan bir sözlük, kullanıcılara şunu derken bu oyunu oynamaktadır: "*emir vermek*, *buyurmak* anlamına geliyor, *yönlendirmek* ve *talimat vermek* ise emir ya da buyruk kadar kuvvetli değildir;" *buyurmak* ise "yönlendirmek, boyun eğilmesi hakkına sahip olmak" demektir; *yönlendirmek* ise "emretmek," *talimat vermek* ise "emir vermek" anlamına geliyor; rica etmek, "nezaketle talep etmek" anlamına gelirken, *talep etmek*, "hak iddia etmek" anlamına gelir, *hak iddia etmek*, "istemek ya da talep etmek" demektir, *istemek* ise "ricada bulunmak" vs anlamına gelir.[7] Bu arapsaçı, sözcüklerden kesinlik bekleyenlerin gözünü korkutur, yapıbozumculuk, postmodernizm yandaşlarıysa bu keşmekeşi kucaklar. Bilgisayar jargonu için sözlük kaleme alan bir yazar bundan şöyle faydalanmıştır:

> **Sonsuz döngü, isim. Bakınız; döngü, sonsuz.**
> **Döngü, sonsuz**, isim. Bakınız; sonsuz döngü.

İsimlerin mantığı ve isim verme olaylarıyla bağlantılı başka sözcüklerin mantığı, anlamlar ağını dünyanın gerçek olaylarına ve nesnelerine demirleyerek bu kaygıları giderir.

Sözcüklerin gerçek insanlar, nesneler hakkındaki *bilgiyle* bağlantılı olmakla kalmayıp bu insanlarla, nesnelerle de bağlantılı olması, haberlerde çok karşılaştığımız bir uygulama alanı buluyor. Bu yüzyılın başında en hızlı büyüyen suç alanı, kimlik hırsızlığıdır. Kimlik hırsızı, isminizle bağlantılı bilgilerden faydalanır, mesela sosyal sigorta numaranız ya da kredi kartınızın veya ban-

[7] Wierzbicka, 1987.

ka hesabınızın numarası, şifresi gibi; böylece sahtekârlık yapar ya da mal varlığınızı çalar. Kimlik hırsızlığı mağdurları işlerini, banka kredilerini kaybedebilir, üniversitelere kabul edilmeyebilir, havaalanı güvenlik noktalarından geri çevrilebilir, hatta hırsızın işlediği suçtan ötürü tutuklanabilir. Kimliklerini temize çıkarmak için yıllarını harcamak, çok daha fazla masraf yapmak zorunda kalabilirler.

Cüzdanını yitirmiş ya da bilgisayarındaki bilgiler geri dönülemez biçimde ifşa edilmiş birinin yerine koyun kendinizi. Artık onun adını (diyelim ki Murray Klepfish) kullanan bir ikizi etrafta dolanıp borçlanıyor, ıvır zıvır satın alıyor. Şimdi bürokratları sahtekâr değil gerçek Murray Klepfish olduğunuza ikna etmelisiniz. Nasıl yapacaksınız? *William Shakespeare* vakasındaki gibi, *Murray Klepfish* sözcüklerinin ne anlama geldiğine dayanıyor mesele. "'Murray Klepfish', indirimli araba tekeri satan bir dükkân zincirinin Brooklyn doğumlu, Piscataway'de yaşayan, Acme Bankasında çek hesabı bulunan, evli ve iki çocuklu, yazlarını Jersey kıyısında geçiren anlamına geliyor," diyebilirsiniz. Fakat şu yanıtı verirler: "Bizim nazarımızda, 'Murray Klepfish', Delray Beach doğumlu, postalarını Albuquerque'de bir postaneden alan, kısa süre önce Reno'da bir sokak bürosunda boşanmış, yazlarını Maui'de geçiren özel spor hocasıdır. Banka hesabı konusunda sizinle hemfikiriz. Son zamanlarda hesaptan epey para çekilmiş."

Peki, *Murray Klepfish* isminin gerçekten atıfta bulunduğu kişinin siz olduğunuzu nasıl kanıtlarsınız? İstediğiniz her türlü bilgiyi sunabilirsiniz: sosyal sigorta numarası, ehliyet numarası, annenizin kızlık soyadı. Sahtekâr kişi, bunları ya kopyalayabilir (eğer bu bilgileri de çalmışsa) ya da tahrif edebilir (kendi eklediği ayrıntılarla, mesela fotoğraflarla, çalıntı kimliği geliştirebilir). Gerçek Shakespeare'i, yaşamöyküsüyle ilgili bilindik ayrıntılar vasıtasıyla başkalarından ayırt etmek nasıl şüpheli konuma düşmüşse, nihayetinde bugün kullanıldığı haliyle kendi isminizi, anne babanızın dünyaya gelişinizi selamladığı âna bağlayan neden-sonuç zincirine işaret etmek zorunda kalırsınız. Kredi kartınızı banka hesabınızdan çıkarmışsınızdır, hesabı sürücü ehliyetinizle açtırmışsınızdır, ehliyeti doğum belgesi sayesinde almışsınızdır, doğum belgenizi de hastanede yetkili kişi onaylamıştır. Yetkili kişi doğumunuz civarında anne babanızla temas

kurmuş, sizin, Murray adı verilen Klepfish olduğunuzu anne babanızın kendi ağızlarından işitmiştir. Sahtekâra gelince, tanıklık zinciri, isim verme ânına ulaşamadan yakın geçmişte sona erer. Kimlik hırsızlığını engellemek amacıyla alınmış önlemler, isimlerin mantığına ve sözcüklerin gerçeklikle bağlantısına bel bağlar: Zamanın akışı içinde kişiden kişiye iletimin kesintisiz zincirlerini saptamanın yolları var; bu iletim, geçmişte bir isim verme hadisesine demirlenmiştir.

SÖZCÜKLER VE TOPLULUK

Çocuğa isim vermek, çoğu insanın, dünyada bir varlığı kendi seçtiği isimle adlandırması için eline geçen yegâne fırsattır. Çocuklarına *Moon Unit* ve *Dweezil* adlarını veren Frank Zappa gibi yaratıcı sanatçılar dışında, geleneksel olarak çoğu insan, sil baştan bir ses dizisi yaratmak yerine *John* ya da *Mary* gibi önceden imal edilmiş bir ön ad seçer. Kuramda ön ad, özünde anlamı olmayan keyfi bir etikettir. İnsanlar ön adı, ismin verildiği kişiyi gösteren isim diye yorumlar. Fakat uygulamada, isimler bunu taşıyan kişilerin nesliyle ya da toplumsal sınıfıyla bağdaşan bir anlam kazanır. Çoğu Amerikalı okur, adının Murray olması dışında hakkında hiçbir şey bilmediği bir adamın, altmış yaşını aşmış, orta sınıf, muhtemelen Yahudi biri olduğunu tahmin eder. (Sarhoş Mel Gibson 2006'da Yahudi düşmanı tiradını attığında, editör Leon Wieseltier şu yorumu yapmıştı: Mad Max, Max'i çileden çıkardı, ayrıca Murray'i, Irving'i, Mort'u, Marty'yi, Abe'i de.")[8] Bunun sebebi, isimlerin yine ilginç bir yanıdır; bunu Altıncı Bölümde ele alıyoruz. İsimlerin moda devirleri vardır, tıpkı kravat uzunluğu ve etek boyu gibi, böylece insanların ön adları, hangi nesle mensup olduklarını ele verir. 1930'lardaki altın çağında *Murray* adı, *Irving, Sidney, Maxwell, Sheldon, Herbert* gibi isimlerle birlikte bir Anglo-Sakson saygınlığı havası taşıyordu. Önceki neslin *Moishe, Mendel, Ruven* gibi Yidiş dili (Aşkenaz dili) isimlerinden ayrı duruyorlardı, çünkü bu isimleri taşıyanların sanki eski ülkeyle bağı sürüyormuş gibi geliyordu kulağa. Fakat Murray'ler, Sid'ler

[8] Maureen Dowd, "Mel's Tequila Sunrise," *New York Times*, 2 Ağustos, 2006.

ve eşleri, doğum oranlarını hayli yükselttikleri ikinci dünya savaşı sonrası dönemde oğullarına *David, Brian, Michael* gibi yavan isimler koydular. Onlar da çocuklarına *Adams*, *Joshua*, *Jacob* gibi Kitab-ı Mukaddesten ilham almış isimler verdi. Bu Eski Ahit isimlerini taşıyan pek çok kişi günümüzde *Max, Ruben, Saul* gibi isimlerle çemberi tamamlıyor.

İsimler akımlara uyar, çünkü topluluk içinde insanlar, isim havuzundaki adlara esrarengiz şekilde benzer tepki verir (anne babalar çocuklarını okula götürdüğünde, eşsiz isim tercihlerinin aynı zamanda pek çok komşunun da eşsiz tercihi olduğunu görür çoğunlukla). İsmin tarzı kısmen, bünyesine katılan seslerden, kısmen de bu ismi taşıyan yetişkinlerin klişelerinden kaynaklanır. Bu sebeple, ilk nesil Amerikalıların yapay Britanyalı isimleri bir nesil sonra kendi orta sınıf saygınlıklarının kurbanı olmuştur. 1970'lerde geçen *When Harry Met Sally* [*Harry, Sally'le Tanışınca*] adlı filmin bir sahnesinde, 1950'lerde doğmuş karakterler, Sally'nin cinsel deneyimleri hakkında konuşur:

> HARRY: O harika seksi kimle yaptın?
> SALLY: Sana bunu söyleyecek değilim!
> HARRY: N'apalım, söylemezsen söyleme.
> SALLY: Shel Gordon.
> HARRY: Shel. Sheldon mı? Yok, hayır. Sheldon'la seks harika olamaz.
> SALLY: Ama harikaydı.
> HARRY: Hayır, değildi. Sheldon adlı biri, gelir vergini düzene sokabilir. Kanal tedavisine gerek duyuyorsan, Sheldon biçilmiş kaftan. Ama yatak sporları Sheldon'ın güçlü yanı olamaz. Ad yüzünden. "Durma Sheldon." "Hayvansın Sheldon." "Üzerime aban seni koca Sheldon." Olacak gibi değil.

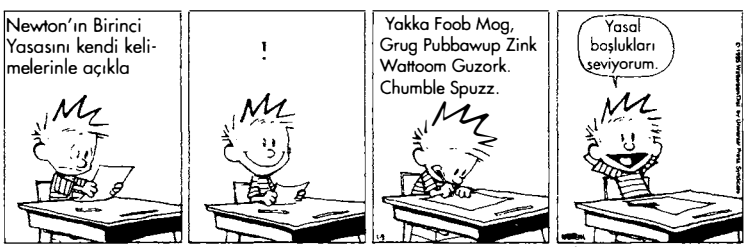
Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı sonrasında anne babaların aklında muhtemelen harika seks olmasa da, bu ismin, biçareliği çağrıştırmasından o zamandan beri ürkmüş olsalar gerek: 1940'lardan itibaren *Sheldon* ismi tıpkı Murray gibi suyun dibine taş misali çöktü ve bir daha boy göstermedi.[9] Bu isme gösterilen

[9] "Popular Baby Names" (Popüler Bebek İsimleri), Social Security Administration (Sosyal Sigorta İdaresi) internet sitesi; ssa.gov/cgi-bin/ popularnames.cgi.

tepki, İngilizce konuşulan dünyada öyle bir örnektir ki mizahçılar bu isme ne tepki verileceğini bilir. Nora Ephron'ın film senaryosunu kısa süre önce Britanya tiyatrosuna uyarlamış olan oyun yazarı Marcy Kahan anlatıyor: "Sheldon şakasını tiyatro oyununa ekledim ve Harry karakterini oynayan üç oyuncu da her gece seyirciyi bu espriyle hiç sektirmeden güldürdü."[10]

Bebeğe isim vermenin dinamikleri artık gazetelerde, sohbetlerde konuşma konusu haline geldi, böylece isimlerin moda devri ivme kazandı. 2006'da Amerika'da kız bebeklere verilen en popüler isimlerden biri beş sene öncesine kadar işitilmemişti: *Nevaeh* yani tersten okununca "heaven" [cennet, gök]. Eğrinin öteki ucunda, insanlar kendi isimlerini, arkadaşlarının ve yakınlarının isimlerini görüyor, böylece heyecanları çabucak sönüyor.[11] Bir öğrenci, benim neslimin en rağbet gören *Barbara*, *Susan*, *Deborah*, *Linda* gibi isimlerinin, aklına orta yaş kadınları getirdiğini söylediğinde kendimi o kadar yaşlı hissedeceğimi zannetmezdim.

Bebeğe isim verilmesinde tam yetki anne babanındır. Açıkçası, tedavüldeki isim havuzundan etkilenirler, fakat isim seçtiklerinde, çocuk ve topluluk çoğunlukla bu isme sadık kalır. Ancak başka şeylerin isimlendirilmesinde, yeni ismin yakışıp yakışmadığı konusunda topluluğun da söyleyecek sözü olur. Sözcüklerin toplumsal doğası, Calvin'in muhtemelen geçemeyeceği fizik sınavını resmeden şekilde gösterilmiştir:

Calvin ve Hobbes © 1995 Watterson. Dist. Universal Press Syndicate. İzinle basılmıştır. Tüm hakları saklıdır.

"Kendi kelimelerinle" sözünü anlama şeklimiz (sözcükleri nasıl bir araya getirdiğimize atıfta bulunuyor, bu sözcüklerin ne oldu-

[10] Kişisel iletişim, 26 Temmuz 2006.

[11] Lieberson, 2000.

ğuna değil), sözcüklerin, bireyin değil topluluğun malı olduğunu gösteriyor. Eğer sözcüğü etrafınızda kimse tanımıyorsa, onu kullanamazsınız, çünkü ne dediğiniz anlaşılmaz. Bununla birlikte, dildeki her sözcük bir aşamada tek konuşmacı tarafından uydurulmuş olsa gerek. Yeni uydurulmuş bazı sözcüklerde, topluluğun geri kalanı o sözcüğü aynı şeye işaret ederken kullanmaya tedricen rıza gösterir, böylece zincirde ilk domino taşı dürtülmüş olur, sözcük de gelecek nesillerin kullanımına elverişli hale gelir. Fakat göreceğimiz üzere, bu zımni anlaşmanın bütün toplulukta nasıl vücut bulduğu gizemini koruyor.

Kimi vakalarda zorunluluk icadın anasıdır. Örneğin 1990'larda bilgisayar kullanıcıları, pek çok kişiye aynı anda gönderilen e-postalar için terime ihtiyaç duyuyordu, böylece *spam* [değersiz e-postalar] kelimesi bu gediği kapattı. Fakat hâlâ birçok gedik doldurulmaya inatla ayak diretiyor. 1960'ların cinsellik devriminden bu yana evli olmayan heteroseksüel çiftleri niteleyecek terime ihtiyaç duyuyoruz. Rağbet gören önerilerin hiçbiri tutunamadı; *paramour* [âşık] fazlasıyla romantik, *roommate* [ev arkadaşı] yeterince romantik değil, *partner* [hayat arkadaşı] eşcinselleri çağrıştırıyor. Gazetecilerin önerileriyse fazlasıyla mizahi (mesela *POSSLQ*, yani "aynı evi paylaşan karşı cinse mensup kişiler" sözünün İngilizcesinin baş harfleri ya da *umfriend*: "sadece, hımmm, arkadaşız" sözünden). Onlarca yıldan bahsetmişken, yirmi birinci yüzyılın ilk on yılının yarısını epey geçtik ve henüz kimse bu ilişki türünü nasıl adlandıracağını bilmiyor. *Sıfırlar mı? Şeyler mi? Hiç ve hiç mi? Haylazlar mı?*

Sözcüklerin vücut bulmasına neyin kılavuzluk ettiğini anlamak ve sözcüğün benimsenip benimsenmeyeceğini tahmin etmek konusunda geleneksel etimolojinin pek faydası dokunmaz. Etimologlar, çoğu kelimenin izini yüzyıllar öncesine kadar sürebilir, gelgelelim, ilksel sözcük imalatçısının bir kavrama kendi seçtiği ismi verdiği âna ulaşılamadan izler siliniyor. Gerçi yakın geçmişte icat edilmiş kelimeler söz konusu olduğunda, sözcük haline eriştiği eğri büğrü yolu gerçek zamanlı olarak takip edebiliyoruz.

Bazı insanların inandığının aksine, *spam* sözcüğü, kısa, saçma, asap bozucu mesajların (Short, Pointless, Annoying Messages) kısaltması değildir. Bu sözcük, 1937'den beri Hormel Şirketinin sattığı konserve et yemeğinin (et-tahıl bulamacı) adıyla ilintilidir;

SPiced hAM [baharatlı domuz eti] sözcüklerinin alaşımıdır. Fakat nasıl oldu da erkeklik uzvunun büyütülmesi ya da devrik Afrikalı despotların haksız kazancının paylaşılması konulu e-posta davetlerine atıfta bulunur oldu? Pek çok insan, bu yolun eğretileme üzerinden geçtiğini varsayıyor. Konserve et gibi e-posta da ucuzdur, boldur, istenmez, ayrıca halk etimolojisinin bir çeşidinde, *spamlamak* fiili, bu eti elektrikli pervane üzerine boşalttığınızda oluşan manzarayı tasvir eder. Bu sezgiler sözcüğün bulaşıcı hale gelmesini kolaylaştırmış olsa da, kökeni çok farklıdır. *Monty Python'ın Uçan Sirki* adlı televizyon dizisindeki bir skeçten esinlenilmiştir. Bu skeçte bir çift kafeye girer ve garsona (kadın kıyafeti giymiş bir Python), yemeklerden ne var diye sorar. Kadın yanıt verir:

> Evet, yumurta ve domuz pastırması; yumurtalı sucuk ve domuz pastırması; yumurta ve spam; yumurtalı domuz pastırması sucuk ve spam; spam ve domuz pastırmalı sucuk ve spam; spam yumurta spam spam domuz pastırması ve spam; spam sucuk spam spam domuz pastırması spam domates ve spam; spam spam spam yumurta ve spam; spam spam spam spam spam spam haşlanmış fasulye spam spam spam ya da Istakoz Yahni: mornay sosuna yatırılmış kerevit, Provençale usulüyle sunuluyor, yanında arpacık soğanı, patlıcan, yermantarı ezmesi garnitürü, konyak, üstündeyse sahanda yumurta ve spam.

"Biri bu skeci durdursun, çok aptalca" diye düşünüyorsunuz muhtemelen. Ancak İngilizceyi değiştirmiştir. *Spam* sözcüğünün gereksiz yere tekrarlanması, 1980'lerin ikinci yarısında bilgisayar korsanlarına, özdeş mesajları haber gruplarına topluca gönderme işinin fiili karşılığı olarak bu sözcüğü kullanma ilhamını verdi. On yıl sonra bunların altkültüründen çıkıp *spam* sözcüğü toplumun geneline yayılacaktı.[12]

Böyle acayip ve dolambaçlı bir şekilde icat edilmiş kelimenin tutunması imkânsız gibi görünse de, aptallığın sözlüklerde bıraktığı ilk izin bu olmadığını göreceğiz. *Gerrymander* [seçimde hile yapmak] yüklemi, bir on dokuzuncu yüzyıl Amerikan karikatüründen türemiştir. Bu karikatürde Vali Elbridge Gerry, muhaliflerinin oylarını tek koltukla sınırlama çabası içinde bir seçim bölgesinin şeklini değiştirip semendere benzeyen kıvrımlı bir

[12] www.templetons.com/brad/spamterm.html.

biçime sokar. Fakat aptalca uydurulmuş çoğu kelime tutunamaz, mesela "dürüst olmayan politik belagat" anlamına gelen *bushlips* [bush-dudakları] (George H. W. Bush'un 1998'deki kampanya sloganından: "Dudaklarımı okuyun: Yeni vergi yok") ya da bilgisayar denetli seks oyuncakları için uydurulan *teledildonics* sözcüğü. American Dialect Society [Amerikan Lehçe Derneği] her sene "başarılı olması en muhtemel sözcüğü" seçer. Fakat derneğin üyeleri, geçmişteki randımanlarının yerlerde süründüğünü bizzat kabul ediyor. *Information superhighway* [bilgi otoyolu] ya da *Infobahn* [bilgiyolu] sözcüklerini hatırlayan var mı?[13] *Bloglamak*, *googlelamak*, *blackberrylemek* sözcüklerinin gündelik dile hızla yerleşeceğini tahmin eden çıkmış mıdır?

Bebeklere isim verirken isim havuzundan faydalanmanın ve kavramlara isim verirken isim havuzuna katkı yapmanın dinamikleri karman çormandır. İleride göreceğimiz üzere, bu öngörülemezlik, genel olarak kültüre ilişkin anlayışımızla ilgili bir ders içeriyor. Dildeki sözcükler gibi, kültür bünyesindeki âdetler (her moda, her ritüel, her yaygın inanç), bir mucit vasıtasıyla ortaya çıkmak zorunda; ardından mucidin tanıdıklarına cazip gelmeli, sonra tanıdıkların tanıdıklarına cazip gelmeli ta ki bütün topluma yayılana dek. İsimler, kültürde izi en rahat sürülen parçalardır ve bunların yükselişindeki ve düşüşündeki değişkenlik, başka törelerin, göreneklerin inişlerine çıkışlarına getirilen çoğu açıklamadan şüphe etmemiz gerektiğini düşündürüyor; mesela erkeklerin şapka takmayı bırakmasının nedeninden tutun da mahallelerin ırklara göre ayrılmasına kadar. Gelgelelim, aynı zamanda, günün birinde bunları anlamlı kılabilecek birtakım örüntülere, yani bireysel tercih ve toplumda yayılma örüntülerine işaret de ediyor.

SÖZCÜKLER VE DUYGULAR

Kişi adlarının değişken çağrışımları, sözcüklerin, duygusal renkleri içine alma gücünün örneğidir; *düzanlam* kadar *yan anlama* da sahip olmak. Yan anlam kavramı çoğunlukla, 1950'lerde Bertrand Russell'ın bir radyo söyleşisinde tasarladığı sözcük çekimi formülüyle açıklanır: Ben katıyım, sen inatçısın, o dik kafalı. Bu

[13] Metcalf, 2002.

formül bir radyo programında ve gazete köşesinde sözcük oyununa dönüştürüldü, böylece yüzlerce üçlü bulundu. Ben inceyim; sen cılızsın; o sıska. Ben mükemmeliyetçiyim; sende dışkıl kişilik var (düzenli, cimri); o kontrol delisi. Ben cinselliğimi keşfediyorum; sen hafif meşrepsin; o sürtük. Her üçlüde sözcüklerin asıl anlamı sabit kalırken, duygusal anlam, cazipten tutun da yansıza, hakarete kadar uzanan bir yelpazede değişiyordu.

Sözcüklerin duygusal yük taşıması, müstehcen ve küfürlü dili çevreleyen tuhaf olgularda kendini belli ediyor. Yedinci Bölümün konusu sövgü olacak. Başımıza talihsiz olaylar geldiğinde (simit dilimlerken parmağımızı kesmek, bir bardak birayı kucağımıza dökmek), sohbetimizin konusunun aniden cinselliğe, dışkılamaya ya da dine dönmesi, bilimsel akıl açısından tam bir bilmecedir. Bir hasmımız hakkımızı çiğnediğinde, diyelim ki başında beklediğimiz park yerini el çabukluğuyla kaptığında ya da pazar günü sabahın yedisinde gürültülü yaprak üfleme makinesini çalıştırdığında, ona Woody Allen tarzı şu tavsiyeyi vermeye meyletmemiz de yapımızın tuhaf bir özelliğidir: "Ona üremesini, çoğalmasını söyledim, ama bu kelimeleri kullanmadım."

Bu taşkınlıklar, beynin derin, kadim bir kısmından geliyormuş gibi görünüyor, tıpkı köpeğin, kuyruğuna basılınca ciyaklaması ya da gözdağı vermeye çalıştığı birine hırlaması gibi. Bu tepkiler, Tourette hastalarında istemsiz tikler halinde yüzeye çıkar ya da normalde dilden mahrum olan kimi nöroloji hastalarının elinde kalan yegâne sözler bunlardır. Fakat küfretmenin atalarımıza uzanıyormuş gibi görünen köklerine rağmen, seslerin kendisi İngilizce sözcüklerden meydana gelir ve bu dilin ses şablonuna tamamen uygun şekilde telaffuz edilirler. Sanki insan evriminin akışında insan beyni öyle düzenlenmiş ki bağırışlar, ciyaklamalar için kullanılan eski sistemin çıktısı, konuşma üreten yeni sistemin girdisine yamanmış.

Telaşlı haldeyken cinsellikle, dışkılamakla, dinle ilgili belirli sözcüklere başvurmakla kalmıyoruz, başka bir ruh halindeyken bu sözcükler karşısında ihtiyatlıyız. Pek çok hakaretamiz yakıştırma ve sövgü nahoş olmanın yanı sıra tabudur: Bunları söze dökmek, dinleyenlere hakaret sayılır, oysa aynı kavramların eşanlamlı kelimelerini kullanmak sakıncalı değildir. Sözcüklere korkunç güçler atfetme eğilimine tüm dünya kültürlerinin tabularında,

sözlü büyülerinde rastlanabilir. Geleneksel Yahudilikte, Tanrı'nın adı *YHVH* diye yazılır, geleneksel olarak *Yahve* diye telaffuz edilir. Ancak Yom Kippur gününde, ahit sandığının tutulduğu "kutsalların kutsalı" kadim tapınağın yüksek rahipleri dışında sözlü ifade edilmesine izin yoktur. İtaatkâr Yahudiler gündelik kullanımda bu sözcüğe atfen, Tanrı'ya *haşem* der, yani "isim."

Tabu dili, ortak hassasiyetlere bir saldırıyken, tabu dili *olgusu*, sağduyuya dönük bir saldırıdır. Dışkılamak, her cismani varlığın günbegün yapmaya mecbur kaldığı bir etkinliktir, ancak İngilizcede bu etkinliğe atıfta bulunan tüm sözcükler edepsizcedir, çocukçadır ya da tıpla bağlantılıdır. İngilizceye ritim gücünü veren tek heceli Anglo-Sakson sözcüklerin şık sözlükçesi, kimsenin muaf olmadığı bu etkinliğe gelince aciz kalıyor. Ayrıca bu sözlükçenin, cinsellik için kibar bir geçişli fiilden yoksun oluşu da göze çarpıyor; *Âdem Havva'yı fiilledi* ya da *Havva Âdem'i fiilledi* çerçevesine uyacak bir sözcük yok. Cinsel ilişkiyi niteleyen basit geçişli fiiller ya müstehcendir ya da edepsizcedir. En yaygınlarıysa, televizyonda söyleyemeyeceğiniz yedi sözcük arasına girer.

En azından bu sözcükleri 1973'te söylemeye izin yoktu. Bu tarihte komedyen George Carlin, radyo-televizyon yayıncılığında bu kelimelerin yasaklanması aleyhindeki tarihi konuşmasını yapmıştır. Bu monoloğu yayınlayan radyo kanalının, Federal Haberleşme Kurulu [FHK; Federal Communications Commission] tarafından cezalandırılması, kısıtlamasız ifade özgürlüğünün gerekçesini hatırlatan bir muammadır (bu dava sonuçta Amerikan Anayasa Mahkemesine taşınmıştır). Cezanın nedeni, Carlin'in, radyoda söylenmesine izin verilmesini savunduğu kelimeleri dile getirmesiydi. Bu yasa fiiliyatta eleştirme işinin kendisini yasaklıyor. Bu paradoks tam Russell'lık ve öz-atıflı önerme erbaplarının kalemi. Tabu sözcüklerini, bu sözcükleri kullanmaksızın saptama paradoksu, cinsellikle ilgili konuşmaları kurallarla denetim altında tutma girişimlerini daima etkilemiştir. Bazı eyaletlerde, hayvanlarla cinsel ilişkiye girilmesi aleyhine yasa düzenleyenler, bu eylemi açıkça isimlendiremez, dolayısıyla o eyaletlerde "doğaya karşı işlenen iğrenç, tiksinç suç" yasaklanmıştır, ama bu yasalara, muğlaklık boyutuna varacak raddede boş oldukları gerekçesiyle itiraz edilmiştir. Bu tuzağa düşmemek için New Jersey'de bir müstehcenlik yasası, hangi sözcüklerin ve imgelerin müstehcen

sayılacağını şarta bağlamıştı. Fakat yasanın söze dökülmüş hali öyle pornografikti ki bazı hukuk kütüphaneleri, yasa kitaplarının her nüshasından ilgili sayfayı yırtmıştır.[14]

Dille ilgili tabular haberlerde hâlâ epey boy gösteriyor. Cinsellikle ve dışkıyla ilintili dile kablolu televizyonda, uydu kanallarında, internette daha fazla rastlansa da, kültür muhafazakârlarının dürtüklemesiyle Amerikan hükümeti, bu dile göz açtırmamaya çalışıyor, özellikle de radyo televizyon yayınlarının daralan faaliyet sahasında. "Temiz Yayın Yasası" ve "Edepli Yayın Yürürlüğü Yasası" gibi yasal düzenlemeler, yayına çıkan konukların, Carlin'in listesindeki sözcükleri kullanmasını engellemekte aciz kalan radyo ve televizyon kanallarına ağır para cezaları kesiyor. Doğaçlama gelişen bir hadise, bu dil tabularının ikiyüzlülüğünü gösterir: 2004'te Edepli Yayın Yürürlüğü Yasasının geçtiği gün Başkan Yardımcısı Dick Cheney, Senato salonunda Senatör Patrick Leahy'yle tartışırken, senatöre üreyip çoğalmasını söyledi, ama tam olarak bu kelimeleri kullanmadı.

Dil tabularının mantıksızlığı ve ikiyüzlülüğü her meraklı insanın mutlaka kafasını karıştırır. Neden belirli kelimeler korkunç bir ahlak gücüyle donanmıştır da bunların eşadlıları ya da eşanlamlıları bu gücü taşımaz? Aynı zamanda, ne kadar mantıksız görünürse görünsün, en azından bazı kelimeler söz konusu olunca herkes bu tabulara saygı duyar. Herkes mi? Evet, herkes. Diyelim ki size, öyle sarsıcı bir iğrençlik var ki nezih insanlar gündelik sohbette bile bu sözü kullanmaya cüret etmez desem. Tanrı'ya atıfta bulunan itaatkâr Yahudiler gibi, bu kelimeden bahsederken, ona atıfta bulunan başka bir sözcük kullanıp bir ölçüye kadar aralarına mesafe koymaları gerekir. Seçkin bir çevre özel bir muafiyetle bu kelimeyi kullanabilir, fakat geri kalan herkes için ciddi neticeler doğurabilir, hem de hukuken şiddet suçu işlemiş olmak dahil.[15] Peki, nedir bu edepsizlik? *Nigger* [pis zenci] kelimesi ya da saygın ortamlarda dendiği gibi *n-word* (baş harfi *n*). Bu kelimeyi ancak kendi seçtikleri ortamlarda Afrika kökenli Amerikalılar dostluklarını ya da dayanışmayı ifade etmek maksadıyla dillendirebilir. Başkaları, hatta hür konuşmayı destekleyenler ve cin-

[14] Harvey Silverglate, kişisel iletişim, 5 Haziran 2006.
[15] Kennedy, 2002.

sellikle ilgili kelimeler için neden bu kadar yaygara çıkarıldığını sorgulayanlar kullandığı zaman gösterilen şaşkınlık tepkisi, sözlü büyü psikolojisinin, sırf yasakçı sofuların bir hastalığı olmadığını, duygusal ve dilsel yapımızın bileşeni olduğunu düşündürüyor.

SÖZCÜKLER VE TOPLUMSAL İLİŞKİLER

Son yıllarda internet, dil çalışmaları için laboratuvar haline geldi. Gerçek insanların kullandığı gerçek dilin devasa bir külliyatını temin etmekle kalmaz, aynı zamanda bulaşıcı fikirlerin aktarımı bakımından müthiş tesirli bir iletim aracıdır, böylece internet, insanların ilginç bulup başkalarına naklettiği dil örneklerine dikkat çekiyor. Müsaadenizle bu kitabın son ana konu başlığını tanıtırken, 1998'de e-postayla yaygın tedavüle giren bir öyküden yararlanayım:

> Denver Stapleton Havaalanının son günlerinden birinde kalabalık bir United uçuşu iptal edildi. Tek kadın görevli, güçlük çıkaran uzun bir yolcu kuyruğuna yeniden yer rezervasyonu yapıyordu. Aniden öfkeli bir yolcu, insanları ite kaka görevlinin masasına yanaştı, elindeki bileti tezgâha hiddetle çarptı, "bu uçağa binmem şart ve birinci mevki olmak zorunda" dedi. Görevli yanıt verdi: "Kusura bakmayın efendim. Size yardım etmekten memnun olurum, ama önce bu insanlara yardımcı olmam gerekiyor, eminim ki sizin sorununuzu da çözeriz." Yolcu oralı olmadı. Arkasındaki yolcuların işitebileceği kadar yüksek sesle sordu: "Kim olduğumu biliyor musun?" Gülümseyen görevli hiç tereddüt etmeden anons mikrofonuna uzandı. "Lütfen dikkat" diye söze başladı. Sesi bütün terminalde çınlıyordu. "Burada bir yolcu KİM OLDUĞUNU BİLMİYOR. Kimliğini bulmasına yardım edebilecek kimse varsa lütfen kapıya buyursun." Arkasındaki insanlar katıla katıla gülerken, adam, görevliye gözünü dikti, dişlerini gıcırdattı, küfretmeye başladı. "Senin [küfür]!" Görevli hiç istifini bozmadan yine gülümseyip, "affedersiniz bayım, bunun için de kuyruğa girmeniz gerekiyor" dedi.

Bu öykü, gerçek olamayacak kadar güzel görünüyor. Muhtemelen şehir efsanesidir.[16] Fakat vurucu iki cümlesi, ileriki bölümlerde irdeleyeceğimiz dil tuhaflıklarını güzelce tanıtıyor. İkinci

[16] www.snopes.com/travel/airline/obnox.htm.

vurucu cümlenin ardındaki bulmacaya zaten değinmiştim, yani cinsellikle ilgili belirli kelimeler, hırçın küfürlerde de kullanılır (7. Bölüm). Ama ilk vurucu cümle, sözcüklerle arasında bağlantı kurmak istediğim son dünyayı, toplumsal ilişkiler dünyasını huzurumuza getiriyor (8. Bölüm).

Görevlinin, "kim olduğumu biliyor musun?" sorusuna verdiği karşılık, yolcunun bu sözde soruyla ima ettiği anlam (yüksek statüsünün tanınması talebi) ile görevlinin soruyu aldığı anlam (tam anlamıyla bir bilgi edinme ricası) arasındaki yanlış eşleştirmeden kaynaklanıyor. Olayın tanıklarının (ve e-posta milletinin) nazarındaki sonuç, bu söz alışverişini üçüncü bir düzeyde anlamaktan doğuyor: Görevlinin soruyu yalandan yanlış anlaması, baskınlık ilişkisini tersyüz etmek ve kibirli yolcuyu, hak ettiği aşağılanmayla küçük düşürmek için bir taktikti.

Dil, cümle içeriğinin doğrudan çözümlenmesinden ziyade birçok düzeyde anlaşılabilir.[17] Gündelik yaşamda muhatabımızın satır aralarını işitme yeteneğini sezer, araya ricalar serpiştirir, doğrudan söyleyemeyeceğimizi düşündüğümüz teklifler sıkıştırırız. *Fargo* adlı filmde, kaçırdıkları rehineyi arabanın arka koltuğunda saklayan iki adamın aracını, plakası yok diye polis çevirir. Polis, şoförden ehliyetini ister. Adam, bir ucu dışarı fırlamış elli dolarlık banknotun göründüğü cüzdanını uzatır ve "belki de bu işi burada Brainerd'de halletmemiz en iyisi," der. Elbette bu sözün amacı rüşvet vermektir, yoksa cezanın ödendiği farklı noktaların göreli rahatlığı konusunda yorum yapıyor değil. Pek çok başka konuşma türü, düz anlamlarından farklı şekilde yorumlanır:

> Şu avokado püresini uzatsan harika olur.
> Gelecek İçin Kampanyamızda önderliğini sergileyeceğine güveniyoruz.
> Yukarı gelip pul koleksiyonuma bakmak ister misin?
> Dükkânın ne hoş. Başına bir şey gelse yazık olur.

Bu sözlerde niyet açıkça bir rica, para talebi, sevişme isteği, tehdittir. Fakat neden insanlar istediklerini doğrudan söylemiyor. "Bana sorun çıkarmadan gitmeme izin verirsen sana elli papel uçlanırım," "Bana avokado püresini uzat," vs.

---

[17] Grice, 1975.

Örtülü rüşvet ve örtülü tehdit sayesinde, makul bir inkâr imkânının inceliklerinin devreye girebileceğini tahmin edebiliriz: Rüşvet ve gasp suçtur; açık bir tekliften uzak durmak sayesinde, suçun mahkemede kanıtlanması güçleşir. Fakat üzerindeki örtü öyle saydamdır ki savcının önüne set çekeceğine ya da jüri heyetini kandıracağına inanmak zor. Avukatların tabiriyle, kıkırdama sınavını geçemez. Yine de kimsenin aldanmadığını bildiğimiz tüm bu maskaralıklarda hepimiz üstümüze düşen rolü pekâlâ oynuyoruz. (Hemen hemen kimse kanmaz diyelim. *Seinfeld*'in bir bölümünde randevulaştığı kadın, George'a, "Kahve içmeye evime gelmek ister misin?" diye sorar. George, gece vakti kafein aldığında uyuyamadığını söyleyerek reddeder. Daha sonra eliyle alnına vurur, çünkü fark etmiştir ki: "Kahve, kahve demek değildi! Kahve, sevişmek demekti!" Elbette bu, aksi doğrultuda haddinden fazla ileri gidebilir. Freud'un *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten* [*Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkisi*] adlı kitabında naklettiği nüktelerden birinde işadamı, tren istasyonunda rakibine rastlar, nereye gittiğini sorar. İkinci işadamı Minsk'e gittiğini söyler. Birincisi yanıt verir: "Pinsk'e gittiğini düşünmemi istediğin için Minsk'e gittiğini söylüyorsun. Fakat Minsk'e gittiğini bir şekilde biliyorum. O halde neden bana yalan söylüyorsun?")

Eğer konuşan ve dinleyen taraflar, sohbetlerinin altında yatan gizli teklifler üzerine kafa yoracaksa, yineleme usulüyle birbirine iliştirilmiş zihin halleri, baş döndürücü bir derinliğe inebilir. Şoför rüşvet öneriyor; polis memuru, şoförün rüşvet teklif ettiğini biliyor; şoför, polisin bildiğini biliyor; polis, kendisinin bildiğini şoförün bildiğini biliyor, vs. Peki, neden açıkça dile getirmiyorlar? Neden konuşmacı ve dinleyici, bu minik görgü komedisinde isteyerek rol alıyor?

Yemek sırasındaki o kibar rica (dilbilimciler olsa şaka yollu emir derdi) ipucu verir. Bir şey rica ettiğinizde, karşı tarafın karşılıksız bırakmayacağını varsayarsınız. Fakat çalışanlarınız ve yakınlarınız dışında kimseye patronluk taslayamazsınız. Yine de canınız o lanet püreyi çekiyordur. Bu ikilemden çıkış yolu, ricanızı aptal bir soruyla (uzatabilir misin?), anlamsız bir gevezelikle ("merak ediyordum da..."), abartılı bir ifadeyle ("uzatırsan harika olur...") ya da karşı tarafın imayı sezebileceği başka bir aykırı zırvalıkla bezemektir. Karşınızdaki kişi, gerçek niyetinizi anlamak

için hızlıca bir sezgisel psikoloji çıkarımı yapar, aynı zamanda ona uşak muamelesi etmemek için çaba sarf ettiğinizi de hisseder. Gizli emir, iki işi aynı anda yapmanızı mümkün kılıyor: isteğinizi iletmek, ilişkiye nasıl baktığınıza ilişkin sinyal vermek.

Sekizinci Bölümde göreceğimiz üzere, olağan sohbet, baş başa diplomasi oturumu gibidir. Bu sohbette taraflar, amaçlarını saklamanın yollarını arar, "çıkış noktaları" sunarlar, ilişkilerini meydana getiren iktidar, cinsellik, samimiyet, adillik harmanını müzakere ederken bir makul inkâr imkânı yaratırlar. Gerçek diplomasiye gelince, tarafların anlaşılmayacak kadar incelikli olması ya da ellerini açık etmeleri, ateş fırtınasının kıvılcımını çakabilir. 1991 yılında Clarence Thomas'ın ABD Anayasa Mahkemesi üyeliğine aday gösterilmesi, astı olan avukat Anita Hill'e cinsellik teklifinde bulunduğu suçlamaları yüzünden neredeyse güme gidiyordu. Senatonun tavsiye ve danışma yetkisini icra tarihinin en tuhaf oturumlarından birinde senatörler, Thomas'ın, Hill'e Long Dong Silver adlı porno yıldızından bahsederken ve "kolama kasık kılını kim koydu?" diye sorarken ne kastettiğine karar vermek zorunda kalmıştır. ABD Anayasasını kaleme alanlar, erklerin ayrılması maddesini ifade ederken muhtemelen akıllarından bunu geçirmemişti, ama bu tür bir mesele, ulusal söylemimizin parçası haline gelmiştir. O zamandan bu yana Thomas-Hill Davası, cinsel tacizi ulusal sahneye taşıdı. Taciz iddiaları için verilen hükümler, üniversitelerin, işletmelerin, kamu dairelerinin başlıca karın ağrısına dönüştü, özellikle de sözde davet, dolaysız teklif edilmek yerine ima edildiğinde.

Haberlerden ya da internetten alınma eğlencelik öyküler, sözcüklerimizin düşüncelerimizle, topluluklarımızla, duygularımızla, ilişkilerimizle ve gerçekliğin kendisiyle bağlantılı olma usullerinin bazılarını gösteriyor. Kamusal ve özel yaşamımızda dil yüzünden el yakan pek çok sorunun doğması şaşırtıcı değil. Bizler fiil-oburlarıyız, sözcüklerle beslenen bir canlı türüyüz, üstelik dilin anlamı ve kullanımı, üzerine kafa yorduğumuz, paylaştığımız, tartıştığımız başlıca şeyler arasında olmaya mahkûm.

Aynı zamanda, bu düşüncelerin gerçekte dilin kendisiyle ilgili olduğunu zannetmek de hata olur. Üçüncü Bölümde göstereceğim üzere, her şeyin ötesinde dil, düşüncelerimizi ve hislerimizi ifade ettiğimiz bir vasıtadır. Düşüncelerin ve hislerin kendisiyle dili

karıştırmamak gerek. Dille ilgili başka bir olgu, seste simgecilik (6. Bölüm), bu hükme ilişkin ipucu sunuyor. Sözcüklerimizin zeminini oluşturan bir düşünce ham maddesi yoksa, gerçekten konuşuyor değiliz, bunun yerine gevezelik ederiz, boşboğazlık ederiz, zırvalarız, boş laf ederiz, anlaşılmaz sesler çıkarırız, sözcükleri yuvarlarız, laklak ederiz, fısıldarız, lakırdarız, dırlanırız vs. Boş konuşmakla ilgili yansımalı sözcükleri içeren sözlükçe, ağzımızdan dökülen seslerin normalde bir şey hakkında olması beklentisini açıkça gösteriyor.

Elinizdeki kitabın geri kalanı, o şey hakkındadır: dilimiz aracılığıyla görünürlük kazanan ve insan doğasını meydana getiren fikirler, hisler, bağlılıklar. Sözcüklerimiz ve inşalarımız, fiziksel gerçeklikle ve insanın toplum yaşamıyla ilgili kavramları gün yüzüne çıkarıyor. Bu kavramlar tüm kültürlerde benzeşir, ama bilimimizin ve akademik çalışmalarımızın ürünlerinden farklıdırlar. Bu kavramların kökü, birey olarak gelişimimize uzanıyor, aynı zamanda, dil topluluğumuzun geçmişine, türümüzün evrimine de uzanıyor. Sözcükleri, inşa ettiklerimizi bir araya getirip daha büyük yığınlar oluşturma, eğretileme sıçramaları sayesinde bunları yeni etkinlik sahalarına taşıma yeteneğimiz, bizi neyin akıllı kıldığını açıklama yolunda epey mesafe kat ediyor. Fakat sözcüklerimiz ve inşalarımız, eşyanın tabiatına uymayabilir. Bu durumda ortaya paradoks, ahmaklık, hatta trajedi çıkar. Bu sebeple, "olay" kelimesinin yorumlanışına bel bağlayan üç buçuk milyar doların, sözcüklerin dünyasını anlamanın değerinin sadece bir kısmı olduğuna sizi ikna etmeyi umuyorum.

2
TAVŞAN DELİĞİNDEN AŞAĞI

Gündelik yaşamın kuytu bir köşesinde ya da bir çatlağında gizli dünya keşfetmek, çocuklar için yazılan kurmaca eserlerin vazgeçilmezidir. En tanınan örnek, tavşan deliğinden aşağı yuvarlanıp gerçeküstü bir dünya bulan Alice'tir. Bu formülün sonsuz çeşidi insanları büyülemeye devam ediyor: Narnia'ya dolaptan geçiş, zamanda kırışma, keskin bıçak, toz tanesi üzerinde Whoville Kasabası.[1]

Kurmaca olmayan eserlerde de minik bir âlemin açığa çıkması insanları tekrar tekrar büyüler. 1968'de tasarımcılar Charles ve Ray Eames, *Powers of Ten* [*Onun Katları*] adlı bir film çektiler. Filmin başında, milyarlarca ışık yılı uzaktaki galaksi kümeleri gösteriliyor, ardından görüntü onlarca kat yaklaştırılınca kendi galaksimiz, güneş sistemimiz, gezegenimiz vs görünüyor; ardından parkta uyuyan piknikçi, piknikçinin elleri, hücreleri, DNA'sı, karbon atomu, son olarak atom çekirdeği ve çekirdekten on altı mertebe [10^{16}] daha küçük parçacıklar gösteriliyor. Fiziksel gerçeklik, filmin bilim danışmanları Philip ve Phyllis Morrison'ın kaleme aldıkları yardımcı kitapta da muhteşem şekilde göz önüne seriliyor. Bu fikir, internette zamanı boşa geçirmenin en eğlenceli yollarından biri olarak kısa süre önce uyarlandı: Uydu fotoğraflarının olağanüstü gücüyle uzaydan çekilmiş bir dünya fotoğrafını yakınlaştırıp sokağınızın, evinizin görüntüsüne iniyorsunuz.

Bu bölüm, psiko-dilbilim alanında olağan olduğunu sandığım bir sorunu çözmeye çalışırken minik bir âleme kendi yuvarlanışım hakkında: temel insan fikirlerinin ve fikirler arası bağlantıların dünyasına iniyorum. Gizli bir dünya bu. Baştan itibaren nerede diye bunu teleskopla aramış değilim, çünkü araştırdığımı sandığım olguların altında gözden ırak duruyordu. Sorunu

[1] C. S. Lewis, *The Chronicles of Narnia;* Madeleine L'Engle, *A Wrinkle in Time;* Philip Pullman, *The Subtle Knife;* Dr. Seuss, *Horton Hears a Who.*

anlamlı kılmak için bileşenlerinin gösterilmesi gereken zihinsel örgütlenme katmanları arasından sizi geçirerek, bu içsel dünyayı size göstermeyi umuyorum.[2]

Bu minik âleme açılan tavşan deliği, İngilizcenin fiil sistemidir: Fiiller ne anlama gelir, cümlelerde nasıl kullanılırlar, çocuklar bu sistemi nasıl çözer? Bu bölüm, o sorunları çözmenin, kitabın nakaratı olarak işlediğimiz biliş muhtevası hakkında birtakım hususları gün yüzüne çıkaracağını göstermeyi deniyor. Neden zihin âlemine özellikle bu açıklıktan geçerek dalıyoruz? İtiraf ediyorum ki sebeplerden biri kişiseldir: Fiilleri düpedüz büyüleyici buluyorum. (Bir meslektaşım bir keresinde şu yorumu yapmıştı: "Gerçekten de onlar senin minik arkadaşların, öyle değil mi?") Fakat her heveslinin bildiği gibi, insanların tutkularınızı paylaşmasını bekleyemezsiniz. Sanırım size küçük arkadaşlarımı tanıtmak için elimde daha sağlam bir sebep var.

Bilim, tek tek öğeleri araştırarak ilerler. Şimdiye kadar kimse "insan zihnini" araştırmak için ödenek almadı. İzi sürülebilir şeyler üzerine çalışmak gerek. Talih yüzünüze gülerse, bu süreç sırasında genel bir yasa size kendini ifşa edebilir. Birinci Bölümde dört fikirden bahsetmiştim:

- İnsan zihni, belirli bir senaryoyu birçok şekilde yorumlayabilir.
- Her yorum, birkaç temel fikir etrafına kurulur, mesela "olay," "neden," "değişim," "niyet."
- Bu fikirlerin kapsamı eğretilemeyle genişletilip başka etkinlik sahalarına vardırılabilir, mesela olayları sanki nesnelermiş gibi sayabiliriz ya da uzaydan, zamanın eğretilemesi olarak yararlanabiliriz.
- Her fikrin insana has acayiplikleri var, dolayısıyla her fikir, belirli şeyler hakkında muhakeme yürütmek açısından faydalıdır, ama daha genel durumlara uygulamaya kalktığımızda yanılgılara, kafa karışıklıklarına yol açabilir.

Bu iddialar size yeterince makul görünebilir, fakat bilhassa ilginç değiller; düşünce süreçlerimizle ilgili doğru olduğu söylenebilecek yüzlerce yavan şeyden yalnızca dördü. Bunun ötesine

[2] Bu bölümde anlatılanların bir kısmı şu kaynaktan alınmıştır: Pinker 1989.

geçtiklerini bu bölümde göstermeyi umuyorum. Çocukların fiilleri nasıl öğrendiği sorununu çözerken, bu varsayımların her biri, bulması uzun süren, ama bulunduklarındaysa yerlerine cuk oturup hep birlikte bütüne ilişkin cazip bir tablo tamamlayan yapboz parçaları gibi iş gördü. Bu durum, elinizdeki kitapta işlenen konuların zihinle ilgili gerçek keşifler olduğu, zihinle ilgili suya sabuna dokunmayan yorumlar olmadığı güvenini aşılıyor.

Planım şöyle. Öncelikle sizi, galaksiler arası bakış açısından kuark gözünden bakışa daldıracağım, zihnin işleyişiyle ilgili genel merakın, fiillere ve çocukların fiilleri öğrenme usulüne ilgi duyulmasını nasıl sağladığını göstereceğim.

Ardından bir paradoksa toslayacağız. Çocukların, öğrenilemez şeyi öğreniyor gibi göründüğü bir vaka. Isaac Asimov bir keresinde şunu yazmıştı: "Bilimde işitebileceğiniz en heyecan verici ifade, yeni keşifleri müjdeleyen sözdür, yani 'Eureka!' [Buldum!] değil 'ilginç' sözüdür..." Aşağıdaki kısım, paradoksu çözme yolunda elzem açıklığı sağlayan bir keşif sunuyor: zihnin çerçeveden çerçeveye geçebilmesi.

Çözümün geri kalan kısımları, kendi zihin envanterimizde bulunan temel kavramların ikisini karşımıza çıkarıyor: hareket ettirmek ve değiştirmek. Başka fiillere uygulanan aynı mantık çizgisi, düşüncelerimizi inşa eden başka ana unsurları da aydınlatır: sahip olmak, bilmek, yardım etmek kavramları, ayrıca eylemek, niyet etmek, neden olmak kavramları.

Bir adım geri çekilip tüm bunların ne anlama geldiğine kafa yoralım. İngilizcede akıllı tasarımın işaretleri acaba her İngilizce konuşan kişide eşdeğer bir zekâ mı ima ediyor, bunu gözden geçireceğiz. İnsan doğasına açılan pencere olarak dilden faydalanmayı her deneyişimizde bu mesele tekrar karşımıza çıkacak. Ardından, temel insan düşünceleri için bir envanter önereceğim. Envanter içindekileri ilerleyen bölümlerde etrafa saçacağız. Son olarak, bu temel düşüncelerdeki tasarım acayipliklerinin, modern yaşamın açmazlarına ilişkin olarak insanların akıl yürütme tarzında nasıl yanılgılara, ahmaklıklara, zaaflara yol açtığını göstereceğim.

ONUN KATLARI

Merceği biraz yakınlaştıralım, böylece sizi insan doğasıyla ilgili genel kaygıdan alıp çocukların fiilleri nasıl öğrendiğine yakından bakmaya götüreyim.

Birincisi insan zihnine ve inanılmaz güçlerine galaksi çapında bir bakıştır. Biz insanların, pekâlâ işleyen zihinlerimizin güvenliği içinde, bilişin olağan etkinliklerinden bıkıp bunun yerine olağan dışı ve parlak şeylere ilgi göstermemiz kolay. Fakat zihin bilimi, olağan zihinsel etkinlikleri (görmek, işitmek, hatırlamak, hareket etmek, planlamak, uslamlamak, konuşmak) için beyinlerimizin, zorlu mühendislik sorunlarını çözmesi gerektiği farkındalığıyla başlar işe.[3] İnsanlı uzay uçuşunun ciddi tehlikesine ve maliyetine rağmen, gezegen keşfi için yapılan planların çoğu, güneş sistemine insan fırlatmayı tasavvur eder. Bunun sebebi kısmen, silikon çip yerine tuhaf yeni dünyaları keşfetmeye koyulan yiğit astronotu takip etmenin yarattığı heyecandır, fakat ana sebep başka: Öngörülebilir hiçbir robot, sıradan kişinin beklenmedik nesneleri ve durumları fark etme, bunlarla ilgili ne yapılacağına karar verme, hiç beklenmedik işler yapma, bu esnada memleketteki insanlarla fikir alışverişi yürütme yeteneğiyle boy ölçüşemez. Bu zihin melekelerinin nasıl işlediğini anlamak, modern bilimin ön cephesinin harcıdır.

Bu muhteşem melekeler arasında en yüksek mevki dile ait; türün bütününde mevcuttur, hayvanlar âleminde eşsizdir, toplumsal yaşamın, uygarlık ve teknoloji marifetinin vazgeçilmez özelliğidir, kaybedildiğinde ya da aksadığında yıkıcı sonuçları olur.[4]

Dil, insan yaşamında pek çok şekilde boy gösteriyor. Bilgilendiriyor, ricada bulunuyor, ikna ediyor, sorguluyor, hitap ediyor, bazen de boş konuşuyoruz. Fakat dille yaptığımız en kayda değer iş, onu öğrenmektir.[5] Bebekler dünyaya geldiğinde, çevrelerinde konuşulan dilin tek kelimesini bilmezler. Gelgelelim, sadece üç sene içinde, ders falan almaksızın, çoğu son sürat konuşacak seviyeye ulaşır, binlerce kelimelik sözcük dağarcığı edinir, konuşulan dilin dilbilgisine hâkim hale gelir, ses örüntülerinde yetkinleşir

---

3 Pinker, 1997b, Birinci Bölüm.

4 Pinker 1994b.

5 Pinker, 1984/1996; Pinker, 1994b, Dokuzuncu Bölüm.

(Fransa'da küçük çocukların harika Fransızca konuşmasına hangi turist bir an da olsa şaşırmaz ki!). Çocuklar, ayın üzerinden atlayan inek ve kaşıkla birlikte kaçan tabak gibi imkânsız olayları anlamaya ya da "bence rüzgâr yağmurun içinden geçmek istiyor," "yanımdan geçip giden insanlar acaba beni merak ediyor mu diye merak ediyorum" gibi kendi çocukça içgörülerini başkalarıyla paylaşmaya imkân veren bir yeterlikle, sözdizimi şifresini hiç şaşmadan uygular.[6]

Çocuklar dili böyle akıcı konuşmak için çevrelerindeki konuşmaları ezberlemekle kalmayıp *çözümlemiş* olsalar gerek. Yetişkinlerin kulaklarına yanlış gelen, ama dilin bileşenlerinin nasıl bir araya geldiği hakkında keskin varsayımlar doğuran şeyler söylediklerinde bunu açıkça görüyoruz. "All the animals are waked up – Tüm hayvanlar uyandı," "Don't tickle me; I'm laughable – Beni gıdıklama; gülüncüm," "Mommy, why did he dis it appear? – Anne, neden o önünden göz kayboldu?" gibi hatalar yaptığında, anne babalarını taklit ediyor olamazlar. Sözcüklerin sonuna takı eklenmesini, fiilleri ve parçacıkları öbekler halinde dizmeyi düzenleyen dilbilgisi kurallarının zihinsel muadillerini öğrenmiş olsalar gerek.

Konuşan bir çocuğun, bir tümevarım sorununun karışık halini çözdüğünü düşünürsek, dil edinmenin zaferi daha da etkileyici hale gelir: Çocuk, sonlu sayıda olayı gözlemler, bu olayların alındığı sonlu kümeyi kapsayan bir genelleme üretir.[7] Bilimciler, elde ettikleri verilerin ötesine geçtiklerinde tümevarım yapar, gözlemlemedikleri vakalar hakkında tahminde bulunan yasalar ileri sürerler: örneğin basınç altındaki gazın, sıvı tarafından soğurulması ya da sıcak kanlı hayvanların yüksek enlemlerde daha iri bedene kavuşması. Bilim felsefecileri, tümevarımı, "skandal" diye niteler, çünkü herhangi bir gözlem kümesiyle tutarlılık gösteren sonsuz sayıda genelleme vardır ve bunlar arasından seçim yapmanın tam bir mantıksal zemini bulunmuyor.[8] Bu sene keşfedilen yasanın önümüzdeki sene varlığını sürdüreceğinin teminatı yoktur, grafik üzerinde noktaları birbirine bağlayan düz çizgile-

6 Yazar Lloyd L. Brown'ın, kendi kızının konuşmalarını kaydettiği kayıttan.

7 Pinker, 1979.

8 Goodman, 1983; Quine, 1969.

rin sayısı sınırsızdır, ayrıca İskoçya'da siyah renkli koyun görmek, İskoçya'da tüm koyunlar siyah renklidir, İskoçya'da en azından tek koyun siyah renklidir, İskoçya'nın en azından bir köşesinde en azından bir koyun siyah renklidir yargıları arasından seçim yapmak için tamamen mantıksal bir neden teşkil etmez. Mark Twain'in yazdığı gibi, bilim, "gerçeğe yapılan önemsiz yatırımların karşılığında çok kârlı kestirimler kazandırdığı" için büyüleyici. Ancak getirileri geldikçe geliyor. Bilim felsefecileri, kuramların verileri sıyırmakla kalmadığını, evrenin işleyişine ilişkin makul varsayımlara dayanarak verileri önceden kısıtladığını ileri sürer, mesela doğa, yasalara göre işler ve verilere uyan basit kuramların, karmaşık kuramlara kıyasla doğru olma ihtimali daha yüksektir gibi varsayımlar.

Anadillerini öğrenirken çocuklar da tümevarım problemi çözüyor. Anne babalarını, kardeşlerini dinlerken her cümleyi dosyalamaları, gelecekte bu listeye göz atmaları mümkün değil, yoksa beyinsiz papağanlardan farkları kalmazdı. Ellerine geçen her kelimeyi canları istediği gibi dizemezler de. Bir kurallar kümesini çıkarımla anlamaları şart, böylece yeni düşünceleri anlayıp ifade edebilirler. Bu işi, etraflarındaki insanların konuşma örüntüleriyle tutarlı şekilde halletmeleri gerekiyor. Tümevarım probleminin ortaya çıkış sebebi, muğlak konuşmaların, çocuğun cazip ama hatalı genellemelere sarılması için sayısız fırsat yaratmasıdır. Örneğin çocuklar soru sormayı öğrenirken, *Yeşil yumurtasını jambonla birlikte yedi* cümlesinden hareketle *Ne yedi?* Ve *Yeşil yumurtayı neyle birlikte yedi?* sorularına ulaşabilmeliler. Fakat *Yeşil yumurtasını jambonla birlikte yedi* cümlesinden hareketle *Yeşil yumurtayı ve neyi yedi?* [*What did he eat the green eggs and?*] sorusunu soramamalılar. Başka bir örneğe bakalım: *Harriet appeared to Sam to be strong* [*Harriet, Sam'in gözüne güçlü göründü*] ve *Harriet appealed to Sam to be strong* [*Harriet, Sam'den güçlü olmasını istedi*] cümleleri, tek ünsüz harfte dil organının kıvrılması açısından farklıdır. Ancak anlamları bütünüyle ayrı (özellikle kimin güçlü olduğu hususunda). Bir cümleyi işiten çocuk, bu cümleye getirilen yorumu, sırf ses açısından benziyorlar diye başka cümlelere genellememeli.

O halde, dilin şifresini kıran çocuk zihni, etraftaki konuşmalardan yalnızca doğru genelleme türlerini almakla kısıtlı olmalı.

Cümlelerin kulağa gelişi, çocukları yolundan şaşırtmamalı. Sözcüklerde saklı dilbilgisi yapısını ve sözcüklerin düzenlenişini ortaya çıkarmalılar. Noam Chomsky'yi, çocuklarda dil edinmenin, dilin doğasını anlamak bakımından kilit unsur olduğunu ve çocukların doğuştan gelen bir Tümel Dilbilgisiyle* donanmış olması gerektiğini ileri sürmeye iten, bu mantık çizgisiydi. Tümel Dilbilgisi, tüm insan dillerinin çalışmasını sağlayan dilbilgisi mekanizmasının plan kümesidir.[9] Bu fikir, göründüğünden daha ihtilaflı (en azından olması gerektiğinden daha ihtilaflı), çünkü tümevarım mantığı, çocukların, dili başarıyla öğrenmek için dilin işleyişi hakkında *birtakım* varsayımlarda bulunmasını şart koşuyor.[10] Yegâne gerçek ihtilaf, bu varsayımların teşekkülüdür: Özgül bir kural sisteminin yapı planı mı, bir soyut ilkeler kümesi mi, yoksa basit örüntüler bulma mekanizması mı (dil dışında başka şeyler öğrenmek için de bundan yararlanılabilir).[11] Dil edinme konulu bilimsel çalışmalar, bu mekanizmalar ne olursa olsun, çocuğun yapısının ayrılmaz parçası olan dil tahlili mekanizmalarını tanımlamayı hedefler.

Dilin kendisi tekil bir sistem değil, pek çok bileşen içeren bir düzenektir. Çocukların nasıl dil öğrendiğini anlamak için, her şeyi tek seferde açıklamak yerine bu bileşenlerden birine odaklanmak yeğdir. Sesleri bir araya getirip sözcükler oluşturan, sözcüklerden kelime öbekleri ve cümleler meydana getiren bileşenler mevcut. Bu bileşenlerden her birinin, belli beyin sistemleriyle ara yüzü olsa gerek, mesela ağza, kulağa, sözcük belleğine, kavram belleğine, söylenecek şeylerle ilgili planlara, konuşma sırasında bilginin güncellenmesini sağlayan zihinsel kaynaklara iş gördüren sistemler.

---

* Chomsky'nin "Universal Grammer" kavramı Türkçeye sıklıkla "Evrensel Dilbilgisi" olarak çevrilir. Bu çeviri terimin anlamının bulanıklaşmasına yol açmaktadır. İngilizcede *universal* terimi dilbilimde *tümel* anlamında kullanılmaktadır, ki Chomsky'nin de burada vurgulamak istediği budur. Chomsky gramerin bu anlamda evrensel olmadığını açıkça ifade eder: *Demokrasi ve Eğitim*, çev: Ender Abadoğlu, Banu Karadağ vd, BGST Yay., 2007; *Bilgi Sorunları ve Dil: Managua Dersleri*, çev: Veysel Kılıç, BGST Yay., 2009 –yn.

9 Chomsky, 1972a.

10 Gold, 1967; Nowak ve Komarova, 2001; Pinker, 1979.

11 Farklı yaklaşımlardan örnekler için bakınız: Bertolo, 2001; Goldberg, 2005; Pinker, 1984/1996; Tomasello, 2003; Yang, 2003.

Sözcükleri örgütleyip cümle kuran ve bunların anlamını belirleyen bileşene sözdizimi deniyor. Sözdiziminin kendisi birtakım mekanizmalar kapsar. Farklı diller bu mekanizmalardan farklı ölçeklerde yararlanıyor. Kelimeleri doğru düzende dizmeyi, özne ve fiil gibi öğeler arasında uyum sağlamayı, aynı tümce içinde parmaklarını iki ayrı yere uzatan özel kelimelerin izini sürmeyi içerirler (örneğin *Ne istiyorsun?* cümlesinde *ne*, hem sorgulanan öğe hem de istenen şey olarak iş görür).

Sözdiziminin kilit olgularından biri, cümlelerin fiil etrafında inşa edilme usulüdür. Bu olgu pek çok teknik isimle anılır (alt sınıflandırma, ötüm, yüklem-üye yapısı, değerlik, üye sayısı, operan sayısı, durum yapısı, ROL ataması gibi), fakat bundan bahsederken geleneksel *fiil inşası*[*] terimini kullanacağım.[12]

Çoğu insan, geçişli ve geçişsiz fiiller arasındaki ayrımı hayal meyal anımsadığı için fiil inşaları hakkında zaten bir şeyler bilir. *Horlamak* gibi geçişsiz fiillerin dolaysız nesnesi yoktur, mesela *Max horladı*, deriz; *Max bir gürültüyü horladı* demek kulağa tuhaf geliyor. *Burkmak* gibi geçişli fiiller, dolaysız nesne gerektirir, mesela *Shirley ayak bileğini burktu* gibi; *Shirley burktu* demek kulağa tuhaf geliyor. Geçişli ve geçişsiz inşalar, buzdağının görünen ucudur. İngilizcede, meyilli nesne (ilgeçle[#] tamlanan nesne) gerektiren fiiller de var, mesela *The swallow darted into a cave – kırlangıç mağaranın içine atıldı*; nesne ve meyilli nesne gerektiren fiiller var, örneğin *They funneled rum into the jugs – küplerin içine rom akıttılar*; tümleç bütünleyici gerektiren fiiller var, mesela *She realized that she would have to get rid of her wolverines – porsuklarından kurtulması gerekeceğini fark etti*. Dilbilimci Beth Levin'in kaleme aldığı kitap, üç bin İngilizce fiili, boy gösterdikleri inşa tipine göre yaklaşık seksen beş sınıfa ayırıyor; kitabın alt başlığı, *Ön İnceleme*'dir.

---

[*] *verb construction* –çn.

[12] Fiil inşalarına ve sözsel anlambilime ilişkin incelemeler için bakınız: Borer, 2005a; Borer, 2005b; Croft, basıma hazırlanıyor; Goldberg, 1995; Jackendoff, 1990; Levin, 1993; Levin ve Pinker, 1992; Levin ve Rappaport Hovav, 2005; Miller, 1991; Pinker, 1989; Pustejovsky, 1995; Van Valin, 2005; Wierzbicka, 1988b.

[#] *preposition*; edat –yn.

O halde fiil, bir eyleme ya da duruma atıfta bulunmakla yetinmeyip tümcenin ana gövdesine de atıfta bulunan bir sözcüktür. Öteki parçaların vidalanarak oturtulacağı yuvalar içeren bir çerçevedir, mesela özne, nesne, çeşitli meyilli nesneler ve yan tümceler gibi. Böylece fiilin bir arada tuttuğu basit tümce, daha kapsayıcı tümce içine yerleştirilebilir. O tümce de daha kapsayıcı tümce içine yerleştirilir. Bu işin sınırı yok (eski deyişteki gibi: "Söylediğimi sandığın şeyi anladığına inandığını biliyorum, ama işittiğin şeyin, kastettiğim şey olduğunu kavradığına emin değilim").

Fiile sıkıştırılmış bilgi, tümcenin çekirdeğini örgütlemekle kalmaz, anlamı belirlemekte de epey tesirlidir. Yalnızca fiil tercihleri açısından farklılaşan tümcelerde bunu gayet açıkça görüyoruz, mesela *Barbara sakatlığa yol açtı* ve *Barbara sakatlandı* tümceleri gibi. Burada Barbara, olaya tamamen farklı şekillerde dahil olmuştur. *Norm kaşmir kazak verdi* ve *Norm kaşmir kazak aldı* tümcelerinde aynısı Norm için geçerli. Tümcenin anlamını, öznenin eyleyen, nesnenin ise maruz kalan taraf olduğunu tahmin ederek çıkaramazsınız; fiile de bakmanız gerek. Zihinsel sözlükte *vermek* fiili maddesi, öznenin veren taraf, nesnenin de hediye olduğuna bir şekilde işaret eder. *Almak* maddesi, öznenin *alan taraf*, nesnenin ise hediye olduğunu bir şekilde belirtir. Harriet'in *Sam'e güçlü görünmesi* ile *Sam'den güçlü olmasını istemesi* arasındaki fark, eyleyenlere rol biçen farklı şemaların oldukça incelikli olabileceğini gösteriyor.

Dilde fiil inşalarının rolünü anlamanın sağlam yollarından biri, bunlar arasındaki muğlaklığa dayalı şakalar üzerine kafa yormaktır: aynı sözcükler, farklı inşalar. Eski bir örneğe bakalım: "Call me a taxi – Bana taksi çağır (ya da Bana taksi de)." "Peki, sen taksisin."[13] Kötü çeviriye maruz kalmış hotel tabelaları sık sık e-postalara konu olur. Norveç'te bir hotelin barında, "Ladies are requested not to have children in the bar – Hanımların çocuklarını barda dünyaya getirmemeleri rica olunur" yazısı varmış. *Kuzuların Sessizliği* filminde Hannibal Lecter (Yamyam Hannibal diye tanınır), peşindekiyle alay eder, "daha fazla gevezelik etmek isterdim, ama akşam yemeğine eski bir dostumu bekliyorum" der.

[13] Amerikalı elçi Joseph Hodges Choate'ye (1832-1917) atfedilir; elçilikte kendisini kapıcı sanan bir konuğa bunu demiş; bakınız www.barrypopik.com/article/570/call-me-a-taxi—youre-a-taxi.

Komedyen Dick Gregory, öz yaşamöyküsünde 1960'lardan bir olay nakleder: "En son Güney'e gittiğimde bir lokantaya girdim. Beyaz kadın garson yanıma geldi ve "We don't serve colored people here – burada renkli insanlara hizmet etmiyoruz (ya da burada renkli insan ikram etmiyoruz)" dedi. Ben de tamam dedim. Renkli insan yemem zaten. Bana kızarmış tam tavuk getirin."[14]

Fiilin boy gösterebileceği inşalar kısmen, fiilin anlamına bağlıdır. *Horlamak* fiilinin geçişsiz olması tesadüf değil. Horlama kimsenin yardımı olmaksızın yapılan bir etkinliktir. *Öpmek* ise geçişlidir, çünkü öpücük normalde hem öpen hem de öpülen taraf gerektirir. Dilbilimde uzun soluklu bir varsayıma göre (hem Chomsky'nin kuramında hem de kimi rakiplerinin kuramlarında kabul edilmiştir, mesela Charles Fillmore'un Durum Dilbilgisi gibi), fiil anlamının, boy gösterdiği inşayı etkileme tarzı, adların üstlenebileceği az sayıda rolün tanımlanmasına dayanır.[15] (Bu rollere pek çok isim verilmiştir, örneğin anlamsal roller, durum rolleri, anlamsal ilişkiler, etkilenme ilişkisi ve rol.) Tek eyleyici barındıran fiil (*horlamaktaki* horlayan gibi), geçişsiz olmaya meyleder ve doğal olarak eyleyici, aynı zamanda öznedir. Eyleyici ve maruz kalan taraf içeren fiil (öpen ve öpülen gibi), geçişli olmaya meyleder; eyleyici öznedir, maruz kalansa nesne. Oradan oraya hareket eden şeyleri anlatan fiiller (*hareket etmek* fiilinin kendisi gibi) bir ya da daha fazla meyilli nesne alır, mesela hareketin kaynağı olarak nitelenen kelime öbeği ve hareketin hedefi olarak nitelenen kelime öbeği.

Bununla birlikte, fiilin ardındaki senaryo ile boy gösterdiği inşalar arasındaki uyumun pek isabetli olmadığı uzun süredir biliniyor. Nihayetinde, son sözü söyleyen, altta yatan kavram değil, fiilin kendisidir. Örneğin "yemek" gibi verili bir kavram, hem geçişli bir fiilin tabanını oluşturabilir, mesela *ezmeyi mideye indirmek* gibi (*Olga mideye indirdi* diyemezsiniz) hem de geçişsiz bir fiilin tabanını oluşturabilir, mesela *akşam yemeği yemek* (*Olga ezmeyi akşam yemeği yedi* diyemezsiniz). Binlerce vakada fiiller, anlamından ötürü içinde yer almasının makul görüneceği

[14] Öyküyü şöyle sürdürür: "Üç beyaz oğlan yanıma geldi ve akıllı ol, dediler. O tavuğa ne yaparsan biz de sana aynısını yaparız. Çatalı, bıçağı masaya bıraktım, tavuğu kaldırıp öptüm."

[15] Chomsky, 1972b; Fillmore, 1968.

inşalara oturmaz. Sırf anlama bakacak olursak, *Sal rumored that Flo would quit – Sal, Flo'nun işi bırakacağı dedikodusunu yaptı* ya da *The city destroyed – Şehir yok edildi* ya da *Boris arranged Maria to come – Boris, Maria'nın gelmesini ayarladı* cümlelerini söylemek kulağa doğal gelebilir. Fakat bu cümleler gayet anlaşılır olsa da, İngilizce konuşan kişilerin kulağına tuhaf gelirler.

Çocukların, İngilizce konuşan kişi kulağı *edinmek* için, bütün sistemi bir şekilde öğrenmesi şart: Her fiilin anlamı; fiil hangi inşalarda doğal olarak boy gösteriyor; tümcede fiile eşlik eden çeşitli adlar hangi rolleri üstleniyor. Bu, sizi keşfetmeye davet ettiğim tavşan deliğidir; insan fikirlerinin dünyasına ve kendilerini kaptırdıkları dramalara açılan bir delik.

Bu dünyaya dalmadan önce, "bunu diyemezsiniz" ya da " şu ve şu dilbilgisi dışı" sözlerinin ne anlama geldiğini açıklamalıyım. Bu hükümler, dilbilimde en yaygın kullanılan deneysel-gözlemsel verilerdir: Belirli bir yorum kapsamında ve belirli bir koşulda tümce, dilbilgisel, dilbilgisi dışı ya da çeşitli derecelerde şüpheli diye sınıflandırılır.[16] Bu hükümler, tümceyi nesnel anlamda (bunun anlamı ne olursa olsun) doğru ya da yanlış diye nitelemek değildir, üstelik Fransızca Akademisi gibi bir nevi ölümsüzler konseyi tarafından da meşru kılınmış değiller. Bir tümceyi "dilbilgisi dışı" diye adlandırmak, o dili konuşan kişilerin bu tümceden uzak durmaya meylettiği, o tümceyi garipsedikleri, kulağa tuhaf geldiğini düşündükleri anlamına geliyor.

Bir tümce dilbilgisi dışı sayılsa da, belirli koşullarda yine de kullanılabileceğini belirtmeden geçmeyelim. Bazı özel inşalar vardır, örneğin İngilizce konuşanların, geçişli fiilleri geçişsiz kullandığı inşalar: Mesela anne ya da babanın çocuğa *Justin bites-I don't want you to bite – Justin ısırıyor–ısırmanı istemiyorum* demesi. Geçişsiz yüklemleri geçişli kullanabildiğimiz koşullar da vardır, mesela *Jesus died a long, painful death – İsa uzun ve acılı bir ölümle öldü*, deriz. Bazı durumlarda dili bir parça zorluyoruz, örneğin *I would demur that Kepler deserves second place after Newton – Kepler'in Newton'dan sonra ikinci yeri hak etmesine gönlüm razı değil* ya da *That really threatened the fear of God into the radio people – Bu iş radyo dinleyicilerinin yüreğine ger-*

[16] Bakınız Schütze, 1996.

çekten Tanrı korkusu saldı derken sözdizimi mecrasında kendi kendimize çıkmaza giriyoruz ya da kastettiğimiz şeyi ifade etmenin başka bir yolunu bulamıyoruz. Bir tümceye dilbilgisi dışı demek, "her şeyin eşit olduğu koşullarda" o tümcenin tuhaf kaçtığı anlamına geliyor; yani yansız bir bağlamda, geleneksel anlamı kapsamında, yürürlükte hiçbir özel koşul bulunmuyorken.

Dilbilimcilerin, tümcelerle ilgili kendi yargılarına nesnel deneysel-gözlemsel veri muamelesi yapmasına bazıları şaşırıp kalır. Tehlike, dilbilimcinin gözbebeği olan kuramın, kendi yargılarını istemsizce çarpıtmasıdır. Bu meşru bir kaygı, fakat uygulamada dilbilim yargıları bir ölçüye kadar yeterli olabilir. Temel bilişsel süreçleri ele alan araştırmaların ikramiyelerinden biri, araştırdığınız canlı türünün numunesine, yani kendinize her zaman kolaylıkla erişebiliyor olmanızdır. Algı laboratuvarında öğrenciyken, danışmanıma, tını üretip dinlemeyi ne zaman bırakıp araştırma yapmaya geçeceğimizi sormuştum. Hatamı düzeltti: Onun nazarında bu tınıları dinlemek araştırmanın ta kendisiydi, çünkü bir ses dizisi kendi kulağına belirli bir şekilde geliyorsa, türün her normal üyesinin kulağına aynı şekilde geldiğine inanıyordu. Akıl sağlımızı yoklamak (ve dergi hakemlerini tatmin etmek) amacıyla, nihayetinde öğrencilere, sesleri dinlesinler ve işittikleri şeye göre düğmelere bassınlar diye para veriyorduk, fakat sonuçlar daima, kendi kulaklarımızla duyduklarımızı doğruluyordu. Psiko-dilbilimde aynı stratejiyi uyguladım. Bir düzine araştırmada, gönüllülerin ortalama puanlarının daima dilbilimcilerin baştaki öznel yargılarıyla aynı çizgide olduğunu gördüm.[17]

BEBEK KONUŞMASINDAKİ PARADOKS

Anne babasının, arkadaşlarının, kardeşlerinin konuştuğu dili nasıl konuşacağını sökme işleminin ortasındaki bir çocuğun yerine koyun kendinizi. Birkaç bin sözcük öğrendiniz ve öznelerin, fiil-

[17] Berent, Pinker ve Ghavami, basıma hazırlanıyor; Berent, Pinker ve Shimron, 1999; Berent, Pinker ve Shimron, 2002; Gropen vd., 1991a; Gropen vd., 1991b; Gropen vd., 1989; Kim vd., 1994; Kim vd., 1991; Marcus vd., 1995; Pinker ve Birdsong, 1979; Prasada ve Pinker, 1993; Senghas, Kim ve Pinker, 2004; Ullman, 1999. Ayrıca bakınız Bresnan, 2005, yönelme inşaları için ve Wolff, 2003, nedensel inşalar için.

lerin, nesnelerin, meyilli nesnelerin farklarını seziyorsunuz (elbette bilinçli farkında değilsiniz). Fiillerin ardı arkası kesilmiyor. Bunları öğrenirken bir yandan da nasıl kullanacağınızı çözmeniz şart. Fiilin anlamını bilmek tek başına yeterli değil, çünkü daha önce gördüğümüz üzere, benzer anlamları taşıyan fiiller, farklı inşalarda yer alabilir (*akşam yemeği yemek* ve *mideye indirmek* ya da *sezdirmek* ve *dedikodu yapmak* gibi); tümce içinde fiile hangi katılımcıların eşlik ettiğine dikkat etmek zorundasınız.

Örneğin diyelim ki *load – yüklemek* sözcüğünü tümce içinde ilk kez duydunuz: *Hal is loading hay into the wagon – Hal vagona saman yüklüyor*. Sözcüklerin anlamı hakkında fikriniz var. Olup biteni izleyerek, Hal'in vagona saman fırlattığını görebilirsiniz. Emin yol, *yüklemek* fiilinin tümce içinde, yükleyen kişiyi ifade eden bir özneyle (Hal), taşınan içeriği ifade eden bir nesneyle (saman), kabı ifade eden bir meyilli nesneyle (vagon) birlikte kullanıldığı bilgisini dosyalamaktır. Artık aynı inşa içinde aynı fiili içeren yeni örnekleri dillendirebilir ya da anlayabilirsiniz, mesela *May el arabasına tezek yükledi* tümcesi gibi. (Dilbilimciler buna içerik-kalma durumu (*content-locative*) inşası der, çünkü hareket ettirilen içeriklere, tümcenin nesnesinde odaklanılmıştır.) Fakat en fazla bu noktaya erişirsiniz; *May yükledi* (bir şeyi başka bir şeyin içine yükledi anlamını kastederek) ya da *May el arabasına yükledi* deme macerasına atılmazsınız.

Buraya kadar her şey yolunda. Az sonra *yüklemek* fiilini yeni bir inşa içinde duyacaksınız, mesela *Hal loaded the wagon with hay – Hal vagonu samanla yükledi*. Saman yine vagon içine fırlatılıyor. Gördüğünüz kadarıyla, bu tümcenin anlamı, aşina olduğumuz *Hal loaded hay into the wagon – Hal vagona saman yükledi* tümcesininkiyle aynı. Zihinsel sözlüğünüzde *yüklemek* maddesi için ek kısım açabilirsiniz: Fiil, inşa içinde aynı zamanda bir özneyle (yükleyici), bir nesneyle (vagon misali bir kap) ve *birlikte-with* ilgecini içeren bir nesneyle (saman misali içerik) boy gösterebilir. Dilbilimciler buna kap-kalma durumu* inşası der, çünkü şimdi kaba odaklanılmıştır.

Aylar, yıllar boyunca fiilleri içinize çekmeyi sürdürdükçe, *load-yüklemek* gibi davranan başka fiillere rastlarsınız: Eşanlamlı

* *container-locative* –çn.

iki inşada boy gösterirler, ama dolaysız nesne olarak içeriğin ya da kabın öne çıkışında farklılık sergilerler:

> Jared sprayed water on the roses – Jared güllerin üzerine su püskürttü.
> Jared sprayed the roses with water – Jared güllere su püskürttü.
>
> Betsy splashed paint onto the wall – Betsy duvara boya sürdü.
> Betsy splashed the wall with paint – Betsy duvarı boyayla boyadı.
>
> Jeremy rubbed oil into the wood – Jeremy, ahşaba yağ sürdü.
> Jeremy rubbed the wood with oil – Jeremy, ahşabı yağla ovdu.

Bu hal, örüntü gibi görünmeye başlıyor (dilbilimcilerin tabiriyle nöbetleşim [*alternation*]). Şimdi karşınıza önemli bir tercih çıkıyor. Bu fiil çiftlerini biriktirmeyi sürdürüp bunları çiftler halinde mi dosyalayacaksınız? Yoksa inanca sarılıp bu inşalardan herhangi birinde boy gösteren herhangi bir fiilin öteki inşada da boy gösterebileceğini mi varsayacaksınız? Bu genelleme, aşağı yukarı şunu söyleyen bir kuralla işler hale getirilebilir: "Eğer fiil, içerik-kalma durumu inşasında boy gösteriyorsa, kap-kalma durumu inşasında da boy gösterebilir; tersi de geçerli." Elde bu kural sayesinde (buna kalma durumu kuralı diyebiliriz), *brush paint onto the fence – çite boya sür* diyen birini işittiğinizde, *brush the fence with paint – çiti boyayla boya* demenin, her ne kadar bu kullanımı duymamış olsanız da sorun olmayacağını tahmin edebilirsiniz. Keza, *Babs stuffed the turkey with breadcrumbs – Babs hindiyi ekmek kırıntılarıyla doldurdu* tümcesini işittiğinizde, *Babs stuffed breadcrumbs into the turkey – Babs hindiye ekmek kırıntılarını doldurdu* tümcesinin de geçerli olduğunu varsayabilirsiniz.

Bu, dilde ustalaşma yolunda atılmış minik bir adım, gelgelelim, doğru yönde atılmış bir adımdır. İngilizce, fiilleri birbirinin yerine kullanabilen inşa aileleriyle dolu. Eğer çocuklar örüntüleri çözüp bunları yeni fiillere uygulayabiliyorsa, öğrenme hızlarını, fiil başına ortalama inşa sayısı oranında artırabilirler. Bu, az sayıda formülü tekrarlamakla yetinenlere karşın, dili akıcı, esnek konuşan birine dönüşmede önemli bir yöntem olabilir.

Yalnızca tek sorun var. Kalma durumu kuralı gelişigüzel uygulandığında, pek çok hataya yol açar. Örneğin *Amy poured wa-*

ter into the glass – Amy bardağa su boşalttı tümcesine uyguladığınızda, *Amy poured the glass with water – Amy bardağı suyla boşalttı* tümcesini elde edersiniz. İngilizce konuşanlar bu inşayı reddeder (anketlerde bu durumu doğruladım).[18] O kuralı, *fill* [doldurmak] gibi fiillere ters doğrultuda uyguladığınızda da başınız belaya girebilir: *Bobby filled the glass with water – Bobby bardağı suyla doldurdu* girdisi sorunsuz olsa da, *Bobby filled water into the glass – Bobby bardağı su doldurdu* çıktısı sorunludur (başka bir etüt bunu gösteriyor).[19] Üstelik bunlar istisnai örnekler değil. Pek çok başka fiil, kalma durumu kuralının kursağına girmeye direnir. Aşağıda dört mutsuz kampçı daha var. Bunlardan ikisi yalnızca içerik-kalma durumu inşasından hoşlanan fiillerken, ikisi yalnızca kap-kalma durumu inşasından hoşlanır. (Dilbilimde alışılmış göreneğe uyarak, anadili İngilizce olanlara tuhaf gelen cümlelerin yanına yıldız işareti koydum).

Tex nailed posters onto the board. [Tex, tahtaya poster çaktı.]
*Tex nailed the board with posters. [Tex, tahtayı posterle çaktı.]

Serena coiled a rope around the pole. [Serena, direğin etrafına halat doladı.]
*Serena coiled the pole with a rope. [Serena, halatla direği doladı.]

Ellie covered the bed with afghan. [Ellie, yatağı yün battaniyeyle örttü.]
*Ellie covered an afghan onto the bed. [Elllie, yün battaniye yatağa örttü.]

Jimmy drenched his jacket with beer. [Jimmy ceketini birayla sırılsıklam etti.]
*Jimmy drenched beer into his jacket. [Jimmy birayı ceketine boca etti.]

Eğlenceli... Neden her çiftin ikinci cümlesi kulağımıza tuhaf geliyor? Muğlak tümcelerin anlaşılmaz olması değildir sebep. *Amy poured the glass with water* [Amy bardağa suyla döktü] ya da *Jimmy drenched beer into his jacket* [Jimmy bira ceketine

[18] Gropen vd., 1991b.
[19] Gropen vd., 1991b.

boca etti] tümcelerinin anlamından kimse şüphe etmez. Fakat dil, karşı tarafa mesaj iletmek için akla gelen her yöntemden faydalanacak değil. Uzun vadede çocuklar, iletişim kurmanın kimi harika usullerini bazen devre dışı bırakan titiz bir protokol elde ediyor. Peki neden? Nasıl oluyor da çocuklar sonsuz bir dil ediniyor, hem de başka dil konuşanların kursağına takılacak inşalar yaratarak kendilerine zorluk yaşatabilecek kurallar varsayma eğilimlerine rağmen? Belirli inatçı fiillerin, gayet düzgün inşalarda *boy göstereмeyeceğini* nasıl çözüyorlar?

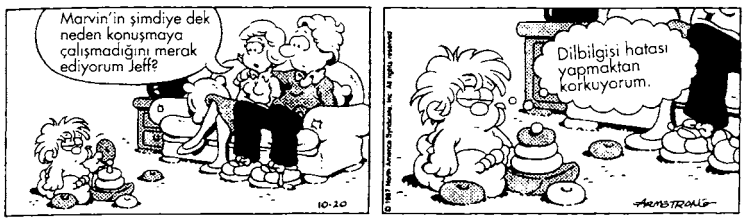
Sorun hakkında düşünme usulünü terse çevirip çocuğu efendi, dili köle kefesine koyduğunuzda buna eşdeğer bir muamma ortaya çıkar. İstisnai fiillerin, bunları öğrenme işiyle karşılaşan birinci nesil çocuklar tarafından kurallara uymaya zorlanmış olması gerektiğini düşünürsek, acaba İngilizcenin tüm o istisnai fiilleri bize kadar nasıl ulaşmış olabilir?

Bu paradokstan üç çıkış yolu var. Fakat hiçbiri makbul değil. Birincisine göre bizler (ve kafamızda canlandırdığımız farazi çocuk), kuralı fazlasıyla geniş çerçevelendirmişiz. Belki asıl kalma durumu kuralı, gözden kaçmış ortak bir özellik barındıran bir fiil altkümesiyle sınırlıydı ve çocuklar bir şekilde bu kısıtlamayı anlamış, kurala bir vasiyetname olarak iliştirmişlerdir. Fakat eğer böyle bir özellik varsa, göze pek çarpmıyor, çünkü kurala uyan fiiller ve kurala ayak direyen fiiller anlam bakımından oldukça yakın. Örneğin *pour, fill, load* [dökmek, doldurmak, yüklemek] fiilleri daima bir şeyi bir yere taşımanın yoludur ve bunların hepsi aynı nitelikleri barındırır: hareket ettirici, hareket eden içerik, hareketin hedefi olan kap. Ancak *pour* sadece içerik-kalma durumuna izin verirken (su dökmek), *fill* sadece kap-kalma durumuna (bardağı doldurmak) izin verir, *load* ise ikisine de uyar (*samanı yükle*, *vagonu yükle*).

İkinci seçenek, çocukların kural uydurmamasıdır. Belki gerçekte büyüklerin konuşmalarında duydukları fiillerin ve inşaların kombinasyonlarını dosyalamakla yetinip bu kombinasyonlara sadakatle bağlı kalıyorlar. Bu kuramın kapsamında, aşağıda gösterdiğimiz karikatüre adını veren Marvin karakterine benzerler.

Peki, bu, sorunu gerçekten de çözer. Çocuklar asla *pour the cup with juice* [*fincanı meyve suyuyla dök*] ya da *cover an afg-*

han onto the bed [*yatağı yün battaniye ört*] demeye meyletmezdi, çünkü kimsenin böyle konuştuğunu duymamış olurlardı. Fiiller kendi ayrıcalıklarını ilelebet elde tutardı, çünkü çocuklar, tıpkı her birinde eşsiz bir ses birleşimi ve anlam olan sözcükleri tek tek öğrenmeleri gibi, her fiil için inşaları ayrı ayrı öğrenirdi.

Marvin – NAS, North American Syndicate.

Kimi dilbilimciler bu varsayımı ciddiye almıştır, ama doğruymuş gibi görünmüyor.[20] Öncelikle, çocukların bu kadar muhafazakâr olması şaşırtıcı olurdu, çünkü ustalık kazanmaları gereken dil sonsuz olasılık sunarken, ellerindeki konuşma örneklemi sonludur. Başka bir sebep de İngilizcenin, yeni inşalarda yeni fiillere yer açmak amacıyla hızla genişliyormuş gibi görünmesidir. Bu durum, en azından yetişkinliğe ulaştıklarında bu dili konuşanların, fiil ezberleyen tutucular olmadığını düşündürüyor. Britanya'da kullanılan *He hoovered ashes from the carpet* (içerik-kalma durumu) [*halıdan külleri süpürdü*] ifadesini duyan çoğu Amerikalı bunu hemen genelleyip *He hoovered the carpet* (kap-kalma durumu) [*halıyı süpürdü*] haline çevirir. Keza, kap-kalma durumu inşaları olan *burn a CD* [CD içine şarkı yerleştirmek] ve *rip a CD* [CD'den şarkı kopyalamak] ifadeleri yaygın tabir haline geldiğinde, *burn songs onto the CD* [*CD'ye şarkı kopyalamak*] ve *rip songs from the CD* [*CD'den şarkı almak*] içerik-kalma durumu inşaları bunların hemen ensesinde bitti (belki tam tersidir).[21]

Bu sıçramaları sadece yetişkinler mi yapıyor yoksa çocuklar dil öğrenirken çocuklukta da rastlanıyor mu? Pek çok psiko-dil-

[20] Örneğin Baker, 1979 ve Fodor ve Crain, 1987.

[21] Bu inşalar, içerik-kalma durumu inşasının hafif çeşitlemeleridir; bakınız Pinker 1989, sayfa 124-130.

bilimci gibi psikolog Melissa Bowerman da kendi çocukları küçükken konuşmalarını titizlikle günlüklere aktarmış, her anomaliyi kaydedip çözümlemiş. Çocukların, fiilleri, anne babalarından duymuş olamayacakları inşalarda gerçekten kullandığını göstermiştir.[22] Aşağıda, yaratıcı üç içerik-kalma durumu ve yaratıcı üç kap-kalma durumu gösteriliyor:

> Can I fill some salt into the bear? [Ayıya tuz doldurabilir miyim?]
> I'm going to cover a screen over me. [Üzerime ekran örteceğim.]
> Feel your hand to that. [Elini buna hisset.]
> Look, Mom, I'm gonna pour it with water, my belly. [Anne bak, göbeğimi suyla dökeceğim.]
> I don't want it because I spilled it of orange juice. [Onu istemiyorum, çünkü ona portakal suyuyla sıçrattım.]
> I hitted this into my neck. [Onu boynuma çarptım.]

Bunların, olağandışı çocukların yaptığı nadir hatalar olmadığını belirlemek amacıyla, psikolog Jess Gropen ve bendeniz, bu bulguları iki şekilde destekledik. Birincisi çocuk konuşmalarından meydana gelen internet külliyatını gözden geçirdik ve benzer hatalara rastladık.[23] İkincisi genellemeleri değerlendirmek için, *wug* testi denen bir yöntemden faydalandık. Bu yönteme adını, psikolog Jean Berko Gleason'ın klasik bir çalışması vermiştir.[24] Gleason, çocuklara küçük bir kuşun karikatürünü gösterip "bu bir wug; şimdi bunlardan iki adet var, yani..." demiştir. Dört yaş çocukları bu aşamada boşluğu rahatlıkla *wuglar* kelimesiyle doldurmuştur, oysa sözcüğü yetişkinlerden ezberlemiş olamazlardı. Kendi vakamızda çocuklara *mooping* sözcüğünün, süngeri mor kumaşa doğru hareket ettirip onu yeşile döndürmek anlamına geldiğini söyledik. Çocuklar, *mooping the cloth* [kumaşı mooping-lemek] tabirini kullanmakta zorlanmadı. Bu, daha önce kimsenin kullandığını işitmedikleri bir kap-kalma durumudur.[25] Mütevazı Marvin buraya kadarmış.

Üçüncü bir çıkış yolu da var. Belki çocuklar hata yapıyordur, ama anne babaları bu hataları düzeltiyordur, böylece o inşada bir

---

22 Bowerman, 1982b.
23 Gropen vd., 1991b; Pinker, 1989.
24 Berko, 1958.
25 Gropen vd., 1991a.

daha hatalı fiili kullanmayacak şekilde yola geliyorlardır. Bu da pek muhtemel değil. Çocuklarda ortaya çıkan her şeyden anne babaların sorumlu olduğu inancı psikologlar arasında yaygınsa da, anne babaların, çocukların çarpık tümcelerini düzelttiğini, hatta bu tümcelere farklı tepki verdiklerini gösterme girişimleri pek sonuç vermemiştir.[26] Anne babalar, çocukların konuşmasının biçiminden ziyade anlamıyla ilgilenir, üstelik çocukların hatalarını düzeltmeye çalıştıklarında, çocuklar buna kulak asmaz. Aşağıdaki söz alışverişi olağandır:

ÇOCUK: Yağmuru kapadım.
BABA: Fıskiyeyi kapadım demek mi istiyorsun?
ÇOCUK: Fıskiyenin yağmurunu kapadım.

Anne babalar ara sıra çocukların tuhaf kullanımlarına şaşırıp kalsa ve çocuklar bu tepkiye kulak assa bile bu etki, sorunu çözecek boyuta ulaşmaz. Ele avuca sığmaz fiillerin birçoğu nadiren kullanılır. Yine de insanların, fiillerin yapabilecekleri ve yapamayacakları hakkında güçlü sezgileri var. İnsanlar, *They festooned ribbons onto the stage* [sahneye kurdelelerle süslediler] ya da *She siphoned the bottle with gasoline* [benzin şişesini sifon çekti] tümcelerini asla söylemeyeceklerini düşünür, ama sözcük kullanma sıklığı sayımları, bu fiillerin tam anlamıyla milyonda bir olduğunu gösteriyor.[27] Her İngilizce konuşan kişinin, çocukluğunun (hatta yetişkinliğinin) bir aşamasında her hatalı inşada bu dik başlı fiillerin her birini dile getirmesi, hatasının düzeltilmesi, o olay sayesinde bu kullanımları garipsemesi muhtemel değil.

Elimizde bir paradoks var.[28] İnsanlar, çocukluklarından itibaren genelleme yapar. Belirli sözcükleri genellemekten kaçınırlar (en azından yetişkinliklerinde). Bunun sebebi, aşırıya kaçan her genellemelerinde hatalarının düzeltilmesi değildir. Üstelik, genellenmeye müsaade eden sözcükler ile müsaade etmeyen sözcükler

[26] Bowerman, 1988; Brown ve Hanlon, 1970; Marcus, 1993; Morgan, Bonamo ve Travis, 1995; Morgan ve Travis, 1989.

[27] Francis ve Kucera, 1982.

[28] "Baker paradoksu" denir, şu eserde: Pinker, 1989; dilbilimci C. Lee Baker'ın 1979 tarihli bir makalesine dayanıyor. Bizzat Baker, bunu psiko-dilbilimci Martin Braine'e (1971) atfediyordu.

arasında sistemli bir fark bulunmaz. Bu dört önermenin hepsi birden doğru olamaz.

Psiko-dilbilimin minik bir köşesinde küçük bir sorun gibi duran şeyi insan neden umursasın ki? Bunun sebebi, kalma durumu inşasını öğrenme yetisinin, dili açıklarken önümüze çıkan pek çok paradoksun özelliklerini taşımasıdır. Görmezden gelinemeyecek kadar cazip, ama uygulanamayacak kadar tehlikeli olan kısmi örüntüler her yere sızmıştır. Dil uzmanı Richard Lederer, *Crazy English* [*Çılgın İngilizce*] kitabında, bu örüntülerden bazılarına dikkatimizi çekiyor:

> Yetişkinler [adults] zina [adultery] yapıyorsa, çocuklar [infants] ne yapıyor, infantry [piyade] mi? Eğer zeytinyağı zeytinden imal ediliyorsa, bebek yağını nasıl imal ediyorlar? Sebzecil, sebze yiyorsa, insancıl neyle besleniyor? Kömürcü, kömür satan kişiye denir, simitçi, simit satan kişidir. Ama pazarcı pazar satmaz, uykucu uyku satmaz, kuşkucu kuşku satmaz, çevreci çevre satmaz, işgalci işgal satmaz, bankacı banka satmaz...
>
> ... *Tooth* [diş] sözcüğünün çoğul hali *teeth* ise, *booth*'un [kulübe] çoğulu *beeth* midir? Bir goose [kaz], iki geese [kazlar] diyoruz, o halde bir moose [geyik], iki meese mi demeliyiz? Ring [çalmak] fiilinin geçmiş zamanı *rang* ise, niye *fling* [fırlatmak] fiilinin geçmiş zamanı *flang* değil? *Write* [yazmak] fiilinin geçmiş zamanı *wrote* ise, belki de *bite* [ısırmak] sözcüğünün geçmiş zamanı *bote*'dur.[29]

Bu acayipliklerin her biri dilbilim ve psikoloji açısından bilimsel bir sorunu tanımlıyor. İkinci paragraftaki tuhaflık (gayri nizami çoğul ve geçmiş zaman halleri) öyle zorludur ki bunun manasını bulmak için üzerine bir kitap ve pek çok makale kaleme aldım.[30] Maalesef, bu bulmaca için gözde çözümüm burada hiç işe yaramıyor. *Teeth* ve *rang* gibi gayri nizami biçimlere dilbilimciler pozitif istisna der: Genel kural "geçmiş zaman hali için sözcüğe *–ed* takısı ekle" dese bile bu istisnalar mevcut. Çocuklar bunları tek tek işiterek öğrenebilir. Çocukların, kurallı biçimlerin devreye girmesini önlemek ya da önüne geçmek için pozitif istisnaları nasıl kullandığına ilişkin gayet sağlam bir fikrimiz var, yani *flang*

[29] Lederer, 1990.
[30] Pinker, 1999.

ya da *meese* demezler. Fiil ve ad çekimleri, paradigmalar halinde düzenli bir biçimde örgütlenmiştir; her fiilin normalde tek geçmiş zaman biçimi, her adın tek çoğu hali bulunur. Çocuk, *Boggs flung the ball* [Boggs topu fırlattı] ya da *Vern shot two moose* [Vern iki geyik vurdu] tümcelerini duyduğunda, bu gayri nizami biçimler, zihinsel ortamda kendi yuvalarını belirler, rakip biçimler olan *flang* ile *meese*'in bu yuvalara girmesini önlerler (*flinged* ve *mooses* biçimlerinin girmesini de).[31]

Fakat fiil ile inşa arası yanlış eşleşmeler *negatif* istisnalardır: Yani kural bunları yaratsa da var olamazlar. Çocuklar, bu biçimlerin dilbilgisi dışı olduğuna ilişkin kanıtları anne babalarının konuşmasından doğrudan almaz. Bunları işitmemek bizzat kanıt değildir (hikâyedeki, havlamayan köpek misali), çünkü işitmedikleri ama pekâlâ dilbilgisel olan biçimlerin de sayısı sonsuzdur. Bunların hepsini dışlayamazlar, yoksa papağandan farkları kalmaz. Bu biçimlerin önüne geçmek için rakip bir biçim de kullanamazlar (*flung* biçiminin, *flinged* ve *flang* biçimlerini engellemesi misali), çünkü fiil ve ad çekimlerinin aksine fiil inşaları, düzenli odacıklar halinde örgütlenmemiştir. *Pin a board with posters* [tahtayı posterlerle çak] ya da *coil the pole with a rope* [direği halatla sar] diyemeyişimizin nedeni, bunların her birinin, *flung*'un *flang*'i ve *flinged*'i püskürtmesi misali dilbilgisi çayırını koruyan bir eşanlamlı tarafından püskürtülmesi değildir. Pinnig posters onto a board [posterle çakılan tahta] demeyi, kap-kalma durumu inşasında mümkün kılan bir fiil yoktur.

Fiil-öğrenilirlik paradoksu başka bir sebepten ötürü de ilgi çekiyor. İnsan zihninin genel manzarasından yola çıkıp kalma durumu inşalarını edinmeye doğru yaptığımız dalışın yaklaşık yarı yolunda, dil edinmenin, tümevarım sorunu örneği olduğunu söylemiştim: şimdiki zamanda mevcut olan sınırlı verilerden hareketle gelecek hakkında geçerli genellemeler yapmak. Bu genellemeler ister çocuğun dil edinmesini, ister bilgisayarın bir şeyler öğrenmesini, ister bilimcinin kuram oluşturmasını ilgilendiriyor olabilir. İçine düştüğümüz sıkıntılı durum, her türlü tümevarımda ortaktır: Olumsuz verilerin yokluğunda fazlasıyla genel bir varsa-

[31] Marcus vd., 1992; Ullman, 1999.

yımdan nasıl uzak durulacak?[32] Eğer bir yargıyı fazlasıyla geniş çerçevelendirirseniz, ayrıca etraftan düzeltici tam geri bildirim almıyorsanız (diyelim ki kuğuların beyaz olduğunu zannederek büyüdünüz, ama Yeni Zelanda'ya gitmiş olsanız, siyah kuğu da görürdünüz), yanıldığınızı asla anlamama tehlikesi altındasınız demektir. Bu durumda, farazi çocuk, genelleme yapmaya meyleder, bir şeyi bir yere taşımakla ilgili tüm fiillerin iki İngilizce inşadan biriyle ifade edilebileceğini düşünür. Ancak çocuklar yetişkinliğe ulaştığında, işittikleri fiillerin ötesine geçip genellemeler yapabilirken, işitmemiş oldukları kimi fiillerden esrarengiz bir biçimde uzak duruyorlar. Kalma durumu inşası (benzer inşaların yanı sıra), öğrenilemezi öğreniyor gibi görünen çocuk paradoksunu sunar, dolayısıyla genel olarak öğrenme mantığına ilgi duyan dilbilimcilerin ve bilgisayar bilimcilerinin ilgi odağı haline gelmiştir.

Doğa, sırf aklımızı karıştırmak için yolundan sapacak değil. Kimi olgular nasıl bakarsak bakalım mantıklı görüntü çizmiyorsa, eşyanın işleyişine ilişkin derin bir ilkeyi gözden kaçırıyoruz demektir. Kalma durumu fiillerini öğrenme paradoksunda olan biten tam da budur. Eksik ilkelerse, insan zihnini dolduran cinsten ilkelerdir.

ÇERÇEVEDEN ÇERÇEVEYE GEÇMEK

Aynı anda doğru olamayacak dört bariz olgu arasında (insanlar genelleme yapar; bazı istisnalardan uzak dururlar; istisnalar tahmin edilemezdir; çocukların her hatası düzeltilmez) saldırıya en açık olanı, istisnaların tahmin edilemezliğiyle ilgili olandır. Bu olgu, nöbetleşimde yer alan fiilleri, dışarıda kalan fiillerden ayırt etmenin mümkün olmadığını söylüyor. Belki yeterince titiz bakmamışızdır. En başta tehlikeli görünen bir dilsel örüntünün, koyunları keçilerden ayıran bir koşul sağladığı anlaşılabilir. Örneğin İngilizcede belirli sıfatlara *–er* [daha] ya da *–est* [en] soneklerini ekleyememe gizemi (mesela *specialer-daha özel* ya da *beautifullest – en güzel* diyemeyiz), o soneklerin ancak tek heceli sözcüklere (*redder – daha kırmızı, nicer – daha hoş, older – daha*

[32] Baker, 1979; Gold, 1967; Osherson, Stob ve Weinstein, 1985; Pinker, 1979; Valiant, 1994.

yaşlı) ya da kısa ikinci heceli sözcüklere (*prettier – daha şirin, simpler – daha basit, narrower – daha dar*) eklenebileceğini fark edince çözülmüş oldu. Belki de kalma durumu inşasına kaydını yaptıran fiilleri yoklama kaçaklarından ayıran incelikli bir ölçüt vardır; dilbilimci Benjamin Lee Whorf'un tabiriyle saklı-tip.[33] Eğer çocukların kuralları bu ölçüte duyarlı hale gelmişse, bu paradoks gözden kaybolur. Gizli ölçütün, fiil seslerini içermesi pek muhtemel değil, çünkü sesleri bakımdan epey benzeşiyorlar; fiillerin anlamlarını içermesi daha olası.

Bana kalırsa, bu hususta ilerleme, dilbilimci çift Malka Rappaport Hovav ile Beth Levin'in kaleme aldıkları bir makaleyle geldi. O sıralar MIT'de, ofisimin bulunduğu koridorun karşı ucunda çalışıyorlardı.[34] Chomsky'nin etkisinde kalan dilbilimcilerin nazarında kurallar, kelime öbeklerini kesip yapıştıran işlemlerdir, örneğin ilgeç nesnesini dolaysız nesnenin konumuna göre sola kaydırmak ya da dolaysız nesneyi ilgeç öbeğinin sağına kaydırmak gibi.[35] Kalma durumu kuralının, fiilin içeriğini dikkate alıyor gibi görünmesini tuhaf kılan zihniyet buydu, mesela metin işleyen yazılım, belirli anlamlara sahip sözcükleri kesip yapıştırmayı reddederken, başka sözcükleri itaatkâr şekilde kesip yapıştırsa tuhaf olurdu. Fakat ya kural, inşa içindeki sözcük öbeklerinin dizilişini değil de daha soyut bir şeyi, yani inşanın anlamına dahil olan olayların çerçevesini dönüştürüyorsa?

İçerik-kalma durumu inşasının anlamının, "A, B'nin, C'ye gitmesine yol açıyor" olduğunu kafamızda canlandıralım. Kap-kalma durumu inşasının anlamı da "A, C'nin durum değiştirmesine yol açıyor (B'nin, C'ye gitmesini sağlama vasıtasıyla)" olsun. Başka bir deyişle, vagona saman yüklemek, saman üstünde yaptığınız bir iştir (vagona gitmesine neden olmak), oysa vagonu samanla yüklemek, vagon üstünde yaptığınız bir iştir (samanla dolmasına neden olmak). Bunlar, aynı olayın iki farklı yorumu. Klasik yüz-vazo yanılsamasında biçim algısının değişmesine benziyor. Bu göz yanılgısında şekil ve zemin, kişinin bilincinde yer değiştirip dururlar:

---

33 Whorf, 1956.

34 Levin, 1985. Ayrıca bakınız Levin, 1993; Rappaport ve Levin, 1985; Rappaport ve Levin, 1988.

35 Chomsky, 1965; Chomsky, 1981.

Şekil 3

Saman ile vagon cümlelerinde şekil ile zemin arasında algılama geçişi zihnin gözünde değil, zihnin kendisinde gerçekleşir; olayın gerçekte neyle alakalı olduğunun yorumlanışındaki bir değişikliktir bu.

Bir şeyin bir yere gitmesine neden olmak ile bir yerin durumunu, oraya bir şey getirerek değiştirmek arasındaki fark ilk bakışta hahamların öğretilerine benzeyebilir, tıpkı Dünya Ticaret Merkezinin yıkılışının, bir ya da iki olaydan oluşması arasındaki fark gibi: "salt anlambilim" meselesidir. Fakat 9/11 sonrasında müthiş meblağların söz konusu olması misali, salt anlambilim de önemli olabilir.

Öncelikle, olguya ilişkin bu yeni anlayış daha basit, daha şıktır; mutlaka kuramın doğru olduğunun göstergesi değildir, ama görmezden gelinmemesi gerektiğine işarettir. Kalma durumu kuralı, kavramsal bir biçim algısı değişikliği olarak zihinde yeniden yer bulduğunda, özel bir sebep olmaksızın sözcük öbeklerini karmaşık usullerle kesip yapıştırma meselesi olmaktan çıkar. İki çok genel ve faydalı kural halinde çarpanlarına ayırabiliriz:

- Anlambilimsel yorum kuralı (*gestalt* [biçim algısı] değişimi): Eğer yüklem, "A, B'nin C'ye gitmesine yol açıyor" an-

lamına geliyorsa, "A, B'yi C'ye taşıyarak C'nin durumunun değişmesine yol açıyor" anlamına da gelebilir.

- Anlamı biçime bağlama kuralı: Etkilenen öğeyi, dolaysız nesne olarak ifade et.

İçerik-kalma durumunda (*samanı vagona yükle*), dolaysız nesne samandır, çünkü olay, samanın maruz kaldığı iş olarak yorumlanır. Kap-kalma durumunda (vagonu samanla yükle), dolaysız nesne vagondur, çünkü şimdi olay, vagonun maruz kaldığı iş olarak yorumlanır. Öteki katılımcıların nasıl ifade edildiğiyle başka bağlama kuralları ilgilenir. Kurallardan biri, nedensellik eyleyicisini (samanı fırlatan kişi) özneye bağlar. Başka birisi türlü çeşitli katılımcıları meyilli nesnelere bağlar, böylece her biri kendi anlamına uygun bir ilgeç alır. *Into* ilgeci, "içine" anlamına gelir, yani "iç kısmına doğru;" *onto* ilgeci "üzerine" yerine geçer; *with* ilgeci, "bir şeyi değiştirmenin vasıtası" anlamını taşır.

Bir kuralın yerine birkaç kural geçirmiş olsak da, bütün olarak resim daha basit görünüyor, çünkü ileride göreceğimiz üzere, dilin tamamında bu kurallar farklı kombinasyonlar halinde tekrar kullanılır. Kalma durumu kuralının kendi işini neden yaptığını açıklayabilmemiz tatmin edicidir. *Vagon* öğesi, meyilli nesne halinden dolaysız nesne haline geçer (eski bir konuma yapıştırılmanın aksine), çünkü bu öğe, "etkilenen öğe" olarak tekrar yorumlanır ve etkilenen öğeler, bunlar ister konum değiştiren ister durum değiştiren şeyler olsun, sözdiziminde dolaysız nesne olarak ifade edilir.

İnsan doğasını işleyen bir kitapta kalma durumu inşalarını takıntı haline getirişimizin nedeninin, insanların düşünme şekli hakkında bir şeyler anlatması olduğunu vaat etmiştim. Bu konulardan birine Birinci Bölümde değindik: Zihnin, tek durumu çok farklı şekillerde çerçevelendirme gücü var. Bu güç öyle geniş bir alana yayılmıştır ki Irak'ı işgal etmeye karşı Irak'ı özgürlüğüne kavuşturmak, bir hücre yığınından yararlanmaya karşı küçük bir insanı öldürmek misali ihtilaflı ağız dalaşlarında devreye girmekle kalmaz. Bu konularda farklı bakış açılarının var olması şaşırtıcı değil. Söz konusu güç, gündelik yaşamın en basit, en somut, en zararsız olaylarını yorumlama şeklimize bile nüfuz eder, mesela vagona saman fırlatmak ya da hindinin üzerine ekmek kırıntısı serpmek gibi.

Kalma durumu inşasını incelemek, yorumlama ile farklı bir yorum getirmenin, bilişin temel gücü olduğunu göstermekle kalmaz, her yorumu ve kimi özgün yanlarını meydana getiren unsurları da açığa çıkarır. Biçim algısı değişikliği kuramı, iki kalma durumu inşasının, ilk izlenimlerin aksine, bütünüyle eşanlamlı olmadıklarını ima ediyor. Kimi durumlarda inşalardan biri hakikaten geçerliyken, öteki geçerli olmasa gerek. Gerçekten de durum budur.

Kişi *vagona saman yüklerken* [*loads hay onto a wagon*], herhangi bir miktar yükleyebilir, hatta bir çift yaba dolusu saman atabilir. Fakat kişi *vagonu samanla yüklerken* [*load the wagon with hay*], vagonun ağzına kadar dolduğu ima ediliyor.[36] Dilbilimcilerin bütüncüllük etkisi dediği bu ince farka başka kalma durumu fiillerinde de rastlanıyor: *Güllere su püskürtmek* [spray the roses with water] hepsinin sulandığını ima ederken (*güllerin üzerine su püskürtmenin – spraying water onto the roses* aksine), *hindiyi ekmek kırıntılarıyla doldurmak* [*stuff the turkey with breadcrumbs*], hindinin tamamen doldurulduğunu ima ediyor.

Bütüncüllük etkisi, faturalara seçim harcamalarını sokmayı sağlayan yasalar misali kurala keyfi iliştirilmiş bir koşul değildir. Kuralın yaptığı işin doğasından kaynaklanıyor, yani kabı, etkilenen şey olarak yorumlamak. Bu da şeylerin niteliğini ve değişme usullerini zihnin algılama tarzının ilginç bir özelliğini gün yüzüne çıkarıyor. Bütüncüllük etkisinin kalma durumu inşasıyla sınırlı olmadığını görüyoruz; genel olarak dolaysız nesneler için geçerlidir. Örneğin *Moondog bira bardağından içti – Moondog drank from the glass of beer* tümcesi (*bardak*, *from* [*-dan*] ilgecinin meyilli nesnesidir), birkaç yudum bira içilmesiyle tutarlıdır. Fakat *Moondog bir bardak bira içti – Moondog drank the glass of beer* cümlesi (burada dolaysız nesne bardak), kişinin bütün bardağı kafaya diktiğini ima ediyor. Keza, kişi yarı yola kadar çıkıp geri dönmeye karar vermişse bile onun için, *dağa tırmandı – climbed up the mountain* tümcesini kurabilirsiniz, ama *dağı tırmandı – climbed the mountain* derseniz, zirveye ulaştığını ima ediyorsunuzdur. Şu aşağıdaki çiftlerde tümceler arasındaki farklara göz atalım. İlk bakışta eşanlamlı gibi görünüyorlar:

[36] Anderson, 1971.

Peter painted on the door – Peter kapıya boya sürdü.
Peter painted the door – Peter kapıyı boyadı.

Betty put butter on the bun – Betty çöreğe tereyağı sürdü.
Betty buttered the bun – Betty çöreği tereyağladı.

Polly removed peel from the apple – Polly elmadan kabuk soydu.
Polly peeled the apple – Polly elmanın kabuğunu soydu.

Her çiftte ikinci tümce, ki etkilenen öğeyi dolaysız nesne olarak ifade eder, yapılan işin bir kısma değil bütüne yapıldığını ima eder: kapı bütünüyle boyanmıştır, çöreğe tamamen yağ sürülmüştür, elmanın kabuğu bütünüyle soyulmuştur.

Fakat bütüncüllük etkisi bundan da kapsamlıdır. Dolaysız nesne olarak ifade edilmeye meyilli *kavramın*, yani etkilenen öğenin özelliği olduğu kadar dolaysız nesnenin (bu sadece tümce içinde bir konumdur) özelliği değildir. Göz gezdirdiğimiz örneklerde, etkilenen öğe, dolaysız nesne olarak ifade ediliyor, çünkü tümce nedensel eyleyici içeriyorsa, genelde bu eyleyici, özne konumu için ilk kullanım hakkına sahiptir. Fakat eyleyiciden bahsedilmediğinde, etkilenen öğe, özne olabilir, mesela *top yuvarlandı* ya da *tereyağı eridi* tümcelerindeki gibi. Özne, etkilenen öğeyi barındırdığında, tıpkı dolaysız nesneler gibi bütüncül olarak yorumlanması elzemdir. Aşağıdaki sevimli çiftlerde bunu görüyoruz:

Bees are swarming in the garden – Arılar bahçede uğulduyor.
The garden is swarming with bees – Bahçe arılarla uğulduyor.

Juice dripped from the peach – Şeftaliden su damlıyor.
The peach was dripping with juice – Şeftali su damlatıyor.

Ants crawled over the gingerbread – Karıncalar zencefilli ekmeği kapladı.
The gingerbread was crawling with ants – Zencefilli ekmek karıncalarla kaplı.

Her çiftte ikinci tümcenin duyulara dayanarak öğeyle ilgili sunduğu resim zerrelerle ya da parçalarla öyle bezelidir ki zihin bu ikisini bulanıklaştırır, öğenin bütününün, zerrelerin ya da parçaların normalde yaptığı işi yaptığını tahayyül eder: bahçe uğuldar, şeftali damlatır, zencefilli ekmek kaplanır.

Fakat neden bu inşalarda içerik bütün olarak yorumlanıyor? Bunun sebebi, İngilizcenin, *değişen* öğeye (yüklenen vagon, sulanan güller, boyanan kapı) *hareketli* öğeyle (fırlatılan saman, püskürtülen su, sürülen boya) aynı muameleyi yapmasıdır. Durum, olası durumlar uzayında bir konum olarak algılanır, böylece değişiklik, bu durum uzayında konumdan konuma hareket etmekle eşdeğer tutulur. Bu şekilde, kalma durumu inşaları, tavşan deliğindeki saklı dünyada ikinci bir keşfi örnekle anlatıyor, yani gündelik dilde eğretilemenin her yere sinmiş olması. Dilbilimci Ray Jackendoff, fiziksel uzayda hareket için, konum için ya da hareketin engellenişi için kullanılan pek çok kelimenin ve inşanın, durum-uzayında bir nevi eğretilemeli hareket için, konum için ya da hareketin engellenişi için de kullanılmasını irdeledi:[37]

> Pedro went from first base to second base – Pedro ilk kaleden ikinci kaleye ulaştı.
> Pedro went from sick to well – Pedro hastalıktan sağlığına kavuştu.
>
> Pedro was at second base – Pedro ikinci kaledeydi.
> Pedro was sick – Pedro hastaydı.
>
> The manager kept Pedro at first base – Teknik direktör, Pedro'yu birinci kalede tuttu.
> The doctor kept Pedro well – Doktor Pedro'yu sağlıklı tuttu.

Birinci tümcede Pedro'nun bedeni fiilen uzayda hareket eder, fakat ikinci tümcede bütün bu süre zarfı boyunca yatakta yatmış olabilir. Eğretileme yoluyla konuşmak gerekirse yalnızca *sağlığı* hareket etmiştir. Uzayla ilgili kavramlar başka kavramlara da bulaşıyormuş gibi görünüyor. Birinci Bölümde insanların, olayları, sanki bunlar zaman maddesinden meydana gelmiş nesnelermiş gibi saydığını, ölçtüğünü gördük. İnsanlar aynı zamanda uzayı, soyut bir süreklilik için model olarak da kullanır, mesela maaş çeklerinin, kilolarının, maneviyatlarının yükselip düşmesinden bahsederken[38] ya da herhangi bir şeyi temsil etsin diye grafik ka-

---

[37] Jackendoff, 1978; Jackendoff, 1983; Jackendoff, 1987; Jackendoff, 1990. İlk belirten, dilbilimci Jeffrey Gruber, 1965.

[38] Lakoff ve Johnson, 1980.

ğıdı üzerine veri noktalarından hareketle grafik çizerken.[39] Acaba eğretilemenin her yerde karşımıza çıkması zihinle ilgili devrimci bir keşif midir yoksa dilin tarihiyle ilgili sıradan bir olgu mudur, yoksa bu ikisi arası bir şey midir meselesi, ileriki bir bölümün konusu. Burada niyetim, uzayla ilgili psikolojinin, bütüncüllük etkisine nasıl ışık tuttuğunu, genel olarak kavramların psikolojisi hakkında bize bir şeyler anlattığını göstermek.

Zihin, bir öğeyi konum ya da hareket içinde kavramlaştırdığında, nesnenin iç geometrisini görmezden gelmeye meyleder, ona boyutsuz nokta ya da özelliksiz kütle muamelesi yapar. Dilbilimci Len Talmy, sıradan bir ilgecin ya da başka uzam terimlerinin, şekil ile referans nesnesinin tanımladığı yer arasındaki ilişkiyi saptadığını belirtir.[40] Çoğunlukla referans nesnesi daha iri ve belirgindir, şekil bu nesneye göre hareket eder ya da konumlanır. (Kaideyi kanıtlayan istisna, Beatrice Lillie'nin *Queen Marry** adlı gemiyi ilk gördüğünde yaptığı şakadır: "Bu yerin Londra'ya varması ne kadar sürüyor?") Referans nesnesinin çoğunlukla daha fazla geometrik ayrıntısı tanımlanır. Belirli sayıda boyuta sahip ve bu boyutlarda yer kaplıyor diye kavramlaştırılır: sopa ya da sicim gibi tek boyutlu; kâğıt ya da plak gibi iki boyutlu; koltuk ya da karpuz gibi üç boyutlu. Ayrıca bu boyutlarla aynı çizgide belirli eksenleri, parçaları, girintileri, sınırları varmış gibi kavramlaştırılır.

O halde, belli konuma yerleştirilen şekil ve konumlandığının söylendiği yer dilde farklı muamele görür: Birincisi boyutsuz bir lekeye indirgenir, bunun iç geometrisi görmezden gelinir; ikincisi en azından şema yoluyla grafik halinde temsil edilir. İngilizce sözcük öbekleri *on your hand* [elinin üstünde], *under your hand* [elinin altında] ve *in your hand*'e [elinin içinde] bakalım. Her biri el geometrisinin bir yanını alır, yani üstünü, altını, meydana getirdiği oyuğu. İlgeç tercihi, bu geometriye bel bağlar: Eğer avuç içi açılmışsa ve bilye avuca konmuşsa, bilye *kişinin eli içindedir*, fakat el düzleştirilmişse ve bilye elin ters tarafına konmuşsa,

---

39 Pinker, 1990.

40 Talmy, 1983. Ayrıca bakınız Jackendoff, 1990; Jackendoff, 1991; Landau ve Jackendoff, 1993

1933'te suya indirilen, 77 metre uzunluğunda İngiliz yapımı bir gemi –çn.

bilye *elin üzerindedir*. Bilye kişinin önkolunda, inciğinde ya da gövdesinde olamaz, çünkü bu kısımlar tek boyutlu tıpa gibi kavramlaştırılmıştır. Bu yapı planını, konumu belirtilen şeklin stilize biçimde ele alınmasıyla karşılaştırın. Bu örneklerde bilyeye atıfta bulundum, fakat şekil, herhangi bir biçime ya da düzenlenişe falan girebilir: bilye, kibrit, kibrit kutusu, güve... üstelik bunlar dik, yan, ters durabilir, yine de elinizin *içinde*, *üstünde* ya da *altındadırlar*. Tüm ilgeçlerin, şekle, biçimsiz kütle ya da nokta muamelesi yapmadığı kesin: Örneğin *along* [boyunca] ve *across* [karşıya] ilgeçleri, şeklin boyunun uzatılmasını gerektiriyor. Fakat en yaygın ilgeçler, şeklin konumlanışını net göremez.

Bu, bütüncüllük etkisinin daha derin bir açıklamasını doğuruyor. Kalma durumu nöbetleşiminde, kap [*vagona saman yükle* tümcesindeki *vagon* gibi], dolaysız nesneye terfi ettirildiğinde, durum-uzayında hareket ettirilmiş bir şey olarak kavramsal açıdan yeniden çözümlenir ("boş" yuvadan "dolu" yuvaya hareket etmiştir). Bu yeni yorumda, tek noktaya sıkıştırılır, iç geometrisi bütünüyle yok edilir. Vagonlar yüklenir, çiçek tarhları sulanır, hindiler doldurulur. Bu işler, madde zerrelerini ayrı ayrı barındıran yuvalar ve delikler vasıtasıyla uzayda maddenin düzenlenmesi olarak yapılmaz, bunun yerine bütün olarak alınan öğelerdir, şimdi taşınmaya, çiçek açmaya ya da pişmeye hazır hale gelmişlerdir. Aslında, bütüncüllük etkisi azıcık yanlış bir isimlendirme. Gerçekte *durum-değişiklik* etkisinden bahsediyoruz. Normalde, bir şey eklendiğinde, maddeyi alsın diye tasarlanmış bütün oyuk ya da yüzey bir maddeyle doldurulduğunda, nesnenin durum değiştirmesinin en doğal yoludur. Fakat eğer nesne, sadece tek kısmında birtakım şeyler varken bile durum değiştiriyor diye düşünülüyorsa, o halde kap-kalma durumu burada da kullanılabilir. Dolayısıyla grafiti sanatçısının, heykelin sadece bir kısmını renklendirse bile *heykeli boyayla boyadığını* [*sprayed a statue with paint*] söyleyebiliriz, çünkü tek leke, heykelin özgün halinin bozulduğunun düşünülmesi için yeterli.

Çemberi tamamlamak gerekirse, kuramın, asıl paradoksu nasıl çözüme kavuşturduğunu da göstermeliyim. Kalma durumunun bir biçim algısı geçişi olduğu fikri, kimi fiiller bu geçişe izin verirken görünüşte benzer başka fiillerin algı geçişine izin vermeyişinin nedenini nasıl açıklıyor? Anahtar, inşanın anlamı ile fiilin anlamı

arasındaki kimyadır. Basit bir örneğe göz atalım. Kişi, *odaya kedi atabilir* [*throw a cat into the room*], ama *odayı kediyle atamaz* [*throw the room with a cat*], çünkü odaya sırf bir şeyler fırlatmak normalde odanın durumunu değiştiriyor diye yorumlanmaz. Bu kimya, daha incelikli örnekler için de geçerli. Sözdizimi özeni açısından farklılık sergileyen *pour, fill, load* [dökmek, doldurmak, yüklemek] gibi fiiller, bir şeyi bir yerden hareket ettirmekle ilgilidir ve bize huylarının aynı olduğu izlenimini verirler. Fakat yakından incelediğimizde, bu fiillerin her birinin ayrı *anlambilimsel* titizliği olduğu anlaşılır; hareket olayının hangi veçhesini ele aldıkları bakımından farklılık sergilerler.

Pour [dökmek] fiiline bakalım. Bunu ne zamanlar kullanabileceğinizi düşünün. *To pour* fiili aşağı yukarı, sıvının kesintisiz olarak aşağı dökülmesi anlamına gelir. "Zorlamaktan" ziyade "oluruna bırakmakla" nedensel ilişki, ayrıca bir hareket tarzı belirtir; bunlar, onu, sıvının başka hareket tarzlarından ayıran bileşenlerdir, mesela püskürtmek, sıçratmak, fışkırtmak gibi. *Pour* fiili, hareket hakkında bir şeyler anlattığından, hareketle ilgili bir inşada kullanılabilir; böylece *bardağa su dökmek* [*pour water into the glass*] diyebiliriz. Fakat *pour*, sıvının nereye nasıl ulaştığını umursamaz. Suyu bardağa, yere, uçak penceresinden dışarıya, sisin içine saçabilirsiniz. Dökülen sıvının varış yeri bu fiilden hareketle tahmin edilemez, dolayısıyla fiil, kabın durumunun nasıl değiştiğini saptayan inşayla tutarlı değildir. Bu yüzden, *she poured the glass with water* [bardağı suyla döktü] diyemeyiz.

Şimdi de *fill* [doldurmak] fiiline bakalım. *To fill something*, o şeyin dolmasını sağlamak anlamına geliyor (*fill* ve *full* [dolu, tam] sözcüklerinin kulağa benzer gelmesi tesadüf değil). Bu tamamen kabın durumuyla alakalı: doluluk yoksa, doldurmak da yok. Fakat *fill*, kabın nasıl dolduğunu umursamaz. Bardağı içine su dökerek doldurabilirsiniz elbette, ama banyo küvetine daldırarak, yağmur fırtınası sırasında bardağı dışarıda tutarak, damlatan musluğun altında gece boyu bırakarak da doldurabilirsiniz. *Fill* fiilinin, *pour*'un sözdizimsel ayna görüntüsü olmasının nedeni budur: Kabın durumunun değişikliğini tanımladığından, durum değişikliğini ele alan inşayla uyumludur, dolayısıyla *bardağı suyla doldur* [*fill the glass with water*] dememizi mümkün kılar. Fakat kabın hareket nedeni ya da tarzı hakkında bir şey anlatmadığından, ha-

reketle ilgili inşayla uyumlu değildir, böylece *suyu bardağa doldur – fill water into the glass* dememize izin vermez.

Son olarak, *load* [yüklemek] fiiline bakalım. Samana ve vagona, mermiye ve tabancaya, filme ve fotoğraf makinesine, bavula ve arabaya, yazılıma ve bilgisayara yaptığınız işleri birbirine bağlayan ortak damar nedir? Yalnızca yuvasına oturan bir şey söz konusu değildir. O şeyin doğru boyutta, şekilde ya da içerikte de olması lazım ki o yuva, yapması gereken işi yapabilsin; ateşlemek, resim çekmek, yolculuğa çıkmak, vs. Fotoğraf makinesini, içine saman ya da mermi koyarak yüklemezsiniz. Babanızın bavullarını arabaya koyup annenizinkileri yol kenarında bıraktığınızda arabayı yüklemiş olmuyorsunuz. Aslında, film rulosunu kendi yuvası yerine mercek kapağının arkasına ya da kılıfın içine yerleştirdiğinizde *fotoğraf makinesini bile yüklemiş* olmazsınız. O halde, *load* fiili, aynı anda hem içeriğin nasıl hareket ettirildiğini hem de kabın nasıl değiştiğini tanımlıyor. Dolayısıyla ya içerik-kalma durumuna (filmi yükle) ya da kap-kalma durumuna (kameraya yükle) kayabilir.

Bu kuramı nasıl sınayabiliriz? En dolambaçsız yol, bir nevi *wug* testi tasarlamak, çocuklara ya da yetişkinlere, uydurulmuş kalma durumu fiillerinin farklı cinslerini öğretip sonra da bu fiilleri nasıl kullandıklarına bakmaktır. Fiil, bir hareket tarzıyla ilgili olduğunda, insanlar bu fiili kendiliğinden içerik-kalma durumu inşasında kullanmalı; durum değişikliğiyle ilgili olduğunda, kap-kalma durumu inşasında kullanmalılar. Gropen'la birlikte bu *wug* testini yaptık (kesin konuşmak gerekirse *moop* testi).[41] Kimi deneysel çeşitlemeler içinde *mooping* fiili, bir şeyi göze çarpacak şekilde hareket ettirmeye atıfta bulunuyordu, mesela ıslak mor kumaş üzerinde ıslak bir süngere zikzak çizdirmek gibi. Başka çeşitlemelerde, bu fiil, süngeri kumaşa doğru hareket ettirmeye atıfta bulunuyordu, ama bu sefer hareket betimlenmiyor, sadece sünger temas ettiğinde kumaş yeşile ya da pembeye dönüyordu. Fiil, zikzak hareketini betimlediğinde, çocukların ve yetişkinlerin olayı içerik-kalma durumunda *mooping the sponge* [süngeri moopinglemek] sözüyle betimleme ihtimali yükseliyordu. Renk değişikliğiyle sonuçlanan hareketi betimlediğinde, kap-kalma

[41] Gropen vd., 1991a.

durumunda *mooping the cloth* [kumaşı moopinglemek] sözüyle betimleme ihtimalleri yükseliyordu. Fiil, inşanın içine, olayın hangi veçhesini seçtiğine göre sokuluyorsa böyle olmasını beklersiniz. (Meraklısına: İstenen rengi veren iksir yapmak için, minik lahana parçalarını suda kaynatın, sonra lahana parçalarını çıkarın, mor sıvıyı soğumaya bırakın. Buna sodyum karbonat gibi bir baz eklerseniz, yeşile dönecektir; limon suyu gibi bir asit eklerseniz, pembeye dönecektir. Süpermarketlerde satılan lahana suyu kırmızı renklidir, çünkü içine zaten sirke katılmıştır.)

Çocukların, kendi anadillerinin sözdizimini çıkarımla nasıl anladığı bulmacasını çözmeye çalışırken, öğrenmeleri gereken şeyleri yeniden kavramlaştırmak zorunda kaldık: sözcük öbeklerini kesip yapıştırma işleminden tutun da durumun nasıl yorumlandığına ilişkin zihinsel biçim algısı değişikliğine kadar. Bu, kendi düşünce süreçlerimizin pek çok temel özelliğini gün yüzüne çıkarmıştır: Zihin, en zahmetli gündelik olayı bile birçok şekilde yorumlayabilen bir dizi rakip çerçeve devreye sokar; gerçek uzayda konum değişikliği hakkında kafa yormaya yarayan çerçevenin kapsamı eğretilemeyle genişletilip, durum değişikliğinin, durum-uzayında hareket olarak kavramlaştırılmasına vardırılabilir; zihin, bir varlığı bir yerde duruyor ya da bir yere hareket ediyor diye algıladığında, bunu bütüncül bir biçimsiz kütleye indirgemeye meyleder.

Gerçi bu hükümler yeni sorular doğuruyor. Zihin herhangi olayı herhangi şekilde kavramlaştırabilecek kadar esnek mi? O halde, düşünce ve konuşma âlemlerinde bir yerlere nasıl varabiliriz? Hareketle ve değişiklikle ilgili temel anlayışımızda, bir yerde olan, bir yere giden ya da bir şekilde değişen biçimsiz kütleden fazlası var mıdır?

HAREKET ETTİRMEK VE DEĞİŞTİRMEK HAKKINDA DÜŞÜNCELER

İnsan zihninin esnekliği mucizevi bir yetenektir (çerçeveleri tersyüz etmesi, biçim algısını değiştirmesi, olayları baştan yorumlaması). Gelgelelim, kişinin verili bir durum hakkında nasıl düşüneceğini, konuşacağını tahmin etmeyi güçleştirir. Duvara sopayla vurduğumda, duvara sürttüğüm için sopayı mı etkiliyo-

rum yoksa sopayı aygıt gibi kullanarak duvarı mı etkiliyorum? Harold, Hildy'den hoşlandığında, onun hakkında kendi kendine olumlu düşünmeye mi neden oluyor, yoksa Hildy, Harold'un kendisini onaylaması mı sağlıyor? *Cumartesi Gecesi Ateşi*'nde Bill, John Travolta'nın taklidini yaptığında, balonu şişleyip patlatmak misali Debbie'nin gülmesini mi sağlıyor yoksa Debbie'de yeterince özgür irade olduğu için bu konu hakkında kafa yorarken "neden-sonuç ilişkisine" başvurmak doğru usul değil midir? Becky, gürültülü odanın karşı ucundan Liz'e bağırdığında hangisini yapıyor: Liz'i mi etkiliyor, mesaj mı yaratıyor, gürültü mü çıkarıyor, odanın karşısına mesaj mı iletiyor yoksa kaslarını belirli bir şekilde hareket mi ettiriyor? En elle dokunur bilişsel ayrım bile (işi yapan kişi ve eyleme maruz kalan kişi), zihnen tersyüz edilebilir, mesela buz hokeyi oyuncusu "dirseğimi öp" diye bağırdığında ya da *Play It Again, Sam* filminde Woody Allen kimi bisikletçilerce itilip kakıldıktan sonra arkadaşlarına şunu dediğinde: "Çenemle adamın yumruğuna vurdum, öbürünün de dizine burnumu geçirdim."

Bilişsel esneklik pek çok açıdan nimettir, fakat dilin nasıl işlediğini çözmeye çalışırken baş belasına dönüşebilir. Dilin, bize, kimin kime ne yaptığını aktaran bir iletişim imkânı kazandırması beklenir. Fakat eğer iki insan aynı olaya bakıp daha en başta kim kime ne yaptı sorularını yanıtlarken farklı yanıtlar verirlerse, dil bu işi nasıl becerecek? Bu sadece farazi bir endişe değildir; çocukların fiilleri nasıl öğrendiğine ilişkin biçim algısı geçişi kuramının açıklayıcı gücünü baltalar. Bu gücü yine elde etmek için, hareket ve değişim psikolojisinin daha derinlerine inmeliyiz.

Sorun şudur: İnsanlar, olayları pek çok farklı şekilde yorumlayacak kadar zihnen esnekse, çocuğu, *nail – çivilemek* fiilini "yüzeye bir şeyler çivileyerek görünmesini engellemek" ya da *coil – dolamak* fiilini "uzun bir nesnenin etrafına iplik sarmak" diye yorumlamaktan alıkoyan ne? Eğer yanıt "hiçbir şey" ise, o durumda çocuğu, *Tex evi çakıl taşlarıyla çiviledi* ya da *Serena direği halatla doladı* demekten hiçbir şey alıkoyamaz, biz de başladığımız yere dönmüş oluruz. Yeterli bilişsel esneklik sayesinde, belli bir içeriğin hareketini tanımlayan *herhangi* bir fiil, bir kabın durumunun değişikliğini tanımlıyor diye yorumlanabilir. Bu durumda her şey mubahtır; her fiil her şekilde kullanılır.

Elbette, İngilizce konuşanların, olayları benzer şekilde algıladığına inanmak için sağlam sebebimiz var, çünkü fiillerin kullanılma usulleri hakkında benzer yargılarda bulunuyorlar. Peki, bu fikir birliğine nasıl ulaşıyorlar? Bağımsız bir ölçüt, bir hareket türünün ne zaman kayda değer durum değişikliği olarak yorumlanabileceğini, durum değişikliklerinin ne zaman rafa kaldırılmayı hak edecek kadar anlamsız ya da yapmacık olduğunu çocuğa söylüyor olmalı. Bu, böyle bir olayın yorumlanmasında zihnin, elverişli bilişsel rollerden hangisinin (eyleyici, hareket eden şey, değişim geçiren şey) uygulanması gerektiğine karar verirken kullanabileceği daha derin bir anlam katmanı bulmak için fiilin içine sızmayı gerektirir.

Bu anlam tabakasını gün yüzüne çıkarma işine küçük şeylerle başlamak faydalı olacak: Nöbetleşime giren ya da girmeyen, anlam bakımından benzer fiillerin mikro-sınıflarını sıralamak, ardından ortak damarları tespit etmeye çalışmak.[42] Aşağıda, kalma durumu nöbetleşiminde yer alabilecek kimi fiiller var; yani bunlar sizin ya *aks üzerine yağ sür* ya da *aksı yağla* [*smear grease on the axle* ya da *smear the axle with grease*] demenizi mümkün kılar:

> brush, dab, daub, plaster, rub, slather, smear, smudge, spread, streak, swab [fırçalamak, hafifçe vurmak, sıvamak, sıva vurmak, ovalamak, bol bol sürmek, sürmek, tütsülemek, yaymak, çizgilemek, tahta beziyle silmek]

Şimdi de buna ayak direyen benzer fiillere bakalım, yani *bardağa su dök* [*pour water into the glass*] demenize izin verirler ama *bardağı suyla dök* [*pour the glass with water*] demenize izin vermezler:

> dribble, drip, drop, dump, funnel, ladle, pour, shake, siphon, slop, slosh, spill, spoon [damla damla akıtmak, damlatmak, damlamak, boşaltmak, borudan akıtmak, kepçeyle doldurmak, dökmek, çalkalamak, sifonla su çekmek, dökülmek, sıçratmak, saçmak, kaşıkla almak]

Peki, farkları ne? İkisi de yapışkan bir maddenin bir kaba alınma usulüne benziyor. Fakat işin fiziğini düşünelim. Birinci liste-

---

[42] Levin, 1993; Pinker, 1989.

de, eyleyici, maddeye ve yüzeye aynı anda kuvvet uygular, bunları birbirlerine doğru ittirir. İkinci listede, eyleyici, işi kütleçekime bırakır. Sebep olmak ile olmasına seyirci kalmak, bir şey üzerinde doğrudan eylemde bulunmak ile aracı bir kuvvet üzerinden etkide bulunmak, kişi gerçek zamanda iş yaparken bir şeyin değişmesini beklemek ile iş yaptıktan kısa süre sonra değişmesini beklemek arasındaki farktır söz konusu olan. "Hareket ettirmek" ile "değiştirmek," zihin açısından, bir olayı belirli bir biçimde yorumlamak için yeterli zemin değildir. Zihin daha ince taneli kavramları da göz önüne alır, mesela zorlamaya karşı bir kuvveti harekete geçirmek, sebep olmaya karşı seyirci kalmak, öncesi-ve-sonrasına karşı aynı-zamanda.

Dilbilimsel bölünmenin ayrı uçlarında kalan başka mikro-sınıfları da inceleyelim. Her biri iki inşada da boy gösteren bu fiillerin ortak noktası nedir?

> inject, shower, spatter, splash, splatter, spray, sprinkle, spritz, squirt [zerk etmek, yağdırmak, serpmek, su sıçratmak, sıçratmak, püskürtmek, çiselemek, sıvı fışkırtmak, fışkırmak]

Yine işin fiziğine bakalım. Hepsi, maddeye kuvvet uygulayıp maddenin yüzeyin içine ya da üzerine doğru hareket etmesine yol açıyor; bu ettirme biçimi, hem *brush* fiillerindeki bastırma eyleminden hem de *pour* fiillerinde kütleçekimin devreye sokulmasından farklıdır. Ayrıca aşağıdaki listeden de farklıdırlar. Bu listedeki fiiller, kap-kalma durumu inşasına girmeyi reddeder (*spit the floor with tobacco juice* [zemine tütün suyuyla tükür] denemez).

> emit, excrete, expectorate, expel, exude, secrete, spew, spit, vomit [salmak, dışkılamak, balgam çıkarmak, çıkarmak, dışarı sızdırmak, salgılamak, istiğraf etmek, tükürmek, kusmak]

Bu iğrenç listeyi meydana getiren fiillerde, madde, bir hacmin içinden dışarı atılır, gerçi hacmin türü, çıkış deliğinin doğası, maddenin niteliği, dışarı atılma usulü değişiyor. İçeridelik ve dışarıdalık geometrisi, bu mikro-sınıfı kendi içinde birleştirmeye ve öteki mikro-sınıflardan ayırmaya yetiyor.

Başka listeler de var. Dışarı tüm yönlere doğru küçük parçacıklar gönderen fiiller nöbetleşimlidir:

bestrew, scatter, seed, sow, spread, strew [dağıtmak, saçmak, tohumlamak, tohum saçmak, yaymak, yayarak kaplamak]

Fakat bir şeyi başka bir şeye iliştirme fiilleri nöbetleşimli değildir:

attach, fasten, glue, hook, nail, paste, pin, staple, stick, strap, tape [iliştirmek, tutturmak, uhuyla yapıştırmak, çengel ile yakalamak, çivilemek, üstüne yapıştırmak, iğne ile tutturmak, zımbalamak, saplamak, çemberle tutturmak, şeritle bağlamak]

Bir kabın içine, sığasının sınırlarını zorlayacak şekilde madde sokmakla ilgili fiiller nöbetleşimlidir:

cram, crowd, jam, pack, stuff, wad [tıkayarak sokmak, doluşmak, kıstırmak, sıkı sıkıya doldurmak, tıka basa doldurmak, tıkaç koymak]

Ancak tek boyutlu esnek bir nesneyi katı nesne etrafına sarmakla ilgili fiiller nöbetleşimli değildir:

coil, spin, twirl, twist, whirl, wind [dolamak, fırıldak gibi dönmek, fırıldatmak, helezonik döndürmek, fırıldanmak, sarmak]

Başka bakımdan titiz olan fiillere baktığımızda (*fill the glass with water* [bardağı suyla doldur] denmesine izin veren ama *fill water into the glass* [suyu bardağın içine doldur] denmesine izin vermeyen *fill* gibi fiiller), bunların da geometriyle, fizikle, insan amacıyla tanımlanan mikro-sınıflara girdiğini görüyoruz. Aşağıda bir envanter sunuyorum. Fiil sevdalılarının okuması için kitaba aldım, böylece başkaları da genel izlenim edinebilir:

Katmanın, yüzeyi kaplamasına neden olmak. *Sıvı katman*: deluge, douse, flood, inundate [suya boğmak, suya batırmak, sel basmak, su ile kaplamak]. *Katı katman*: bandage, blanket, coat, cover, encrust, face, inlay, pad, pave, plate, shroud, smother, tile [sarmak, battaniyeyle örtmek, kaplamak, örtmek, kabuk çekmek, astarlamak, kakma işlemek, pamuk doldurmak, taş döşemek, levhayla kaplamak, kefenlemek, toza boğmak, kiremit kaplamak].

Nesneye bir şey ekleyip estetiğini daha iyi ya da daha kötü kılmak: adorn, burden, clutter, deck, dirty, embellish, emblazon,

endow, enrich, festoon, garnish, imbue, infect, litter, ornament, pollute, replenish, season, soil, stain, taint, trim [süslemek, nakarat eklemek, yığmak, donatmak, güzelleştirmek, arma süsleriyle temsil etmek, bahşetmek, süsle zenginleştirmek, çiçekle veya kâğıtla süslemek, garnitürle süslemek, renk vermek, bozmak, karmakarışık etmek, ziynetle süslemek, pisletmek, tekrar doldurmak, baharat katmak, leke sürmek, lekelemek, kırkmak].

Kütlenin, bir katı cisimle ya da katmanla aynı alanı kaplamasını sağlamak. Sıvı: drench, impregnate, infuse, saturate, soak, strain, suffuse [sırılsıklam etmek, sıvıya doyurmak, içine akıtmak, emdirmek, iyice ıslatmak, süzgeçten geçirmek, suyla kaplamak]. *Katı*: interlace, interlard, interleave, intersperse, interweave, lard, ripple, vein [ağ gibi örmek, içine karıştırmak, kitabın sayfaları arasına boş yapraklar ilave etmek, arasına serpmek, beraber dokumak, domuz yağıyla yağlamak, dalgacık oluşturmak, damarlarla kaplamak].

Bir şeyin hareketini aksatan nesne eklemek. Sıvı: block, choke, clog, dam, plug, stop up. [önünü kesmek, tıkanmak, pıhtılaşmak, baraj yapmak, tıkaçla kapamak, tıkamak] *Katı:* bind, chain, entangle, lash, lasso, rope [bağlamak, zincirlemek, dolamak, iple bağlamak, kementle yakalamak, halatla bağlamak].

Bir dizi nesneyi yüzey üzerine dağıtmak: blot, bombard, dapple, riddle, speckle, splotch, spot, stud [gelişigüzel boyamak, bombardıman etmek, beneklenmek, kalbur gibi delik deşik etmek, beneklemek, bulaştırmak, benek benek etmek, iri başlı çiviler çakmak].

Burada olup biten ne? İngilizce konuşanlar, aşırı tuvalet eğitimi almış titiz insanlar mı? Bir fiili nasıl kullanacağına karar verirken şeylerin tam olarak nasıl lekelendiğini, sıçradığını, püskürdüğünü, fışkırdığını, doldurulduğunu, bulaştığını hangi medeniyet umursar ki? Bunun yanıtı, psiko-cinsel evrelerde değil, fiziksel olayların yorumlanışının psikolojisindedir. Kalma durumu fiilleri kullanımının, fiilin ilgili olduğu şeye göre değiştiğini hatırlayınız: bir şeyin hareket etme şekli, yüzeyin etkilenme şekli ya da ikisi birden.[43] Bu mikro-sınıfların bize anlattığı, geometrinin ve fiziğin belirli veçhelerinin, İngilizce konuşanların zihninde, olayları nasıl yorumlayacaklarını belirleyecek kadar belirgin olmasıdır.

[43] Gropen vd., 1991b; Pinker, 1989.

Brush [fırçalamak] fiillerine bakalım. Eyleyici, maddeye ve yüzeye eşzamanlı kuvvet uygular, dolayısıyla bu fiiller tabiatıyla iki öğeyi de etkiliyor diye yorumlanır. İki inşaya da girmelerinin sebebi budur. *Stuff* [tıkmak] fiillerinde de müşterek hissedilen bir kuvvet söz konusu. Bu örnekte, içerik ve kap birbirlerine doğru bastırılır. Burada da iki inşa hoş karşılanır. *Pour* [dökmek] fiillerine gelelim. Gerçi eyleyicinin yaptığı iş ile yüzeyin ıslanma şekli arasında kütleçekim duruyor, dolayısıyla eyleyiciyi kap üzerinde doğrudan etkide bulunuyor diye yorumlamak o kadar kolay değil. Bu fiiller sadece içerik-kalma durumu inşasında yer alır. *Attach* [iliştirmek] fiilleri de aracı unsur ima ediyor [uhu, çivi, vs], dolayısıyla eyleyicinin edimini, yüzey üzerindeki etkisinden tek bağlantıyla ayırıyor. Bu fiillerin de kap-kalma durumu inşasını sevmediği kesin.

Öteki cepheden bakarsak, üzerlerine bir şey yapıştığında bir yüzeyin ya da kabın nasıl değiştiğini hassasiyetle tanımlayan fiiller görüyoruz: daha iyi ya da daha kötü olur (adorn – süslemek, pollute – kirletmek), hareket tahammülü azalır (block – önünü kesmek, bind – bağlamak), doygunlaşır (drench – sırılsıklam etmek, interlace – ağ gibi örmek) ya da üzeri örtülür (cover – kaplamak, inundate – suyla kaplamak). Bu fiiller, yüzey değişikliğiyle ilgili olduklarından (ama aşılama ve yapışma hadiselerinin nasıl olduğuna bakmazlar), kap-kalma durumuna uygundurlar (*drench the shirt with wine – gömleği şarapla sırılsıklam etmek*), ama içerik-kalma durumuna uygun değillerdir (*drench wine into the shirt*).

Kalma durumu nöbetleşiminde hangi fiillerin yer aldığına daha derinden bakmak, zihni, fiziksel olayları belirli şekillerde yorumlamaya neyin zorladığına daha derinlemesine bakmaya itmiştir bizi. Bu derinlikte, yeni bir kavram katmanı keşfettik. Zihin, bu kavramları, sıradan deneyimleri örgütlerken kullanır: maddeyle, uzayla, zamanla, kuvvetle ilgili kavramlar. Bu kavramlar, zihni, görüntü benzerliği, koku benzerliği, doku benzerliği bağlamında ortak noktaları bulunmasa da zihin açısından epey önemli olayları birleştirmeye teşvik eder. Bunlar öyle geniş alana yayılmıştır ki kimi felsefeciler, bunları, zihinsel yaşamı örgütleyen yapı iskelesi sayar. Dördüncü Bölümde, bu kavramların, bilimimizi, öykücülüğümüzü, ahlakımızı, hukukumuzu, hatta mizahımızı nasıl beslediğini gösteriyorum. Fakat dil edinmeyle ilgili ufak bir olguya

anlam vermeye çalışırken, ümitsiz koşullarda bilişin bu büyük kategorilerine rastladık. Bu mutlu tesadüf, beni, insan düşüncesinin başlıca iki konusunu tanıtırken benzer bulmacalar kullanmaya yüreklendiriyor.

SAHİP OLMAK, BİLMEK, YARDIM ETMEK HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Son kısımdaki kuram, *pour the glass with water* [bardağı suyla dök] ifadesinin kulağa neden garip geldiğini açıklamak için pek çok ıvır zıvırla donanmış gibi görünüyor olabilir. Fakat aynı ıvır zıvır, İngilizcenin başka inşalarının gizemini gün yüzüne çıkarır ve bu esnada başka düşünce aygıtlarına ışık tutar.

Yönelme durumu [*dative*], bir inşa çiftidir. Birisi içerik-kalma durumuna benzer, ötekiyse iki yalın nesne içerir:

Give a muffin to a moose. [Keki geyiğe ver.]
Give a moose a muffin. [Geyiğe kek ver.]

Birincisine ilgeçli yönelme durumu denir (çünkü ilgeç içeriyor, mesela *to*). İkincisine iki geçişli ya da çift nesneli yönelme durumu denir (çünkü fiilin ardından tek değil iki nesne geliyor). Geleneksel dilbilgisinde iki sözcük öbeğine dolaylı ve dolaysız nesne denir; günümüzde dilbilimciler bunlara sadece "birinci nesne" ve "ikinci nesne" diyor. Bu arada, *yönelme durumu* [dative] teriminin tarihlerle [*dates*] alakası yok; Latince "vermek" kelimesinden geliyor.

Yönelme durumu, kalma durumunda karşımıza çıkan öğrenilirlik paradoksunun tüm bileşenlerine sahip. Birincisi iki inşa aşağı yukarı eşanlamlıdır. İkincisi nöbetleşim, sadece tek fiili değil, pek çok fiili kapsar:

Lafleur slid the puck to the goalie. [Lafleur, kaleciye pakı yolladı.]
Lafleur slid the goalie the puck. [Lafleur pakı kaleciye yolladı.]

Danielle brought the cat to her mother. [Danielle annesine kediyi getirdi.]
Danielle brought her mother the cat. [Danielle kediyi annesine getirdi.]

Adam told the story to the baby. [Adam, bebeğe öykü anlattı.]
Adam told the baby a story. [Adam öyküyü bebeğe anlattı.]

Bu nevi bir örüntü, zeki bir çocuğu, örüntüyü ele alıp şu kuralı çıkarmaya davet eder: "Eğer fiil, ilgeçli yönelme durumunda boy gösteriyorsa, çift nesneli yönelme durumunda da boy gösterir, üstelik tam tersi de geçerli."

Üçüncüsü çocuklar bu örüntüyü kavrar. Gündelik konuşmaları, anne babalarından ezberlemiş olamayacakları birçok çift nesneli biçim örneğini içeriyor:[44]

Mommy, fix me my tiger. [Anne, bana kaplanımı tamir et.]
Button me the rest. [Bana gerisini ilikle.]
How come you're putting me that kind of juice? [Nasıl olur da bana bu tür bir meyve suyu koyarsın?]
Mummy, open Hadwen the door. [Anne, Hadwen'e kapıyı aç.]

Gropen ve ben, *wug testini* kullanarak, *norp the pig to the giraffe* [zürafaya domuzu norpla] ("gondolla suda yüzdürerek öbürüne ulaştır" anlamında) ifadesi öğretilen çocukların, genelleme yapıp *norp him the horse – ona atı norpla* dediğini gösterdik.[45] Yetişkinler de yönelme durumunu genelleştirir. 1980'lerde *faks çekmek* yüklemi genel konuşma tarzına girdiğinde, insanların, *bana mönüyü fakslayabilir misiniz* demeye başlaması uzun sürmedi. *E-postalamak* yükleminin kapsamını genişletip *ona yer tarifini e-postalayacağım* derken de tutucu davranmıyorlardı.

Dördüncüsü, ki paradoks kendini burada gösteriyor, genelleme, iki doğrultuda da karşıt örneklere göğüs geriyor. Yalnızca ilgeçli yönelme durumunda boy gösteren fiiller var:

Goldie drove her minibus to the lake. [Goldie minibüsünü göle sürdü.]
*Goldie drove the lake her minibus.

Arnie lifted the box to him. [Arnie kutuyu adama kaldırdı.]
*Arnie lifted him the box.

---

[44] Bowerman, 1988; Gropen vd., 1989; Mazurkewich & White, 1984.
[45] Gropen vd., 1989.

Zach muttered the news to him. [Zach haberleri adama mırıldandı.]
*Zach muttered him the news.

Ayrıca sadece çift nesneli yönelme durumunda boy gösteren fiiller var:

The IRS fined me a thousand dollars. [Milli Gelirler İdaresi bana bin dolar ceza kesti.]
*The IRS fined a thousand dollars to me.

Friends, Romans, countrymen: Lend me your ears! [Dostlar, Romalılar, hemşehrilerim: Bana kulak verin!]
*Friends, Romans, countrymen: Lend your ears to me!

Beşincisi, çokeşli fiiller ile tekeşli fiiller aynı tür anlamları iletiyormuş gibi görünüyor. *Pakı yollamak* ve *kutuyu kaldırmak*, bir şeyi hareket ettirme usulüdür; *öykü anlatmak* ve *haberleri mırıldanmak*, bilgi nakletme yoludur. Bir kez daha paradoks, çocuğun hem genelleme yapıp hem de istisnalardan ne zaman uzak duracağını esrarengiz biçimde bilmesidir. Hem de istisnalar keyfiymiş gibi görünse bile.

Kalma durumunda bu paradoksla karşı karşıya geldiğimizde, nöbetleşimi, gitmeye neden olmak ile değişmeye neden olmak arasında kavramsal bir biçim algısı değişikliği sayarak paradoksu çözmüştük. Yönelme durumunun da biçim algısı değişikliği içerdiği anlaşılıyor. Bu sefer, gitmeye neden olmak ile sahip olmaya yol açmak arasında bir geçiş söz konusu. *Give a muffin to a moose* [geyiğe kek ver], "kekin, geyiğe gitmesini sağla" anlamına gelirken, *give a moose a muffin* [keki geyiğe ver], "geyiğin keke sahip olmasını sağla" anlamına geliyor.[46]

Yine kılı kırk yarıyormuşuz gibi görünebilir, çünkü gitmeye sebep olmak çoğunlukla sahip olmaya yol açmakla sonuçlanır. Hareketli nesne söz konusuysa, birine gitmesini sağlamalısınız ki o kişi bu nesneye sahip olsun. Hatta hareketsiz ve soyut mülkler eğretileme anlamında hareket ediyor diye düşünülebilir. Bu eğretilemede, mülk nesnedir, sahip mevkidir, vermekse hareket etmektir. Dolayısıyla *The condo went to Marv* [apartman dairesi Marv'a gitti]

[46] Green, 1974; Oehrle, 1976.

ya da *Marv kept the condo* [Marv apartman dairesini elinde tuttu] diyebiliriz (*The ball went to Marv – top Marv'a gitti* ve *Marv kept the ball – Marv topu tuttu* tümceleriyle görevdeş), gerçi apartman dairesi fiziksel olarak bir yere gitme tehlikesi taşımaz.

Bununla birlikte, iki yorum, bilişsel açıdan farklıdır, çünkü gitmeye neden olmanın kimi türleri, sahip olmaya yol açmakla sonuçlanmaz. Şu eşadlılara bakalım:[47]

> Anette sent a package to the boarder. [Annette, pansiyonere paket yolladı.]
> Annette sent a package to the border. [Annette, sınıra paket yolladı.]

Birinci tümcede yönelme durumu kuralını uygulayıp *Annette sent the boarder a package* [Annette paketi pansiyonere yolladı] diyebiliriz. Fakat ikinci tümceye gelince, *Annette sent the border a package* [Annette paketi sınıra yolladı] lafı abuk sabuktur, çünkü cansız varlık olan sınırlar, pakete ya da başka bir nesneye sahip olamaz. Sahip olma kavramını normalde canlı varlıklara uyguluyoruz. Bu, neden kimi yüklemlerin çift nesneli inşaya girmeye ayak dirediğini derhal açıklıyor. *Goldie drove the lake her minibus* tümcesi, örneğin artık gölün minibüse sahip olduğunu ima eder ki bu da saçma.

Gitmeye neden olmanın kimi türleri, sahip olmaya yol açmakla uyumsuzdur, ayrıca sahip olmaya yol açmanın kimi türleri de gitmeye neden olmakla uyumsuzdur.[48] *Cherie gave Jim a headache* [Cherry Jim'e başağrısı verdi] dediğimizde, Jim'in başağrısı çekmesine neden olduğunu kastediyoruz, çünkü Cherie muhtemelen baş belası bir tiptir ve yaptığı acayiplikler Jim'in başının ağrımasına yol açıyordur, yoksa başağrısı minik ayakları üzerinde yürüyerek Cherie'nin başından kalkıp Jim'in başına varıyor değil. Üstelik, *Cherie gave a headache to Jim* demek kulağa o kadar doğal gelmiyor (gerçi denebilir).[49]

İki yönelme durumu inşası kulağa eşit oranda doğal gelse bile *anlamları* arasında fark sezebiliriz. Birinci kalenin savunmacı-

---

47 Dilbilimci Joan Bresnan'dan.

48 Green, 1974; Oehrle, 1976.

49 Karşı örnekler şurada tartışılıyor: Bresnan ve Nikitina, 2003 ve Pinker, 1989, sayfa 82-84, 154-160.

sından bahsederken, *Pedro threw him the ball, but a bird got in the way* [*Pedro topu ona fırlattı ama araya kuşun teki girdi*] demek kulağa acayip geliyor. Ama *Pedro threw the ball to him, but a bird got in the way* [*Pedro ona topu fırlattı ama araya kuşun teki girdi*] demekte sorun yok. Bunun sebebi, pek çok fiilde çift nesneli biçimin, nesnenin o doğrultuya gönderilmekle kalmadığını, alıcı tarafın fiilen nesneye sahip olduğunu ima etmesidir. Benzer sebeplerden ötürü, *Senor Jones taught Spanish to the students* [Bay Jones öğrencilere İspanyolcayı öğretti] tümcesinin manası, tek sözcük hatırlamayan mankafalara verimsiz bir ders vermesiyle örtüşür. Fakat *Senor Jones taught the students Spanish* [Bay Jones öğrencilere İspanyolca öğretti] tümcesi, öğrencilerin İspanyolca bildiği, mecazen bu dile sahip oldukları imasını taşıyor.[50]

Eğretilemeden bahsetmişken, yönelme durumu inşası, pek çok iletişim fiiliyle iş görür, mesela *Ask me no questions* [bana soru sorma], *I'll tell you no lies* [sana maval okumam], *Sing me no song* [bana şarkı söyleme], *read me no rhyme* [bana şiir okuma] gibi.[51] Sanki fikirleri nesne yerine, bilmeyi sahip olmak yerine, bilgi naklini göndermek yerine, dili paket yerine koyuyoruz.[52] Buna bazen iletken eğretilemesi denir. Düşünmekle, söylemekle, öğretmekle ilgili düzinelerce ifadede bunu görüyoruz. Fikirlerimizi bir araya *toplayıp* sözcüklere dökeriz, laf kalabalığımız *boş* ya da *kof* değilse, bu fikirleri dinleyen tarafa *geçirebiliriz*, o da sözcüklerimizin *paketini açıp* içeriklerini çekip alabilir.

Başka bir kalma durumu bilmecesi burada başımıza bela oluyor. Sorunu ele alırken, düşünce mekanizmasına göz atan başka bir pencere açıyoruz. Gitmeye neden olma ile sahip olmaya yol açma arasındaki biçim algısı geçişi, eğretileme yoluyla fikirleri kapsasa bile inşalarda yer alan fiilleri yer almayanlardan ayırt etmek için yeterli değil. Bir kez daha sorun, bilişsel esneklik lanetidir: Zihinde, her türlü hadiseyi mülkiyetin el değiştirmesi olarak yorumlama potansiyeli var. Bazı olay türlerinde zihin bu çabayı sarf ederken kimi olay türlerinde aynı çabayı sarf etmeyişinin nedenini açıklamamız şart. Neden İngilizce konuşanlar, *throw*

---

50 Bu etkinin ince noktalarının tartışılması için *bkz.* Rappaport Hovav ve Levin, 2007 ve benzer bir çözümleme: Pinker, 1989, sayfa 82-84.

51 *My Fair Lady*'deki "Show Me" şarkısından.

52 Reddy, 1993.

someone a box [kutuyu birine fırlatmak – "kutuyu ona atarak nesneye sahip olmasını sağlamak"] diyebilirken, *lift him the box* [kutuyu ona kaldırmak – "kutuyu ona kaldırarak sahip olmasına yol açmak"] diyemiyor? *Tell him the news* [haberleri anlatmak] diyebiliyorsunuz da neden *mutter him the news* [ona haberleri mırıldanmak] diyemiyorsunuz?

Bir kez daha sorun, önemli bilişsel ayrıntılarla meşgul olamayacak kadar uzak mesafede durmamızdır. Yaklaştığımızdaysa bazı gönderme ve bilgi iletme türlerini, sahipliğe (iyeliğe) neden olma olayı olarak yorumlama bazı türleriyse böyle yorumlamama ustalığını zihne kazandıran ince anlam noktalarını görebiliriz.

İki türlü de iş gören verme fiilleri yeterince mantıklıdır:

> feed, give, hand, lend, loan, pay, sell, serve, trade [beslemek, vermek, el vermek, ödünç vermek, borç vermek, ödemek, satmak, hizmet etmek, değiş tokuş etmek].

Lafleur slapped him the puck [Lafleur paka vurarak ona gönderdi] tümcesindeki gibi bir nesneye aniden kuvvet uygulayıp nesneyi alıcıya bir yol üzerinden göndermeye işaret eden fiiller:

> bash, bat, bounce, bunt, chuck, flick, fling, flip, heave, hit, hurl, kick, lob, pass, pitch, punt, roll, shoot, shove, slam, slap, slide, sling, throw, tip, toss [kuvvetle vurmak, beysbol sopasıyla vurmak, sekmek, tos vurmak, kısa mesafeye fırlatmak, fiske vurmak, savurmak, başparmakla havaya fırlatmak, büyük güçle fırlatmak, vurmak, hızla atmak, tekmelemek, şandellemek, geçirmek, fırlatmak, topu uzağa tekmelemek, yuvarlamak, atmak, dürtmek, çarpıp kapamak, tokat atmak, kaydırmak, sapanla atmak, fırlatıp atmak, bir yana yatırmak, havaya fırlatmak].

Fakat kalma durumu nöbetleşimindeki gibi burada da fizik önemli. Hızlı bir fiskeyle göndermek yerine, nesneye *sürekli* kuvvet uygulanmasına, böylece hareketini sürdürmesine işaret eden fiiller, çift nesneli inşaları o kadar sevmez (anketler bu farkı doğruluyor).[53] *Lifting him the crate* [kasayı ona kaldırmak] ve benzeri uzatmalı manevralardan bu şekilde bahsetmek o yüzden tuhaf kaçar:

---

[53] Bresnan, 2005; Gropen vd., 1989; Pinker, 1989.

carry, drag, haul, hoist, lift, lower, lug, pull, push, schlep, tote, tow, tug [taşımak, sürüklemek, çekerek taşımak, yukarı kaldırmak, yükseltmek, alçaltmak, güçlükle taşımak, çekmek, itmek, ağır bir şey taşımak, ağır eşya taşımak, yedeğe alıp çekmek, kuvvetle çekmek].

Fırlatmak misali ani diye yorumlanan olaylar ile çekmek misali zamana yayılmış diye yorumlanan olaylar arasındaki ayrım dilde çok önemlidir. Dilbilimciler, bu genel anlam âlemine (durumların ve olayların zamanda nasıl dağılım sergilediği), "görünüş" der (dilin başka bir zaman ölçeri olan zaman kipleriyle karıştırılmamalı). Dördüncü Bölümde zaman kavramını irdelerken göreceğimiz üzere, görünüşe ilişkin ayrımlar, sırf bu inşada değil dilin ve uslamlamanın pek çok alanında önemlidir.[54]

İş iletişime gelince, çift nesneli inşa farklı şekilde algılanıyor. Mesajın türünü ya da amacını tanımlayan yüklemleri kolaylıkla barındırır, mesela *ask* (sormak; yalnızca sorularla ilgilidir) ya da *read* (okumak; yalnızca yazılı şeylerle ilgilidir) gibi:

ask, cite, pose, preach, quote, read, show, teach, tell, write [sormak, atıfta bulunmak, soru halinde ortaya atmak, vazetmek, aktarma yoluyla söylemek, okumak, göstermek, öğretmek, anlatmak, yazmak]

Ancak konuşma tarzını tanımlayan yüklemlere daha büyük direnç gösterir:[55]

babble, bark, bawl, bellow, bleat, boom, bray, burble, cackle, call, carol, chant, chatter, chirp, cluck, coo, croak, croon, crow, cry, drawl, drone, gabble, gibber, groan, growl, grumble, grunt, hiss, holler, hoot, howl, jabber, lilt, lisp, moan, mumble, murmur, mutter, purr, rage, rasp, roar, rumble, scream, screech, shout, shriek, squeal, stammer, stutter, thunder, trill, trumpet, tsk, twitter, wail, warble, wheeze, whimper, whine, whisper, whistle, whoop, yammer, yap, yell, yelp, yodel [saçmalamak, havlamak, haykırmak, böğürmek, melemek, gürlemek, anırmak, fıkırdamak, gıdaklamak, seslenmek, neşeyle şarkı söylemek, şarkı söylemek, gevezelik etmek, cıvıldamak, gıdaklamak, ötmek, vıraklamak, alçak sesle şarkı söylemek, horoz gibi ötmek, feryat etmek, ke-

54 Comrie, 1976; Dowty, 1979-1991; Sasse, 2002; Tenny, 1992;Vendler, 1957.
55 Bresnan, 2005; Gropen vd., 1989; Pinker, 1989.

limeleri uzatarak konuşmak, vızıldamak, çok çabuk konuşmak, anlaşılmaz şekilde konuşmak, inlemek, hırlamak, söylenmek, homurdanmak, ıslık sesi çıkarmak, bağırmak, baykuş gibi ötmek, ulumak, hızlı konuşmak, oynak şarkı söylemek, peltekçe konuşmak, figan etmek, lakırdıyı gevelemek, mırıldanmak, fısıldar gibi söylemek, kedi gibi mırlamak, öfkeyle köpürmek, törpü gibi ses çıkarmak, gümbürdemek, gürlemek, acı acı haykırmak, acı ve ince çığlık atmak, yaygara koparmak, çığlık atmak, ciyaklamak, pepelemek, kekelemek, şiddetle söylemek, ses titretmek, boru gibi ses çıkarmak, kızgınlık belirtmek, kıs kıs gülmek, hayıflanmak, şakımak, hırıltıyla solumak, sızlanmak, ağlamsamak, fısıltıyla konuşmak, ıslık çalmak, haykırmak, dırlanmak, yüksek sesle havlamak, acı acı bağırmak, kesik kesik havlamak, ses titreterek şarkı söylemek].

Sanki ses üretme usulüne odaklanmak, bilgi nakletmeyi bir şeyler gönderme kefesine koyan eğretilemenin büyüsünü bozuyor ve zihni, bu eylemleri fiziksel bağlamda yorumlamaya, sırf gürültü çıkarma olarak saymaya zorluyor.

Yönelme durumu inşasının ifşa ettiği anlam üzerine son söz, yardım etme ya da incitme kavramıdır. Pek çok dilde, bir eylemin yararını gören kişiye ilişkin özel bir belirtici vardır. Buna yararlanan görünüşü [*benefactive*] deniyor. İngilizcede yararlanan görünüşü çoğunlukla *for* [için] ilgeciyle devreye girer. Mesela, *Gentlemen still open doors for women* [kibar beyler hâlâ kadınlar için kapı açar] ya da *She bought a house for her fiance* [kadın, nişanlısı için ev satın aldı]. Bu işten yararlananların bazıları yönelme durumu nöbetleşiminden de faydalanır: *nişanlınız için ev satın alabilirsiniz* ya da *nişanlınıza ev satın alabilirsiniz*, *nişanlınız için ev inşa edebilirsiniz* ya da *nişanlınıza ev inşa edebilirsiniz*. Fakat yararlanan görünüşü ilişkisi yeterli değildir: *Gentlemen open women doors* [kibar beyler kapıları kadınlara açar] ya da *He fixed me my car* [arabamı bana tamir etti] tümcelerini söylemek acayip kaçıyor. Bir kez daha bunun sebebi, çift nesneli inşanın, "sahipliğe neden olmak" anlamına gelmesidir; kulağa tuhaf gelen o tümcelerde kadın, kapının açılması sonucunda kapının sahibi haline gelmiyor ve müşteri, arabanın tamir edilmesi sonucunda arabanın mülkiyetini kazanmıyor [zaten onun arabasıydı].

Yararlanan taraf çoğunlukla, bir şey almanın sonucu olarak yarar elde ettiğinde ancak çift nesneli inşaya uyuyor. O durum-

da bile sadece belirli fiil türleri geçerlidir. Fiil türlerinden biri, kişinin bir şeye sahip olmasını mümkün kılan bir işin yapılmasını içeriyor, mesela *Oh Lord, won't you buy me a Mercedes Benz* [Tanrım, bana Mercedes araba almaz mıydın]. (Bu aileye mensup öteki fiiller arasında earn – edinmek, find – bulmak, get – elde etmek, grab – kapmak, order – ısmarlamak, steal – çalmak, win – kazanmak var.) Başka bir fiil türü, başkasına verme niyetiyle bir şeyler yaratmakla alakalıdır, örneğin *Bake me a cake as fast as you can* [Bana elinden geldiğince hızlı kek pişir] (bunun ruh eşleri arasında *build* [inşa etmek], *cook* [yemek yapmak], *knit* [örgü örmek], *make* [yapmak], *sew* [dikiş dikmek] bulunuyor).

Yararlanan görünüşünün zıddı nedir? Elbette incinen [*malefactive*] görünüşüdür; eylemin sonucunda durumu daha da berbatlaşan zavallı avanak. İngilizce zaman zaman *on* [üstünde, üstüne] ilgecini bu amaçla kullanır, mesela *They played a trick on us* [bize numara çevirdiler] ve *My horse died on me* [atım, elimde öldü]. İngilizce aynı zamanda, çift nesneli inşaya girebilen ve "kişinin bir şeye sahip olmamasını sağlamak ya da buna niyet etmek" anlamına gelen incinen görünüşü mikro-sınıfına da sahiptir:

> They *fined* her twenty-five cents. [Ona yirmi beş sent ceza kestiler.]
> That remark just *cost* you our job. [Bu yorumun işine mal oldu.]
> And *forgive* us our trespasses, as we forgive those who trespass against us. [Hakkımızı çiğneyenleri nasıl bağışlıyorsak, sen de günahlarımızı bağışla.]
> You *bet* your life! [Hayatını ortaya koydun!]
> They took all the trees and put them in a tree museum, and *charged* all the people a dollar and a half just to see'em.[56] [Tüm ağaçları alıp ağaç müzesine koydular, sonra da ağaç görmek isteyen insanlardan bir buçuk dolar ücret kestiler.]

Başka örnekler arasında *begrudge, deny, envy, spare, save* [gözü kalmak, inkâr etmek, gıpta etmek, esirgemek, kurtarmak] fiilleri var. Bu fiiller "gitmeye neden olmak" anlamına gelmediğinden, çoğunun, ilgeçli yönelme durumunda boy gösterememesi şaşırtıcı değil. *They fined twenty-five cents from her* ya da *on*

[56] Joni Mitchell'in şarkısından, "Big Yellow Taxi."

her ya da *of her* [Onu ya da ona ya da ondan yirmi beş sent ceza kestiler] diyemezsiniz.

Katışıksız yararlanan ya da incinen görünüşlerinin (burada talihin değişmesi, vermenin ya da yoksun kalmanın yan etkisi değildir), çift nesneli tümcelerden men edildiği mutlaka doğru değildir. Birine yardım edildiği ya da zarar verildiği ama talihi hiçbir şeyin değiştirmediği birkaç vakada bu inşa boy gösteriyor. Bunlardan birisi *give* [vermek] ve *do* [yapmak] fiilleri içeren deyişlerle ilgili:

> Hymie, give me a hand! [Hymie, bana el ver!]
> Give me a kiss, just one sweet kiss. [Bana öpücük ver, tatlı bir öpücük.]
> Can you do me a favor? [Bana iyilik yapar mısın?]
> Someone should give him a good swift kick. [Biri ona çabucak tekmeyi basmalı.]

Başka biri, simgesel adanmışlık edimlerini içeriyor:

> If you want my hand in marriage, first you'll have to kill me a dragon. [Bana evlilik teklifi etmek istiyorsan, önce bana ejderha öldürmen gerekiyor.]
> Cry me a river! [Bana hüngür hüngür ağla!][57]
> God said to Abraham, "Kill me a son." [Tanrı, İbrahim'e, "bana bir oğul öldür" dedi.][58]

Başka biri de standart olmayan Amerikan İngilizcesindeki başının çaresine bak inşasıdır:

> Why don't you take yourself a cab and go jump in the lake? [Neden kendine taksi çevirip göle atlamaya gitmiyorsun?]
> Five more minutes, he'd have chewed himself a hole through the fence. [Beş dakika sabret, çiti ezerek kendine geçiş açacak.]
> Have yourself a merry little Christmas. [Kendi kendine Noel'i kutlarsın.][59]
> I stepped outside to smoke myself a J. [Kendime bir sigara yakmak için dışarı çıktım.][60]

---

[57] Arthur Hamilton'ın şarkısının başlığı; Ella Fitzgerald, Joe Cocker ve başkaları söylemiştir.

[58] Bob Dylan'ın şarkısından, "Highway 61 Revisited."

[59] Ralph Blane ile Hugh Martin'in şarkısının başlığı; *Meet Me in St. Louis*'de, Judy Garland söylemiştir.

[60] Paul Simon'ın şarkısından, "Late in the Evening."

Mercy sakes alive, looks like we got us a convoy. [Aman tanrım, kendimize bir kervan bulduk sanırım.][61]

Benim en sevdiğim, Emir Cevabı Türetilmesidir. İngiliz Rönesansında rağbet gören bu tabir, "şunu bunu söyleyerek ya da yaparak bana iyilikte bulunduğunu sanma" anlamına geliyor.[62]

Ne demek bu?
Yok "gurur"muş, yok "teşekkür ederim"miş,
Teşekkür edermiş de, gurur duymazmış!
Bana bak küçük kaltak, anlamam ben
Teşekkürden, gururdan filan. [Thank me no thankings, nor proud me no prouds.]

–Shakespeare*

"Yürekten dilerdim ki elimden gelsin, ama..."
"Hayır, bana amaların sökmez [but me no buts] – Buna kalbimi adadım."

–Sör Walter Scott, *The Antiquary*

İlerle ve ödülünü al, o elması; ama yanıt verdi,
Elmasla kafamı şişirme! [diamond me no diamonds] Tanrı aşkına, biraz hava!
Ödülden bahsetme bana [prize me no prizes], çünkü benim ödülüm ölüm!

–Tennyson, *Lancelot ve Elaine*

Biraz züppe bir havası var, ama bu tabir hâlâ gazetelerde, internette boy gösteriyor. Kendi koleksiyonumda *bana UT, UT'leme* (eyalet isimleri için iki harfli çirkin kısaltmalara itiraz eden bir makalenin başlığı; mesela Utah için UT). Bana yorum yorumlama bana blog bloglama hatta bana Jeff Malone Jeff Malone'lama cümleleri de var; sonuncusu, Malone'da yıldız basketbolcu kumaşı olduğu görüşünü reddeden bir basketbol gazetecisine ait. Neden İngilizce ve aslında pek çok dil, vermek ve hayırseverlikle reddet-

[61] Bill Fries ile Chip Davis'in şarkısından, "Convoy."
[62] Jespersen, 1938/1982; Randall, 1989.
* *Romeo ve Jüliet*, perde III, sahne 5; İş Bankası Yayınları, sayfa 94 –çn.

mek ve incitmek için aynı inşayı kullanıyor? Başka bir dilbilgisi eğretilemesi de tedavülde: HALİ VAKTİ YERİNDE OLMAK, BİR ŞEYLERE SAHİP OLMAKTIR ve YARDIM ETMEK, VERMEKTİR.[63] Çift nesneli inşada iye [sahip] ile hayırseverin birbirine karışması, eğretilemenin yardım etmek-vermektir kısmını göz önüne seriyor. Fakat daha temel kısmı, mülkiyet-zenginliktir, *have* [sahip olmak] fiilini barındıran pek çok deyimde görülebilir. *Having good fortune – iyi talihi olmak, having it made – işleri tıkırında olmak, having a good time – iyi vakit geçirmek, having a ball – cüretli olmak, having it all – her şeye sahip olmak, having your teeth fixed – dişlerini yaptırtmak, having something for dinner – akşam yemeği için bir şeyler almak, having someone for dinner – akşam yemeğinde birini ağırlamak, having someone* [sexually] *– birine sahip olmak* [*cinsel açıdan*], and *having someone where you want him – birini istediğin kıvama getirmek* deriz. (Eski bir dostunu akşam yemeğine çağıran Hannibal Lecter'i hatırlayın – bakla ve hoş şarap eşliğinde.) Yönelme durumu inşası, bize bir kez daha, soyut kavramların zihinde sanki cidden somut biçimde temsil edildiğini gösteriyor (en azından zihnin, dille arayüz oluşturan kısmında). Hali vakti yerinde olmak, bir şeye sahip olmaya benzer; bir şey bilmek, ona sahip olmaya benzer; bir şeye sahip olmak, o şeyin yanınızda olmasına benzer.

EYLEMEK, NİYET ETMEK, NEDEN OLMAK ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Üçüncü bir inşayı açıp içine bakmak, kavramsal altyapımızın başka bir ana parçasını göz önüne seriyor. Pek çok fiil, hem geçişsiz hem de geçişli biçimlerde boy gösterir, gerçi özne konumunda farklı katılımcılar yer alır:

The egg boiled. [Yumurta haşlandı.]
Bobbie boiled the egg. [Bobbie yumurtayı haşladı.]

The ball bounced. [Top sekti.]
Tiny bounced the ball. [Tiny topu sektirdi.]

[63] Green, 1974.

The soldiers marched across the field. [Askerler alanı yürüyüşle geçti.]
Washington marched the soldiers across the field. [Washington askerleri alanın karşısına yürüttü.]

Buna nedensel nöbetleşim deniyor, çünkü geçişli biçimde özne, normalde geçişsiz inşada kendi yaptığı şeyi, nesneye yaptırıyor (boil – haşlamak, bounce – sektirmek, march – yürütmek vs). Başka inşaları öğrenilmez görüntüsüne bürüyen zehirli dem onda da varmış gibi görünüyor:

Cezbedici örüntü. İngilizcede en az iki yüz fiil, nedensel ve geçişsiz biçimler arasında gidip gelir, mesela *bend* [bükmek, bükülmek], *drop* [düşmek, bırakmak], *dry* [kurumak, kurutmak], *float* [su üzerinde kalmak, yüzdürmek], *melt* [erimek, eritmek], *rip* [sökmek, sökülmek].[64]

Genelleme için kanıt. Çocukların, nedensel örüntüyü alıp yeni fiillere uygulayabildiğini gösteren bazı hatalara göz atalım:[65]

Go me to bedroom before you go bed. [Yatağa girmeden önce git beni yatağa.]
And the doggie had a head. And somebody fell it off. [Kuçunun başı vardı. Biri onu düşürdü.]
Be a hand up your nose. [Elini burnuna götür.]
Don't giggle me! [Beni kıkırdatma!]
He's going to die you, David. The tiger will come and eat David and then he will be died and I won't have a little brother anymore. [O seni öldürecek, David. Kaplan gelip David'i mideye inderecek, David ölmüş olacak ve artık küçük kardeşim var olmayacak.]

Çocukların *wug* testinde genelleme yaptığı da gösterilebilir. Gropen'la birlikte, çocuklara, *pilk*'in "amuda kalkmak" olduğunu öğrettik. Oyuncak ayının bir domuzu baş aşağı çevirdiğini gördüklerinde, ayının onu *pilklettirdiğini* söylediler [*bear pilked him*].[66] Yetişkinler de genelleme yapar: Macintosh işletim sistemi, kullanıcılarına, *güç düğmesinin bilgisayarı uyutmasına izin ve-*

[64] Levin, 1993.
[65] Bowerman, 1982a; Pinker, 1989.
[66] Jess Gropen ve Thomas Roeper'la birlikte yayımlanmamış deney, betimlendiği yer: Pinker, 1989, sayfa 27, 296, 318.

rin ("uyku" kipine geçmesini sağlamak) ve *fareyi kutu üstüne getirin* (imleci hareket ettirmek) der.

İstisnalar. Kimi geçişsiz fiiller, nedensel eyleyicinin müdahalesine ayak direr:

The baby is crying. [Bebek ağlıyor.]
*The thunder is crying the baby. [Gökgürültüsü bebeği ağlatıyor.]
The frogs perished. [Kurbağalar telef oldu.]
*Olga perished the frogs. [Olga kurbağaları telef etti.]
My son came home early. [Oğlum eve erken geldi.]
*I came my son home early. [Oğlumu eve erken getirttim.]

Kimi geçişli fiiller, kendi nedensel eyleyicilerinin devre dışı bırakılma çabasına ayak direr:

We've created a monster! [Bir canavar yarattık!]
*A monster has created!
She thumped the log. [Defteri masaya geçirdi.]
*The log thumped.
He wrecked the car. [Arabayı enkaza çevirdi.]
*The car wrecked.

Görüntüde keyfilik. Yalnızca iki örneğe bakalım: *March soldier home* [askerleri memlekete yürütmek] diyebilirsiniz ama *come them home* [onları memlekete getirmek] diyemezsiniz. Istakoz haşladığınızda, *lobster boiled* [ıstakoz haşlandı] diyebilirsiniz ama omlet pişirirken, *the omelet made* [omlet yapıldı] diyemezsiniz.

Çerçeve geçişi. Nedenselin perde ardındaki biçim algısı geçişi, kalma durumu ve yönelme durumu algı geçişine göre daha az gizemlidir, çünkü burada iki inşa açıkçası eşanlamlı değildir. Biri, bir şeyin olup bitmesi anlamındayken (*The cookie crumbled* [kurabiye ufalandı]), öbürü, kişinin, bir şeyin olmasına yol açması anlamına gelir (*She crumbled the cookie* [Kadın kurabiyeyi un ufak etti]). Fakat nedenseldeki kavramsal geçiş, nedensel eyleyiciyi, zihinsel filmin başına yerleştirmekten fazlası demektir (*make* ya da *cause* gibi ayrı bir fiilde ettirme olayını ifade ettiğinizde olup biten az çok budur, mesela *She made the cookie crumble* ya da *She caused the cookie crumble* [Kadın, kurabiyenin ufalanmasına

yol açtı]). Nedensellik inşasının geçerli olması için, neden-sonuç ilişkisini, deyim yerindeyse kendi çıplak ellerinizle yürürlüğe sokmalısınız ya da birbirine çarpan bilardo topları kadar doğrudan yürürlüğe sokulmalı. *She made the cookie crumble by leaving it outside in the cold* [Kurabiyeyi dışarıda soğukta bırakarak ufalanmasına yol açtı] demek mümkünken, *she crumbled the cookie by leaving it outside in the cold* [kurabiyeyi dışarıda soğukta bırakarak ufaladı], diyemeyiz. Keza, *Darren caused the window to break by startling the carpenter, who was installing it* [Darren, camı yerleştiren marangozu afallatıp camın kırılmasına yol açtı] diyebilirsiniz, ama bu senaryoda, *Darren broke the window* [Darren camı kırdı] demek uygun düşmez.[67] *Fred caused the glass to melt on Sunday by heating it Saturday* [Fred, camı cumartesi ısıtarak pazar günü erimesini sağladı] denebilse de, *Fred melted the glass on Sunday by heating it Saturday* [Fred camı cumartesi ısıtıp pazar günü eritti] demek kulağa tuhaf geliyor.[68]

Nedensellik inşası aynı zamanda bu etkinin, eyleyicinin niyet ettiği sonuç olmasını yeğler. Kurabiye ufalayıcımız, eğer kurabiyelerin ufalanmasını istiyorsa, ama bizzat kıramayacak kadar eklem ağrısı çekiyorsa, soğukta birkaç dakika bırakmanın bu işi halledeceğini biliyorsa, ediminin *kurabiyeleri ufalamak* olarak betimlenmesi yanına kâr kalır. Eğer etki, eylemin nihai hedefi değilse, nedensellik inşası geçerli olmaz. Her ne kadar *butter* yüklemi, "tereyağı sürmek" anlamına gelse de, Kral önce tereyağını kraliyet tereyağı bıçağına alıp kraliyet ekmek dilimi üzerine biraz sürdüğünde, *The King buttered his knife* [kral bıçağına tereyağı sürdü] demeyiz. Bunun sebebi, bıçağa tereyağı almanın, hedefin kendisi değil, hedefe ulaşmanın vasıtası olmasıdır.

Dolaysızlık etkisi kendi başına, neden ve sonuç hakkında konuşma yeteneğimizi aksatır. Dolaysız neden-sonuç ilişkisi bir nevi göz yanılsamasıdır; yeterince kuvvetli mikroskopla bakıldığında gözden kaybolur. Elma kestiğimde, önce bu işi yapmaya karar veriyorum, ardından koluma ve elime sinirsel uyarılar gönderiyorum, bunlar da kasların kasılmasını, elin hareket etmesini, bıçağın hareket etmesini, bıçağın elma yüzeyiyle temas etmesini, yüzeyin

[67] Fodor, 1970.
[68] Fodor, 1970.

yarılmasını vs sağlıyor. Bununla birlikte, her ne kadar bu zincir dolambaçlı olsa da, elmayı kesmesi için hizmetliye para vermekten daha dolaysız olduğu aşikâr. Bir olayı betimlerken birim boyutunu öyle seçmeliyiz ki alt-olaylar, görünmez şey muamelesine maruz kalsın. Kişinin başlattığı fiziksel olaylarda, kas kasılmaları ve neticenin öncesinde gelen her fiziksel olay, birim boyutunun altında kalır, dolayısıyla yumruğunuzla ya da yanlışlıkla vurduğunuz topla pencere kırabilirsiniz. Fakat neden-sonuç zinciri, sakar bir camcı misali başka bir insan eyleyici içerdiğinde, bu bağlantı, birim boyutunun üzerine çıkar ve artık ana eylem, nedensel fiillerin gerektirdiği şekilde sonuca doğrudan yol açıyor diye görülmez. Dolayısıyla cam yerine yerleştirilirken "Bö!" diye bağırarak camın kırılmasına yol açsanız bile *camı kırdığınız* söylenmez.

Psikolog Philip Wolff'un yaptığı bir dizi deney, insanlar nedensel fiil kullandığında, araya giren bir eyleyici olmaksızın doğrudan, kasıtlı yol açılan eylemleri seçip ayırdıklarını doğruladı. Örneğin kişinin, ekmek kızartıcısını açtığında değil de ışık düğmesini çevirdiğinde *ışıkları loşlaştırdığına*, rüzgârlı günde bayrağı havaya kaldırdığında değil, bayrak sopasını salladığında *bayrağı dalgalandırdığına*, balon, tavanda asılı duran sıcak ampule deyip patladığında değil oğlan balona iğne sapladığında *oğlanın balonu patlattığına* hükmediyorlar.[69]

Zihnin dünyaya bakışının birim boyutu, ayar yapılmasına açıktır. Kuşbakışıyla, *Henry Ford arabalar yapardı* ya da *Bush Irak'ı istila etti* diyebiliriz, gerçi Ford'un yaptığı işler ile T Modelinin üretim hattından çıkması arasındaki neden-sonuç zincirinde pek çok ara halka var. Kavramsal anlambilimin bu özelliği, Berthold Brecht'e, "Okuyan Emekçinin Sorularını" esinlemiştir:

> Kim inşa etti yedi kapılı Thebes'i?
> Kitaplarda kralların adına rastlarsın.
> Kaya yığınlarını krallar mı taşıdı sanki?...
> Genç İskender Hindistan'ı fethetmiş.
> Bir başına mıydı?
> Sezar Galyalıları yenmiş.
> Aşçı bile yok muydu yanında?[70]

---

[69] Wolff, 2003.

[70] Bertolt Brecht, *Poems, 1913-1956,* İngilizceye çeviren M. Hamburger. New York: Methuen, 1979.

Yine de dolaysızlık etkisi geçerlidir, ama yeni bir birim boyutunda. Yalnızca tesirli önderlerin eylemlerini gören tarihin geniş açılı merceğinden bakıp olayları bir araya topladığımızda, nedensel fiil, zinciri, son ürünün hemen önündeki halkadan koparır. Dolayısıyla her ne kadar Bush'u etkilemiş olsalar bile *Yeni-muhafazakâr aydınlar Irak'ı istila etti* demeyiz ya da bu, Usame bin Ladin'in işi de demeyiz, gerçi 9/11 yaşanmasa, Bush istila emrini verecek cüreti kendinde bulamazdı. *İki kanatlı oy pusulasına kafası basmayan Florida seçmeni Irak'ı istila etti* de demiyoruz.

Konuşmacı, dinleyenlerin, kendi aklındaki birim boyutunu anlamasını umar, ama dinleyenler anlamadığında, sonuçta iletişim çuvallar. Kuzey Amerika yağmurkuşları, sevimli küçük kuşlardır. Kravat takmış gibi bir dış görünüşleri var. Cod Körfezi sahillerini kurmalı oyuncak bebekler misali aşağı yukarı arşınlarlar. Soyu tehlike altında tür olarak sınıflandırılmışlardır (gerçi bunları her yerde görmek mümkün). Yerel yetkililer, kuşların yuva alanlarını korumak için önlemler alır. Yine de *Provincetown Banner* gazetesinde şu manşeti gördüğümde anlamını kavramak için bir kez daha okumam gerekti: YAĞMURKUŞLARI PARK ALANINI KAPATTI. Gözümün önüne gelen görüntüde küçük kuşlar girişe zincir çekip arabaların alana girmesini engelliyordu. Gördüğüm en aptalca şey olduğunu düşünüyordum ki sayfayı çevirdiğimde "Köpek Dışkıları Plajları Kapatıyor" manşetine rastladım.

Nedensellik inşası, bir özgür irade kuramıyla uyumludur. İnsan eylemiyle ilgili çoğu fiil, nedensellik inşasında yer alamaz, her ne kadar eylemler bir anlamda önceki olayların sonucu olsa da. *Bill laughed Debbie – Bill Debbie'yi güldü* (Travolta taklidinden ötürü), *Judy cried Lesley – Judy Lesley'i bağırdı* (partiden Johny'yle birlikte ayrılıp geri geldiğinde onun yüzüğünü takmasından ötürü) ya da *Don Corleone signed the bandleader the contract – Don Corleone çete reisine sözleşmeyi imzaladı* (ona reddedemeyeceği bir teklifte bulunarak) diyemezsiniz. Söz konusu eylemler istemli (sözleşme imzalamak) ya da istemsiz (gülmek ve ağlamak) olsa da geçerlidir bu. İnsan edimleri, eyleyenin içinde gizli neden varmış, dolayısıyla dışarıdan biri doğrudan neden olamazmış gibi kavramlaştırılır.[71]

[71] Levin, 1985.

İnsan eylemini içsel bir özden ya da itkiden kaynaklanıyor sayan eğretileme, fiziksel olayların fiillerinde yankı bulur. İki fiil türü, nedensellik nöbetleşimine kolaylıkla katılıyor. Mikro-sınıflardan biri, hareket ya da duruş tarzı fiillerini, rock-and-roll fiillerini içeriyor:

> bounce, dangle, drift, drop, float, fly, glide, hang, lean, move, perch, rest, revolve, rock, roll, rotate, sit, skid, slide, spin, stand, swing, turn, twist, whirl, wind [sekmek, sarkmak, sürüklenmek, elinden bırakıp düşürmek, su yüzünde gitmek, uçmak, kayıp gitmek, sarkıtmak, yana yatmak, kımıldatmak, tünemek, dayalı olmak, döndürmek, sallamak, yuvarlamak, eksen üzerinde dönmek, çömelmek, yana doğru kaymak, kaymak, fırıldak gibi dönmek, ayakta durmak, sallanmak, çevirmek, bükmek, fırıldanmak, eğrilmek].

Öteki sınıf, durum değişikliği fiillerini içeriyor, bükülmek ve kırılmak, büyümek ve büzülmek ya da sertleşmek ve yumuşamak gibi:

> age, bend, blur, break, burn, char, chill, chip, collapse, condense, contract, corrode, crack, crash, crease, crinkle, crumble, crush, decrease, deflate, defrost, degrade, diminish, dissolve, distend, divide, double, drain, enlarge, expand, explode, fade, fill, flood, fold, fracture, fray, freeze, fuse, grow, halt, heal, heat, ignite, improve, increase, inflate, light, melt, multiply, pop, reproduce, rip, rumple, rupture, scorch, shatter, shrink, shrivel, singe, sink, smash, snap, soak, splay, splinter, split, sprout, steep, stretch, tear, thaw, tilt, topple, warp, wrinkle [yaşlanmak, kıvırmak, bulanıklaştırmak, kırmak, yanmak, kavurmak, soğutmak, yontmak, çökmek, yoğunlaştırmak, kasılmak, aşındırmak, çatlamak, gürültü ile kırılmak, buruşturmak, kırıştırmak, ufalamak, tazyik etmek, eksilmek, hava boşaltmak, buzlarını çözmek, alçaltmak, eksiltmek, çözmek, şişirmek, bölmek, iki misli yapmak, suyunu akıtmak, büyütmek, genişletmek, patlatmak, rengi atmak, doldurmak, sel basmak, katlamak, yarılmak, yıpratmak, donmak, eriyip kaynaşmak, serpilmek, duraksamak, şifa vermek, ısıtmak, tutuşturmak, kıymetlendirmek, çoğalmak, hava ile şişirmek, aydınlatmak, eritmek, artırmak, patlamak, suret çıkarmak, yarmak, örselemek, koparmak, ateşe tutmak, paramparça etmek, küçülmek, kuruyarak büzülmek, alazlamak, irtifa kaybetmek, ezmek, şakırdatmak, sırılsıklam etmek, dışa doğru meyletmek,

yarıp parçalamak, ortasından ayırmak, filiz vermek, suya bastırmak, germek, yırtmak, buzları çözülmek, bir yana yatmak, devirmek, eğrilip çarpıtmak, buruşmak].

Fakat nesnenin dışarı bir şey saldığı (ışık, ses, madde) mikrosınıfta çoğu fiil, nedenselliğe direnir. *Glow a light*, *whine a saw*, *bubble a sauce* diyemezsiniz ya da öteki salma yüklemlerini nedensellik cümlesinde kullanamazsınız:

blaze, flame, flare, glare, gleam, glisten, glitter, glow, shimmer, shine, sparkle, twinkle [ışık saçmak, alev çıkarmak, birden alevlenmek, parlamak, ışın saçmak, pırıldamak, parıldamak, ısıdan kızarmak, titrek ışık salmak, parlak olmak, kıvılcımlar saçmak, pırıldamak],

blare, boom, buzz, chatter, chime, creak, fizz, gurgle, hiss, howl, hum, peal, purr, splutter, squawk, swoosh, thrum, vroom, whine, whump, zing [boru gibi ses çıkarmak, derin ve kuvvetli ses çıkarmak, vızıldamak, diş çatırdatmak, ahenkli ses çıkarmak, gıcırdamak, fışırdamak, çağıldamak, ıslık sesi çıkarmak, ulumak, ağız açmadan 'm' sesi çıkarmak, çan çalınmak, kedi gibi mırlamak, cızırdamak, viyaklamak, şırıldamak, tıngırdatmak, motordan kükreme sesi çıkarmak, ağlamsamak, gümlemek, vızıldamak],

drip, emanate, erupt, foam, gush, leak, ooze, puff, radiate, shed, spout, sweat [damla damla akmak, fışkırmak, patlayıp çıkmak, köpürmek, taşmak, sızdırmak, sızıp akmak, püflemek, ışın yaymak, akıtmak, fışkırtmak, terlemek].

Sanki bu tür taşmalar, tıpkı insan eylemleri gibi içeriden geliyor, dolayısıyla aynı birim boyutunda başka bir dolaysız nedenselliği kabul etmiyorlar.

Nedensellik inşasına, varoluşun sona ermesiyle ilgili fiiller de direnir: *To die a mockingbird*, *Decease Bill* ya da *Mr. Gorbachev, fall down this Wall* diyemezsiniz.

decease, depart, die, disappear, disintegrate, expire, fall apart, lapse, pass away, pass on, perish, succumb, vanish [ölmek, vefat etmek, ölmek, gözden kaybolmak, parçalara ayrılıp dağılmak, vadesi dolmak, parçalanmak, hükmü kalmamak, sona ermek, ölmek, telef olmak, ölmek, yok olmak].

Bir şeyin varoluşunun sona ermesine doğrudan neden olma *kavramı*, kelimelerle anlatılamaz değil. İngilizcede, öldürmekle ve yok etmekle ilgili ürkütücü, kalabalık bir sözlükçe var:

> assassinate, butcher, crucify, dispatch, electrocute, eliminate, execute, garrote, hang, immolate, kill, liquidate, massacre, murder, poison, shoot, slaughter, slay [suikast, zalimce öldürmek, çarmıha germek, idam etmek, elektrikli sandalyede idam etmek, bertaraf etmek, idam etmek, boğarak idam etmek, asarak öldürmek, boğazlamak, öldürmek, şiddete başvurarak öldürmek, katletmek, zehirlemek, ateşli silahla öldürmek, kılıçtan geçirmek, öldürmek],
>
> abolish, annihilate, ban, blitz, crush, decimate, demolish, destroy, devastate, exterminate, extirpate, finish, obliterate, ravage, raze, rescind, ruin, tear down, terminate, waste, wipe out, wreck [ortadan kaldırmak, imha etmek, menetmek, yıldırım hızıyla saldırmak, ezmek, büyük bir kısmını yok etmek, yıkmak, yıkmak, harap etmek, kökünü kazımak, yok etmek, işini bitirmek, bütünüyle yok etmek, tahrip etmek, yerle bir etmek, lağvetmek, viran etmek, yıkmak, son vermek, harcamak, silmek, enkaza çevirmek].

Dahası, şiddet dolu keşmekeşe işaret eden bu fiiller, nedensellik eyleyicilerini kaybetmeye gönülsüzken, varoluşu sona erdirme yüklemleri bu tür eyleyiciyi edinmeye karşıdır. Adamın öldüğünü kastederek *Bill killed* [Bill öldürdü] diyemezsiniz ya da binanın yıkıldığını ya da yandığını kastederek *The building razed* [bina dümdüz etti] diyemezsiniz. İngilizce, kişinin, hem varoluşun sona ermesi hakkında hem de varoluşun sona ermesine yol açmak hakkında konuşmasına izin verir, ama aynı fiil vasıtasıyla değil. Sanki dil, bir şey yaşlılıktan, barışçıl nedenlerden, ani yanmadan, iç çürümeden ya da kendi yok oluşunun tohumlarını taşımaktan ötürü varlığını yitirdiğinde, yani kötücül kastın neticesinden nitelik olarak farklı bir yok oluş söz konusu olduğunda, bir varoluşsal duruş, belki bir ahlaki duruş benimsemiş. Bu durum İngilizceye has değil: Pek çok başka dil, her ne kadar başka fiillerin, olmak ve olmaya yol açmak için çift görev yüklenmesine izin verse de, ölmek ve öldürmek için ayrı fiiller kullanır.[72]

Nedensel fiillerin sözdizimini açıklarken ahlaki duyarlılıkları ima ederek, göz alıcı söz sanatı vasıtasıyla bir dilbilgisi dersine

[72] Haspelmath, 1993.

heyecan katmaya falan çalışmıyorum. Ahlaklılık ve nedensellik fiilleri, insan eylemine ilişkin aynı zihinsel modelden yararlanır. Ahlaki hükümler, açıkçası, öngörülen bir etkiyi hayata geçirme niyetiyle eyleyen insanlar için geçerlidir. Bu aynı zamanda, nedensellik inşasında özne öbeğinin iş tanımıdır. Dolayısıyla geçişli ve geçişsiz inşaların maharetle kullanılmasından, ahlaki bir sav çerçevelendirmede yararlanılabilir.

Nedensellik inşaları normalde suçlu tarafı işaret etse de, edilgen çatıda ifade edildiklerinde kendi öznelerini safra gibi atarlar. Bu yüzden edilgen çatı, geçişli fiilin eyleyicisini saklamak, böylece sorumlu tarafın kimliğini gizlemek için elverişli bir yoldur, tıpkı Ronald Reagan'ın, ünlü "hatalar yapılmıştır" sözünü sarf ederek itiraftan kaçışı gibi. Günümüzde kamuoyu önündeki şahsiyetler bu söze bir kaçış klişesi olarak başvuruyor. Fakat nedenselliğin geçişsiz alternatifi bir adım ileri gider. Nedeni *saklamakla* kalmaz, bir neden olduğunu da yadsır. *Gemi batırıldı* (edilgen) ifadesi, muhtemelen bilinmeyen bir eyleyicinin var olmasını gerektirse de, *Gemi battı* (geçişsiz) ifadesi, olayın yalnızca gerçekleşmesiyle tutarlıdır, oysa sebep belki, bakım onarımın eksik olması, bir talihsizlik ya da deyim gereği "Tanrı'nın işidir" (işe Tanrı karışmasa da). Basın yayının bekçi köpekleri zaman zaman etkin çatılı, edilgen çatılı, geçişsiz biçimli nedensel fiiller içeren manşetlere yaslanır, haber ajansı bir ihtilafta taraflardan birini aklamaya ya da suçlamaya çalışırken kendi amaçlarına uygun kanıt bulmaya çalışır. Örneğin İsrail yanlısı bir grup, Reuters haber ajansında KUDÜS'ÜN MERKEZİNDE OTOBÜS PATLADI gibi manşetlerin baskın olduğuna dikkat çekmiştir. Bu manşet, sorumlu eyleyiciyi önemsiz göstermek amacıyla geçişsiz biçimden faydalanıyor. Dilbilimci Geoffrey Pullum'un, dilbilim ve halkla ilişkiler konulu internet güncesinde belirttiği gibi, "'Otobüs Patladı' sözü, bir insanın kendi üstüne bomba sardığı, şehir sokaklarında seyreden kalabalık bir otobüse bindiği, yükünün pimini çekip on üç kişiyi öldürdüğü, tek taşla mümkün mertebe çok Yahudiyi katletmeye açıkça niyet ettiği bir olayı betimlemenin aslında garip bir yoludur... Reuters, olayı, sanki otobüs kendi kendine patlamış gibi tasvir ediyor."[73]

[73] Pullum, 2003a.

Aklıma gelmişken belirteyim, nedensel özne edinen ya da yitiren fiillerin hepsi nedensellik kuralının ürünü değildir. Kişinin, bir şeyin olmasına yol açma usulleri öyle çoktur ki yaşamın pek çok alanında savurganlıkla uydurulan nedensel fiiller zorunu olarak nedensellik kuralının eseri değildir. Sonuç olarak, kimi nedensel fiiller, anlatmış olduğum ilkeleri çiğniyormuş gibi görünüyor. Gelgelelim, bu isyankârlar uzmanlaşmaya meyillidir: Kişi beysbolda vurucuysa, onun için *walk someone* [rakibi dışarı yolladı] diyebilirsiniz, hastaysa, *bleed him* [kanını akıtmak], bebekse, *burp him* [geğirtmek] diyebilirsiniz. Ötekilerse sahiden nedensel değildir. *Shine a light* sözü [bir ışık yak], nedenselliği hedefler ama etkinleştirmez ve *drive*, *sail*, *walk*, *waltz* [sürmek, yelken açmak, yürümek, vals etmek] ya da kişiyi bir türlü bir yere taşımak, kişiye eşlik etmek demektir, onu zorlamak değil.

Biliş doğamıza açılan bir pencere olarak dille ilgili kimi tespitler sunarak bölümü bitirmeden önce, müsaadenizle dilsel öyküyü özetleyeyim. Dilbilgisi inşalarının nöbetleşimi, bilişsel biçim algısı geçişlerini yansıtıyor: gitmeye neden olmak ve değişmeye neden olmak; gitmeye neden olmak ve sahipliğe neden olmak; meydana gelmek ve meydana gelmesine neden olmak. Bu geçişler, iki inşaya azıcık farklı anlamlar kazandırıyor, bir durumu yorumlamanın farklı usullerini yansıtıyorlar. Fiilleri öğrenmenin imkânsızmış gibi görünmesini sağlayan fiil seçiciliği, iki seviyede açıklanabilir. Makroskobik seviyede, inşaya girmeyi reddeden fiil türleri, anlamı inşayla düpedüz uyumsuz olan fiillerdir (*throwing a cat into the room* [odaya kedi fırlatmak], odanın durumunu değiştirme usulü değildir; *driving a bus to the lake* [otobüsü göle sürmek], gölün bir şeye sahip olmasıyla sonuçlanmaz; *laughing a person* [kişiyi güldürmek], özgür iradeli bir eyleyiciye uygun değildir). Fakat insanlar kendilerini karışık bilişsel durumlara sokabildiğinden ve neredeyse her hadiseyi birçok farklı şekilde yorumladıklarından, son fiile kadar kullanımı tahmin etmek için, benzer anlamlar barındıran mikro-sınıflara göz atmak şart; bunlar, inşanın içine uygun adım yürüyüşle girer ya da yanaşık düzende ana kapının önünde dururlar. Üstelik o mikro-sınıflar, insanın bilişsel takıntılarının bir katmanını ve bu takıntıları temel alan eğretilemeleri ifşa ediyor: hareket edebilen ya da değişebilen bütüncül damlalar; aniden ya da zamana yayılarak uygulanabilen kuvvet;

fikirleri ve iyi talihi içeren iyelikler; durup dururken meydana gelebilen ya da işe el atan bir eyleyicinin önceden düşünülmüş bir edimle neden olduğu olaylar.

ZEKİ İNSANLAR MI, ZEKİ DİL Mİ?

İngilizce sanki yaptığı her iş için her zaman iyi nedeni olan düşünceli bir kişiymişçesine yazıp durdum. Bir durumun farklı yorumlarının farklı inşalarda ifade edilme şekli için zekice gerekçeler gördük (etkilenen öğe her zaman dolaysız nesnedir, ister gitmesine ister değişmesine ister sahip olmasına neden olunsun). Uzaktan bakıldığında eşanlamlı gibi görünen inşalarda incelikli anlam ayrıntıları gördük. Fiil sınıflarının, dahil oldukları inşalar konusunda titizlenme usulünde örtük fizik ve psikoloji kuramları gördük. Ancak diller düşünmez, insanlar düşünür. Etten kemikten insanlar, fiilleri öğrenip kullanırken, bu gerekçelerin üzerinden gerçekten geçiyor mu?

Yanıt hem evet hem de hayır olmalı. "Evet" cephesinde, dillerin komitelerce tasarlanmayıp topluluk içinde kendiliğinden evrimleştiğini biliyoruz. Biçim ile anlam arasında, şans eseri olmayan, öngörülebilir herhangi bir bağlantı (mesela pek çok fiilin sözdizimi, anlamlarından hareketle tahmin edilebilir), dil tarihinin bir aşamasında kimi insanların aklının ürünü olsa gerek. *Wug* testlerinden ve başka deneylerden biliyoruz ki hem çocuk hem de yetişkin günümüz insanları, inşanın anlamı ile biçimi arasında bağlantı kuran ana kurallara duyarlıdır.[74]

"Hayır" cephesine gelince, çoğu fiil için, insanlar yegâne istekleri fiilleri başkaları gibi kullanmaksa, gerekçeleri anlamak zorunda değildir. Tek gereken, her mikro-sınıfın anlambilimini (fiillerin ortak noktası) ve sözdizimini (fiillerin, içinde bulunmaktan hoşnut olduğu inşalar) öğrenmektir. Bu kadarı, nedenini bilmeseler de, yeni fiillerin hangi inşalara gireceğini tahmin etmelerine yeter.

Yanıtın hem evet hem de hayır olabilmesinin nedeni, farklı insanların, farklı zamanlarda farkı fiillerin ve sınıfların gerekçelerine duyarlı olabilmesidir. Bu bakımdan dil; mucitlerin, ilk be-

[74] Gropen vd., 1991a; Gropen vd., 1991b; Gropen vd., 1989; Wolff, 2003.

nimseyenlerin, ilk çoğunlukların, sonraki çoğunlukların, arkadan gelenlerin farklı zamanlarda kullanabildiği başka kültürel ürünlere benzeyebilir.[75] Bir fiil çerçevesinin anlambilimsel gerekçesi kuvvetle muhtemel mucitlerin ve ilk benimseyenlerin zihnine girmiştir: Dil tarihinde bir inşanın kapsamına yeni bir fiil türünü ilk kez dahil eden insanlar bunlardır. Yeni kullanım, mucidin dudaklarından ölü doğabilir ya da toplumun bir kesimi bu kullanımı bağrına basabilir. Karşılanışı kısmen değişkendir (Altıncı Bölümde ele alıyoruz), ancak yeni bir kombinasyon tutunduğunda, yeni kullanımı daha sonra benimseyenler, asıl mucidin içgörüsünü özetleyip tekrarlayan bir içgörü hamlesiyle gerekçeyi kavrayabilir, fiili o inşada dile getirmeksizin belleyebilir ya da bu ikisi arası bir yerde durabilirler. Önemli olan yegâne şey, insanların, bir fiili inşa içinde işittiklerinde, benzer anlamı taşıyan fiiller için bu inşayı doğal olarak genellemesidir.

Mucitleri, dili esnetirken iş başında yakalayabilir miyiz? Bu iş mütemadiyen oluyor. Gerçi dilbilimciler çoğunlukla dili, sanki ideal insanlardan meydana gelen türdeş bir topluluğun sabit bir protokolüymüşçesine kuramlaştırır, tıpkı fizikçilerin sürtünmesiz yüzey ya da ideal gaz kavramları gibi; ama çeperlerde dilin farklı insanlarca farklı zamanlarda sürekli farklı şekillerde çekilip ittirildiğini de bilirler.

Hepimizin, dilbilgisi kabuğunu dışarı doğru ittirmesi gereken zamanlar vardır, çünkü tümce tek seferde birkaç iş birden yapmalıdır ve bu işlerin amacı birbirine ters düşebilir. Şimdiye dek size, tümce içinde konumların nasıl belirli anlamlara tahsis edildiğini gösterdim, örneğin bir şeye sahip olmasına neden olunmuş kişiyi ifade eden birinci nesne ve kişinin sahip olduğu şeyi ifade eden ikinci nesne gibi. Fakat aynı zamanda, tümce içinde sözcüklerin soldan sağa dizilişi başka bir işin de hakkından gelmeli: Dinleyenlerin, "sunulan" bilgiyi almalarını sağlamalı, sahneyi mesaja ve bilgiye hazır halde tutmalı; bu "yeni" bilgi, dinleyicinin, dünyaya ilişkin anlayışını güncellemesini gerektirir. Bu ikisinin de üzerinde, kelime düzeninin üçüncü bir talebi var: Dili konuşan kişi, dinleyicinin belleğine merhamet etmeli, daha uzun sözcük öbeklerini tümcenin sonuna yerleştirmeli ki dinleyici, huzur ve sessizlik

[75] Gladwell, 2000.

içinde bunlara kafa yorabilsin. ("Yeni malzemeyi sona sakla" ve "Ağır malzemeyi sona sakla," yazıda ve konuşmada makbul tarza sahip olmanın en önemli ilkelerinden ikisidir.) Bu taleplerle hokkabazlık yaparken, bazen fiilin olağan beğenilerini ve hoşlanmadığı şeyleri feda etmek zorunda kalırız.

Örneğin *give a headache to Jim* ifadesinin, *give Jim a headache* [Jim'in başını ağrıttı] ifadesine kıyasla kulağa daha kötü geldiğini gördük. Fakat tek heceli "Jim" sözcüğünün yerine uzun, karmaşık, beklenmedik bir öğe geçirdiğimizde, yazar ilgeçli yönelme durumunu devreye sokup o öğeyi tümcenin sonuna itebilir. Dilbilimci Joan Bresnan ve iş arkadaşları, yönelme durumunun serbest kullanıldığı örnekler bulmak için interneti tararken aşağıdakiler misali gerçek hayattan örneklere rastladılar:[76]

> The spells that protected her identity also gave a headache to anyone trying to determine even her size… [Kadının kimliğini koruyan özellikleri aynı zamanda kadının boyutunu bile belirlemeye çalışan herkesin başını ağrıttı…]
> From the heads, offal and the accumulation of fishy, slimy matter, a stench or smell is diffused over the ship that would give a headache to the most athletic constitution. [Kafalardan, iç organlardan ve balıksı, sümüksü madde yığınından pis koku bütün gemiye yayılıyor, en atletik bünyelerin başını ağrıtıyordu.]

Bunların alternatifleri (*give anyone trying to determine her size a headache; give the most athletic constitution a headache*), büyük bir malzeme yığınını tümcenin ortasına sıkıştırır, son kısımdan sarkan çok az malzeme kıymığı bırakır. Muhtemelen cümlelerin yazarları bu sebeple o alternatiflerden uzak durmuştur.

Sohbetin ya da metnin heyecanıyla bir inşayı esnetip yeni fiiller dahil etme yeteneğimiz, sonuçların, tamamen normal cümleler olarak kabul edilmesi anlamına gelmez. Dili konuşanlar, başka insanların yaptığı çeşitli genellemeleri sindirme kolaylıkları bakımından değişkenlik sergiler. Belki bu, yaşlarına, doğum yerlerine, altkültürlerine, hatta kişiliklerine göre değişiyordur. Yukarıda *give a headache to* [başını ağrıttı] kalıbını içeren cümleleri sineye çekebilirim (güçbela). Fakat benzer bir esnetmeye rıza göstermiyorum (*kiss it goodby* – elveda öpücüğü vermek);

[76] Bresnan vd., basıma hazırlanıyor.

New York Times'ta köşe yazarı David Brooks'un ve tashihçilerinin gözüne bu ifade hoş görünmüş olsa gerek, çünkü 2006 İsrail-Hizbullah krizi sırasında tek makalede en az üç kez kullandığını gördük:[77]

> En azından şimdilik, yakın tarihli krizlerin kimi yanlarına elveda öpücüğü verebilirsiniz. Ortadoğu barış süreci adıyla tanınan büyüleyici satranç karşılaşmasına elveda öpücüğü verebilirsiniz... Barış toprakları zihniyetine de elveda öpücüğü verebilirsiniz.

Bu cümleleri defalarca okudum, ama beni hâlâ çileden çıkarıyorlar. İşitip bir kenara karaladığım pek çok sinir bozucu inşa gibi. Apple'ın *sleep the computer-bilgisayarı uyut* ve *hover the mouse-fareyi gezdir* tabirleri kulağıma hâlâ tuhaf gelir, gerçi bunlarla birlikte büyüyen daha genç Macintosh kullanıcılarından itiraz görmediklerine kalıbımı basarım. Bizzat derlediğim garip kullanımların başka örnekleri şöyledir:[78]

İçerik-kalma durumu:

Women do not invest sexual messages in clothing choice. [Kadınlar, giysi tercihlerine cinsel mesaj yatırımı yapmaz.]
She said we just dug up some trash someone littered. [Birilerinin döktüğü çöpü çıkarıp aldığımızı söyledi.]

Kap-kalma durumu:

He squeezed them [fish fillets] with lemon juice. [Balık filetolarına limon suyu sıktı.]
We installed twenty-one banks with ISDN lines. [Bütünleşik Dijital Ağ Hizmetlerinin sınırlarını yirmi bir bankaya uyguladık.]

Çift-nesneli yönelme durumu:

Reach me my socks. [Bana çoraplarımı uzat.]
When you go I'm going to preach you a great funeral. [Göçüp gittiğinde defin töreninde harika bir konuşma yapacağım.]

İlgeçli yönelme durumu:

[The report] was given a normal and wide distribution, but

---

[77] "As Israel Goes for Withdrawal, Its Enemies Go Berserk," 16 Temmuz 2006.

[78] Bu örneklerin birçoğunu belirten, kaydeden Ilavenil Subbiah.

we did not brief it to the President. [Raporun dağılımı normal ve genişti, ama Başkanı bilgilendirmedik.][79]

Nedenseller:

The year Sidney Poitier won best actor he rose us all up in the world. [Sidney Poiter, en iyi oyuncu ödülünü kazandığı sene dünyada hepimizin başını yukarı kaldırdı.]
Lectric Shave: Stands up whiskers for a 50% closer shave. [Lectric Tıraş: %50 daha yakın tıraşla favorileri dikleştiriyor.]

Geçişsizler:

The bacteria live off the dissolved minerals that exude from the vent. [Bakteriler, deniz dibi bacasından püsküren çözülmüş minerallerle besleniyor.]
Can germs harbor in these things? [Bu şeyleri mikroplar mesken tutabilir mi?]

Tüm bu tek seferlik denemeler, inşa tiplerinin büyük anlambilim kılıfının içinde kalıyor (değişime neden olmak, iyeliğe neden olmak, meydana gelmeye yol açmak). Anlambilimsel gerekçelerin psikolojik gerçekliğine ilave kanıttırlar. Fakat mikro-sınıf kılıfının dış çeperini dışarı doğru itiyorlar. Gelecekte, bunlardan bazıları tekrar tekrar dile getirildikçe, kullanımlarını ilk başta teşvik eden hafifletici koşullar var olsun olmasın, o kılıfların hattını farklı bir şekilde çizebilirler ya da alıcı taraftaki insanların zihinlerine yeni kılıfların tohumlarını ekebilirler; daha genç, ilintili uzmanlık alanına daha fazla bulaşmış (yemek pişirmek, siyaset, bilgisayar, iş dünyası) ya da benim gibi insanlara kıyasla dil konusunda daha az titiz insanların zihnine ekebilirler bu tohumları. İşte dil böyle değişiyor.

DÜŞÜNCE DİLİ Mİ?

İnsanlar, bir inşada belli bir fiili kullanmaktan uzak duruyor ya da başkalarının kullandığını işittiklerinde yüzlerini buruşturuyorsa, incelikli anlamsal ayrımlara duyarlı olsalar gerek, örneğin bir hareket türünü belirlemek ile bir değişim türünü belirlemek

[79] CIA müdürü George Tenet'in 11 Temmuz 2003 tarihli konuşmasından; George Bush'un meclise hitap ettiği konuşmadaki kötü şöhretli on üç sözcüğün suçunu bu konuşmasında üstlenmişti.

arasındaki ya da aniden kuvvet uygulamak ile zamana yayarak kuvvet uygulamak arasındaki ayrımlar gibi. Kimse bu ayrımları öğretmez ya da sözlük tanımlarına bunları dahil etmez; dilbilimcilerin bunları keşfetmesi bile uzun zaman almıştır. Üstelik kimse, gayet anlaşılır şeyler söylemekten kendini alıkoyacak düzenlemeler edinme güdüsüyle hareket etmez. O halde bu duyarlılık nereden geliyor?

Bu duyarlılığı açıklamak için gerçekten yapmamız gereken, insanların fiilleri bellekte, benzer sözdizim zevkine sahip fiillerin birbirleriyle kesişen anlamlar taşıdığı şekilde *temsil ettiğini* varsaymaktır. Böylece ne zaman yeni fiil öğrenilse, otomatik olarak sınıf arkadaşlarını etkinleştirir. Bunun gerçekleşmesi için, fiil anlamları, mikro-sınıf içindeki fiillerin ortak anlam veçhelerini capcanlı sergileyen ama fiilleri birbirinden ayırt eden veçheleri saklayan bir düşünce dilinde ifade edilmelidir.

İşte bir örnek. Çocuklar, *pour* [dökmek] fiilinin nasıl kullanıldığını öğrendiğinde, bunun sözdizim zevkini *drip* [damlamak] ve *slosh* [çalkayarak dökmek] fiillerine geneller, ama *spray* [püskürmek] ve *squirt* [fışkırmak] fiillerine genellemez. Eğer çocukların zihinsel tanımları, MÜSAADE ETMEK ve NEDEN OLMAK kavramlarını cesaretle sergilerse, bu genelleme otomatik olarak gerçekleşir. O kavramlar, *dökmek, damlamak, çalkalayarak dökmek* fiillerini birbirine benzer kılar, ama *püskürmek* ile *fışkırmak* fiillerinden farklı kılarlar, bu esnada da dökme işini damlamaktan, püskürmekten, fışkırmaktan ayırt eden, hareketli sıvıya ilişkin zihinsel filmleri göz önünden kaldırırlar. Böylece *dökmek* ve *damlamak* zihin gözünde "benzer görünürken" (gerçek göz, dökmek ile damlamayı farklı görmesine rağmen), *dökmek* ile *püskürmek* "farklı görünürler." Böylece çocuk, *dökmek* hakkında öğrendiğini *damlamak* fiiline aktarırken *püskürmek* fiiline aktarmaz.

Gerçekten bir düşünce dili mevcutsa, pekâlâ soyut olmalı ki mikro-sınıf içinde fiillerin benzeşmesini, farklı mikro-sınıflardaki fiillerin farklı görünmesini sağlasın.[80] Bu dil, fiillerin simgelediği olayların görüntüsünü, sesini yansıtmakla yetinemez. Örneğin duyusal deneyim bakımından, *hand* [elden ele geçirmek], *carry* [taşımak] ve *bring* [getirmek] fiilleri birbirine benzer görünür [bir

[80] Bakınız Pinker, 1989, 5 ve 6. Bölüm.

filmde hepsi aynı olayı betimleyebilir], oysa *throw* [fırlatmak], *kick* [tekmelemek], *roll* [yuvarlamak] fiilleri birbirinden farklı görünür. Ancak yönelme durumunun giriş koşulları, işe tam tersi bakıyor. Son saydığımız üç fiilin hepsi anlık harekete neden olur, dolayısıyla çift nesneli biçime girerler, oysa ilk üçünde *hand*, verme fiilidir (çift nesneliye girer), *carry*, sürekli harekete neden olan bir fiildir (çift nesneliye girmez), *bring* ise belli bir yöne ilerleyen hareketin nedenidir (çift nesneliye girer). Keza, dil mekanizması açısından, *telling* [anlatmak] fiili, *saying* [söylemek], *shouting* [bağırmak], *talking* [konuşmak], *speaking* [söz söylemek] fiillerinden farklıdır (ayrı mikro-sınıflara mensup fiiller), fakat *quoting, leaking, asking, posing, writing* [aktarmak, sırrı dışarı sızdırmak, soru sormak, soru halinde ortaya atmak, yazı yazmak] fiilleriyle aynıdır. Keza, *shouting* [bağırmak] fiili, *yelling* [haykırmak] ya da *screaming* [çığlık atmak] fiillerine, *whispering* [fısıldamak] ve *murmuring* [mırıldanmak] fiilleri kadar benzer (çünkü hepsi konuşma tarzı fiilleridir). *Baking a cake* [kek pişirmek], *building a house*'a [ev inşa etmek] ve *writing a letter of recommendation*'a [tavsiye mektubu yazmak] benzer sayılmalı (yaratma fiilleri), ama *warming a cake* [keki ısıtmak], *burning a cake* [keki yakmak] ya da *reheating a cake* [keki yeniden ısıtmak] ifadelerinden farklı görülmelidir (durum değişikliği fiilleri). *Betting* [bahse girmek] fiilinin, *envying* [imrenmek], *sparing* [esirgemek], *begrudging* [gözü kalmak] fiillerine benzediği düşünülmeli (gelecekte sahip olmama fiilleri), *selling* [satmak], *paying* [ödeme yapmak] ya da *trading* [ticaret yapmak] fiillerinden ayrı sayılmalı (verme fiilleri). Tüm bu örneklerde, olayın görüntüsünün, verdiği hissin, ayrıca içerdiği şeylerin ve eylemlerin (taşımak, konuşmak, kekler, para) yüzeyi altına dalınmalı, olayın soyut yapısı (değişiklik, neden olma, dolaysızlık, anidenlik) göz önüne çıkmalı.

Bu soyut düşünce diline tam olarak neler girer? Mikro-sınıfların tanımlarında uzayla, zamanla, kuvvetle, maddeyle, niyetle ilgili birtakım ayrımların karşımıza çıkıp durduğunu fark etmiş olabilirsiniz. Bu durum, kavramsal binalarımızın yapısal çerçevesini bunların meydana getirdiğinin ipucudur. Ancak İngilizcede bu ayrımların önemli olduğunu göstermek yeterli değil. Bunlar sahiden bir düşünce dili (*Homo sapiens*'in kavramsal altyapısı) meydana getiriyorsa, tüm dünya dillerinde bunlara rastlamayı ummalıyız.

İrdeleyegeldiğimiz olgular (inşalar, nöbetleşimler, mikro-sınıflar) kesinlikle tümel değildir. İngilizcenin tüm lehçelerinde, farklı tarihsel dönemlerde konuşulan İngilizcede, günümüzün standart İngilizcesini konuşan bireylerde bile sabit değiller. Ama öyle olmasını bekleyemeyiz. Çocuklar bir nevi tümel dil yeteneğiyle donanmış olsa bile *The Sound of Music* [*Neşeli Günler*] müzikal filminin başında Julie Andrews'un birden şarkıya girmesi misali aniden konuşmaya başlamazlar. Çocuklar, kendi toplumlarında yerleşmiş sözcüklere, inşalara dikkatle kulak kabartmak zorundadır, böylece memleketlilerince anlaşılmalarını sağlayacak şekilde yeteneklerini devreye sokabilirler. Sözcüklerin ve inşaların eldeki havuzuysa yerel tarihin gelgitlerine göre değişir: önceki yüzyıllarda ve binyıllarda dile şekil vermiş olan istilacılar, ticaret ortakları, göçmenler, züppeler, yenilikleri takip edenler, dışarıdan gelen gelinler, ayrıca toplumda hâkim konumdaki seslerin bozulması, abartılması hevesleri. Eğer zihin, dil üzerinde tümel parmak izi bırakıyorsa, bu izler, dünya dillerinin hepsinde rastladığımız sabit kurallar ve inşalar listesine kıyasla daha incelikli olmak zorundadır.

Ne iyi ki parmak izleri her yere saçılmış. İncelediğimiz inşalar her dilde var olmasa da, bütün dünyada birbirleriyle alakasız dillerde ve dil ailelerinde bunlara tekrar tekrar rastlıyoruz. Demek ki insanların dil oluşturma yetenekleri, belirli türde fikirleri iletme durumunda kaldığında, bu inşaları baştan keşfetme mecrasına yönlendirilmiş. İngilizcedekilere benzer kalma durumu nöbetleşimleri, mesela Almancada, İspanyolcada, Rusçada, Yunancada, Macarcada, Endonezyacada, Arapçada, Berbericede, Igbo dilinde (Nijerya'da konuşuluyor), Çincede, Japoncada, Korecede, Çiçeva ve Şona dillerinde (Bantu dilleri) belgelenmiştir.[81] Yönelme durumu inşaları ya da benzeri inşalar her kıtada Hint-Avrupa ailesine mensup olmayan dillerde belgelenmiştir.[82] Belgelenmiş nedensel

[81] Bakınız Pinker, 1989, sayfa 94-97 ve Comrie, 1985a; Fareh ve Hamdan, 2000; Foley ve Van Valin, 1985; Fukui, Miyagawa ve Tenny, 1985; Guerssel, 1986; Hirschbuhler, 2003; Hirschbuhler ve Mchombo, 2006; Kim, 1999; Kordoni, 2003; Mateu, 2001; Nwa- chukwu, 1987.

[82] Bunlar arasında şunlar var: Ocibua ve Krée, Nez Perce, Tzotzil (Maya), Huichol br Yaqui (Uto- Aztek), Palaua (Micronezya), Chi-Mwi:ni (Bantu), Khasi (Hindistan'da konuşulan bir Avustralya-Asya dili), Lahu (bir Lolo-

nöbetleşimi içeren dillerin sayısı yüzlerle ölçülüyor ve pek çok etüt, bunların ortak özelliklerini ortaya koymuştur.[83]

Pek çok dil, İngilizcede gördüğümüz inşaları barındırmakla kalmıyor, bunları içeren dillerde inşalar, aynı kavramsal senaryoyu hayata geçirmeye meylediyor. Çoğu dilde, fiil, içerik-kalma durumundan kap-kalma durumuna döndüğünde, tıpkı İngilizcedeki gibi bütüncüllük etkisi devreye girer.[84] Kimi diller bunu nice sözcükle söyler: Igbo dili konuşanları bir kabı dolaysız nesneyle ifade ederken, fiile, "dolu" anlamına gelen bir sözcük ekler, âdeta *giysileri bavula dolu-yerleştir* derler. Çift nesneli inşalar da her türlü değişikliği ya da hareketi ifade ediyor değil, bunun yerine birinci nesneyi, iyelere, alıcılara, yararlananlara ya da incinenlere ayırır, tıpkı İngilizcedeki gibi. Tek fiilin olmak ile olmaya yol açmak arasında gidip geldiği nedensel inşaları, uygulamaya dönük, kasıtlı dolaysız nedenselliği, daha dolambaçlı ve gayrişahsi neden-sonuç zincirlerine yeğler.[85]

Sınıflar ve mikro-sınıflar dilden dile değişse de, bu çeşitlenme rastgele değildir. İnşanın anlamıyla açıkça iç içe geçen kavramlardan inşa anlamıyla açıkça kaynaşmayan kavramlara uzanan sürem üzerinde tam da dilin kesik attığı yerlerin farklarından meydana gelmeye meyleder bu çeşitlenme. Yönelme durumu için, süremlerden biri, edimi bir nevi verme işi olarak algılama kolaylığıyla tanımlanır. Süremin bir ucunda prototiplere rastlıyoruz: *vermek* [*give*] fiilinin kendisi gibi fiiller. Çift nesneli inşa içeren her dil, bu fiillerin o inşaya girmesine müsaade eder. Kimi diller bu noktada duruyor, ama çoğu dil, göndermekle ilgili fiillere izin verir. Kimileri daha ileri gider, fırlatmak gibi anlık hareketlerin fiillerine (İngilizce, sınırı bu noktadan çeker), birkaç dil de yu-

---

Burma dili), Kokborok (Assam'da konuşulan bir Sino-Tibet dili), Kham (Batı Tibetçe), Nengone (Yeni Kaledonya'da konuşulan bir Avustronezya dili), Bahasa (bir Endonezya dili), Fongbe (Benin'de konuşuluyor), Acooli ve Lango (Uganda'da konuşulan Nil dilleri). Bakınız Chung ve Gordon, 1998; Comrie, 1985a; Dowty, 1979; Dryer, 1986; Foley ve Van Valin, 1985; Guerrero Valenzuela, 2002; Haspelmath, 2005; Lefebvre, 1994; Levin, 2004.

83 Comrie, 1985a; Dixon, 2000; Haspelmath, 1993; Nedyalkov ve Silnitsky, 1973; Shibatani, 1976; Wierzbicka, 1998.

84 Comrie, 1985a; Foley ve Van Valin, 1985; Nwachukwu, 1987.

85 Dixon, 2000; Nedyalkov ve Silnitsky, 1973.

karı kaldırmak, çekmek gibi kesintisiz hareket fiillerine müsaade eder.[86] Süremin uzak ucuna ulaştığımızda, göle otobüs sürmek misali cansız hedefe yönelmiş katışıksız harekete rastlarız. Bu noktada çift nesneli biçimin kullanılmasına izin verecek kadar müsamahakâr ya çok az dil vardır ya da hiç yoktur.

Dünya dillerinde nedenseller, düşünce tümellerinin daha da fazla yanını ifşa ediyor. Diller, mikro-sınıfların sınırlarını belirlerken birkaç sınır çizgisi çeker. En önemli sınır çizgisi, değişen öğe içine tıkılmış bir nedene sahip olaylardan (bu durumda, nedenselin ima ettiği bilardo ıstakası itişi yersizdir), biçim değiştirmek ve biçim değiştirmeye neden olmak için açıkça dıştan dürtülmeye ihtiyaç duyan olaylara uzanır. Dolayısıyla çok az dil, insan eylemlerine işaret eden fiillerin, nedensel eşadlılara dönüşmesine izin verir (*Bill laughed Debbie* cümlesinin, Bill Debbie'yi güldürdü anlamına gelmesi gibi). Muhtemelen bunun dolaysız sebebi, kişinin içinde bir şeye atfedilir.[87] Aşırı müsamahakârlığa ulaşmadan hemen önce, değişim ve hareket fiillerinde nedenselliğe izin veren dillere rastlıyoruz. İngilizce gibi dillerse sınırı, birkaç koşullu hareket ve değişim *türü* önünden çeker, varoluşun sona ermesiyle ya da madde salmakla ilgili yüklemleri dışarıda bırakır. Ayrıca çok tutucu diller var. Bunlar, nedensellik kuralını yalnızca, fiziksel durumun en edilgen değişiklikleriyle sınırlar, mesela kırmak, açmak, eritmek gibi.[88]

Düşüncenin tümel unsurlarını, dar bir dil penceresi aracılığıyla, yani fiil inşaları üzerinden bulmaya çalıştık. Demek ki görmüş olduğumuz değişkenlik, bizzat düşüncenin yapı iskelesindeki değişkenliği abartılı sunuyor. İş temel kavramlara gelince, dünya dilleri, deliklerden fırlayan köstebek kafalarına çekiçle vurulan oyuna benzer: Dil, kendi dilbilgisi aygıtlarından birinden dışarı bir kavram çıkarırsa, o kavram başka bir aygıtta da boy göstermeye meyleder. Nedensellik mükemmel bir örnek. Nedenselliğin fiile az ve öz sıkıştırıldığı inşalara odaklandık, mesela *bardağı kırmak* ve *pakı kaydırmak* gibi. Fakat nedensellik, kendi önekiyle ve sonekiyle de ifade edilebilir, örneğin İngilizce *en-* (enlarge, enrich, en-

[86] Croft ve Manchester Biliş Kolektifi, 2001; Levin, 2004.

[87] Haspelmath, 1993.

[88] Dixon, 2000; Haspelmath, 1993; Levin, 2004; Levin ve Rappaport Hovav, 1995.

sure – genişletmek, zenginleştirmek, temin etmek), *-ify* (beautify, electrify, falsify – güzelleştirmek, elektriklemek, tahrif etmek), *-ize* (centralize, publicize, revolutionize – merkezileştirmek, reklamını yapmak, tamamen değiştirmek) takıları gibi. İngilizcede bu önekler ve sonekler yalnızca sıfatlara ve isimlere tutunabilir, ama İbranice ve Türkçe gibi başka dillerde, fiillere çok sayıda takı eklemek mümkün. Üçüncü köstebek deliğinde, nedensellik, başka bir fiille (sebep olunan olayın fiili) kardeş olan kendi fiilini edinir, böylece iki başlı bir fiil oluşur; bunun İngilizcede muadili, *Karen made-break the window* [Karen, camı kırdı-yaptı] olurdu. Zaman zaman nedensellik, tümcecikte yalnız duran kendi fiilini edinirken, fiilin etkisi, ast bir tümceciğe indirgenir, mesela *Karen made the window break* [Karen camın kırılmasına yol açtı] sözündeki gibi. Ne zaman dil, bu aygıtlardan en az birini içeriyorsa, daha dolaysız nedensellik için kısa biçimi, daha dolaylı nedensellik için uzun biçimi ayırır (İngilizcede, düğmeye basılınca *dimming the lights* [ışığı kısmak] denmesi ile ekmek kızartıcı açıldığında *making the lights dim* [ışığın kısılmasına yol açmak] denmesi arasındaki fark gibi).[89] Sanki biçimbirimler [morfem], bir neden-sonuç zincirde halkaları resmeden küçük bir şema olarak düzenlenmiş ve daha az halka barındıran zincirler daha az biçimbirimle nakledliyor.

Nedensellik, dünya dillerinin dilbilgisi yuvalarından başını gösterip duran birkaç anlam köstebeğinden biridir. Bu oyunda yuvalar, sınıfları ve mikro-sınıfları içeriyor; önekler, sonekler, başka dilbilgisi sözcükleri (mesela zamirler, bağlaçlar, yardımcı sözcükler); ayrıca "hafif fiiller" var, örneğin *make, do, be, have, take, go* gibi [yapmak, etmek, olmak, sahip olmak, almak, gitmek] (kimi dillerde sadece bu fiiller mevcut). Bu yuvalardan fırlayan kavramlar oldukça kısa bir liste oluşturuyor. Aşağı yukarı şu çizgilere uyarlar:[90]

- Temel kavramların bir dökümü: olay, durum, şey, yol, yer, özellik, tarz
- Bu kavramları birbiriyle kaynaştıran ilişkiler kümesi: eylemek, gitmek, olmak, sahip olmak

[89] Dixon, 2000; Gergely ve Bever, 1986; McCawley, 1968; Nedyalkov ve Silnitsky, 1973; Pinker, 1989; Shibatani, 1976.

[90] Allan, 1977; Bybee, 1985; Carter, 1976; Carter, 1988; Denny, 1976; Pinker, 1989, 5. Bölüm; Talmy, 1985.

- Varlıkların taksonomisi: insana karşı insan olmayan, canlıya karşı cansız, nesneye karşı özdek, bireye karşı topluluk, esneğe karşı katı, tek boyutluya karşı çift boyutlu, üç boyutlu
- Mekânları ve izlekleri tanımlayan uzam kavramları sistemi, mesela üzerinde, yanında, içinde, yönelik, altında anlamlarını veren sözcükler
- Olayları sıraya dizen zaman çizgisi; anlık noktaları, sınırlı zaman aralıklarını, belirsiz bölgeleri birbirinden ayırt eder
- Neden-sonuç ilişkileri ailesi: sebep olmak, oluruna bırakmak, mümkün kılmak, önlemek, engel çıkarmak, teşvik etmek
- Hedef kavramı ve araç ile amaç arasındaki ayrım

Düşünce dilinde başlıca sözcüklerin bunlar olduğu söylenebilir. İleriki bir bölümde, fiziksel ve toplumsal dünyalara ilişkin anlayışımızı nasıl şekillendirdiklerini göreceğiz.

Elbette insan düşüncelerinin tam envanteri bundan çok ama çok daha geniştir. *Tereyağı sürmek* fiili, tereyağı benzeri maddenin temsilini içermek zorunda ve biri, Bush, *Nixon'lamada Nixon'ı geçti* diyecek olsa, aklından otuz yedinci Amerikan başkanının (Nixon) kayda değer bir özelliği geçiyor olsa gerek. Fakat bunlar ve sayısız duyusal, bilişsel, duygusal ayrım, dilbilgisi inşalarında fiillerin nasıl kullanacağına karar vermeye çalışırken kimi fiilleri benzer, kimilerini farklı gören zihin bölmesinin gözüne görünmez. Belirli insanların ve maddelerin dışında, dili konuşanın ruh halini, tavrını, zihinsel durumunu; hareketli nesnenin hızını; katılımcıların simetrisini, ten rengini, toplumsal cinsiyetini; ortamın fiziksel özelliklerini içeriyorlar (sıcaklık, ayrıca olay iç mekânda mı dış mekânda mı, karada mı, havada mı, denizde mi meydana geliyor).[91] Demek ki dilin ardındaki kavramlar belirli bir şekilde örgütleniyor. Temel kavramsal ayrımlar kendi kendilerine bir anlam yapı iskelesi halinde toplanıyor. Bunların oraya buraya serpiştirilmiş kancalarına imgeler, sesler, duygular, zihinde oynatılan filmler, bilinçliliğin başka içerikleri asılabilir.

Beyin, dilbilgisiyle alakalı temel kavramların iskeletini, buna ayrıntı katan geniş anlam derlemesinden gerçekten ayırt ediyor

[91] Talmy, 1985.

mu? Nöro-psikolog David Kemmerer, beyin hasarı sonucu oluşan dil kaybının farklı örüntülerini incelediği çalışmasına dayanarak, ayırt edildiğini ileri sürüyor. Bir çalışmasında Kemmerer, *damlatma* fiilini *dökmek* fiilinden, onu da *saçılmak* fiilinden ayırt etme yeteneğini kaybetmiş bir hastayı incelemişti. Bu fiiller, ortak kavramsal iskelete sahip olup hareketin ayrıntılarında farklılaşan kalma durumu mikro-sınıfının üç üyesidir (bir sıvının ya da yığının aşağı hareket etmesini mümkün kılmak).[92] Ancak hasta yine de inşalarda fiillerin davranışına hükmeden soyut anlam kavramlarına duyarlıydı: *Sam spilled beer on his pants* [Sam pantolonuna bira saçtı] tümcesinin dilbilgisine uyduğunu, *Sam spilled his pants with beeer* tümcesininse uymadığını biliyordu. Bunun nedeni sadece, dilbilgisini sınamanın daha kolay olması değildi. Beyinlerinin farklı kısımları zarar görmüş başka iki hasta ters şablon sergiliyordu: dökmek, damlatmak, saçmak arasındaki farkları biliyorlardı, ama ana kavramların çatıştığı, *Sam spilled his pants with beer* gibi tümcelerde yanlışlık görmüyorlardı. Başka araştırmalar, buna benzer bağdaştırma kusurları gösterdi. Örneğin kimi hastalar, sıcağı soğuktan, yeşili kırmızıdan, tıklatmayı tokattan ayırt etme yeteneğini kaybederken (bu ayrımlar dilbilgisi açısından önemsiz), özdeği şekilden ya da teması etki-tepkiden ayırt etme yeteneğini muhafaza ediyordu (bunlar ise dilbilgisi açısından önemli ayrımlardır).[93]

Tavşan deliğinde yaptığımız yolculuk bizi anlamın harikalar dünyasına getirdi. Bol bol fiille karşılaştık; madde salmakla ilgili bir düzine fiil, yüzeyin estetiğini değiştirmekle ilgili yirmi fiil, konuşma tarzıyla alakalı en az altmış dokuz fiil. Bir çift çehre imgesinin vazo resmine dönüşmesi misali yorumlanışları değişen olaylara tanıklık ettik. Kaplanan zencefilli çöreklerle, fiil özelliği kazanan basketbol oyuncularıyla, âşığın sadakatinin nişanı olarak sembolik sahip olunan ölü ejderhalarla tanıştık. Yine de onca serpmeye ve sürmeye, kırıştırmaya ve buruşturmaya, cırlamaya ve ciyaklamaya, fiilleri birbirinden ayırt eden başka özelliklere rağmen, bu dünyanın en fazla hatırda kalan sakinleri, fiillerin dibine

92 Kemmerer, 2000a.

93 Breedin ve Saffran, 1999; Druks ve Masterson, 2003; Kemmerer, 2000b; Kemmerer, 2003; Kemmerer vd., 2007; Kemmerer ve Wright, 2002; Marshall vd., 1996.

baktıkça karşımıza çıkan sessiz ve görünmez sakinlerdir: düşünce dilini meydana getirdikleri görülen, uzay, zaman, nedensellik, iyelik, hedef gibi ezeli ve ebedi kavramlar.

BİLİŞİMİZİN ACAYİPLİKLERİ

Fiillere doğru düzgün göz attığımızda, kavramsal çerçeveden çerçeveye geçme yeteneğimizin, kimi fikirleri başka fikirlerin eğretilemesi olarak kullanma alışkanlığımızın, tümce anlamlarını, belki de düşüncenin kendisini yapılandıran temel fikirler envanterinin gün yüzüne çıkacağının sözünü vermiştim. Bu envanterle ne yapmalı? Sürekli bunlar hakkında, bunlar sayesinde düşünüyoruz. İnsan merak ediyor, acaba bunlar, ister insan ister silikon ister uzaylı olsun herhangi bir zeki varlığın, gerçekliği ele alırken faydalanmak zorunda kaldığı kaçınılmaz kategoriler midir? İzninizle, tavşan deliği yolculuğumuzu, öyle olmadığına işaret eden birkaç ipucuyla bitirelim. Gündelik yaşamda düşüncelerimize hükmeden temel fikirler, kendilerinin, Su Kaplumbağası ya da Kupa Kraliçesi* kadar acayip olduklarını bizzat gösterebilir.

Neden-sonuç ilişkisi, kuvvet, zaman, madde gibi sağduyu bileşenlerini gördük; bu bileşenler, mantıkta, bilimde ya da işlerimizi nasıl yürüteceğimize ilişkin en üstün kolektif anlayışımızda kullanılan kavramların ev yapımı halleri değildir. Zihinlerimizin evrimleştiği dünyada bunlar gayet işe yaramıştır, fakat modern dünyanın kimi kavramsal zorluklarını ele alırken, sağduyumuzun donanımı bunlar yüzünden eksik kalır. Kuantum mekaniğinin ya da göreciliğin olağandışı paradokslarını kastetmiyorum. Sezgilerimizin, yaşamlarımızı sürdüğümüz gerçekliğe uyum gösteremiyormuş gibi durduğu daha sıradan muammalardır söz konusu olan. Bu bölümde ele aldığımız çekirdek kavramların, hayatın zorluklarıyla başa çıkarken bizi yoldan çıkarmasının bazı usullerine aşağıda göz atıyoruz.

Sahip olmak ve yararlanmak. Önemsiz bir örnekle başlayalım. Esenlikle ilgili dilbilgisi eğretilemesini hatırlayın: İyi durumda olmak, bir şeye sahip olmaktır. "Zengin de oldum yoksul da; zengin olmak daha iyi" diyen Sophie Tucker'la toplamda çok az insan

* *Alice Harikalar Diyarında* adlı kitaptan iki karakter –çn.

hemfikir olmayacaktır. Ancak iş iyeliğin daha incelikli derecelendirilmesine gelince, tarih boyunca bilgeler, bizi bu zihniyetin kötü yoluna düşmekten alıkoymaya uğraştı, paranın mutluluk satın alamayacağını hatırlattılar, her şeyin bedelini ve hiçliğin değerini yalnızca kiniklerin bildiğini, kefenin cebi olmadığını söylediler. Günümüz mutlulukçuları (*happyologists*), insanlar refahın belirli bir eşiğine ulaştığında, ilave servet ile mülkün çok az ek memnuniyet doğurduğunu, belki de hiç doğurmadığını doğrulamıştır.[94]

Sahip olmak ve bilmek. Yine yanıltıcı kavramsal formüllerden biri, iletme eğretilemesidir. Bu eğretilemede bilmek, sahip olmak demektir ve iletişim, bilgiyi paketleyip yollamak demektir. Bir kez daha gerçeklik payı içeriyor: Eğer bilgi, zihinden zihine bir parça aslına sadakatle aktarılmasa, bilgi toplumda hiç birikemez, dil de faydasız olurdu. Fakat bilişsel bilim, bu eğretilemenin yetersiz kaldığı noktaları tekrar tekrar göstermiştir. Birinci Bölümde, dili anlamanın, düz anlamın ötesine uzandığını gördük, mesela George Costanza, *kahve içmenin* mutlaka kahve içmek anlamına gelmediğini fark etmekte geç kalmıştı. Anlamı çekip çıkarıp bellekte istiflediğinizde, rafa yerleştirilen süs eşyası gibi durmaz; bellek araştırmaları, insanların, gerçekleşmemiş olayları da hatırlamaya meylettiğini söyleyen Twain'in saptamasını doğruluyor.[95] Geleneksel eğitime bu iletme eğretilemesinin bir türü hükmetmiştir. Zaman zaman tasarruf ve borç modeli denir: Öğretmen, bilgi kırıntılarını öğrencilere dağıtır, öğrenciler sınavda geri vermelerine yetecek süre boyunca bu kırıntıları akılda tutmaya çalışır. Çocukları olguların istiflendiği edilgen depolar kefesine koymak yerine onları bilgi keşfetmeye yönlendirmeyi hedefleyen ilerici eğitim felsefeleri yer yer aşırılıklara kaçıyor kaçmasına, ama insanlardan, derslerde gösterilen olguları tek tek yolup bellekte saklamak yerine öğrendikleri şey hakkında kafa yormaları istendiğinde, akıllarında daha çok şey kaldığı yadsınamaz bir gerçektir.[96]

Sahip olmak ve hareket ettirmek. Diller iyeliğe çoğunlukla bir yerde bulunan şey muamelesi yapar, vermeye ya da satmayaysa, bir şeyi yeni bir yere götürme ve bundan sonra o şeyin asıl yerinde

---

94 Etcoff, 2008; Gilbert, 2006; Myers ve Diener, 1995.

95 Schacter, 2001.

96 Blakemore ve Frith, 2005; Bok, 2006.

olmaması muamelesi yapar. Tavuklar ve kekler gibi elle dokunulur ıvır zıvır için bu harfiyen doğru olabilir; bu yaklaşımın kapsamının, para ve gayrimenkul gibi daha soyut mallara eğretileme yoluyla genişletilmesiyle de işlevini yeterince yerine getiriyor. Ancak düşünsel mülk, eğretileme için gerçek bir açmazdır. Bir şeyi hem elden çıkarıp hem de elinizde tutamazsınız, ama bu, bilgi için geçerli değil. Bilgiyi kayıp yaşamaksızın ilelebet kopyalayabilirsiniz. Dosya paylaşmak ya da internetten indirmek gibi bilgi teknolojileri sayesinde, kişi, eserin asıl yaratıcısını eserden mahrum bırakmaksızın bir şarkıya, imgeye, yazılım parçasına sahip olabilir. Aynı anda sadece tek yerde olabilen nesneyi korumak ile "özgürleşmek isteyen bilgi" arasında kalan sezgilerin çatışması, günümüzde şiddetle devam eden en amansız hukuk savaşlarından birinin kıvılcımını çakmıştır: Aslen fiziksel malların mülkiyeti için tasarlanmış kanunların kapsamını, sözcükler, imgeler, tasarımlar, formüller gibi kopyalanabilir fikirlere hatta genlere nasıl genişleteceğiz?[97]

Zaman. Dilin temelinde yatan zaman modeli, saatin insafsızca ilerleyip hayatın akışını sabit birimler vasıtasıyla ölçmesi değildir. Bunun yerine, zaman zarflarını ani olaylar (fırlatmak gibi), uzatmalı süreçler (çekmek ve itmek gibi), sürecin tepe noktasına çıkması (bardak kırmak misali) halinde kabaca paketler. Zihnin dille arayüz kuran kısmı, yalnızca öncesi-sonrası ve aynı-zamanda misali işaret tabelaları vasıtasıyla bu zaman zarflarının izini sürer. Bu sezgisel zaman ölçümünde eksik nokta, varoluşumuzla aynı alanı kaplayan kesintisiz, ölçülebilir bir meta olarak zaman fikridir. Sanayi devrimi sonrası toplumun aceleci insanlarının, üçüncü dünyada, Amerika'nın güneyinde, Massachusettes Motorlu Taşıtlar Dairesinde bulunan daha bezgin (muhtemelen daha sezgisel) zaman kavramıyla karşılaştıklarında hissettiği hüsranın arkasında bu kavram çatışması mı yatıyor, insan merak etmeden yapamıyor.

Şeyler ve konumlar. Zihin, bir nesneyi başka bir nesneye göre konumlandırdığında, birinci nesneyi, artık şekli ve aksamı fark edilmeyecek bir noktaya ya da damlaya sıkıştırmaya meyleder, mesela kutudaki bir eşya gibi. Bu bütüncü zihniyetin, nitelik ya da

[97] Lessig, 2001.

hal/durum belirten *soyut* alanlara taşındığını gördük, tıpkı doldurulmuş vagon ya da arıların uğuldadığı bahçe gibi. İnsanların, istatistiksel kıyasları anlamakta bu kadar zorlamasının sebeplerinden birinin bu olduğunu sanıyorum. Bir örnek sık sık haberlere konu olmuştur. Pek çok araştırmacı, erkeklerde ve kadınlarda yetenek ve mizaç dağılımının özdeş olmadığını belgelemiştir. Örneğin üç boyutlu nesneleri zihinde evirip çevirme sınamalarında, erkeklerin ortalama puanı daha yüksektir; sözel akıcılık sınamalarındaysa kadınların ortalama puanı daha yüksektir.[98] Ortalama sadece ortalamadır elbette; bazı kadınların uzamsal düşünme yetisi çoğu erkeğinkinden güçlüdür, kimi erkekler de çoğu kadından daha akıcı konuşur. Ancak insanlar bu araştırmayı duyduğunda, bunu, her erkeğin her kadından (ya da her kadının her erkekten) üstün olduğu iddiasıyla kısıtlamaya meylediyor. Farklılığı yücelten insanlar, *Men Are from Mars, Women Are from Venus* [*Erkekler Marstan, Kadınlar Venüsten*] gibi kitaplar yazar (bir-yerde-duran-şey eğretilemesinin açık örneği); farklılıktan nefret eden insanlar, araştırmacıları, "koca bir insan grubunun, doğuştan başarısızlığa yazgılı olduğunu" söylemekle suçlar.[99] Sanki insanlar, ortalamada kadınların erkeklerden uzun yaşadığını işitmiş ve her kadının her erkekten uzun yaşayacağına hükmetmiş gibi. Bir kümenin başka küme üzerine çıkması imgesi, kesişen iki çan eğrisi imgesine kıyasla zihne daha doğal geliyormuş gibi görünüyor.

Nedensellik. Dilin açıklığa kavuşturduğu prototip etki ve tepki imgesi, kişinin, bir varlık üzerinde istemli eylemesini, niyet ettiği konum ya da hal değişikliğini doğrudan sağlamasını gerektirir. Bu, hukuk sistemimize yerleştirilmiş olan suçun sorumluluğu kavramından çok uzak değil; *actus reus* [suç eylemi] ya da kasıtlı suç, yani kötücül eylem ve suçlu zihin, birinci dereceden cinayeti ya da başka ciddi suçları tespit etmek için gereklidir. Maalesef, gerçek yaşam bazen, bu bilardo oyununa uymayan neden-sonuç senaryoları sunuyor (Leo Katz'ın *Bad Acts and Guilty Minds: Conundrums of the Criminal Law* [*Kötücül Eylemler, Suçlu Zihinler: Suç Ceza Yasasının Açmazları*] kitabında bu senaryoların pek

98 Halpern, 2000.

99 S. Pinker, "Gender: Science Promises Honest Investigation," *Nature, 442*, 2006. Ayrıca bakınız S. Pinker, "Sex Ed: The Science of Difference," *New Republic,* 14 Şubat 2005.

çoğu çözümleniyor). Kocasını zehirlemek isteyen kadın, adamın elmasına arsenik zerkeder, ama adam elmayı çöpe atar. Evsizin biri elmayı çöp kutusundan çıkarır, yer, ölür. Kadın, evsizi öldürmüş müdür? Saldırgan köpekten kaçan çocuğun yüzüne kapıyı kapayan, çocuğun parçalanmasına seyirci kalan ev sahibine ne demeli? Peki, depresyon geçiren kadının evine elinde bir sandık ve halatla gidip halatın bir ucunu çatı kirişine bağlayan, öteki ucunu ilmek yapıp kadını da başını ilmeğe geçirip sandığı tekmelemeye ikna eden adama ne demeli?

Nedensellik açmazları sırf hukuk fakülteleri alıştırmaları değildir. 1 Temmuz 1881'de Başkan James Garfield trene binmeyi beklerken, Charles J. Guiteau ateşli silahını ona doğrultup iki el ateş etti.[100] İki mermi de Garfield'ın hayati organlarını ve atardamarlarını ıskaladı, ama mermilerden biri sırtına saplandı. Günümüzün standartlarına göre bu yara ufaktı, Garfield'ın zamanında bile mutlaka ölümcül değildi. Fakat doktorlar, Garfield'a çağın aptal tıbbi uygulamalarını reva gördü, örneğin yarayı yıkanmamış ellerle kurcalamak (antiseptiklerin keşfedilmesinden onlarca yıl sonra) ve adamı ağzı yerine kalın bağırsağı aracılığıyla beslemek gibi. Garfield, ölüm döşeğinde yatarken elli kilo kaybetti, vurulduktan seksen gün sonra açlığın ve iltihabın etkilerine teslim oldu. Mahkeme duruşması sırasında Guiteau tekrar tekrar şunu diyecekti: "Onu doktorlar öldürdü; ben sadece silahla vurdum." Jüri heyeti ikna olmadı. Guiteau 1882'de asılarak idam edildi; işte akıbeti bir fiilin anlamına bağlı olan biri daha.

[100] A. Schaffer, "A President Felled by an Assassin and 1880's Medical Care," *New York Times*, 25 Temmuz 2006.

3
DOĞUŞTAN GELEN ELLİ BİN KAVRAM (DİLE VE DÜŞÜNCEYE DAİR BAŞKA SIRA DIŞI KURAMLAR)

Fikir tartışmasına giren herkes, olgular ve mantık kendilerine uymadığında, dinleyicileri kandırmak için tartışmacıların kullandığı taktikleri, entrikaları, pis numaraları bilir. Yetkeye başvurulur ("Spaulding öyle diyor, ki onun Nobel Ödülü var), niyet okunur ("Firefly sadece dikkat çekmeye, ödenek almaya çalışıyor"), isim takılır ("Driftwood'un kuramı ırkçıdır"), ilişkiler üzerinden leke sürülür ("Hackenbush'a ödenek veren vakıf bir zamanlar Nazilere ödenek veriyordu"). Belki de en tanınanı, hayali düşman yaratıp bunu yere sermektir. Bu strateji öyle farklı etkinliklere uyarlanabilir ki acaba var olmasa düşün dünyası ne yapardı, insan merak ediyor doğrusu.

Hayali düşmanın güzelliği, pek çok şekilde kullanılabilmesidir. En bayağısı, hayali düşmanla boks maçıdır. Bu yaklaşımda, göz korkutucu rakibin yerine, mağlup edilmesi kolay bir ahmak geçirilir. Bununla birlikte korkuluk (*straw man*) yaratmanın iki adımı vardır: Önce temsili düşman belirlenir, sonra bunun o kadar budala olmadığı kabul edilir. Ancak düşmanın akla yatkınlığının çerçevesi, kişinin yıkıcı eleştirilerine boyun eğeceği şekilde kurulur.[1] Kurban edilmeye hazır bostan korkuluğunu da (straw man) es geçmeyelim. Saygın kanaatin eşiğini aşamamaktan endişe duyulduğunda faydalıdır: Kişinin kuramının fanatik bir versiyonunu yaratın, sonra da ılımlı tutumunuzun kanıtı olarak bu kuramla aranıza mesafe koyun. Şarap simsarları, her rafta haddini aşan fiyata sahip şarap tutarak aynı stratejiyi uyguluyor. Kendinden emin olmayan alıcıların, fiyat yelpazesinin ortasına yöneleceğini bilirler, dolayısıyla yüz dolarlık bir şişe sergileniyorsa, alıcılar

[1] Dennett, 1997.

otuz dolarlık şişeye yönelir, oysa en pahalı şişe otuz dolar olsa, on dolar harcamakla yetinirler.[2]

Önceki bir kitabımda, günümüzde pek çok aydının, insan zihnini, doğuştan gelen yetenekler ya da mizaçlar barındırmayan boş sayfa kefesine koyan görüşü benimsediğini ileri sürmüştüm.[3] Sonuç olarak, cinsellik konusunda kıskançlık, anne baba sevgisi ya da dil içgüdüsü gibi itiraz edilemez insan zihni meleklerine atıfta bulunan kuramlar, aşırı uç olarak görülmeye yatkındır. Bu vakayı savunurken, bundan çok daha aşırı görüşler barındıran kurbanlık bir doğuştancı yaratmak, belagat hızırı gibi imdada yetişir; bu doğuştancı, standart donanımımızın sadece birkaç duygu ve düşünme vasfı içermekle kalmadığına, "trombon," "karbüratör," "kapı kolu" gibi tam teşekküllü, somut on binlerce kavramı içerdiğine inanmalı. Bu taktiği kullanmaya tenezzül etmiyorum. Sebep yalnızca fikri vicdan değildir. Eminim ki kendi görüşüm en baştan itibaren ılımlıydı ve her koşulda görüşümü alt etmeye çağrılacak kökten doğuştancı, hayali değil etten kemikten olurdu: MIT'den eski meslektaşım, felsefeci ve psikolog Jerry Fodor.[4]

Fodor zeki, nükteli, hırçın bir akademisyendir. Yaptığı onca işin yanı sıra, bilişsel bilimin temellerinin atılmasına, tümce kavramayı ele alan bilimsel araştırmaların geliştirilmesine katkıda bulunmuştur.[5] Kötü şöhretli kuramına göre, doğuştan gelen elli bin kadar kavramımız var (sıradan İngilizce konuşanların sözcük dağarcığında bu kadar sözcük olduğu tahmin ediliyor). Bu kuram, doğa-yetiştirme tartışmalarında değil de sözcüklerin, insan zihninde nasıl temsil edildiği tartışmasında yer alıyormuş görüntüsü çiziyor. Önceki bölümde, insan zihninin, "neden," "araç," "olay," "yer" gibi daha temel kavramlardan meydana gelen sözcük anlamlarının temsilini içerdiğini ileri sürdüm. Fodor aynı fikirde değil. Sözcük anlamlarının atom olduğuna inanıyor, hem de asıl bölünemezlik anlamıyla. *Öldürmenin* anlamı, "ölmeye yol açmak" gibi bir şey değil, "öldürmektir," işte o kadar. *Kesmenin* anlamı "kesmek," *yüklemenin* anlamı "yüklemek," *trombonun* anlamı "trombon," vs gibidir. Kişinin bildiği elli bin kelimenin hepsi için aynısı geçerli.

---

2 Simonson ve Tversky, 1992.

3 Pinker, 2002.

4 Fodor, 1981a; Fodor, 1998.

5 Fodor, 1968; Fodor, 1981b.

Sözcük anlamlarının ardındaki kavramlar, öğrenme süreci sırasında doğuştan gelen aksamdan montajlanmıyorsa, kavramların kendisi doğuştan geliyor olmalı. Dolayısıyla Fodor'un kökten doğuştancılığı, her şeyi genlere yoran, iliklere kadar işlemiş kanaatten türemiyor. Sözcük anlamlarının, bölünmez bütünler olduğuna duyduğu inancın bir çıkarımıdır. İkimiz birden haklı olamayız.

Fodor'a hakkını verelim; iddiaları ne kadar sıra dışı olursa olsun, kendi iddialarının mantıksal neticelerinin peşini takip eder. Felsefeci arkadaşı Daniel Dennett'in belirttiği gibi:

> Çoğu felsefeci eski karyolaya benzer: Üzerine zıplarsınız ve nitelemelerin, düzeltmelerin, eklerin içine gömülürsünüz. Ama Fodor trambolin gibi: üzerine sıçradığınızda yaylanır, eskisine kıyasla iki kat sert ve aşırı iddialar ileri sürer. Eğer kimilerimiz öteleri görebiliyorsa, Jerry üzerinde sıçramaktandır.[6]

Newton'ın meşhur "eğer öteleri görüyorsam, bunun sebebi, devlerin omuzlarında durmamdır" sözünü anıştıran son cümle, "karbüratör" kavramının bir şekilde DNA'mızda şifrelendiğini söylediği için çılgınlıkmış gibi görünen söz konusu fikre bu bölümde neden eğileceğimizi açıklıyor. İleri sürdüğüm kuramın alternatiflerinin varlığını kabul etme adilliğini sergileme meselesiyle sınırlı değildir bu; berraklık ve keşif meselesidir aynı zamanda. Bir kuramı, gerçek olamayacak kadar aşırı görünseler bile alternatifleriyle kıyaslamak pek çok kazanç sağlayabilir.

Bir şeyin ne olduğunu gerçekten anlamanız için, ne olmadığını bilmeniz gerekir. Önceki bölümde, kavramsal anlambilim kuramını sundum; sözcük anlamları, zihinde, düşünce dilinin temel kavram çatıları olarak temsil edilir. "Ne olmuş yani? İnsanlar kendi sözcük dağarcıklarındaki sözcükleri kullanmayı başka nasıl bilebilirdi ki" yanıtını verebilirsiniz. Bu bölümde o işin başka yollarını görüyoruz. Üç alternatif kuramdan hareketle kavramsal anlambilim kuramının nimetlerini açıklamaya çalışacağım.

Birincisi Fodor'un Aşırı Doğuştancılık kuramıdır (bilişsel bilimde, "doğuştancılık" [nativizm] terimi, doğuştan gelen zihinsel örgütlenmeye yapılan vurguya atıfta bulunur; mülteci karşıtı bağnazlık için kullanılan politika terimiyle (yerlicilik-nativizm)

---

6 Editörün Loewer ve Rey'e sunuş yazısından, 1991, sayfa xi.

bağlantısı yoktur). İkincisi, Radikal Edimbilim kuramıdır. Bu fikre göre, zihin, sözcük anlamlarının sabit temsillerini içermez.[7] Sözcükler akışkandır, farklı şartlarda çok farklı anlamlar taşıyabilirler. Anlamlarını ancak yolda düzeriz, yani güncel sohbetin ya da metnin bağlamında. Bellekte yaslandığımız şey, tanımların bir sözlükçesi değil, sözcükler ile normalde aktardıkları olay ve eyleyen türleri arasındaki ilişkilerin ağıdır.[8] Üçüncü sıra dışı alternatif, dilbilimsel belirlenimcilik, varsaydığım dil ve düşünce görüşünü baş aşağı çevirir. Dili, daha zengin ve soyut bir formata yuvalanmış insan düşüncesine açılan pencere saymak yerine, anadilimiz, düşünce dilimizdir ve aklımızdan geçen düşünce türlerini belirler, der.[9]

Kavramsal anlambilim kuramını berraklığa kavuşturmanın dışında, alternatif kuramlarla rekabet ettiği sahalara uğramak, insan doğasının kimi ilave özelliklerini incelememizi mümkün kılacaktır. Zihnin, bedenleri ve kişileri nasıl algıladığını, sayıları nasıl temsil ettiğini, uzayın üç boyutuyla nasıl başa çıktığını öğreneceğiz. İnsanların, dinleyicileri etkileyip eğlendirmek, ayrıca dilin kendisi hakkında yorum yapmak için dillerini tavırla ve duyguyla renklendirirken sözcük bilgilerinden nasıl yararlandığını göreceğiz.

Sözcüklerin zihinsel temsili üzerine cereyan eden tartışmaları takip etmenin son nedeni, çok daha kapsamlı fikir ihtilaflarında bunların vekalet çarpışmaları olmasıdır. "Doğuştan gelen nedir, öğrenilen nedir?", "Konuşmamızın ve yazmamızın anlamı sınırlı mıdır yoksa bağlamla mı alakalıdır?", "Dilimiz, düşünebildiğimiz şeyleri kısıtlıyor mu?", "İnsan kültürleri temelde benzer mi yoksa farklı mı?" gibi sık sık sorulan sorular, bütün düşün âleminde yankı bulur ve *Blank Slate* adlı kitabımda, geniş menzilli ahlaki ve politik çıkarımların çoğunlukla bu sorulardan kaynaklandığını göstermiştim. Bu meseleleri burada çözecek değiliz, ama kültürün başka kısımlarına kıyasla daha kolay çetelesi tutulan ve irdelenen sözcüklere yakından bakmak, bunlardan nasıl anlam çıkarabileceğimizi aydınlatabilir.

---

7 Bates, 1976; Cole, 1981; Nunberg, 1979; Sadock, 1984; Sperber ve Wilson, 1986.

8 McClelland ve Kawamoto, 1986.

9 Gentner ve Goldin-Meadow, 2003; Gordon, 2004; Whorf, 1956.

Bu bölümün başı ve sıra dışı olduğu söylenen alternatiflerle kendi kuramımı karşılaştırma vaadim, kafa karıştıran homonkulusların sahnede boy göstermesine karşı size uyarı olmalı. Alternatifleri açıklarken, olağan dışı fikir ileri süren ama üzerine atladığınızda içine gömüldüğünüz insanları, yani kuştüyü yatakları, tam kuvvetle sizi sektiren trambolinlerden ayırt etmek için elimden geleni yapacağım.

AŞIRI DOĞUŞTANCILIK

Fodor'u o aşırı hükmüne götüren sav kataı, başta gayet masumdur.[10] Çeşitli doğa-yetiştirme (*nature-nurture*) tartışmalarına katılmış neredeyse herkes, insanların, belirli temel kavramları (yalnızca "kırmızı," "gürültü," yuvarlak" vs olsa bile) temsil etme yeteneğiyle ve doğuştan gelen bu envanterden hareketle yeni kavramları deneyimler sonucunda montajlama (sadece kavramları birbirine yapıştırmak söz konusu olsa bile) yeteneğiyle doğduğunu kabul eder. Örneğin "kızıl meydan" gibi karmaşık bir kavram, "kızıl" ve "meydan" gibi basit kavramların arasında bağlantı kurulmasıyla öğrenilir. Kilit soru şu: Hangi kavramlar doğuştan gelen envanterin parçasıyken, hangi kavramlar bunlardan hareketle montajlanır (ya da en azından anlamlarını, aralarında bağlantı kurulması usulünden edinirler)? Bu soruyu yanıtlamanın yollarından biri, basit kavramlara açıkça ayrışabilen kavramları ("gri pazen takımlı adam" sözünün ve başka sözcük kombinasyonlarının anlamı gibi), açıkça atomik (bölünmez) olan, daha küçük ya da daha temel öğe içermeyen kavramlardan ayırt etmektir (örneğin "kırmızı," "çizgi" gibi; bunlar doğrudan göz organları ve görsel sistem tarafından tetiklenir). Yetiştirme cephesinde, deneyciler, mütevazı bir duyu-devim özellikleri envanteriyle idare etmeye çalışır, daha karmaşıklarının inşasında sadece çağrıştırma sürecine başvururlar. Kalıtım cephesinde doğuştancılar, "neden, "sayı," "canlı varlık," "değiş tokuş," "akraba," "tehlike" gibi daha geniş ve soyut kavramlar kümesinin kullanıma hazır halde geldiğini, yolda düzülmediğini ileri sürer.

Zora geldiğinde iki taraf da bilişin basit yapı taşlarının (piyano üzerinde tuşlar, daktilo üzerinde harfler, kalem kutusu için-

[10] Fodor, 1975.

de boya kalemleri misali) doğuştan geliyor olması gerektiğini kabul etmek zorunda kalır. Sıradan daktiloyla istediğinizi yazın; başımızı şişirerek yazacağınız İngilizce sözcüklerin, tümcelerin, paragrafların haddi hesabı olmasa da, İbranice, Tamil ya da Japonca tek harf göremezsiniz. Deneyciliğin düsturunu düzeltirken Leibniz'in dediği gibi: "Akılda (*intellect*) hiçbir şey yok ki önce duyulardan geçmemiş olsun... aklın kendisi hariç."[11]

Sözcük anlamlarının temelinde yatan kavramlar hakkında ne demeli? Hem deneyciler hem aşırıcı olmayan doğuştancılar, tüm bu kavramların daha temel birimlerden meydana geldiği iddiasını tatminkâr bulurdu; belki *anne*, zihinde "dişi ebeveyn" olarak temsil ediliyor, belki *öldürmek*, "canlılığı yitirmeye yol açma" olarak kavramlaştırılıyor. Bu birimler doğuştan gelir ya da belki doğuştan gelen daha temel birimlere ayrılabilir. (Bu sıçrama doğuştan gelen *bir şeyle* sona ermeli, böylece neden tavukların, raventin ya da tuğlaların değil de çocukların sözcük ve kavram öğrenebildiğini açıklayabiliriz.) Eğer birim, daha temel birimlerin birleşimine ayrıştırılamıyorsa, doğuştan geliyor olmalı, tıpkı daktilo üzerinde A harfinin daha basit öğelerden oluşmayıp daktilonun bünyesinde var olması gibi.

Fakat diyor Fodor, çoğu sözcüğün anlamı daha basit birimlere ayrışamaz. Tanımlar her zaman sızdırır. Örneğin *öldürmek*, gerçekte "canlılığı yitirmeye yol açmak" anlamına gelmiyormuş.[12] Önceki bölümde gördüğümüz üzere, birini salı günü zehirleyerek çarşamba günü *canlılığını yitirmesine yol açabilirsiniz*, fakat kişiyi salı günü zehirleyerek *çarşamba günü öldürmüş* olmazsınız. Kudurmuş köpekten kaçan kişinin yüzüne kapıyı çarparak birini öldürmüş olmazsınız, gerçi bu şekilde canlılığını yitirmesine yol açabilirsiniz. Dahası, diyor Fodor, "bilmek," "bilim," "iyi," "açıklamak," "elektron" gibi karmaşık kavramları, daha temel kavramlardan yapılma tanımlara indirgemeye çalışmış olan felsefeciler, bu çabalarında fena çuvallamıştır. Son olarak şunu ileri sürüyor: Dili gerçek zamanlı kullanan insanların psikolojisine baktığımızda, basit olduğu söylenen kavramlara kıyasla karmaşık olduğu söylenen kavramlarda daha fazla zorluk çektiklerinin göstergesi-

[11] Leibniz, 1768/1949, Kitap II, Bölüm I, sayfa 111.
[12] Fodor, 1970.

ne rastlamıyoruz.[13] Örneğin *baba* sözcüğünü anlamanın *ebeveyn* sözcüğünü anlamaktan daha zor olmadığını sezgilerimizle hissediyoruz, gerçi "baba" zaman zaman, "erkek" ve "ebeveyn" gibi daha basit kavramlardan hareketle tanımlanan karmaşık bir kavram sayılır.[14]

Şimdi, eğer kavramlar tanımlanamazsa, daha temel kavramlardan inşa edilmemişler demektir, yani *kendileri* temel kavram olsa gerek. Bu da doğuştan geldikleri anlamına geliyor. Rahimden çıkan çocukların babalara, öldürmeye, karbüratöre ilişkin tam teşekküllü bilgiyle donanmış olduğunu söylemiyoruz. Dünyadaki muadilleri bu kavramları tetiklemek ya da etologların tabiriyle "zincirinden boşaltmak" zorunda, tıpkı kaz yavrusunda doğal "anne" kavramının, yürüyen bir gövde gördüğünde etkinlik kazanması, erkek dikenli balıkta doğuştan gelen "rakip" kavramının, kırmızı bir leke gördüğünde etkinleşmesi gibi. Sözcük anlamlarının bölünmez doğası, insanların, geleneksel olarak sözcük tanımlarına pat diye giren bilgilerden bihaber olduğu anlamına gelmiyor. İnsanlar, babaların ebeveyn ve erkek olduğunu bilir, çünkü "eğer biri babaysa, erkektir; eğer biri babaysa, ebeveyndir" diyen bir çıkarım kuralına sahipler. Bu "anlam koyutları," kişinin mantık sistemini takviye eder, "*p* ya da *q* doğruysa ve *p* yanlışsa, o halde *q* doğrudur" misali başka çıkarım kurallarının arasına katılır. Bunlar, sözcüğün anlamının parçası düpedüz olamaz.[15]

Fodor bir avuç istisnaya müsamaha gösterir. *Keç* ve *şalopa*• gibi jargon sözcükleri için, *üçgen* ve *asal sayı* gibi matematik tanımlı terimler için, *bulaşık makinesi* ve *siyahlık* gibi çok parçalı sözcükler için tanımlar takviye edilebilir (çünkü bulaşıkları yıka [*wash dishes*] ifadesinin bilişsel açıdan karmaşık olduğunu ama sözcük olarak muadili *bulaşık makinesinin* [*dishwasher*] karmaşık olmadığını söylemek saçma olurdu). Fakat Fodor şu hükme varıyor: "*Oxford İngilizce Sözlüğü*'nün sıraladığı yaklaşık yarım milyon madde var. Geri kalanlar için belli ki elden pek bir şey gelmez."[16] Bunları tanımlamak için hiçbir şey yapılamıyorsa, bö-

[13] Fodor vd., 1980.
[14] Fodor, 1998.
[15] Fodor, 1975.
• yelkenli tipleri –çn.
[16] Fodor, 1981 a, sayfa 284.

lünmez olmalılar, dolayısıyla miktarı ne kadar olursa olsun doğuştan geliyorlardır: elli bin ya da İngilizcede tek sözcüğe tercüme edilemeyecek yabancı dil sözcüklerini de sayarsak belki beş yüz bin belki daha da fazla sözcük. *Dank!* Eğer bu iş evrim biyolojisine uymuyormuş gibi görünüyorsa (çünkü doğal seçilimin, "karbüratör," "trombon" gibi kavramlara duyulan ihtiyacı karbüratörlerin ve trombonların ortaya çıkışından önce öngöremeyeceği düşünülebilir), evrimci biyoloji için ne fena. Fodor, deneyci cephede yer alan ezeli düşmanları gibi, Darwinciliğe, olgulardan hareketle kurulmuş asılsız öyküler kümesi diye sataşır.[17] Sağduyuya ters düşüyorsa, sağduyuya da yazık. Örümcekler ya da balıklar gibi başka türlerin davranışlarını incelemeye gelince, sağduyunun, bilimsel keşifleri ezip geçmesine izin vermiyoruz, öyleyse neden sağduyuya, insan davranışlarına ilişkin keşifler üzerinde veto hakkı tanıyalım ki?[18] Her koşulda, bilim tarihinde daha tuhaf işler olmuştur; kuantum fiziğinden çıkan acayipliklere bakıverin. *Dank! Dank! Dank!*

Aşırı Doğuştancılık aleyhine başlıca savım, sözcük anlamlarının daha temel kavramlara ayrışamayacağını söyleyen kilit önermesinin hatalı olduğudur. Fakat Fodor'un sağduyuyu ciddiye almaması da yorumu hak ediyor. Fodor, tarihin, alışılmışın dışındaki fikirleri sık sık doğruladığını söylerken haklı. Nihayetinde, Christopher Columbus'la, Thomas Edison'la herkes dalga geçmişti. Sorun, Manny Schwartz'a da gülmüş olmalarıdır. Ne, Manny Schwartz'ı hiç işitmediniz mi? Kıta Damlaması kuramının yaratıcısı, başlıca savunucusudur: Güney kıtalarının alt ucu sivridir, çünkü eriyik halde soğurken aşağı damlamışlar. Mesele şu ki Manny Schwartz'a gülenler *haklıydı*. Olağanüstü iddialar, ki "trombon" ve "karbüratör" dahil elli bin kavramın doğuştan geldiği iddiası olağanüstüdür, haliyle olağanüstü kanıtları hak ediyor. İleride göreceğimiz üzere, Fodor'un kanıtları olağanüstü cılızdır.

Binlerce kavram içeren repertuarın doğuştan gelmesi neden olağanüstü sayılmalı? Aslında, bir şeyin doğuştan geldiğini iddia edecekseniz, bu iddia, doğuştan gelen şeylerin nasıl vücut bulduğu hakkında bilimin, yani evrimci biyolojinin dedikleriyle tutarlılık

---

[17] Fodor, 2000. Yanıt için bakınız Pinker, 2005.

[18] Fodor, 1998; Fodor, 2001.

sergiliyor mu diye yoklamak mantıksız bir hareket değil. Evrime ilişkin en doğru düzgün anlayışımız, doğuştan gelen masraflı, incelikli, faydalı şeylerin (elli bin sözcük içeren sözcük dağarcığı bu özellikleri kesinlikle taşır), atalarımızın üreme başarısını artırdığı için bize ulaştığını söylüyor.[19] Daha önce bahsettiğim gibi, karbüratörleri ve trombonları doğuştan kavramanın, bunlar icat edilmeden yüz binlerce yıl önce nasıl faydalı olabileceğini anlamak güç.

Fodor'un müttefiki, bilişsel bilimci Massimo Piatelli-Palmarini, elli-kilokavram kuramı açısından bunun sorun olduğunu kabul eder. Bu görüşü çağdaş biyolojiyle uzlaştırmaya çalışan bir sav imal etmiştir.[20] (Pek çok sözcük anlamının doğuştan geldiğine inanan Chomsky de benzer bir sav ileri sürmüştür.)[21] Bağışıklık sistemine bakın, der Piatelli-Palmarini. Biyologlar, organizmaların, patojen ve asalak kaynaklı yabancı proteinlere (antijen) karşı antikor barındırma "talimatı aldığını" düşünüyordu. Belki de esnek antikorların o proteinlerin şekline göre biçim alması işlemi sayesinde geliyordu talimat. Günümüzde biliyoruz ki bağışıklık sistemi milyonlarca farklı antikor üretiyor. Bunlara, vücutlarımızın asla karşılaşmadığı ve asla karşılaşmayacağı proteinlere kenetlenecek antikorlar da dahildir (mesela bir orangutanın karaciğer dokusu ya da orta Afrika'da bulunan bir asalak). Bağışıklık yanıtımız, mevcut antikorlar içinden antijene en çok uyanı *seçip* çoğalmasına izin vermekten ileri geliyor. (Her antikor aslen daha basit unsurlardan üretilir, ama o unsurlar, yabancı antijenleri "göremez," baştan itibaren antikorlar bu unsurlardan körü körüne yaratılır.) O halde bağışıklık sistemi, uyarlanmaya açıktır, zekidir, ama bunun sebebi, çevreden gelen talimatlara tâbi oluşu değildir. Bunun yerine, doğuştan savurgan ve müsriftir, gelgelelim, ihtiyaç duyulduğunda verili çevrede doğru birimlerin imalatının tetiklenmesine mahal verecek yeterli sayıda ayrık birim içerir. Ne malum, belki aynısı, kavramlarımızı yaratan nöral-biyolojik sistem için de geçerlidir.

Bu savın sorunlu yanı, bağışıklık sistemi ile beyin arasındaki hayati bir farkı gözden kaçırmasıdır. Bol antikor arzı, vücudun bu

---

19 Williams, 1966.

20 Piatelli-Palmarini, 1986; Piatelli-Palmarini, 1989.

21 Chomsky, 2000, sayfa 65-66; ayrıca bakınız Chomsky, 1988, sayfa 32.

kaynağı sarhoş denizciler gibi tükettiğinin işareti değildir. Çevremizde hızla evrimleşen, sayısız, kötücül mikroorganizmanın yarattığı tehdide karşı bir uyarlanımdır [adaptasyon] bu. Organizmaların engin antikor stokları var, çünkü fırsatçı mikroplar, koruma kalkanında herhangi bir gediği derhal hedef alır. Havaalanlarında güvenlik görevlilerinin, sırf genç Arap erkeklerde değil tüm yolcularda "boş yere" silah araması da aynı ilkeye dayanıyor. Yaşlı Çinli kadınları aramayı bıraktıkları an, El Kaide, yaşlı Çinli kadınların el çantalarına bomba yerleştirmenin yolunu bulacaktır.

Kavramsal bir sistemin gerekleri bütünüyle farklıdır. Akla gelen her olasılığı kapsamak yerine, kavramlarımız, olasılıkların büyük çoğunluğundan uzak durmak zorundadır; böylece çocuklar, kullanımına ilişkin bir avuç örnekten hareketle bir sözcüğün anlamını sökebilir. Bir tümevarım sorunu olarak, sözdiziminin edinilmesi ya da bilimin icrası ne kadar fiyaskoysa, sözcük öğrenmek de o bakımdan fiyaskodur, çünkü herhangi bir deneyim örneklemiyle mantıken tutarlılık sergileyen sonsuz sayıda genelleme var, üstelik bunların çoğu yanlıştır. Tavşan zıpladığında bir yetişkin "Gavagai!" diyorsa, *gavagai* sözcüğü, "tavşan," "tavşanlık," "zıplayan tavşan" ya da "birbirinden ayrı tavşan kısımları" anlamına gelebilir.[22] Bir zümrüt gösterildiğinde ve konuşmacı "yeşil" dediğinde, "yeşil" anlamına gelebilir ya da "2020'den önce yeşil, sonrasında mavi" anlamına gelebilir (*yevi* [yeşil+mavi] de denebilir). Eğer çocuklar, antikor envanterleri kadar müsrif bir kavram envanteriyle donanmışsa, "tavşan" ve "yeşil" gibi doğuştan gelen kavramlara sahip olmakla kalmazlardı, "birbirinden kopuk tavşan parçaları" ya da "yevi" gibi doğuştan gelen kavramları da olurdu ve sözcüklerin doğru anlamına asla erişemezlerdi.[23] Bu, neden *her türlü şey* doğuştan gelmeli görüşünün ana savlarından birini baltalıyor.

Sözcükleri atom parçalayıcıya koyup parçalara ayrılıyorlar mı diye bakmadan önce, Aşırı Doğuştancılığın son bir kavramsal sorunundan bahsedeyim izninizle. Sorun, kavramlarımıza iş gördürme tarzımızdır. Fodor'un tabiriyle bunların, nice çakıl taşı misali aksamı yoktur. Kavramlara *sahip olmakla* kalmayız, onları

---

[22] Goodman, 1983; Quine, 1960.

[23] Markman, 1989.

kullanırız ve karmaşık bir işte bir şeyin faydalı olması için (alet, organ, yazılım), o şey, icrası mümkün alt işlerin hakkından gelen ve işbölümü yapan aksamdan oluşmalı. *Bir şeyi eritmek* [*to melt something*], "bir şeyin eriyik haline gelmesine neden olmak" anlamına geliyorsa, önce "neden olmak" kavramını nasıl kullandıklarını inceleme vasıtasıyla, insanların "eritmek" kavramını nasıl kullandığı sorununu çözebiliriz; örneğin çocuklar, hareketin izlediği yola bakarak neden-sonuç örneklerini nasıl tanıyor ve insanlar X, Y'ye neden oluyorsa, Y ancak X şartında meydana gelir muhakemesini nasıl yapıyorlar? Bunların her biri, "eritmek" kavramının bütününün nasıl işlediğini belirlemeye kıyasla izi daha kolay sürülen sorunlardır, çünkü "eritmek," o sorunlardan her birini içerdiği gibi, üzerlerine yenilerini de ekler. Daha önemlisi, neden-sonuç psikolojisi çözüldüğünde, neden-sonuç ilişkisini ima eden binlerce fiile otomatik olarak uygulanır: *kill, bounce, butter – öldürmek, sektirmek, tereyağlamak* vs (az sonra daha fazla örnek vereceğiz). Anlamın başka bileşenleri için de öyledir. Fakat *eritmek* sadece "eritmek" anlamına geliyorsa, çocukların bu kavramın misallerini nasıl tanıdığı, bu kavramla nasıl mantık yürüttüğü muammaya dönüşür; üstelik karşımıza buna benzer elli bin muamma çıkar.[24] Fodor'un metnini okuduğumuzda bu sorundan uzak durduğunu görüyoruz. Çoğunlukla, kavrama işaret eden sözcüğü ismin farklı halleriyle ve farklı yazı tipleriyle yazmakla yetinmiş gibi görünüyor:

> Kapı kolunu meydana getiren şeyin temel fikri şudur: Kendi zihin tipimizin kolaylıkla KAPI KOLU kavramını deneyimle edinmesini sağlayan eşya cinsi. Bunun aksine, KAPI KOLU kavramını meydana getiren şey: Kendi zihin türümüzün, *kapı kolluğunu* somutlaştıran düzgün misaller sayesinde deneyimlerden hareketle kilitlendiği özelliği ifade etmek... demem o ki *kapı kolluğu*, olağan kapı kollarıyla yaşadığımız deneyimler bu kilitlenmeyi sağladığında ve olağan kapı kolu sıfatıyla sahip oldukları özellikler sayesinde bu işi yaptıklarında, kişinin kilitlendiği özelliktir.[25]

[24] Fodor aslen bu tür bilginin "anlam koyutlarına" yerleştirilmesini ileri sürmüştür, fakat bu fikirden vazgeçmiş gibi görünüyor; Fodor, 1981a'da, Fodor, 1998'de ya da yakın tarihli başka yazılarında bundan bahsedilmez.

[25] Fodor, 1998, sayfa 137.

Adil olmak gerekirse, bunlar anlamsız sözler değil; Fodor, anlaması güç olsa da tutarlı bir felsefi sav ortaya koyuyor (burada izah etmeye çalışacak değilim). Fakat iş kavramların psikolojisine geldiğinde, Fodor'un bir dizgi üçkâğıdı çevirdiği izlenimi doğrudur: Kapı kolluğunun özellikleri aslında nedir ve insanlar bunları nasıl tanıyor, bunlar vasıtasıyla nasıl akıl yürütüyor konuları açıklanmadan bırakılmış.

Bunlar, Aşırı Doğuştancılığın kimi kuramsal sorunlarıdır. Dilin gerçeklerinin bu konuda söyleyecek neyi var? Acil sorunlardan birini dilbilimciler iyi bilir: tekil biçimbirimli sözcüklerin anlamı (Fodor bunların bölünmez ve doğuştan olduğunu söyler) ile çok biçimbirimli sözcüklerinin anlamı (Fodor bunların, tıpkı sözcük öbeklerinin ve tümcelerin anlamları gibi kısımlardan meydana geldiğini, öğrenildiklerini söyler) arasındaki hudut çoğunlukla keyfidir. Öncelikle, aynı kavram bir dilde çok biçimbirimli sözcükle ifade edilirken, başka bir dilde tek biçimbirimli sözcükle ifade edilebilir. Önceki bölümde "neden olma" kavramının farklı dil yuvalarından başını çıkardığını tespit ederken bunu gördük. Örneğin İngilizcede *see-görmek* ve *show-göstermek*, *come-gelmek* ve *bring-getirmek*, *rise-kalkmak* ve *raise-kaldırmak*, *write-yazmak* ve *dictate-yazdırmak* için ayrı biçimbirimlerimiz var. İbranicedeyse *göstermek* anlamına gelen sözcük, *görmeye neden olmaktır*, *getirmek* sözcüğü *gelmeye-neden-olmaktır*, *kaldırmak* sözcüğü *kalkmaya-neden-olmaktır*, *yazdırmak* sözcüğüyse *yazmaya-neden-olmaktır*. Fakat kimse, "getirmek" kavramının Amerikalılarda, Britanyalılarda doğuştan geldiğini, İsraillerdeyse öğrenildiğini söyleyecek değil.

Aynı dil içinde bile bir kavram, çoklu biçimbirimden zamanla tekil biçimbirime kayabilir. İngilizcede gayri nizami biçimlerin çoğunu bu şekilde elde ediyoruz: Bu dili konuşanlar, biçimbirimleri ağızda yuvarlar ya da dinleyen taraf, sesleri ayırt edemez, böylece iki biçimbirim kaynaşır. *Made* [yaptı] eskiden *maked*'dı (make + ed) ve *feet* [ayaklar] eskiden *foeti*'ydi (fot [foot] + i).[26] Ancak "geçmişte yapılmış" ve "birden fazla ayak" kavramları Orta İngilizce döneminde bir ara İngilizce konuşanlar arasında öğrenilen kavramlardan doğuştan gelen kavramlara geçmiş falan değil. Gü-

[26] Pinker, 1999.

nümüze yaklaştıkça, ne zaman bir icat yaygınlık kazansa çoklu biçimbirimlikten tekil biçimbirimliğe geçişler görüyoruz: *refrigerator > fridge* [*buzdolabı*], *horseless carriage > car* [*araba*], *wireless > radio, facsimile transmission > fax, electronic mail > e-mail, personal computer > PC* [*kişisel bilgisayar*]. Bu kavramların her biri, insanlar bunlara tek sözcükle atıfta bulunmaya başladığında, doğuştan gelen uyku halindeki bir muadillerini mi uyandırdı acaba?

Tüm bu olgular, dilin önemli bir tasarım özelliğinin altını çiziyor. Sözdizim mekanizması, insanların, basit kavramlardan (örneğin *kafeinden arındırmak*) hareketle karmaşık kavramlar kurmasını mümkün kılar. Bunların yorumu, sözcüklerin anlamına göbekten bağlıdır. Bu örnekte "kafein" ve "arındırmak" söz konusu. (Aslında Fodor, başka mecralarda deneyci düşmanlarıyla çatışırken bu yetenekten çokça faydalanır. Örneğin bağlaşımcılık tartışmasında.)[27] Biçimbilim mekanizması (karmaşık sözcük oluşumu), sözdizimi mekanizmasıyla aynı işi yapar, yani basit kavramlardan hareketle karmaşık kavramlar inşa eder; bu örnekte, *kafeinsizleştirilmiş* sözcüğü, kafein, -siz, -leş, -tirilmiş birimlerinin anlamlarından hareketle yorumlanabilir. Fakat Fodor, bu mekanizmanın, tekil sözcüğün kapısında durması gerektiğini söylüyor; insanlar bu aşamada *kafeinsiz* (parçalarını sezmeksizin) ya da *Sanka* (hazır kafeinsiz kahve markası) sözcüklerini kullanmaya başladığında aslında doğuştan gelen bütünüyle farklı bir kavram bunun yerini almalıymış. Çok biçimbirimli sözcüğün kolaylıkla eriyip tek biçimbirimli sözcük halinde pıhtılaşması, dilin, Fodor'un koyduğu sınırlara hürmet etmediğini gösteriyor.

Kabul etmek gerekir ki kavramların anlamı, sözcük öbekleri, karmaşık sözcükler ya da basit kelimeler halinde ifade edilmelerine göre gölgelenir. Örneğin bir sözcüğün anlamının bileşenleri, bir sözcük öbeğinde yer alan aynı bileşenlere kıyasla, genel cinse özgüdür. *Butter – tereyağlamak* harfi harfine "tereyağı sürmek" anlamına gelmez. Yağsı herhangi bir madde için geçerlidir: *ekmeğinize ucuz margarin de sürebilirsiniz. Gerrymander, bowdlerize, boycott* [seçimde hile yapmak, sansür uygulamak, boykot etmek] gibi adını belli birinden alan fiiller, bunlara ilham veren

[27] Fodor ve Pylyshyn, 1988.

kişilerin anısından daha uzun soluklu olmuştur. Fakat bu değişiklikler, her sözcüğe özgü olmaktansa her yerde sözcük öbekliğinin ya da sözcüklüğün koşulu olarak geçerlidir (tıpkı ekmeğe ucuz margarin sürmeniz gibi, duvara plastik poster de asabilirsiniz). Bunlar, bütünüyle yenilenmek yerine, özgün anlamın bükülmesinden, üzerine binen eklerden meydana gelir, mesela "büyük alışveriş arabasına" "muz" denmesi gibi. Eğer basit ve karmaşık sözcüklerin anlamları birbirleriyle alakasız atomlar misaliyse, bu durum mümkün.

Fodor'un, karmaşık kavramların sözcüklerini kullanmanın ve öğrenmenin, basit sözcüklerinkinden zor olmadığı iddiasını hatırlayın. Fakat karmaşık sözcükler psikolojik açıdan her zaman daha zahmetli değildir, çünkü alıştırma sayesinde zihin, öğe paketlerini yığınlar halinde bir araya toplayıp her yığını, bellekte ve bellek işlemlerinde tek yere tahsis eder.[28] Dolayısıyla dili konuşan, "ölmeye neden olmak" kavramını kullanmak için "ölmek" kavramına kıyasla daha fazla zihinsel kaynağa ihtiyaç duymayabilir. Bir kavram, gelişim aşamasında doğal yığın boyutunu aştığında, çocuklar gerçekten de bunu öğrenmekte zorlanır.[29] Örneğin psikolog Dedre Gentner, basit fiiller *vermek* ile *almak*'ı, azıcık daha karmaşık fiiller *ödeme yapmak* (para vermek) ile *takas yapmak*'ı (bir şey verip bir şey almak), daha da karmaşık fiiller *harcama yapmak* (para verip bir şey almak), *satın almak* (bir şey alıp para vermek) ile *satmak*'ı (bir şey verip para almak) inceledi. Çocuklar, karmaşık fiillere kıyasla basit fiilleri daha kolay sahneliyordu, sahnelemekte en zorlandıkları, en karmaşık olanlardı. Zaten beklenen bu. Hatalarıysa bazı ilave anlam bileşenlerini gözden kaçırmaktan kaynaklanıyordu, mesela *satmak* fiilini, bir şey vermek ama karşılığında para almamak olarak sahnelediler.[30] Çocukların konuşma hatalarında bu eksik öğrenmeyi bazen işitiriz, örneğin bankamatiğe giden annesine eşlik eden iki yaşındaki oğlan, kadına, "şimdi para mı satın alıyoruz" diye sorduğunda.[31]

---

[28] Bakınız Pinker, 1989, Yedinci Bölüm.

[29] Bakınız Pinker, 1989, Yedinci Bölüm.

[30] Gentner, 1975.

[31] Örnek için Katya Rice'a teşekkürler. Daha fazlası için *bkz.*, 1989, Yedinci Bölüm.

Fodor'un savının kalbi, tanımlara yönelttiği saldırıdır. Ona göre tanım, tanıma tâbi olan sözcüğün anlamının bazı yanlarını dışarıda bırakır. Bu savın sorunlu yanı, tanımın (her zaman tam olmadığını kabul eder), anlamsal temsille aynı şey olmamasıdır. Tanım, İngilizce bir sözcüğün anlamının, başka İngilizce sözcükler kullanılarak sözlükte açıklanmasıdır. O tanımı, zekâsından ve dil vasıflarından tamamen faydalanacak, akıl sağlığı yerinde bir kişinin okuyacağı hesaba katılmıştır. Anlamsal temsil, kavramsal yapıda (düşünce dili) İngilizce bir sözcüğün anlamına ilişkin kişinin bilgisidir; kavramsal yapı yığınlarını çekip çeviren, bunları duyularla ilintilendiren beyin sistemi tarafından işlenir. Tanımlar tam olmamayı telafi edilebilir, çünkü işin büyük kısmını, dili konuşan kişinin imgelemine bırakırlar. Anlamsal temsiller daha açık olmalı, çünkü bunlar, dili konuşan kişinin imgelemidir. Fodor'un karmaşık anlamsal temsillere yönelen saldırısı, bunları sözlük anlamlarıyla karıştırmasından kaynaklanıyor.

Fodor sadece tek örnek üzerinden geçer: geçişli yüklem *paint* – *boyamak* ve "yüzeyi boyayla kaplama" anlamı:

> Oldukça ham bir noktayla başlayalım. Diyelim ki boya fabrikası patlıyor ve çevredeki kişileri boyaya buluyor. Belki bu eğlenceli olabilir, fakat boya fabrikası (ya da patlama), izleyicileri boyamış değil.[32]

Başta kabul ettiği gibi, bu, oldukça ham bir nokta, çünkü *boyamak* yükleminin anlamsal temsili ve başka nedensel yüklemler çoğunlukla canlı bir eyleyici gerektirir. (Mandırada bir patlama *inekleri yağlamaz*, gres yağı fabrikasında bir patlama *menteşeleri yağlamaz*, vs.) Sözlük yazarları bunu dile getirme zahmetine katlanmaz, çünkü boşluğu okurların dolduracağına güvenirler. Olay da budur; okurlar, *boyamak* yükleminin nedensel olduğunu öğrendiğinde bu anlam zerresinin içini doldurabilir, çünkü bunun anlamını, "neden-sonuç olayının eyleyicisi" kavramını içeriyor diye temsil ederler.

Fodor devam eder:

> Michelangelo'nun, bizzat eyleyici olsa da ev boyamadığını göz ardı etmeyelim. Bilhassa, Sistine Şapelinin tavanını boyayla

[32] Fodor, 1981a, sayfa 286.

> kaplarken, tavanı boyamıyordu; tavana resim çiziyordu... Tom Sawyer'la ve boyadığı çitle karşılaştırın.[33]

Pek çok insanın, Michelangelo'nun yaptığı işi, *tavanı boyamak* olarak betimlediğini, bunun da *tavana resim çizmek* tümcesine uygulanan kalma durumu kuralının net bir örneği olduğu gerçeğini hadi es geçtik diyelim. (Google aramasında "Michelangelo tavanı boyadı" ifadesi 335 sonuç veriyor, gerçi kabul etmek gerekir ki sonuçlardan biri "Cistern Şapelinin" tavanından, öteki de "Sixteenth Şapelinin" tavanından bahsediyor.) Fodor, birinin tavanı boyaması için, tavanı boyayla kaplamanın kişinin birincil niyeti olması gerektiğini söyler; başka bir niyetin mesela bu örnekte resim nakşetme niyetinin yan ürünü sonucunda boyayla kaplanmayı saymaz. Bu hassas bir nokta, ama *boyamak* fiilinin özgün bir anlamıyla falan alakalı değildir. İkinci Bölümde görmüş olduğumuz gibi, kap-kalma durumu inşasında *tüm* fiiller için bir gerekliliktir bu: Hepsi, bir yüzeyde ya da kap üzerinde kasten hayata geçirilmiş bir durum değişikliğini belirtir. (Su kuyusuna giderken göle düşen kişi *kovasını doldurmuş* olmaz, ısınmak için omuzunu bandajla saran kişi, *omuzunu bandajlamış* olmaz, vs.) Dolayısıyla Fodor, tanımın "zor bir hal aldığından" yakınırken, aynı zorluğun binlerce başka fiil için de geçerli olduğunu, bilinçlilik koşulunu her birinden kaldırdığımızda ve tanımı, "eylemek," "neden olmak," "hedeflemek" gibi daha genel kavramlara yerleştirdiğimizde bu zorluğun giderildiğini görmezden geliyor; Fodor, bu kavramların, sözcük anlamlarının tekrar tekrar boy gösteren aksamı olduğunu reddeder.

Şansını bir kez daha dener:

> Her neyse, bu tanım da işe yaramıyor. Çünkü diyelim ki Michelangelo fırçasını gök mavi rengine daldırdığında, fırçanın yüzeyini boyayla kaplamış olur ve bunu, boyaya daldırılmasıyla birlikte fırçanın boyayla kaplanması birincil niyetiyle yapmıştır. FAKAT MICHELANGELO, HER ŞEYE RAĞMEN BOYA FIRÇASINI BOYAMIYORDU.[34]

Doğruya doğru, ama binlerce başka fiil gibi *boyamak* fiilinin araç ve amaç arasında ayrım yapmasının nedeni budur.

---

[33] Fodor, 1981a, sayfa 287.

[34] Fodor, 1981a, sayfa 288.

Michelangelo'nun boya fırçasını daldırma işi, araç olarak yorumlanırken, yüzeyi süslemesi amaç olarak tanımlanır.

Bu üç örnekten sonra, Fodor, okurlarının sabrının tükendiğini umar. "Buradan nereye varacağız bilmiyorum," diyerek iç geçirir.[35] Öyküye o noktada son vererek, bu üç çapanoğlunun (canlı eyleyici, niyet edilen etki, amaç ile araç arasında ayrım), atom kuramının gerektirdiğinin aksine, *boyamak* fiilinin indirgenemez özgünlükleri olmadığını, tam da atomculuk kuramının yasakladığı gibi, *boyamak* fiiliyle benzer anlamlara sahip pek çok fiilin ortak özellikleri olduklarını okurlarının keşfetmesinin önüne geçer.

Aşırı Doğuştancılık tartışmasını, müsaadenizle atomu parçalayarak tamamlayayım; az sayıda kavramsal parçacığın fiilleri nasıl meydana getirdiğini göstereyim. İkinci Bölüm boyunca bu fikre yaslandım, ama sizi bu örneklere geri götürmekten ziyade, bilhassa şık bir parçalama işlemi sunmak isterim. Bu kısmen, Beth Levin'in çalışmasını temel alıyor.[36] En kusursuz fiil türünü içeriyor: fiilin geçişli eylemi, yani X, Y'ye bir şey yapar. Eğer *herhangi* bir fiil anlamı bölünmez nitelikliyse, işte bu olmalı.

Atomlar, geçişli fiillere çeşitli inşalar fırlatılarak paramparça edilir, böylece çarpışmadan etrafa saçılan parçalar incelenir. Latince "denemek" kelimesinden türetilmiş çağrı [*conative*] isimli inşayla başlıyor. Çağrı, bir eyleyicinin tekrar tekrar bir şeyi etkilemeye çalışması ama başarılı olamaması fikrini iletir:

> Mabel cut at the rope – Mabel halata kesik attı. ["Mabel cut the rope" "Mabel halatı kesti" tümcesiyle kıyaslayın.]
> Sal chipped at the rock – Sal, kayadan parçalar kopardı.
> Vince hit at the dog – Vince köpeğe vurdu.
> Claudia kicked at the wall – Claudia duvara tekme attı.

Burada *at* [üzere, tarafında] ilgeci, kişinin girişiminin hedefinde önemli rolü olan varlığa işaret ediyor (*at* ilgecinin, *Harry fired an arrow at the tree* [Harry ağaca ok fırlattı] cümlesindeki gibi daha somut anlamdan türeyen eğretileme anlamı genişlemesine dikkat edin). Bekleyeceğimiz üzere, kombinasyonları anlamlı olsa bile tüm fiiller bu inşaya giremez. Aşağıdakiler kulağa tuhaf gelir:

---

35 Fodor, 1981a, sayfa 288.

36 Levin, 1985; Levin, 1993. *Bkz.* Pinker, 1989, sayfa 104-109.

*Nancy touched at the cat.

*Jeremy kissed at the child.

*Rhonda broke at the rope.

*Joseph split at the wood.

Dolayısıyla çağrı nöbetleşimi, kalkışılabilecek eylemlere kıyasla çok daha dar bir eylemler sınıfı için geçerlidir. Kesmekle ilgili fiiller (*chip, chop, cut, hack, slash – çentmek, parçalamak, kesmek, yontmak, yarmak*) ve *vurmakla* ilgili fiiller (*beat, bump, hit, kick, knock, slap, strike, tap – defalarca vurmak, toslamak, vurmak, tekmelemek, çarpmak, tokat atmak, yumruk atmak, hafifçe vurmak*) için işe yarar, ama *dokunma* (*hug, kiss, pat, stroke, tickle, touch – sarılmak, öpmek, elle hafifçe vurmak, okşamak, gıdıklamak, dokunmak*) ve *koparma* (*break, crack, rip, smash, split – kırmak, çatlatmak, yarmak, parça parça etmek, ortasından ayırmak*) fiillerinde işe yaramaz. Daha kısa ifade etmek gerekirse, elverişli fiiller, bir nevi temasla sonuçlanan türde hareketleri işaret eder.

Şimdi de iye-yükseltme denen nöbetleşime bakalım:[37]

Sam cut Brian's arm. [Sam, Brain'ın kolunu kesti.]
Sam cut Brian on the arm. [Sam, Brian'ı kolundan kesti.]

Miriam hit the dog's leg. [Miriam, köpeğin bacağına çarptı.]
Miriam hit the dog on the leg. [Miriam, köpeğe bacağından çarptı.]

Terry touched Mavis's ear. [Terry, Mavis'in kulağına dokundu.]
Terry touched Mavis on the ear. [Terry, Mavis'e kulağından dokundu.]

Öteki nöbetleşimler gibi, iye-yükseltme de kavramsal bir biçim algısı geçişi içeriyor. Bu vakada iki yorum arası algı geçişi söz konusu: kişiyi kendi vücut kısımlarının *iyesi*, bir tür gayri maddi ruh olarak yorumlama (*cut Brian's arm*) ile kendi vücut kısımlarından meydana gelen cisimleşmiş bir gövde olarak

[37] Fillmore, 1967; Kemmerer, 2003.

(*cut Brian*) yorumlama arasında geçiş var.[38] Birinci inşada, eğer bizzat Brian'ı kesmeden vücut kısımlarından (uzuvları, kafası, gövdesi) herhangi birini kesebiliyorsanız, "Brian" kimdir ya da nerededir diye sorulabilir. İkinci inşada, adamı kafasından, göğsünden, hatta serçe parmağından kesebilirsiniz ve her vakada kestiğiniz şey, vücudun bir kısmı değil Brian'dır. İnşayı, vücuttan ziyade fiziksel duyumdan yoksun nesnelerle kullanmaya çalıştığınızda, zihin-beden ikiliği açıkça göz önüne çıkıyor. *The puppy bit the table on the leg* [Yavru köpek, masayı ayağından ısırdı], *Sam touched the library on the window* [Sam kütüphaneye penceresinden dokundu] ya da *A rock hit the house on the roof* [Taş, evi çatısından vurdu] diyemezsiniz, çünkü bedenlerin aksine nesneler, her kısma nüfuz eden birleşmiş bir duyumla donanmış kabul edilmez.[39]

Gelgelelim, iye-yükseltmeyi gündeme getirmemin nedeni, cisimleştirdiği zihinsel model değildir; sebep, inşanın fiil konusunda seçiciliğidir. *James broke Thomas on the leg* [James, Thomas'ı bacağından kırdı] ya da *Hagler split Leonard on the lip* [Hagler, Leonard'ı dudağından yardı] gibi tümceler kulağa yanlış geliyor. İye-yükseltme ancak vurma fiilleriyle ve kesme fiilleriyle mümkün, kırma fiilleriyle değil. Ortak paydaları, fiilin, bir nevi fiziksel teması belirtmek zorunda olmasıdır.

Fiziksel temastan söz açılmışken, kalma durumuna benzeyen bir nöbetleşime bakalım:

I hit the bat against the wall. [Beysbol sopasını duvara vurdum.]
I hit the wall with the bat. [Beysbol sopasıyla duvara vurdum.]

She bumped the glass against the table. [Bardağı masaya vurdu.]
She bumped the table with the glass. [Bardakla masaya vurdu.]

Bir kez daha, kimi fiiller, kendilerine benzeyen sözcükleri üye kabul etmiş kulübe girmeyi reddediyor:

I cut the rope with the knife. [Halatı bıçakla kestim.]
*I cut the knife against the rope [İpe karşı bıçağı kestim]

[38] Bakınız Bloom, 2003; bu ayrımın insan uslamlamasına sızdığının kanıtı için.
[39] Wierzbicka, 1988b.

They broke the glass with the hammer. [Camı çekiçle kırdılar.]
*They broke the hammer against the glass. [Cama karşı çekici kırdı]

She touched the cat with her hand. [Kediye eliyle dokundu.]
*She touched her hand against the cat. [Kediye karşı eline dokundu]

(Elbette, bıçağın kesildiğini, çekicin kırıldığını ya da ele dokunulduğunu bildiren yorumları görmezden geliyoruz.) Bu örnekte, vurma fiilleri nöbetleşime girebiliyor, ama kırma ya da dokunma fiilleri giremiyor. Bunu ifade etmenin daha düzgün yolu, katılımcı fiillerin, temasın takip ettiği bir hareket içerdiğini, ama özel bir etkiyi (kesik, kırılma) müteakiben dokunmanın ardından gelen bir hareketi ve önceden konum değişikliği olmaksızın bir teması (dokunmadaki gibi) içermediğini söylemektir.

Bu parçalama işi için atoma beş kez ateş etmek gerekiyor; son ikisine geldik, biraz daha sabredin. Orta ötüm adlı inşa, bir şey üzerinde icra edilen eylemin kolaylığını tanımlar, mesela *This glass breaks easily – Bu cam kolaylıkla kırılıyor* ya da *This rope cuts like a dream – Bu halat sorunsuz kopuyor* gibi.[40] Yine, bu inşaya tüm fiiller giremez:

*Babies kiss easily. [Bebekler kolayca öpülür]
*That dog slaps easily. [Bu köpeğe kolayca şaplak atılıyor]
*This wire touches easily. [Bu tele kolayca dokunuluyor]

Orta ötüm, bir nedenden kaynaklanan özel etkiye işaret eden fiillere uygulanır. Kırmak ve kesmek [break, cut] için geçerliyken, öpmek, tokat atmak, dokunmak [kiss, slap, touch] için geçerli değildir. Etki yoksa, orta ötüm de yok.

Son olarak, karşı-nedensel nöbetleşim var. Bu nöbetleşim, nedensel eyleyiciyi defetme sayesinde, geçişli fiili geçişsiz fiile dönüştürür. Orta ötümden farklıdır, çünkü nesnenin değişime ne kadar kolay boyun eğdiğiyle ilgili cinse özgü özellik yerine nesnenin değişim geçirdiği gerçek bir olayı betimler. Örneğin *Jemima broke a glass* [Jemima camı kırdı] (nedensel) gibi geçişli bir fiil için, *At three o'clock, the glass broke* [saat üçte cam kırıldı] gibi geçişsiz

[40] Keyser ve Roeper, 1984.

muadilini kullanabilirsiniz. Fakat her nedensel fiil, eyleyiciden sıyrılmaya rıza gösteriyor değil:

*Sometime last night, the rope cut. [Geçen gece bir ara ip kesti]
*Earlier today, Mae hit [Bu sabah Mae vurdu].
*At three o'clock, Clive touched [Saat üçte Clive dokundu]

Karşı-nedensel, o etki *dışında hiçbir şeye* işaret etmedikleri takdirde belirli bir etkiyi tanımlayan fiilleri kabul eder. Bu bakımdan, orta ötüm inşasına girebilen fiillere kıyasla daha kısıtlıdırlar. Bu inşada, etkinin dışında etkiye ulaşma vasıtası da belirtilir (kesmek gibi).

Amacım (tek amacım var), bu nöbetleşimlerin, ortak anlam bileşenleri bağlamında basit eylem fiillerini iç içe geçecek şekilde sınıflandırdığını, birbiriyle örtüşen mikro-sınıf ailelerini tanımladıklarını belirtmektir. Aşağıda özetini sunuyorum (nöbetleşime girmeyi reddeden fiiller yıldızla işaretlenmiştir):

Nöbetleşim	**Mikro-sınıf**	**Örnekler**
Çağrı	Hareket, temas	vurmak, kesmek, *kırmak, *dokunmak
İye-yükseltme	Temas	vurmak, kesmek, *kırmak, dokunmak
Temas-kalma durumu	Hareket var, temas var, etki yok	vurmak, *kesmek, *kırmak, *dokunmak
Orta ötüm	Etki	*vurmak, kesmek, kırmak, *dokunmak
Karşı-nedensel	Etki var, temas yok, hareket yok	*vurmak, *kesmek, kırmak, *dokunmak

Tablo, neden üyelerin düzenli şekilde satırlar ve sütunlar halinde dağıldığını açıklayan temel yapı hakkında ipucu veriyor. Tabloyu nöbetleşimden ziyade fiile göre baştan düzenlersek, yapı ifşa edilebilir:

vurmak: hareket, temas
kesmek: hareket, temas, etki
kırmak: etki
dokunmak: temas

Tablonun bilhassa şık yanı, fiillerin, ortak bir kavram havuzuna dayanması ve hiçbir kavramın, yalnızca tek inşanın kabul şartlarını açıklama amacına uydurulmamasıdır. Bunun yerine, bir avuç kavram farklı fiillerde ve farklı inşalarda tekrar tekrar boy gösterir. İye-yükseltmeye giren fiilleri belirleyen "temas" kavramı, çağrı inşasına, temas-kalma durumu inşasına ve (bunun yokluğunda) karşı-nedensel inşasına giren fiilleri de belirlemeye yardımcı olur. *Kesme*'yi *vurma*'dan ayırt eden "etki" kavramı, *dokunmayı*'yı *kırma*'dan ayırt eder; *vurma*'yı *dokunma*'dan ayırt eden "hareket" kavramı, *kesme*'yi *kırma*'dan ayırt etmeye de yardımcı olur. Hiçbir fiil, en azından girebileceği inşaları ayırt etme yolunda, sırf kendisi için özel uyarlanmış bir anlam bileşenine gereksinim duymaz. (Elbette *kiss, chip*, *snap* [öpmek, çentmek, aniden kopmak] gibi pek çok fiilin kendine özgü birer parçası var, fakat bu parça, fiilin anlamını bütünüyle boşaltmaz ya da sözdizimi davranışını etkilemez.)

Bu ayrı ama ilintili kısımlarda, fiil içi bir kombinasyonlu anlam sistemi görüyoruz. Fiilleri nöbetleşimlere yerleştiren unsurlar, keyfi belirticiler değildir, mesela Latincedeki cinsiyet ya da ad çekimi belirticileri gibi, çünkü insanların fiilleri kullandığı gerçek dünya durumlarını belirlerler. Örneğin *hit* [vurmak] fiilinin, kişinin koluna, basıncı yavaş yavaş artırarak yaslanma yoluyla morluğa neden olma işi betimlenirken kullanılmasını engelleyen unsur, bu fiilin "hareket" bileşenidir ve kişinin, eline çekici alarak değil de sırf tekerlere ağır geldiği için bisikletini kırmasını betimlerken *Sy broke the bicycle* [Sy bisikleti kırdı] dememizi mümkün kılan unsur, *break* [kırmak] fiilinde "hareketin" noksan olmasıdır. Bu koşullar sadece uslamlama sistemimizin parçası değildir ("anlam koyutları"), çünkü fiillerin sözdizimi inşalarına girme usulüne hükmediyorlar, dolayısıyla ana dil motorunun parçasıdırlar; dünyayla başa çıkarken gündelik çıkarımlarımızda kullandığımız sağduyu olmakla kalmıyorlar.

Özetlemek gerekirse: "Hareket," "temas" "neden ve sonuç" gibi kavramlar, fiilleri, iç içe geçen sınıflar halinde tasnif eder, dola-

yısıyla bu kavramlar, fiillerin anlamlarının bileşeni olsa gerek. Demek ki bu sözcükler anlam bileşenlerine sahip, yani bölünmez atom değiller, bu da doğuştan gelmelerinin şart olmadığını düşündürüyor. Eğer *vurmak*, *kesmek*, *kırmak* doğuştan gelmiyorsa, *trombonun*, *karbüratörün* doğuştan gelme ihtimali daha da düşüktür. Bu, memnuniyet verici bir sonuç. Kavramların doğası konusunda sağduyudan ve evrimci biyolojiden kaynaklanan şüphelerimizi doğruluyor. "Neden olmak" ve "hareket" gibi kavramların gerçekte bilişsel alet çantamızın temel bileşenleri olduğu konusunda özgüvenimizi artırır. Ayrıca bazı kavramların temel olduğunu, muhtemelen doğuştan geldiklerini söylemenin, *tüm* kavramların temel ve doğuştan olduğunu söylemeye yönelen kaygan bir zemin teşkil etmediğini gösteriyor.

RADİKAL EDİMBİLİM

Aşırı Doğuştancılığın mümkün mertebe zıddı bir kuram hayal edebilseniz, bu, Radikal Edimbilim olurdu. Kavramsal anlambilimle uyuşmadığı nokta, acaba sözcük anlamlarının zihinsel temsilleri doğuştan mı geliyor, yoksa bölünmez birimler midir meselesi değil, bunlar acaba var mı yok mu meselesidir. Radikal Edimbilimin düsturu, William James'ten bir alıntı olabilir: "Daima var olan bir 'fikir' ya da bilinçliliğin sahne ışıklarının önünde dönem dönem boy gösteren temsil, maça valesi kadar mitolojik bir varlıktır."[41] Radikal Edimbilime göre, bir sözcüğün anlamının temelinde yatan daimi kavramsal yapı da maça valesi kadar mitseldir, çünkü insanlar, bir sözcüğü bağlamına göre her anlamda kullanabilir. Aşağıda *Monty* karikatüründe Rigel dili, genel fikri örnekle anlatıyor:

İngilizce ve dünyalıların başka dilleri, işi bu kadar aşırıya vardırmaz. Radikal edimbilimcilere göre insanların sözcükleri kullanma tarzındaki ince ayrıntı, dil ve düşünce hakkında kafa yorarken, her madde için sabit kavram yapısı yığınları içeren kafa içi sözlük imgesinden farklı bir usul kullanmayı gerekli kılıyor.

---

[41] James, 1890/1950, 9. Bölüm. Özgün alıntıda Almanca *Vorstellung* sözcüğü kullanılıyordu, o zamanlar psikolojide yaygın bir terimdi; onun yerine "temsil" sözcüğünü kullandım.

Monty © United Feature Syndicate, A.Ş.

"Radikal edimbilim," kulağa tezat gibi gelir, ama edimbilim denen dilbilim dalına atıfta bulunuyor. Edimbilim, dil erbaplarının bilgisi ve beklentileri ışığında dilin bağlam içinde nasıl kullanıldığını araştırıyor. Radikal edimbilim, bu alanda emperyalist bloktur, dilin mümkün mertebe çok veçhesini o şartlarda açıklamaya çalışır.[42] Bu adı Geoffrey Nunberg koydu. Amerikalılar bu dilbilimciyi gazetelerde ve radyoda dil üzerine yaptığı yorumlardan tanır.[43] Başka radikal edimbilimciler arasında antropolog Dan Sperber, dilbilimci Deirdre Wilson, psiko-dilbilimci Elizabeth Bates, Bağlaşımcılık ve Dinamik Sistemler adıyla bilinen bilişsel bilim okullarının üyeleri var.[44] O okulların savunucuları, en çok yaylanan trambolinlerdir. Bu kısmın ilerleyen sayfalarında, Radikal Edimbilimin ne kadar sıra dışı olabileceğini gösteren bir bağlaşımcı modeli inceleyeceğiz.

Radikal Edimbilimin denektaşı, *Monty* karikatüründeki olgudur: "pek çok anlama gelmek" manasındaki çokanlamlılık.[45] Çokanlamlılık, sözcüğün, ayrı ama ilintili birçok anlam taşımasına atıfta bulunur ve bir sesin birden fazla anlam barındırmasının öteki iki usulünden farklıdır.

Eşadlılıkta ("aynı ad"), tek kelimenin birbiriyle alakasız anlamları vardır. Eşadlılık çoğunlukla, dilin tarihinde atasal sözcükten yeni anlam tomurcukları baş verdiğinde ve dilin güncel

---

42 Cole, 1981; Nunberg, 1979; Sadock, 1984; Sperber ve Wilson, 1986.

43 Nunberg, 2006.

44 Bates, 1976; Bates ve MacWhinney, 1982; McClelland ve Kawamoto, 1986; Smith ve Thelen, 1993.

45 Apresjan, 1973; Jackendoff, 1990; Lehrer, 1990; Nunberg, 1979; Ostler ve Atkins, 1992; Pustejovsky, 1995; Wierzbicka, 1988b.

konuşanları, özgün bağlantıdan bihaberse ortaya çıkar. Örneğin İngilizcede *odd* [garip, tek sayı, ara sıra] sözcüğü aslen, üçgen ucu gibi çıkıntı yapan şey anlamındadır. Ardından kapsamı genişlemiş, sıra dışı olması sebebiyle eğretileme yoluyla çıkıntı yapan şeye (tuhaf) atıfta bulunur olmuş, ardından kapsamı yine genişlemiş, bir çiftten çıkıntı yapan birime sahip sayıya (tek sayı) atıfta bulunur olmuş.

Çokanlamlılık aynı zamanda eşseslilikten de ("aynı ses") faklıdır. Eşseslilikte ayrı sözcükler aynı şekilde telaffuz edilir. Bunun sebebi çoğunlukla, dilin tarihinde telaffuzlarının kaynaşmış olmasıdır. Örneğin günümüzde *four* [dört] ve *fore* [ön] sözcüklerinin telaffuzu kulağa benzer geliyor, fakat *four* aslen *tour* [tur] sözcüğüyle kafiyeliydi, *fore* sözcüğü de *flora* [bitki örtüsü] sözcüğüyle kafiyeliydi (aşağı yukarı). Eski telaffuzların fosillerini, sözcüklerin telaffuz edilme tarzında görüyoruz. Eşadlılıktan ve eşseslilikten çoğunlukla sözcük oyunlarında yararlanılır. Atın sonsuz sayıda bacağı olduğunu kanıtlayan şu aptal fıkradaki gibi:

> Atların çift sayıda bacağı var. Arkalarında iki bacağı, önlerinde four-dört (İngilizce okunuşuyla ön) bacakları. Bu da altı bacak eder. Bu da at için kesinlikle odd-tuhaf (tek sayı anlamına da geliyor) bir rakamdır. Fakat aynı anda hem çift hem de tek olan yegâne sayı sonsuzdur. Dolayısıyla atlarda sonsuz sayıda bacak var.[46]

Bunun aksine, çokanlamlılıkta sözcüğün anlamları öyle sıkı bağlantılıdır ki farkı tespit etmek için dilbilimci ya da yapay zekâ araştırmacısı olmak gerekir. Birtakım örneklere bakalım:

- *Tavuk*, bir hayvan türüne (Tavuklar neden yolun karşısına geçti?) ya da bir et türüne atıfta bulunabilir (Tadına bak, tavuğa benziyor).
- *Gazete*, bir teşkilata (Jill, gazete için çalışıyor) ya da bir nesneye (Al şunu da hamamböceğini gazeteyle ez) atıfta bulunabilir.
- *Kitap*, bir bilgi teşekkülüne (Abe'in kitabı ikna edici değil) ya da fiziksel bir nesneye (Abe'in kitabı tartıda iki buçuk kilo geliyor) atıfta bulunabilir.

[46] Berkeley Unix 4.2 "Fortunes" programından.

- *Pencere*, pencere camına (Banyonun penceresini kırdı) ya da bir açıklığa (Pencereden içeri sızdı) atıfta bulunabilir.
- *Maymun*, bir canlı türüne (Maymunlar ağaçlarda yaşar) ya da bir bireye (Maymunlar adayı ele geçirdi) atıfta bulunabilir.
- *Fransa*, siyasi bir varlığa (Fransa cumhuriyettir), bu varlığın önderlerine (Fransa ABD'ye kafa tuttu) ya da bir toprak parçasına (Fransa'da iki sıradağ var) atıfta bulunabilir.
- *İnşa*, bir olaya (İnşa etmeleri dokuz ay sürdü), bir sürece (İnşa işi hem uzun hem de gürültülüydü), bir sonuca (İnşa bir sonraki kısıma geçti) ya da bir tarza (Kötü inşa ediyorlar) atıfta bulunabilir.

Çokanlamlı kelime için uygun olan anlamı, tümcedeki, sohbetteki, metindeki çevresine göre bir şekilde ayarlıyormuşuz gibi görünüyor. İnsanlar, sözcüğün iki anlamda kullanıldığı cinasta anlamların çatıştığını görene dek, çokanlamlı sözcüğün, anlamlar arasında ne kadar zahmetsiz geçiş yaptığını çoğunlukla fark etmez. Bu kelime oyunu tarzında, birbiriyle uyumsuz iki anlam yan yana getirilir. Örnekler arasında şunları sayabiliriz: Benjamin Franklin'in, "İşe hep birlikte asılmazsak emin olun ki hepimizi ayrı ayrı asarlar" sözü, Charles Dickens'ın "Kadın, eve gözleri yaş ve tahtırevan içinde geldi" sözü ve Groucho Marx'ın, "taksiyle ayrılabilirsin, taksi bulamazsan, güceniklikle (*huff*) ayrılabilirsin, ama eğer vakit henüz erkense, bir dakika ve güceniklik içinde (*in a minute and a huff*) gidebilirsin" sözü. İnsanlar bir hususa değinirken ara sıra çokanlamlılığa dikkat çeker. *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* romanında bir askere, ülkeler başka ülkelerin hakaretine uğrayınca savaşın başladığı söylendiğinde yanıt verir: "Anlamıyorum. Alman dağı bir Fransız dağına ya da ırmağına, ormanına, mısır tarlasına nasıl hakaret etsin."[47] Fakat çokanlamlı sözcüklerin anlamları sık sık şaşırılmaksızın harmanlanır:

> Yeats, kendisinin yüksek sesle okunmasını duymaktan hoşlanmazdı.
> *Boston Globe* gazetesi, boyutunu ve yazı tipini değiştirmeye karar verdi.

[47] Erich Maria Remarque'ın romanından, aktaran: Niall Ferguson, 2006, *The War of the World.* New York: Penguin.

Bu incelemeyi kafana takma – yarın balıklara ambalaj kâğıdı olacak.
Sally'nin hatalarla dolu kitabından güzel kapı tamponu olur.
Oturduğun sandalye on dokuzuncu yüzyıl salonlarında yaygındı.
Pencere o kadar çok kırıldı ki üzerine tahta çakmaya mecbur kaldılar.[48]

Çokanlamlılık her yerdedir. *Hüzünlü* film sizi hüzünlendirir, ama *hüzünlü kişi* zaten hüzünlüdür. *Öğüne başladığınızda*, onu yersiniz (ya da aşçıysanız, hazırlarsınız), ama *kitaba başladığınızda*, onu okursunuz (ya da yazarsanız, kaleme alırsınız). Arabayı iyi kılan husus, bifteği, kocayı ya da öpüşmeyi iyi kılan hususlardan farklıdır. *Hızlı araba* süratli hareket eder, fakat *hızlı kitabın* hareket etmesine falan gerek yok (sadece kısa süre içinde okunabilir) ve *hızlı şoför, hızlı yol, hızlı karar, hızlı daktilocu, hızlı randevu* hep farklı şekillerde hızlıdır.

Renk sözcüğü gibi somut bir şey bile bukalemun gibi renk değiştirebilir. *Kırmızı renk*; üzümü, çiçeği, toynaklı hayvanların etini, saçı ve fermuarı açık halde ders verdiğini fark eden adamın suratını nitelerken çok farklı tonlara atıfta bulunur. Renk sözcüklerinin çokanlamlılığı, bana Saroja Subbiah'ın ilettiği, bir Yeni Zelanda devlet dairesinde Maori kökenli memurlar arasında elden ele dolaşan şu şiire ilham vermiş:

Sevgili Beyaz Dostum
Doğduğumda tenim siyah
Büyüdüğümde tenim siyah
Hastalandığımda tenim siyah
Güneşe çıktığımda tenim siyah
Üşüdüğümde tenim siyah
Korktuğumda tenim siyah
Öldüğümde tenim hâlâ siyah

Fakat sen beyaz dostum
Doğduğunda tenin pembe
Büyüdüğünde tenin beyaz
Hastalandığında tenin yeşil
Güneşe çıktığında tenin kırmızı

[48] Örnekler: Nunbeg, 1979.

Üşüdüğünde tenin mor
Korktuğunda tenin sarı
Öldüğünde tenin gri
Hangi yüzle bana renkli diyorsun?

Bir sözcük, sadece kendi olağan göndergesiyle bağdaşan bir şeye atıfta bulunmak üzere kullanıldığında genelde çokanlamlılık doğar. Bu düzeneğe düzdeğişmece (mecaz-ı mürsel) denir. *Suzie'nin arkasına park edildi* ya da *Bradley'nin arkasına otobüs yanaştı* derken arabalarına atıfta bulunmak için ya da *Chomsky'yi dilbilim rafına yerleştir* ve *Hitchcock'u dükkânın arka tarafında bulabilirsiniz* derken eserlerine atıfta bulunmak amacıyla insanların isimlerini kullanıyorum. Aynı zamanda insanlara, vücut kısımları ve eşyaları üzerinden atıfta bulunabiliriz, mesela hemşire, *220'deki öd kesesinin giysisi değiştirilmeli*, der ya da garson, başka bir garsona, *Jambonlu sandviç hesap istiyor* der.[49]

Anlam karmaşası gibi görünen bu durumdan ne anlam çıkaracağız? Radikal Edimbilimcilere göre, yorum, gevşek bir süreçtir, fırsatçı davranarak her türlü şeyden, insanın dünya hakkındaki bütün bilgisinden, o anki dinleyicilerden yararlanır. "Sözcük anlamları" dediğimiz şeyler, zihinsel sözlükte ya da başka türlü bir sözlükte ayrı ayrı kalemler değil, basmakalıp olayların ve bunların olağan katılımcılarının arasındaki bağlantı örüntüleridir. Bu sayede dinleyiciler tümcenin sözcüklerini eğip büker, dili konuşanların o durumda ileteceği en olası mesajı hangi biçim veriyorsa sözcüklerin ilişkilerini o biçime uydurur.

Radikal Edimbilim, iş *gönderime* gelince bir hakikat unsuru barındırıyor; gönderim, sözcüklerin dünyadaki şeylere atıfta bulunma şeklidir. *Jambonlu sandviç* kelimesi, büfede oturan adama atıfta bulunabildiğinde, dildeki ifadelerin, sabit bir işaretçi kümesi dolayımıyla dünya halleriyle eşleştirilebilmesini düşleyen mantıkçının bu hayali için umutlar suya düşüyor. Fakat bizi ilgilendiren soru şu: Acaba Radikal Edimbilim, insan zihni konusunda haklı mı? Sözcüklerin, hassas bir zihinsel temsilden mahrum olduğu iddiası, üç gevreklik (ufalanmaya yatkın olma) örneği gördüğümüz fiil nöbetleşimlerine baktığımızda beliren dil tablosuna ters düşüyor.

[49] Nunberg, 1979.

Birincisi insanlar, fiillerin gayet anlaşılan kullanımlarını benimsemez, mesela *He clogged hair into the sink, She yelled him her order, We melted at the butter* ve *She broke him on the arm* [*Gideri saç kılıyla tıkadı, Ona siparişini bağırdı, Tereyağında erittik, adamı kolundan kırdı*] gibi. Eğer zihin, bağlamdan çıkan anlamdan memnunsa, neden bu tümcelerde bir dilbilgisi dışılık rayihası var.

İkincisi fiillerin kullanımlarını betimleyen sınırların, benzer olayları içeren sınıflar içindeki cerrahi kesikler olduğunu gördük; basmakalıpların tepesinde gezinmekle yetinmiyorlar.[50] Gündelik yaşamda olağan bir senaryo üzerine düşündüğümde, mesela bardağa su koymak gibi, zihnimde bir imge vücut buluyor; susamış kişi elinde saydam su bardağıyla musluğa yaklaşıyor, musluğu açıyor, suyun azıcık taşmasına izin verecek kadar suyu akıtıyor. Ancak bu senaryoyu dile getirdiğimde, bu imgenin etinin büyük kısmı eriyor, geriye birkaç iskeletten biri kalıyor. *Pour* [dökmek] fiilini kullanırsam, görüş saham, suyun nasıl hareket ettirildiğine daralır, varış yeri görüntüden çıkar; bu sebeple *pour the water* [suyu dök] deriz ama *pour the glass* [bardağı dök] diyemeyiz. Fakat eğer *fill* [doldurmak] fiilini kullanırsam, görüş saham, bardağın doluluğuna daralır, suyun izlediği yolu gözden kaçırır; *fill the glass* [bardağı doldur] deyip *fill the water* [suyu doldur] diyemeyişimizin nedeni budur. Daha önce gördüğümüz üzere, geçişli eylem fiillerinin en basit sınıfı bile keskin kesiklerle bezelidir; *kesme, kırma, dokunma, vurma* fiilleri farklı anlam alanlarına girer. Her fiil, bir olayın gerekli bir veçhesini ya da veçhelerini hedef alır (neden-sonuç ilişkisi, hareket, temas), aralarındaki işbirliği deneyimimizde ne kadar yaygın olursa olsun ötekilere boş verir. Bu, Radikal Edimbilimcilere göre dili kullanmamıza hükmeden tipik durumlarla ilgili basmakalıplara oldukça ters düşüyor.

Üçüncüsü sözcük sınıfları arasına atılan kesikler, bir araya tıkılmış özelliklerin (hızlı, yavaş, ıslak, kuru, istemli vs) yığınlarını öylesine kapsamaz, bunun yerine sözdizimi ve cebir yapısına sahip formüle göre atılır bu kesikler.[51] Örneğin *kesmek* yüklemi, yalnızca bir hareketi, bir teması ve herhangi bir bilindik kombi-

[50] Bakınız Pinker, 1989, sayfa 107-109, 269-278, 372-373.
[51] Bakınız Pinker, 1989, sayfa 107-109, 269-278, 372-373.

nasyon sonucu ortaya çıkan etkiyi çağrıştırmaz. (Yumurtayı sıcak tavayla temas ettirmek, yumurtanın çatlamasına yol açar, *yumurtayı kesmekle* aynı şey değildir.) Bunun yerine, bu hareket, kesici aletin yumurtayla temasını, aletin yumurta yüzeyi boyunca kayışını, kesme işiyle *sonuçlanmasını* içermeli. Aynı zamanda, sözcük sınıfları, belirli kesik yuvalarında değişkenlere ihtiyaç duymaları anlamında cebirseldir. Konuşma tarzı fiilleri misali bir mikro-sınıfın ortak paydasını belirlemek için neyin gerekli olduğunu düşünün. *Fısıldamak, gevelemek, bağırmak, mırlamak, sızlanmak,* vs fiillerinin ortak yanı ne? *Belirli* bir tarz değil, çünkü her türlü tarzı görüyoruz. Tarzlar arasında ortak payda da söz konusu olamaz, çünkü böyle bir şey yok: fısıldamanın ve mırıldanmanın özelliklerini, bağırmanın ve ciyaklamanın özellikleri hükümsüz kılar. Hayır, sınıf içinde fiillerin, belli bir tarzı, *herhangi bir* tarzı belirtmesi düpedüz şart. Yani sınıfın tanımlanması şunun gibi bir şey olmalı: "Kendi tanımları içinde tüm fiiller, 'tarz = x' formülünü içermeli." Bu, tanımın tanımıdır. Sözcük anlamlarının zihinsel temsilinin mantık bakımından ne kadar sofistike olacağının çıtasını bu belirler, ayrıca bağlantılar arası gevşek bir dolaşıklıktan ibaret olduğu fikri üzerinde şüphe uyandırır.

* * *

Peki, fiiller ve inşalar bu kadar hassas olabiliyorsa, çokanlamlılığın yabani dünyasını nasıl açıklarız? Aslında, çokanlamlılığın, dilin başka kısımlarından daha yabani olmadığı görülüyor. Ezberlenmiş biçimler ile kombinasyonlu işlemler arasındaki etkileşimden türer. Bunlar, dilin başlıca iki muhtevasıdır (*Words and Rules* kitabımın konu başlığı).

Dilde çokanlamlılığın kapsamı görünürlük kazanınca, dilbilimciler, örnekleri incelemeye başladı. Günümüzde, nizami ve gayri nizami çokanlamlılık arasında ayrım yapıyorlar. Bu ayrım, nizami ve gayri nizami çekim ekleri ayrımına işlevi bakımından benziyor.[52] Gayri nizami biçimler, mesela *come-came* [gel-geldi] ve *mouse-mice* [fare-fareler], kendine özgüdür, tek tek ezberlenmeleri gerekir; *walk-walked* [yürü-yürüdü] ve *cat-cats* [kedi-kediler]

[52] Apresjan, 1973; Jackendoff, 1990; Klein ve Murphy, 2001; Lehrer, 1990; Ostler ve Atkins, 1992; Pustejovsky, 1995.

gibi nizami biçimlerse tahmin edilebilir ve kural vasıtasıyla yaratılabilir. Çokanlamlı sözcüklerin kimi anlamları, gayri nizami çekim ekleri kadar tahmin edilemezdir. Bunların ezberlenmesi düpedüz mecburi. Kişi, İngilizcede *red* [kırmızı] sözcüğünün "itfaiye arabalarının rengi" anlamına geldiğini öğrenebilir; bu anlam, zihinde tanımlardan biri olarak dosyalanıp rafa kaldırılır. Başka bir seferinde "Lucille Ball'ın saç rengi"* anlamına geldiğini öğrenir, bu da ikinci tanım olarak dosyalanır. Bu, kişinin sözlükçesinin epey tanım içerdiğini kabul etmeyi gerektiriyor, fakat sözcük belleğinin ferah olduğunu, elli bin ila yüz bin sözcük ve muhtemelen bir bu kadar deyim içerdiğini zaten biliyoruz, dolayısıyla pek çoğu için ilave tanım hatırlamak işten değildir. Elbette, *kişi*, sözcüğün kapsamını yeni anlamı içerecek şekilde ilk seferinde genişletirken yeterince esnek olmalı, ayrıca anlamı uyduran kişi, bunu kamuoyuna yansıttığında insanlar sözcüğün anlamını çıkarsayabilmeli. Fakat geri kalanımız o kişinin yaratıcılığının meyvelerini ezberlemiş olabilir, böylece her seferinde özetleyip tekrarlamak gerekmez. Geçen bölümde, "zeki dillerin" "zeki insanlarla" kıyaslandığı kısımda bu işbölümünü gördük.

Çokanlamlı pek çok sözcüğün anlamlarının, gerek duyulduğunda esnetilmesi yerine ezberlendiğine inanmanın nedeni, bunların *göreneklere dayalı* olmasıdır. Dil topluluğunun keyfi uygulamalarıdırlar, ne çıkarımla anlaşılırlar ne de tümeldirler. İngilizce, doğal saç rengi için *red-kırmızı* sözcüğünü kullanıyor olabilir, ama Fransızca gibi başka diller, bu renk için başka bir kelime ayırır (roux – kızıl), tıpkı İngilizcede bizlerin, Marilyn Monroe'nun saçı için yellow [*sarı*] değil *blonde* [*sarışın*] dememiz gibi. Saç rengi için kullanılan öteki sözcükler (platin, kül, çilek, kestane, esmer, kumral) tek tek öğrenilmeli (mesela çilek sarısı, çilek rengi değildir). Peki neden *red*'in bu anlamı öğrenilmesin? Aynısı, ten rengi sözcükleri için de geçerli. Beyaz Dostum şiiri bize bunu hatırlatıyor: hasta beyaz derilinin *yeşil*, üşüyenin *mor*, korkanın *sarı* renkli teni olduğunu bize söyleyen, renk görüşü değil görenektir.

Çokanlamlı pek çok sözcüğün anlamlarının, tamamen sözcüğe maruz kalmaktan geldiğini gösteren başka bir kanıt türü, dil istatistiği kaynaklıdır: Sözcüğün görülme sıklığı ne ölçüde yüksekse,

* Lucille Ball (1911-1989): Amerikalı aktris, komedyen, model, yapımcı –çn.

o ölçüde çokanlamlıdır ve ne ölçüde düşükse, o kadar az çokanlamlıdır.[53] Örneğin yaygınlıkla kullanılan (her milyon sözcükte 372 kere boy gösterir) *set* (yerleştirmek, kurmak, ayarlamak...) fiilinin seksenden fazla sözlük anlamı var; daha az yaygın (milyon sözcükte dokuz) olan *sever* (ayırmak, bölmek) fiilinin dört, nadir kullanılan (milyon sözcükte birden az) *senesce* [yaşlanmak] fiilinin sadece bir anlamı var. İşlenmemiş halleriyle sözcüklerin anlamı kesinse ve farklı durumlara maruz kalarak ilave anlamlar biriktiriyorlarsa, olmasını beklediğiniz durum budur, ama sözcükler normal hallerinde ayrı ayrı anlamlar taşıyorsa ve farklı alıştırmalar yoluyla ilave durumlara maruz kaldıklarında anlamları keskinleşiyorsa görmeyi beklediğiniz durumun tersidir.

Laboratuvar deneyleri, çokanlamlı birçok sözcüğün anlamının, beyinde ayrı ayrı listelendiğini düşündürüyor. Psikologlar Devrah Klein ve Gregory Murphy, deneysel psiko-dilbilimde hazırlama denen gözde bir teknikten faydalandılar. Bu teknikte, kişiye bir sözcük göstermek, kişinin zihninde o sözcüğü etkinleştirir, kişinin, sözcüğü (ve ilintili sözcükleri) saniyenin onda birlik kesirinde tanımasını kolaylaştırır.[54] Klein ve Murphy, *paper* [gazete ya da üzerine gazetenin basıldığı kâğıt hamuru anlamına gelir] gibi çokanlamlı bir ismi deneklere bir anlığına gösterdiler. Sözcüğe, bunu tek anlama daraltan bir niteleyici eşlik ediyordu, mesela *wrapping paper* [ambalaj kâğıdı] gibi. Hazırlama sözcüğü işte bu tamlamaydı. Sözcüğün gösterildiği kişinin zihninde tam olarak neyi hazırladığı soruluyordu: sadece o özgül anlamı mı, yoksa çokanlamlı sözcüğün tüm anlamlarını kucaklayan, sözcüğün anlam özünü mü? Klein ve Murphy, bunu çözmek amacıyla ismi bu sefer farklı bir niteleyiciyle yine bir anlığına gösterdiler. Bu kez, ya özgün anlamla tutarlı, *shredded paper* [kırpılmış kâğıt] gibi bir sözcüktü ya da uyumsuz bir anlamla tutarlı, *liberal paper* [özgürlükçü gazete] gibi bir sözcüktü. Katılımcıların, ikinci tamlamanın anlamını çözüp mantıklı geliyorsa düğmeye basma süreleri ölçüldü. Katılımcılar, sözcüğün başka bir anlamıyla hazırlanmasına (*wrapping paper... liberal paper*) kıyasla eğer tamlama sözcüğün aynı anlamıyla hazırlanmışsa (*wrapping paper... shredded paper*)

[53] Baayen ve Moscoso del Prado Martin, 2005.
[54] Klein ve Murphy, 2001.

daha hızlı, daha doğru yanıt veriyordu. Bu da çokanlamlı sözcüklerin birçoğu için her anlamın beyinde başka bir birimde istiflendiğini, başka anlamlardan bağımsız olarak etkinleşmesinin artıp azalabileceğini düşündürüyor. Hazırlama tekniğinin yakın tarihli bir uzantısı, beyin etkinliğini daha dolaysız ölçmek için manyetik-radyografik beyin görüntülemeden faydalanır. Bu teknik de aynı sonucu gösteriyor.[55]

Gayri nizami çokanlamlılığın zıddı, nizami çokanlamlılıktır. Burada koca koca sözcük aileleri, tek tek ezberlenmek yerine bir çırpıda yeni anlamlar edinir. Çokanlamlılığın kimi örnekleri öyle nizamidir ki sözcük anlamlarının çoğaltılmasına gerek bile kalmaz, kombinasyona giren sözcükler için daha sofistike bir çözümlemeci gerekir sadece. *İyi* sıfatına bakalım. *İyi bıçak*, *iyi eş*, *iyi yaşam* tamlamalarında çok farklı anlamlara geliyor. Bu, *iyi* sıfatının birden fazla anlamı olmasını mı gerektiriyor? Beyindeki dil tercümanı eğer aptallık edip, tamlamayı, her bileşeninin, dünyada hem "bıçak" hem de "iyi" olan şeyler gibi kesişim kümelerini arayarak tercüme ediyorsa, o halde bu durumu gerektirir. Daha keskin zekâlı tercüman, ismin içine bir sonda sallandırır, *iyi* sıfatının tadil ettiği anlam bileşenini çaba sarf ederek elde eder, bu bileşeni, *iyi* sözcüğünün üzerine kurulu olduğu düzinelerce farklı anlamın üzerine oturtmaktan esirger.

Peki, nedir bu anlam bileşeni? Bilgisayar dilbilimcisi James Pustejovsky, zihnin, her öğeyi dört neden bağlamında anladığını söyleyen Aristoteles'in haklı olduğunu ileri sürer: Bunu kim ya da ne doğurdu; neyden meydana geliyor; biçimi nasıl; ne işe yarar.[56] *İyi* ve *hızlı* (iyi yol, hızlı yol) gibi sıfatların ve *başlamak* (sandviçine başladı, kitaba başladı) gibi yüklemlerin tercümanı, ismin kavramsal yapısında nesnenin kullanılma niyetini belirten kısma iner (yollar araba sürmek içindir, sandviçler yemek içindir, kitaplar okumak içindir) ve *iyi* sıfatının ve *başlamak* fiilinin bu kısma atıfta bulunduğu yargısına ulaşır. Bunun yerine, bir sayma adı kütle adı olarak kullanıldığında (*gömleğinin her yerine sucuk bulaşmış* tümcesi gibi), tercüman, o şeyin neyden meydana geldiğine ilişkin tanımı seçer; bir kez daha, yeni bir isim anlamı falan

[55] Pylkkänen, Llinâs ve Murphy, 2006.
[56] Pustejovsky, 1995.

gerekli değildir. Burada elimizde olan, Rigelce filemke gibi çokbiçimli bir çokanlamlılık değildir; sözcüğün içini sondayla araştırmaya ve anlam bileşenlerinden birini seçmeye yarayan birkaç şema iş görecektir.

Red hair [kızıl saç] tamlamasındaki *red* [kırmızı/kızıl] sözcüğünün tam gayri nizamiliği ile *iyi yol* tamlamasındaki *iyi* sıfatının tam tahmin edilebilirliği arasında bir yerde, bu ikisinin etkileşimini içeren örnekler buluyoruz.[57] Bu etkileşimler, fiilin yorumlanışında değişime yol açan nöbetleşim kurallarına benzeyen sözlüksel nöbetleşim kurallarından türüyor (örneğin harekete neden olmaktan değişime neden olmaya geçiş). İsim çokanlamlılığı vakasında, ürün adının, üreticiye atıfta bulunmasına ya da üretici adının ürüne atıfta bulunmasına imkân tanıyan bir kural (*Honda*, *New York Times*), açıklık belirten bir sözcüğün o açıklığın kapağı için kullanılmasını mümkün kılan bir kural (kapı, pencere), hayvan belirten sözcüğün hayvanın etine atıfta bulunmasına izin veren bir kural (kuzu, kaz, kılıç balığı) var olabilir. Gerekli kuralların sayısı yüksektir ama çok çaba gerektirmezler.

Bu noktada, Radikal Edimbilimin savunucuları, bu "kuralların" düzmece olduğu itirazını yöneltebilir; bunların sadece, ihtiyaç ortaya çıktığında sözcüğün anlamını büken, esneten sağduyunun anlık görüntüleri olduğunu söylerler. Bu kuralların gerçekten de dil makinesinin parçası olduğunu göstermek için, dilin başka mekanizmalarıyla münasebetleri olduğunu göstermek şart, özellikle de sağduyuyu ve iletişim kurma arzusunu hüsrana uğratacak şekillerde münasebet kurdukları gösterilmeli.

Nizami çokanlamlılığın başka dil aygıtlarına kenetlenmesinin usullerinden biri, sözcüklerin sırf anlamlarından ziyade *biçimlerine* gösterdiği duyarlılıktır. Bazı örneklerde çokanlamlılık, sesle kuşatılır, kısıtlanır. Örneğin milliyete işaret eden sıfat, o milletin insanlarına atıfta bulunan bir çoğula dönüştürülebilir, tıpkı *the Swiss* [İsviçreli], *the Spanish* [İspanyol], *the Dutch* [Hollandalı], *the French* [Fransız], *the Japanese* [Japon] gibi. Fakat bu kural sadece iki koşulda geçerli: Sıfat, ıslıklı sesle bittiğinde (*the Swiss*, *the Spanish* diyebilirsiniz, ama **the German*, **the Coptic*,

[57] Apresjan, 1973; Jackendoff, 1990; Lehrer, 1990; Ostler ve Atkins, 1992; Pustejovsky, 1995.

**the Belgian* – Almana, Kıptiye, Belçikalıya atıfta bulunmazsınız) ve İngilizce dışı bir ses örüntüsü barındırıyorsa (*Hausa, Tuareg ya da Wolof* sözcüklerindeki gibi). Kimi vakalardaysa çokanlamlılık biçimbilimsel yapıyla sınırlanır (sözcüğün, kökten ve eklerden hareketle oluşan yapısı). Örneğin yönetim biçimlerine atıfta bulunan isimlerin kapsamı, fiili durumu içine alacak şekilde genişletilebilir, mesela *demokrasiler, tiranlıklar, oligarşiler, monarşiler, diktatörlükler* deriz. Ama isim -izm ekiyle bittiğinde bu olmaz: Faşist devletlere *faşizmler* ismiyle atıfta bulunamazsınız, üstelik dünya haritası *komünizmlerle, Marksizmlerle, Maoizmlerle, İslamizmlerle, totalitarizmlerle* bezeli değil.[58] Çokanlamlılığın dilbilgisiyle iç içe geçmesi, Amerikalılar ile Britanyalıların ortak dilleri vasıtasıyla ayrılmalarının onca yolundan birinde de görülüyor. Bir ürün, ismini işverene verdiğinde, ABD'de bu isim tekil haldedir (*The Globe is expanding its comics section – The Globe*, mizah kısmını genişletiyor), Birleşik Krallık'taysa çoğul haldedir (*The Guardian are giving you the chance to win boks – The Guardian*, size kitap kazanma şansı tanıyor).

Nizami çokanlamlılık ayrıca titiz anlambilim kısıtlarıyla da sınırlanmıştır. Ülkeye, devlete ya da önderliğine atıfta bulunurken *France* [Fransa] sözcüğünü kullanabilirsiniz, ama halkına aynı sözcükle atıfta bulunamazsınız: *Fransa çok tıkınıyor ama şişmanlamıyor* demek tuhaf kaçar. *Bir gazete* ya da *dergi* için çalışabilirsiniz, ama *kitap* ya da *film* için çalışamazsınız. Yenebilir nesnelerin sözcükleri, bunlar ezildiğinde oluşan balçık için kullanılabilir (biraz havuç, biraz sombalığı, biraz elma, biraz yumurta), ama nesneler tek tek değil de kümelenmiş halde geliyorsa kullanılamaz. Meksika restoranlarında *refried bean* değil *refried beans* [fasulye kavurması] servis edilmesinin, Hint restoranlarında servis edilen püreye *lentil* değil *lentils* [mercimek] denmesinin sebebi budur.[59] Dolayısıyla çokanlamlı isimlerin nöbetleşimli fiillere benzediğini görüyoruz: Anlaşılmaya müsait herhangi bir inşanın içine paldır küldür atlamıyorlar, bunun yerine tertipli mikro-sınıflara yazılıyorlar ya da bu sınıflardan uzak duruyorlar.

---

[58] Ostler ve Atkins, 1992.

[59] Ostler ve Atkins, 1992. Ostler ve Atkins daha da özgül bir mikro-sınıf ileri sürerler: baklagiller ya da bakla tanelerinin tohumları. Bence bu sadece yığın, çünkü kiraz hoşafına *cherry* değil *cherries* denir.

Çokanlamlılığın, sırf makul anlamlarla değil fiili sözcüklerle sarmaş dolaş olmasının bir yolu daha var. Dil, ilintili anlam takımı içinde bir anlam yuvasını belirleyen sözcüğü zaten barındırıyorsa, o sözcük, nizami çokanlamlılık kuralı tarafından oraya gönderilecek tüm yabancı unsurları engeller. (Çekim eklerinde benzer duruma rastlıyoruz; gayri nizami *mice* sözcüğü, nizami *mouses* sözcüğünün yolunu tıkar.) Taşıt isimlerinin esnetilmesiyle oluşturulmuş yolculuk fiillerine gelince, *ferry, truck, cycle, canoe, motorcycle* [vapurla karşı yakaya taşımak, kamyonla yük taşımak, bisiklete binmek, kano sürmek, motosiklete binmek] fiillerini kullanabilirsiniz, ama *car* ya da *plane* [araba ya da uçak] diye fiiller yoktur, çünkü elimizde zaten *drive* ve *fly* [araba sürmek, uçmak] fiilleri bulunuyor. *Tavuk* yiyoruz deriz, ama *sığır, dana, koyun, domuz, geyik* yiyoruz demeyiz, bunun yerine *biftek, dana eti, koyun eti, domuz eti, geyik eti* yeriz (Yeni Zelanda'da *cervana* diyorlar). Yeri gelmişken belirtelim, pek çok insan, bu ikililerin (hayvan için Germence sözcük, eti için Fransızca sözcük), Anglo-Sakson köylülerin hayvan bakımıyla uğraştığı, ama sadece Norman efendilerin hayvan eti yediği zamandan kaldığına inanıyor. Bu kuram, Sör Walter Scott'ın *Ivanhoe* romanından türemiştir. Kitapta soytarı Wamba, domuz çobanına şunu açıklar:

> Bana kalırsa, domuz eti [*pork*], Norman Fransızcası bir sözcük; hayvan yaşarken, Sakson kölenin sorumluluğundayken, Sakson adıyla bilinir (swine – domuz); ama şatonun büyük salonuna götürüldüğünde bir Normandır artık o ve domuz eti denir... Eski Alderman Öküzü, senin gibi serflerin, kölelerin sorumluluğundayken Sakson lakabını korur, ama onu çiğnemeye yazgılı tapılası çenenin önüne geldiğinde artık adı biftektir, şimdi ateşli bir Fransız sevgilidir. Keza Mynheer danası Monsenyör de Veau olur: Bakım gerektiğinde Saksondur, zevk meselesi haline geldiğinde Norman ismi alır.

Bu öykü albenili, ama tarihçi dilbilimciler, kuramın doğru olmadığını söylüyor; Anglo-Sakson ve Fransız sözcükler, yüzyıllar sonrasına dek birbirlerinden ayrılmayacaktı.[60] Gerçek olan şu ki insanlar, yeni anlamlara sahip sözcükleri kullanırken hovarda değildir. Çok sayıda sözcüğün geleneksel anlamlarını öğrenirler, ge-

[60] Burchfield, 1995.

nellemelerinin çoğunu, mevcut geleneksel anlamların çevresinde yoldan sapan, epey kullanılmış oluklara yönlendirirler.

Peki, 14 numaralı masada oturan, hesabı beklerken parmaklarıyla masayı tıklatan jambonlu sandviç hakkında ne demeli? Aklı başında hiçbir dilbilimci, sandviçleri insanlara dönüştüren bir kural önermez, sargı bezlerinin değiştirilmesi gereken safra keselerinden bahsetmez. İnsanlar bazen sözcükleri gerçekten Lewis Carroll'ın Humpty Dumpty karakteri misali esnetir. Dumpty, "bir sözcük kullandığımda, ben ne istiyorsam o anlama gelir," diyordu. Fakat şu önemli eklemeyi de yapar: "Bir sözcüğe çok iş yüklediğimde, her zaman fazladan ödeme yaparım." Dili konuşan kişi, bir sözcüğü hakikaten alışılmışın dışında yonttuğunda, dinleyici düz anlama ulaşmak için sözcüğün kendi zihnindeki halini çaba harcamaksızın eğip bükmez. Bunun yerine, dili konuşanın elindeki kare şekilli mıh ile dinleyenin elindeki yuvarlak delik arasında uyuşmazlık olur. Bu uyuşmazlığın *kendisi*, koşut bir mecrada bilgi nakleder. Aslında, dili konuşan kişinin yeni kullanımı ile dinleyicinin elindeki sabit anlam arasındaki tahmin edilebilir sürtüşme, dile keskin tadını, eğlencesini kazandıran unsurdur. Güzel adlandırma (örtmece) ile kaba adlandırmanın (kasten hakaretamiz konuşma), satırlar arasına sıkıştırılmış altmetinlerin, mesajların, kelimelerle yapılan mizahın ve sözcük oyunlarının, edebi eğretilemenin kaynağı budur. Haydi hepsine tek tek değinelim.

Örtmece ile kaba adlandırma. Garson, müşteriyi sandviç diye nitelediğinde, nefes tasarrufu yapıyor değil. Kuru bir nükte yapıyor, normalde yaltaklandığı müşteriyi, tek gerçek ortak ilgi alanları olan itibarsız bir metaya indirgiyor. Keza, hastayı, hastalıklı organı kefesine koymak, meslekten sağlıkçıların kara mizahının parçasıdır (çalışırken kendilerine engel olabilecek acıma ve sarsılma duygularını dengeleyen ağırlık olarak), örneğin ölümcül hastaya *lavabo gideri*, bağırsaklara hâkim olamamayı *Kod Kahverengi*, hastanın mali durumunu kontrol etmeye *cüzdan biyopsisi* denmesi gibi. Patronun ya da hastanın eşinin işitebileceği mesafedeyken garsonun ya da stajyer doktorun muhtemelen jambonlu sandviç/safra kesesi inşasını kullanmayacak olmasının sebebi budur. Aynısı, sayma isimlerini kütle isimlerine dönüştüren zihinsel öğütücü için de geçerli. *Arabayı geri geri sürerken, yolun her yerine kedi saçıldı* sözündeki gibi. *Etin* eşanlamlısı olmanın öte-

sinde, *kedi* sözcüğünün bu kullanımı, hastalıklı bir mizaha işaret ediyor. Duyarlı insan, merhum kedinin sahibi yanında böyle bir lafı söylemekten kaçınır.

Genelde, bir kişiye vücut kısmıyla, fiziksel özellikle ya da tipik bir teçhizatla yani düzdeğişmece yoluyla atıfta bulunmak, kaba adlandırmadır. Bu, pek çok ırk lakabı için geçerli (Asyalı için *slope* ya da *slant* [*çekik gözlü*], Yerli Amerikalı için *redskin* [*kızıl derili*], Meksikalı Amerikalı için *wetback* [*terli sırt*] denmesi), kadınlar için kullanılan kadın düşmanı terimler (*a skirt, a broad, a piece of ass – eksik etek, yollu, piliç*), iş sahiplerine yakıştırılan saygısızca isimler (şirket bürokratı için *suit* [takım elbise], atlet için *jock* [spor delisi], tamirci için *wrench* [alet edavat]). Bu, iye-yükseltme inşasının ardındaki zihniyetin bir uzantısıdır. Bu inşada insanlar, vücut kısımlarından fazlası olarak algılanır. Bunun uzantısı olarak, kişiyi bir vücut kısmına (ya da bir eşyaya) indirgemek, onun kişi olduğunu gizliden gizliye yadsımak demektir.

Bunun aksine örtmeceler, çoğunlukla kişiye şemsiye bir tabirle atıfta bulunur; akla ilk gelenden daha kapsayıcı bir kategoridir bu. Şemsiye tabirler gerçekte düzdeğişmece misali çokanlamlılık örnekleri olmasa da, duygusallığa çalan konuşmalarda kullanılmaları, kelimeler arasında yapılan tercihlerin nasıl psikolojik fark yarattığına örnektir. Kipling, bir şiirini, "erkek olacaksın oğlum" mısraıyla bitirdiğinde ve Sojourner Truth 1851'deki cüretkâr konuşmasında "ben kadın değil miyim?" dediğinde, bariz olan bir hususu göze sokuyor değillerdi. *Erkek* ve *kadın* terimlerini, genç erkeklere ya da Afrika kökenli Amerikalı kadınlara normalde reva görülmeyen itibar derecesini bahşetmek amacıyla kullanıyorlardı. Her cinsiyetin bu genel betimleyicileri şarkılarda da gururla dile getirilmiştir: Muddy Waters'ın "Erkeksi Oğlan," Steve Winwood'un "Ben Erkeğim," Helen Reddy'nin "Ben Kadınım, Bırakın da Kükreyeyim," Peggy Lee'nin (daha sonra Miss Piggy'nin) "Ben Kadınım (K-A-D-I-N)" şarkılarının nakaratlarında. Bu etki, *renkli tenli kişi* örtmecesinde ve Yidiş-İngilizce karmasındaki *mensch* kelimesinde de görülebilir. Mensch aslen "insan" anlamına gelir, ama artık alışılmışın dışında olgunluğa ve nezakete sahip kişilere atıfta bulunuyor.

Methetmek için şemsiye tabirlerin kullanılması, cansız nesnelerin isimlerinde de görülebilir. Pazarlama müdürleri çoğunlukla

ürünlerine gösterişli lakaplar takmaya uğraşır, mesela sürüş makinesi (araba), fotoğrafik aygıt (fotoğraf makinesi), güzellik kalıbı (sabun), diş temizleme sistemi (diş fırçası olsa gerek). İnsanları ve ürünleri niteleyen şemsiye tabirlerin kulağa daha itibarlı gelişinin sebebi açık değil. Belki de bu, kişiye fiziksel bir kısımla ya da özellikle atıfta bulunmanın yarattığı itibarsızlığın ayna görüntüsüdür. Soyut bir öz ya da arketip, bir varlığı özgül bir sınıfa tahsis eden mutat somut tikellerden daha saf, daha asil görülür. Fakat sebep ne olursa olsun, genel kurala göre düzdeğişmece aşağılar, şemsiye tabirler yüceltir.[61]

Altmetinler. Pek çok beşeri bilim akademisyeni *X'in İcadı* ya da *X'in İnşası* isimli kitaplar yazdı. Burada X, kelimenin gerçek anlamıyla icat ya da inşa edilen bir şey değildir; örnekler arasında gelenek, aşk, insan, Amerika, gerçeklik var. Bu akademisyenler, *icat* ve *inşa* sözcüklerinin anlamını sulandırıp "köken" manasına çekmeye çalışıyor değil. Dinleyiciler, bağlama uygun beklendik yorumu devreye soksa bu mana çıkar. Akademisyenler, okurları, normalde doğal varlık saydıkları şeyin aslında tarihsel bir yaratım olduğuna, dolayısıyla baştan yaratılabileceğine uyandırmaya çalışıyor; *icat* ve *inşa* sözcüklerinin anlamı, okurların zihninde kendi mevkiini kaplamasa bu altmetin gözden tamamen yiterdi. Aynı kamçı vuruşundan, yapay zekâ konulu kitabına *Machines Who Think* [*Düşünen Makineler*] başlığını koyan yazar Pamela McCorduck da yararlanmıştır.

Sözcük oyunu. Mizahçılar, dinleyicilerini, anormal bir algıdan yorumlanabilir bir algıya geçmeye zorladığında, saygınlık derecesindeki zıtlık, eğlencenin tetikleyicisi olur. W. C. Fields'ın şu diyaloğuna bakalım:

> DON: Bill, akrabanı kaybetmek zor olmalı.
> W.C.: Hemen hemen imkânsız.[62]

Lady Bracknell, *The Importance Being Earnest* [*Dürüst Olmanın Önemi*] adlı kitabında aynı muğlaklıktan faydalanır: "Anne babanızdan birini kaybetmek, Bay Worthing, talihsizlik sayılabilir; ama ikisini birden kaybetmek umursamazlığın daniskasıdır."

---

[61] Allan ve Burridge, 1991.

[62] *You Can't Cheat an Honest Man* filminden.

Burada espri, çokanlamlı *kaybetmek* sözcüğünün yarattığı algılar arasındaki sürtüşmeden kaynaklanıyor: "bir eşyayı yitirmek," "sevdiğin bir kişinin ölmesi," "takipçiyi ekmek." Eğer sözcüğün idrak edilişi, esnek anlamı otomatik olarak en uygun algının kapsamına sokuyorsa, görgülülük ve haysiyetsizlik algıları arasında çatışma gerçekleşmez. Şakanın işe yaraması için bu çatışma gereklidir. (Bu durumda kimse, neden Mae West'in, "evlilik harika bir kurum, ama bir kuruma* girmeye henüz hazır değilim" dediğini anlamazdı.)

Edebi eğretileme. Nabokov'un "İpekkuyruk cesedinin gölgesiydim/pencere camının sahte gök mavisinde" ya da Tom Lehrer'in "az sonra yaşam usturasından aşağı kayacağız" sözleri misali, yazar çarpıcı bir eğretileme kullandığında, bir önermeyi ("keyfim yok" ya da "hayat zor" gibi) bildirmenin hizmetine yeni kelimeler sokuyor değil. Yazar, o sözcüklerin düz anlamlarından, dinleyicileri sarsıp konuyu normal gidişata kıyasla duygusal açıdan daha yoğun biçimde görmeye sevk etmek, sanatçının onları kasten sarsıp bu rahatlık hissinden sıyırdığını fak etmelerini sağlamak için faydalanıyor. Beşinci Bölümde bu konuya yine değiniyoruz. Edebi eğretilemeleri ele aldığımızda, ölü eğretilemelerden farklarını irdeleyeceğiz. Şimdilik, kaba adlandırma, altmetin, sözcük oyunu gibi edebi eğretilemede de geleneksel algı ile beklenmedik algı arasında ortaya çıkan sürtüşmenin, zihinde geleneksel bir algının var olduğunu, ama o an hangi yorum en makulse ona dönüşen bir öbek olmadığını gösterdiğini belirtmek yeterlidir.

Radikal Edimbilim, sözcük anlamlarının, bağlama göre savrulan ham hayaller olmasını gerçekten gerektiriyor mu? Bu görüşün yandaşları, çokanlamlılığı açıklarken sözcük anlamlarını inkâr ettiğinde, beklenmedik sözcük kullanımlarının düz anlamlarının nasıl sezildiğini açıklayamamanın bedelini gerçekten ödüyorlar mı? Bu soruları yanıtlamanın yollarından biri, bağlaşımcı modellemeciler James McClelland ile Alan Kawamoto'nun tasarladıkları Radikal Edimbilim bilgisayar simülasyonuna bakmaktır.[63] Bilgisayar simülasyonunun meziyeti, sansürlenmemiş varsayım kümesinin içerimlerini görmeyi sağlamasıdır. Onların modeli sa-

---

* Institution (kurum) sözcüğünün tımarhane anlamı da var –çn.

[63] McClelland ve Kawamoto, 1986.

hici bir trambolindir; Radikal Edimbilimin tam bir uygulamasıdır ve şaşırtıcı davranışı için bahaneler eşliğinde sunulmuyor.

McClelland ve Kawamoto, çokanlamlı sözcüklerin bağlam içindeki çözünürlüğünü modellemek istiyorlardı, mesela *Luke makarnayı çatalla yedi* ya da *Luke makarnayı istiridye sosuyla yedi* tümcelerindeki farklı anlamlar ya da *Top camı kırdı* ve *Oğlan camı kırdı* tümcelerinde öznenin üstlendiği farklı roller gibi. Radikal Edimbilimle uyum içinde, anlamın sabit temsillerinin, bu iş için fazlasıyla katı ve hantal olduğunu, yapılandırılmış temsilleri yönlendirmekten ziyade özellikleri özelliklerle bağdaştıran yapay nöron ağlarınınsa işi yapacak yeterlikte esnek olduğunu ileri sürdüler.

Modelcilerin kurduğu ağ, tümce içinde sözcükleri girdi olarak alıp kimin kime ne yaptığına ilişkin yorumu çıktı olarak verecek şekilde tasarlanmıştı. Girdi, sinir hücresine benzeyen bin birimlik bankadan meydana geliyordu. Bu birimlerin her biri, fiilin anlamının bir özelliğini ("yoğun eylem" ya da "kimyasal değişikliğe yol açar" gibi) ya da tümce eşlerinden birinin bir özelliğini temsil ediyordu ("özne yumuşak," "özne orta boy," "nesne katı," "nesne dişi" gibi). Çıktı 2500 birimden meydana geliyordu ve her birim, tümcenin yorumlarından birinde bir katılımcının oynadığı rolün bir özelliğini temsil ediyordu, mesela "nedensel eyleyici yuvarlak" (bu, top-camı-kırar olayına uyuyor) ya da "kırpma olayının aygıtı sert" (bıçak-kâğıdı-keser olayına uyuyor) gibi. Özelliklerin cinse özgü genel nitelikleri mahsus yerleştirilmişti, böylece her özelliğin, ilintili pek çok yorumda arzı endam etmesi mümkün kılınıyordu. Modelde tek tek sözcük anlamlarının temsilleri yoktu, sadece girdi ile çıktı arasındaki bağlantıların sıkışık bir düzenlenişi söz konusuydu. Bu bağlantılar, bir idman usulüyle güçlendirilmişti. Öğretmen, modele, doğru yorumlarıyla birlikte binlerce tümce sunuyordu, böylece model, hangi olay türlerini hangi katılımcı türlerinin icra ettiğini öğreniyordu. Sonuçta, bilgisayar modeli, *makarnayı çatalla yedi* tümcesinde *ile* sözcüğünün doğru şekilde "alet" anlamında alınmasını zorluyordu (çünkü katı şeylerin, alet olarak kullanılma eğilimini öğrenmişti), *makarnayı istiridye sosuyla yedi* tümcesindeyse *ile* sözcüğünün doğru şekilde "eşlikçi" anlamında alınmasını zorluyordu (çünkü yumuşak şeylerin yiyecek olarak kullanılma eğilimini öğrenmişti).

Maalesef, model, bu çevikliğinin bedelini ödemiştir. Sözcüğün anlamına ilişkin bilgisi işlenmeye öyle yatkındı ki herhangi bir şekilde olağan dışı bir tümceyle karşılaştığında, bunun anlamını, eğitiminden kaptığı en yakın basmakalıba uyacak şekilde eğip büküyordu. *Kurt tavuğu yedi* tümcesi verildiğinde, öğünü, "pişmiş tavuk eti" olarak yorumluyordu, çünkü *yemek* fiilinin ardından geldiğinde *tavuk* sözcüğü genelde buna atıfta bulunur. *Plate broke* [*tabak kırıldı*] tümcesi verildiğinde, *plate* [tabak, levha] sözcüğünü "vazo ya da pencere" diye yorumluyordu, çünkü bunlar kırılmaya meyillidir. *John Mary'ye dokundu*, dendiğinde, *dokunmak* yüklemini "vurmak" olarak yorumluyordu, çünkü pek çok dokunma hadisesi, bir hareketten kaynaklanır. *Bat broke the window* [yarasa ya da beysbol sopası, pencere camını kırdı] tümcesi verildiğinde, ki cama uçarak dalan bir hayvan (yarasa) ile cama savrulan nesne (beysbol sopası) arasında bir muğlaklık söz konusudur, melez bir anlam yaratıyordu: "Yarasa, beysbol sopasıyla camı kırdı." İnsanlar bu yorumu yapmaz. Anlamlar, kurallardan ve önbilgiden elde edilmek yerine beklentiler ve bağlam tarafından şekillendirildiğinde elde edeceğiniz budur: Sevgi dolu bir erkek, karısını dövüyor diye yanlış yere suçlanır, sopa sallayan bir *Vespertilio pipistrellus*'la karşılaşırız.

Bana kalırsa Radikal Edimbilim, dilin temel tasarım tarifnamesiyle ters düşüyor. Dil bir kaldıraçtır. Bunun sayesinde şaşırtıcı olguları, tuhaf yeni fikirleri, hoş karşılanmayan haberleri, dinleyicinin hazırlıklı olmadığı başka düşünceleri aktarırız. Bu kaldıraç, sert bir sopa ve sağlam bir dayanak noktası gerektiriyor. Tümcenin anlamı ve bu anlamları destekleyen sözcükler, kurallar böyle olmak zorunda. Eğer anlamlar bağlam içinde serbestçe yorumlanabilseydi, dil, pısırığın teki olur, dinleyicilerin zihnine yeni fikirler sokma işinin altından kalkamazdı. Dil, örtmece sözlerde, sözcük oyununda, altmetinde ve eğretilemede düz anlamı dışında kullanıldığında bile özellikle de o usuller içinde kullanıldığında, sözcüklerin düz anlamının, dili konuşan kişinin niyetiyle ilgili makul tahmine toslamasıyla birlikte dinleyicinin zihninde uçuşmaya başlayan kıvılcımlara yaslanır. Sekizinci Bölümde, toplumsal yaşamımızın büyük kısmının, bu toslaşmalar vasıtasıyla zımnen müzakere edildiğini göreceğiz.

DİLSEL BELİRLENİMCİLİK

Isaac Bashevis Singer'ın "Chelm'in Büyükleri ve Genendel'in Anahtarı" adlı çocuk öyküsü, aptalların yaşadığı uydurma bir köyü konu eden Yidiş folklor külliyatından uyarlanmıştır. Bu öyküde büyükler, krem peynir kıtlığıyla boğuşur. Bu kıtlık, börek çörek yiyecekleri bayramın kutlanmasını aksatacaktır. Büyükler, "sakallarını çekiştirdi, alınlarını ovuşturdu. Saksıyı çalıştırdıklarının göstergeleridir bunlar." Sonunda birinin aklına şu fikir gelir: "Suya krem peynir, krem peynire su denmesini getiren bir yasa çıkaralım. Chelm kuyularında bol bol su olduğundan, her ev kadınında fıçı dolusu krem peynir olacaktır." Anlatıcı, bu yasa sayesinde "Chelm'de 'krem peynir' kıtlığı yaşanmadığını, ama kimi ev kadınlarının, 'su' kıtlığından yakındığını" belirtir. "Ama bu, bayramdan sonra çözülmesi gereken yeni bir sorundur."[64]

Öykünün mizahı, insanların, gerçekliği, bunu betimleyen sözcüklerden bağımsız olarak anladığını bilmemizden kaynaklanıyor. Fakat sözcükler vasıtasıyla düşüncelere zorbalık edilemeyeceğini sağduyumuz gereği biliyor olsak da, pek çok insan, akılcı çerçevede düşünürken bunun zıddı bir inanç benimser. İnsanların konuştuğu dilin, düşünme usullerini denetim altında tuttuğu görüşü (dilsel belirlenimcilik), fikri âlemde tekrar tekrar boy gösteren bir konudur. Yirminci yüzyıl davranışçıları arasında rağbet görüyordu. Bunlar, "inanç" gibi elle tutulmaz düşüncelerin yerine, gerek insanlar arasında dile getirilen, gerek sessizce mırıldanan sözcükler misali somut yanıtlar geçirmeyi istiyordu. Bu görüş, Whorf ya da Sapir-Whorf varsayımı kisvesinde (dilbilimci Edward Sapir ile öğrencisi Benjamin Lee Whorf'un adları verilmiştir), 1970'lerin ilk yarısında dil üzerine verilen derslerin başlıca konu başlığıydı. Bu dönemde halkın bilincine de nüfuz etmiştir. (Bu kitabı kaleme alırken, insanlara, kitabın "dil ve düşünce" üzerine olduğunu söylemem gerekti, çünkü kitabın, dilin düşünceye nasıl *şekil verdiği* hakkında olduğunu varsayıyorlardı; onlara göre dil ile düşünce arasındaki ilişki ancak böyle olabilirdi.) Katışıksız düşünceyi araştırmayı mümkün kılan, psikoloji alanındaki biliş devrimi ve dilin kavramlar üzerindeki mütevazı etkisini gösteren pek çok araştırma, 1990'lara gelindiğinde bu varsayımın canına

[64] Singer, 1984.

okumuş gibi görünüyordu. *The Language Instict* [*Dil İçgüdüsü*] adlı kitabımda bu varsayımın ölümünü ilan ettim. Fakat kısa süre önce diriltildi. Günümüzde "yeni-Whorfçuluk," psiko-dilbilimde faal bir araştırma başlığıdır. Dilin düşünceyi belirlediğini gösterdikleri iddia eden yakın tarihli birkaç araştırma basın yayında geniş çaplı yer bulmuştur.[65]

Dilsel Belirlenimcilik, kavramsal anlambilimle karşılaştıracağım üçüncü radikal kuram olacak. Kavramsal anlambilime göre, sözcüklerin ve tümcelerin anlamları, soyut bir düşünce dilindeki formüllerdir. Dilsel Belirlenimciliğe göre, konuştuğumuz dil, düşünce dilidir ya da düşünceyi yapılandırmanın başlıca usulüdür. En baştan söylememe izin verin: Dilin düşünceyi *etkilediği* kesin; en basitinden, kişinin sözcükleri başka birinin düşüncelerini etkilemiyor olsa, koca dil faydasız olurdu. Asıl mesele şu: Acaba dil düşünceyi *belirliyor mu*, acaba konuştuğumuz dil, belirli düşünceleri aklımızdan geçirmemizi zorlaştırıyor ya da imkânsız mı kılıyor yoksa düşünce usulümüzü şaşırtıcı biçimde ya da birtakım neticeler doğuracak şekilde mi değiştiriyor? Dilsel Belirlenimciliğin asap bozan sorunlu yanı, dilin düşünceyle ilişkili olabileceği pek çok usulün, bulanıklaşmaya meyletmesidir, ayrıca sıradan gözlemler çoğunlukla sıra dışı keşif diye parlatılır. *Newsweek* dergisinin, İngilizceye kıyasla Eskimo dillerinde kar için daha fazla kelime olup olmadığını ele alan bir araştırmayı bildirmesi üzerine yazar Jerry Adler şuna dikkat çekiyordu:

> Bu sıradan gözlemin, çoğu sosyal bilimcinin kendi eğitimlerinden kalan bir avuç olgudan biri olarak boy göstermesinin nedenini anlamak güç değil. Kavraması basit olan içerimleri öyle muazzamdır ki psikolojiye giriş dersini içi geçmeden dinleyen herkes kendini yeni Descartes sanabilir. Çünkü İngilizce konuşanların tek kategori halinde kümelediği şeyler için Eskimolar türlü türlü sözcük kullanıyorsa, dünyayı aslında farklı algıladıkları ortaya çıkmaz mı? Eskimo olmayanların, en azından kü-

[65] Gentner ve Goldin-Meadow, 2003; Gumperz ve Levinson, 1996. H. Fountain, "Proof Positive That People See Colors with the Tongue," *New York Times*, 30 Mart 1999; G. Cook, "Debate Opens Anew on Language and Its Effect on Cognition," *Boston Globe* 14 Şubat 2002; "Language Barriers: Can a Concept Exist Without Words to Describe It?" *Economist*, 19 Ağustos 2004.

> rek dolusu balçığı atmaya çalışana dek hiç fark görmediği yerde, Eskimoların, donmuş çökeltinin tüm biçimleri arasındaki birliği kavrayamadığını göstermez mi? Sanki, bu (kürek değil fikir) ağır değil de nedir?[66]

Aslında, Yupik ve İnuit gibi dillerde karı niteleyen sözcük sayısı muhtemelen İngilizcedekinden fazla değildir (nasıl saydığınıza göre değişir), fakat bu pek de önemli değil.[67] Eskimoların, kar çeşitlerine daha fazla dikkat ettiği, çünkü *kar için daha fazla sözcüklerinin var olduğu* düşüncesi öyle allak bullaktır ki (Eskimoların kara dikkat kesilmesiyle ilgili *başka bir neden* aklınıza geliyor mu?) sağduyuyu aşıp tattırdığı zeki olma hissi olmasa ciddiye alınacağına inanmak zor. Eskimo kar sözcüklerinin Whorfçu açıklaması, neden-sonuç ilişkisini terse çevirmekle kalmaz, sözü geçen halklar arasındaki bilişsel farkların derinliğini de abartır. *Newsweek*'in belirttiği gibi Eskimolar normalde kar çeşitlerine daha fazla ilgi gösterse bile Eskimo olmayanların bu farkları saptaması için tek gereken, bir kürek dolusu balçıktır.

Dil ile düşünce arasında bağlantı kurmanın pek çok yolu var. Bunlardan bazıları sıradan, bazıları sıra dışıdır. Sıra dışı versiyonları, insanları heyecanlandırırken, sıkıcı versiyonları keşiflerle tutarlılık sergilediğinden, bunları tasnif etmek elzemdir. Whorfçu varsayımın beş sıradan versiyonuyla başlayalım:

1. Dil düşünceyi etkiler, çünkü bilgimizin büyük kısmını okuma ve sohbet yoluyla elde ederiz. Örneğin insanların, "Salı" kavramını, Sezar'ın Galya'yı fethettiğini ya da asıl günah öğretisini, dil aracılığıyla başka insanlardan öğrenmeksizin bilmesi muhtemel değil. Whorfçu varsayımın bu versiyonu bütünüyle önemsizdir, çünkü kimsenin şüphe etmediği üzere, dilin, insan ilişkilerinde önemli olduğu tespitiyle birlikte dilin ne olduğunun (iletişim vasıtası) tekrar ifade edilmesinden ibarettir, ki dilin iletişim vasıtası olduğundan kimse şüphe duyamaz.

2. Azıcık daha ilginç olanı, tümcenin, kimin kime ne yaptığını aktarmaya ilaveten, olayı *çerçevelendirebilmesi,* insanların olayı yorumlama usulünü etkilemesidir. Önceki bölümde örnekten geçilmiyordu: İnşa seçimi, dinleyicilerin bir olay hakkında, suyun

---

66 *Newsweek*, 22 Temmuz 1991.

67 Pullum, 1991.

hareket etmesini mi yoksa bardağın dolmasını mı sağlıyor, kendiliğinden mi oluyor yoksa meydana gelmesine neden mi olunuyor diye düşünmesini belirleyebilir. Sözcüklerin bir olayı çerçevelendirme yeteneği belagat ve ikna alanlarında uzun süredir kullanılıyor (kürtaj meselesinde özgür tercih yanlılarına karşı yaşamdan yana çıkanlar, *malların paylaşımına* karşı *kamulaştırma*, *istilaya* karşı *özgürleştirme*); bunun etkilerini belgelemek kolaydır. Psikologlar Amos Tversky ve Daniel Kahneman, örneğin aciz durumda olan 600 kişiden 200'ünün hayatını kurtarma sözüyle çerçevelendirildiğinde doktorların ihtiyatlı kamu sağlığı programını tercih ettiğini (riskli olan karşısında), ama 600 kişiden 400'ünün ölümüyle sonuçlanıyor diye çerçevelenince bu programdan sakındıklarını gösterdiler.[68]

Dilin, olayları çerçevelendirme vasıtaları tedarik ettiğini görmek şüphesiz ki büyüleyici. Kitabın ana hedefi budur. Fakat bu işi yapabiliyor olması, dili iletişim için kullandığımız tespitinin (birinci versiyon) bir uzantısıdır sadece. Kimse, bir durumu, dili konuşan kişinin çerçevelendirdiği şekilde yorumlamaya mecbur edilmez (Woody Allen, çenesiyle adamın yumruğuna vurduğunu söylediğinde gülmemizin nedeni bu); kişinin söylediği herhangi bir şeye inanması da dayatılmaz (Chico Marx, "kime inanacaksın, bana mı kendi gözlerine mi?" dediğinde gülmemizin nedeni budur). Elimizde dili konuşan kişinin sözcüklerinden başka dayanabileceğiniz bir şey olmadığında, bu kişinin çizdiği çerçeve bizi ikna edebilir, tıpkı sahte şahitliğin bizi yanıltabilmesi gibi. Fakat Beşinci Bölümde göreceğimiz üzere, insanlarda, çerçeve gerçekliğe sadık mı *değerlendirmesini* yapabilecek bilişsel vasıtalar mevcut; çerçevelendirme, zihinlerini, dünyayı tek tarzla yorumlamaya kilitlemez.

3. Dilin sözcük ambarı, insanların kendi yaşamlarında meşgul olduğu, dolayısıyla üzerlerine kafa yordukları türde şeyleri yansıtır. Elbette bu, doğru kabul edilen Eskimo-kar uydurmalarının açıkça Whorfçu olmayan bir yorumudur. Whorfçu yorum, bağıntıyı neden-sonuç ilişkisiyle karıştırma yanılgısının klasik örneğidir. Kar çeşitleri ve kar sözcükleri vakasında, kar önce gelmekle kalmamıştır, insanlar kara yönelttikleri ilgiyi değiştirince, bunun so-

[68] Tversky ve Kahneman, 1981.

nucunda kar sözcüklerini de değiştirmişlerdir. Meteorologlar, kayakçılar, New Englandlılar ister dolambaçlı söz halinde (ıslak kar, yapışkan kar) ister yeni kelimeler uydurarak (sert yük, toz, serpinti) o madde için yeni tabirleri bu şekilde uydurur. Muhtemelen iş öbür türlü gerçekleşmedi; sözcük dağarcığı gösterişçileri kar için yeni kelimeler uydurmuş, böylece kendi uydurma sözcüklerinden ötürü kayakla ya da hava durumu tahmiyle ilgilenmiş değiller.

Fakat neden-sonuç ilişkisi, öteki istikamete işaret edebilir miydi? Bu kesinlikle akla yatkındır. Dile merakı olan insanlar, aşina olunmayan bir sözcükle ya da inşayla karşılaştığında, bunu öğrenmek için çaba sarf edebilirler. Bu esnada, dünyanın, normalde dikkatlerini çekmeyecek bir yanı dikkatlerine takılabilir. Fakat bu senaryoda bile süreci ilerleten, sözcüğün kendisinden ziyade insanların ilgi alanları, bilgisi, muhakemesidir. İnsanlar bir ad işittiğinde, bunun anlamını öğrenme zahmetine katlanmaları için, o adın ait olduğu kavram ailesine ilgi duyuyor olmaları şart. İnsanlar, kuş türlerini niteleyen yüzlerce ad duyabilir (*vireo kuşu*, *çalıkuşu*, *dalıcımartı* vs), fakat kuş gözlemcisi değillerse, bu sözcükler bir kulaklarından girer öbüründen çıkar. Sözcük öğrenmek için, sözcüğün temelinde yatan kavramları insanların geliştirmesi şart. *Nötrino* sözcüğüyle karşılaşıp anlamını öğrendiğimde, sırf biraz İngilizce değil bir parça fizik de öğreniyorum. Aynı husus, daha bayağı kavramlar için de geçerli.[69]

4. Dil, anlamlara başvurarak iş gördüğünden, anlamlar da başka vasıtalarla (görmek, çıkarsamak gibi) gelen düşüncelerle süreklilik sergilediğinden, kişi anlamlara gevşek bir bağlantıyla atıfta bulunurken *dil* sözcüğünü kullanıyorsa (dili meydana getiren fiili sözcüklerin, öbeklerin, inşaların aksine), o durumda tanım gereği dil, düşünceyi etkiler; dil düşüncedir. Bu hiç ilginç değil, çünkü *dil* sözcüğünü kullanmanın laçka bir yoludur, dilden başka bir aracı ortamda düşündüğümüz fikrinin ifade edilmesini bile imkânsız kılar.[70]

5. İnsanlar bir varlık üzerine kafa yorduğunda, akıllarına gelebilecek onca özelliği arasında o varlığın adı da bulunuyor. Yani

---

[69] Bloom, 1999; Pinker, 1994a.

[70] İnanıyorum ki bu, şu eserlerdeki sorundur: Bickerton, 1990 ve Spelke, 2003.

insanlara, doğru yanıtı bulunmayan, yaşamda gerçek neticesi olmayan muğlak bir soru sorulduğunda, yanıtlarını, hakkında soru sorulan şeyin adına dayandırabilirler. Örneğin size, renk yelpazesinde eşit aralıklarla dağılmış üç renk fişi göstersem (mavi, yeşilimsi mavi, yeşil diyelim) ve aynı kümeye giren ikisi hangileridir diye sorsam, elinizde yanıt verecek imkân olmadığından, dilinizde tek kelimeyle betimlenebilecek iki fişi seçersiniz.[71] Bu, Whorfçu varsayımın en yaygın sınanma usulüdür. Teknik açıdan, dilin düşünceyi etkilemesinin örneğidir, zira dil, deneycinin muğlak sorusunu yorumlamakta işe yarayan düşünceleri etkiliyor. Fakat doğru yanıtı olan problemlerde ya da sözcüğün belirleyici oyu kullanacağı kadar kusursuz bir dengeye oturmamış muğlak problemlerde muhakeme yürütmekle ilgili pek bir şey anlatmıyor.

Şimdi Whorfçu varsayımın daha ilginç iki versiyonuna bakalım. Fakat ileride göreceğimiz üzere, bunlar da Dilsel Belirlenimciliğe ulaşmakta fazlasıyla yetersiz kalıyor.

6. Herhangi bir hesaplama sistemi, kendi hesaplarının ara sonuçlarını istifleme vasıtaları barındırmalı.[72] Örneğin bilgisayarlar, ana işlemci birime sürekli bilgi sokup çıkartır, bunları geçici olarak RAM'de (rasgele erişimli bellek) ya da sabit diskte saklarlar (PC'nizi kullanırken yanıp sönen simgenin ve can sıkıcı gecikmelerin sebebi budur). İnsanların gündelik hesaplamalarından aşina olunan bir örnek, rakamları toplarken elde var dediğimiz sayıları basamakların altına, üstüne karalamaktır. Ara ürünün, diske ya da kâğıda geçirilmek yerine insan zihninde tutulmasına, psikologlar işler bellek der. İşler belleğin en canlı iki biçimi, görsel-mekânsal bloknot da denen zihinsel imgeler ve sesbilimsel döngü de denen iç konuşma öbekleridir.[73] İnsanlar, akıllarında telefon numarası tutmak için, kafadan hesap yapmak için, yol tarifine göre giderken ya da konumları hatırlarken sol ve sağ tarafa dikkat etmek için çoğunlukla sesbilimsel döngüden yararlanır. Dilin, ses ve telaffuz gibi fiziksel bir yanının olması, işler bellek ortamı olarak dili faydalı kılıyor, çünkü bilginin geçici surette beynin işitsel ve devimsel kısımlarına boşaltılmasına, daha soyut bilgiyi işleyen

[71] Brown, 1958; Kay ve Kempton, 1984.
[72] Newell ve Simon, 1972.
[73] Baddeley, 1986.

ana sistemlerde sığanın elinin serbest kalmasına olanak tanıyor. Eğer dil, karmaşık bir kavram için etiket temin ediyorsa, o kavram hakkında kafa yormak kolaylaşır, çünkü zihin, bir fikir kümesini çekip çevirirken, her bileşeniyle ayrı ayrı uğraşmak yerine bu kavramı tek paket olarak ele alır. Ayrıca kavrama uzun erimli bellekte ilave bir etiket de verebilir, sözle ifade edilemeyecek kadar karmaşık kavramlara ya da daha dolambaçlı sözlü betimlemeleri olan kavramlara kıyasla bu kavramı daha erişilebilir kılar.

Bir kavramın, kendi sözcüğüne sahip olduğunda kazandığı bir nebze ilave erişilebilirlik ile kullanılabilirliğin, doğruluk payı barındıran ve bütünüyle sıkıcı olmayan bir Whorf varsayımı versiyonu olduğunu sanıyorum. Fakat Dilsel Belirlenimciliğe çok uzaktır. Öncelikle, dildeki sözcük ambarı, insanların düşüncelerini daima kısıtlayan kapalı bir envanter değildir. İnsanlar jargonu, argoyu, özelleşmiş sözcükleri birleştirerek bilişsel gereksinimlere yanıt verdikçe sürekli kapsamı genişler (Altıncı Bölümde göreceğiz). Ayrıca bilişsel gereklerin yükünü boşaltmaya yarayan pek çok söz zinciri, bizzat dilin parçası değildir. Ağır iş yüklenmiş dilsel belirlenimciliğin yakın tarihli bir iddiasını incelerken bu önemli bir husus olacak, dolayısıyla konuyu ayrıntılarıyla sunayım.

Zihnin, bir dil cüzünü kavram tutacağı olarak kullanmasının yollarından biri sözel anımsatıcılardır. İnsanlar çoğunlukla anımsatıcıları keyfi listeler ya da kolaylıkla birbirine kaynaşan kavramlar için uydurur, mesela müzikal bir parçanın EGBDF (mi-sol-si-re-fa) notaları için "Every Good Boy Deserves Favor," amatör hava tahmini için "Red sky at morning, sailors take warning; red sky at night, sailors delight" (Sabah kızıl göğü, denizciler uyarı sayar; gece kızıl göğü denizciler sever) tekerlemeleri. Özellikle faydalı bir anımsatıcı kümesi, zihinsel aritmetiği kullanmaktır. Pek çok biliş-bilimcisi, insan zihninin, nicelik takibi için memeli atalarımızdan iki sistem miras aldığına inanıyor.[74] Bunlardan biri analog tahmin sistemidir. Bu sistemde nicelikler, kafada kesintisiz bir büyüklükle ilişkilendirilerek aşağı yukarı kestirilir, örneğin "maddenin miktarına" ya da hayali çizginin uzunluğuna

[74] Carey, 2008; Dehaene, 1997; Hauser, MacNeilage ve Ware, 1996; Wynn, 1992.

ilişkin muğlak bir his. İkinci sistem, kesin niceliklerin izini sürer, ancak üç ile dört rakamları arasında küçük bir sınır içinde. İki sistem de 9, 37 ya da 186.272 gibi hem kesin hem de büyük nicelikler hakkında kafa yormak için yeterli değildir. Bunun için kişi, çocukluğunda sayı sistemini, okulda ise aritmetik işlemlerini öğrenmelidir. Bu işlemler kâğıt üzerinde değil de akıldan yapıldığında, çizelge ya da bloknot olarak dil cüzlerinden yararlanırlar. Örneğin bellekte istiflenmiş bir mısranın zihinsel yankısı ("sekiz kere yedi, elli altı") başka bir mısrayı tetikleyebilir ("altı artı dokuz, on beş").

Dil parçalarının zihinsel aritmetikte nasıl kullanıldığı ve kullanılmadığı üzerine güzel bir deneyde, bilişsel bilimciler Stanislas Dehaene, Elizabeth Spelke ve çalışma arkadaşları, Rusça ve İngilizce bilen ikidilli kişileri, iki basamaklı sayı çiftlerini toplamayı gerektiren işlemlere çalıştırdı, bu alıştırmaları onlara iki dillerinden biriyle sundular.[75] Ardından, denekleri, alıştırmaları yaptıkları dille ya da öbür dilleriyle sınadılar. Dehaene ve Spelke, mesela 53 artı 68, 120'ye mi yakın 150'ye mi yakın tahmini yapmak gibi yaklaşık aritmetik işlemlerinde, insanların analog tahmin sistemine başvuracağını (zihinsel rakam hattı), oysa 53 artı 68 işleminin sonucu 121 midir yoksa 127 midir gibi kesinlik gerektiren aritmetik işlemlerinde sözcükleri mırıldanacaklarını öngörüyorlardı; bu vakada, alıştırma yaptıkları dildeki sözcüklerle mırıldanacaklarını tahmin ediyorlardı. Dolayısıyla katılımcılar alıştırma yapmadıkları dille sınandığında, yavaşlamaları, sözcüklerden faydalandıklarının kanıtı olacaktı, ayrıca eski alıştırmalar yerine yeni sorularla sınandıklarında yavaşlamaları yine sözcüklere başvurmalarının kanıtı olacaktı. Katılımcıların toplamı *tahmin etmesi* gerektiğinde sınama dilinin fark yaratmayacağı kesindi, fakat *tam* hesaplamaları istendiğinde fark yaratacaktı. Hoş bir takip deneyinde Dehaene ve Spelke, aynı iki işi yapan tek dilli insanların beyinlerini taradılar. Katılımcılar tahmin yaparken beynin iki yarımküresinde de mekânsal bilişe adanmış alanların etkinleştiğini, ama tam toplamı hesaplarken sol yarımkürede dille ilgili alanların etkinleştiğini buldular.

[75] Dehaene vd., 1999.

Bu, kişinin düşünme tarzının, diline bağlı olmasının örneği mi? Aslında değil. Öncelikle, deneylerde kullanılan yeteneklerin, İngilizce ve Rusça dillerinin kendisiyle hiç alakası yok. Bu yetenekler, dilin kaynaklarından yararlanan anımsatıcılara bel bağlıyor (yani sessizce mırıldanılan konuşma zincirleri), fakat o anımsatıcılar, herhangi bir dilin doğal parçası değildir; kültür tarihinde ayrıca icat edilmeleri ve konuşma anadilinde ustalaşmış kişilerin okulda bunları öğrenmesi gerekmiştir. Ayrıca işlevsel dil sistemi matematiksel uslamlama için *gerekli* değildir. "Dilbilgisiz ama Sayılara Hâkim" başlıklı makalede nöropsikolog Rosemary Varley ve çalışma arkadaşları, beyinlerinin sol yarımküresinde dilden sorumlu bölgeleri ciddi hasar görmüş üç erkeği sınamışlardı.[76] Bu adamlar tümce kuramıyor ya da anlayamıyordu, hatta sözlü ve yazılı rakam sözcükleriyle sıkıntı yaşıyorlardı. Bununla birlikte, çok basamaklı sayıları toplamakta, çıkarmakta, çarpmakta, bölmekte pek zorlanmıyorlardı, hem de eksi sayılar, kesirler, 50 – [(4 + 7) x 4] misali parantezli ifadeler dahil (*Kadının hoşlandığı adam keldir* gibi iç içe geçmiş sözdizimi yapılarına benziyor).

Bana kalırsa, aritmetik işlemlerinde zihinsel yankı kutusunun ve öteki bilinçli uslamlama biçimlerinin kullanımı, pek çok insanın, kendi anadillerinde "düşündüğünü" bildirmesinin başlıca nedenidir. Fakat bu yankılar, düşünme sürecinde başlıca olay değildir; beyinde bilgi işlemenin çoğunluğu bilinçdışı gerçekleşir. Ray Jackendoff, düşüncenin bilinçli kısmının, ham duyulardan soyut bilgiye uzanan hiyerarşide ara bir kata mensupmuş gibi göründüğünü belirtmiştir.[77] Örneğin görme yetisinde, önümüzdeki yüzeylerin, renklerinin ve dokularının kuvvetle farkındayız, ama retinamıza yansıtılan titrek, çarpıtılmış şekillerin ya da nesneleri içine alan soyut kategorilerin ("alet," "sebze" vs) farkında değiliz. Dile gelince, Jackendoff, insanların en çok dilin sesbilimsel düzeyinin farkında olduğunu (sözcükleri ve öbekleri meydana getiren hece dizileri), ses dalgasındaki ham tıslamaların ve homurdanmaların ya da bunlara anlam kazandıran soyut sözdizimi ve kavram yapılarının farkında olmadıklarını belirtir.[78] Sonuçta, dildeki sesler,

[76] Varley vd., 2005.
[77] Jackendoff, 1987.
[78] Jackendoff, 1997b.

her ne kadar zihinsel hesaplama buzdağının yalnızca görünen tepesi olsa da, uyanık halimizin farkındalığında en çok göze batan düşünce tezahürleridir.

Whorfçu varsayımın yine ilginç bir versiyonuna bakalım:

7. Her dil, kendi konuşanları, tümce kurarken ve yorumlarken dünyanın belirli veçhelerine dikkat kesilmeye zorlar. Örneğin İngilizcede, ne zaman ağzınızı açıp tümce dile getirecek olsanız, zaman kipi konusunda tasalanmanız gerekir; hakkında konuştuğunuz olay ile konuştuğunuz ânın göreli zamanları hesaba katılmalı. Türkçe gibi kimi diller, o dili konuşanları olaya birinci elden mi şahit olduklarına yoksa söylenti yoluyla mı öğrendiklerine işaret etmeye zorlar. Başka bir örneğe bakalım: İngilizcede *in* [içinde] ve *on* [üzerinde] gibi uzam terimleri, destek ile kapsama arasında ayrım yapar (az çok); Korece uzam fiilleri bu ayrımı görmezden gelir, ama içerik ile muhafaza arasındaki uyum gevşek mi (tabak içinde meyveler ya da vazo içinde çiçekler) yoksa sıkı mı (birbirine geçen Lego parçaları, kutusuna yerleştirilmiş kaset, parmaktaki yüzük gibi), onu umursar. Bir örnek daha: İngilizce fiiller (*float* [su üzerinde sürüklenmek] gibi), hareket olgusunu hareketin tarzıyla birleştirebilir, hareketin doğrultusunu ilgeçli bir sözcük öbeğine havale edebilir, mesela *The bottle floated into the cave* [şişe, suda sürüklenerek mağaranın içine girdi]. İspanyolca ve Yunanca fiiller, hareket olgusunu hareketin doğrultusuyla birleştirmeye meyleder, hareketin tarzını bir art öğeye havale ederler, mesela *Şişe mağaraya girdi, suda sürüklenerek* minvalinde cümleler kurarlar.

O halde, dil düşünceyi etkiliyorsa bunun yollarından biri, insanların sözcük seçip bunlarla tümce oluştururken farklı şeylere dikkat etmesidir; bu etkiye, "konuşmak için düşünmek" denir.[79] Soru şu: Acaba ömür boyunca belirli ayrımlara dikkat kesilip ötekileri görmezden gelme alışkanlığı, *düşünmek* için düşünmeye de nüfuz eder mi; yani nesneleri ve olayları betimleme dışında bunlar hakkında belli amaçlarla muhakeme yürütmek. Başka dil konuşanlarla karşılaştırılınca İngilizce konuşanlar, tanık olunmuş olaylar ile tanık olunmamış olaylar arasındaki ya da muhafazaya gevşek ya da sıkı oturmak arasındaki ya da hareket doğrultuları

[79] Slobin, 1996.

arasındaki ayrımı kavramakta zorluk çekiyor mu? Bu soruyu sormak, aynı anda yanıtlamak demek; toplumsal ve fiziksel dünyayla başa çıkarken açıkçası bu ayrımlara komuta ediyoruz. "Konuşmak için düşünmek" muhtemelen yeni-Whorfçu araştırmalarda en faal konu başlığıdır, ama araştırmacılar, Dilsel Belirlenimciliği sınamaktan kaçınıp çok daha zayıf olasılıkları hedeflediler. Örneğin bir eylem dizisi içinde aykırı kişiyi seçmeyi gerektiren muğlak işler yaptırıldığında, İngilizce konuşanların Korece konuşanlara kıyasla, muhafazanın sıkılığı açısından farklı eylemi seçme ihtimali düşüyor mu diye sorarlar. Kimi deneyciler, bu kararlarda dilin etkilerini görürken, kimileri böyle düşünmez.[80]

Konuşmak için düşünmenin, düşünüş üzerindeki etkilerinin en iyi ihtimalle ufak olması şaşırtıcı değil. Nesnelerin birbirine nasıl uyduğu ve bir olayı kendi gözlerinizle mi gördünüz, kulaktan dolma bilgiyle mi öğrendiniz gibi kavramlar insan yaşamında öyle önemlidir ki verili dili şekillendirmiş olan tarihsel tesadüflerin, bu tür şeylerin izini sürmekte kullandığımız kültürel ve bilişsel kaynaklara ağır basması olası görünmüyor. Bir dilde ömür boyu belli bir ayrımı şifrelemenin, uslamlamada bu ayrımı daha kullanışlı kılıp kalmadığı bile açık değil. Tersinin de olabilmesi bir o kadar yüksek ihtimal. Bir düşünce süreci otomatikleştiğinde, dil sistemine bilişsel bir refleks olarak derinden yerleşir ve içsel işleyişi artık bilince çıkmaz, tıpkı ayakkabı bağcığını bağlarken parmak hareketlerimizin bilinçli farkında olmayışımız gibi.

Gerçek yaşamdan alınma bir çift örnek, konuşmak için düşünmenin neden bizzat düşünme üzerinde az etkisi olabileceğini netliğe kavuşturur. Zaman kiplerinin anlambilimine bakalım. Zaman kipi, İngilizce dilbilgisinin önde gelen bir özelliğidir. Whorfçu uslamlamaya göre, ömür boyu bu kiplerin uygulanması sayesinde İngilizce konuşanlar, bir şeyin oluş zamanı ile kişinin konuşma zamanının göreli sırası için keskin hassasiyet geliştirmiş olsa gerek. Ancak dedektifler ve savcılar bunun zıddına şahit olur: Dil sisteminin, olay sırasını otomatik olarak hesaplamayı kapsaması, şüphelileri sözcükleri vasıtasıyla kendilerini ele vermeye sevk eder. 1994'te iki oğlunu suda boğup kaçırıldıklarını iddia eden Su-

[80] Gentner ve Goldin-Meadow, 2003. İnceleme için bakınız Gleitman ve Papafragou, 2005.

san Smith, muhabirlere, "çocuklarım beni istiyordu, bana muhtaçlardı, artık onlara yardım edemem," dediğinde kendini suçlamış oldu. Geçmiş zaman kipini farkında olmadan kullanması, çoktan öldüklerini bildiğini ele vermişti.[81] İngilizce dilbilgisinin aynı kısmı, Scott Petterson'ı idam cezasına mahkûm ettirmiş olabilir: Savcılar, daha cesetleri bulunmadan önce karısına ve doğmamış oğluna atıfta bulunurken adamı geçmiş zaman kipi kullanmaya iten suçlu zihnine işaret etmişlerdi.[82] Olay sırası üzerine açıkça kafa yormak için güçlü bir neden olduğunda bile (tam anlamıyla hayat memat meselesi), İngilizce konuşanların, zamanı hesaplama alışkanlığı, söylemesi ve söylememesi gereken şeylerle ilgili o an muhakeme yürütürken hiç işine yaramıyor.

Son olarak, Whorfçu varsayımın sıra dışı versiyonlarına geliyoruz, sahici Dilsel Belirlenimciliğe:

8. Dilin sözcükleri ve dilbilgisi yapıları insanların, fiiliyatta konuşmasalar ya da dinlemeseler bile mantık yürütme usulleri üzerinde muazzam etkide bulunur.

9. Düşüncenin aracı ortamı, kişinin konuştuğu dilin gerçek sözcüklerinden ve cümlelerinden meydana gelir. Dolayısıyla insanlar, dillerinde isimden yoksun olan bir kavramı algılayamaz ve neden-sonuç ilişkisinin doğrultusu dilden düşünceye uzanır: Kişinin anadilinde bir kavramın söze dökülmeyişi, kişinin bu kavramı kullanma yeteneğinde kalıcı kör nokta oluşturur.

10. Eğer iki kültür, ifade edebildikleri kavram bakımından farklılaşan diller konuşuyorsa, inançları ölçüştürülemez, bunlar arasında iletişim ise imkânsızdır.

Elbette bunlar çarpıcı iddialar. Doğruysalar, çok geniş menzilli içerimleri var demektir. Bu noktada hayali düşman algılayıcınız tetikte olmalı. Fakat Dilsel Belirlenimcilik, ciddi bir sözcü kıtlığı, daha doğrusu trambolin kıtlığı çekmez, Whorf'un bizzat dile getirdiği şu sözü ünlüdür:

> Doğayı, anadillerimizin belirlediği çizgi uyarınca teşrih ediyoruz... Doğanın içini açıyoruz, kavramlar halinde örgütlüyoruz,

---

[81] Newman vd., 2003.

[82] Kim Curtis, "Affair Cited as Husband's Motive in Calif. Murders," *Boston Globe*, 25 Şubat 2004.

> bu esnada birtakım anlamlar atfediyoruz; bunun sebebi ekseriyetle, bir mutabakatın tarafı olmamızdır... konuşma topluluğunda bu mutabakat geçerli ve dil örüntülerimizde şifrelenmiştir. Elbette bu, ifade edilmeyen örtük bir mutabakattır, *ama koşulları mutlak zorunludur*.[83]

Felsefe ve edebiyat eleştirmenleri arasında pek çok bilge benzer beyanlarda bulunmuştur:

> Dilin hapishanesinde düşünmeyi reddedecek olursak, düşünmeyi bırakmamız gerekir.
>
> –Friedrich Nietzsche

> Dilimin sınırları, dünyamın sınırlarıdır.
>
> –Ludwig Wittgenstein

> İnsan sanki dilin heykeltıraşı ve efendisi gibi eyler, oysa aslında dil, insanın efendisidir.
>
> –Martin Heidegger

> Dilden önce insan yoktu, ne tür ne de birey olarak.
>
> –Roland Barthes[84]

Bu görüşler beşeri bilimlerle sınırlı değil. *Science* dergisi, İngilizcenin bilimde ortak dil haline gelişi hakkında haber dosyası yaptıktan sonra, şöyle bir mektup yayımladı:

> Dil genelde düşünceye önderlik eder. Tüm bilimciler, olguları ve kuramları tek bir Özne-Fiil-Nesne (ÖFN) sırasına sıkıştıran bir dilde yazıp düşündüğünde neler kaybedeceğiz? Bilimde tümel bir ÖFN dilinin, ötekileri dışlayarak, bilimcilerin dünyaya, zamana, mekâna, nedenselliğe bakışını cidden çarpıtma potansiyelini küçümsememeliyiz; belki de en atılgan Kuhncu paradig-

---

[83] Whorf, 1956.

[84] F. Nietzsche, 1901, *The Will to Power*. L. Wittgenstein, 1922, *Tractatus Logico-Philosophicus*. M. Heidegger, 1971, "Building Dwelling Thinking," şu eserde: *Poetry, Language, Thought*. R. Barthes, 1972, "To Write: An Intransitive Verb?" şu eserde: R. Macksey ve E. Donato (hazırlayanlar), *The Languages of Criticism and the Science of Man: The Structuturalist Controversy*

manın bile yapmadığı bir şekilde araştırma alanlarını farkında olmadan kapatıyordur.[85]

Amerikan biliminin bu bayrak gemisi kısa süre önce, bir Güney Amerika kabilesinin sayılara ilişkin yetenekleri hakkında bir araştırma yayımladı. Araştırmayı yapan psiko-dilbilimci Peter Gordon şöyle yazıyordu:

> Konuştuğumuz dilden ötürü kullanamadığımız bazı kavramların var olması mümkün mü? Burada mesele, Benjamin Lee Whorf'un varsayımının güçlü versiyonudur, yani dil, düşüncenin doğası ile içeriğini belirler görüşü... Mevcut araştırma, güçlü dilsel belirlenimcilik lehine nadir rastlanan, belki de biricik vakayı temsil ediyor.[86]

Öbür Yeni-Whorfçuların çoğu kuş tüyü yatak misalidir. Çalışmalarının başlıkları ve özetleri Dilsel Belirlenimcilikle cilveleşir, mesela "dil, düşünme usulünüzü etkileyebilir," "dil, bilişi yeniden düzenleyebilir" ve (akademik jargonda) "dilin, potansiyel olarak bilişi hızlandırdığı, dönüştürdüğü düşünülüyor" gibi.[87] Fakat bu cilveleşmeler, dilin düşünceyi etkilediği sıradan usuller (deneylerin gösterdiği budur) ile heyecan verici usuller (insanların ilginç bulduğu Dilsel Belirlenimcilik versiyonları) arasında ayrım yapmaz.

Dilsel belirlenimciliğin hakiki bir ispatı, üç noktayı göstermek zorundadır. Birincisi bir dili konuşanların, başka bir dil konuşanlara doğal gelen belirli bir usulle düşünmeyi imkânsız ya da en azından çok zor bulması olacaktır (bu şekilde düşünme alışkanlığının kısıtlı oluşunun aksine). Başka bir ispat, düşüncede farklılığın sahici uslamlama içermesi olurdu, yani o dili konuşanların kendi öznel izlenimlerine, mürekkep lekesi testindeki yargıları tarzında eğim vermesinden ziyade, belli bir sorunu çözmenin ellerinden gelmeyişine ya da paradoks yüzünden kafalarının karışmasına yol açması. En önemlisi de, düşüncede farklılığa, dil *neden olmalı*; bu farkların, başka nedenlerle ortaya çıkıp dilde

---

[85] J. J. Hayes-Rivas, "One World Scientific Language?" *Science, 304*, 28 Mayıs 2004, sayfa 1243.

[86] Gordon, 2004, sayfa 496, 498.

[87] Bowerman ve Levinson, 2001, sayfa 13; Majid vd., 2004.

yansıtılmasından ve hem dilin hem düşünce örüntüsünün, etraftaki kültürün ve çevrenin ürünü olmalarından ziyade.

Müsaadenizle, bu bölümü bitirirken dilsel belirlenimciliğin üç yakın tarihli çarpıcı iddiasını inceleyeyim. Kadim dil ve düşünce meselesine ilişkin olarak nasıl çeşit çeşit kanıtın sunulabileceğini gösteriyorlar, ayrıca düşüncenin üç temel kategorisini aydınlatmamız için bahane oluşturuyorlar: nesneler, sayı, üç boyutlu uzay. Her biri, dil ve düşünce konulu yakın tarihli bir araştırmada ele alınmıştır.

Çocukların zihin dünyası üzerine yürütülmüş zekice bir çalışmada, psikologlar Fei Xu ve Susan Carey, yaşı on aya varan bebeklerin, nesnelerin izini sürmeye çalışırken nesneleri şekillerine göre tasnif etmediğini gösterdiler. Öyle görünüyor ki bebeğin gözünde nesne, nesne olan bir nesnedir.[88] Xu ve Carey, bir müsamere uydurdular. Sahneye sağ taraftan giren ördek, sahnenin arkasına geçiyordu. Sonra başka bir oyuncak, diyelim ki kamyon, sol taraftan girip geri dönüyordu. Bu oyun, bebekler sıkılana dek birkaç kez tekrarlandı, sonra sahne zemine devrildi ve oyuncaklar göz önüne serilmiş oldu. Deneyin bir versiyonunda, sahnenin yere yıkılmasıyla birlikte ördeğin yanında kamyon da görünüyordu. Bizler böyle olmasını bekleriz zaten. Fakat başka bir versiyonda, biraz sahne büyüsü sayesinde ortada sadece kamyon kalıyordu (ya da sadece ördek). Bu fiziksel olarak imkânsızdır, ancak on aylık bebekler şaşırmadı. Sanki daha önce gördükleri tek oyuncak buymuş gibi kendilerine verilene kadar kamyona ya da ördeğe gözlerini diktiler. Bebeklerin nazarında sahnenin iki yanından aynı varlık gelmiş olmalıydı ve zaman zaman kamyona zaman zaman ördeğe benzemesini dert etmiyorlardı. Gerçi deney on iki aylık bebeklerle yapıldığında sonuçlar farklı çıktı. Sahne düşüp de tek oyuncak göründüğünde, daha büyük bebekler tıpkı bizler gibi şaşkın gözlerle oyuncağa baktı. Kamyonun ve ördeğin ayrı olduğunu biliyorlardı.

O iki ayda olup biten nedir? Xu ve Carey, on iki ayın, çoğu bebeğin sözcüklere ilk kez tepki verdiği yaş olduğunu belirtirler. Belki de, derler, sözcükleri öğrenmek *sayesinde* büyük bebekler, oyuncak sayısını takip ederken oyuncakları ayırt edebiliyor. Xu

[88] Xu ve Carey, 1996; Xu, Carey ve Welch, 1999.

ve Carey, geçiş ayları esnasında, bazı sözcükleri anlayabilen bebeklerin, sahne düşüp büyülü şekilde tek oyuncağın görünmesine şaşıran bebekler olduğunu, oysa hiç sözcük anlamayan bebeklerin bu işe şaşırmayanlar arasında yer aldığını göstererek Dilsel Belirlenimciliğin bu versiyonunu desteklediler. Aynı zamanda, nesnelerin ismini haykıran üst sesin ("Bak, bir kamyon! Bak, bir ördek!), dokuz aylık bebekleri, oyuncakların farklı olduğunu idrak etmeye sürüklediğini de göstermişlerdir.

Fakat öyle görünüyor ki, nesne türlerini ayırt etmeyi nasıl öğrendiğimizle ilgili güçlü Whorfçu kuramın doğru olması pek muhtemel değil. İşaretli ya da sözlü dilden mahrum büyüyen sağırlar, etraflarındaki nesnelerin izini sürerken bisikletleri, muzları, bira kutularını ayırt edemiyormuş gibi hareket etmezler kesinlikle.[89] Ayrıca hepimiz, dolaplarımızda ya da çekmecelerimizde kime ait olduğunu bilmediğimiz öteberiyi, ıvır zıvırı, garip kimyasalları, isimlerini hiç öğrenemesek de ayırt edebiliriz. Dolayısıyla bebeklerle yapılan deneyi yorumlamanın başka bir yolu, neden-sonuç okunu ters istikamete çevirmektir. Bebekler, zihinlerinde eşyayı ayırt edecek yaşa geldiğinde eşyaları niteleyen sözcükleri öğrenirler. Aslında, bebeklerin, belli bir eşya türünün başka eşya türlerinden farklı olduğunu düşünemeden o eşyanın ismini nasıl öğrenebileceğini tahayyül etmek zor.

Son yıllarda, dil ve düşünce üzerine en güçlü kanıt kaynaklarından biri, hayvan bilişi çalışmalarının ivme kazanan alanıdır.[90] Nesneleri türlerine göre tasnif etmek için dilin gerekli olduğu düşüncesine inen ölümcül darbe, psikologlar Laurie Santos, Marc Hauser ve çalışma arkadaşlarının yaptığı bir dizi deneyden geldi. Bu deneyler, Puerto Rico açıklarında maymundan geçilmeyen güzelim Cayo Santiago Adasında Hint şebeği kolonisiyle yapılmıştır.[91] Deneyci, maymunlardan birinin dikkatini çeker, kamyon-ördek deneyinin bir versiyonunu icra eder. Fakat sıradan maymunun dikkatini çekecek havuç, kabak gibi nesneler kullanır. Havuç ve kabak sırayla sahnenin arkasından öne çıkar ve sahne ortadan kaldırılınca sadece birinin görünmesine maymunlar şaşırır; tıpkı

---

89 Schaller, 1991.

90 Hauser, 2000.

91 Santos vd., 2002.

on iki aylık bebeklerin ve bizlerin şaşırması gibi. Fakat maymunlar elbette tek kelime İngilizce bilmiyor. Başka çalışmalar, bebek maymunların (dört aylık) insan bebekler gibi davrandığını, büyü numarasına şaşmadıklarını gösteriyor. Bu durum, primat beyninin, nesneleri türüne göre bireyleştiremeden önce belirli bir olgunluk safhasına kadar gelişmesi gerektiğini düşündürüyor. Bebeklerin sözcükleri öğrenmesini mümkün kılan, bu gelişme olsa gerek, yoksa bebeklerin sözcük öğrenmesi, bu gelişmeyi mümkün kılıyor değil.

Son yıllarda Dilsel Belirlenimciliğin en küstah iddiası, Peter Gordon'ın, bir Amazon yerli halkının sayı anlayışıyla ilgili çalışmasıdır.[92] Daha önce okuduğumuz üzere, Gordon, Whorfçu varsayımın "güçlü versiyonunu" savunuyordu ve bu çalışma 2004'te basına bu şekilde bildirilmiştir. Brezilya'nın Pirahã Kabilesi, pek çok avcı toplayıcı halk gibi, yalnızca üç sayı sözcüğüyle sayar, yani "bir," "iki," "çok." Bunlar bile hassasiyetle kullanılmaz, biraz bizim *bir çift* ifademize benziyor. Teknik olarak bu sözcük iki rakamını ifade eder, fakat çoğunlukla başka düşük sayılar için de kullanılır. Fizikçi George Gamow 1947 tarihli nefis kitabı *One, Two, Three... Infinity*'ye [*Bir, İki, Üç...Sonsuzluk*], en yüksek sayıyı kim söyleyecek rekabetine giren iki Macar aristokratla ilgili fıkrayla başlar. Birinci aristokrat birkaç dakika dikkatini toplar, ardından "üç" der. İkincisi on beş dakika kafa yorduktan sonra "sen kazandın" der. Gamow'un belirttiği gibi, bu öykü muhtemelen aristokratları kepaze etmek için uydurulmuştur, ama devlet öncesi çağda yaşayan pek çok insan arasında bu tarz bir sohbet cereyan edebilirdi. Yuva çağına erişmiş bir Amerikan çocuğu ise bu yarışta hepsini geçerdi. Bu, pek çoğumuzun kanıksamış olduğu Batı sayı sisteminin muhteşem başarısının ispatıdır.

Antropolog Napoléon Chagnon'a (başka bir Amazon kabilesi Yanomamö'yü araştırmıştır) nasılını sorana dek, okuryazar olmayan halklarda "bir, iki, çok" sayma sistemlerinin baskınlığı beni şaşkına çeviriyordu. Chagnon, gündelik yaşamında Yanomamö halkının, kesin rakamlara gereksinim duymadığını, çünkü eşyanın izini tek tek, bir başına şeylermiş gibi sürdüklerini söyledi. Örneğin avcı, oklarının her birini tanır, böylece saymak zorunda

[92] Gordon, 2004.

kalmaksızın noksan var mı yok mu anlar. Biri bize birinci dereceden kaç kuzenimiz ya da mutfağımızda kaç cihaz ya da kafamızda kaç delik olduğunu sorduğunda duraksamamıza neden olan, aynı zihin alışkanlığıdır.

Bireylerden meydana gelmiş kümeleri temsil etmeye yarayan tümel yeteneklerine ilaveten, insanların küçük kesin sayıların izini sürebildiğini (üç ila dörde kadar), ayrıca çok daha yüksek nicelikleri ancak kabaca tahmin edebildiğini hatırlayınız (Dehaene ile Spelke'nin çift dilli insanlar çalışmalarında ve beyin taraması araştırmalarında belgelediği analog sayı sistemi). Sayı anlayışının bu iki bileşeni, bebeklerde ve maymunlarda, elbette tüm insan toplumlarında mevcut.[93] Kesin yüksek sayıların çetelesini tutabilen daha sofistike sistemler hem tarihte hem çocuk gelişiminde ileri aşamalarda belirir. Toplum ziraatı geliştirip, ayırt edilemeyen çok miktarda nesne ürettiğinde, özellikle takas edilirken ya da vergilendirilirken bunların kesin niceliğini takip etme ihtiyacı belirdiğinde, bu sistemlerin icat edilmesi eğilimi doğdu.

Gordon, Pirahã halkının, üçten dokuza kadar kesin sayıları takip etmeyi gerektiren her işte inanılmaz beceriksiz olduğunu gösterdi. Masa üzerinde duran birkaç fındığa bakıp bunların altına aynı sayıda pili dizemezler ya da gördükleri her pil için kâğıda aynı sayıda çizgi çizemezler ya da silindir kaba konan birkaç fındık tek tek kaptan çıkarılırken kabın ne zaman boşaldığını tahmin edemezler. Pirahã halkının yanıtları gelişigüzel değildi: Ortalamada, ne kadar çok eşya görüyorlarsa, o kadar çok eşyaya işaret ediyorlardı. Fakat yanıtları hedefi epey ıskalıyor, rakamlar büyüdükçe tahminleri daha da berbatlaşıyordu. (Tüm bunlar, analog sistem tahmininin göstergeleridir; bu durum, sayı anlayışının bu bileşeninin, sayma sözcüklerinden bağımsız var olduğu düşüncesini güçlendiriyor.) Gordon, Pirahã halkında kesin sayılarla ilgili düşüncelerin noksanlığını, kesin sayma sözcüklerinin noksanlığına yoruyordu; "nadir rastlanan, belki de güçlü dilsel belirlenimciliğin biricik vakası."

Gelgelelim, biliş bilimcisi Daneil Casasanto'nun belirttiği gibi, bu, "menfur Whorf" vakasıdır: Bağıntıdan neden-sonuç ilişkisine

---

[93] Butterworth, 1999; Dehaene, 1997; Devlin, 2000; Gelman ve Gallistel, 1978; Wiese, 2003.

doğru şüpheli bir sıçramaya bel bağlıyor.[94] Pirahã dilinin yüksek sayı sözcüklerinden mahrum olması (İngilizcenin aksine) ile Pirahã konuşanların medeniyetten uzak taş devri köylerinde yiyecek avlayıp toplaması (İngilizce konuşanların aksine) tesadüf olamaz. Daha makul bir yorum, geri teknolojili bir avcı-toplayıcı halkın yaşam tarzının, tarihinin, kültürünün hem sayı sözcüklerinin hem de sayısal uslamlamanın noksanlığına yol açmasıdır. (Aslında, Pirahã dilini yirmi üç sene boyunca araştırmış olan dilbilimci Daniel Everett, Gordon'ın vardığı sonucu reddetmiş, bu halkın sınırlı sayısal uslamlama becerilerini, kültürlerindeki genel örüntülere yormuştur.)[95] Whorfçu olmayan yorumun akla yatkınlığının sebebi, incelikli bir sayma sözcüğü sistemi barındırmayan kentleşmiş modern toplumlara ya da bu sistemlere sahip avcı toplayıcı toplumlara rastlamayışımızdır. Evet, sayma sözcükleri ve sayı kavramları olmaksızın bir halkın kent medeniyetine geçmesi çok zor, dolayısıyla sayı sözcükleri olmasa da hâlâ modern sayılan bir modern toplum görmeyi beklemeyiz. Fakat bu, buzdağının sadece görünen ucu; ihtiyaç ortaya çıktığında, hem sayı sözcükleri hem de sayısal uslamlama mevcut bilişsel kaynaklardan hareketle kısa süre içinde gelişecektir.

Bir dil türünün, bir toplum türüyle yollarının ayrılması *imkânsızdır* demiyoruz. Bu koşul, Whorfçu varsayımları ilkede hiç sınanamaz kılardı. Diller, telaffuzun ve dilbilgisinin iç dinamiklerinden, tarihin kaprislerinden ötürü sayısız yolla evrimleşir, çeşitlenir. Bu sebeplerden dolayı, benzer toplumlarda farklı dil türleri var olabilir, örneğin Macarca ve Çekçe ya da İbranice ve İngilizce gibi. Belirlenimciliğin doğru olması için, tek başına bu tipoloji farkları (ama toplum tipinde bununla bağıntılı herhangi bir fark değil), ilgili toplumların ve konuşanların düşüncelerini farklı doğrultulara yönlendiriyor olmalı. Eldeki örnekte, dillerinin sayı sözcüklerinden mahrum kalmasıyla sonuçlanan tarihsel tesadüflerden *ötürü* sayı saymayı içeren kültürel âdetleri geliştirmesinin önü kesilmiş halklar var olurdu, oysa sayı sözcükleri içeren dil konuşacak kadar talihli olmuş benzer halklar, matematiksel incelik kazanma yoluna girerdi. Gerçekte, tarih bize, toplumlar

[94] Casasanto, 2005. Ayrıca bakınız Gelman ve Gallistel, 2004.

[95] Everett, 2005.

daha yerleşik, karmaşık hale geldikçe, ister kendi istekleriyle ister komşularının baskısı sonucu olsun, dil tiplerinden bağımsız olarak hızla ya dışarıdan sayma sistemi aldıklarını ya da kendilerinin geliştirdiğini gösteriyor.[96]

Pirahã halkı için bir denet grubu var olabilir mi? Yani kültürleri onlarınkine benzeyen, fakat sayı sözcüğü envanteri bakımından dilleri farklı bir halk. Bu tür bir halk, Dilsel Belirlenimcilik için, kültürün işleri bulandırmasından uzak, hakiki bir sınama teşkil ederdi. İnanılmaz ama bu denek grubu var olmakla kalmıyor, *Science* dergisinin aynı sayısında farklı bir makalede betimleniyor.[97] Mundurukú halkı da Brezilya Amozonlarında okuryazar olmayan bir avcı toplayıcı halktır, ama dillerinde beş sayısına kadar sözcük var. Fakat bu, beşe kadar kesin rakam kavramına sahip oldukları anlamına gelmez. Dehaene, dilbilimci Pierre Pica'yla ve çalışma arkadaşlarıyla birlikte, Pirahã gibi Mundurukú halkının da sayı sözcüklerini ("bir" ve "ikiden" başka sözcükleri) yaklaşık olarak kullandığını gösterdiler: O niceliklerin isimlendirilmesi gerektiğinde hep üç, dört, beş sayılarının sözcükleri kullanılıyor değil, yakın nicelikler isimlendirileceği zaman da kullanılıyorlar. Amazonlu yoldaşları gibi Mundurukú halkının da çıkarma işleminin sonucunu gözde canlandırma yeteneği (diyelim ki kutu içine beş noktanın girdiği dört noktanın çıktığı bir bilgisayar animasyonu görüyorlar ve içeride kaç nokta kaldığını tahmin etmeleri gerekiyor), üçten büyük rakamlar için kusurluydu, sayı büyüdükçe daha da berbatlaşıyordu. Dolayısıyla dillerinde ilave sayı sözcüklerinin varlığı, kesin sayı anlayışlarına ya hiç katkıda bulunmuyordu ya da çok az katkıda bulunuyordu.

Eğer Mundurukú dilinde üç, dört, beş için rakamlar varsa, bunları niye kesin sayı olarak kullanmıyorlar? Araştırmacılar sorunun özünü tespit etti: Mundurukú halkında sayma alışkanlığı yok. *Beş* rakamının kullanılmasını, beş şey sayma yeteneğiyle eş görmek caziptir, ama bunlar aslında çok farklı işlerdir. Saymak bir algoritmadır, mesela kalanlı bölme işlemi ya da algoritma cetvelleri kullanmak gibi; bu örnekte, bir nesne kümesinin tam sayı-

[96] Butterworth, 1999; Dehaene, 1997; Devlin, 2000; Gelman ve Gallistel, 1978; Wiese, 2003.

[97] Pica vd., 2004.

sını belirleme algoritması söz konusu. Ezberlenmiş kafiyesiz şiir parçasını ("bir, iki, üç, dört, beş...") nakletmekten meydana gelir, bu esnada şiirdeki her kalem, dikkat ışıldağının aydınlattığı bir nesneyle eşleştirilir, hiçbir nesne atlanmaz ya da iki kere seçilmez. Sonra, hiçbir nesne gözden kaçmadığında, şiirde ulaştığınız son kalemin, kümenin sayısı olduğunu ilan edersiniz.[98] Bu, sayıyı belirlemeye yarayan olası algoritmalardan sadece biri. Bazı toplumlarda insanlar, nesneleri vücut kısımlarıyla eşleştirir. Tanıdığım bazı bilgisayar bilimcileri şöyle sayıyor: "Sıfır, bir, iki, üç, dört. Beş rakam var." Okul öncesi çocuklara öğrettiğimiz sayma algoritması, tıpkı okul çağına gelmiş çocuklara öğrettiğimiz daha karmaşık zihin aritmetiği gibi, dildeki kelimelere birtakım roller bölüştürür. Fakat bu iş, özne-yüklem uyumu misali dilin bir parçası değildir, ne de dilin yanında bedava gelir. O halde, sayı anlayışı vakasında, doğru düzgün yapılan karşılaştırma (benzer kültürler, farklı diller), Dilsel Belirlenimciliği destekleyeceğine *çürütüyor*. "İki" sayısının ötesinde kesin rakam kavramlarının var olmasının ön şartı, sayı sözcükleri barındıran bir dil değil, sayma algoritmasıdır.

Nesneleri ve sayıları bir kenara bırakıp uzay kavramına gelirsek, yeni-Whorfçu hareketin ana öğesini görürüz. Stephen Levinson ile meslektaşlarının yaptığı bu çalışmalar, dildeki uzam terimlerinin, nesne yerlerini hatırlama maksadıyla insanların üç boyutlu uzayı kullanma usulünü belirlediğini göstermeyi hedefliyor.[99] Levinson'ın grubu Tzeltal dilini inceledi. Bu dili Meksika'nın Chiapas bölgesinde Amerikan Yerlisi halk konuşur. Bu halk, MS 250'den 900'e kadar yeşermiş Maya Uygarlığının torunlarıdır. Tzeltal dilinde "sol" ya da "sağ" için genel sözcükler bulunmaz. En yakın sözcükler, sol ya da sağ kolu ya da bacağı niteleyenlerdir, ama bu terimler bir nesnenin, masanın ya da odanın sol yanına işaret etmek için nadiren kullanılır.[100] Bunun yerine, Tzeltal dili konuşanlar, mekânsal düzenlenişleri, köylerine yukarıdan bakan

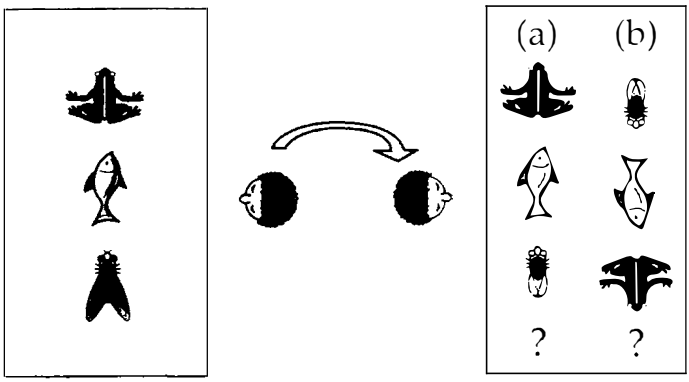
98 Gelman ve Gallistel, 1978.

99 Levinson, 2003; Levinson, Kita ve Haun, 2002; Pederson vd., 1998.

100 Tzetal dili konuşanların sol-sağ beden terimlerini başka nesneler için asla kullanmadığı iddia edilmişse de, bu insanlarla çalışmış olan Linda Abarbanell, bazılarının ve bazı lehçelerin bu işi yaptığını belirtiyor (kişisel iletişim, 28 Mart 2006).

dağ yamacına göre betimler. Tzeltal dilinin uzamla ilgili sözcük dağarcığı, "yokuş yukarı" (kabaca güney doğrultusu), "yokuş aşağı" (kabaca kuzey) ve "yamacın karşısı" anlamına gelen sözcükler içeriyor. Bu koordinatlar, sırf dağa inip çıkarken değil, düz arazide ya da iç mekânda da kullanılır, hatta küçük nesnelerin tanzimini betimler. Levinson'a göre, Tzeltal dili konuşanlar, "kaşık fincanın sağında" demez, "kaşık fincanın yokuş aşağısında" der.[101]

Levinson ve çalışma arkadaşları, "bu tür bir dilin konuşanları, nesnelerin dizilişini senin benim gibi hatırlayamaz," yazıyorlar.[102] Tzeltal dili konuşanlarının, ayna görüntülerini birbirine karıştırdığını, fakat kuzeyin ya da güneyin ne tarafa düştüğünü esrarengiz biçimde bildiklerini belirtirler; iç mekândayken bile hatta gözleri kapalıyken, başları dönerken, âdeta kafalarının içine pusula yerleştirilmiş gibi (yön bulan bazı kuş türleri misali). Örneğin bir olayda Tzeltalca konuşan kadın gece vakti evinden uzakta tanımadığı bir şehirde otele gelir ve kocasına, sıcak suyun "yokuş yukarı" musluktan mı yoksa "yokuş aşağı" musluktan mı aktığını sorar.

[101] Bu iddiayla hemfikirim, ama Abarbanell (önceki dipnota bakınız) kuşku duyuyor: "Görebildiğim kadarıyla, öncelikle araziye dayalı işaret sisteminden faydalanıyorlar ve arazi işareti, bağlama göre değişiyor. Tenejapalı biri (fincan kullanıyorsa), muhtemelen bir Bostonlıyla aynı şeyi söyleyecektir: 'Bana fincanın yanında duran kaşığı uzatsana – işte oradaki.'"

[102] Gumperz ve Levinson, 1996, sayfa 27.

Birtakım deneylerde Levinson ekibi, insanları, soldan sağa sıra halinde dizilmiş üç oyuncağa (mesela sinek, balık, kurbağa) bakan bir masaya oturttu. Sonra katılımcıları 180 derece döndürüp arkalarında duran masaya bakar konuma getirdiler. Ellerine oyuncaklar verip bunları birinci masadakiyle "aynı" şekilde dizmelerini istediler:

Bu görev net değil. "Aynı" sözcüğü, "çevreye göre aynı diziliş" anlamına gelebilir. Bu durumda sinek şimdi kişinin sağında durur, ama kuşbakışıyla masanın aynı ucundadır. Çizimde (a) şıkkında gösteriliyor. "Kişiye göre aynı diziliş" anlamına da gelebilir. Bu durumda sinek yine kişinin soluna düşer, gerçi kuşbakışıyla (b) şıkkındaki gibi şimdi masanın *zıt* ucundadır. Tzeltalca konuşanlar, ikinci masada oyuncak sırasını, çevreye göre dizilişleri uyarınca düzenlemeye meyilliydi, tıpkı (a) şıkkındaki gibi. Fakat Felemenkçe konuşanlar (İngilizce gibi bu dilde de "sol" ve "sağ" için genel terimler vardır) soldan-sağa dizilişi kendi hâkim noktalarına göre koruyor, (b) şıkkındaki gibi oyuncakların yerini dünyaya göre ters çeviriyorlardı. Dolayısıyla der Levinson, "dilsel sistemin kullanımı... konuşanı, normalde yapmadığı hesaplamaları yapmaya fiiliyatta zorlar."[103]

Daha önce gördüğümüz üzere, Dilsel Belirlenimciliğin hakiki ispatı, üç noktayı göstermek zorundadır: Bir dili konuşanlar, başka bir dili konuşanların tarzıyla düşünmeyi mümkünü yok başaramaz ya da en azından çok güç bulur; bu fark, muğlak durumlarda öznel eğilimi etkilemek yerine hükme varacak fiili uslamlamayı etkiler; düşüncedeki farka, fiziksel ya da kültürel ortam gibi başka bir sebeple bağıntılı olması değil de dildeki fark neden olur. Psiko-dilbilimde yeni-Whorfçuluğun şu anki poster çocuğu statüsüne rağmen, bu gösterim, üç sınavdan da kalıyor.

Burada gerçekte ne olup bittiğini anlamak için, mekân hakkında nasıl düşünülebileceğine, konuşulabileceğine bakmamız gerekiyor.[104] İnsanların kafasında, yörüngede dünyayla eşzamanlı dönen uydulardan gelen sinyalleri alacak GPS alıcıları yok. Bunun yerine, farklı insanların (ya da farklı zamanlarda aynı insanın) ya-

[103] Pederson vd., 1998, sayfa 586.

[104] Pinker, 1997b, beşinci bölüm; Corballis ve Beale, 1976; Hinton ve Parsons, 1981; Marr, 1982; Pinker, 1984; Pinker, 1988; Rock, 1983; Talmy, 1983.

nılmadan saptayabileceği bir referans çerçevesi seçmeleri gerekir, ardından da nesnenin doğrultusunu ve mesafesini bu referans noktasına göre tanımlarlar. Aşağı-yukarı boyutu için, kütleçekim, her yerde bulunan ve daimi bir referans çerçevesidir. Fakat öteki iki doğrultu sorunludur, çünkü bize kuzey-güney ve doğu-batı yönlerini gösterecek, dünyaya serpiştirilmiş pusulalar ya da "şu an buradasınız" haritaları yoktur.

Seçeneklerden biri, yermerkezli referans çerçevesi aramaktır: Arazide bir işaretle, bir yükseltiyle ya da gezegende sabit başka bir arazi özelliğiyle hizalanmış kuzey-güney ya da doğu-batı ekseni. Yermerkezli çerçevenin üstünlüğü, onu bıraktığımız yerde bulmamızdır, dolayısıyla "doğuya işaret eden" şey, nerede dursanız durun her zaman doğuya işaret eder. Fakat iç mekânda ya da evinizden uzakta yararlanamayacak olmanız, çoğunlukla işe yaramayacak şekilde sabit olmasıysa eksi yanıdır. Hareket edebilen herhangi bir nesne ya da parça, dünyaya göre değil, bağlı olduğu *başka bir nesneye* göre sabit konumda kalır. Bisiklet ve lavabo ne yöne bakıyor olursa olsun, gidon daima bisikletin önündedir (kuzeyinde, güneyinde, doğusunda, batısında değil), soğuk su musluğu da lavabonun daima sağ tarafındadır.

Hareketli bir nesnenin şeklini ya da aksamını betimlemek, nesne merkezli referans çerçevesi gerektirir: Göze çarpan nesneye tutturulmuş bir koordinat sistemi; aksamının ya da başka nesnelerin konumlarının, kendi üst, alt, ön, yan taraflarına göre belirlenmesini mümkün kılar. Bunun da artı yanları, eksi yanları var. Nesne merkezli çerçeve, şekilleri tanımak ve nesnelerin düzenlenişinin takibi açısından yararlı olsa da, iki yatay boyutu istikrarlı olarak ayırt etmekte sorun yaşar. Kimi nesnelerin doğal önü ve arkası vardır (bisiklet, televizyon, buzdolabı), fakat pek çoğunda yok, mesela ağaç ya da floresan lamba gibi. Daha kötüsü, araba ve harf gibi insan eseri birkaç şeklin dışında, dünyada neredeyse her şey, istikrarlı biçimde ayırt edilebilecek sol ve sağ yandan mahrumdur. Fotoğraflar farkında olunmaksızın sık sık sağ-sol düzleminde ters basılır (ayna görüntüsü). 2000 yılında ABD Posta İdaresi, Büyük Kanyonun ayna görüntüsünü gösteren bir pulu bilmeden bastı. Aynı pul tasarımını içeren önceki pürüzün aksine (pulun alt başlığı, bu doğa harikasının Arizona'da değil Colorado'da olduğunu yazıyordu; yüz milyon pulun piyasadan

çekilmesiyle sonuçlanan jeosentrik hata), bu yeni hatanın, pulun insanlara görünüşünde fark yaratmayacağını anladılar, böylece düzeltmeden bu haliyle bıraktılar.[105]

Böylece sahne üçüncü koordinat sistemine hazır: ben-merkezli çerçeve. İnsanlar, üstü ve altı, önü ve arkayı, sağı ve solu kendi bedenlerine göre tanımlayan eksenlere kendilerini zihnen çiviler, nereye gitseler bunu yanlarında kolaylık olsun diye taşırlar. Ben-merkezli çerçevenin sorunlarından biri, insanların hareket etmesidir, dolayısıyla çerçeve, bize yapışık olmayan şeylerin konumunu belirlemekte faydasızdır, meğer ki belirli bir yerde yüzümüz belirli bir yöne dönük dikilmeye rıza gösterelim. Başka bir sorun ise, bedenlerimizin ve beyinlerimizin çoğunlukla simetrik olmasıdır. Bunun sonucunda solu sağdan ayırmakta zorlanırız. Çocuklar sık sık mektupları ters yazar, hangi ayağı hangi ayakkabıya sokacaklarını hatırlamakta güçlük çekerler. Yetişkinler, bir sentlik madeni paranın üzerinde Lincoln'ün yüzünün ne yana baktığını, Whistler'ın annesinin* sola mı sağa mı baktığını hep yanlış hatırlar.[106]

Uzamsal biliş araştırmacıları, insanların (ve pek çok hayvanın), eldeki işe ve koşullara göre üç referans çerçevesini de kullanma yeteneğiyle doğduğuna inanır. Ben-merkezli çerçeve ile yermerkezli çerçeve arasında gidip geldiğimizi hissettiğimiz basit bir vaka, belirli bir şekli önce dik duran elmas, ardından eğik kare olarak gördüğümüz çizimdir.[107] Psikolog Fred Attneave'in sunduğu aşağıdaki şekil çarpıcı bir örnektir; sağ üstte duran şekil, öteki şekillerin yatay ya da çapraz hattıyla kümelenmesine göre ya elmas ya da kare olarak algılanır, dolayısıyla yatay ya da çapraz eksene oturur:[108]

Görsel dünyayı öğelerine ayırırken sergilediğimiz kılıç ustalığının, dilimizin müsait kıldığı çoklu çerçevelerde bir muadili var. İngilizce pek çok uzam terimi, örneğin *front* [*ön*] ve *right* [*sağ*], ya ben-merkezli (bisikletin sağında) ya da nesne merkezli (bisikletinsağ pedalı) olarak kullanılabilir. Dil aynı zamanda yermerkezli terimlerin sözlükçesini de barındırıyor. Sırf pusula yönlerinin

---

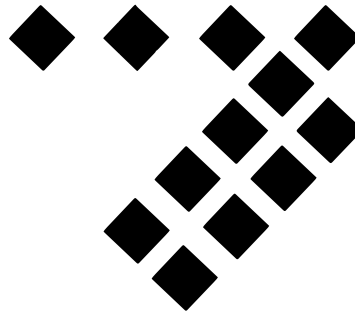
105 "Wrong Again: Postage Stamp of Canyon Flipped," *Boston Globe*, 3 Şubat 2000.

* Amerikalı ressam James McNeill Whistler'ın 1871 tarihli tablosu –çn.

106 Corballis ve Beale, 1976.

107 Rock, 1983.

108 Attneave, 1968.

sözcükleri değil, *uphill-yokuş yukarı*, *downhill* [*yokuş aşağı*], *seaward* [*denize doğru*], *shoreward* [*kıyıya doğru*] gibi kelimeler, *göle doğru* ve *tepelerden uzağa doğru* gibi ifadeler de mevcut. Psiko-dilbilimci Lila Gleitman, okurlarına, bir adanın sakinlerinden bahseder. Mayalar gibi bu insanlar da pek çok yerin ve doğrultunun konumunu, yermerkezli terimlerin yardımıyla belirler. Bu ada Manhattan'dır ve terimler de *uptown* [*çeper*], *downtown* [*şehir merkezi*], *crosstown*'dır [*şehrin karşı* yakası]. Keza, Boston'da metro sistemi, yönleri, *inbound* [*gelen*] ve *outbound* [*giden*] terimleriyle niteler.

Üç çerçeve türünün yararlılığını, birbirlerinin açıklarını kapadıklarını düşününce, belirli bir halk, dillerinin tarihindeki tesadüflerden ötürü bunlardan birini kullanmaktan mahrum kalmışsa, bu epey şaşırtıcı olurdu. Aslında, Tzeltal dili gibi İngilizcenin de yermerkezli terimler barındırması, masa üzerinde oyuncakları Mayaların ve Amerikalıların farklı düzenlemesine güçlü Whorfçu varsayımın getirdiği yorumun ayağını kaydırıyor. İngiliz konuşanlar, yermerkezli koordinatları kesinlikle kullanabilir. Pek çoğu bunu zahmetsizce başarıyor. Penceresiz odada kaba tahminle kuzeye işaret edebilen insanlar tanıyorum. Bir keresinde evimin tadilatını yaptırttığım müteahhit, her sabit eşyadan, ufak tefeklerinden bile kuzey, güney, doğu, batı bağlamında bahsediyordu (bu yönler belirgindi, çünkü pencereden kuzey-güney yönlü kıyı şeridi görünüyordu). Keza, Amerika'nın Batı topraklarında havza ve sıradağ topografyasında koşut sıradağlar arasına konumlanmış olan Southern Utah Üniversitesini ziyaretimde, öğretim üyelerinin ve üst sınıf öğrencilerin, bina içindeki mekânlara pusula

yönleriyle atıfta bulunduğunu işittim (*kuzeydoğu salonu*, *güney dersliği*). Oysa yeni öğrencilerin kafası karışıyordu. O halde İngilizce konuşanlar arasında bile arazi, göze çarpan bir görsel referans çerçevesi sunduğunda, yermerkezli terimler kullanılabilir. Dolayısıyla İngilizcede *sol* ve *sağ* sözcüklerinin var olması, "yokuş yukarı" ve "yamacın karşısı" gibi terimlerin noksanlığı, İngilizce konuşanların bilişini "baştan şekillendiriyormuş" gibi durmuyor; koşullar faydalı kıldığında, eşyanın yerini yermerkezli usulle belirleyebilirler.

Tzeltalca konuşanlarına ne demeli? Psikologlar Peggy Li, Linda Abarbanell ve Anna Papafragou, Chipapas'ta birtakım deneyler yürüttüler. Amaçları, "sol" ve "sağ" sözcüklerinin noksanlığı ve "yokuş yukarı" ve benzeri terimlerin varlığı gerçekten de bilişlerini şekillendiriyor mu, dolayısıyla nesnelerin konumunu ben-merkezli usulle belirleyemiyorlar mı, bunu görmekti.[109] Mayaların gözlerini kapadılar, dönen sandalyeye oturtup çevirdiler, iki kutudan birinde duran madeni parayı bulup getirmelerini istediler. Deney koşullarından birinde kutular yere konmuştu, böylece konumları, yermerkezli çerçevede sabitti. Başka bir deney koşulunda, kutular, dönen sandalyenin yan tarafına tutturulmuş bir kirişin ucundaydı, dolayısıyla kutuların konumu, ben-merkezli çerçevede sabitti. Mayalar iki görevi de başardı; aslında dillerine rağmen, kendilerini ben-merkez ekseninde takip eden madeni paraları bulmakta daha başarılıydılar. Dolayısıyla Tzeltalca konuşanlar, durum gerektirdiğinde ben-merkezli çerçeveyi *kullanabilir*, tıpkı İngilizce konuşanlarının, yermerkezli çerçeveyi kullanması gibi.

Levinson'ın özgün deneylerinde İngilizce ve Tzeltalca konuşanlar arkalarını dönüp ikinci masada oyuncakları dizerken elbette farklı davranmıştır. Fakat daha önce gördüğümüz üzere, bu, doğru yanıtı olmayan bir mürekkep testidir: "aynı şekilde diz" komutu, kişinin bedenini referans alması anlamına da gelebilir, dünyayı referans alması anlamına da gelebilir. Deneyciler, katılımcılara, hangisini kastettiklerini söylemiyordu (çünkü elbette birinden birini kastetmemişlerdi). Eğer Whorf etkisi, bir yazı tura oyununda insanları şu ya da bu yöne yönlendirmekten ibaretse,

[109] Abarbanell, Li ve Papafragou, 2005; Li, Abarbanell ve Papafragou, 2005.

koşullar içinde hangi seçeneğin daha anlamlı olduğunu gösteren ipuçları temin edildiğinde, bu farkı ortadan kaldırmak ya da en azından epey daraltmak kolaydır. Li, Abarbanell ve Papafragou, görev gerektirdiğinde, Tzeltal dili konuşanların iki türlü iş görebileceğini göstermiştir. Masalardan birinde duran nesnelere bakıp ikinci masada *ya* kuzey-güney yönelimini *ya da* sağ-sol yönelimini koruyarak nesneleri dizmeyi alıştırma yoluyla öğrenebilirler. Bu üçlü, psikologlar Lila Gleitman ve Randy Gallistel'le işbirliği yapıp insanları dış mekânda sınamak (arazinin daha fazla göze çarpmasını sağlayarak), masanın bir ucuna oyuncak ördek misali işaretler yapıştırmak, katılımcıların arkasını dönüp başka bir masa görmesi yerine onları aynı masanın öbür tarafına yürütmek gibi basit çareler sayesinde Amerikalıları Mayalara dönüştürmüştür.[110]

Dilsel Belirlenimciliğin üçüncü ıskası, Eskimo kar sözcüklerindeki ve Pirahã sayılarındaki gibi, neden-sonuç ilişkisini bağıntıdan ayırt edebilen bir sınamadan geliyor. Tzeltalca ile İngilizce konuşanlar arasında fark olduğunu kabul etsek bile yani Tzeltal dili konuşanların, yermerkezli referans çerçevesini masaüstü ölçekte kullanma ihtimalinin daha yüksek olduğunu kabul etsek de, bu farkı iki şekilde ifade edebiliriz:

1. Tzeltalca konuşanlar, alışkanlık gereği doğrultuları araziye göre hesaplar ve bu tutumları, dillerine yansıyor (Whorfçu olmayan yorum).
2. Tzeltal dilinde araziye göre yön terimleri var ve bu durum, Tzeltal dili konuşanların, doğrultuları bu şekilde hesaplamasına neden oluyor (Whorfçu yorum).

Hangisinin doğru olduğuna nasıl karar vereceğiz? Tzeltal dili konuşanların yaşam alanında ya da yaşam tarzında, dillerinden bağımsız olarak sol ile sağdan ziyade kuzey ile güneye daha fazla dikkat etmelerine yol açacak bir özellik arayabiliriz. İşin aslı, bu nevi bir değil birçok özellik var. ABD'deki ve Hollanda'daki üniversite öğrencilerinin aksine, Tzeltalca konuşanlar, yaşamlarını heybetli bir dağın yamacının gölgesinde sürer. Çiftçidirler,

[110] Abarbanell, Li ve Papafragou, 2005; Gleitman vd., 2005; Li ve Gleitman, 2002. Ayrıca bakınız Levinson, Kita ve Haun, 2002, özgün yargıların savunması için.

zamanlarının büyük kısmını dış mekânda geçirirler, pek çoğu yılın yarısında yükseklerdeki çiftlik alanları ile ova bölgeleri arasında bin bir zahmetle mekik dokur.[111] Bölgelerinin dışına nadiren çıkarlar. Tüm bu yaşam tarzı tercihleri, iç mekânları mesken tutan gezme sevdalısı Amerikalılara ve Hollandalılara kıyasla, yerel arazinin bilinçlerinde daha belirgin yer kaplamasını sağlıyor. Öte yandan Batılılar yaşamlarının çok daha büyük kısmını okuyarak geçirir, dolayısıyla daldıkları metin arazisinde, sol-sağ doğrultusu görmezden gelinecek gibi değil. (ABD Posta İdaresi, bir metin numunesinin, mesela HOLLYWOOD tabelasının fotoğrafının soldan sağa ters basılmasına asla tahammül göstermezdi.) Dolayısıyla dillerine göz atmadan bile Mayaların araziyi daha fazla temel almasını, Amerikalılar ile Hollandalıların bedenlerine göre sağı ve solu temel almasını beklemek için elimizde bol bol sebep var.[112]

Bu düğümü Li, Gleitman ve çalışma arkadaşları çözdüler. Chiapas'ta yaşayan ve Tzotzil dili konuşan başka bir Maya halkının, göreli doğrultulara işaret ederken sol ve sağ sözcüklerini kullandıklarını fark ettiler. Gerçi, kültürleri başka bakımlardan Tzeltal dili konuşanların kültürüne benzer.[113] Tzotzilce konuşanlar da oyuncakları tıpkı Tzetzalca konuşanlar gibi dizer. Zihinsel yeteneklerin kullanıma sokulması kolaylığındaki farklara dilin değil kültürün ve çevrenin neden olduğunu bir kez daha görüyoruz.

Dolayısıyla Dilsel Belirlenimciliği desteklesin diye başvurulan yeni çalışmalar ancak Whorfçu varsayımın sıradan versiyonuyla tutarlılık sergiler. Buna göre, berraklıktan yoksun görevde farklı diller konuşanlar farklı yönlere meyleder, yoksa zihinleri farklı yapılanmış değildir. Bu farklara bile dil değil, dilde yansıyan kültür ve çevre özellikleri neden olabilir.

Öne çıkan yeni Whorfçu iddiaların üzerinden geçmemim nedeni, bunları çürütme alıştırması yapmak değildir. Bunun sebebi kısmen, insanların dile ve düşünceye duyduğu daimi merakın, bi-

[111] Linda Abarbanell, kişisel iletişim, 28 Mart 2006.

[112] Majid vd., 2004, muğlak sonuçlar veren olası ekolojik ve kültürel etkiler aradılar, fakat yerel topografi, akışkanlık, okuryazarlık gibi referans çerçeveleriyle doğrudan ilişkili etkenlerden ziyade, ekolojik alan ve geçim kipi gibi küresel etkenleri sınadılar.

[113] Gleitman vd., 2005.

limsel olarak nasıl ele alınabileceğini göstermek, kısmen de zihnin, nesneler, sayılar, üç boyutlu uzay hakkında mantık yürütme yeteneğine göz atmamız için sunduğu fırsattır. Fakat aynı zamanda bu kitabın başlıca konularından birini pekiştirmek istedim: Dil, insan doğasına açılan penceredir, düşüncelerimizin ve hislerimizin derin, evrensel özelliklerini ifşa eder; düşünceler ve hisler, kelimelerin kendisiyle eş tutulamaz. İzninizle sözümü, düşünce dili lehine bazı olumlu savlarla bitireyim; bu savlar, zihnin işleyişiyle ilgili büyük resmin parçası olacak ve üç radikal kurama göre nerede durduğumuzu anlatacak.

Konuştuğumuz dilin, zihinsel işleyişimizde *haddinden fazla* ana öğe olamayışının nedenlerinden biri, Öncelikle bunu öğrenme zorunluluğumuzdur. Çocuklar çevrelerindeki kimi olayları ve niyetleri anlayıp anne babalarının ağzından dökülen seslerle bunları eşleştirmeye çalışıyorsa, dil edinmenin nasıl işlediğini gözümüzde canlandırmak zor olmaz.[114] Fakat ham bir gürültü çağlayanının, çocuğun zihninde kavramlara hiçlikten nasıl can verebildiği tam bir muammadır. Henüz dil edinmemiş bebeklerin zihinlerini inceleyen araştırmaların, bu zihinlerin, neden ve sonuca, insan eyleyiciliğine, uzamsal ilişkilere, kavramsal yapının çekirdeğini meydana getiren başka fikirlere duyarlı olduğunu göstermesi şaşırtıcı değil.[115]

İnsan düşüncelerinin, tümcelerden çok daha soyut biçimde bellekte istiflendiğini de biliyoruz. Bellek araştırmalarının en büyük keşiflerinden biri, insanlarda, kendilerine bilgilerini kazandıran tam tümcelere ilişkin belleğin zayıf olmasıdır. Fakat *biçim* konusunda bu bellek yitimi, işittikleri ya da okudukları şeyin *özünü* akılda tutmalarına engel değil.[116] Klasik bir deneyde, insanlara, birbiriyle alakalı birtakım tümceler gösterilmiştir, mesela *Ağaç ön bahçedeydi, Karıncalar marmeladı yedi, Ağaç insanlara gölge yapıyordu, Marmelat tatlıydı, Marmelat masanın üstündeydi* vs. Az sonra insanlara bir tümce listesi veriliyor, gördükleri tümceleri işaretlemeleri isteniyordu. Özgün tümcelerin anlamlarının bileşimiyle tutarlılık sergileyen, mesela *Karıncalar tatlı marme-*

[114] Pinker, 1984/1996; Pinker, 1989; Roy ve Pentland, 2002; Siskind, 1995.
[115] Carey, 2008; Soja, Carey ve Spelke, 1991; Spelke, 1995.
[116] Anderson, 1976; Anderson ve Bower, 1973; Schacter, 1996.

ladı yedi ya da *Ön bahçede duran ağaç insanlara gölge yapıyordu* gibi tümcelerle karşılaştıklarında, gerçekten *gördükleri* tümcelere kıyasla bunları gördüklerine yemin ederken kendilerinden daha eminlerdi.[117] Bu, dil parçalarının, belleğe ulaşmadan önce normalde çöpe atıldığını, anlamlarının istiflendiğini, kavramsal yapının geniş veri bankasıyla kaynaştırıldığını düşündürüyor.

Dilin düşünceyi belirlemeyeceğini bilmemizin başka bir nedeni şu: Dil, konuşanların kavramsal taleplerine yetmediğinde, insanlar afallayıp kafalarını kaşımıyor (en azından uzun süre sürdürmüyorlar), düpedüz dillerini değiştiriyorlar. Eğretilemelerle, düzdeğişmecelerle dili esnetiyorlar, başka dillerden sözcükler, ifadeler aparıyorlar ya da yeni jargon ve argo uyduruyorlar. (Düşününce, başka nasıl olabilirdi ki? Eğer insanlar, dil olmaksızın düşünmekte sıkıntı yaşıyorsa, dilleri nereden türemiş olabilir, Marslıların oluşturduğu bir komiteden mi baş vermiş?) Önüne geçilmez değişim, dilbilimde önemli bir verili durumdur, oysa "düşüncenin hapishanesi" nitelikli bir dilden bunu beklemezsiniz. Almanca bilim için optimal dildir, yalnızca Fransızca hakikaten mantıklı ifadeleri mümkün kılar, yerli dilleri modern dünyaya uygun değildir gibi yaygın iddialar karşısında dilbilimcilerin gözlerini devirmesinin nedeni budur. Ray Harlow'un belirttiği gibi, şunu söylemeye benziyor: "Eski İngilizcede bilgisayarlardan bahsedilmiyordu, dolayısıyla Modern İngilizcede bilgisayarlardan bahsedilemez."[118]

Dilin düşünce üzerindeki etkisinin sınırlı oluşunun en derin nedeni belki de bizzat dilin, uslamlama vasıtası olarak çok kötü donanımlı olmasıdır. Dil ancak soyut zihinsel hesaplamaların devasa altyapısının desteğiyle kullanılabilir. Tümceler, işitsel iletişim için yontulmuş bilgiyle doldurulmakla kalmaz (konuşma sesleri, sözcüklerin zamana göre sıralanması, dinleyicinin dikkatini çekmeye yarayan onca araç), kolay anlaşılır çıkarım için gerekli olan bilgiyi de içermekten yoksundurlar.[119] En bariz yetersizlik, çokanlamlılıktır. Aklı başında düşünen hiç kimse, duvardaki açıklık ile pencere camı arasında, kâğıt hamuru rulosu ile bilgi topla-

[117] Bransford ve Franks, 1971. Ayrıca bakınız, Anderson, 1976.
[118] Şu kaynaktan uyarlandı: Harlow, 1998, sayfa 13.
[119] Pinker ve Jackendoff, 2005.

yan kurum arasında, on ay süren montaj süreci ile on kat yüksek bina arasında, hayvan türü ile hayvan eti arasında ayrım yapmakta çuvallamaz. (Deneyci psikologlar her türlü şeyi sınar; aslında insanların, çokanlamlı bir fiilin anlamlarını birbirine karıştırmadığını göstermişlerdir.)[120] Ancak sözcükler düşüncenin içsel vasıtası olarak kullanılıyorsa, İngilizcenin yaygın sözcüklerinin, düşünürü yapmaya zorlayacağı şeydir bu. Çokanlamlılığı bağlam içinde çözüme kavuşturmaya yarayan zihinsel yeteneğe başvurmayacaktır, çünkü zihnin, tam da çözüme kavuşturma işini yapan kısmından bahsediyoruz ve o kısım, sözcük içinde birlikte karılan kategorileri ayırt etmek zorundadır.

Bu bakımdan, dil ile düşünce hakkındaki radikal kuramların her biri, taş-kâğıt-makas oyununda birbirlerini çürütüyor. Dilsel Belirlenimcilik için onur duyulacak bir nokta olan diller arası farklar, Aşırı Doğuştancılık için baş ağrısı demektir, çünkü bu görüş, kavramların doğuştan geldiğini, dolayısıyla evrensel olduğunu varsayar. Aşırı Doğuştancılığın, tanımları itibarsızlaştırmak için yararlandığı sözcük anlamlarının kesinliği, Radikal Edimbilim hakkında şüphe doğuruyor, çünkü Radikal Edimbilim, kişinin sözcüğe ilişkin bilgisinin şekil verilmeye açık olduğunu varsayar. Radikal Edimbilimi şevke getiren çokanlamlılık, Dilsel Belirlenimciliğin başına bela kesilir, zira düşüncelerin, sözcüklere kıyasla çok daha ince taneli olması gerektiğini gösterir.

Sözcük anlamlarının, daha zengin ve daha soyut bir düşünce dilindeki ifadeler olarak temsil edildiğini ileri süren kavramsal anlambilim kuramı bu çemberin merkezinde duruyor, tüm bu komplikasyonlarla bir arada var olabiliyor. Sözcük anlamları dilden dile değişkenlik gösterebilir, çünkü çocuklar bu anlamları daha temel kavramlardan montajlayıp ince ayar yapar. Bu anlamlar kesin olabilir, çünkü kavramlar, gerçekliğin kimi veçhelerini hedef alırken, kimi veçhelerinden sıyrılır. Ayrıca uslamlamamızı da destekleyebilirler, çünkü topluluk içinde gelişip insanların iletişim kurmasını mümkün kılan gürültü sistemlerinden ziyade gerçekliğin, yasalara uyan veçhelerini temsil ederler (uzay, zaman, nedensellik, nesneler, niyetler, mantık gibi). Kavramsal anlambilim, sözcüklerin düşüncelerle aynı olmadığını söyleyen sağduyu

[120] Klein ve Murphy, 2002.

anlayışımıza da uyuyor, aslında insan irfanı ekseriyetle, bu ikisini birbirine karıştırmamaktan meydana gelir. Hobbes, "sözcükler bilge insanın sayacıdır," yazıyordu; "bunlarla sadece hesap yaparlar; ama sözcükler aptalların parasıdır." Yüzyıllar sonra Siegfried Sassoon, şunu yazarken benzer bir çağrışıma başvuruyordu:

> Sözcükler aptaldır
> Rehber buldular mı, körü körüne ardından giderler.
> Ama düşünceler, havuzlara dadanmış balıkçı krallardır
> Sessiz sedasızdırlar; nadiren görülürler...[121]

[121] "Limitations"dan.

GÖĞÜ YARMAK

Çalar saatim bozulduğu için birkaç sene önce az kalsın uçağımı kaçırıyordum. O zamandan beri uçuştan önceki gece iki çalar saat kurarım. Biri kişisel dijital yardımcımın (KDY) saati, öbürü de yatak odamdaki ya da otel odamdaki radyolu saat olur. KDY'nin zili bence çalar saatin zırıltısı kadar kulak tırmalamadığından, KDY'nin alarmını saatinkinin bir dakika öncesine ayarlıyorum. Dolayısıyla yıllar içinde pek çok sabah, KDY'nin zilinin saniyeler ardından saatin gürültüsünü işittim. Dolayısıyla David Hume'la bağdaştırılan malum neden-sonuç algısı kuramı uyarınca, zilin, saat zırıltısına *neden olduğunu* sanmam gerekirdi.[1]

Elbette öyle bir şey zannettiğim falan yok. Saatin çıkardığı gürültünün nedeninin, uykuya dalmadan önce tuşları kurcalamam olduğuna katiyetle inanıyorum. Neden ile sonuç arasındaki zaman zarfının sekiz ile üç saat arasında değişkenlik göstermesine, alarmın her zaman çalışmamasına (dijital çalar saati kurarken pek çok şey ters gidebilir), dijital saatin işleyişiyle ilgili pek fikrim olmamasına rağmen (sanırım silikon çiplerin elektrik yüküyle ilgili bir şey), böyle düşünüyorum.

Ancak dokunulan tuşlar ile yaygarayı koparan alarmlar arasındaki titiz bağlantıya rağmen (ve KDY'nin zili ile saatin alarmı arasındaki daha dolaysız bağlantıya rağmen), asıl nedene ilişkin kanaatim sarsılmıyor. Çalar saat su koyduğunda, KDY'mi elimde sallamayışımın, ışığa tutmayışımın, bunun yerine önceki gece saate yaptıklarımı kafamdan geçirişimin sebebi budur. Belki dijital çalar saati kuracak kadar zeki değilim (Öğleden Sonra simgesinin ışığını fark etmemiş olabilirim, A alarmı ile B alarmını birbirine karıştırmışımdır ya da alarmı MÜZİK seçeneğine ayarlayıp radyo ibresini istasyonlar arasında bir yerde bırakmışımdır). Belki saatin tasarımcıları, aygıtı sıradan kişilerin kurabileceği şekilde

[1] Hume, 1748/1999.

yapacak kadar zeki değildi. Belki saatin bir aksamı, mesela içinde bir kablo ya da çip yanmıştır. Belki saatin işleyişini kozmik ışınlar ya da cinler ya da yay burcunda yükselen ay bozmuştur. Fakat eminim ki saatin içinde olup bitenlerin anlaşılır nedeni var. Bu neden, olayı önceleyen herhangi bir şeyden kaynaklanıyor değil. Belli bir kuvvete ya da nedensel güçlerle ilgili bir mekanizmaya dayanır.

İnsanlar, dünyanın nedensel bir dokusu olduğunu varsayar, yani olayları, art arda dizilen lanet şeyler saymak yerine, dünyanın doğası tarafından açıklanabileceğini düşünürler. Aynı zamanda, eşyanın zamanda ve uzayda yer kapladığını da farz ederler. Bir grafitiye göre, "zaman, doğanın, her şeyin tek seferde olmasını engelleme yoludur" ve "mekân, doğanın, her şeyin benim başıma gelmesini engelleme yoludur."[2] Fakat insanların zihninde, zaman ve uzay bundan çok daha fazlasıdır. Birbirinden ayırt edecek olayların yokluğunda bile bunlar varmış gibi görünüyor; deneyimlediğimiz nesnelerin ve olayların konumlanması gereken aracı ortamlardır, hem de sadece gerçek nesnelerin ve olayların değil, hayali olanların da.

İnsanın imgelemi mucizevi bir mucittir. Tek boynuzlu atları, yarı insan yarı at mahlûkları, mermiden daha hızlı giden insanları, bütün dünyayı paylaşan insan kardeşliğini gözümüzde canlandırabiliriz. Fakat hayal edemediğimiz onca şey var, en azından zihinsel imge biçiminde hayal edemediğimiz.[3] Bir elma ile limonu, biri ötekinin sağında durmaksızın, sadece belirsiz biçimde "yan yana" durur halde gözümüzde canlandırmamız imkânsız (gerçi bu diziliş hakkında elbette konuşabiliriz, mesela şimdi konuştum). Alice'in Cheshire Kedisi üzerine yaptığı yorum gibi (gülümsemesi olmayan kedi çok gördüğünü, ama kedisi olmayan gülümseme hiç görmediğini söylüyordu), belirli bir şekli olmayan simetrik ya da üçgen nesne hayal edemeyiz (eşkenar, ikizkenar ya da üç kenarı farklı üçgen).[4] Fillerin iri ve gri renkli olduğunu, uzayda yer kapladığını, verili zamanda belirli yerde bulunduklarını biliyoruz.

---

[2] Bu kısım genelde fizikçi John Archibal Wheeler'a atfedilir, ancak bunu bir erkekler tuvaletinin duvarından aldığını yazmıştır; Wheeler, 1994, n.1

[3] Pinker, 1997b, Dördüncü Bölüm.

[4] Berkeley, 1713/1929.

Fakat iri ve gri renkli olmayan fil hayal edebilsem de, uzayda yer kaplamayan ya da hiçbir yerde konumlanmamış fil tahayyül edemem (akıl gözümde havada süzüldüğünü görsem bile her an hep bir yerdedir).[5] Eski bir fıkrada, yer tarifi isteyen bir turiste yerel halktan biri, "buradan oraya gidilemez" der. Bu fıkraya gülmemizin nedeni, tüm konumların birbirleriyle bağlantılı oluşunun uzayın doğasında bulunduğunu bilmemizdir. Bilişçi psikolog Roger Shepard'ın belirttiği gibi insanlar çoğunlukla ferah büro ister, dolayısıyla talep listelerine daha geniş çalışma mekânı eklerler. Fakat kitaplarını farklı şekillerde *dizmelerini* mümkün kılacak ilave *boyutu* olan büro istemezler. Kesintisiz üç boyutlu uzay, imgelemimizin eseri nesnelerin konumlanması gereken daimi bir matristir.

Akıl gözümüz aynı zamanda bir zaman âleminde yaşamaya mahkûm edilmiştir. Nasıl nesnelerden yoksun boş uzay hayal etsek de uzayda konumlanmamış nesneleri gözümüzde canlandıramıyorsak, hiçbir şeyin olup bitmediği bir zaman zarfı hayal edebiliriz, ama zamanla gelişmeyen ya da verili zamanda meydana gelmeyen bir olayı gözümüzde canlandıramayız. Zamanın yavaşladığını, hızlandığını, geriye gittiğini, hepten durduğunu hayal edebiliriz, ama zamanı iki ya da üç boyutlu tahayyül edemeyiz. Aslında, zamanın yavaşladığını ya da durduğunu mu hayal ettiğimiz yoksa zaman ilerlerken eşyanın yarı hızla hareket ettiğini ya da tamamen donup kaldığını tahayyül ederek bu olasılıkları *taklit* mi *ettiğimiz* bile net değil.

Deneyimimizin bu özellikleri zihnimizin tasarımından mı yoksa algılanır evrenin doğasından mı kaynaklanıyor, merak edebilirsiniz. Nihayetinde, dünya üç boyutta var oluyor, zaman içinde gelişiyor, neden-sonuç yasalarına uyuyor (en azından duyu organlarımızın tespit ettiği ölçekte). Belki de zihin sadece çevresinde gözleme uygun öğeleri yansıtıyordur. Fakat zamanın, uzayın, nedenselliğin, zihinlerimizde temsil edildikleri halleriyle gerçek varoluşları arasında elzem fark var. Bu varlıklara ilişkin sezgilerimiz, paradokslar ve tutarsızlıklar yüzünden delik deşik oluyor. Ancak *gerçeklik*, paradokslar ve tutarsızlıklar yüzünden delik deşik olmaz; gerçeklik neyse odur.

---

[5] Cave vd., 1994.

Uzayı ele alalım. Ya sonlu olacak ya da sonsuz, ama iki olasılık da sezgilerimize tam uymuyor. Sonlu evreni gözümde canlandırmaya çalıştığımda, aklıma, elleriyle görünmez duvara dokunuyormuş taklidi yapan Marcel Marceau geliyor. Ayrıca fizik konulu kitaplarda manifoldları okuduktan sonra, küre üzerinde ilerleyen karıncalar ya da devasa bir küpün içine kapatılmış ve çevrelerindeki uzamı bilmeyen insanlar geliyor gözümün önüne. Fakat tüm bu örneklerde hacim mutlaka daha büyük bir uzayın içinde asılı durur, oysa bu uzayın var olmaması gerekir, ama akıl gözüm buna kaçamak bakışlar fırlatmaktan kendini alamıyor.

Sonsuz evren daha sevimli görünebilir, çünkü akıl gözü bütün uzayda sınırsızca uçabilir, her saniye daima yeni uzamları cisimleştirebilir. Fakat sonsuz uzayın da rahatsız edici içerimleri var. Sonsuz uzayda sonsuz miktarda madde olmaz mıydı? Bu, bir ihtimal olmakla kalmıyor, aynı zamanda gayet mümkün: Kısa süre önce fizikçiler, büyük ölçeklerde maddenin, gözlemlenen bütün uzayda eşit dağıldığını keşfettiler.[6] Bu da sonsuz uzayın, sonsuz sayıda evrenle bezeli olma ihtimalini doğuruyor. Verili bir temel parçacık kümesi ancak sonlu sayıda hal ve konum içinde olabileceğinden, verili bir hacimde maddenin olası düzenlenişlerinin ancak sonlu sayısı vardır. Bunu, maddenin uzayda eşit dağılmasıyla birleştirirsek, ancak o kadar olası evrenin var olduğunu ima ediyor, yani sonsuz bir çoklu evrende, evrenler kendilerini tekrar eder. O halde, yaklaşık 10 üzeri 28 metre uzağınızda sizin birebir kopyanız bu kitabın birebir nüshasını okuyor, başka bir yerdeyse kopyanız kitabı bırakmaya karar verdi, başka bir evrendeyse adı Murray, yine başka bir evrende başında saç var; aslında, kendi ikiz evrenlerinde sonsuz sayıda ikiz mevcut. Mideniz bunu kaldırmayabilir, ama zamanın ve mekânın sonsuza kadar sürdüğünü söyleyen, görünüşte zararsız sezginin sonucudur.

Zaman da ne sonlu ne sonsuz olmak ister. Zamanın, Büyük Patlamayla birlikte var olduğunu tahayyül etmek güç, çünkü işin kolayına kaçıp içinde küçük bir kozmik bombanın patlamayı beklediği eski bir boş uzay hayal etmeye yatkınız. Kendisinden önceki geçmişte sonsuza uzanan içi boş bir zaman da gözümüzde canlandıramayız. Olsa olsa, boş ve sessiz bir kaseti geri sarar, kaseti

[6] Tegmark, 2003.

bir süre oynatır, sonra daha fazla geri sararırız vs, ama asla gerçekten geçmişin sonsuzluğunu kapsayamayız. Maddenin ve enerjinin yokluğunda zamanın ne anlama geleceğini de düşünemeyiz. Bu hiçlikte hiçbir şey, bir anı ötekinden ayırt edemezdi, dolayısıyla Büyük Patlamanın neden birkaç trilyon yıl önce ya da sonra ya da asla değil de o an gerçekleştiğini anlamamız mümkün olmazdı. Eğer zaman ilelebet sürüyorsa, meydana gelmiş her olayın tıpkı *Groundhog Day* [*Bugün Aslında Dündü*] adlı filmin kozmik versiyonu gibi sonsuz kez tekrarlanmasının da rahatsız edici bir olasılık olduğundan bahsetmeye gerek bile yok.

Zamandaki ve uzaydaki gibi, tüm olayları birbirine bağladığını hayal ettiğimiz neden-sonuç örgüsü de bu kadar irdelenmeye katlanamaz. Çalar saati kuruyorum, daha sonra çalmasını sağlıyorum. Fakat çalar saatini kurmam için beni kim kurdu? Bir yanda, kendimi bir çalar saat yığını sayabilirim; beynimdeki sinir hücreleri minik çarklar ve yaylar misali birbirlerine sürtünüyor. Ancak dayatmaya maruz kalmadan karar verdiğimde, bir mekanizma zincirinin çaresiz yuvası olma hissi yerine, istediğim seçeneği tercih ettiğim hissini yaşadığım kesin. Dışarıdan bakan kimse, en sıradan tercihlerimi bile tahmin edemez. Öte yandan, önceden tetikleyen ya da harekete geçiren bir şey olmaksızın esrarengiz biçimde beklenmedik şeyler yapan özgür iradeye anlam veremiyorum. Nasıl işliyor? Sahiden gelişigüzelse, bağlam içinde mantıklı tercihleri nasıl yapıyor? Eğer tercihler şansa yapılıyorsa, bu tercihlerden onu nasıl sorumlu tutabiliriz? Fakat özgür iradenin tercihleri, ahlaki güvenirlik ve suçlanma koşullarımız dahil bağlama karşılık veriyorsa, özgür irade ne anlamda sahiden özgürdür?

Uzay, zaman, nedensellik. Bunlarsız düşünemeyiz, ancak bunlardan anlam da çıkaramıyoruz. Deneyim altyapımız üzerine dile getirdiğim bu derin düşünceler elbette özgün değil; bunları (bir parça saptırıp süsleyerek) Alman felsefeci Immanuel Kant'tan (1724-1804) aldım.[7] Kant, kendi "dogmatik uykusundan" Hume'u okuduğunda uyandığını söylemiştir, özellikle nedenselliği şüpheci şekilde kurcalamasından etkilenmiş. Hume, dünyada bir olayın başka bir olayı takip etmesi zorunluluğuna inanmak için elimizde haklı gerekçe olmadığını yazıyordu. Birbirlerini takip edecekleri

[7] Kant, 1781/1998; Kant, 1783/1950; Körner, 1955; Walsh, 1967.

beklentisi var elimizde sadece. Bu beklenti de geçmişteki benzer deneyimlere dayanır. Hume, çağrışımcı psikoloji anlayışıyla tutarlı olarak, nedensellik sezgisinin, akla kazınmış bir alışkanlıktan ibaret olduğunu söylüyordu, çünkü tekrar tekrar, önce bir olayı gözlemler, bunun ardından başka bir olayın geldiğini fark ederiz. Hume'un açıklamasının sorunlu yanlarından biri, aynı diziyi defalarca işiten gözlemcinin, birinci çalar saat alarmının ikincisine neden olduğunu sanmayışının nedenidir. Ancak Kant'ı uykusundan uyandıran sorun, Hume'un izahının yetersizliğiydi, yani bu izah, evrenimize hükmeden yasalara dayalı kuvvetlerin, nedenleri ve sonuçları açıklayabileceği fikrini ifade edemiyordu. Bir sonraki yüzyılda William James'in belirttiği gibi, Hume'un gözlemcisi, "sırf İLELİK dünyasında yaşıyordu ve bu dünyada parçalar ancak 've' bağlacıyla yan yana dizilir."[8]

Kant'ın vardığı sonuca göre, gerçek gözlemciler, nelik, neredelik, ne zamanlık, çünkülük dünyasında yaşamak zorundadır; bunları, bizimki gibi bir zihnin gerçekliği kavrama tarzı dayatır. Deneyimlerimiz, uzay ve zaman ortamında vücut buluyor. Bu ortam, duyu deneyimlerimizden soyutlama yoluyla elde edilmiş değil (güvercinin, boyutuna ya da şekline bakmaksızın kırmızı bir biçimi gagalaması öğretildiğinde, kırmızılık kavramını soyutlayarak edinmesi gibi), bunun yerine öncelikle duyu deneyimlerimizi örgütler. Bizler, bu deneyimlerin edilgen izleyicileri değiliz; bunları, mantıksal ve bilimsel kavramlara yuvalanmış genel yasaların vakaları olarak yorumlarız, mesela "ve", "ya da", "hepsi", "bazıları", "gerekli", "olası", "neden", "etki", "töz", "özellik" gibi kavramlar (son ikisi, madde kavramımızla ilgilidir, örneğin eriyen buz kalıbı ile dönüştüğü su birikintisini aynı madde sayma yeteneği gibi). Bu kavramlar, doğuştan gelen yapımızdan ortaya çıkıyor olsa gerek, çünkü duyu deneyimlerimizin hiçbir öğesi, bunları düşünmeye itmez bizi. Yere düşen elmaları istediğiniz kadar izleyin; arkanıza yaslanıp çiçek dürbün desenleri misali manzaranın keyfini çıkarmak yerine evrensel kütleçekimin çektiği nesnelerin var olduğunu önermeye sizi hiçbir şey itmez. Deyimdeki gibi, eşek sudan gelinceye kadar bir eşeğe bakabilirsiniz; gözlemlediğiniz hiçbir şey, "bunun zürafa olmadığını," "tüm eşeklerin memeli olduğunu" ya

[8] 8 James, 1907/2005, sayfa 76-77.

da "en az bir hayvan türünün ot yediğini" ya da "bir annesi olması gerektiğini" ya da "geçen hafta ölen eşek olamayacağını" düşünmeye zorlamaz sizi.

Her ne kadar dünyamız uzay, zaman ve nedensellikle (mantıkla ve maddeyle birlikte) düzenlense de, bu kavramlara bulaşan paradokslar (zamanın ve uzayın ne sonlu ne de sonsuz olması, tercihlerin ne nedenli ne de nedensiz oluşu), bunların, kendi içinde tutarlı dünyanın değil de, tutarlı olmayan zihinlerimizin parçası olduğunu kanıtlıyor. Dünyanın var olduğu kesin: Duyu organlarımızda etkisini hissettiriyor, zihinlerimizi duyulardan gelen içerikle dolduruyor, böylece düşüncelerimizin sanrıdan ibaret olmasının önüne geçiyor. Ancak dünyayı yalnızca kendi zihinlerimizin yapıları aracılığıyla kavradığımızı, yazıyordu Kant; dünyayı kendi içinde sahiden bilemeyiz. Sonuçta, bu kötü bir pazarlık değil. Dünyayı asla dolaysız tanıyamayacak olsak da, kişi, dünyayı, bir tür zihin olmaksızın tanıyacak değil, üstelik tıkılıp kaldığımız zihinler, bilimi mümkün kılacak nispette dünyayla uyumludur. Örneğin Newton, kendi kuramında, "mutlak, hakiki ve matematiksel zaman, başlı başına ve kendi doğasından ötürü, hiçbir şeyle ilişkisiz olarak eşit şekilde akar" ve "mutlak uzay, kendi doğası içinde, hiçbir dış öğeyle ilişkisi olmadan, daima benzer ve hareketsiz kalır," yazıyordu.[9] Kant'ın nazarında bunlar, zihnin, gerçekliği müzakere ederken yararlandığı payandalardı ve bunlar olmaksızın ya da bunların etrafından dolanarak düşünmeye çalışmak nafile çabadır. Bir benzetim üzerinden bizi paylar: "Serbest uçuşunda göğü yaran, havanın direncini hisseden hafif kumru, bu uçuşun boş uzayda daha da kolay olacağını hayal edebilir."

Bu bölüm, dilde, zihinde, gerçeklikte temsil edildikleri halleriyle uzay, zaman, nedensellik ve madde hakkında. Bölümün çerçevesini, Kant'a dayalı fikirlerle çizdim, çünkü deneyimlerimizi örgütlediğini söylediği kavramsal yapı iskelesi, dilin örgütlenmesinde de açıkça görülüyor. Farazi bir dil hayal edebiliriz ve dilin inşaları, görüntü ve ses gibi duyu deneyimi türlerine, bitkiler, hayvanlar, aletler, akrabalar gibi insan ekolojisinin başlıca oyuncularına, besin, değiş tokuş, cinsellik gibi insan tutkularına adanmış olabilir. Gelgelelim, gerçek diller, Kantçı soyut kategori-

[9] *Principia*'dan; aktaran Körner, 1955, sayfa 33.

lerce örgütlenmiş gibi görünüyor. Bunu, temel sözcük türlerinde görüyoruz: isimlerde madde, ilgeçlerde uzay, fiillerde nedensellik, fiillerde ve zaman kipi belirticilerde zaman. Fiillerin inşalara girme usullerinde bu kategorileri gördük (2. Bölüm). Bu inşalar, bir şey nasıl hareket ediyor, madde mi yoksa nesne mi, olay anlık mı yoksa zamana mı yayılmış, olaya ne ya da kim sebep olmuş gibi konularda seçicidir. Ayrıca bu kategoriler, dilimize ve muhakememize sinen gündelik eğretilemelerde de karşımıza çıkıyor: Mesela benzin fiyatının balon gibi yükselip alçaldığını söylerken, 9/11 olaylarını tereyağı kalıbı misali saymaya çalışırken, iki şehrin sanki çalar saatlermişçesine bir saat mesafede olduğunu söylerken, Sonia'nın adeta sıkışmış çekmeceyi çeker gibi *Adam'ı nazik davranmaya zorladığından* hatta kendisini *nazik davranmaya zorladığından* bahsederken. Dolayısıyla düşüncelerimiz tamamen havada süzülüyormuş gibi göründüğünde bile göğü yardıklarını, görünmez olan ama her yerde bulunan uzay, madde, zaman, nedensellik kavramlarının çekimine maruz kaldıklarını görüyoruz. İnsan doğasını anlamak için, o kavramlara adam akıllı göz atmamız gerekiyor.

Bizzat Kant'ın, düşüncenin doğasına ve dünyayla ilişkisine yönelik güncel anlayışımız için güvenilir rehber olduğunu söylemiyorum. Günümüzde pek çok felsefeci, Kant'ın dünyayı tanıma ihtimalini reddedişinin kesin olmadığına inanıyor, birçok fizikçi ise, Kant'ın, kendi bilimsel zaman ve uzay anlayışımız vasıtasıyla, zihnin zaman ve uzay deneyimini bulandırmasını tartışmaya açıyor.[10] Gündelik deneyimlerin aksine, elimizdeki en nitelikli fizik bilgisi, uzayın, katı bir Öklit çerçevesi olmadığını, nesneler tarafından büküldüğünü, eğri ya da bombeli olabileceğini, kara deliklerle ve muhtemelen solucan delikleriyle kalbura döndüğünü, en az on bir boyutu olduğunu, kişinin referans çerçevesine göre farklı ölçümler verdiğini savunuyor.[11] Zaman, deneyimimizin daimi devingen akışı değil, durağan uzay-zamanın dördüncü boyutudur ya da belki de her evrenin "ardışık" evrenle film sahneleri gibi bağlantılı olduğu, tüm olası evrenleri içeren çoklu evrende

[10] Körner, 1955; McCormick, 2005; Walsh, 1967.
[11] Gardner, 1990; Randall, 2005.

noktaları birleştir tarzı oyunun çözümüdür.[12] Tüm bu vakalarda, zamana ve uzaya ilişkin en üstün bilimsel anlayışımız, zihnin eğilimleriyle epey uyumsuzdur. Pek çok fizikçinin gözünde uzay ve zaman, nesnelerin ve olayların kendi yuvalarına yerleştiği boş ortam anlamında mevcut değildir; alfabeyi meydana getiren yirmi altı harfin yukarısında ve ötesinde var olan "alfabe" adlı şey ne kadar mevcutsa, uzay ve zaman o kadar mevcuttur, derler.[13]

Ayrıca Kant'ın yazdığı metinlerin zor anlaşılır olması ünlüdür. Günümüzde bile uzmanlar, acaba *Homo sapiens* zihni hakkında iddialarda mı bulunuyordu yoksa ussal bilme yetisine sahip genel bir canlının tanımını mı veriyordu, hemfikir olamıyorlar. Bana kalırsa, zihinlerimiz hakkında en azından üstü kapalı biçimde bir iddiada bulunduğu bariz. En az bir Kant uzmanı, Patricia Kitcher, Kant'ın harika bir felsefeci olmakla kalmadığını, hırslı ve öngörülü bir bilişçi psikolog olduğunu da ileri sürmüştür.[14] Fakat ister Kant bugün kendi ismiyle bağdaştırılan fikirleri kastetmiş olsun, isterse de bu fikirlere ön ayak olmuş olsun, söz konusu fikirlerin en azından ikisi, zihni anlamak açısından paha biçilemezdir.

Kant, deneycilik ile akılcılığın bir sentezini imal etmeye çalıştı. Kaba hatlarıyla bu sentez, günümüzün doğa-yetiştirme tartışmasında gayet işe yarıyor. Zihin, duyu izlenimlerini bağdaştırmakla yetinmez (Kant'ın çağında izlenimcilik, günümüzde bağlaşımcılık bunu söylüyor), dünyanın içeriği hakkında fiili bilgilerle donanmış olarak da doğmaz (onun çağının kimi akılcılık versiyonlarında ve zamanımızın Aşırı Doğuştancılığında bu söyleniyor). Zihnin doğuştan gelen aygıtının yaptığı katkı, deneyimimizi örgütleyen bir soyut kavramsal çerçeveler kümesidir: uzay, zaman, madde, nedensellik, sayı, mantık (günümüzde, canlı varlıklar, kendi dışımızdaki zihinler, dil gibi başka etkinlik sahalarını ekleyebiliriz). Fakat bunların her biri, duyuların ya da imgelemin temin ettiği fiili örneklerle doldurulması gereken boş birer biçimdir. Kant'ın belirttiği gibi, onun tezi, "ya ilahın yerleştirdiği ya da doğuştan gelen *temsilleri* kesinlikle kabul etmiyor... Fakat bu temsillerin başka

[12] Barbour, 2000; Goldstein, 2005; Hawking ve Mlodinow, 2005.

[13] Carlo Rovelli, "Rovelli's Two Principles: Space Does Not Exist; Time Does Not Exist," www.edge.org/q2004/page7.html#rovelli. Alfabe benzetimini veren Brian Greene.

[14] Kitcher, 1990.

bir tarz yerine sırf kendi tarzlarıyla ortaya çıkmasını mümkün kılan öznede bir zemin olsa gerek... En azından bu zemin doğuştan gelir."[15] Kant'ın doğuştancılık versiyonu, zihne yerleştirilmiş fiili bilgiyi değil soyut örgütleyici çerçeveyi içerir. Günümüzde canlılığını en fazla koruyan versiyon budur, örneğin Chomskyci dilbilimde, evrimci psikolojide, etkinlik sahası özgüllüğü denen bilişsel gelişim yaklaşımında bu versiyona rastlıyoruz.[16] Kant'ın, doğa-yetiştirme tartışmasının çözüm şeklini öngördüğü söylenecek kadar ileri gidilebilir: faydalı öğrenmeyi mümkün kılan deneyimin örgütlenmesinin tanımlanması; artık bu her ne anlama geliyorsa.[17]

Kant'ın, uzayı ve zamanı, duyuların düzenlendiği ortamlar olarak tanımlaması da çarpıcı oranda günümüzün anlayışıdır. Mantıken konuşmak gerekirse, görsel alan, beneklerden ve çizgilerden meydana gelen geniş bir veri bankası olarak tanımlanabilir. Veri bankasında her girdi, bir rengi, parlaklığı, konumu, yönelimi, derinliği belirtir. Fakat psikolojik açıdan, uzayda konum çok farklıdır.[18] Uzay, görsel içeriğin yerleşmiş olduğu daimi bir ortamdır, bir nesnenin veri tabanı kaydındaki birkaç öğeden biri değildir. İnsan gövdesine sahip at bedeni hayal etmemiz gibi gözümüzde canlandırabildiğimiz düşünce deneylerini, birbirlerinin sol yanında durmaksızın yan yana dikilen at ile insanı gözümüzde canlandıramadığımız düşünce deneylerini anımsayın.[19] Konum, akıl gözünde bir nesnenin zoraki özelliği olmakla kalmaz, aynı zamanda zihnin, nesneleri bireyleştirmek ve saymak için faydalandığı başlıca özelliktir. Örneğin aşağıdaki diziyi, üç nesne olarak görüyoruz. En solda duran çizgilidir, en sağda duran gri renklidir, ortada duran hem çizgili hem gri renklidir:

---

[15] Allison, 1973, sayfa 135-136, aktaran Kitcher, 1990, sayfa 15-16.

[16] Chomsky, 1972a; Hirschfeld ve Gelman, 1994; Pinker, 1997b; Tooby ve Cosmides, 1992.

[17] Pinker, 2002.

[18] Pinker, 1997b, Dördüncü Bölüm. Ayrıca bakınız Kosslyn, 1980; Kubovy, 1981; Pinker, 1984; Pinker, 1988; Pinker, 1990; Robertson, 2003; Shepard, 1978.

[19] Bakınız Cave vd., 1994, zihinsel imgelerin görsel uzamda daima bir konumu olduğunu gösteren deneysel kanıt için.

Kuramsal olarak bu düzenlenişi iki nesne olarak *görebilirdik*: solda ve ortada çizgili sütun, ortada ve sağda gri renkli sütun. Fakat o şekilde görmüyoruz, çünkü zihin, nesneler arasında fark belirlerken, uzaydaki konumlarını kullanması misali renkten ya da yüzey işaretlerinden kerteriz olarak faydalanmıyor. Keza, dikkatimizin ışıldağını, uzayda bir bölgeye çevirebiliriz, hatta boş bir bölgeye; mesela basketbol oyuncusu, rakibinin gözlerinin içine baktığında, takım arkadaşının gitmesini beklediği boş alana, içinden gelen bir hisle gözünü doğrultur. Fakat deneyler, karşımıza nerede çıkarsa çıksın verili renk ya da yüzey deseni parçalarına dikkatimizi yöneltmekte çok daha zorlandığımızı göz önüne seriyor.[20] Beyinde birincil görsel alanlar bile uzayla ilgili özel bir örgütleme işlevi sergiliyor. Beyin korteksi arazisinde her parsel, görsel alanda sabit bir noktaya adanmıştır ve dünyadaki hatlar, beyin yüzeyini kaplayan hatlar olarak temsil edilir, en azından büyük ölçekte.[21] Zamanın da zihin içindeki mevcudiyeti, deneyimin alelade bir eski özelliği olmanın çok ötesindedir. Nörobilimciler, meyve sineği kadar basit organizmaların beyinlerinde tik tak ilerleyen biyolojik saatler bulmuştur. Nasıl nesne olarak uzayda bağlantılı şeyler görüyorsak, hareket olarak zamanda bağlantılı şeyler de görüyoruz, mesela hareketli cismin izlediği eğri ya da konuşmayı destekleyen beden hareketleri (jest) ya da ses örneğinde ezgi ya da konuşma parçası.[22]

Dolayısıyla insan algısında ve imgelemde bir uzay ve zaman modeli, ayrıca gerçeklikte çeşitli uzay ve zaman modelleri var (çağın en nitelikli fizik biliminin tanımladığı haliyle). Fakat bu

---

[20] Isenberg, Nissen ve Marchak, 1990; Kubovy, 1981; Robertson, 2003; Treisman ve Gelade, 1980.

[21] Tootell vd., 1982;Van Essen ve Deyoe, 1995.

[22] Bregman, 1990; Kubovy, 1981.

bölümün akışında, *dilde* ifade edilen uzay ve zaman modelinin, bunların hiçbirine benzemediğini göreceğiz. Yeni başlayanlar için belirtelim, dil, analog değil dijital bir ortamdır. Her ne kadar uzayı kesintisiz ve üç boyutlu olarak, zamanı da kesintisiz ve sürekli akıyormuş gibi algılasak da, dilde uzayla ve zamanla ilgili ifadelerin üç boyutlu ya da akan bir yanı yok. Bu ifadeler, kesik kesik ses zincirleridir. Karşımıza çıkacak örneklerin en basitlerine önceden göz atmak gerekirse, nesneler uzakta ya da yakında konumlanmıştır, olaylarsa geçmiş zamanda ya da şimdiki zamanda. Bu ifadelerde, uzunluk ölçüsünün ya da kronometrenin hassas ölçümlerine işaret eden hiçbir şey yok. Ayrıca dilin anlambilimi, gerçekliğin cisimleşmemiş *veçhelerini* alır, bunları birleştirip üzerine yorum yapar. Gözünüzde canlandıramadığınız düzenlenişleri, *yan yana* ya da *simetrik* gibi sözcükler kullanarak betimleyebildim, ki bu sözcükler, maddenin uzayı nasıl doldurduğu hakkında bilgi iletmez. Üstelik, *Bill'in ayrılması için* misali zaman kipsiz bir sözcük öbeği kullanarak kendimi zamanda hiçbir âna bağlamaksızın bir olayı betimleyebilirim. Anlambilimin seçiciliği, zihinlerimizin, soyut kavramlar evreninde ileri geri salınmasını mümkün kılıyor; bu evren, dolaysız deneyimlerimizi örgütleyen algısal uzay ve zaman ortamlarına demirlemiş değildir. Muhtemelen bu, modern bilimcilerin ve matematikçilerin, uzayı ve zamanı, sezgilere hiç dayanmayan usullerle tanımlamasını mümkün kılan genel bir zihin akçesidir.

İleride göreceğimiz üzere, dile ilişik uzay ve zaman modelleri (madde ve nedensellik modelleri de), fizik bilimine ve mantığa yabancıdır. Felsefeciler ve psikologlar, bilişsel randımanımızı ölçerken genelde fizik ve mantık kıstaslarından faydalanır. Bilişsel modellerimiz, duyu organlarımızın ya da sinir sistemi düzeneklerimizin basit ölçümleri de değildir. Gerçi, insan doğasının başlıca veçhelerinin ölçüleridir. Bu anlık (bilme yetisi) kiplerinden her biri, insana özgü amaçlara göre yontulmuştur ve fiziksel, toplumsal hedeflerimiz açısından en önemli eklem noktalarında maddeyi, uzayı, zamanı, nedenselliği şekillendirmemizi mümkün kılıyorlar. Gerçi Kant, en temel anlık kategorilerinin, "insanlığın çarpık kerestesi" dediği kendi kökenleri tarafından çarpıtılabileceğini öngörmedi, ama bu kategorilerin insana özgü versiyonları, yaşamlarımızı, geniş kapsamlı etkisi olacak şekilde örgütlüyor.

Saydığımız, çetelesini tuttuğumuz varlık türlerini, insan ve eşya tasnif ettiğimiz kompartımanları, fiziksel çevreyi kendi menfaatimiz uyarınca düzenleme tarzımızı, eylemlerinden ötürü insanlara ahlaki sorumluluk atfetme usulümüzü belirliyorlar. Bu sebeplerden ötürü, göğü yarmamızı sağlayan madde, uzay, zaman, nedensellik gibi acayip kavramlar, sırf soyut düşüncelerimizin değil yaşamlarımızın gündelik akışının da pervanesidir; ticaretimizin, siyasetimizin, hukuk tartışmalarımızın, hatta mizahımızın.

ÖĞÜTMEK, PAKETLEMEK, SINIFLANDIRMAK: MADDE ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Uzay, zaman ve nedensellik, düşüncelerimiz arasında ilinti kurma açısından önemli olsalar da, soyut çerçevelerdir, felsefeciler ile fizikçiler dışında bunlar üzerine bilinçli kafa yoran nadiren çıkar. Üzerinde bilinçli düşündüğümüz şeyler, uzayda ve zamanda yaşayıp birbirlerine etki eden fiili varlıklardır. Düşüncelerimizde en temel varlıklar, isimlerin adlandırdıklarıdır; insanlara, eşyaya, maddeye ilişkin kavramlarımız. İsimler, tüm dillerde tespit etmesi en kolay sözcüklerdir, genelde bebekler ilk bunları öğrenir, ayrıca en sabit ve en iyi anlaşılan insan kavramlarının etiketleridirler.[23] Fakat görünüşteki bütün bu basitliğine rağmen, isimlerin anlamlarına bakmak bizi başka bir tavşan deliğinin derinliklerine götürür. İsimler, dünyada madde öbeklerine işaret eden basit işaretçiler değildir. İnsan zihni, bir kişiyi, nesneyi ya da maddeyi algıladığında, bunu çok farklı biçimlerde yorumlayabilir ve bu esneklik, daha uçucu varlıklara ilişkin düşüncelerimize taşınır.

İsimlerin ne anlama geldiğini anlamanın en iyi yolu, hiç anlamı yokmuş gibi görünen kimi örneklerle işe koyulmaktır. Şu cümlelere bakın (pek çoğunu dilbilimci Anna Wierzbicka derlemiştir):[24]

Oğlanlar oğlan kalır.
Anlaşma anlaşmadır.
Hangi çeşidinden aldığınız çok mu önemli? Kahve kahvedir.
Başına çorap geçirse de erkek erkektir.
Maziyi mazide bırak.

[23] Gentner, 1981.
[24] Wierzbicka, 1991.

Kadın yalnızca kadındır, ama iyi bir puro, dumandır.
Que sera, sera; her şey olacağına varır.
Doğu doğudur, Batı batıdır ve bu ikisi asla kavuşmamalı.
Şunu unutma: öpücük yalnızca öpücüktür, gülümseme yalnızca gülümsemedir.
Müsaade et Polonya, Polonya olsun.
At attır, elbette, elbette.

Fıkrada kadının teki boşanma avukatını görmeye gider. Avukat kadına sorar, "Kaç yaşındasınız?" Kadın, "seksen iki," der. Adam sorar, "kocanız kaç yaşında?" "Seksen beş," der kadın. "Kaç yıldır evlisiniz?" "Elli yedi yıldır." Avukat kulaklarına inanamaz: "Peki neden şimdi boşanmak istiyorsunuz?" Kadın, "yeteceği kadar yetti," der.

Düz anlamlarıyla bu tümceler, aynı sözün manasızca tekrarı gibi görünüyor, ama elbette kazın ayağı öyle değil. Her insan bunların ne anlama geldiğini bilir: Kişinin umutlarına ya da aksine unutkanlığına rağmen, bir varlığın, kendi cinsinin elzem niteliklerini taşıdığını hatırlatır. "Oğlanlar oğlan kalır" sözü, amaçsız, umarsız, zevksiz şeyler yapmanın, genç erkeklerin huyu olduğu anlamına geliyor. Bu lafı en son, erkek kürek takımına mensup öğrenciler, Harvard Bahçesinin orta yerinde devasa bir kardan penis yaparken işittim.

Şu-şudur formülünden meydana gelen deyişler bir kısır döngü olmadığından, ilk şu ve ikinci şu, farklı anlamlar taşıyor olmalı. Bazen bir isim, belli bir şeye göndermede bulunur, dünyada dinleyen kişinin tespit etmesi gereken bir varlığa işaret etme işine yarar. Başka seferinde isim, bir tanımla ya da basmakalıpla tanımlanan bir sınıfa ya da türe işaret eder. Göndermede bulunma ile yüklemleme arasındaki bu ayrım, dilde temeldir. *Kanada* ya da *Luciano Pavarotti* gibi bir isim belli bir şeye tam atıfta bulunur, gerçi isimler, kategori etiketlerine dönüştürülebilir, mesela *Her yapımcı yeni bir Pavarotti arar* sözündeki gibi. *Oğlan* ve *kahve* gibi yalıtık isimler, normal hallerinde, kategori ya da türdür (genel olarak oğlanlar, genel olarak kahve), gerçi *bu oğlan* ya da *bu kahve Brezilya'da yetişmiş* gibi sözcük öbeklerine yerleştirildiğinde göndermede bulunan ifadelere dönüşebilirler. Temel bir tümce, belki de temel bir düşünce, öznenin belli bir yanına atıfta bulunur, yüklemdeki özellikleri hakkında bir şeyler anlatır.

Bu kitapta, dilbilgisinin ayırt ettiği anlamların, başlıca insan düşüncesi türlerine işaret ettiğini, dolayısıyla yaşamlarımızda gerçek neticelerinin bulunduğunu, insanların bu neticeleri umursadığını, uğrunda mücadele ettiklerini, bedelini ödediklerini ısrarla belirtiyorum. Eşya isimleri başlıca örneklerdir. Sahici isimlerin anlambiliminin, o tiyatro oyunlarını başkasının yazdığı anlaşılsa *William Shakespeare* adıyla ne kastedeceğimizi irdeleyen kitabi soruya, biri tüm kimlik bilgilerinizi çalsa kimliğinizi nasıl geri alırdınız gibi gerçek hayata ilişkin bir soruya can verdiğini daha önce gördük. İsimlerin önem taşıdığı, hayattan üç kesite bakalım.

Yüklemleme ile gönderim arasındaki ayrıma fiyat biçebiliriz. Bu yüzyılda şimdiye dek en başarılı yeni şirket Google'dır. Bu şirket, gerçekte *isim öbekleri satarak* servetine servet kattı. Daha önceki internet portallarının sorunu, kimsenin bu sözcük öbeklerinden nasıl para kazanacağını bilmemesiydi: Kullanıcılar ekran üzerindeki reklamlardan nefret ediyor, bunları tıklayarak reklamcının sayfasına nadiren gidiyordu. Reklamcılıkta bir laf var. Her reklam bütçesinin yarısı boşa gider, ama hangi yarısının israf olduğunu kimse bilmez; reklamı gören çoğu kişi o ürünle ya da hizmetle ilgilenmiyordur. Google'ın kurucuları Larry Page ve Sergey Brin, beyin jimnastiği yaparlarken insanların arama motorlarına yazdığı sözcüklerin, satın alabileceklere şeylere ilişkin mükemmel ipucu sunduğunu, böylece arama motorunu, satıcılar ve alıcılar için harika bir çöpçatana çevirebileceklerini anladılar. Dolayısıyla saçma sapan sayfaların açılmadığı bir internet aramasının sonuçlarıyla birlikte Google, arama kısmına yazılmış terimle ilişkili olarak ekranın kenarlarında çok az ticari reklam sergiler. Şirketler, arama sözcüklerinin insanları kendi sitelerine yönlendirmesi için sonu gelmez açık artırmada teklif sunarak bu ayrıcalığın bedelini öder. Çoğul hallerin uzmanı olarak, tekil hallerden daha fazla para ettiklerini duymak ilgimi çekmişti. *Dijital kamera*, tık başına yetmiş beş sente satın alınabiliyorken, *dijital kameralar* sözü bir dolar seksen sent ediyormuş. Reklamcılar, dijital kamera satın almayı tasarlayan insanların, ismin çoğul halini yazma ihtimalinin daha yüksek olduğunu bilir, gerçi nedenini bilmezler.[25] Bunun sebebi, *dijital kamera* gibi yalın bir ismin,

[25] Vise ve Malseed, 2005.

cinse işaret etmesi, muhtemelen bu kameraların nasıl işlediğini öğrenmek isteyen kişinin, sözcüğü tekil haliyle yazmasıdır. *Dijital kameralar* gibi ismin çoğul hali daha ziyade gönderimseldir, piyasada var olan türlerini, nasıl edinebileceğini öğrenmek isteyen biri tarafından çoğul haliyle yazılır.

Kendi başarılarının kurbanı olup cins isim halinde genele atıfta bulunur şekilde kullanılmaya başlanan ürün isimlerini değiştirme ihtiyacı duyan şirketler, kurum dilbiliminden faydalanırken daha hırçındır (bu isimlere bazen "cins-ad" denir, özel isimden cins isme geçişlerineyse "cinskırım" denir). *Zipper*, *aspirin*, *escalator*, *granola*, *yo-yo*, *linoleum* isimlerinin, belirli şirketlerin ürünleri için kullandığı marka isimleri olduğunu çok az kişi bilir. Günümüzde *cinskırım* korkusu, *Kleenex, Baggies, Xerox, Walkman, Plexiglas, Rollerblade* sahiplerinin başına bela kesilmiştir. Rakiplerinin, kendi ürünleri için bu isimleri (ve kazandıkları itibarları) çalabilecek olmalarından korkuyorlar. İsimleri, fiil olarak, cins isim olarak kullanan ya da küçük harfle yazan yazarlar, ciddi ihtarname alabilir. Dave Barry'nin tarzıyla yanıt vermelerini öneriyorum:

> Jockey marka giyim eşyası üreten Jockey International A.Ş.'den samimiyetle yasal özür dilemek istiyorum. Kısa süre önce Jockey markasının şirket avukatı Charlotte Shapiro'dan resmi mektup aldım. Donunuzu yiyebilir misiniz yiyemez misiniz meselesiyle ilgili bir köşe yazısında resmi Jockey marka ismini hatalı şekilde şu cümlede kullanmışım: "Garson, bu Jockey'ler taze mi?"
>
> Bayan Sahiro, "Jockey" sözcüğünün resmi marka olduğuna, iç çamaşırın cins ismi olmadığına, "ürünün cins isminin önünde sıfat olarak kullanılması" gerektiğine işaret ediyor. Dolayısıyla hukuken cümlemin anlamı şu olmalı: "Garson, bu Jockey'lerde sinek var!"...
>
> Jockey şirketine ve devasa hukuk bölümüne saygım sonsuz. Olur da bu köşe yazısında herhangi bir marka ismini hatalı kullanmışsam, tümce içinde yanlış bir yere yerleştirmişsem diye bu resmi beyanı müsaadenizle Nike'tan, Craftsman'dan, Kellogs'dan, Styrofoam'dan, Baggies'den, Michael Jordan'dan ve gücendirdiğim her dev şirketten özür dileyerek bitireyim: Gerçekten kusura bakmayın, oldu mu? Jockey'inizi ve canınızı sıkmayın.[26]

[26] İnternette yaygın dolaşımda.

Sevdikleri bir şeyin cins isimle anılmasına Jockey'ini ve canını sıkanlar sadece marka sahipleri değildir. İnsanlar, kendilerinin cins isimle nitelendiğini duyunca bundan da fazla güceniyor. Bunun sebebi, isim yükleminin, onlara, özgünlüğü bulunan birey olarak atıfta bulunmak yerine, kendilerini bir kategorinin basmakalıbıyla aynı sınıfa sokuyormuş gibi görünmesidir. Mantıkçılar bu farkı belirtmekte güçlük çeker, ama psikolojik açıdan önemi büyüktür. Birinin saçını *sarışın*, *esmer*, *kızıl* (sıfatlarıyla) nitelediğinizde kimseyi gücendirmiş olmuyorsunuz, ama kişiye, özellikle de bir kadına *sarışın*, *esmer*, *kızıl* (isim hali) demek daha fazla titizlik ister. Bu terimler, kadını, cinsel açıdan çekici fiziksel bir özelliğe indirgiyormuş, ayrıca eski klişeler uyarınca onu uçarı, sofistike ya da fevri kişi kefesine koyuyormuş gibi görünüyor.[27] Düzdeğişmeceler aşağıladığı, şemsiye tabirler yücelttiği için (ikinci bölüme bakınız), bugünlerde birine atıfta bulunurken *sarışın* değil *sarı saçlı kadın* diyoruz, şüphesiz eğer sohbet özellikle saçlar hakkında değilse. Bireyin itibarına gösterilen hürmetin artması, hasta insanlar için kullanılan *kötürüm*, *kambur*, *sağır-dilsiz*, *mongol*, *cüzamlı*, hatta *diyabetik* gibi isimlerin kullanılmamasına yol açmıştır. Günümüzde psikiyatri bünyesinde bir hareket, insanlara *şizofrenik* ya da *alkolik* demekten uzak duruyor, bunun yerine *şizofrenli kişi* ya da *alkolizmli kişi* diyor. İsimlerin kişiye rol yükleme gücü, kendi etnik grubuna mensup pek çok kişinin duygularına tercüman olan yönetici ve tıp akademisyeni Jonathan Miller'ı, "Yahudi [*Jew*] değilim, Yahudi kökenliyim [*Jewish*], tüm kurallarına uymuyorum," sözünü söylemeye itmiştir.

Sıradan nesnelere, maddelere cins isimler vasıtasıyla atıfta bulunmak yine de emin bir yol. Bu işi yaparken, başka bir zihinsel çeviklik türü sergiliyoruz. İlk bakışta, nesne ile madde arasındaki kavramsal ayrımı, sayma ismi ile kütle ismi arasındaki dilsel ayrım yansıtıyormuş gibi görünüyor.[28] *Apple-elma*, *pebble-çakıl taşı* gibi sayma isimleri, sınırlı madde öbekleri için kullanılır; *applesauce-elma püresi*, *gravel-çakıllık* gibi kütle isimleri, kendi sınırları olmayan maddeler için kullanılma eğilimindedir.

---

[27] Wierzbicka, 1988c.

[28] Chierchia, 1998; Jackendoff, 1991; Rijkhoff, 2002; Semenza, 2005; Wierzbicka, 1988a; Winter, 2002.

İngilizce dilbilgisi, bu iki isim türü arasında keskin ayrım yapar. İngilizcede sayma isimleri sayıyla nitelenip çoğul haline getirilir (*two pebbles – iki çakıl taşı*), ama kütle isimlerine bu uygulanamaz (**two gravels – iki çakıllık*). Niceliklere atıfta bulunduğumuzda, farklı niceleme sözcükleri kullanmalıyız: *a pebble* [bir çakıl taşı] denebilir, ama **a gravel – bir çakıllık* denemez; *many pebbles* [pek çok çakıl taşı] denebilir, ama **many gravel* denemez. *Much gravel* [epey çakıl] denebilir, ama *much pebble* ya da *much pebbles* olmaz. Kütle isimleri insanların huzuruna çıplak çıkabilirken (*Gravel is expensive – çakıl pahalı; I like gravel – çakılı severim*), sayma isimleri genelde çıplak çıkamaz (**Pebble is expensive*; **I like pebble*).

Kütle isimlerinin ardındaki zihinsel madde modeline işaret eden önemli bir ipucu, bazı bakımlardan sayma isimlerinin çoğulu gibi eylemeleridir. Niteleyicilerinden bazılarını (*more applesauce-daha fazla elma püresi, more pebbles-daha fazla çakıl taşı*), tümcede çıplak boy gösterme yeteneğini (*I like applesauce – elma püresini severim*; *I like pebbles – çakıl taşlarını severim*), *all over* [her tarafta] gibi uzam sözcükleriyle birlikte boy gösterme yeteneğini onlar da kullanır, mesela *Applesauce was all over the floor* [elma püresi bütün zemine saçılmıştı] ve *Pebbles were all over the floor* [çakıl taşları bütün zemine saçılmıştı] (karşılaştırınız **A rock was all over the floor*).[29] Dilbilgisinde bu örtüşme, maddeleri (kütle isimleriyle etiketlenmiş şeyler) ve çoklukları (çoğul eki almış şeyler) algılama usulümüzdeki benzerliği yansıtıyor. Bunlara hep birlikte yığın denebilir.[30] Maddeler de çokluklar da içkin sınırlardan mahrumdur, etrafa herhangi bir şekilde saçılabilirler. Birleşip yekvücut olabilirler: çakıl taşına biraz daha çakıl taşı eklerseniz, elinizde yine çakıl taşı olur; elma püresinin üzerine biraz daha elma püresi ekleyin, elinizde hâlâ elma püresi var demektir. Ayrıca bölünebilirler: Çakıl taşı yükünün yarısı da çakıl taşıdır; çanak dolusu elma püresinin yarısı da elma püresi sözcüğüyle nitelenir. Sayma isminin göndermede bulunduğu şeyler için bunlar geçerli değildir, mesela at. Atın bitip etrafındaki havanın başladığı sınırdan kimse şüphe etmez ve iki atı bir araya getirdiğinizde ya da atı yarıya böldüğünüzde, sonuç tek at değildir. Bebeklere

[29] Jackendoff, 1991.

[30] Chierchia, 1998; Jackendoff, 1991; Rijkhoff, 2002; Winter, 2002.

gelince bu husus, Süleyman'ın bilgeliğine ilişkin öykü açısından elzemdir.

Bir çoğulun, kütle isminden farklılaştığı yer, tek tek saptanıp sayılabilecek *bireyler* kümesi olarak algılanmasıdır. Bu bize, fiziksel dünyada var olan her şeyin taksonomisini sunuyor.[31] *Çakıl taşı* gibi bir tekil sayma ismi, bireylerden meydana gelmeyen ve sınırlı (sabit bir şekil vasıtasıyla betimlenir) bir şeyin yerine geçiyor. *Çakıl taşları* gibi bir çoğul, bireylerden meydana gelen sınırsız bir şeyi niteler. *Elma püresi* gibi bir kütle ismi, ne bireylerden meydana gelen ne de sınırlı bir şeyi temsil eder. Tüm bunlar, maddeyle ilgili temel fikirlerimizin, "sayma" ve "kütle" kavramları yerine "sınırlı" ve "bireylerden meydana gelmek" gibi mini kavramlar olduğunu düşündürüyor. O halde, dördüncü bir olasılığı görmeliyiz: Hem sınırlı olan hem de bireylerden meydana gelen şeyler. Aslında görüyoruz. *Komite, buket, rock grubu* gibi kolektif isimleridir bunlar, ayrıca çocukların ezberlemeye zorlandığı ama kimsenin asla kullanmadığı, hayvan gruplarını niteleyen sevimli sözcükler var, mesela *gaggle of geese* [kaz sürüsü] ve *exaltation of larks* [tarlakuşu sürüsü] gibi.

Sayma ve kütle isimleri, yığınların ve yapışkan maddelerin etiketi gibi görünebilir, fakat bu yaklaşım, hem dilimizi hem zihinlerimizi küçümsüyor. Dil içinde, bir madde türüne sayma ismiyle mi kütle ismiyle mi atıfta bulunacağı çoğunlukla tahmin edilemez. *Noodles* [*erişte*] (sayma ismi) diyoruz, ama *macaroni* de [bukle makarna] (kütle ismi) diyoruz, *beans* [*fasulye*] (sayma ismi) de diyoruz *rice* da [pirinç] (kütle ismi). Hem *hairs* [saç kılları] hem *hair* [saç] diyoruz. Bunun üzerine *Crazy English* kitabında Richard Lederer, kafasında saç (*hair*) olan adamın, kafasında kıllar (hairs) olan adamdan niye daha fazla saçı var diye soruyordu.[32] Bu tercihler dilden dile bir parça değişir. *Spagetti* İngilizcede kütle ismidir, İtalyancada sayma ismidir. Ayrıca aynı dilin tarih dönemleri arasında da değişkenlik gösterebilir. İngilizce konuşanlar, *pease* [bezelye] adlı bir madde yerdi, tıpkı çocuk şarkısındaki gibi: *Pease porridge hot, Pease porridge cold* [bezelye lapası sıcak, bezelye lapası soğuk]. Fakat tarihin sisi içinde dilbilgisi konusunda

[31] Chierchia, 1998; Jackendoff, 1991; Rijkhoff, 2002; Winter, 2002.
[32] Lederer, 1990.

hevesli bir dinleyici bunu yanlış tahlil edip sözcüğün çoğul halini *peas* [bezelyeler] olarak kabul etti. Bu noktadan *pea* [bezelye] sözcüğüne kısa bir adımla geçildi. Günümüzde bu sayma ismini kullanıyoruz. (Matematikçi dilbilimci Jim Lambek bir keresinde, günün birinde *grain of rice* [pirinç tanesi] için *rouse* deneceğini ileri sürmüştür.) Tüm bunlar, İngilizceyi yetişkin yaşlarında öğrenenleri fena uğraştırır. Büyükbabam saçlarını [*hairs*] taradığını söylerdi, çünkü Yidiş dilinde, Fransızcada ve pek çok başka dilde bu şekilde ifade edilir.

Madde türünün sayma adı ya da kütle adı hali hakkında dillerin çoğunlukla keyfi tercihler yapmasının nedeni, muhtemelen, zihnin, bir yığını, ya bireylerden meydana gelen bir çokluk ya da kesintisiz madde olarak yorumlayabilmesidir. Nihayetinde, kayayı gitgide daha küçük parçalara ufaladığınızda, kayadan, taşa, çakıla, çakıl kumuna, kuma, toza dönüştürdüğünüzde, insanların, bu yığını, ya küçük şeylerin derlemesi ya da kesintisiz bir ortam diye yorumlayabileceği gri bir alan var. Bu yorum, kişinin ne kadar yakından baktığına, gözlük camı numarası reçetesini ne zaman yenilediğine, hatta belki kişiliğine (örneğin ağaçlara bakmaktan ormanı göremeyen kişi gibi) göre değişir. Bu gri alanda dil (daha doğrusu, dilin geçmiş konuşanları), o dilin güncel konuşanları bir sözcüğü kullanırken hangi yorumun dayatılacağına her sözcük için ayrı ayrı karar verir.

Sınırlılık haline ve bireylere dikkat eden yalnızca isimler değildir; fiiller de dikkat eder. İkinci Bölümde gördüğümüz üzere, *pour* [dökmek] gibi fiiller, su ya da çakıl misali yığınlar gerektirir; *smear* ve *streak* [sıvamak, çizgilemek] gibi fiiller, maddeler için geçerlidir; *scatter-saçmak* ve *collect-toplamak* gibi fiiller çokluklara uygulanır. Çünkü bir eylemin kavramı, etkilediği şeylerin sayısına, türüne bağlıdır, tıpkı *eat* ve *drink* [yemek ve içmek], *throw* and *scatter* [atmak ve saçmak], *murder* ve *massacre* [öldürmek ve toplu katliam yapmak] arasındaki farklar gibi. (Biyolog Jean Rosland bir keresinde şu yorumu yapmıştı: "Tek insan öldürürsen katil olursun. Milyonlarcasını öldürürsen fatih olursun. Hepsini öldürürsen Tanrısın.")[33] Bu tercihler dilden dile, hatta lehçeden lehçeye değişebilir, mesela Amerikan İngilizcesi ve Britanya İngi-

[33] *Thoughts of a Biologist* (1939) kitabından.

lizcesi gibi. Britanyalı editörüm benimle otelde toplanmayı teklif ederken ne zaman *collect* [toplamak] fiilini kullansa, bir anlığına şaşırıyorum, sanki benim ufak tefek parçalardan montajlandığımı sanıyormuş gibi geliyor.

Zihnin, maddeyi sayılabilir birimler ya da şekilsiz yığın olarak yorumlama gücü, taş öğütücünün ara biçimleriyle sınırlı değil. Her şey bu iki farklı yöntemle yorumlanabilir. Bir bardağa bakarız (sayma ismi), ama onu meydana getiren plastiği düşünürüz (kütle ismi) ya da dondurmaya bakarız (kütle ismi), girdiği şekli düşünürüz, örneğin külah ya da çubuk gibi (sayma ismi). Pek çok madde türü bakımından, dilin geçmiş konuşanları her yorum için ayrı bir sözcük miras bırakacak kadar düşünceliymiş. Elimizde tereyağı (kütle), fiske (sayma), altın (kütle), külçe (sayma), hatta bok (kütle) ve bok öbeği (sayma) var. Bu vakada tabu sözcükleri için dilin geri kalanıyla aynı dilbilgisi geçerli. Yedinci Bölümde göreceğimiz gibi, sövgülerimizin hepsi o kadar titiz değil.

Tümcede sözcük kullanılırken, dilin konuşanları, bir öğeyi tek başına bir şey ya da süreğen madde olarak yorumlamaya zorlamasının tüm bu örneklerine bakınca insan merak ediyor: Acaba madde üzerine bu şekilde düşünme yetimiz, önce sayma-kütle ayrımında ustalaşmaya mı bağlıdır? Bu görüş, mantıkçı W. V. O. Quine'ın ileri sürdüğü Dilsel Belirlenimcilik versiyonudur. Psikologlar Nancy Soja, Susan Carey, Elizabeth Spelke bu meseleyi çözmek için bir deney tasarladırlar. İki yaşındaki çocuklara (bu yaşta çocuklar, konuşmalarında sayma ve kütle isimlerini ayırt edebildiklerinin göstergeleri değildir) ya bakır boru dirseği gibi bilinmedik bir nesne ya da pembe saç jölesi gibi bilinmedik bir maddenin bombeli topağını gösterdiler.[34] Çocuklara, eşyalar için birer sözcük öğrettiler, mesela "bu benim tulver'im" diyerek. Bu tümce çerçevesi, o isim sayma ismi mi yoksa kütle ismi mi, belli etmez. Ardından, henüz yürümeye başlamış bu çocuklara iki eşya gösterdiler; eşyalardan biri aynı şekle sahip farklı bir maddeyken, öbürü farklı şekle sahip aynı maddeydi. Çocuklara, "tulver'i parmağınla göster" dediler. Aslında sorulan şuydu: Acaba çocuk, İngiliz dilinin ipuçlarından faydalanmaksızın, bizlerin madde diye yorumladığı şeye, bizlerin nesne diye yorumladığı şeyden farklı mı muamele edecekti?

[34] Soja, Carey ve Spelke, 1991.

İşte olan şu: Çocuklara başta, bizlerin nesne saydığı şey gösterildiğinde, mesela bakır dirsek gibi, aynı şekle sahip farklı nesneyi işaret ettiler, mesela plastik boru dirseğini, ama farklı şekle sahip aynı maddeyi göstermediler, yani bakır parçaları yığınını işaret etmediler. Fakat başta, saç jölesi misali bizlerin madde saydığı şey gösterildiğinde, şeklinden bağımsız olarak aynı maddeye işaret ettiler, örneğin saç jölesinden yapılma üç şerit, ama farklı maddeden meydana gelen aynı şekli göstermediler, mesela özdeş şekil verilmiş el kremi topağına işaret etmediler. Çocuklar, İngilizcenin, tek tek nesneleri madde parçalarından nasıl ayırt ettiğini öğrenmeden uzun süre önce, bunlar arasında kendi başlarına ayrım yapıyor, sözcükleri buna göre genelliyor. Belirgin şekle sahip katıların adları, o tür nesneler için geçerli sayılıyor; rastgele şekle sahip katı olmayan şeylerin adları, o tür maddeler için geçerli kabul ediliyor.

Dil, çocuklara nesneler ile maddeler arasında ayrım yapmayı aşılamakta gereksiz olmasının dışında, o dilin yetişkin yaştaki konuşanlarının maddeyi nasıl yorumlayacağı konusunda da katı değildir. Dili konuşan kişiler, kütle isimlerinin göndergelerini zihinde paketleyerek (iki bira ver) ya da sayma isimlerinin göndergelerini öğüterek (kedi bütün yola saçılmıştı) dilin koyduğu şartları hiçe sayabilir.[35] İnsanlar aynı zamanda kütle isimlerini türler halinde paketliyor, mesela farklı *odunlara* (meşe, çam, maun) ya da kremlere atıfta bulunurken (Pond's, Nivea, Vazelin, affedersiniz Pond's™ Cold Cream, Nivea™ Creme, Vaseline™ Intensive Care™ Lotion demeliydim). Üçüncü Blümde gördüğümüz üzere, bu paketleme ve öğütme işlemlerinin illa birtakım neticeleri olur: Örneğin *kanları etiketledik* sözü, sağlık çalışanlarınca yaygınlıkla kullanılırken, başkalarının kulağına tuhaf gelir ve kedi eti için *kedi* sözcüğünü kütle ismi olarak kullanmak, hayvanların haysiyetine duyarsızlıktır. Fakat yapılabiliyor olması, dilin, eldeki yorumları, konuşanlarının zihnine dayatmadığını gösteriyor.

Sayma-kütle ayrımının ardındaki sezgisel malzeme bilimi, bir oyuncak hamur dünyası varsayar. Bu dünyada nesneler, maddenin yoğrulmasıyla ortaya çıkıyor: Kayaç, kayadan oluşur, gözlük, camdan meydana gelir, biralar biradan, kediler kediden meydana

[35] Bach, 1986; Jackendoff, 1991.

gelir. Bir nesne, malzeme öbeğinden oluşuyor diye yorumlanamadığında bu model çöküyor. Televizyon, *televizyon* denen bir maddeden yapılma değildir, dolayısıyla silindirin, televizyonu ezerek bütün yola saçtığını söyleyemeyiz. Maddeye, yeterince güçlü bir mikroskopla baktığımızda bu ayrım çöküyor. Bir ölçek pirince ya da pirinç tanesine, hatta pirinç tanesinin bir kesitine atıfta bulunurken *pirinç* sözcüğünü kullanıyoruz, ama giderek yakından bakarsak, artık *pirinç* görmediğimiz bir noktaya ulaşırız (herhalde pirinç molekülü ya da pirinç atomları ya da pirinç kuarkları yok). İnsanlar maddeyi meydana getiren kristalleri, demetleri, hücreleri, atomları görebilseydi, belki sayma-kütle ayrımını hiç oluşturmazdık. Maddelerin, (kimyagerlere göre) tek molekül kalmayacak kadar seyreltildiği homeopati icracıları kütle isimlerinin perde arkasındaki zihinsel madde modelini gereğinden fazla ciddiye almakla suçlanabilir.

Zihinlerimizdeki sayma-kütle ayrımı, dünyadaki nesne-madde ayrımından bağımsız olmakla kalmaz, fiziksel dünyanın bütününden de bağımsızdır. En iyisi bunu, bilişsel bir mercek ya da tavır saymak: Bu mercek sayesinde zihin, neredeyse her şeyi sınırlı, sayılabilir eşya ya da sınırsız, kesintisiz ortam yerine koyabilir. Bunu, normalde sayma isimlerinin yaptığı işi yapan belirgin bir kütle ismi türünde görüyoruz, yani sandalye ve elma gibi sınırlı madde yığınlarına atıfta bulunan bir isim türü. Bunlar kütle şemsiye tabirleridir (üstanlamlık), mesela *mobilya, meyve, giysi, posta, tost, çatal bıçak takımı*. Maddeye atıfta bulunmasalar da (sandalye ya da masa, "mobilya" denen bir malzemeden yapılmaz, posta kartları ve mektuplar, "posta" denen bir malzemeden basılmaz), bu sözcükler, temsil ettikleri tek tek nesnelere de doğrudan atıfta bulunamaz. Mobilya *eşyası, parça* giysi gibi özel bir sınıflandırıcı isme ya da genel amaçlı sınıflandırıcı olan *parça* sözcüğüne gerek duyarlar.

Dennis'in bizzat göreceği üzere, *bir parça tost* (ya da bir parça posta, giysi, meyve, mobilya), hiç de parça değildir. Fakat tanımlayıp sayabilmemiz için meyvelik, mobilyalık, tostluk halinden parça koparırken *parça* sözcüğünü kullanmaya ihtiyaç duyuyoruz (madde öbeklerinden parça koparırken sınıflandırıcılar kullanmamız gibi, mesela *kâğıt yaprak*, *ot sapı*, *odun parçası*). İngilizcede, nesneleri niteleyen kütle isimleri, şekilleri ve boyutları

bakımından heterojen olan, ama çoğunlukla toplu olarak eyleme maruz kalan şeylerin sınıflarına uygulanmaya meyillidir, mesela karavan içinde mobilya, sepet içinde meyve, bavulda giysiler, çuvalda posta gibi. Fakat Çince gibi kimi dillerde, *tüm* isimler tıpkı kütle ismi gibi davranır, ayrı tezahürlerinden ziyade kavramın kendisini temsil ederler; dili konuşan kişiler, sınıflandırıcı olmaksızın bunları sayamaz ya da çoğullaştıramaz, mesela "iki çekiç aleti" ya da "üç kalem çubuğu," denir.

Kahvaltıda bir parça tost yemek ister miydin?

Bütününü almayı yeğlerim, teşekkürler.

Sayma isimleri ve kütle isimleri hemen her şeye uygulanabiliyorsa, neden diller bunları dert ediyor ki? Sebeplerden biri, şeyleri nasıl yalıtacağımız, sayacağımız, ölçeceğimiz konusunda fikir birliğine varmamızı mümkün kılmalarıdır. Diyelim ki biri size, "odadaki her şeyi say" dedi. Tam olarak neyi sayardınız? Sandalyeleri mi? Sandalye ayaklarını mı? Renkleri mi? Duvarları mı? Odanın kendisi için toplama "1" eklemeli misiniz? Bir nevi birim belirtilene dek bu görev anlamsızdır, sayma isimleri de işte bunu yapıyor ("sayma" isimleri denmesi tesadüf değil). Bir sayma ya da kütle ismine sırtınızı dayamadan miktarları da karşılaştıramazsınız. Sally'nin elinde tek büyük taş ve Jenny'nin elinde üç küçük

taş varsa, kimde daha fazla taş var demektir? Yine, soru bu haliyle yanıtlanamaz; "miktarı" mı yoksa "adedi" mi kastettiğinize göre değişir. Dört yaşındaki çocuklar bile bu soruların farklı yanıt gerektirdiğini bilir (psikologlar David Barner ile Jesse Snedeker'in yaptıkları bir deneye göre).[36] Maddeyi niceleme tarzındaki farkı anlamak, şu karikatürdeki şakayı kavramamız için elzemdir:

Monty © United Feature Syndicate, Inc.

Aynı sebepten ötürü, iki şeyin "aynı" olup olmamasıyla ilgili basit karar, aynı şey üzerinde fikir birliğine ulaşmaya bağlıdır: fincan ve fincan kırıkları yığını aynı *seramikten* yapılma olabilir, gerçi aynı *fincan* değillerdir. O halde, sayma-kütle ayrımı, hangi bireylere çetelesi tutulacak ve izi sürülecek zihinsel varlıklar muamelesi yapacağımız, hangilerine bir kategorinin tezahürü muamelesi yapacağımız konusunda fikir birliğine ulaşmamıza yardımcı oluyor.

Eğer sayma ve kütle isimleri, madde türüne gösterilen reflekslerden ziyade bilişsel tutumlarsa, hiç de maddeden meydana gelmeyen varlıklara uygulandıklarını görmemiz gerekir. Aslında görüyoruz. Sayma-kütle ayrımı, kütlesi olmayan ya da uzayda yer kaplamayan şeylerle dolu tinsel düşünce âlemlerinde boy gösteriyor. Tek tek *kanaatleri* (sayma) fasılasız *tavsiyeden* (kütle), *öyküleri kurmacadan, olguları bilgiden, delikleri uzaydan, şarkıları müzikten, şekerlemeleri uykudan, yanlışlıkları saçmalıktan* ayırt ediyoruz.

Soyut varlıkları, eşyayı ve maddeyi yorumladığımız şekilde yorumlama yeteneği, olgun zihnin geç bir safhada başardığı işlerden biri midir? Soyut sayma ve kütle isimlerine epey maruz kalmanın

[36] Barner ve Snedeker, 2005.

mı sonucudur? Psikolog Paul Bloom, yanıtın hayır gibi göründüğünü gösterdi: Henüz üç yaşındaki çocuklarda doğal olarak ortaya çıkar.[37] Çocuklar sık çan sesleri işittiğinde ve çocuklara, "bunlara fep denir – burada gerçekten pek çok fep var" (sayma ismi) dendiğinde, ardından sopayla ve çanla "fep yapmaları" istendiğinde, genelde çanı bir kez çalıyorlar. Çocuklara, "buna fep denir, burada gerçekten epey fep var" (kütle ismi) dendiğinde, ardından "fep yapmaları" istendiğinde, genelde çanı birden fazla kez çalıyorlar. Bu durum, sözcükler, mercimek gibi fiziksel bir yığına atıfta bulunduğunda çocukların yaptığı işe uyuyor; *bir fep ver* dendiğinde, tek mercimekle karşılık veriyorlar, *fep ver* dendiğinde bir avuç mercimek veriyorlar. Dolayısıyla çocuklar, sayma isimlerini kütle isimlerinden, geçici olaylara ya da fiziksel nesnelere atıfta bulundukları usulle ayırt ediyor (ileride göreceğimiz üzere zihinsel esnekliğin bu hüneri, zaman anlambiliminin temelini oluşturuyor). Başka deneyler, çocukların, derlemeler, loplar, eylemler, delikler, su birikintileri dahil ayrık nesneler olmayan başka varlıkları sayabileceğini göstermiştir.[38]

Eşya ve madde üzerine kafa yorma yeteneğimiz, fiziksel dünyada yığınları, yapışkan şeyleri algılayışımıza derinden kök salmıştır. Bu yeteneği fikirler âlemine kolaylıkla uyguluyoruz. Bunun sonucunda, ne kadar uçucu olsa da bilinçliliğimizin içeriğini herkesin göreceği şekilde saptayabilir, izini sürebilir, çetelesini tutabiliriz. Aslında, cisimsiz bir şeyi niceleme yetisi, zihinsel âlemin imzasıdır. Seni ne kadar seviyorum? İzninle *yöntemleri* sayayım. On Yahudi, on bir *kanaat*. Sevgilinizi terk etmenin elli yolu olsa gerek. İnsan gökyüzünü görene dek yukarı kaç kere bakmalı? Şu dört şey olmasa işler yolunda gider: aşk, merak, çil, şüphe.[39] Üstelik, elbette, 11 Eylül 2001 sabahı New York'ta kaç *olay* meydana geldi?

---

37 Bloom, 1994; Bloom, 1996; Giralt ve Bloom, 2000.

38 Bloom, 1996.

39 Elizabeth Barrett Browning; eski bir Yahudi deyişi; Paul Simon; Bob Dylan; Dorothy Parker.

SANTİM OYUNLARI: UZAY ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

"Santim oyunu," beysbol, Amerikan futbolu, golf ve sevişme için söylenen bir sözdür. Fakat gerçekte, uzayda hareket etmeyi gerektiren her türlü etkinliğe uygulanabilir. Böyle bir etkinlikte, ıskalanan bir adım ya da dönüş, hayat memat meselesi haline gelebilir. Dünyanın düzenlenişini değerlendirmek ve bir cismi bu düzen içinde hareket ettirmek, şaşırtıcı nispette karmaşık bir mühendislik işidir. Kendi kendini boşaltan bulaşık makinelerinin ya da merdiven çıkabilen elektrikli süpürgelerin var olmayışından bunu anlıyoruz. Fakat duyudevim sistemlerimiz bu hünerleri kolaylıkla sergiler, ayrıca bisiklet sürmekte, iğneyle dikiş dikmekte, basket topunu çemberden geçirmekte, seksek oynamakta da zorlanmaz. Hamlet, insan hakkında, "duruşu, kımıldanışı ne anlamlı, ne güzel!" demiştir.

Ancak iş uzayı ifade eden *dile* gelince, o kadar anlamlı ve güzel görünmüyoruz. Resmin, bin sözcüğe bedel olduğu söylenir, çünkü sözel betimleme, insanların, sahnenin zihinsel imgesini oluşturma girişimini engelleyebilir. Birkaç gün gazete okuyarak derlediğim örneklerin bir kısmı şunlar:

- "İnşaatta ilk adım, ikiz kulelerden kopmuş sütun kalıntılarını havuz tipi kaplamayla ve 12 inçlik dolguyla korumak olacak" (Kaplama dolgunun üstünde mi altında mı? Sütun kalıntıları sadece 12 inç boyunda mı? Kaplamayı çadır direği gibi destekliyorlar mı yoksa çadır kazığı gibi toprağa mı sokuyorlar?).
- "Sahil şeridindeki toprağı, sahil erozyonunu denetim altında tutarak korumak için tasarlanmış kaya duvarlar, kasabanın körfez şeridi kıyısının büyük kısmına çoktan yerleştirildi" [Kıyıya paralel mi, dik mi?]
- "Kanalın ucunda çelik duvarın ortasına 40 ayaklık açıklık yapıldı" [Duvar kilit gibi kanalın sonunu mu tıkıyor, yoksa otobüs kapısı gibi iki yanında mı duruyor?]
- Resmi teftiş yetkilisine göre, bakım ekibi belli ki basınç denetimi düğmesini yerinde bırakmamış" [Düğmeyi çıkarmışlar mı yoksa yanlış mı takmışlar?]
- "I tipi taşkın duvarı oluşturmak için, levha kazıklar, bir nevi çelik çit, sıkıştırılmış toprak sete sokuldu. Ardından,

kazıkların tepesine destekleyici çelik çubuklar yerleştirildi, kazığın tepesini kapatıp duvar oluşturmak için beton döküldü" [Ne?]

Kesinlikten uzak tariflerin ciddi neticeleri olabilir. Pilotlar ile hava trafik denetçileri arasında uçağın konumu ve yeri konusunda hatalı iletişim yüzünden feci uçak kazaları meydana gelmiştir.[40]

Uzayda pürüzsüz ve kesin hareketimiz ile uzaya ilişkin kaba ve muğlak dilimiz arasındaki uyumsuzluğun kökü, beynin tasarımına uzanıyor. Beyinde, üç boyutlu dünyanın izini sürmeye yarayan birkaç sistem var. Beyinciği ("küçük beyin"), bazal gangliyonları, beyinde merkez yarığın iki yanına uzanan birtakım devreleri kapsayan, karmaşık bir duyudevim eşgüdüm ağı mevcut. Bu sistem çoğunlukla analogdur. Konumları hassasiyetle şifreler, ama bilinçli düşünce buna büyük oranda erişemez.[41] Görsel beyin içinde, "ne" sistemi bulunuyor. Bu sistem, beynin arkasından önüne tabanı boyunca uzanır. Harflerin şekillerini, yüzleri, nesneleri kaydeder. Sistemin hasar görmesi, disleksiye (okuma bozukluğu) ya da agnoziye (algı kaybı) yol açabilir, tıpkı eşini şapka sanan adam vakasındaki gibi (nörolog Oliver Sacks'ın meşhur kitabının başlığı). Ayrıca "nerede" sistemi de mevcut. Beynin arkasından önüne tavanı boyunca uzanır. Nesnelerin yerlerini akılda tutmamızı mümkün kılar. Hasar görmesi, ihmal denen sendroma yol açabilir. Bu sendromda kişi, odanın bir tarafındaki mobilyayı fark edemeyebilir, tabağın bir yanındakileri yiyemeyebilir, yüzünün bir yanını tıraş edemeyebilir. Beynin geri kalanı gibi, "ne" ve "nerede" sistemlerinden, sol ve sağ yarımkürelerde birer adet bulunur, gerçi bu kopyalar, yaptıkları iş bakımından özdeş değildir. Sağ yarımkürede "nerede" sistemi, analog uzamsal ilişkileri değerlendirmede beceriklidir, mesela iki nesne acaba tam bir inç mi ayrı duruyor gibi. Sol yarımkürede "nerede" sistemi, dijital uzamsal ilişkileri değerlendirmede beceriklidir, örneğin acaba iki nesne birbirine temas ediyor mu, hangisi hangisinin sağında ya da solundadır.[42]

Primat görsel beyninde iki ana kısmın, soru zamirleriyle (ne, nerede) isimlendirilmesi tesadüf değil. Elbette beyin, zamirlerden

[40] Cushing, 1994.

[41] Goodale ve Milner, 2004.

[42] Kemmerer, basım aşamasında; Kosslyn, 1987; Kosslyn, 1994; Postma ve Laeng, 2006.

önce ortaya çıktı: Beynimiz, şeylerin ve konumların izini sürecek şekilde tasarlandığından *ne* ve *nerede* sorularını sorabiliyoruz. Çoğu dilin sözcük dağarcığında bu ayrımın bir muadili var. Bu dağarcıklarda, farklı şekillere sahip nesneleri isimlendiren geniş bir isim sınıfına (sol yarımkürede "ne" sistemiyle uyumlu), izleri ve konumları belirten daha dar kapsamlı bir sözcük ya da biçimbirim sınıfına (sol yarımkürede "nerede" sistemiyle uyumlu) rastlanıyor.[43] İngilizcede bu ayrım aşırı uçtadır. Herhangi bir resimli sözlüğe bakarsanız, İngilizcede şekilleri niteleyen muazzam sayıda sözcüğün var olduğunu görürsünüz; sayısı belki on bine varır:[44]

Zippy – Bill Griffith, King Features Syndicate.

Buna kıyasla, İngilizcede sadece seksen civarı uzam ilgeci var:

about, above, across, after, against, along, alongside, amid(st), among(st), apart, around, at, atop, away, back, backward, behind, below, beneath, beside, between, beyond, by, down, downstairs, downward, east, far from, forward, from, here, in, in back of, in between, in front of, in line with, inside, into, inward, left, near, nearby, north, off, on, on top of, onto, opposite, out, outside, outward, over, past, right, sideways, south, there, through, throughout, to, to the left of, to the right of, to the side of, together, toward, under, underneath, up, upon, upstairs, upward, via, west, with, within, without (çevresinde, yukarıda, karşı yakada, ardında, karşıda, boyunca, yanında, ortasında, arasında, bir tarafa, etrafında, tarafında, üstünde, uzakta, arkadaki, geriye doğru, ardında, aşağıda, altta, yanında, arada, ötede, yakınında, aşağı,

[43] Kemmerer, basım aşamasında; Landau ve Jackendoff, 1993.

[44] Biederman, 1995.

aşağı katta, aşağı doğru, doğu, uzakta, ilerideki, dolayı, burada, içeride, arkasında, aralıkta, önünde, hizasında, iç taraf, dahiline, içeriye doğru, solda, yakında, yakın, kuzey, uzağa, üzerinde, üstünde, üstüne, karşıki, dışarıda, dış taraf, harici, üstüne, öteye, sağda, yan taraftan, güney, orada, içinden, baştan başa, -e doğru, soluna doğru, sağına doğru, yanına doğru, birlikte, doğrultusunda, altında, altına, yukarıya, üstüne, yukarıya, yukarıya doğru, -dan geçerek, batı, ile beraber, içeride, dışarıda)

Konum aynı zamanda *edge and vicinity* [*kenar* ve *dolay*] gibi isimlerle, *enter, spread, cover* [*girmek, yayılmak, kaplamak*] gibi fiillerle, *homeward* ve *Chicago-bound* [*eve doğru, Chicago-yönlü*] gibi takılarla da belirtilir.[45] Pek çok dil, ilgeçlerden ya da ilgeç muadillerinden ziyade bu biçimlerden yararlanır. Fakat tüm bu donanımlarda, konumlar genelde şekillere kıyasla çok daha kaba biçimde yontulur.[46]

Aradaki büyük farkın sebebi kısmen, şeklin geometrisi ile konumun geometrisi arasındaki içsel farktır. Bir şekli tanımlamak, sahip olduğu yan yüz, kenar, çatlak kadar bilgi parçası gerektirebilir. Fakat nesnenin başka nesneye göre dizilişini belirtmek sadece altı bilgi parçası gerektirir. Dil, kuramda, altı hecelik ilgeçler sayesinde herhangi bir nesnenin konumunu tam belirleyebilir: Her hece, aşağı-yukarı, sağ-sol, yakın-uzak eksenlerine göre nesnenin referans çerçevesine olan uzaklığına işaret edebilir (belki yaygın bir nesneye ya da bir vücut parçasına demirlemiş, logaritmik ölçekte birimler kullanır), ayrıca sendeleme, yuvarlanma, yalpalama açıları için de birer hece gerekirdi (belki tam dönüşün on altıda biri oranında açısal artışları kullanır). Gerçekte hiçbir dil bu şekilde işlemiyor. Dilin uzayı betimleme tarzı, geometride bilinen hiçbir şeye benzemez. Zaman zaman dinleyicileri, bu şeylerin nerede olduğu konusunda havada, denizde ya da karanlıkta bırakır.

Birinci acayiplik, uzamsal terimlerinin fazlasıyla çokanlamlı olmasıdır.[47] Çoğu İngilizce konuşan, *on* [üzerinde, ileriye] ilgecinin tek uzamsal ilişkiye değil (mesela birbiri üzerinde duran nesneler,

---

45 Sinha ve Kuteva, 1995.

46 Landau ve Jackendoff, 1993; Talmy, 2000b; Tyler ve Evans, 2003.

47 Bowerman ve Levinson, 2001; Levinson, Meira ve The Language and Cognition Group, 2003; Levinson, 2003.

masa üzerinde kitap [*book on table*] gibi), birkaç ilişkiye işaret ettiğini fark etmez. Şu ifadelerde *on* ilgecinin farklı anlamlarını düşünün: *picture on a wall* [duvarda tablo], *ring on a finger* [parmakta yüzük], *apple on a branch* [daldaki elma]. Felemenkçe gibi İngilizceye yakın bir dil bile bunları farklı ilgeçlerle ele alır: masa üzerinde kitap için *op*, duvarda asılı tablo için *aan*, parmaktaki yüzük için *om*. *Over* [üzerinde, karşı yakasında] ilgeci için durum daha da berbat. Bunun yüzden fazla ayrı kullanımı var, mesela *Bridge over troubled water* [dalgalı su üzerindeki köprü], *The bear went over the mountain* [ayı dağı aştı], *The plane flew over the mountain* [uçak dağın üzerinden geçti], *Amy lives over the hill* [Amy tepenin üzerinde yaşıyor], *Barney spread the cloth over the table* [Barney masaya örtüyü yaydı], *The book fell over* [kitap devrildi].[48] *Crazy English* kitabında Richard Lederer gibi, aşık olan kişi için neden *head over heels* [sırılsıklam aşık; düz anlamıyla topuklar üzerinde kafa] dendiğini hiç merak ettiyseniz (çünkü kafa zaten topukların üzerindedir – neden kafanın üzerinde topuklar ya da tepetaklak denmiyor?), yanıt, *over* ilgecinin, sırf konuma değil hareketin izlediği yola da atıfta bulunmasıdır (*The cow jumped over the moon*'daki gibi – İnek ayın üzerinden atladı), böylece abayı yakan kişi, bir taklanın ortasındaymış gibi betimlenir.

Başka dillerin ayrım yaptığı yerde İngilizce daima kümeliyor değil. Pek çok dil, *on* ile *over* arasında ayrım yapmaz, üst üste binmeyi tek terimle anlatır ya da *in* [içinde] ile *under* [altında] arasında ayrım yapmaz.[49] Her yol mubahtır da denemez: Diller, temas, düşey hizalanma, bağlanma, kapsama yakınlık için terimler barındırmaya meyillidir, sanki uzamsal ilişkiler için, verili dilin ilgeçlerinden daha temel bir bilişsel alfabe varmış gibi. O halde, diller, farklı uzamsal ilişkileri tek ilgeçte topladığında, hangi ilişkilerin en çok benzeştiğine ilişkin evrensel anlayışı benimsemiş oluyorlar. Örneğin İngilizce *on* ilgeci, masanın üzerine kitabı yığar (düşey hizalanma artı temas), duvara resmi asar (tutunma); bunun sebebi muhtemelen, ikisinin de, nesneleri temas ettiren bir kuvvetle ilgili olmasıdır. Benzer sebeplerden ötürü, Berberi dilin-

[48] Brugman, 1988.

[49] Levinson, Meira ve The Language and Cognition Group, 2003.

de *di* ilgeci, tutunmayı (duvarda resim), kapsamayla (kutu içinde oyuncak) bir araya yığar, çünkü bu ikisini, nesnenin, başka bir nesnenin hareketini aksatmasının usulleri sayar; bu iki dil ancak bu engelleri düşeylik bağlamında mı yoksa kapsama bağlamında mı bölecekleri konusunda farklılaşıyor. İspanyolca, bu üçünü *en* ilgecinde toplar. Fakat hiçbir dil, tutunmayı dışlarken düşey hizalanmayı kapsamayla bir araya getirmez ya da üst yüzeyde olmayı dışlarken, üstünde olmakla civarda olmayı bir araya toplamaz, çünkü bu derlemeler, bilişsel açıdan anlamlı değildir.[50]

Uzamsal dilin yetersiz kaldığı yönlerden biri, ayrımlarının dijital olmasıdır; aslında ayrımlar çoğunlukla ikilidir. Pek çok dilde en temel uzamsal ayrım, dili konuşan kişiye yakın şey ile bir parça uzak şey arasındadır, mesela *burada* ve *orada* gibi. Bu ayrım görelidir, mutlak değildir; Stephen Levinson'ın işaret ettiği üzere, *oraya yerleştir* ifadesi, vinç operatörü nazarında ve beyin cerrahı nazarında çok farklı anlamlara gelir. Dünya dillerinin çoğu, dili konuşan kişinin etrafındaki uzamı sadece bu iki bölgeye ayırır; gerçi yaklaşık çeyreği (İspanyolca dahil), üçlü bir ayrım yapar: "bana yakın," "bana uzak," "arada bir yerde." Çok azı (mesela Yukon'da konuşulan Tlingit dili), dörtlü ayrıma kalkar, "benden çok uzakta" niteliğini de ekler. Hiçbir dilde, gerçek birimlerle mesafe ölçen uzam terimleri yoktur (gerçi sayma sistemi barındıran bir dil elbette bunu isimlerle, sıfatlarla dile getirebilir, mesela *beş bin iki yüz seksen metre* gibi).

Dünya dillerinde en yaygın uzamsal ayrımlar, ya-ya da cinsindendir: düz anlamıyla, ya içeridesinizdir ya da dışarıda. Diller, uzayı, muğlak sınırları olan bölgelere ayırıyor değil. İlgilendikleri pek çok uzamsal ilişki *kendi özünde* niteldir, gevşek bir tanımla topografik denebilecek ayrımlar içerirler.[51] Topoloji uzmanlarının, şekerli çörekle kahve fincanını birbirinden ayırt edemeyen matematikçiler olduğu söylenir, çünkü topoloji, temas, kapsama bağlantılılık, delikler gibi nitel özellikleri ele alır; dünya oyun hamurundan meydana gelmiş olsa, kırılmadan esnetilebilse bile bu özellikler değişmezdi. Dilde şifrelenmiş, az çok topolojik olan özellikler arasında temas, kapsama tutunma var. Topoloji ile ke-

50 Levinson, Meira ve The Language and Cognition Group, 2003.

51 Talmy, 2000b.

sintisiz uzamsal ilişkiler arasındaki fark, Groucho Marx'ın dile getirdiği sevimli hiçlikten yansıyor: "Seni daha yakınıma çeksem, öbür yanına geçmiş olurdum."

Kesintisizlik belirten uzamsal terimler, mesafeye, boyuta, şekle dahil olan ve pürüzsüz değişen nicelikleri yine de ihmal eder.[52] Dilbilimci Len Talmy, el üzerinde sürünen karıncayı betimlerken de ülke içinde yapılan bir yolculuk anlatılırken de aynı ilgecin, yani *across*'un [boydan boya] kullanıldığını belirtir. Ancak karınca, kademeli bir hareket sergiler, izleyicinin bakışları altında yolculuğunu tamamlar; izleyici, hareketi tanrı gibi yukarıdan izlemektedir. Otobüsse pek çok günü ve yeri kapsayan, sadece bellekte bir araya getirilen bir yolculukta otoban üzerinde ilerler. Bu deneyimler hiç benzeşmese de, ikisi için aynı ilgeci kullanırız. Bu geometrik soyutlama yeteneği, çocukların dilinde tezahür ediyor. Yazar Lloyd Brown, bir keresinde küçük kızının, yan yana koşan köpekler hakkında şunu dediğini belirtmişti: "İtfaiye kamyonu gibi koşan şu kuçulara da bak" (arkasında dönen merdiveni olan itfaiye arabası). Başka bir seferinde babasından bir kutu pastel boya istemiş: "izleyici gibi görünenden." Sekizli kutunun düz olduğunu, ama daha büyük kutuda pastel boyaların eğilimli balkondaki seyirciler gibi sıra sıra dizildiğini belirtmeden geçmeyelim.[53]

Bu beceriler mümkün, çünkü zihnin, dille arayüz oluşturan kısmı, nesneleri, uzayın üç boyutunda yer kaplama tarzları bağlamında *sadeleştirerek* ele alır.[54] Gerçekte, maddenin her zerresinin uzunluğu, genişliği, kalınlığı var, ama bu zerrelerden bahsederken, bazı boyutlar yokmuş gibi yapıyoruz. En basit vakada, geometriciler gibi düşünür, noktanın hiç boyutu olmadığını, çizgide ya da eğride tek boyut, yüzeyde iki boyut, hacimde üç boyut olduğunu varsayarız. Gelgelelim, boyutları birleştirip derecelendirerek daha karmaşık şekiller de tahayyül edebiliriz. Bir nesnenin, bir ya da daha fazla birincil boyutu olduğu düşünülür; nesne hakkında muhakeme yaparken gerçekte hesaba katılan birincil boyuttur; ayrıca bir ya da daha fazla ikincil boyutu olduğu da düşünülür. *Yol*, *ırmak* ya da *kurdele*, sınırlı bir çizginin kalınlık verip (ikincil

[52] Landau ve Jackendoff, 1993; Talmy, 2000b.
[53] Lloyd L. Brown, kişisel iletişim.
[54] Jackendoff, 1991; Talmy, 2000b.

boyut olarak iş gören eni) yüzey oluşturduğu, sınırsız çizgi (uzunluğu, tek birincil boyut olarak iş görür) olarak kavramlaştırılır. *Katmanın* ya da *plakanın* iki birincil boyutu vardır. Bu boyutlar bir yüzeyi tanımlar. Yüzeye mahkûm ikincil boyutsa kalınlığı tanımlar. *Tüpün* ya da *ışının* tek birincil boyutu, uzunluktur, iki adet ikincil boyutsa, bu cismin enine kesitine yuvarlaklık katar.

Zihinlerimiz, sanki sınırlar kendi başına birer nesneymişçesine, nesnenin sınırlarına da odaklanabilir. Geometrici, üç boyutlu hacmin sınırlarını, iki boyutlu yüzeyin çizdiğini, yüzeyin sınırlarınıysa tek boyutlu kenarın, çizginin sınırınıysa sıfır boyutlu noktanın belirlediğini söyler. Fakat zihin bundan fazlasını görüyor. İki boyutlu *şeridin* sınırlarını iki boyutlu yüzeyin çizdiğini de tahayyül edebiliriz, mesela tabağın çeperi ya da kilimin kenarı gibi. Keza, *ucun*, sıfır birincil boyutu olduğu, tek birincil boyutlu bir nesnenin sınırını meydana getirdiği düşünülür. Dolayısıyla *uç* sözcüğü, Öklit geometrisinde bütünüyle farklı varlıkları kucaklar: bir çizginin sınırını meydana getiren 0 boyutlu nokta, kurdeleyi sınırlayan bir boyutlu kenar, ışını sınırlayan iki boyutlu yüzey. *Kenar* da aynı şekilde işler, ama sıfır değil bir adet birincil boyutu vardır. Çoğunlukla ucun ya da kenarın, komşu bir çizginin ya da yüzeyin ufak bir parçasını içerdiği düşünülür. Kurdelenin ucunu makasla kesebilmemizin ya da tahtanın kenarını düzleyebilmemizin nedeni budur. Kesin konuşmak gerekirse, bu vasıflar geometri açısından imkânsızdır. Üç boyutlu katı cismin iki boyutlu sınırına, bitişik maddenin ufak bir parçası bahşedildiğinde, buna *kabuk* diyoruz. Her ne kadar bu sözcüğü en çok ekmekle münasebetlerimizden tanısak da, göz ardı edilemez boyut, içerik ve yenebilirlik farklarına rağmen bu sözcüğü yara kabukları ve gezegenler için de kullanırız. Ortak noktaları, bunlara uyguladığımız boyutsal geometridir.

Birincil ve ikincil boyutların düzeneği, bir şeyden bir parça madde çıkarıldığında geride kalan eksi uzaya uygulandığında, bize bir hiçlik sözlükçesi kazandırır: çentik, kertik, çukur, gamze, kesik, yuva, delik, tünel, çatlak, kovuk, krater, yarık, oluk, hazne, açıklık, ağız misali nice sözcük.[55] Eşyanın ve deliklerin bilişsel benzerliği, pek çok gizem ve paradoks doğuruyor. *Pencere* ve *kapı*

[55] Landau ve Jackendoff, 1993.

sözcüklerinin çokanlamlılığını zaten gördük (bunlar ya açıklık ya da kapak işlevi görür). Felsefeciler, delikleri, evrende bulunan her türlü şeyin varoluşsal taksonomisine nasıl oturtacakları konusuna kafa yorar, çünkü delik, büyük olabilir, böylece bir nevi nesne haline gelir, ama bu, ağır olması gerektiğini de ima ediyor, tıpkı genel olarak madde gibi, ki nesneler, maddenin alttipidir. Fakat "ağır delik," tıpkı "mutlu masa" ve "yeşil fikir" gibi saçmadır.[56] Gerçekte olmayan, sadece zihinde var olan delikler konusunda kafaların karışması, sırf dilbilimcilerin ya da felsefecilerin mesleki arazi değildir.[57] Delik, şunlar gibi bilmecelerin yanıtı olabilir: "Kovaya koyduğunuzda onu hafifletecek yegâne şey nedir?" ve "Benden ne kadar çok alırsan o kadar büyüyorum: neyim ben?" Şaşırtmacalı soruların kaynağıdır, mesela "Altı metre eni, sekiz metre derinliği, beş metre uzunluğu olan delikte ne kadar toprak var" (Cevap: Hiç). Delikler, görsel yanılsama yaratmak için de kullanılmıştır, örneğin Şekil 3'teki yüz-vazo resmi, Escher'in ve Magritte'in çizimleri, *Yellow Submarine*'de* "delikler denizi" sahnesi gibi; burada Ringo'nun çizgi karakteri cebine siyah renkli oval bir şekil sokar, daha sonra Çavuş Pepper'ın Yalnız Kalpler Kulübü Grubunu hapis tutan hava kabarcığını patlatmak için cebinden çıkarır ("Cebimde delik var" diye kendine hatırlatır). Dunkin' Donuts'ın sattığı kızarmış küçük hamur toplarını unutmayalım, mizahi bir dille bunlara "tatlı çörek deliği" deniyor.

Kavramsal olarak şekillerin, eksenlere tutturulmuş şematik damlalara indirgenebileceği fikri esasen bilgisayar nörobilimcisi David Marr'ın şekil tanıma kuramından geliyor. Marr, boru temizlik tellerinden ya da eğri büğrü balonlardan yapılan çöp adamları ve hayvanları, piksellerin düzenlenişi bakımından gerçek nesnelere hiç benzemeseler bile insanların ne kadar kolay tanıdığını belirtmiştir. Zihinde şekilleri aslında ham imgeler yerine damla-ve-eksen modeliyle *temsil ettiğimizi* ileri sürer, çünkü bu tür bir model, nesne gözlemciye göre hareket etse de sabit kalır, bu esnada imgede pikseller her yere yayılır.[58] Şematik modeller, nesne-

[56] Sommers, 1963.

[57] Casati, 2006; Pomerantz, 2003.

* Britanya yapımı 1968 tarihli müzikal animasyon filmi; Beatles grubunun üyeleri çizgi karaktere dönüştürülmüştür –çn.

[58] Biederman, 1995; Marr, 1982; Pinker, 1997b, 4. bölüm.

leri tanımamızın tek yolu değildir. Örneğin sepet içinde gömleği, sırf rengi ve dokusu sayesinde tanıyabiliriz. Fakat bu modeller, görme yetisinin dille ve uslamlamayla buluştuğu arayüzü mesken tutuyormuş gibi görünüyor.[59] Şekil isimleri (mesela *kurdele, katman, kabuk, öbek, oluk*), tanımlarını bu temizlik teli, siluet, balon dünyasından almakla kalmaz, ayrıca etrafımızdaki nesneleri bu bağlamlarda *algılıyormuşuz* gibi görünüyor. Çok az kişi, teli, çok ama çok cılız silindir, CD'yiyse çok kısa silindir sayar, gerçi teknik açıdan öyleler. Bunları, sırasıyla sadece bir ya da iki birincil boyutları varmış gibi algılıyoruz. Ayrıca normalde gölü, düz bir üstü, keskin kenarları olan saydam bir yığın, göl tabanına şeklini veren sayısız tümsek olarak tahayyül etmeyiz. Gölü, iki boyutlu yüzey olarak düşünürüz.[60]

Nesnelerin şematik boyutluluğu, onları tanıyışımızı ve gözümüzde canlandırışımızı etkilemekle kalmıyor, zaman zaman haklarında muhakeme yürütüşümüzü de etkiliyor. Mesela, kutuyu üç boyutlu boş kap sayarız. Her psikoloji öğrencisine öğretilen klasik bir problem çözme deneyinde, insanlara kibrit kutusu, bir kutu raptiye, bir mum verilir, mumun duvara nasıl tutturulacağı sorulur.[61] Çoğu insan yanıtı bulamaz. Kutuyu kap olarak düşündüklerinden, içinden raptiyeleri çıkarıp kutuyu duvara çakmak, mum için iki boyutlu bir raf oluşturmak akıllarına gelmez. İş bedenlerimize gelince, algılayış başka türlü çalışıyor: Bedenlerimizi kap değil katı cisim sayarız, bu da kimi tuhaf sezgiler doğurur. Sağduyu üzerine kafa yorup anlamaya çalışan yapay zekâ araştırmacıları, arabanızda bir torba, torbanın içinde bir galon süt varsa, insanların arabada bir galon süt olduğunu kabul ettiklerini gördü. Fakat araba içinde insan, insan içinde bir galon kan varsa, insanlar, arabada bir galon kan olduğunu düşünmüyor. Duygu araştırmacıları, çoğu insanın, içine tükürülmüş kâseden çorba içmeyi kabul etmediğini, gerçi en başta kendi ağzının tükürükle dolu olması düşüncesinden kimsenin iğrenmediğini belirtir.[62] Fıkrada küçük kız bahçesindeki çukuru doldururken, komşusu çitin üzerinden bakar. Adam nazikçe sorar: "Merhaba! Ne yapıyorsun?"

59 Tarr ve Pinker, 1989.
60 Landau ve Jackendoff, 1993.
61 Duncker, 1945; Glucksberg ve Danks, 1968.
62 Rozin ve Fallon, 1987.

"Japon balığım öldü," der gözyaşlarına boğulan kız, "şimdi onu gömdüm." Komşu sorar, "japon balığı için fazla büyük bir çukur değil mi?" Küçük kız toprağa bastırır, yanıt verir: "Çünkü balığım sizin aptal kedinizin midesinde."

Müsaadenizle dilin kendisine dönelim. Şekillerin şematik modellenmesi, İngilizcede ve başka dillerde çoğu uzam terimini tanımlayan geometri türüdür.[63] Örneğin ilgeç, şeklin konumunu, referans nesnesine göre bildirir ve bu esnada, şeklin biçimi hakkında, referans nesnesinin biçimi hakkında bir şeyler belirtmek zorundadır. En yaygın ilgeç türü, mesela *in*, *on*, *near*, *at* [içinde, üstünde, yakınında, yanında], konumu belirtilen şekil hakkında hiçbir şey anlatmaz, buna sıfır boyutlu nokta ya da yığın muamelesi yapar.[64] (İkinci Bölümde gördüğümüz bütüncüllük etkisinin özü budur; hareketin ya da değişikliğin, varlığın bütününü etkileyeceği düşünülür.) Herhangi bir şeyin, belli bir şeyin *içinde* ya da *üzerinde* olabileceğini unutmayınız, ister çakıl taşı, kalem, isterse yastık olsun, ayrıca hangi yöne işaret ettiği de önemli değildir. Bunun aksine, referans nesnesi, ilgecin kullanılabilmesi için belirli bir geometriye sahip olmalıdır. Örneğin *in* ilgeci, iki boyutlu ya da üç boyutlu kovuğa gereksinim duyar. *Along* [boyunca] ilgeci, bir boyutlu birincil eksene ihtiyaç duyar: Böcek, kalem boyunca yürüyebilir, ama CD boyunca yürüyemez, gerçi CD'nin tek boyutlu kenarında yürüyebilir aslında. *Through* [içinden] ilgeci, iki boyutlu bir açıklık ya da bir yığın gerektiriyor, mesela balığın su içinde yüzmesi ya da ayının koru içinde koşması gibi. *Inside* [içinde] ilgeciyse çoğunlukla üç boyutlu kapalı alan talep eder.

Uzay içindeki şeylere ilişkin fiili betimlemeler, nesnelerin temizlik teli geometrisi ile uzam terimlerinin boyut gerekleri arasındaki uyuma bel bağlar. Göl, sadece iki boyuta sahipmiş gibi algılandığından, gölde yüzmeyi tarif ederken *inside* [içinde] ilgecini kullanamazsınız, oysa bu betimleme, geometri açısından mantıklıdır. Lederer, suyla ya da toprakla çevrili olduğu, suyun ya da toprağın altında olmadığı halde neden bir şey için su altında [*underwater*] ya da yeraltında [*underground*] dediğimizi soruyor. Bunun sebebi, *suyun* ve *yerin*, üç boyutlu hacim değil, iki boyutlu

[63] Allan, 1977; Denny, 1976.

[64] Talmy, 2000b.

yüzey olarak algılanmasıdır. Gerçi bu, jeoloji merceğinden bakınca imkânsız. Bir nesnenin boyutsallığı, aynı zamanda geometrisinin bir veçhesidir. Niteleyiciler, tümce içinde bu nesneyle birleştiğinde, o veçheyi "görür." Örneğin *büyük CD*, ortalamanın üzerinde çapa sahip olmalıdır, kalınlığı standart üstü olamaz (o takdirde sadece *kalın CD* olurdu); *büyük göl*, derinliğinden bağımsız olarak olağandışı geniş bir alan kaplamak zorunda; genişliği birkaç metre, derinliği kilometrelercen olursa büyük göl demeyiz.[65]

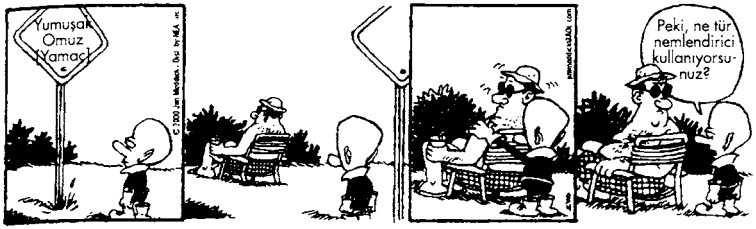
Üçüncü Bölümde gördük ki bir referans nesnesi birkaç sopaya, plakaya ya da damlaya indirgendiğinde, doğrultusunu tanımlayan ve şeklin buna göre konumlanmasını mümkün kılan eksenlere oturtulmalıdır. Dilin, en yaygın yer ve doğrultu tahsis etme yöntemi, insan bedenini, referans nesnesinin üzerine bindirmek, uygun bir vücut kısmı terimi seçmektir.[66] İngilizcede genel uzam terimlerinde bunu görüyoruz, mesela *back*, *face*, *head* [sırt, yüz, baş]; beden geometrisinin başka kısımlarını nakleden sözcüklerde daha da canlı görüyoruz, örneğin göz (iğnenin ya da fırtınanın gözü), burun (uçağın burnu), ayak (dağın ya da masanın ayağı), ağız (ırmağın ağzı), boyun, dirsek, parmak, kasık, yan yüz, kalça ve aşağıdaki *Monty* karikatüründe uzaylı Bay Pi'yi afallatmış görünen vücut kısmı.

Beden eğretilemesinin, uzamsal ilişkiyi gösteren sözcükler için tek kaynak olmadığını söylemeye gerek yok. Üçüncü Bölümde, farklı dillerin ve aynı dil içinde farklı terimlerin, referans çerçevesi mönüsü içinden nasıl seçim yaptığını gördük. Bunlar arasında, *above-üzerinde* ilgeci için kullanılan kütleçekim tabanlı çerçeve, *north-kuzey* ilgeci için kullanılan yermerkezli çerçeve, *arabanın sağ tarafı* gibi ifadeler için kullanılan nesne merkezli çerçeve, *direğin ardında* gibi ifadeler için kullanılan ben-merkezli çerçeve var. Bu mönü, görsel sistemimizin, nesneleri, farklı koordinat sistemlerine yerleştirme hünerinin ürünüdür. Şekil 5'te kareden elmasa dönen şekilde bunu görmüştük.

---

65 Landau ve Jackendoff, 1993.

66 Levinson, 2003.

Monty © United Feature Syndicate, A.Ş.

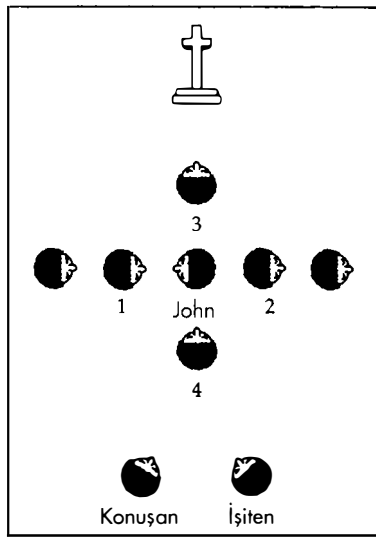
Uzaya ilişkin betimlemelerimiz, insanı çileden çıkaracak raddede muğlaktır; bunun nedenlerinden biri, uzam terimlerimizin, referans nesnesini eksenlerle donatmayı mümkün kılacak şekilde her serbest hareket derecesini belirlemeyişidir. Güneş banyosu yapan kişi, dizlerini, üzerine kitap koyabileceği şekilde büküp kendine çekmişken kalçasına sinek konduğunda, referans çerçevesi olarak kütleçekimi kullanırsak, sineğin, *dizin altında* [*below*] olduğunu, referans çerçevesi olarak kişinin bedenini kullanırsak da *dizin üstünde* [*above*] olduğunu söyleyebiliriz. Aslında, kafa karışıklığı olasılıkları bundan da berbat. Talmy bizden, kilisenin arka tarafında duran bir konuşmacıyı ve dinleyiciyi gözümüzde canlandırmamızı ister.[67] Yüzleri sağdaki duvara dönük bir insan sırası soldan sağa ilerler. John, sıranın ortasında durmaktadır, gerçi yüzünü ters tarafa çevirmiştir, sola bakmaktadır. Yan taraflarında iki kişi var, ikisinin de yüzü kilisenin önüne bakıyor. Birisi John'a kıyasla mihraba daha yakın duruyor, öbürüyse girişe daha yakın. Aşağıdaki sayfada, sahne kuşbakışı görülüyor.

Şimdi, John'ın önünde kim duruyor? Konuşmacı, referans eksenini John'ın bedeniyle aynı hizaya getirirse, 1 numaralı kişi diyebilir. Referans eksenini, insan sırasıyla hizalarsa, iki numaralı kişi olduğunu söyleyebilir. Ekseni, kiliseyle ve kilisenin kendi içindeki ön ve arka kısmıyla hizalarsa, üç numaralı kişi diyebilir. Ekseni, kendisini John'la birleştiren görüş çizgisiyle hizalarsa, dört numaralı kişi yanıtını verebilir. Dünya dillerinde her uzam terimi İngilizcedeki *in front of* [önünde] terimi kadar muğlak değildir, ama hepsi bir şekilde muğlaktır.

---

[67] Talmy, 2000b.

Neden gündelik uzam dili bu kadar berbat? Neden uzayı, yani bütün deneyimin vücut bulduğu her yere yayılmış ortamı, böyle muğlak, dijital, topolojik, şematik, göreli terimlerle betimliyoruz? Dilin tasarımıyla (ya da herhangi bir şeyle) ilgili her soru gibi, yanıt, karşılıklı verilen ödünlerde saklı.

Varsayımsal ideal uzam sözcüğü dağarcığımı hatırlayın. İlgeçler altı heceden meydana geliyordu, hecelerin her biri, nesnenin, referans çerçevesine göre dizilişinin serbestlik derecesini belirtiyordu. Bu şemanın bariz sorunu, altı heceli sözcüklerden hoşlanmayışımızdır, özellikle uzamsal ilgeçler gibi sürekli kullanmamız gereken sözcüklerse (Örneğin *in* ve *to*, İngilizcede en sık kullanılan sözcük sıralamasında ilk ona girerler, *on*, *at*, *by*, *from* ise bunları yakından takip ediyor).[68] Elbette, tüm bu uzun sözcüklerin yerini eşsiz kısa bir sözcük alabilirdi, fakat bu, çocukların ezberlemesi gereken ayrık sözcük sayısını çoğaltırdı. Uzunluk ve açı için sadece yedi derecelendirme yapsak bile dilin uzam sözcük dağarcığını bellemek için yüz binden fazla sözcüğü ezberlememiz

[68] Francis ve Kucera, 1982.

gerekirdi, üstelik daha karbüratöre, kapı koluna, trombona gelmeden. Saydamlık, kesinlik, sözcük uzunluğu ve sözcük dağarcığı boyutu arasında karşılıklı verilen ödünler, Aydınlanma çağında çeşitli "kusursuz dil" tasarımlarının felaketi olmuştur, ayrıca *Words and Rules* kitabımda, gerçek dillerin pek çok özelliğinin, bu zorunluluklar arasındaki uzlaşmadan doğduğunu ileri sürdüm.[69]

Sözcükler ve heceler bedava olmadığından, diller, ellerinden geldiği yerde tutumlu davranır. Uzam terimlerinin muğlaklığının (ve genel olarak muğlaklığın) sebeplerinden biri, muğlaklık potansiyeli taşıyan terimlerin, yüz yüze sohbette berrak olmasıdır; bu sohbette konuşmacı ve dinleyici aynı çevrededir, birbirlerinin ne bildiğinin her an farkındadırlar. Fakat gazetelerde ve başka metinlerde sözcükler, bu samimi sohbetten çekilip alınır, uzaktaki yabancıların tüketimine sunulur.

Uzam terimleri, ikinci bir yöntemle de tutumluluk yapar. Bir nesnenin başka bir nesne civarında dolanmasının tüm usulleri, ayırdına varılması açısından eşit değerde değildir. Diyelim ki yağmur fırtınasına yakalandınız, üç metre ötenizde asılı bir çıkıntı var. Adımınızı çıkıntıya doğru atıyor, ıslanıyorsunuz. Yine adım atıyor, yine ıslanıyorsunuz. Harekete devam ediyor, bir noktadan sonra artık ıslanmıyorsunuz. Aynı doğrultuda adım atmayı sürdürseniz de kurumuyorsunuz. Demek ki doğa, yolun bölütleri arasında bir süreksizlik tesis etmiş. Bu bölütlerin bir kısmında, kademeli konum değişiklikleri, sizi eşit oranda ıslatır, öteki kısmındaysa eşit oranda kuru kalırsınız. Konumuzun, *near* [yakın] ilgecinden ziyade *under* [altında] ilgeciyle betimlenmeye başlandığı yer tam da bu süreksizliğin noktasıdır.[70] Analog mesafenin dijitalleştirilmiş etkileri, beysbol için santimler oyunu diyen eski deyişin, ayrıca "fırsatı kıl payı ya da büyük farkla kaçırman fark etmez" ve "yüzüp yüzüp kuyruğuna gelip çuvallamak" gibi benzer deyişlerin ardındaki gerekçelerdir.

Uzam terimleri, uzayı, kesişme noktalarında niceler, çünkü bu noktaların iki yanında nedensel olaylar farklı sahnelenir. Avuç içiniz bir bilyeyi sardığında, bilyenin elinizin üstünde olduğunu söylemeyi bırakıp elinizin içinde olduğunu söylemeye sizi sevk

[69] Eco, 1995; Pinker, 1999.

[70] Pinker ve Bloom, 1990.

eden kavis, bilyeyi salladığınızda elinizden yuvarlanıp gitmesini engelleyen şekildir. Keza, direğin etrafına sarılmış halat, direğin yanında duran halatın yapamayacağı işler yapar. Bir ilgecin nitel anlambilimine dikkat etmemek, feci sonuçlar doğurabilir.

> LINCOLN'DA DONMUŞ GÖLDEN KURTARILAN BAYAN NEWTON ÖLDÜ
>
> Pazar günü ince buzun kırılmasıyla suya düşüp en az doksan dakika suda kalan kadın dün hayata gözlerini yumdu. Bu arada, Lincoln İtfaiye Teşkilatı, kazayı haber veren kişi ile görevli arasındaki yanlış anlama yüzünden kadının kurtarılmasının geciktiğini açıkladı... Lincoln itfaiye teşkilatı amiri, gecikmenin, karışıklıktan kaynaklandığını söyledi. Bu yüzden kurtarma görevlileri, kadının buzu kırıp suya düştüğünü değil, buzun üzerine düştüğünü zannetmiş, kaza yerini bulmak için ormanı tarayıp durmuşlar.[71]

O halde, ilgecin eğilimi, kullanılma, görünürlük, kararlılık, durağan hal açısından benzeşen bir dizi düzenlenişi kapsamaktır. Bu dijitalleştirme şeması, koordinatların eksiksiz sergilenişinden çok daha hesaplıdır; dünyadaki nedensel bir süreksizliği, bir simgenin ikili varlığıyla ya da yokluğuyla birleştirerek, bir taşla daha fazla kuş vurabilirsiniz. Fakat sağladığı daha büyük üstünlük, bir düzenlenişin nedensel güçlerini *göz önüne* sermesidir. Uzam simgesi bellekte şifrelendiğinde, uslamlama algoritmalarına dolambaçsız bir şekilde tabi olur. Bir şeyin ıslanıp ıslanmadığını belirlemek için, nesnenin konumlarını içeren veri bankası üzerinde geometri hesapları yapmanız gerekmez; "altında" simgesi var mı yok mu baksanız yeter.

Elbette, uzam ilişkilerini şekillendirmenin tek, optimal yöntemi olduğu ima edilmiyor. Tüm dillerin bu ilişkileri aynı şekilde yontmadığı kesin.[72] Muhtemelen bunun sebebi, doğanın, uzayı, aralarından tercih yapabileceği pek çok nedensel kesişme noktasıyla donatmış olmasıdır, ayrıca her dilin, anlatım gücü, kesinlik, sözcük uzunluğu, sözcük dağarcığı boyutu arasında farklı şekilde ödünler vermesidir. Fakat uzamsal ilişkilerin niceliğe dökülmesi evrenseldir; temas, tutunma, hizalanma, düşeylik, yakınlık gibi

---

71 *Boston Globe*, 8 Ocak 1991.

72 Levinson ve Wilkins, 2006; Pederson vd., 1998; Talmy, 2000b.

nedensel açıdan önemli ilişkiler, dünyanın tüm sözcük dağarcıklarında boy gösterir.

Paul Bloom ve ben, uzam terimlerinin ilginç nedensel süreksizliklerle aynı çizgiyi izlediğini ilk ileri sürdüğümüzde, kendi sezgilerimize güvenmek zorundaydık.[73] Kısa süre önce bu fikir, Kenny Coventry'nin, Simon Garrod'ın ve başkalarının deneyleriyle desteklendi. İnsanlara, tuhaf düzenlenmiş nesnelerin fotoğraflarını gösterdiler, bu düzenlenişlerin betimlenmesinde çeşitli ilgeçlerin uygunluğuna puan vermelerini istediler.[74] Deney, insanların sezgilerinin, düzenlenişin katışıksız geometrisine duyarlı olmakla kalmadığını, nesnelerin yapabileceklerine de duyarlı olduğunu buldu. Ampul, eğer tabanı prize girmişse, priz içinde sayılıyor, çünkü bu sayede yanar, ama kişinin sadece kolu camdan içeri girmişse, kişi araba içinde sayılmıyor, çünkü bu duruş, arabanın kişiyi taşımasını, hatta ona sığınak olmasını mümkün kılmıyor. Şemsiyenin, kişinin üzerinde bulunduğuna hükmedilen konum, kişiyi yağmurdan hangi konumda en iyi koruyacağına göre değişiyor, ayrıca diş macunu tüpü, diş fırçasının kütle merkezinin tam üzerinde değil de fırça kıllarına yakın bir konumdaysa, fırçanın üzerinde olduğu söylenir; bu, geometri ile işlevsellik arasında varılan bir uzlaşmadır.

O halde, dilde ifade edilen uzay kavramının, Kant'ın deneyim matrisi olarak gözünde canlandırdığı, her yere yayılmış, kesintisiz, boş Öklit ortamından (*medium*) oldukça farklı olduğunu görüyoruz. Dijital simgelerden meydana gelir; bu simgeler, nesneyi, eksenlerin delip geçtiği, mafsallı yapı halinde montajlanmış çubuklar, tabakalar, damlalar halinde idealize eder. O simgeler, maddenin uzamına ve uzaya eşdeğer olmakla kalmaz, kapları, mandalları kullanışımıza, aletlerin iş dünyasındaki amaçlarına hükmeden kuvvetlere, güçlere de denk gelir. Kant, zihinde, gerçek dünya içindeki şeylerden soyutlama yoluyla elde edilmiş, katışıksız bir uzay kavramı olduğunu söylerken yanılmıyordu. Ancak bu kavram, insan bilişi merdiveninin iki ucunda bulunur, alışkanlıkla konuştuğumuz, düşündüğümüz basamağı es geçer. Aşağı uçta,

---

[73] Pinker ve Bloom, 1990.

[74] Carlson ve van der Zee, 2005; Coventry ve Garrod, 2004. Ayrıca bakınız Feist ve Gentner, 1998; Tyler ve Evans, 2003.

uzamsal ortam, beyindeki görme ve imgelem donanımını örgütler. Akıl gözünde uzayın rolünü bölüm başında ele alırken bunu gördük. Yukarı uca gelince, uzay kavramı, geometri dediğimiz, uzaya ilişkin açık bilgi sisteminin parçası olarak okulda edinilebilir.

DİJİTAL SAAT: ZAMAN ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

"Zamanı boşa harcama," demiştir Benjamin Franklin, "çünkü hayat bu maddeden meydana gelir." Bilinçliliğimiz, uzayda sergilenmekten çok, zamanda göz önüne serilir. Her zamanki gibi düşünmeyi sürdürürken, uzayın farkındalığımdan çıktığını hayal edebilirim; mesela duyuları engelleyen bir su tankına kondum ya da kör kalıp felç geçirdim diyelim. Fakat akıl varlığını sürdürürken, son düşüncenin bozuk araba kornası gibi takılıp kalmasını, kişinin farkındalığından zamanı kaldırmayı hayal etmek hemen hemen imkânsız. Descartes'ın nazarında, fiziksel ile zihinsel ayrımı, bu farka bel bağlıyordu. Madde, uzayda yer kaplar, fakat bilinçlilik, zamanın içinde, "düşünüyorum" durumundan "varım" durumuna ilerlerken var olur kesinlikle.

İnsan doğasının her veçhesi için ileri sürüldüğü gibi, zaman kavramı barındırmayan kültürlerin var olduğu da ileri sürülmüştür. Dilbilimci Bernard Comrie bu iddiaları incelemiş, güvenilir olmadıklarını belirtmiştir.[75] Zaman kavramı barındırmayan bir kültüre mensup kişi, insanların illaki doğduğu, büyüdüğü, yaşlandığı, sonunda da öldüğü genellemesini yapamaz, dolayısıyla cesetten ortaya çıkıp hayata yaşlı biri olarak gelen, giderek gençleşen, sonunda annesinin rahminde gözden yiten biriyle tanıştığında şaşırmaz. Bu tür delilerin yaşadığı bir toplumun var olmadığını söylemeye gerek bile yok. Bütün dünyada tüm toplumlarda insanlar, öz yaşamöykülerinde, soykütüklerinde, tarihçelerinde olayları ve dünyanın yaratılması ya da atalarının ortaya çıkışı gibi şeylere ilişkin mitleri zaman sırasına dizerek anlatır.[76][76]

İnsanlar aynı zamanda kendi dillerinin sözcüklerinde, inşalarında da zamanın bilincindedir. Pek çok dilde olayların sırası, *dün* ya da *uzun zaman önce* gibi belirtecimsilerle bildirilir.

[75] Comrie, 1985b.

[76] Browm, 1991; Malotki, 1983.

Dünya dillerinin yaklaşık yarısında olay sırası, dilbilgisine, zaman kipi halinde iliştirilmiştir.[77] Zamanın anlambilimi, pek çok insanın zamanı çember olarak algılamasının bile düz anlamıyla kabul edilmemesi gerektiğini düşündürüyor. Her ne kadar insanlar günlerin, yılların tekrarlanışının ve ayın evrelerinin farkında olsa da, bu tekrarlar, yaşamın akışını meydana getiren doğrusal olaylar zincirini gölgede bırakmaz. Hiçbir dilde, "şu an ya da farklı bir çemberin eşdeğer bir kısmında" anlamına gelen bir zaman kipi yoktur.[78]

Fakat zamana ilişkin sezgisel anlayışımız, Newton ile Kant'ın gözlerinde canlandırdıkları kesintisiz kozmik akıştan farklıdır. Öncelikle, şimdiki zaman deneyimimiz, sonsuz küçük parçalara bölünmüş bir ân değildir. Bunun yerine, asgari bir zaman zarfını kucaklar, hayata açılan hareketli bir pencere gibidir. Anlık "şimdiyi" kavramakla kalmayız, yakın geçmişten ve eli kulağında gelecekten parçalar içeren bir zaman zarfını da kavrarız. William James buna, "sahte şimdi" der:

> Fiiliyatta idrak edilen şimdi, bıçak misali keskin bir kenar değil, bir eyerdir. Üzerine tünediğimiz belirli bir eni vardır ve eyerin üstünden, zamanda iki yöne de bakarız. Zamana ilişkin algımızın içerik birimi, adeta baş ve kıç kısımları olan zaman zarfıdır: Arkaya ve öne bakan uçları var... Önce bir ucu, ardından öteki ucu deneyimliyor, ardışıklık algısından hareketle bir zaman aralığı algılıyor değiliz, bunun yerine zaman aralığını, iki ucunun da ilişik olduğu bir bütün olarak hissediyormuşuz gibi görünüyor.[79]

Sahte şimdinin uzunluğu ne kadar? Nörobilimci Ernst Pöppel, yasa içine yerleştirdiği bir yanıt öneriyor: "Yaşamı, üç saniyelik süreler olarak kabul ediyoruz."[80] Bu zaman aralığı, aşağı yukarı, el sıkma gibi istemli bir hareketin müddetidir; golf topuna vurmak gibi hassasiyet gerektiren bir hareketin hızlıca planlanmasının süresidir; Şekil 3 ve Şekil 5'teki muğlak şekiller arası algı geçişi süresidir; bir zaman aralığını aslına sadık kalarak çoğaltabileceğimiz zaman zarfının müddetidir; prova edilmeyen kısa erimli

---

77 Bybee, Perkins ve Pagliuca, 1994; Bybee, 1985; Comrie, 1985b.

78 Comrie, 1985b.

79 James, 1890/1950, sayfa 21.

80 Pöppel, 2003.

hatıranın yıkılma süresidir; hızlı karar verme zamanıdır, örneğin televizyon kanallarını hızla zaplamak gibi; ayrıca bir sözcenin, şiir mısraının, Beethoven'in Beşinci Senfonisinin açılış ezgisi gibi bir müzik motifinin süresidir.

Zaman, en azından dilin dilbilgisi mekanizmasında ifade edildiği haliyle, birimlerle ölçülememesi bakımından Newtoncı zamandan da farklıdır. Dilin zaman kipleri, zaman kurdelesini birkaç bölüme ayırır, örneğin sahte şimdi, sonsuzluğa uzanan gerçek, konuşulan ânın öncesinde evrenin geçmişi gibi. Bazen geçmiş ve gelecek, daha yakın ve uzak aralıklara bölünür, tıpkı *burada* ve *orada* ya da *uzak* ve *yakın* ikiliği gibi. Fakat hiçbir dilbilgisi sistemi, sabit bir başlangıç noktasından hareketle zamanı hesaplamaz (yerleşik anlayış uyarınca İsa'nın doğumunu hesaplarken kullandığımız teknik sözcük dağarcığı misali) ya da saniye veya dakika gibi sabit sayısal birimlerden faydalanmaz.[81] Bu durum, olayların zaman içindeki konumunu epey muğlak kılıyor, tıpkı Groucho'nun bir hostese, "mükemmel bir akşam geçirdim, ama o akşam bu akşam değildi," demesi gibi.

Dillerin, sayıları, uzayı ve zamanı ifade edişinde emrine amade olan hassasiyet derecelerinin de yakın benzerliği bulunuyor.[82] Sözcüklerden meydana gelen öbekleri kullanırken, sayı öbekleri (üç yüz altmış iki), yön tarifleri (23 numaralı çıkıştan sonra sağdan üçüncü ev), tarihler ve zamanlar (akşam yedi kırk, on yedi mayıs, bin dokuz yüz yetmiş yedi) sayesinde, sonsuz küçükten sonsuz büyüğe varana kadar nicelikleri herhangi bir hassasiyet derecesiyle ifade edebiliriz. Fakat kendimizi basit sözcüklerle ve bileşiklerle sınırlarsak, ayrımlar bir düzineye iner; sayılara gelince, *bir, iki, on iki, yirmi* gibi birkaç sözcük (ya da birçok dilde sadece "bir," "iki" ve "çok"); uzaya gelince, *karşı* ve *boyunca* gibi ilgeçler; zamana gelince, *şimdi, dün, uzun süre önce* gibi zaman belirticileri. Üstelik, dilbilgisinde şifrelenmiş ayrımlara yaslandığımızda, ayrımlar daha da şematik hale gelir. İngilizcede, sadece iki sayı (tekil ve çoğul), belki beş zaman kipi (nasıl saydığınıza göre değişir) ayırt ediyoruz; bu, pek çok dilin, konumu, "burada" ve "orada" diye ikiye ayırma yöntemine benziyor.

---

81 Comrie, 1985b.

82 Comrie, 1985b.

Dillerin, zamanı ifade ederken hassasiyetten uzak duruşu, zamanı deneyimleyip hatırlarken hassas davranmayışımıza benziyor. Hiç kimse, zamanı, zaman kipi sistemlerinin düşündürdüğü gibi bir avuç ayrım olarak ham şekilde deneyimlemese de, zihinsel bir kronometre uyarınca da yaşamıyoruz.[83] Fizikçi oğlundan, Einstein'ın görelilik kuramını açıklamasını isteyen babayla ilgili fıkraya bakalım. Oğlan, "işte baba, şöyle bir şey," der: "Dişçi sandalyesinde otururken, bir dakika sana bir saat gibi gelir. Ama dizine güzel bir hatun oturmuşsa, bir saat bir dakika gibi geçer." Baba, açıklama üzerine bir ân düşünür ve, "söyle bakalım, Bay Einstein bu gibi şeyler söyleyerek geçinebiliyor mu?", der.

Bay Einstein'a haksızlık etmeyelim. Onun kuramı, zamanın öznel olduğunu değil, ölçüldüğü eylemsiz çerçeveye göre değiştiğini söylüyor. İnsanın zamana ilişkin deneyimi elbette özneldir, ayrıca zaman zarfının ne kadar zorlu, değişken, hoş olduğuna göre hızlanır ya da yavaşlar. Fakat Einstein'ın kuramının bir veçhesinin, zaman psikolojinde muadili var, en azından dilde ifade edildiği haliyle: Zamanın uzayla derin eşdeğerliği.

Uzay ile zamanın benzerliği, takvimlerde, kum saatlerinde, başka zaman ölçme cihazlarında zamanı temsil etmek için muntazaman uzaydan faydalanabileceğimiz kadar nettir. Üstelik, bilişsel benzerlik, uzam terimlerinin zamana atıfta bulunduğu gündelik eğretilemelerde de boy gösteriyor. Goerge Lakoff ve Mark Johnson, bu "kavramsal" eğretilemelerin birçoğunu incelemişlerdir. Bunlara kavramsal denmesinin sebebi, tek bir mecazdan değil, temel bir kavramı paylaşan bir aileden meydana geliyor olmalarıdır.[84] ZAMAN YÖNELİMİ eğretilemesinde, gözlemci şimdiki zamanda konumlanmıştır, geçmiş arkasında, gelecek önündedir, mesela *her şey geride kaldı*, *ileriye bakıyoruz*, *önünde harika bir gelecek uzanıyor* gibi. Ardından bu sahneye, iki tarzdan birine mensup eğretilemeli hareket eklenir. HAREKETLİ ZAMAN eğretilemesinde, zaman, durağan haldeki gözlemcinin önünden geçen bir geçit alayıdır: *Daktiloların işe yaramaz olacağı bir zaman gelecek; Harekete geçme zamanı geldi; Son teslim tarihi yaklaşıyor; Yaz geldi geçiyor*. Fakat HAREKETLİ GÖZLEMCİ eğretilemesini es

[83] Ornstein, 1975.

[84] Lakoff ve Johnson, 1980; Lakoff ve Johnson, 2000.

geçmeyelim. Bu eğretilemede, zaman arazisi durağanken, gözlemci bu arazide ilerler: *Yolun ilerisinde sorun var; Noel'e yaklaşıyoruz; Kadın saat dokuzda çıktı; Son teslim tarihini kaçırdık; Ders yarıyılının yarısına geldik*. Lakoff ve Johnson, bu iki eğretilemenin, her ne kadar ikisi de zaman yerine uzayı kullansa da, uyumsuz olduğunu belirtirler. Sonuçta, *önümüzdeki toplantıyı bir hafta kaydıralım* gibi ifadeler muğlaktır. Eğer *önümüzdeki* sözcüğü, gözlemcinin önünden geçen geçit alayıyla tanımlanıyorsa, "daha erken yapalım" anlamına gelir, eğer *önümüzdeki* sözcüğü, araziden geçen gözlemcinin izlediği yolla tanımlanıyorsa, "daha geç yapalım" anlamına gelir. (Güneşlenen kişinin uyluğuna konan sinekle benzerliğine dikkat ediniz; sinek diz kapağının hem *altında* hem *üstündeydi*.)

Her ne kadar zamanı temsil etmek için uzaydan faydalanmak evrensel bir özellikmiş gibi görünse de, zamanın bir uzay boyutuyla uyumlu hale getirilme yöntemi değişkenlik gösterir.[85] Tek başına İngilizcede, hareketli zaman ve hareketli gözlemci eğretilemeleri, takipçi olarak zamanla (*Yaşlılık onu ele geçirdi* eğretilemesi gibi) ve düşey eksen etrafında dönen zamanla bir arada var olurlar, mesela *gelenekler alt kuşaklara atalarından miras kaldı*. Zaman için düşey eğretilemeler Çincede daha da yaygındır. Daha eski olaylar "yukarıda," daha yeni olaylar "aşağıda" sayılır. Muhtemelen bu, yazı sistemlerinin mirasıdır.[86] And dağlarında konuşulan Aymara dilinde, zaman yönelimi eğretilemesi 180 derece terstir, öyle ki geleceğin arkada geçmişin önde olduğu söylenir.[87] Bu eğretileme olağan dışı, ama gelecek kavramını incelerken, göründüğü kadar tuhaf olmadığını anlayacağız.

Eğretileme, dilin, zamanı uzayla ilişkilendirmesinin tek yöntemi değildir. Zaman, uzayla ve maddeyle daha da derinden ilişkili olabilir: zaman kipinin ve fiillerin anlambiliminde. Eşdeğerlik, eğretilemeden daha derindir, çünkü sırf ortak sözcüklerden müteşekkil değil. Zaman, uzay ve maddeyi birbirine bağlayan somut bir dil damarının yokluğunda, eşdeğerlik, zamanın, uzayın, maddenin *yorumlanışındaki* uyumdan meydana gelir.

---

85 Haspelmath, 1997.

86 Boroditsky, 2001.

87 Nunez ve Sweetser, 2006.

Zaman, dilbilgisinde iki şekilde şifrelenmiştir. Tanıdık olanı, zaman kipidir. Bir olayın ya da durumun zamandaki "konumu" olarak düşünülebilir, mesela *seni seviyor*, *seni seviyordu*, *seni sevecek* ifadelerinin arasındaki fark gibi. Öteki zaman ölçer, görünüştür (İkinci Bölümde kısaca değindik); bir olayın zamandaki *şekli* olarak düşünülebilir. Görünüş, anlık şey olarak (yani sahte şimdi içinde) kavramlaştırılan *sineği ezme* eylemi; açık uçlu *etrafta uçuşmak* eylemi; eylemin tamamlandığını işaret eden bir olayla zirveye çıkan *çember çizmek* eylemi arasındaki farkla ilgilidir. Görünüş, zamanla ilişkili üçüncü bir bilgi türünü de ifade edebilir: olayın *bakış açısı*. Olay, içeriden görünüyormuş gibi betimlenebilir (gerçekleşen olayın tam ortasından), mesela *ağaca tırmanıyordu* ya da dışarıdan görünüyormuş gibi betimlenebilir (olay, bütün olarak kabul edilir), mesela *ağaca tırmandı*.[88] (Görünüş [*aspect*] sözcüğü, Latince "bir şeye bakmak" sözcüğünden geliyor, *perspektifle, izleyiciyle, manzarayla* alakalıdır.)

Çoğu insan zaman kipini duymuş olsa da, görünüşü az kişi bilir, çünkü dil derslerinde ve geleneksel dilbilgisinde bu ikisi çoğunlukla birbirine karıştırılır. Zaman kipi de görünüş de zamanla alakalıdır, ikisi de aynı dolayda ifade edilir, yani fiilde ya da yardımcı sözcükte. İleride göreceğimiz üzere, bazı sözcük çekimleri, bir tutam zaman kipini bir tutam görünüşle harmanlar, böylece bunları muğlaklaştırır. Fakat kavramsal açıdan, ikisi bütünüyle farklıdır. Aslında, kuramda ikisi birbirinden bağımsızdır; olay ister dün ister bugün ister yarın gerçekleşsin (zaman kipi), zamanda belirli bir şekilde gerçekleşir (görünüş). Ayrıca zaman kipi ile görünüşün, uzay ve madde âlemlerinde ayrı muadillerinin olması kayda değer. Zaman kipinin anlamının (zamanda konum), uzam terimleri anlamına benzediğini, görünüşün anlamının (zamanda şekil ve zamanda bakış açısı), eşya ve öteberi sözcüklerinin anlamına benzediğini göreceğiz; çoğul hali, sınırlar, sayma-kütle ayrımı eksik değildir.

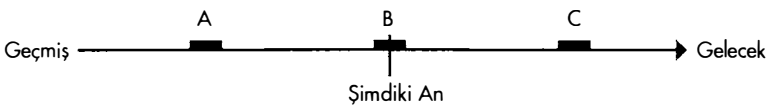
Zaman kipi, dilbilgisinin en zahmetli kısmı olma şanına sahip. Dave Barry, "Bay Dil İnsanına Sorun" adlı köşe-içinde-köşesinde, aşağıdaki ricaya yanıt verir:

[88] Sasse, 2002.

Soru: Lütfen Tennessee Nashville'den Sonda Ward'ın ifadesini tekrarlayın. Bu sözü, kilise görevine gitmek için araba bulamayan bir kadına, endişesini dile getiren bir adamın söylediğini işittiğine yemin ediyor.
Yanıt: Adam şöyle demiş: "Estelle, if I'd a knowed you'd a want to went, I'd a see you'd got to get to go." [Estelle, gitmek istediğini bilsem, gidecek araç bulmanı sağlardım]
Soru: Dilbilgisi açısından bu hangi zaman kipi oluyor?
Yanıt: Çoklu geçmiş zaman savurganlığı.

Zaman kipinin uyandırdığı dehşet, zaman kiplerinin fiillerle, görünüşle, belirticilerle ve birbirleriyle karmakarışık biçimlerde birleşmesinden doğuyor (mesela *Brian said that if Barbara walked home, he would walk home too – Brian, eğer Barbara eve yürüyerek gitmişse, kendisinin de eve yürüyerek gideceğini söyledi*). Bununla birlikte, zaman kipinin temel anlamı gayet dolambaçsızdır.

Zaman dilini anlamanın en iyi yolu, onu şüphesiz ki uzayda tasvir etmektir. Geçmişten gelip şimdiki andan geçip geleceğe uzanan bir çizgi düşünün. Haller (yani olaylar ve durumlar), çizgi üzerinde bölüt olarak temsil edilebilir:

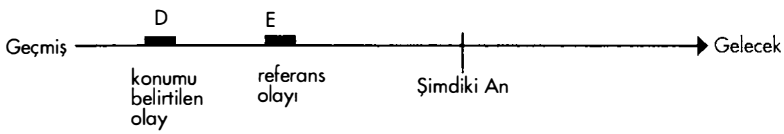
İngilizcede, üç temel zaman kipi çocuk oyuncağıdır: çizimde A hali için geçmiş zaman kullanılır (konuşma ânının öncesi), B hali için şimdiki zaman kullanılır (konuşma ânıyla örtüşüyor), C hali için gelecek zaman kullanılır (konuşma ânından sonrası). Fakat İngilizcenin ve pek çok dilin öbür zaman kiplerine gelince, zaman içinde üçüncü bir ânı devreye sokmamız gerekiyor: Üzerine konuştuğunuz olayın ve konuştuğunuz ânın (yani şimdiki ân) dışında, bir *referans zamanı*: Sohbette tespit edilmiş bir olay, üstelik anlatıda eyleyenler için "şimdi" olarak hizmet eder. (Çoğunlukla, eyleyenlerin "şimdisi," dili konuşan kişinin "şimdisiyle" aynıdır, fakat bazen bu ikisi farklılaşır. Örneğin günlerden cumaysa, Sally'nin pazartesi günü yaptıklarıyla ilgili öykü anlatıyorsam, o durumda pazartesi, Sally açısından "şimdidir," yani referans za-

manıdır, gerçi artık benim için "şimdi" değildir.) O halde, zaman kipini iki soruyla tanımlayabiliriz:

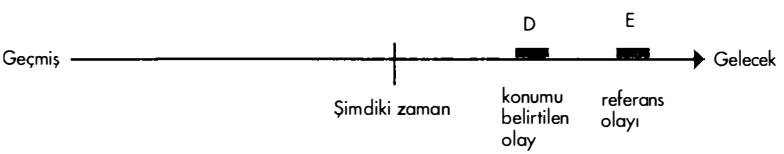
- Olay, referans zamanından önce mi, sonra mı, eşzamanlı mı meydana geliyor?
- Referans zamanı, konuşma ânından önce mi, sonra mı, eşzamanlı mı?

İki ilave bilgiyle birlikte (bazı diller iki ya da daha fazla referans zamanına izin verir, kimi diller "önce," "çok önce," "sonra," "çok sonra" arasında ayrım yapar), bu iki soruya verilen yanıtlar, Comrie'ye göre, her dilde her zaman kipinin anlamını kapsar (muhtemelen çoklu geçmiş zaman savurganlığını bile).[89]

İngilizcede geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman kiplerinde referans zamanı hiç rol oynamıyor, ama başlıca iki zaman kipini tanımlamak için gerekli. Mişli geçmiş zaman (Mektubu yazmıştı), burada E haliyle ilgilidir:

Anlatılan öyküde mektup yazma işinin (D), "şimdiden" (E) önce geldiğini ima ediyor, o da cümlenin dile getirilmesinden öncedir. Oyuncuları açıkça tespit edersek mesele berraklaşır: *Kont kapıyı çaldığında* [referans olayı, geçmişte], *Francesca, kaderini belirleyecek mektubu çoktan yazmıştı* [konumu bildirilen olay]. Gelecekte bitmişlik (*Francesca mektubu yazacaktı*), buna benzer, ama referans olayı, şimdiki zamandan daha sonraya konumlanmıştır:

[89] Comrie, 1985b; Reichenbach, 1947.

Zaman kiplerinin (zamanda konumlar), ilgeçler ve başka uzam terimleri (uzayda konumlar) gibi işlediğinden bahsettim. Zaman kipi, durumu ancak referans noktasına göre konumlandırır (konuşma ânı ya da referans olayı), saat ve takvim gibi sabit koordinatlarda belirtmez. Yöne (önce ve sonra) önem verir, ama mutlak mesafeyi göz ardı eder (günler, saatler, saniyeler). Konumu belirtilen şeyin içeriğini genelde görmezden gelir, buna, görünür iç aksamı olmayan bir nokta ya da damla muamelesi yapar.

Fakat ne gerçeklikte ne de zihinde, zaman uzayla özdeştir. Bu, zaman kipleri ile uzam terimleri arasında birtakım farklar doğuruyor.[90] Açıktır ki zaman tek boyutludur, dolayısıyla uzam terimlerine kıyasla daha az zaman kipi var. Üstelik, bu tek boyutluluktan ötürü, şimdiki ân ("şimdi"), yan yol falan olmaksızın geçmiş ile gelecek arasına girer, zamanı birbirine hiç temas etmeyen iki bölgeye ayırır. Dolayısıyla "burası" dışında uzayın bütünlüğüne atıfta bulunan *orada, uzakta, öteye* gibi terimlerin devreye girdiği uzayın aksine, hiçbir dilde, "şimdi" dışında zamanın bütünlüğüne atıfta bulunan, geçmiş zamanı ve gelecek zamanı tek belirticiyle kucaklayan bir zaman kipi yoktur. (Bir karşı örnek var. Ancak bu, zaman kipi değil bir sözcüktür: *then* [o zaman] sözcüğü geçmişe de geleceğe de atıfta bulunabilir, mesela *onu o zaman gördü* ve *onu o zaman görecek* gibi.)

Zaman ile uzay arasında yine elzem bir fark, iki zaman doğrultusunun çok farklı olmasıdır.[91] Geçmiş donup kalmıştır, değiştirilemez (*Geleceğe Dönüş* gibi bilim kurgular haricinde), oysa gelecek, bir potansiyel taşır, şimdiki zamanda yaptığımız tercihlerle değiştirilebilir. Bu sezgisel metafizik, pek çok dilin geçmiş ile geçmiş-dışı arasında sadece iki yönlü ayrım yapmasında yansıyor; geçmiş-dışı, şimdiki zamanı ve geleceği kapsar. Pek çok dil, geleceği, zaman kipi sisteminde ifade etmez bile. Gerçekte olmuş ya da şimdi olan olaylar (*realis*) ile farazi, genel, müstakbel olaylar (*irrealis*) arasında ayrım yaparlar. Geçmiş ile gelecek arasındaki metafiziksel ve epistemolojik fark, geçmişin ileride, geleceğin geride sayıldığı Aymara eğretilemesinin de temelini döşüyor. Geçmiş, meydana gelmiştir, bilmek mümkündür, sanki gözümüzün

90 Comrie, 1985b; Jackendoff, 1997a.

91 Comrie, 1985b.

önünde görünür haldedir, oysa gelecek herkese açıktır, anlaşılması güçtür, sanki görüş alanımızın dışındadır.

İngilizcede bile gelecek zamanın statüsü, öteki zaman kiplerinin statüsünden farklıdır. Bir fiil biçimi olmaktan ziyade, kipsel yardımcı *will* sözcüğü aracılığıyla ifade edilir. Gelecek zaman sözdiziminin, zorunluluk [*must*], olasılık [*can, may, might*], ahlaki yükümlülük [*should, ought to*] sözcüklerininkiyle aynı olması tesadüf değil, çünkü olabilecek şeyler, kavramsal açıdan, olması kaçınılmazlarla, olabileceklerle, olması gerekenlerle, olmasını niyet ettiklerimizle ilişkilidir. *Will* sözcüğünün kendisi, gelecek zaman ile irade ifadesi arasında bir muğlaklık taşır (mesela, *suda köpekbalığı olsun olmasın, Alcatraz'a yüzeceğim* [*will swim*] gibi), ayrıca eşadlıları, örneğin *free will* [özgür irade], *strong-willed* [sağlam iradeli], *to will something to happen* [bir şeyin olmasını dilemek] gibi ifadelerde boy gösterir. Gelecek ile niyet edilen arasındaki muğlaklığın aynısına, gelecek zamanın başka bir belirticisinde de rastlanıyor: *going to* ya da *gonna*. Sanki dil, insanların kendi geleceğini belirleme gücü olduğu inancını onaylıyor. Acaba bu, tuttuğunu koparan tutumunun, hevesli bir ruhun ya da İngiliz kültürüne yerleşmiş Protestan çalışma ahlakının eseri midir diye merak ediyor olabilirsiniz. Pek değil: Bütün dünyada ayrı kültürlerin dillerinde gelecek zaman belirticileri, tıpkı İngilizcedeki gibi, irade ya da hareket belirten yüklemlerden evrimleşir.[92]

İradenin ve gelecek zamanın birbirine karışması, gelecek zaman kipinin, kişinin kendi eylemleri için ve başka birinin eylemleri için farklı kullanılmasında da kendini gösteriyor. Totaliter despotlar dışında, kişi kendi yakın geleceğini, başka birinin yakın geleceğine kıyasla daha emin belirleyebilir, dolayısıyla gelecek zaman için yardımcı sözcüğe paketlenmiş irade ve tahmin harmanı, birinci şahıstan ikinci ve üçüncü şahsa değişkenlik gösterebilir. Pek çok dil uzmanına göre, doğru İngilizcede gelecek zaman yardımcı sözcüğü, birinci şahıs için *shall*, ikinci ve üçüncü şahıslar için *will*'dir; bunların yerini değiştirirseniz, sahici bir gelecek zaman kipi yerine, bir niyet ilanı elde etmiş olursunuz. Dolayısıyla *I will drown, no one shall save me* [boğulmak istiyorum, sakın kimse beni kurtarmaya kalkmasın] tümcesi, cüretkâr bir intihar

[92] Bybee, Perkins ve Pagliuca, 1994.

yeminidir; *I shall drown, no one will save me* [boğulacağım, kimse beni kurtarmayacak], talihsiz bir biçarenin acınası bir tahminidir. Gerçi, geçen yüzyılda herhangi bir İngiliz bu ayrımı yapmış mıdır, şüpheliyim; Winston Churchill, "Sahillerde savaşacağız [shall fight], çıkarma yaptığımız topraklarda savaşacağız, tarlalarda, sokaklarda savaşacağız, tepelerde savaşacağız; asla teslim olmayacağız [shall never surrender]," derken gayet kararlı görünüyordu. Fakat pek çok dilin, gelecek zaman kipini, olasılık ve kararlılık kavramlarıyla bulandırdığı doğrudur. Bu, *Doonesbury* karikatüründe Zoner Harris'in dikkat çektiği zaman kipi karışıklığını da açıklıyor:

Doonesbury © 2002 G. B. Trudeau. Universal Press Syndicate'in izniyle basılmıştır. Tüm hakları saklıdır.

Gelecek zaman kipi çoğunlukla uçuş görevlileri ve havalı restoranlarda garsonlar tarafından kibarlık gösterisi olarak kullanılır. Herhangi bir şey kararlaştırılmadan önce, hiçbir olasılığın önü önceden kesilmiyormuş görüntüsü çizer, sanki her aşamada dinleyen tarafın onayı istenmektedir. Sekizinci Bölümde göreceğimiz üzere, dünya dillerinde ortak bir kibarlık taktiğidir bu: Dinleyiciye seçenek sunuyormuş numarası yapmak.[93]

Anadili İngilizce olanlar, bu dilin zaman kipi sistemini zahmetsizce kullansa da, bu sistem, İngilizceyi yetişkin yaşlarında öğrenen kişilerin kafasını karıştırır. Bu bölüm için araştırma yaparken, İtalyan bir dilbilimcinin kaleme aldığı bir makalede şu tümceye rastladım: "It may be useful to step back and get a more general picture of what goes on" [Bir adım geriye çekilip olan bitene ilişkin genel bir tablo çizmek faydalı olacaktır]. Anadili İngilizce olan herhangi bir kişi bu tümceyi yazamazdı; bizler, *what*

[93] Brown ve Levinson, 1987b.

goes on yerine *what is going on* derdik. Peki neden? Yanıt, İngilizcede *iki* şimdiki zaman kipinin olmasıdır – geniş zaman (*it goes*) ve şimdiki sürerlik (*it is going*). Üstelik bunlar birbirinin yerini almaz. Fark, dilin zamanı şifrelemede kullandığı ikinci yöntemle alakalı: görünüş.

Hatırlayınız, görünüş, olayın *şekliyle* ve birinin olaya ilişkin *bakış açısıyla* ilişkilidir. "Şekil" derken, eylemin zamanda ortaya serilme, gelişme biçimini kastediyorum. Dilbilimciler, fiilleri sınıflar halinde tasnif eder. Zaman hatlarına göre her sınıfa *Aktionsart* denir.[94] Almancada "eylem tipi" demek. En derin ayrım, *yanıtı bilmek* ya da *Michigan*'da olmak gibi hiçbir şeyin değişmediği "durumlar" ile bir şeylerin olup bittiği "olaylar" arasındadır. Olaylarsa *etrafta koşturmak* ya da *saç fırçalamak* gibi sonsuza kadar sürenler ve *yarışı kazanmak* ya da *çember çizmek* gibi bir son noktaya varanlar diye bölünür. Son noktası olanlara, "bitimli" (*telic*) denir. Bu sözcük, teleolojiyle (erekbilim) ilişkilidir, Yunanca *telos* yani "son" sözcüğünden türemiştir. Çoğunlukla son nokta, dolaysız nesnenin durumunda eyleyicinin neden olduğu değişikliktir. Örneğin *çember çizmek* edimi, çember tamamlandığında biter.[95] Söylentilere göre, Lizzie Borden eline balta alıp annesine kırk darbe indirmiş. O halde, hangi darbe annesinin yaşamına son verdiyse o ân *annesini öldürdü* (bitimli olay). (Aslında Borden suçsuz bulunmuştur.)

Fiiller, *koşmak* ya da *çember çizmek* gibi zamana yayılmış olayları (bunlara "süreli" denir) ya da *yarış kazanmak* veya *sinek ezmek* gibi ânlık olayları betimlemelerine göre de bölünür. Elbette sadece Süpermen bir eylemi göz açıp kapayana kadar tamamlar; geri kalanımız, sinekliği havaya kaldırmalı, aşağı indirmeli, sineğe vurmalıyız, falan filan. Fakat olay, sahte şimdi içinde kalıyorsa, ânlık sayılmalı. Bazen dilbilimciler bu olaylara "geçici olay" (*momentaneous*) der; en son on yedinci yüzyılda rağbet görmüş sevimli bir sözcüktür bu.

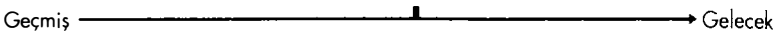
[94] Bach, 1986; Comrie, 1976; Dowty, 1979/1991; Dowty, 1982; Jackendoff, 1990; Jackendoff, 1991; Jackendoff, 1997a; Pustejovsky, 1995; Sasse, 2002; Van Valin, 2005; Vendler, 1957.

[95] Tenny, 1992.

Bunların hepsini anlamak için, zamanı bir kez daha çizgi olarak gözümüzde canlandırmak faydalı olacaktır.[96] Sınırı bulanık, sabit çeperden yoksun bir olay tasvir edelim (mesela *etrafta koşuşturmak*):

Buna "etkinlik" diyoruz. Süreli bir olaydır (zamanda sürer), bitimli değildir (daimi bir son noktası yoktur). Şimdi de geçici bir olaya göz atalım, mesela *sinek ezmek*:

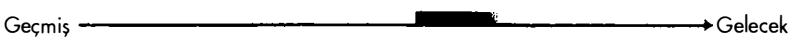
Sabit başlangıcı olmayan bitimli olayın, tanım gereği, sona eren bir ânı var. O ân, eyleyici, niyet edilen değişikliği sağlamıştır:

Bitimli olaylar iki şekilde betimlenebilir: *çember çizmek* gibi hem olayın hazırlığını hem de zirve noktasını kucaklayan süreli bir fiil vasıtasıyla ya da zirve noktasını hedefleyen geçici bir fiil vasıtasıyla, mesela *yarışı kazanmak*, *tepeye ulaşmak* ya da varmak gibi. (Dilbilimcilerin bunlara *tamamlama* ve *edinim fiilleri* demesi kafa karıştırıcıdır. Hangisi hangisidir hiç hatırlayamıyorum, dolayısıyla ikincisine *zirveler* diyeceğim.) Bir de yinelemeli fiiller var, örneğin *çivi çakmak* gibi:

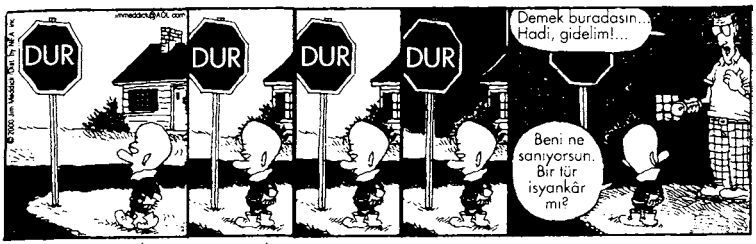

Durumların başlangıcını niteleyen fiilleri es geçmeyelim, mesela *aşağı oturmak* (etkinlik olan oturmanın aksine):

[96] Pinker, 1989.

Başlama fiilleri ile geçici fiiller arasındaki farkı arkadaşımız Bay Pi gösterebilir. Bu uzaylının, İngilizceyi düz anlamıyla anlaması, incelikli pek çok ayrımı bize zaten gösterdi:

Monty © United Feature Syndicate, A.Ş.

Fiil eylemi sınıflarının kayda değer bir özelliğinin, fiziksel nesnelerle ve maddeyle aynı şekilde biçimlendirilmeleri olduğundan bahsetmiştim. Sanki olaylar, bir tür zaman-maddesinden çıkarılıp alınmıştır.[97] Nasıl madde âleminde sınırlı nesneler (*fincan*) ve sınırsız maddeler (*plastik*) gözlemliyorsak, zaman âleminde de sınırlı işler (çember çizmek) ve sınırsız etkinlikler (sağlık koşusu) görüyoruz. Nasıl homojen yığınları isimlendiren madde isimleriyle (çamur), bireylerden meydana gelen yığınları isimlendiren çoğul isimlerle (çakıl taşları) karşılaşıyorsak, homojen eylemi isimlendiren süreli fiillerle (*yana doğru kaymak* gibi), eylem dizisini isimlendiren yinelemeli fiillerle (*çakmak, vurmak, sallamak* gibi) karşılaşıyoruz. Şekil isimlerinin (alınlık, korniş, freze vs) devasa envanterinin, çizgilerden, tabakalardan, damlalardan meydana gelen iskelete indirgenmesi gibi, eylem fiilleri de (davul çalmak, boru çalmak, sıçramak vs) ânlardan ve zaman zarflarından meydana gelen bir iskelete indirgenir. Fark, zamanın tek boyutlu olmasıdır, dolayısıyla olayların kavuşabileceği iskelet "şekil" sayısı düşüktür, bu yüzden şekil sınıflarına kıyasla eylem sınıfları daha az. Yine de tek boyutlu şekil bile sıfır boyutlu son noktaya sahip olabilir. Lederer sorar: "Gerçekte 'ışıktan sonrası' iken neden 'karanlıktan [karanlık bastıktan] sonra' denir?" Yanıt, burada *karanlık* sözcüğünün, gece vaktinin başladığı âna atıfta bulunmasıdır. Bir şeyin neden *su altında* ya da *yeraltında* olduğu

[97] Bach, 1986; Jackendoff, 1991.

sorusuna verilen yanıtın tam bir ayna görüntüsüdür bu. O örnekte, üç boyutlu katıyı niteleyen sözcük, katının iki boyutlu sınırı için de kullanılabiliyordu.

Eylem sınıflarına neden bu kadar yakından bakıyoruz? Bunun sebebi, dilde ve uslamlamada pek çok rol oynamalarıdır.[98] Eylem sınıfları, kişinin tümceden hareketle varabileceği mantıksal yargıları belirleyebilir, çünkü bir önermenin doğruluğu, atıfta bulunduğu zaman zarfına bağlıdır. İvan *koşuyorsa* (bitimsiz), İvan'ın koşmuş olduğu yargısına varabiliriz, ama İvan çember çiziyorsa (bitimli), İvan'ın çember çizmiş olduğu yargısına varamayız. İşi yarıda kalmış olabilir. Maddelere ve nesnelere olan benzerliğe bir kez daha dikkat edin; elma püresinin yarısı yine elma püresidir, ama atın yarısı at değildir.

Eylem sınıfları, fiillerin, aleni zaman ifadeleriyle eşleşme tarzını da etkiler. *Bir saatliğine koştu* diyebilirsiniz, ama *sineği bir saatliğine ezdi* diyemeyiz, çünkü *bir saat* ifadesi, olaya bir son nokta dayatır. Bu, koşmak gibi bir etkinlikte işe yarar, çünkü zamana yayılmıştır ve bir sınırla kesintiye uğrar, ama sinek ezmek gibi ânlık bir olayda işe yaramaz. *Bir dakikalığına sokakta karşıdan karşıya geçti* ya da *bir saatliğine makale yazdı* demek de kulağa bir parça tuhaf geliyor, çünkü bu bitimli işler zaten zirve olaylarına mahkûmdur ve ikinci bir son nokta kabul etmezler. Fakat *bir saatte* ifadesi öbür türlü iş görür: Son noktasından hareketle geriye doğru ölçüm yaparak olaya *başlangıç* sınırı dayatır. Sokakta karşıdan karşıya bir dakikada geçebilir ya da makaleyi bir saatte yazabilirsiniz, ama bir saatte *sağlıklı yaşam koşusu yapamazsınız* ("bu ândan itibaren bir saat" anlamı dışında), çünkü bunun son noktası yoktur. *Sineği bir saatte ezemezsiniz*, çünkü ölçülebilen ya da sınırlandırılabilen süreli etkinlikten yoksundur. The Doors grubunun "Love Me Two Times" [Beni İki Kere Sev] şarkısı başta kulağa garip gelir, çünkü zaman belirten bilmem kaç kere ifadesi, durumlara değil, yalnızca olaylara uygulanır ve *birini sevmek*, bir durumdur. Elbette burada *sevmek* fiilini, sevişmenin örtmecesi olarak yorumlamamız bekleniyor. Sevişmek bir etkinlik ve iştir (bazen birden fazla biçimde).

---

[98] Dowty, 1979/1991; Dowty, 1982; Jackendoff, 1991; Pinker, 1989; Sasse, 2002; Vendler, 1957.

Bir saatte ve *bir saatliğine* gibi ifadeler, Yunan mitolojisinde ölümlülere ömür biçen Kader tanrıçaları misali, zaman zarflarının devingen biçimde örüldüğü, ölçüldüğü, dilimlendiği zihin sisteminin parçalarıdır. *Bir bira ısmarlıyorken* ya da *üç kahve* alıyorken maddeleri nesnelere dönüştüren isim sistemindeki zihinsel paketleyicinin zamanla ilişkili versiyonlarıdır.[99] Olayları paketlemenin başka bir yolu da İngilizce *out, up, off* [dışarı, yukarı, uzağa] gibi sözcük parçacıklarının alet çantasına uzanmaktır. Bunlar, sonsuz bir etkinliğe tepe noktası temin eder, mesela *shaking something* [bir şeyi sallamak] ile *shaking it up* [sarsmak, değiştirmek] arasındaki fark gibi. Bir şeyi sarsmak, durumunu değiştirene kadar onu sallamak anlamına geliyor, bazen de eğretileme yoluyla; mesela Elvis Presley, "Hepsinin Sarstığını" itiraf ediyordu [All Shook Up]. Bay Pi'nin her şeyi düz anlamıyla anlamasının bize gösterdiği şeyi Bay Lederer mizahıyla gösteriyor ve uzam anlamında kullanılan *up, down, out* gibi [yukarı, aşağı, dışarı] pek çok sözcük parçacığının, bir etkinliği sınırlandırmak için görünüş anlamında da kullanıldığına dikkatimizi çekiyor:

> Neden "slow down" ve "slow up" [ikisi de yavaşlamak] aynı anlama geliyor?... Dilin şu eşsiz kaçıklığı sizi şaşırtabilir: Evin yanıp kül olmasını hem *burn up* hem *burn out* fiilleriyle anlatabilir, formu doldururken hem *fill in* hem *fill out* diyebilirsiniz. İngilizceyi bilgisayarlar değil insanlar icat etmiştir... Yıldızlar çıktığında (out) görünür hale gelmelerinin, ışık kapandığında (out) görünmez olmasının nedeni budur. Saatimi kurduğumda (wind up) çalışmaya başlamasının, şiirimi bitirdiğimde (wind up) sona ermesinin de nedeni budur.[100]

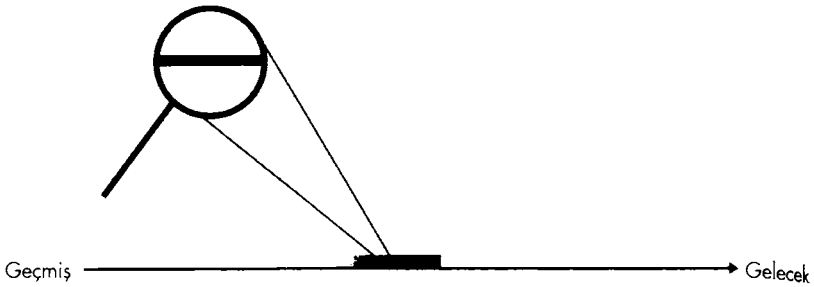
Dillerin, süreli etkinlikleri paketlemek ya da bitimli etkinlikleri öğütmek için daha da güçlü düzenekleri var: görünüşün ikinci görünüşü, bakış açısı. Aslında, öğütmeye ve paketlemeye nazaran, sınırları görüş sahasının dışında kalan bir olayın içini incelemek için *zumlamak* ya da bulanık sınırları dahil bütün olayı bir lekeye indirgemeyi mümkün kılacak şekilde *geri çekilmek* daha iyi birer benzetimdir.[101] Birinci yaklaşıma "bitmemişlik" denir ve şunun gibi resmedebiliriz:

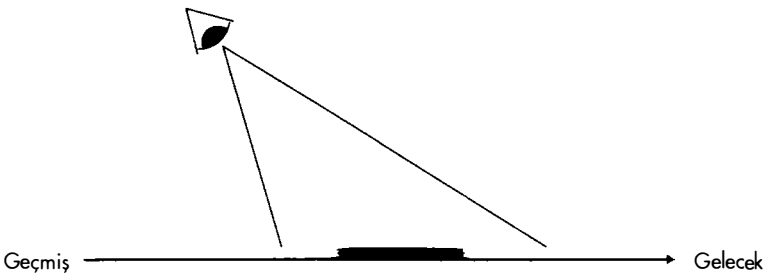
99 Bach, 1986.

100 Lederer, 1990.

101 Sasse, 2002.

İkinci yaklaşıma bitmişlik denir, şunun gibi canlandırılabilir:

Neden "bitmişlik?" Çünkü *bitmiş* (perfect) sözcüğü, "kusursuz" dışında, "tam" anlamına gelebilir, mesela tamamen faydasız, tam bir dert, müzikte tam beşli aralık ve matematikte tam kare gibi teknik terimler. Dolayısıyla "bitmişlik," olayın bütününü ele almamızı mümkün kılan bakış açısı için güzel bir terimdir.

İngilizce, *Lisa koşuyor* misali şimdiki sürerlikte bir bitmemişlik görünüşü barındırır (geniş zaman "Lisa koşar" ifadesinin aksine). Sürerlik, sınırlı olayı meydana getiren eylemin bir kısmına zum yapar, onu sınırsız etkinliğe dönüştürür, tıpkı kişinin, fincanı meydana getiren plastiğe zihnen zumlaması, fincanı gerçek anlamıyla parçalamak zorunda kalmaksızın onu madde olarak düşünmesi gibi. Dolayısıyla *Lisa arabasıyla eve gitti, ama eve hiç ulaşamadı* demek kulağa tuhaf gelir, ama *Lisa arabasıyla eve gidiyordu, ama eve asla ulaşamadı* sözünü kesinlikle yadırgamazsınız; *gidiyordu* sözcüğündeki *–yor*, arabasını eve sürüşünün bir kısmını nişan alır ve son noktayı, kişinin bakış açısından dışlar.

Bitmemişlik, sahneyi bir olaya hazırlayan anlatıda yaygınlıkla kullanılır (aslında sahneyi betimler), oysa geçmiş ve şimdiki zamanlar, öyküyü ilerletmek için kullanılır (mesela, *Lisa arabasıyla eve gidiyordu ki aniden arabasının tepesine uzay gemisi indi*). Rusça gibi pek çok başka dilin aksine, İngilizcede bitmişlik görünüşünü kendi takısıyla belirtme imkânı yok. Fakat fiilleri, bağlam içinde bitmiş diye yorumlayabiliriz, örneğin *after Sarah jogged, she took a shower – Sarah sağlık koşusu yaptıktan sonra duş aldı* tümcesi gibi. Normalde sınırı olmayan sağlık koşusu etkinliği, artık, uzak bir hâkim noktadan bakılıyormuşçasına tamamlanmış bir olay kabul edilir.

İngilizcenin her türlü zaman kipine değindik, yalnızca bitmiş denen kip kaldı, mesela *I have eaten* [ben yedim]. Biraz kafa karıştırıcı ama bitmiş görünüş, bitmişlikle aynı şey değildir; işin doğrusu, gerçekte bir zaman kipi de değildir, zaman kipi ile görünüşün birleşimidir.[102] Geçmişteki bir eylemden ötürü ortaya çıkan durumun ya da koşulun hâlâ sürdüğüne işaret eder:

Örneğin *I have eaten – yedim* (bitmiş), kişinin doyduğunu, bir daha yemesi gerekmediğini ima eder, oysa *I ate* [yemiştim], anlatıda, geçmişin herhangi bir anında meydana gelmiş olabilecek bir olayı betimleyebilir. *Tereyağı eritmek* gibi bitimli bir yüklemin belirttiği durumun aksine, bitmiş zamanın ima ettiği durum, bağlam içinde yorumlanmalıdır; şimdi önemli sayılan, bir eylemin ertesinde olanların herhangi bir özelliğidir. Daha mütevazı olan *I spoke* ya da *I arrived* ifadeleri yerine *I have spoken* [konuştum] ya da *I have arrrived* [vardım] demenin bir ölçüye kadar cüretkârlık gerektirmesinin nedeni budur. ("Büyük ve Güçlü Oz'un gazabını uyandırma! Yarın geri gel dedim! Büyük Oz söyleyeceğini söyledi [has spoken]! Perde arkasındaki adamı boş ver! Büyük ve Güçlü Oz söyleyeceğini söyledi!")

[102] Comrie, 1976; Comrie, 1985b; Sasse, 2002.

Kuramda, zaman kipi ile görünüş birbirlerinden tamamen bağımsız olmalı. Bunun sebebi, bir olayın zaman çizgisinin ve kişinin olaya baktığı hâkim noktanın, zamandaki konumundan bağımsız olması gerekliliğidir, tıpkı nesnenin şeklinin, olaya zum yapsanız da yapmasanız da, uzaydaki konumundan bağımsız oluşu gibi. Fiiliyatta daima o şekilde işlemez. Bunun sebebi şu: Yaşam, kişinin konuştuğu ânla asla tam eşzamanlı cereyan edemez, dolayısıyla dünyada meydana gelen olaylar ile çenenizi oynattığınız ân arasındaki ilişki hiç de dolambaçsız değildir. Sonuç olarak, şimdiki zamanın yorumu, tüm fiiller için aynı değildir, eylem sınıfına bel bağlar. Örneğin o ânki durumu betimlerken, geniş zamanı kullanmanız gerekir – *He knows the answer* [Yanıtı biliyor]; *He wants a drink* [Bir içki istiyor]; *He is knowing the answer* ya da *He is wanting a drink* denmez. Ancak o anki bir etkinlik ya da iş betimlenirken, sürerlik kullanılması şart; *He is jogging* [Tempolu koşu yapıyor]; *He is crossing the street* [Karşıdan karşıya geçiyor] denir ama *He joggs* ve *He crosses the street* denmez (ya da İtalyan dilbilimci gibi *get a general picture of what goes on* denmez). Muhtemelen bunun sebebi, eylemi duruma dönüştüren sürerliğin, zaten kendi başına birer durum olan *know* [bilmek] ve *want* [istemek] gibi fiiller için lüzumsuz olmasıdır. Fakat etkinlikler ve işler için önkoşuldur. Bunlar, normalde bitmişlik belirtir ve bir etkinlik parçasını elde etmek için şimdiki ânda çatlayıp açılmaları şart. Geçici olaylar, şimdiki zamanla hiç de kolay betimlenemez (*He swats a fly* sözü de *He is swatting a fly* [sineği eziyor – ezer] sözü de kulağa tuhaf geliyor), çünkü nokta olayın, kişinin olayı tam betimlediği ân meydana gelmesi muhtemel değildir. Sürerlik, geçici olayı, yinelemeli olaya dönüştürür – *The light is flashing* [ışık parlıyor], bu işin tekrar tekrar yapıldığı anlamına gelir (*Işık parladı* ifadesiyle karşılaştırın; bu sadece tek seferlik bir şey anlamındadır). İngilizceye yabancı olanlar bu tür karmaşıklık karşısında saçını başını yolmak ister.

Geniş zaman kipine gelince, insanların iki farklı şekilde kullanmasına elverişlidir. Bunlardan ilki, sürgit anlatıdır. Bu, spor yayıncılığında ayrıntılı yorumlarda kullanılan zaman kipidir, mesela *Lafleur skates sown the ice... He shoots... He scores!* [Lafleur kayarak ilerliyor... Vuruyor... Golü atıyor]. Anlatının referans noktası şimdiki an değil de geçmişte bir noktaysa, elimizde "ta-

rihsel şimdi" var demektir. Burada yazar, okuru, gelişen öykünün ortasına paraşütle indirmeyi dener (*Genevieve yatağında uyanık yatıyor. Zeminin tahtaları gıcırdıyor...*). Tarihsel şimdi, fıkraların kurulumunda da sık sık kullanılır, örneğin *adam bara kafasında bir ördekle girer...*[103] Tarihsel şimdinin dayattığı olayın yanı başında bulunma yanılsaması, etkili bir anlatı düzeneği olsa da, yönlendirici bir yanı varmış gibi de gelebilir. Kısa süre önce Kanadalı bir köşe yazarı, şimdiki zamanı haddinden fazla kullandığını düşündüğü CBC Radyo haber programından yakınıyordu, mesela "BM kuvvetleri, göstericilere ateş açıyor" gibi. Yayın müdürü, köşe yazarına, programın kulağa "daha az çözümleme yapıyor, daha fazla şeyi yansıtıyor" gibi gelmesi, bayrak gemisi olan gece haber programına kıyasla "daha dinamik, daha heyecanlı" olması gerektiğini açıkladı.[104]

Geniş zamanın başka bir kullanımı da alışkanlık gereği yapılan (*Sarah her gün sağlık koşusuna çıkar*) ya da genel (*kunduzlar baraj inşa eder*) eylemler içindir; burada fiil, öznenin bir şeyi yapma *yatkınlığını* betimliyor. Bu yatkınlık zamana yayılır, dolayısıyla tümceyi tam dile getirdiğiniz ânda Sarah işte bile olsa, dünyanın tüm kunduzları uyuyor bile olsa, şimdiki ânda o yatkınlığın yürürlükte olduğu söylenebilir.

Şimdi, sevgili okur, insanlık tarihinin en şaşaalı zaman kipi ve görünüş tartışmasını anlayacak donanıma sahipsin:

> SORU: Bay Başkan, Yeni bir konu başlığına geçmek isterim... Avukatlarınız, Bayan Lewinsky'nin... yazılı ifade verdiğini biliyor ve ellerinde bu ifade var. Başkan Clinton'la herhangi bir şekilde, tarzda, biçimde sevişme olmadığını söylüyor. Bu ifade, hâkim Susan Webber Wright'ın huzurunda avukatınız tarafından verildi.
>
> CLINTON: Doğrudur.
>
> SORU: Bu ifade tamamen yalan beyan. Avukatınız Bayan Lewinsky'yle ilişkinizi bilsin bilmesin, Başkan Clinton'la herhangi bir şekilde, tarzda, biçimde, herhangi bir sevişme olmadığı ifadesi tamamen yalan beyandır. Doğru mu?

---

[103] Barmen, adama "Sana ne halt oldu?," der. Ördek yanıt verir: "Kıçımda bir siğil olarak başladı."

[104] Russell Smith, "CBC's Mixing of Verb Tenses Gives Me Unwanted Linguistic Tension," *Globe and Mail,* 16 Şubat 2006.

> CLINTON: Bu, "olmak" sözcüğünün ne anlama geldiğine göre değişir. Eğer "olmak," o ân ve hiç olmadı anlamına geliyorsa, bu ayrı bir şey. Eğer, o ân sevişme falan yoktu anlamına geliyorsa, bu tamamen doğru bir beyandır.[105]

1998 Ağustosunda Başkan Clinton özel savcı Kenneth Starr'ın seçtiği jüri heyetine bu kötü şöhretli ifadeyi verdi (*Bartlett's Familiar Quotations* kitabında ölümsüzleştirilmiştir). Starr, o senenin başında, Clinton'ın Monica Lewinsky'yle ilişki yaşadığı suçlamalarına karşı Paula Jones'un açtığı cinsel taciz davasında Clinton'ın verdiği yeminli ifadede yalancı şahitlik ve adaleti engelleme suçunu kovuşturuyordu. Clinton'ın avukatı, yeminli ifadede, Clinton ile Lewinsky arasında "kesinlikle herhangi bir tür sevişme olmadığını" söylemişti. Kendi tanıklığında Clinton, ifadenin "olmak" fiilini yani şimdiki zamanı içerdiğini, ifadenin verildiği ânda aslında ilişkinin çoktan bitmiş olduğunu, dolayısıyla ifadenin doğru olduğunu onaylıyordu. Şimdiki zaman "olmak" [*is*] ile bitmiş zaman kipi "olmuştur" [*has been*] arasında nasıl doğru bir ayrım yaptığına dikkat ediniz. Oysa bitmişlik, ifadenin verildiği anda süregiden bir durumun varlığını ima ederdi. Kuşkucu savcı devam eder:

> SORU: Sizi doğru anlamış mıyım emin olmak istiyorum. Yeminli ifade sırasında Bayan Lewinsky'yle cinsel münasebette olmadığınız için Bay Bennett'in ifadesinin düz anlamıyla doğru olabileceğini mi kastediyorsunuz?
>
> CLINTON: Hayır bayım. Yeminli ifadenin verildiği zaman... benim ile Bayan Lewinsky arasında herhangi bir uygunsuz münasebet noktasının çok sonrasıydı. Dolayısıyla kişi, uygunsuz ilişki olmadığını söylerken genel olarak şimdiki zaman kipiyle konuşuyorsa, eğer şimdiki zaman kipi kullanarak bu ilişkinin olmadığını söylemişse, doğruyu söylüyordur. Şimdiki zaman kipi, birden fazla ayı kapsar. Bununla kastettiğim o... Soruya sevimli bir yanıt vermeye falan çalışmıyordum.

---

[105] Şu kaynaktan: "Transcriptof Testimony of William Jefferson Clinton, President of the United States, Before the Grand Jury Empaneled for Independent Counsel Kenneth Starr, August 17, 1998" (21 Eylül 1998). Office of the Independent Counsel, Washington, D.C. Clinton'ın verdiği ifadede akıcılığı bozan ufak tefek kısımları temizledim.

Clinton, zaman kipi anlambilimi sınavından tam notu hak ediyor. Daha önce gördüğümüz üzere, spor yayınlarında her pozisyonun anlatılması gibi sürgit anlatılar dışında, İngilizcede şimdiki zaman kipi, özgül bir olaya değil, bir eğilimin ya da alışkanlığın tanımladığı bir duruma atıfta bulunmak için kullanılır. Üstelik, "olmak" fiilinin dile getirildiği ân, Clinton ile Lewinsky ayrılmışlardı, bir daha sevişmeleri muhtemel değildi, dolayısıyla bu arzu, eğilim artık yürürlükte değildi. Kabul etmek gerekir ki, eyleme geçme eğiliminin tanımladığı süreli, bitimsiz durumun sona erdiği ân esasında bulanıktır (*çakıllık* ya da *çakıl taşları* gibi bir yığının sınırı gibi). Müstakbel eski tiryakinin, "sigara içmiyorum" diyebilmesi için içtiği son sigaranın üzerinden ne kadar süre geçmesi gerekiyor?

Clinton'ın "sevimli yanıt" vermesine gelince, burası, anlambilimin bitip edimbilimin başladığı noktadır. Sekizinci Bölümde göreceğimiz üzere dinleyiciler, konuşanların bilmek istedikleri şeyle ilgili bilgi naklettiğini, muğlak ifadelerin anlamlarını tahmin etmelerine izin verdiklerini varsayar. Muhataplar işbirliğine yatkınsa, dinleyicinin tahmini konuşmacının niyetiyle aynıysa, bu tutum işe yarar, ama yasal kovuşturma gibi bir durumda birbirlerine karşıtlarsa işe yaramaz. Clinton'ın belirttiği gibi, "bu yeminli ifadede hedefim doğrulara sadık kalmak, ama özellikle yardımcı olmaya çalışacak değilim." Jones davasında hukukçuların muhtemelen, Clinton ile Lewinsky arasında hiç ilişki yaşanıp yaşanmadığını bilmek istedikleri düşünüldüğünde, o zaman mesele, soruya dar kapsamlı yanıt vermesi (anlambilime göre) hukuken meşru mudur yoksa "tam gerçeği söylemeye" yemin etmesi, sorunun amacına uygun yanıt (edimbilime göre) vermesini mi gerektirir meselesine dönüşür. Starr raporu, ikinci yargıya varmıştı ve Clinton'ın "olmak" fiilinin anlamıyla ilgili ifadesini, adaleti engellemeye, Amerikan halkını yanıltmaya çalıştığı beş olaydan biri saydı. ABD Temsilciler Meclisi hemfikir oldu ve 1998 Aralığında aleyhinde tahkikat açılması oylamayla kabul edildi. ABD Senatosu aynı fikirde değildi, 1999 Şubatında oylamayla Clinton'ı akladı. Her koşulda, Clinton, kavramsal anlambilimin ince noktaları yüzünden başı derde giren başkanlar kervanını başlatmıştır. George W. Bush ve *öğrenme* fiili örneğinde bunu gördük.

Zamanın anlambiliminin, uzayın anlambilimiyle son bir koşutluğu var. Bu koşutluk, bilgimizi örgütleyen soyut çerçeveleri tespit etmeye kalkan Kantçı projeye değiniyor. Nasıl uzam dili, sırf nesnelerin geometrisi tarafından değil, insanların bunları kullanma usulüyle de tanımlanıyorsa, zaman dili de sadece olayların ortaya çıkma ve bir saate göre ilerleme tarzıyla değil, eyleyenin hedefleriyle, güçleriyle de tanımlanır. Eylem sınıflarını ilkin Aristoteles tarif etmiştir. Her olayın bir biçimi, maddesi/tözü, can veren bir eyleyicisi, hizmet ettiği bir hedefi olduğunu söylediği kuramına bu sınıflar uyuyor. Dört ana eylem sınıfının her birinin (durum, etkinlik, zirve, tamamlama), zamansal şekil kavramına ilaveten insan iradesi kavramını da içeri kaçak soktuğunu öğrense şaşırmazdı.[106]

Bir durum, sadece değişimin olmayışı üzerinden değil, istemli denetim çemberinin dışında olmak üzerinden de tanımlanır. Genelde, *birini, yanıtı bilmeye ikna edemez* ya da *zorlayamazsınız* ya da *yanıtı kasten* veya *özenle bildiğinden* bahsedemezsiniz. Emir kipi halinde *yanıtı bil* de denemez. İngilizcede durumluluk ile istemsizliğin eşleşmesi, ahlaki sorumluluk üstlenmemizle ilgili kavramların daha derin eşleşmesini yansıtıyor. Durumları istemsiz diye yorumladığımızdan, insanları bu durumlar için suç ehliyeti taşımıyor saymaya meyilliyiz, en azından özenli tahkikata değin. Dolayısıyla 1962'de Amerikan Anayasa Mahkemesi, yasama organının, uyuşturucu *kullanımını* ya da *satışını* yasa dışı saysa da, uyuşturucuya *bağımlı* olmayı suç kapsamına alamayacağına hükmetti. Başka bir mahkeme kararı, birini kamusal alanda sarhoş halde bulunmaktan mahkûm etmenin haksızlık olduğunu kabul etti (bu davada, evinde sarhoş olup ardından polisin sokağa sürüklediği bir adam söz konusuydu), gerçi kamusal alanda *sarhoş olmaktan* ya da sarhoş halde kamusal alana çıkmaktan kovuşturulması mümkündür.[107] Bu genellemenin istisnalarından biri, uyuşturucu *bulundurmak* suçudur. Aslında bu bir durum. Pek çok insanın, bu tür yasaları adil bulmaması belki de tesadüf değildir.

Bir işi sona erdiren geçici zirve de istemsizdir, mesela *yarışı kazanmak*, *elmas bulmak*, *Boston'a varmak* ya da *tabloyu fark et-*

[106] Dowty, 1979/1981.

[107] Katz, 1987.

mek gibi. Bu fiiller, çabaya işaret eden belirteçlerle (*yarışı kasten kazandı*), eylem başlatan fiillerle (tabloyu fark etmesi için onu ikna ettim) ya da emir kipiyle (*Elmas bul!*) uyumlu değildir. Bu işlere bir kez kalkışıldığında, zirve noktasını kişinin niyeti değil dünya belirler.

Bunun aksine, etkinlikler ve işler genelde istemli sayılır. Bu sebeple, *kek pişirmek* ya da *anahtarı saklamak* gibi tamamlama fiilleri, emir kipiyle buyrulabilir ve bunlara, *kasten* ve *özenli* gibi istemli belirteçler eşlik edebilir. Aslında, tamamlama fiillerinde, işi sona erdiren olayı, eyleyenin hedefi belirler, örneğin *resim çizerken* bir tablonun vücut bulmasını sağlamak ya da *karşıdan karşıya geçerken* sokağın öbür yanına ulaşmak gibi. Bir kez daha, bu, dilbilgisinde ince bir nokta değil, ahlak anlayışımızın kilit taşıdır. Suç, hem kötü bir edim hem de suçlu bir zihin gerektirdiğinden, suç edimleri, etkinlik ya da tamamlama fiillerince tanımlanır: *öldürmek, çalmak, tecavüz etmek, rüşvet vermek,* vs. Eğer iş sona ermediyse (polisin müdahalesi sebebiyle boğarak öldüremeyen kişi gibi), kişiyi yalnızca suç girişimiyle suçlayabiliriz. Zirve, istemsiz diye yorumlandığından (kişinin niyetinden ziyade belirleyicisi dünyadır), tamamlama fiilini tanımlayan niyet edilmiş değişiklik ile meydana gelen fiili değişiklik arasında kopukluk olduğunda hangi suçun işlendiği konusunda insanların kafası karışır. Hukuk fakültelerinde, düşmanının uyuduğunu sandığı için cesedi bıçaklayan adam konusunda ne yapılacağı, en yakın hastane beş dakika uzaktaysa ve kurban hayatta kalmışsa, ateş eden kişiyi cinayet teşebbüsüyle suçlamak ama en yakın hastane on beş dakika uzaktaysa ve kurban hayatını kaybetmişse cinayetle suçlamak mantıklı mıdır konularında saatlerce tartışılmıştır.

Nasıl uzam dili, boş bir koordinat sistemine başvurmuyorsa, zaman dili de serbestçe ilerleyen bir saate başvurmaz. Uzay, insanların algıladığı haliyle nesneler referans alınarak hesaba katılır, nesnelerin yer aldığı kullanımlar dahil edilir. Zaman ise insanların algıladığı haliyle eylemlere göre hesaba katılır, insanların yetenekleri, niyetleri de dahil edilir. Dilimizde ve düşüncemizde uzayın ve zamanın yeri nasıl merkeziyse, bunları, deneyimlerimizin oturduğu evrensel ortamlar olarak açıkça kabul etmek de yeniçağın biliminin ve matematiğinin şık bir işidir.

ŞEVK: NEDENSELLİK ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Hume, nedensellik anlayışımızın, "evrenin çimentosu" olduğunu belirtir.[108] Günümüzü geçirirken, dünyada ne olup bittiğini, dünyayla nasıl başa çıkacağımızı anlamak maksadıyla sürekli nedensellik sezgilerimizi yoklarız (pencereler ıslak, yağmur yağmış olmalı; yağmurluk giyersem, giysilerim kuru kalır). Bu sezgiler çuvalladığında, düş görmekte olduğumuzu, kendimizi Harikalar Diyarında ya da hayal ürünü başka bir yerde düşündüğümüzü biliriz. Bilimi, neden arayışımızın daha saf, daha çetin bir versiyonu sayarız: depreme, güneş sisteminin düzenlenişine ya da insan türünün ortaya çıkışına neyin sebep olduğunu tanımlamanın en iyi yöntemi.

O halde, bu çimentoya yakından bakınca, Boston tünellerinde kullanılmış malzeme gibi süprüntü olduğunu görmek kafaları karıştırıyor. Nedenselliği ne ölçüde incelerseniz, anlamını o kadar yitirir. Kimi felsefeciler, bilimin, nedenselliğe elveda öpücüğü vermesi gerektiğini söylemiştir. Aynı zamanda, nedensellik, dilimize ve düşüncemize derinden yerleşmiştir, ahlak anlayışımıza da yerleşmiştir. İnsanın açmazına ilişkin hiçbir açıklama nedensellik sezgilerimizin, evrenin nedensel dokusuyla nasıl ilişkili olduğuna kafa yormaktan uzak duramaz. Nedenselliğe ilişkin modern anlayışımızın başlangıç noktasının, Hume'un yazdığı *Treatise of Human Nature** adlı kitap olması tesadüf değil.

Hume (ve dogmatik uykusundan uyandıktan sonra Kant), gözlemlenmemiş olaylara ilişkin çıkarımlarımızı nasıl gerekçelendirebileceğimizi dert etmişti; "bir şeyi elinden bırakırsan yere düşer, öyleyse elimden bardağı bıraktığımda, bardak yere düşecektir" misali bir çıkarımı, birtakım matematik ve mantık çıkarımlarından alışkın olduğumuz kesinlik seviyesine yükseltebilir miyiz; örneğin şunun gibi çıkarımların kesinlik seviyesine: "Üçgenin iki eşit kenarı varsa, iki açısı eşittir; bu üçgenin iki eşit kenarı var, o halde iki açısı eşit." Hume, bunu yapamayacağımız yargısına varır, gerçi elbette bardağın yere düşmesi beklentisi akla yatkındır. Nedensellik sezgilerimiz, her ne kadar bize kesinlik sunmakta yetersiz kalsalar da, psikolojimizin kullanışlı bir yanıdır. Bu şüpheli

[108] Hume, 1740/1955.

* *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan, BilgeSu Yayıncılık, 2009.

durum, üzücü bir gerçekten kaynaklanır: Nedensellik sezgilerimiz derinde, deneyimin damga bastığı beklentilerden ibarettir ve bu beklentiler, evren ancak yasalara uyuyorsa karşılanır. Bu ham varsayımı asla kanıtlayamayız. Burada Hume, neden bilardo topunun ikinci bir topu hareket ettireceğini zannettiğimizi açıklar:

> Âdem gibi anlama yetisinin bütün gücüyle yaratılmış bir insan, deneyim olmaksızın, ikinci toptaki hareketin, birinci topun hareketinden ve çarpmasından kaynaklandığını asla çıkarımla anlayamazdı... Dolayısıyla Âdem için (ilham gelmemişse), bu iki topun çarpışmasının ardından gelen etkiyi *deneyimlemek* gereklidir. Birkaç örnekte, topa başka bir top çarptığında, ikinci topun daima hareket kazandığını görmüş olmalı. Bu nevi yeterince örnek görmüşse, topun başka bir topa doğru hareket ettiğini her gördüğünde, ikinci topun hareket kazacağına tereddütsüz hükmedecektir. Anlama yetisi, göreceği şeyi tahmin edecek, geçmiş deneyimlerine uygun bir yargı oluşturacaktır.
>
> O halde, nedenle ve sonuçla ilgili uslamlamanın bütünü, deneyime dayanır ve deneyimden hareketle yapılan uslamlama doğanın akışının birörnek aynı şekilde devam edeceği varsayımına dayanır.[109]

Neden-sonuç ilişkisine yaptığımız atıflar acaba gerekçelendirilebilir mi meselesini ele alan bu çözümlemeye, sabit bağlaç adlı özensiz bir nedensellik psikolojisi kuramı tıkıştırılmıştır: Neden-sonuç ilişkisine ilişkin sezgilerimizin, geçmişte bir şeyin ardından pek çok kez aynı şey gelmişse, gelecekte de bunu yapmayı sürdüreceği beklentisine dayandığını söyleyen kuramdır bu. Köpek, çanın çalmasının ardından yiyecek verilmesini beklemeye koşullandığında ya da güvercin, düğmeye basarsa kuş yemi alacağını öğrendiğinde olan şeyden çok da farklı değil. Bölümün başında anlattığım öykü, iki çalar saatin art arda çalması, kuram için bariz sorun teşkil ediyor. İnsanlar, bağıntının, nedensellik anlamına gelmediği ilkesini anlar (gerçi her zaman uygulamazlar). Horozun kukuriku ötüşü güneşin doğmasını sağlıyor değil, gök gürültüsü orman yangınlarına yol açmaz, yazıcının üzerinde yanıp sönen ışıklar, cihazın belge basmasını sağlamaz. Bunlar, *epifenomenler* olarak algılanır: Gerçek nedenlerin yan ürünleri.

---

[109] Hume, 1740/1955.

Hume'un kuramına "özensiz" dememin sebebi, kuramı kendisinin tutarlılıkla kucaklamamış olmasındandır. Özetinde atıfta bulunduğu "neden-sonuç" örneği ("oğul hakkında düşündüğümüzde, dikkatimizi babaya vermeye meylederiz"), olup olabilecek en yıkıcı karşı örnektir. Elbette, oğulların babaların nedeni olduğunu düşünmüyoruz, tersi gibi bir şey düşünüyoruz, oysa sabit bağlaç kuramında, neden, dikkatimizi sonuca yöneltir. Daha kötüsü, aralarındaki bağlantıyı anlamamız için birçok kez önce baba, ardından oğul görüntüsünü görmemiz gerekmez, çünkü oğluna en düşkün baba bile saat başı oğlunu gölge gibi izlemez. İnsanlar, baba ile oğul arasındaki bağlantıyı, bunları art arda görerek değil, dedikodulardan, soykütükten, postacınınkine benzeyen üst dudaktan ya da bugünlerde DNA testinden çıkarır. En münasip durumda bile neden olduğunu saydığımız babalık olayı ile sonuç saydığımız evlatlık olayı arasına tam dokuz ay girer. Bu süre esnasında, baba aileyi terk edebilir ya da ölebilir, yine de tüm bunlara rağmen hâlâ babadır.

Hume hiç şüphesiz bu sorunu sezdi, çünkü yine özensiz bir şekilde, aşağıdaki metinde fikrinin kapsamını genişletti: "Nedeni, başka nesneyi takip eden nesne diye tanımlayabiliriz, ayrıca birinciye benzer tüm nesnelerin ardından, ikinciye benzer nesneler gelecektir. Başka bir deyişle, birinci nesnenin olmadığı yerde, ikinci nesne asla var olmamıştır." Fakat bu son tümce, sabit bağlaç fikrini "başka bir deyişle" ifade etmenin çok uzağındadır, bilâkis bütünüyle *farklı* bir fikir ifade eder. Aslında, pek çok bakımdan daha iyi bir fikirdir, çünkü epifenomenlerin utancını başarıyla devre dışı bırakır. Birinci alarm çalmasa, ikincisi çalar; dolayısıyla birinci alarm, ikinci alarma yol açmamıştır. Keza, yazıcı üzerinde ışıklar sönse sayfa yine de basılırdı, dolayısıyla basma işinin nedeni, ışıklar değildir. Araya zaman girmiş ya da dolaylı öğrenilmiş nedensellik vakalarını da kapsar. Baba hiç yaşamasa, oğlan da yaşamazdı, dolayısıyla baba, bir anlamda oğulun nedenidir.

Neden-sonuç ilişkisiyle ilgili bu karşı-olgusallar kuramı ("A, B'ye neden olur" ifadesi, "A olmasa B olmazdı" anlamına gelir), sabit-bağlaç kuramını aşan bir ıslahtır.[110] Fakat hakkında ne ölçüde kafa yorarsanız, o ölçüde tuhaflaşıyor. "Olurdu" ya da "eğer olma-

[110] Katz, 1987; Lewis, 1973; Spellman ve Mandel, 1999.

sa," tam olarak ne anlama geliyor? Farazi dünyada neyin doğru neyin yanlış olduğuna nasıl karar veriyoruz? Sadece bir kez yaşıyoruz ve dünya, yolunda nasıl seyrediyorsa öyle seyrediyor, başka türlü değil. Oyunu tekrar başlatmanızı, farklı hamle yapıp ne olacağını görmenizi mümkün kılan bir BAŞTAN OYNAT düğmesi yok. Bu abesliği, "köpeğin duası kabul olsa, gökten kemik yağardı" ve "ninemin tekeri olsa tramvay olurdu" (Yidiş dilindeki "ninemin hayaları olsa dedem olurdu" sözünün kibar hali) gibi deyişlerde görüyoruz. Woody Allen'ın şu sözünü anmadan geçmeyelim: "Hayattaki tek pişmanlığım, başka biri olmamam."

Pek çok felsefeci, "olası dünyalara" başvurarak karşı-olgusal ifadelerinden anlam çıkarmaya çalışmıştır.[111] Bunlar, küçük yeşil adamların yaşadığı keşfedilmemiş gezegenler değil, mantıken tutarlı genel durumlardır: Evrenin, mantık kuralları çiğnenmeksizin seyredebileceği farklı yollar. "A B'nin nedenidir" demek, A olmasa B de olmazdı anlamına geliyor, yani A'nın olmadığı, dolayısıyla her birinde B'nin de olmadığı olası dünyalar var demektir.

Maalesef, bu kadarı hâlâ, nedenselliği, karşı-olgusal düşüncesine dayandırmaya yetmez. Alabildiğine özgür olabilsek, olası dünyaları gözümüzde canlandırırken serbest davransak, varsayılan neden olmasa da herhangi bir sonuç ortaya çıkabilir: Tek yapmanız gereken, buna yol açan başka bir koşul düşlemek. Kibriti çakmak, alev almasına yol açtı mı? Peki, bu dünyada ve pek çok başka dünyada, kibriti çakmazsanız, alev almaz. Fakat oda sıcaklığının aniden 230 santigrat dereceye çıktığı, kimse çakmadan kibritin alev aldığı bir dünya var olsa. Bu olası dünyanın varlığı, kendi dünyamızda kibrit çakmanın, alev almasına yol açmadığı yargısına varmak zorunda bırakır mı bizi?

Felsefeciler, neden-sonuç ilişkisinin karşı-olgusallara dayandığını, bunların da olası dünyalarla tanımlanabileceğini söyleyen güzel fikri elde tutmak için, olası dünyaların, gerçek dünyaya yakınlıkları ya da benzerlikleri üzerinden sıralanabileceğini söylerler. Bu sabah siyah çorabımın yerine mavi çorabımı giydiğim olası dünya, kadın olarak doğduğum olası dünyaya ya da üçüncü dünya savaşının çıktığı olası dünyaya ya da atmosferin azot ve oksijen yerine metandan ve amonyumdan oluştuğu olası dünyaya kıyasla

[111] Lewis, 1973.

asıl dünyaya daha yakındır. Neden-sonuç ilişkisine geri dönecek olursak, kibriti çakmanın, alev almasına yol açtığını, çünkü kibritin, olası dünyalar içinde bizimkine en yakın olanında çakılmadığı zaman alev almadığını söyleyebiliriz. Şüphesiz o dünyalar, oda sıcaklığının, 230 °C değil oda sıcaklığı olduğu dünyalardır.

Neden felsefeciler, "her şart eşit tutulduğu takdirde" ya da "geri kalan her şartı sabit tuttuğumuzda" gibi şeyler söylemek yerine yakın ve uzak olası dünyaları dert ediyor diye sorabilirsiniz. Bunun sebebi, geri kalan her şartın asla eşit olmayışıdır: Sadece tek şey yapamazsınız. New York şehrinin Colorado'da olduğu bir olası dünya hayal edin. Şimdi New York şehri, Mississippi Irmağının batısına mı düşer, yoksa Colorado Eyaleti Atlas Okyanusu kıyısında mıdır?[112] Olası dünyaya getirdiğimiz betimleme, bu elzem olguyu belirtmiyor. Sözcükler ucuzdur, dolayısıyla olası dünyanın herhangi bir tarifi, kendi sözlü büyü değneğinizle değiştirdiğiniz olası dünyanın dokusuna işlemiş elzem olgular konusunda sessiz kalacaktır. Bir öyküye göre, Nikita Kruşçev'e, 1963'te John F. Kennedy değil de kendisi suikasta kurban gitmiş olsa dünyada ne değişirdi diye sorulmuş. Şöyle demiş: "Öncelikle, Aristotle Onassis muhtemelen dul eşimle evlenmezdi." Bu fıkra hedefi tutturuyor, çünkü "her şartın eşit olması" ya da "geri kalan her şartın sabit tutulması" koşulu, "Aristotle Onassis, bir süper gücün öldürülen önderinin dul eşiyle evlendi" gibi şartları devre dışı bırakmıyor. 1993'te defalarca anlatılan bir fıkraya göre Bill ve Hillary Clinton çifti, Hillary'nin memleketinden arabayla geçerken, Hillary, eski sevgilisinin benzincide pompacı olarak çalıştığını görmüş. "Benimle evlenmeseydin," demiş Bill, "benzin istasyonu çalışanı eşi olurdun." "Seninle evlenmeseydim," diye yanıt vermiş Hillary, "*o* başkan olurdu." "En yakın olası dünya" kavramının amacı, değiştirilen tek önermeyi gözden geçirirken fiili dünyada asgari ilave değişiklik gerektiren genel durumun tutarlılığını tespit etmemize yardımcı olarak bu karşı-olgulardan bir anlam çıkarmamızı sağlamaktır. (Bu iş, sorunu gerçekten çözer mi şüpheliyim, ama bize kendimizi daha iyi hissettirir.)

"A, B'ye neden olur" şartının, "A'nın olmadığı, bizimkine en yakın olası dünyada B yoktur" ifadesi üzerinden tanımı, "A varsa B

[112] Katz, 1987.

de vardır" anlamına gelen fikir karşısında büyük bir ilerlemedir. Örneğin deney düzenekleri vasıtasıyla neden-sonuç ilişkisini bağıntıdan ayırt eden bilim icrasına uyuyor. Eğer kahve içenlerin daha fazla kalp krizi geçirdiği bulunursa, bu, kahve içmenin, kalp hastalığına yol açtığı anlamına mı geliyor? Hayır, çünkü bağıntı, neden-sonuç ilişkisini kanıtlamaz. Belki kahve içenler daha az egzersiz yapmaya meyilli ya da sigara içmeye meyilliler ya da daha yağlı gıdalar yiyorlar. Bunlardan biri ya da birkaçı gerçek sebepken, kahve içmek yalnızca epifenomendir. Kahvenin, kalp krizine yol açması için, en yakın olası dünyada insanların kahve içmemesi ve daha az kalp krizine rastlanması geçerli olurdu. Bunu nasıl belirleriz? Basit: Rastgele seçeceğiniz insanları iki örneklem kümesine bölüp, bir grubun kahveden uzak durmasını, ötekilerin sütlü kahvelerini yudumlamasını sağlayarak bu dünyayı yaratabilirsiniz. Fiiliyata dökülmüş birinci olası dünyada, eğer insanların kalbi daha sağlıklıysa, nedenin kahve olduğunu söylemeye hakkımız var demektir.[113]

Karşı-olgusallar kuramı (felsefeci David Lewis'le bağdaştırılır), güncel felsefede ve hukuk alanında neden-sonuç ilişkisinin en sofistike çözümlemelerinden biri sayılsa da, sorunlarla doludur.[114] Ne zaman bir sonucun oluşması için bir koşullar *derlemesi* gerekli olsa, bu sorunlardan biri boy gösterir. Kibriti çakmak, alev alması için gerekli, ama kibritin kuru olması, oksijenin varlığı, havanın esmemesi de şart. Kibritin nemli, odanın karbondioksit dolu, kibriti çakacak kişinin dış mekânda olduğu, bizimkine yakın tüm olası dünyalarda kibrit alev almaz. Bununla birlikte, eğer biri bizden, kibritin yanmasının nedenini saptamamızı istese, kibriti çakma eylemini seçer, oksijenin varlığını, kibritin kuru oluşunu, dört duvar ve bir çatının mevcudiyetini hesaba katmayız. Aynı sebeple, dul kalmanın nedenini, evlenmiş olmak ya da polisin mücevherleri bulmasının nedenini onları çalmış olmamız saymayız, gerçi iki vakada da sonraki olay, önceki olay olmaksızın gerçekleşemezdi.

İnsanlar bir şekilde, olayın mecburi koşullarından sadece birini *neden* olarak ayırt ediyor, geri kalanları *kolaylaştırıcı* ya

[113] Lagnado ve Sloman, 2004; Spellman, 1996; Spellman ve Mandel, 1999.

[114] Dowry, 1979/1991; Katz, 1987; Spellman, 1997; Spellman ve Mandel, 1999;Walsh ve Sloman, 2005; Wolff, 2002; Wolff ve Song, 2003.

da yardımcı sayıyorlar, oysa hepsi eşit oranda gerekli olabilir. Fark, fiziksel olaylar zincirinden ya da uydukları yasalardan kaynaklanmıyor. Farkın sebebi, aklımızın bir köşesinde statükonun makul alternatifleri olarak tuttuğumuz başka belirli genel durumlarla (isterseniz benzer olası dünyalar da diyebilirsiniz) yapılan örtük kıyaslamadır.[115] Oksijen az çok daima etrafımızda olduğundan, oksijenin varlığını, kibritin alev alışının sebebi saymayız. Fakat zamanımızın daha büyük kısmını kibrit çakarak değil kibrit çakmayarak geçirdiğimizden, kibrit çakmanın her ân bize bağlı olduğunu düşünmemizden ötürü, kibrit çakmayı, alev almanın nedeni kabul ediyoruz. Kıyaslama düzeneğini değiştirirseniz, nedeni de değiştirmiş olursunuz. Örneğin belirli bir kaynak işlemi normalde oksijensiz odada yapılıyorsa ve günün birinde içeri oksijen girer, ardından yangın çıkarsa, oksijenin varlığını, yangının sebebi olarak tespit ederiz. (1967'de üç Apollo astronotunu öldüren yangından, kapsülü dolduran saf oksijen sorumlu tutuldu; minik bir kıvılcımın, cehennem ateşine dönüşmesine yol açmıştı.) Keza, eğer kadın, ölüm döşeğinde yatan birini koca seçerse, dul kalmanın nedeninin evlenmek olduğunu kabul edebiliriz (bu nitelik, seksen dokuz yaşındaki petrol kralı J. Howard Marshall'la 1994'te, adamın ölümünden bir yıl önce evlenen Anna Nicole Smith'e atfedilmiştir).[116] Bir koşulu "neden" olarak etiketlemek, kolaylıkla farklı olabileceğini ya da birilerinin o koşulu denetim altında tutmuş olabileceğini ya da gelecekte denetim altında tutabileceğini düşündüğümüz bir etkeni saptamak anlamına gelir.

Karşı-olgusallar kuramıyla ilintili bir sorun, neden-sonuç ilişkisinin *geçişli* olmasıdır: A, B'ye neden oluyorsa B, C'ye neden oluyorsa A, C'ye neden oluyor demektir. Sigara içmek kansere yol açıyorsa, kanser insanı öldürüyorsa, o halde sigara içmek insanı öldürür. Fakat gerekli koşullar (karşı-olgusal çıkarımlarının perde arkasındakiler) geçişli değildir. Kennedy başkan olmasa, öldürülmezdi demek, makulmüş gibi görünüyor. Kennedy öldürülmese, yeniden seçilir demek de akla yatkın duruyor. Fakat

115 Dowty, 1979/1991; Hilton, 1995.
116 Dowty, 1979/1991.

Kennedy başkan olmasa, yeniden seçilirdi demek hiç mantıklı değil.[117]

Ancak kuramın yine sorunlu bir yanı, önleyici eylemdir. İki keskin nişancı, halkın toplandığı bir etkinlikte diktatörü öldürmek için komplo kuruyorlar. Birinci nişancının, açık hedef görünce ateş etmesine, bu esnada ikinci nişancının kalabalığa karışmasına karar veriyorlar. Birinci suikastçı ilk atışıyla diktatörü mıhlıyor. Diktatörün ölümünü hiç şüphesiz onun eseridir. Ama birinci suikastçı ateş etmese, diktatör kurtulurdu demek doğru değil, çünkü o durumda diktatörün işini ikinci suikastçı bitirirdi. (Psikolog Barbara Spellman deneylerde insanlara bu senaryoyu sorduğunda, iki suikastçıyı da kesinlikle sorumlu tuttular.)[118] Hukuk akademisyeni Leo Katz'ın verdiği örneğe bakalım: "Henri çölü aşmayı tasarlıyor. Henri'yi öldürmeye niyetli Alphonse, matarasına zehir koyuyor. Gaston da Henri'yi öldürmeye niyetli, ama Alphonse'un hazırlığını bilmiyor. Henri'nin matarasını deliyor ve Henri susuzluktan ölüyor. Henri'nin ölümüne kim sebep oldu? Alphonse mu? Gaston mu? İkisi de mi? Hiçbiri mi?" Açıkçası, ölüme biri yol açmıştır ve çoğu insan, Gaston'a işaret eder ya da bazen ikisine.[119] Fakat karşı-olgusallar kuramına kalsa, "hiçbirinin" öldürmediği söylenmeli.

Son soruna, üstbelirlenim denir (ya da bazen çoklu yeterli neden). Ölüme mahkûm kişiyi tam eşzamanlı atışlarla öldüren bir idam mangası düşünün. İlk nişancı ateş etmese, mahkûm yine de ölürdü, dolayısıyla karşı-olgusallar kuramı kapsamında, ölüme onun atışı yol açmamıştır. Fakat aynısı, ikinci, üçüncü vs nişancı için de geçerli. Bu yüzden, mahkûmun ölümüne ***hiçbirinin*** neden olmadığı söylenebilir. Fakat bu düpedüz delilik.

Tüm bu sorunlarda ortak payda, dünyanın, her olayın tam bir olayı başlattığı, başka bir tam olay tarafından başlatıldığı bir domino taşı zinciri olmayışıdır. Dünya, dolaşık desenler halinde birbirine geçmiş nedenlerden, sonuçlardan meydana gelen bir dokudur. Hume'un neden-sonuç ilişkisine ilişkin iki kuramının (bağlaç

---

[117] Katz, 1987, sayfa 234; Lewis, 1973.

[118] Spellman ve Kincannon, 2001.

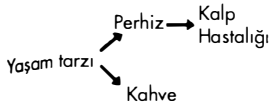
[119] Barbara Spellman'ın yayımlanmamış deneyi; ayrıca bakınız Mandel, 2003.

ve karşı-olgusallar) yetersiz kaldığı yerler, bir ağ kümesi olarak resmedilebilir; bu ağda çizgiler içeri girer, dışarı çıkar, daire çizer; tıpkı aşağıdaki çizimdeki gibi.

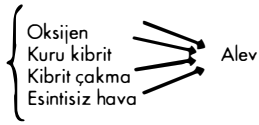
Neden-sonuç ilişkisi ağ yapısının çözümlerinden biri, yapay zekâ alanında Nedensel Bayes Ağı denen tekniktir.[120] (Thomas Bayes'in adı verilmiştir; onun adını alan teorem, önceki akla yatkınlığından hareketle kimi koşulların olabilirliğinin ve gözlemlenen kimi semptomları doğurma olasılığının nasıl hesaplanacağını gösteriyor.) Modelci, bir değişkenler kümesi seçer (içilen kahve miktarı, egzersiz miktarı, kalp hastalığının mevcudiyeti vs), nedenler ile sonuçları arasında oklar çizer, her oku, nedensel etkinin gücünü temsil eden bir rakamla etiketler (nedenin mevcudiyeti koşulunda, sonucun artma ya da azalma olasılığı). Oklar, gereken yerlerde yayılan ya da çember çizen her türlü desen içinde olabilir; verili sonucun "asıl" nedenini tespit etmek şart değildir. Elde bu çizim ve değişkenlerin ölçümleri varken (mesela kişinin kaç fincan kahve içtiği), bilgisayar bir parça aritmetik işlemi yürütebilir, verili nedenin sonuçlarını (örneğin kalp hastalığı tehlikesinin artması) tahmin edebilir ya da ters yönde, olağan sonuçları düşünüldüğünde, nedenin var olma ihtimalini tahmin edebilir. Örneğin Nedensel Bayes Ağı, komşunun evinde hırsız alarmının çalmasından hareketle eve muhtemelen hırsız girdiğini tahmin etmenizi mümkün kılar, fakat bir kedinin içeri zıplayarak girdiğini fark etmişseniz, polisi aramadan ahizeyi yerine bırakırsınız. Nedensel Bayes Ağını kullanmadan önce, bu ağı kurmanız gerekiyor. Bu iş, değişkenlere ve ilişkilere ilişkin ilk varsayımlardan, deney amaçlı müdahalelerin bir kümesinden (örneğin insanları kahveden mahrum bırakıp sağlıklarına ne olduğunu görmek) ya da büyük veri kümesi içinde etkenlerin nasıl ilişkili olduğuna ilişkin ölçümlerden hareketle yapılabilir.

Nedensel Bayes Ağları, bilgilerden ve ara bağıntılarından hareketle nedenler ve onların sonuçları hakkında muhakeme yürütmenin optimal yoludur. Bazı bakımlardan insanların, bunun ideallerine uyduğu gösterilmiştir, örneğin kedi ve soyguncu alarmı

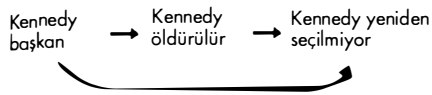
[120] Gopnik vd., 2004; Pearl, 2000.

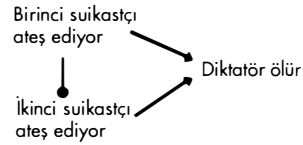
Epifenomenler

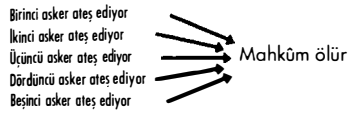
Nedenlere karşı koşullar

Geçişlilik

Önleyici eylem

Üstbelirlenim

örneğindeki gibi. Fakat temelinde, bilgisayar destekli bir Hume yaklaşımıdır. Nedensel uslamlamayı, o değişkenlerin neyi temsil ettiğini ya da dünyada hangi mekanizmaların, o değişkenlerin gerçek yaşamda atıfta bulunduğu şeylerin birbirini etkilemesine izin verdiğini umursamaksızın devasa bir bağıntılar kümesi aracılığıyla iş görüyor diye resmeder. Renkli ışıkların gösterildiği sergide ön sırada oturan ve sağ üst köşedeki kırmızı ışık, sol alt köşedeki sarı kare iki kez yanıp sönmediği takdirde, orta sırada parlayan yeşil ışıktan birkaç dakika önce yanmaya meylediyor mu diye izleyen gözlemci için gayet geçerli. Dolayısıyla nedensel düşüncemizin kilit bir bileşenini dışarıda bırakmış oluyor: dünyanın, nedensel güçler barındıran mekanizmalardan, kuvvetlerden meydana geldiği sezgisi (nedenden sonuca iletilen bir nevi gayret ya da enerji ya da şevk) ve gözlemlediğimiz bağıntıların, iş başındaki bu güçlerin ürünü olduğu sezgisi.[121]

[121] Dowe, 2000; Shultz, 1982; Talmy, 1988; Talmy, 2000a; Walsh ve Sloman, 2005; White, 1995; Wolff, 2002; Wolff ve Song, 2003.

İnsan davranışlarına üstünkörü göz gezdirmek bile insanların, neden-sonuç ilişkilerini çoğunlukla sırf bağıntılardan ziyade gizli güçler bağlamında düşündüğünü gösteriyor. Pek çok psikoloji deneyi, insanların, eşyanın işleyişine ilişkin gözde kuramlara sahip olduklarında (örneğin nemli havanın, romatizma ağrısına yol açması), her ne kadar rakamlar, o bağıntıların var olmadığını, hiç de var olmadıklarını ortaya koysa bile dünyada bu bağıntıları görebildiklerine yemin ettiklerini göstermiştir.[122] Nedensel kuvvetler sanrısı görme alışkanlığı ve deneyimleri buna uymaya zorlamak, ezelden beri insan kültürlerini şekillendirmiş, türümüzün engin vudu büyüsü, falcılık, sihir, dua, puta tapma, New Age kocakarı ilaçları ve başka zırvalar külliyatını yaratmıştır. Saygın bilimciler bile bağıntıları kayda geçirme aşamasında durmuyor, doğanın kara kutularına burunlarını sokup açmaya, iş başındaki gizli güçleri tanımlamaya çalışıyorlar. Bazen adayların sonu iyi olmaz, tıpkı filojiston ve ışıklı esir gibi, fakat genelde işleri rast gider, mesela genler, atomlar, tektonik levhalar.

Neden-sonuç ilişkisine ilişkin olasılıkçı kuramların sınırlamalarından bir başkası, uzun vadede ortalamalar için geçerli olmaları (sigara içmek kansere yol açar), tek tek olayların nedenleri hakkında söyleyecek sözlerinin olmamasıdır (sigara içmek nineyi öldürdü). Fakat insanların, tek tek olaylar hakkında keskin sezgileri bulunur.[123] Diyelim ki Irv Dayı günde iki paket sigara içiyor, ama doksan yedi yaşında ve turp gibi. Sigara içmenin onu öldürmediğine herkes hemfikir olur. Ancak "sigara kansere yol açıyor" ifadesi sadece olasılığı dile getiriyorsa, Irv için bir şekilde geçerli olması hakkında zaten bir şey denemezdi. İnsanların, tekil hadiselerin saptanabilir nedenleri olduğu ısrarının *ussal* olmayabileceği kesin. Pek çok insan kalp krizinden ölüyorsa ve bir ilaç, kalp krizi riskini azıcık yükseltiyorsa, ilacı kullanan John da kalp krizinden ölmüşse, ölümün nedeni ilaç mıdır? Bu sorunun yanıtsız olduğu savunulabilir. Ancak insanlar, sorunun yanıtı varmış gibi davranır. Vioxx ilacını kullanmış bir adamın dul eşi 2005 yılında ilaç imalatçısı aleyhinde açılan davada jüri tarafından 253 milyon dolarla ödüllendirildi. Altı bin benzer dava sırada bekliyor.

122 Chapman ve Chapman, 1982; Redelmeier ve Tversky, 1996.

123 Goldvarg ve Johnson-Laird, 2001; Wolff, 2002.

İnsanlar tekil olayı nedensel ilişkiye *yormakla* kalmaz, tekil olaydan hareketle bir nedensel ilişki de *çıkarsayabilir*, hem de olayın birçok kez tekrarlanmasına ihtiyaç duymaksızın. *Titanic* gemisinin yolcuları, geminin batmasına bir buzdağının neden olduğuna kesinlikle inanmıştır, gerçi batan gemilerin ardından boy gösteren buzdağlarına ilişkin ön tecrübeleri falan yoktu.[124] Uzun vadede bir bağıntıyı fark etmek ile tekil olayda nedensel güçleri hissetmek arasındaki farkın en basit gösterimi, psikolog Albert Michotte'un yaptığı klasik deneyden geliyor.[125] Michotte, insanlara, bir noktanın ekran boyunca hareket edip ikinci bir noktaya temas ettiği, bunun üzerine birinci noktanın aniden durduğu, ikincinin aynı yönde ve aynı hızla hareketi sürdürdüğü animasyonlar gösterdi. Görüntüyü ilk gördüklerinde, birinci noktanın ikinci noktanın hareketine *neden* olduğu izlenimine istisnasız kapıldılar, tıpkı bilardo topunun başka bilardo topuna çarpması gibi. Aynı sonuç, henüz altı aylık bebekler ve en az bir maymun türü için de geçerliymiş gibi görünüyor.[126] Başka hareketli nokta görüntüleri, bununla bağlantılı neden-sonuç ilişkisi türlerinin izlenimlerini capcanlı doğurur, mesela yardım etme, geciktirme, müsaade etme, engelleme.[127]

Psikologlar Marc Hauser ile Bailey Spaulding'in yaptıkları yakın tarihli bir deney, önceden uzun bir olay dizisi görmeye gerek duymaksızın nedensel kuvvetler hakkında muhakeme yürütmenin, primatların doğuştan hakkı olduğunu göstermiştir.[128] Hayatlarında bıçak ya da boya görmemiş veya çok az görmüş olan Hint şebeklerini sınayınca, maymunların, bu nesnelerin nedensel güçlerini keskin gözle anladığını buldular. Maymunlar, elmanın sahne arkasında gözden kaybolduğu, bıçak tutan bir elin ardından gittiği, sonra iki elma yarısının ortaya çıktığı silsileyi görünce şaşırmıyordu. Keza, beyaz havlu ile mavi boyanın sahne arkasında kaybolduğunu, ardından sahneye mavi havlunun çıktığını gördüklerinde de şaşırmıyorlardı. Fakat neden-sonuç ilişkisine

[124] Örneği veren psikolog Philip Wolff, 2007.
[125] Michotte, 1963.
[126] Carey, 2008; Cohen vd., 1998; Hauser, 2006; Leslie, 1995.
[127] Premack ve Premack, 2003.
[128] Hauser ve Spaulding, 2006.

uymayan olaylar gösterildiğinde inanmaz gözlerle bakıyorlardı; örneğin bir bardak suyun elmayla birlikte kaybolması, ardından iki elma yarısının ortaya çıkması ya da mavi bıçakla birlikte beyaz havlunun gözden kaybolması, ardından mavi havlunun ortaya çıkması gibi.

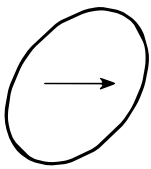
Dolayısıyla nedensellik, sabit bağlaca ya da olası dünyalara indirgenemez, üstelik nedenselliğe ilişkin duyarlılıklarımızı istatistiksel ağlar yansıtamaz. Nedensel içgüdülerimizin itici gücü olan şevk sezgisinden ne anlam çıkaracağız? Bunun yanıtı, neden-sonuç ilişkisinin, sözcüklerle ifade edilme usulünde bulunabilir.

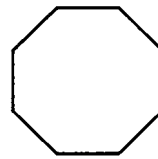
***

Dildeki uzay kavramını açıklığa kavuşturan dilbilimci Len Talmy, dildeki nedensel kuvvet kavramını da izah etmiştir.[129] İkinci Bölümde gördüğümüz üzere, pek çok fiil bir nedensellik düşüncesi nakleder. Kimi fiiller katışıksız neden-sonuç ilişkisi iletir, mesela *begin, bring about, cause, force, get, make, produce, set, start* [başlatmak, sebep olmak, sebebiyet vermek, mecbur etmek, yaptırmak, sağlamak, meydana getirmek, kurmak, başlatmak]. Kimileri, sonucun doğasına katkıda bulunur, mesela *melt, move, paint, roll* [eritmek, hareket ettirmek, boya sürmek, yuvarlamak]. Kimileriyse insanlar için anlamlı olup felsefe çözümlemelerinde ciddiye alınmayan neden-sonuç çeşnisi aktarır. Engellemeye ilişkin fiiller vardır, örneğin *avoid, block, check, hinder, hold, impede, keep, prevent, save, stop, thwart* [uzak durmak, bloke etmek, durdurmak, mani olmak, zapt etmek, engellemek, tutmak, önlemek, esirgemek, durdurmak, işini bozmak]. Mümkün kılmakla ilgili fiiller vardır, mesela *aid, allow, assist, enable, help, leave, let, permit, support* [yardımcı olmak, mümkün kılmak, yardım etmek, muktedir kılmak, çare olmak, bir yerde bırakmak, müsaade etmek, izin vermek, desteklemek]. Ayrıca *although, but, despite, even, in spite of, regardless* [gerçi, ama rağmen, hatta, karşın, ne olursa olsun] gibi bağlayıcılarla ifade edilen bir neden-sonuç ilişkisi çeşidi de bulunuyor.

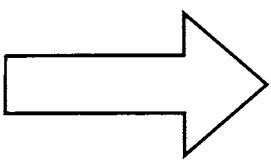
[129] Talmy, 1988; Talmy, 2000a.

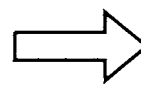
Talmy, tüm bu kavramların, zihinsel "kuvvet dinamiği" modelinden faydalandığını gösteriyor. Bu model, gözlerimize canlı neden-sonuç ilişkisi izlenimi aktaran bilardo topu animasyonlarını anımsatan öz eğilimler ve karşı koyan güçler düşüncesidir. Nedensel senaryoda temel oyuncuya *agonist** denir: Özünde hareket (sol) ya da durma (sağ) eğilimi taşıdığı düşünülen bir varlıktır.

Bu senaryoda *antagonist*& de boy gösterir: agoniste kuvvet uygulayan varlık. Genelde bu kuvvet, agonistin öz eğiliminin zıddıdır. Antagonistin kuvveti agonistin eğiliminden büyükse (aşağıda solda), agonist hareketi keser ya da durağan halden çıkıp harekete başlar. Daha zayıfsa (aşağıda sağda), agonist, normalde yaptığı işe devam eder:

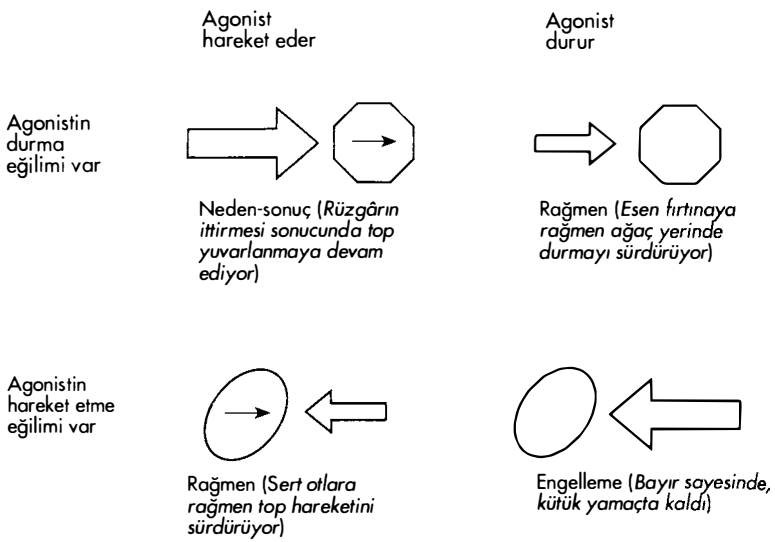

Zaten ilerlemekte olan bir sürecin ortasına düştüğümüzü hayal edelim. Elimizde dört olasılık var (agonist içinde küçük ok, hareket ettiğini gösteriyor):

---

* aynı yönde etki eden –çn.

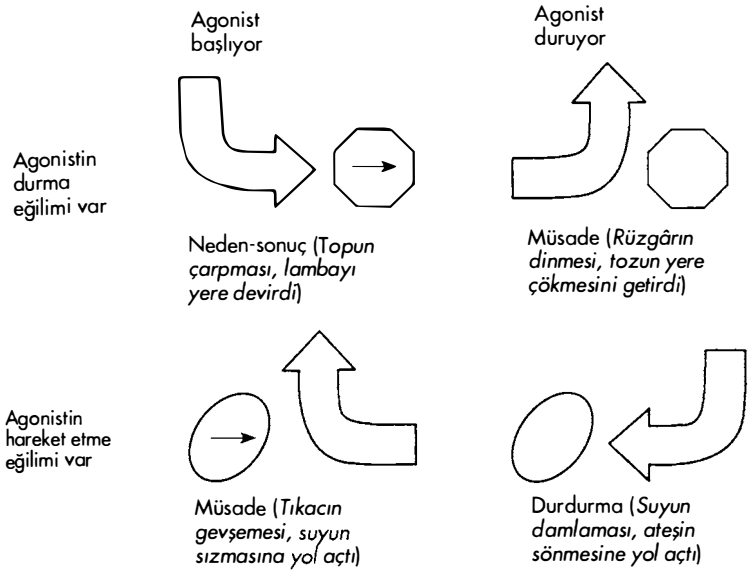
& karşıt olarak hareket eden –çn.

Bu dört olasılık bize, neden olmanın, engellemenin ve ilerlemenin iki versiyonunun temel anlamlarını sunuyor: engele rağmen hareket etmek (sol alt), itmeye rağmen durmak (sağ üst).

Dilde ifade edilen nedenlerin tiplerini tamamlamak için, bitimsiz etkinliklerden bitimli işlere geçmemiz gerekiyor. Diyelim ki antagonist, ezelden beri orada durmak yerine, aşağıdaki çizimdeki gibi giriş ya da çıkış yapıyor.

Bu bize, neden-sonuç ilişkisinin devingen versiyonunu, bloke etmeyle ve müsaadenin iki türüyle birlikte gösteriyor: Bir şeyin, işini yapmasına karışmamak (sol alt), kendi halinde olmasına karışmamak (sağ üst). Başka senaryolar (örneğin antagonist ile agonist aynı yöne meylederler ya da antagonist, agonistin yolundan çekilir), öbür nedensel ilişkileri gösteriyor, mesela yardım etmek, aksatmak, mümkün kılmak, aynı yerde kalmak, tutmak, rahat bırakmak. Nedensellik fiilleri arasında son bir ayrım şudur: Acaba fiil, sonucu duyurup konuşan kişinin nedenden daha sonra eklenen bir şey gibi bahsetmesini mi sağlıyor (*Cam kırıldı, çünkü top çarptı*), yoksa nedeni ilan edip konuşmacının, sonuçtan, daha sonra eklenen bir şey gibi bahsetmesini mi sağlıyor (*Top cama çarptı, kırılmasına neden oldu*).

Bu tümcelerin gayet yapmacık olduğunu hiç şüphesiz fark etmişsinizdir. Normalde rüzgâr topu uçurdu ya da top lambaya çarptı deriz, top yuvarlanmayı sürdürüyordu çünkü rüzgâr üzerine esiyordu ya da topun çarpması, lambanın yere devrilmesine neden oldu demeyiz. Bu garip tümcelerin amacı, kendi başına bir nesnenin değil, yalnızca bir *olayın* başka bir olaya neden olabileceği gerçeğini göz önüne sermektir. Top, sırf var olarak, herhangi bir iş yapamaz; sadece fırlatıldığında birtakım şeyler olmaya başlar. Fakat gündelik dil, bu mantıksal ayrıntıyı geçiştiriyor. Rüzgâr, dalga, ateş ya da özgür iradesini konuşturan kişi gibi özerk bir kuvvet, yüklemin öznesi gibi görünür ve yüklem, nedensel zincirdeki son olayı ifade ederken, aradaki halkalar dile getirilmez. Dolayısıyla normalde *Cal lambayı kırdı* (muhtemelen çarparak) ya da *Rüzgâr ağacı devirdi* (muhtemelen eserek) deriz. Neden-sonuç dili, ikinci ve üçüncü bölümlerde tanıştığımız süreç sayesinde daha da kısaltılabilir: Antagonist doğrudan agonist üzerinde iş gördüğünde, eylem ve etkisi, tek fiile sıkıştırılır, böylece *Cal lambayı kırdı* ya da *rüzgâr ağacı devirdi* deriz. Neden-sonuç ilişkisinin bu kadar özlü ifade edilmesi için, nedensellik dizisi, hatırlayın,

aynı birim boyutundan meydana gelen ara halkalar olmaksızın, dolaysız yorumlanmalıdır: Sybil pencereyi açtığında esen rüzgâr lambayı masadan düşürürse, insanlar normalde, *Sybil lambayı kırdı*, demez.[130] Üstelik pek çok nedensellik fiilinde antagonist, o sonuca *niyet ediyor* olmalı. Ayağa kalkınca elindeki balonun sıcak tavan ampulüne dokunmasına neden olan kız, *balonu patlatmış olmaz*, diyor deneylere katılan insanlar; bayrağı rüzgârlı bir günde havaya kaldıran kişi *bayrak sallamamıştır* ya da ekmek kızartıcısındaki düğmeye bastığında *ışıkları söndürmüş* olmaz.[131]

Agonistin meylettiği, antagonistin eylediği ve agonistin tepki verdiği ana senaryo, farklı kombinasyonlarla sergilenir, farklı sonuçlar verir. Bu senaryo, dünya dillerinin çoğundaki, belki hepsindeki nedensel inşaların anlamının temelini teşkil ediyor. Dil ardına dilde, prototip nitelikli kuvvet-dinamik senaryosu (antagonist, edilgen agonistin esas durumunun değişmesine doğrudan ve kasıtlı neden olur), dilin en özlü nedensellik inşasında en yüksek mevkie oturur.[132]

Kuvvet dinamiğinin, bir senaryo ilk kez görülse bile nedensellik dilini kullanma tarzına hükmettiğini doğrulamak maksadıyla, Philip Wolff, fizik simülatörü kullanarak Talmy'nin çizimlerine bilgisayar ekranında can verip insanlara ne gördüklerini sordu.[133] Ekranda küçük bir motorlu tekne (agonist) su havuzunda ilerler, aniden bir dizi pervaneyle (antagonist) mücadele etmek durumunda kalır. İnsanlar, pervanelerin yaptığı işi betimlerken, pervaneler tekneyi yolundan saptırıp şamandıraya doğru ittirdiğinde *neden olmak* fiilini kullandılar. Tekne zaten şamandıraya doğru ilerliyorsa, pervaneler de oraya gidişini hızlandırdıysa, yardım etmek fiilini kullandılar (destekleme fiili). Tekne, şamandıraya doğru yola çıkmışsa ve pervaneler tekneyi yolundan çıkarmışsa, *engel olmak* fiilini kullandılar. Wolff, şık bir eklentide, kişisel etki kavramımızın altını dolduran eğretilemeli kuvvet versiyonu için (mesela toplumsal kuvvet ya da akran baskısı gibi) aynı dinamiğin geçerli olduğunu gösterdi. Bu animasyonlarda bir kadın (agonist),

130 Wolff, 2003.

131 Wolff, 2003.

132 Dixon, 2000; Gergely ve Bever, 1986; McCawley, 1968; Nedyalkov ve Silnitsky, 1973; Pinker, 1989; Shibatani, 1976.

133 Wolff, 2007.

sokağın köşesinde duruyor ve trafik polisine (antagonist), karşıya geçmek isteyip istemediğini işaret ediyor. Adam elini sallıyor ya da avuç içini kaldırıyor, bunun üzerine kadın karşıya ya geçiyor ya da geçmiyor. Çeşitli sahneleri gören insanlar, bu sahneleri, küçük tekneler ve pervaneler için geçerli olan aynı hesap uyarınca, *neden olmak, mümkün kılmak, engellemek, rağmen* sözcükleriyle betimledi.

İnsanlar neden-sonuç ilişkisini kuvvet-dinamik bağlamında doğal olarak algılıyorsa, bu kavramın, karşı-olgusallar düşüncesiyle arasındaki sıkı bağlantı anlaşılır. Tanım gereği, agonistin özündeki eğilim, antagonist eylemese yapacağı iştir (başka bir deyişle, antagonistin var olmadığı olası dünyalarda yaptığı şeydir). Belki bu, bilişsel yapımızın derinlerine gömülü temeldir ve neden-sonuç ilişkisinin karşı-olgusallar bağlamında seyreltilmiş tanımını modern mantıkçılar bu temel üzerine bina etmiştir. Karşı-olgusallar binasını çürük hale getiren, bilişsel temelin başka özellikleri olabilir. Nedenler ile koşullar arasındaki ayrım (kibriti çakmaya karşı rüzgârı içeri sokmamak), karşı-olgusallar kuramı kapsamında pek anlamlı değil, ancak kuvvet-dinamik zihniyeti içinde dolambaçsız şekilde yürürlüğe girer: prototip nitelikli neden oluş (antagonist, agonistin özündeki eğilime boyun eğdirir) ile yardım etmenin, mümkün kılmanın, müsaade etmenin çeşitli biçimleri (antagonist, agonistle güçlerini birleştirir ya da agonistin yolundan çekilir) arasındaki farktır. Kuvvet-dinamik zihniyeti, neden-sonuç ilişkisi kavramımızı, biçimsel mantık bünyesinde bir formülden ziyade sezgisel fiziğe dayalı eğretilemeyle eşdeğer kıldığından, geçişlilik misali mantıksal zorunluluklara riayet etmeye ihtiyaç duymamıştır. Antagonist A, agonist B'yi fırlatıyorsa, sonra B'yi antagonist C durduruyorsa, A'nın C üzerinde etkisi varmış hissine kapılmak için sebep yok.

Birtakım deneyler, insanların, mantıksal açıdan eşdeğer olsalar bile farklı kuvvet-dinamik etkileşim örnekleri sergileyen nedensel zincirler arasında ayrım yaptığını göstermiştir.[134] Sıkıcı ama bilgilendirici bir deneyde, psikologlar Clare Walsh ve Steven Sloman, deneklere, kenarı üzerinde dik duran ama düşmek üzere

[134] Walsh ve Sloman, 2005; White, 1995; Wolff, 2003; Wolff, 2007; Wolff ve Song, 2003.

olan madeni paradan bahsediyorlardı. Senaryolardan birinde madeni para, düşüp tura gelmenin eşiğindedir; Bill bir bilye yuvarlayıp parayı devirir, yazı tarafı gelir. Başka bir senaryoda, madeni para yazı gelmenin eşiğindedir. İsmini bilmediğimiz biri bilye yuvarlar. Bilye çarpsa tura yüzü gelecektir, ama Frank, madeni paraya çarpmadan önce bilyeyi yakalar, paranın yazı gelmesini sağlar. Mantıken, bu iki kişi de paranın yazı gelmesi için gerekli iş yapmıştır; o işi yapmasalar tura gelecekti. Ancak insanlar, birinci senaryoda Bill'in, yazı gelmesine neden olduğunu söylerken, ikinci senaryoda Frank'in yazı gelmesine neden olduğunu söylemezler. Fark şu: Bill (bilyeyi yuvarlayan kişi), paranın özündeki düşme eğiliminin antagonisti olarak görülüyordu, oysa Frank (bilyeyi yakalayan kişi), paranın düşme eğiliminin antagonisti değil, bilyenin hareket etme eğiliminin antagonisti sayılıyordu.

Talmy, kuvvet dinamiğinin ardındaki zihniyetin, Newton fiziğinden bildiğimiz kuvvet ve momentum anlayışından çok farklı olduğuna işaret eder. Dildeki kuvvet-dinamik modeli, bir varlığı seçer, başka bir varlığı, buna etki ediyor diye algılar, oysa fizik biliminde, etkileşime giren nesnelerin hiçbirine ayrıcalık tanınmaz. Dil, agonistin, harekete ya da durağan hale yönelik bir iç itkisi olduğunu varsayar, oysa fizik bilimi, nesneye, mevcut hızını sürdürüyor muamelesi yapar. Dil, hareketi ve durağan hali nitelikleri bakımından ayrı eğilimler sayar, oysa fizik bilimi, durağan hali, niceliği sıfır olan hız kabul eder. Dil, antagoniste, agonistin iç eğiliminden daha güçlü kuvvet uyguluyor muamelesi yapar. Newton fiziğinde, bir eylem ve uyandırdığı tepki, zıt yönlü ve eşittir, dolayısıyla temas eden bir çift nesnenin, durağan haldelerse ya da sabit hızla hareket ediyorlarsa, birbirlerine eşit kuvvet uygulamaları gerekir (kuvvetlerden biri daha büyükse, ikisi o yönde ivme kazanır). Dilde, nedenler beyan edilmeksizin öylesine olaylar meydana gelir (*Kitap raftan devrildi; Kaldırımda çatlak oluştu*), oysa fizik biliminde her olayın, doğa yasalarına uyan önceli vardır. Ayrıca fizik biliminde, neden olma, bloke etme, izin verme ve yardım etme arasındaki ayrım bariz bir rol üstlenmez.

Dile ilişik sezgisel fizik, insanların fiziğe dayalı uslamlamasına da bulaşır.[135] Dikine havaya fırlatılan topa etki eden kuvvetle-

[135] McCloskey, 1983; McCloskey, Caramazza ve Green, 1980.

rin resmedilmesi istendiğinde, çoğu üniversite öğrencisi, top havaya yükselirken, onu yukarı iten kuvvetin, aşağı çeken kuvvetten büyük olduğunu söyler; tepe noktasında kuvvetler eşittir; top aşağı inerken, aşağı yönlü kuvvet daha büyüktür. Oysa doğru yanıt, bütün bu süre boyunca nesneye tek kuvvetin, yani kütleçekimin etki ettiğidir.

Yirminci yüzyılda görelilik ve kuantum fiziği kabul edildiğinde, pek çok fizikçi, bu alanların sağduyuya ters düştüğünü anlattı. Örneğin Richard Feynman, "kuantum mekaniğini kimsenin anlamadığını söylesem yanılmış olmam... Elinizden geliyorsa, 'bu nasıl olabilir?' diye kendi kendinize sormayın sakın... nasıl olduğunu kimse bilmiyor," demiştir.[136] Daha az fark edilen husus ise, klasik Newton fiziğinin de sezgilere derinden karşıt oluşudur. Fizik bilimi tarihinde sezgisel kuvvet dinamiğine en yakın kuram, ortaçağın *impetus* düşüncesidir. Bu düşünceye göre hareketli nesne, bir nevi güçle ya da şevkle donanmıştır ve bunun sayesinde bir süre ilerler, sonra o güç tedricen gözden kaybolur.

O halde, neden olmayı, yardım etmeyi, durağan hale geçme eğilimini aşmayı ayrı olaylar sayan sezgisel fizik ile nesnelerin zaman içinde hızlarını ve yönlerini nasıl değiştirdiğini belirten bir dolu diferansiyel denkleminden ibaret gerçek fizik arasında büyük uyuşmazlık var. Laplace'ın cininin, yani evrende her parçacığın ânlık konumlarını ve hızlarını bilen farazi cinin, mekanik ve elektromanyetizma yasalarını ifade eden denklemlere bu değerleri yerleştirerek bütün geleceği ya da geçmişi hesaplayabileceği söylenmiştir. Burada "neden" kavramı, hatta ayrık "olay" kavramı hiç rol oynamaz. Sezgisel fizik ile klasik fizik arasındaki uyuşmazlık, kimi felsefecileri, neden-sonuç ilişkisi kavramının bilimsel açıdan işe yaramaz olduğunu, dalları yerde sürüdüğümüz, zürafalara taş attığımız evrimsel geçmişimizden kaldığını söylemeye sevk etti. Bertrand Russell'ın yazdığı gibi: "Neden-sonuç yasası... gelip geçmiş bir çağın kalıntısıdır, monarşi gibi ayakta kalmasının yegâne sebebi, zararsız olduğunun zannedilmesidir, ama zararsız olduğu doğru değil."[137]

---

[136] Aktaran: M. Kumar, "Quantum Reality," *Prometheus, 2* (1999), sayfa 20-21.

[137] Russell, 1913.

Fakat bu doğru olamaz. Uzmanlar, *Challenger* uzay mekiğinin yere çakılmasının sebebini ya da John F. Kennedy'nin canına kimin kastettiğini belirlemeye çalışırken, bilim cahilliği yapıyor değil. Parçalanmadan önce uzay mekiğindeki ya da o kasım öğleden sonrası Dealey Meydanındaki tüm atomların ölçümlerine bakıp bunları çok ama çok büyük denklem kümelerine yerleştirme tavsiyesiyle de tatmin olmazlar. Sürtünme, kimya ve başka insanların beynindeki trilyonlarca mikroskobik etkileşim sayesinde karmakarışık hale gelmiş ve insanların ilgisini çeken ölçeklerde, hareketli madde kendi ilkelerine uyar, Newton yasalarıysa çaresizlik içinde yetersiz kalır.

Burada bir örüntü var. Madde, uzay, zaman dilini özetlerken, cetvelle, saatle, metreyle değil, insanın hedefleriyle ölçüldüklerini belirttim. Şimdi, kavramsal anlambilimde dördüncü kategori olan nedenselliğin de niyetlerimizi, menfaatlerimizi dikkate aldığını görüyoruz. Dilde ifade edilen kavramların nirengi noktalarını belki yanlış yerde arıyoruz. Fizik ve matematik bölümlerinin koridorlarında Kant'ın izinden gitmektense, belki kampusün öbür tarafına geçmeli, mühendislik ve hukuk fakültelerine girmeliyiz.

SAF VE UYGULAMALI

Evrimci psikologlar, dilin kendisinin dışında, insanları öteki hayvanlardan ayıran iki şeyin, alet yapma yeteneği (fiziksel dünyayı kendi menfaatimiz uyarınca yönlendirme) ve işbirliği yeteneği (toplumsal dünyayı kendi menfaatimiz uyarınca yönlendirme) olduğuna inanır.[138] Mühendislik ve hukuk, o yeteneklerin kurumlaşmış halleridir.

Madde, uzay, zaman, neden-sonuç kavramları, insan amaçlarına hizmet eden nesnelere uygulandığında, mühendislik alanındayız demektir. Üstelik mühendislik alanındaki açıklamalar, mantıkçıların ya da kuramsal fizikçilerin gözüne ne kadar tuhaf görünse de, gündelik dilden serbestçe yararlanırlar. Sözcükler özenle seçildiğinde, insan düzeneğinde olan bitenleri, denklemlere ya da bilgisayar simülasyonlarına başvurmaksızın anlaşılır biçimde nakledebilirler, en azından icranın özetlenmesi seviye-

[138] Pinker, 1997b; Tooby ve DeVore, 1987, Beşinci Bölüm.

sinde. *How Stuff Works* [*Ivır Zıvır Nasıl Çalışıyor*] adlı internet sitesinden, tuvalet sifonları açıklamasının bir kısmına bakalım:

> Bir kova su alıp tuvalet çanağına dökün. Bu miktarda dökülen suyun, çanakta sifon etkisi yarattığını görürsünüz. Yani suyun neredeyse tamamı çanağın dışına doğru emilir, çanaktan bariz bir "sifon" sesi çıkar, bütün su borudan aşağı akar. Olan biten şudur: Çanağa, yeterli miktarda suyu, sifon borusunu dolduracak hızla boşalttınız. Boru dolunca, gerisi otomatik olarak gerçekleşir. Sifon borusu çanaktan suyu emdi, kanalizasyon borusundan aşağı gönderdi. Çanak boşalır boşalmaz sifon tüpüne hava girdi, o belirgin çağlama sesini çıkardı ve sifon işlemini durdurdu.[139]

Birincisi bu açıklamaya maddenin nasıl dahil olduğuna bakalım. Sabit şekilleri, sınırları olan madde için sayma isimleri kullanılır. Açıklama sırasında görüş alanımızda bunları tutuyoruz (çanak, sifon borusu, kanalizasyon borusu). Kütle isimleri, şeklini, o an içerdiği şeyden alan madde için kullanılır ve o maddenin azalmasına ya da eklenmesine aslında pek dikkat etmeyiz (su, hava). Nicelleyicilerin takviyesiyle, kütle parçalarını (bir kova su, bu miktarda su) ölçümle belirleme ihtiyacı doğduğunda başka sayma isimlerinin de devreye girdiğine dikkat edin; mesela *suyun tamamı* ve *yeterli miktarda su*. Son olarak, daha başka sayma isimlerinin, cismani olmayan olayları, sanki birer nesnelermişçesine nasıl somut saydığına dikkat edin (*sifon sesi*, *çağlama sesi*, *sifon işlemi*).

Şimdi de uzaya gelelim. Üç boyutlu hacimlerin iki boyutlu sınırları olarak (kova, çanak), bir birincil ve iki ikincil boyuta sahip hacimlerin sınırları olarak (boru) kavramlaştırılan nesneler var elimizde. Şekillerinin başka bir veçhesinden bahsedilmiyor (kova ya da tuvalet, yuvarlak, oval, dikdörtgen şekilli olabilir), gerçi bu ayrıntılar, açıklama için gerekli değil. Sınırlar, sırf geometrileri üzerinden değil, kuvvet dinamik güçleri üzerinden de tanımlanıyor, mesela içermek ya da muhtevayı yönlendirmek gibi. İlgeçler bize, hareketin izlediği yolların sahici bir taslağını sunuyor: *su çanağa giriyor*, *çanaktan çıkıyor*, *borudan aşağı iniyor*. İlaveten, elimizde *girmek* fiili var. Bu fiil de uzamsal bir anlam içerir ("içeri ilerlemek").

---

[139] Şu internet sitesinden: http://home.howstuffworks.com/toilet.htm.

Şimdi de zamana gelelim. "Olan biten şu," diyor açıklama. Dilbilimcinin gözünde *olup biten* ifadesi, bir zaman zarfının, durumdan ziyade olay olarak yorumlanmasının turnusol kâğıdıdır (görünüşün en temel ayrımı). Sifon çekme, süreli, bitimli bir olay olarak sunulur: Süreç zaman zarfında gelişir, yeni bir durum vücut bulduğunda sona erer (boş çanak). Zaman kipi de okurun anlığını işe katmak için maharetle kullanılır. Okurdan, süregiden deneye katılmasını isteyen ilk birkaç tümce, şimdiki zaman kipindedir: *neden olur*, *emilir*, *iner*. Sonraki iki tümcecik, o ân ilgi gösterilen durumla sonuçlanmış yakın geçmişe ait olayları tespit etmek için geçmişte bitmişlik kipini kullanır: *Olan biten şuydu*, *suyu boşalttınız*. Ardından geçmiş zamana kayar ki okuru, sebep olduğu diziyi gözden geçirmeye zorlasın: *boru dolunca, suyu emdi, çanak boşaldı, hava girdi*. Belirtecimsi öbekleri (*çanak dolunca, çanak boşalır boşalmaz*), fiillere bitmişlik görünüşü kazandırır (olaylara, tamamlanmış gibi dışarıdan bakılır), sonraki olaylar için sahneyi hazırlar.

Son olarak nedenselliğe gelelim. Nedensel kavramları çırılçıplak ifade eden fiiller (*çanakta sifon etkisi yaratmak, ses çıkarmak, ses üretmek, işlemi durdurmak*) ve nedensel kısımları özgül etkilere iliştirilmiş fiiller görüyoruz; dökmek (akmaya bırakmak), emmek (emilimle hareket etmesini sağlamak), doldurmak (dolu olmasını sağlamak). Üç ana neden-sonuç ilişkisi tipinin (neden olmak, izin vermek, bloke etmek) hepsi mevcut, dördüncü tip olan mümkün kılma, *dolunca* ve *boşalır boşalmaz* zaman belirtecimsilerine sıkıştırılmıştır. Ayrıca nedeni yokmuş gibi algılanan bir olay var: Sifona hava girmesi. Elbette elimizde bir agonist mevcut. Çanakta kalmak isteyen su. Antagonist ise, çanaktaki suyu dışarı iten, döktüğümüz sudur (merceği yaklaştırıp nedensel diziye daha ince birim boyutunda baktığımızda görülen daha ufak agonistlerle, antagonistlerle birlikte).

Soyut düzlemde iş gören fizikçi, geometrici, mantıkçı açısından kafa karıştırıcı görünen Kantçı kavramların insandaki temsilleri, insanın menfaatiyle ve amaçlarıyla alakalı ölçeklerde iş gören mühendis için son derece kullanışlıdır. Kabul etmek gerekir ki İngilizce bize berrak açıklamalar sunma teminatı vermiyor; açıklamaları p.ç etmek kolay (gazetelerden aktardığım, kafa karıştırıcı betimlemelerde gördük) ve çeşitli dillerde bir parça fark-

lı ortaya çıkıyorlar (referans çerçevelerinde ve çokanlamlı uzam terimlerinde gördük). Fakat İngilizce ve başka diller, eşyanın işleyişine ilişkin temel anlayışımızı yansıtmak bakımından doğru boyuta ve türe sahip kavram envanterinden faydalanırlar. Tuvaletler ve meslekten mühendisliğin başka ürünleri hakkında konuşmaya çok vakit ayırmasak da, amatör mühendislik ürünleri hakkında konuşmaya epey vakit harcarız, mesela yemek tariflerimiz, ilk yardım talimatları, ev temizliğinin püf noktaları, dikiş desenleri, ev tamiratı rehberleri, spor tüyoları gibi.

Neden-sonuç kavramı, fiziksel çevremizi idare etme yeteneğimiz açısından elzemdir. Toplumsal çevremizi idare etme yeteneğimiz açısından da eşit oranda vazgeçilmezdir. Aslında, neden-sonuç kavramı ve insan eylemi kavramı eşleşmiştir. Her ne kadar ilginç bir nedensel zincirde ilk halka ara sıra hava ya da toprak kayması gibi doğal bir hadise olsa da, genelde ilk halka insandır; özgür irade olarak düşündüğümüz şeyi icra etmektedir. Nedensel fiilin prototip öznesi bir şahıstır ve daha önce gördüğümüz üzere, prototip nesnesi ise, nedensel zincirin son halkasında kişinin doğrudan ve kasten etkilediği bir varlıktır.

İstemli eylemleri nedensiz diye algılasak da, bunları etkilemeyi denememize engel teşkil etmez bu. İnsanları, neden oldukları sonuçlardan *sorumlu* tutarak etkiliyoruz. Beğendiğimiz ya da beğenmediğimiz bir eylem gördüğümüzde ve bunun nedenini, kişinin niyetli eylemine yorduğumuzda, kişiyi övgülere boğuyor ya da ayıplıyoruz, onu gelecekte bu şekilde daha çok ya da daha az eylemeye iteceğimizi umuyoruz (bu tutumu işiten başka insanları da). Fiillerimizi seçerken uyguladığımız neden-sonuç kavramı, insanları sorumlu tutarken uyguladığımız kavramdır aynı zamanda. Kişinin, onun mevcudiyetinde kendiliğinden meydana gelmiş ya da kazara, bilmeden yol açtığı edimleri değil, kasten, doğrudan, tahmin edilir şekilde neden olduğu edimleri seçeriz. Muhtemelen bunun sebebi, övgümüzün ya da ayıplamamızın gelecekte etkileyebileceği edimlerin, bu tür edimler olmasıdır (yardımcımızı, dosyayı yedeklemedi diye ayıplarız, çünkü bu sayede gelecekte daha dikkatli olabilir, ama sabit diskin çökmesinden onu sorumlu tutmayız, çünkü bu konuda elinden bir şey gelmez). Sözlü kınama yerine somut cezalar verdiğimizde, bu tutumu yazıya döktüğümüzde, buna hukuk diyoruz.

"Hukuk, sözcüklerle icra edilen meslektir," denir. Fakat insan eylemleri sözcüklerle etiketlenmiş halde vücut bulmuyor; yaşam filminin üst sesi ya da altyazısı yok. Hukukçuların mecburiyeti misali, belirli bir vaka için hukuk sözcüklerini kullanırken, sözcüklerin temsil ettiği *kavramların* örneklerini avlamak şart. Neden-sonuca ilişkin sezgisel kavrayışımız, bir duruma, tüm gözlemcilerin hemfikir olacağı şekilde tertemiz oturduğunda, vaka açıktır ve sonuca bağlanır. Fakat kavram, dolaysız neden-sonuç basmakalıbımızı ihlal eden senaryoya sıkıştırıldığında (tuvaletlerin davranışlarından ziyade insanların davranışlarında daha sık rastlanan bir durum), ilgili taraflar, en yakın tanım üzerine münazara edecektir. Neden-sonuç dilinde boy gösteren neden-sonuç kavramının her parçası, hukuk tartışmalarında ihtilafın alev aldığı noktadır.

En temel ayrıma bakalım. Hume tarzı birbirini takip eden olaylar ile nedensel bir kuvvetle bağlantılı olduğunu düşündüğümüz olaylar arasındaki ayrım. İsrail'i eleştiren Norman Finkelstein, 1995'teki bir olaya dikkat çeker. Görevli memur, İsrail'in gözaltında bulunan bir Filistinliyi sarsmış ve adam akabinde ölmüş. Adli tıp patologları olayı incelemiş ve İsrail yüksek mahkemesi, Finkelstein'a göre fikir birliğiyle, "Harizad'ın bu sarsmadan dolayı öldüğüne" karar vermiş. İsrail'i savunan Alan Dershowitz, asıl alıntıda, "kişi, sarsıldıktan sonra vefat etmiştir" dendiğine işaret ediyordu.[140] Dershowitz, "sarsmadan dolayı öldü" ile "sarsıldıktan sonra öldü" arasındaki farkın, kayda değer olduğunu belirtiyordu. Gerçekten de öyledir: basit ardışım ile fiili neden-sonuç arasındaki farktır (bu örnekte, *dolayı* ilgeciyle aktarılıyor; nedenden sonuca akan enerjiyle ilgili kuvvet-dinamik eğretilemesinden faydalanıyor). *Sonra* ve *dolayı* arasındaki anlambilimsel ayrım, ardışım ile etki arasındaki nedensel ayrıma işaret eder. Bu ayrım da trajedi ile kötülük arasındaki ahlaki ayrımı doğurur.

Yine bir kuvvet-dinamik ayrımı, neden olmak ile göz yummak arasındaki ayrım, ahlaki muhakememize derinden nüfuz ediyor. Bu fark, troleybüs probleminde göz önüne seriliyor. Felsefeci Philippa Foot'un tasarladığı bu ünlü düşünce deneyi, ahlak fel-

[140] Dershowitz, 2005.

sefecileri arasında uzun süredir tartışma konusu.[141] Denetimden çıkan troleybüs, aracın üzerlerine geldiğini görmeyen beş demiryolu işçisine doğru ilerliyor. Bir düğmenin yanında duruyorsunuz. Düğmeye basarsanız, troleybüs başka bir raya girecek, ancak yine tehlikeyi fark etmeyen tek işçiyi öldürecek. Makası değiştirip bir kişinin hayatı pahasına beş kişinin hayatını kurtarmalı mısınız? Felsefe dergisi okurları başını sallamakla kalmaz, çoğu insan evet der. Marc Hauser'in yaptığı büyük bir deneyde, bu açmaz hakkında kafa yorup sezgilerini Hauser'in internet sitesinde paylaşmaya gönüllü olan, yüzden fazla ülkeden 150.000 kişinin neredeyse yüzde doksanı da evet demiştir.[142]

Diyelim ki demiryoluna bakan bir köprünün üzerindesiniz. Denetimden çıkan tren beş işçinin üzerine ilerliyor. Treni durdurmanın tek yolu, önüne ağır bir cisim fırlatmak. Civarda tek ağır cisim, yanınızda duran şişman adam. Adamı köprüden atmalı mısınız? İki açmaz da beş canı kurtarmak için bir canı feda etme seçeneği sunuyor. Bu hesaba göre, iki açmaz ahlaken eşittir. Fakat dünyada çoğu insan aynı fikirde değil. İlk açmazda düğmeye basacak olsalar da, ikinci açmazda şişman adamı aşağı atmazlar. Sebep belirtmeleri için bastırıldığında, tutarlı sebep bulamıyorlar, ama çoğu ahlak felsefecisi de bulamaz.

Hem felsefeci hem de bilişsel nörobilimci Joshua Green, insanların, masum bir insanı itip kakma aleyhinde evrimin şekillendirdiği bir tiksintiyle donandığını ve bu tiksintinin, kurtarılan ve kaybedilen canların çetelesini tutan her türlü faydacı hesaba ağır bastığını ileri sürüyor.[143] İnsanları hırpalama karşıtı dürtü, pek çok yaşamı kurtarmak uğruna birini öldürme düşüncesinden insanların irkildiği başka örnekleri de açıklar, örneğin organ nakliyle hayatları kurtulabilecek, ölmek üzere olan beş hasta uğruna, hastanede yatan bir hastayı öldürüp organlarını hasat etmek, savaş zamanında bir sığınakta saklanan herkesi (bebekler dahil) öldürecek askerleri ağlayıp zırlayarak oraya çekmesin diye bebeğin ağzını kapayıp havasız bırakarak öldürmek gibi. Greene, bu görüşe destek olsun diye, bilişsel nörobilimci Jonhattan Greene'le

[141] Foot, 1978; Thomson, 1985.
[142] Hauser vd., 2007.
[143] Greene, 2002.

birlikte, insanların beyinlerini, çeşitli açmazlar üzerine kafa yorarlarken taradı.[144] Çıplak elle insan öldürmeyi gerektiren açmazların, çatışmayı çözüme kavuşturmakla ilgili beyin bölgeleriyle birlikte, duygularla bağlantılı belirli beyin bölgelerini etkinleştirdiğini buldular.

Dolayısıyla burada, ciddi bir ahlaki açmaz üzerine düşüncede, kuvvet-dinamik zihniyetinin kesin damgasını görüyoruz. Eyleyen kişinin antagonist, feda ettiği kurbanın (şişman adam) agonist olduğu bir senaryo (nedensel fiillerin prototip anlamı), kurtarılan ve yitirilen canlar çetelemize ağır basan bir duygu doğuruyor, oysa eyleyen kişinin, antagonisti (tren) yetkinleştirmekle yetindiği alternatif senaryo, bu duyguyu doğurmaz.

Bu, kuvvet-dinamik zihniyetimizin bizi, ahlak sahasında usdışı kıldığı anlamına mı geliyor? Neden olma ile yetkinleştirme arasındaki göz alıcı fark, ahlakımıza bulaşıp sezgilerimizi güvenilmez mi kılıyor? Şart değil. İnsanlara, sırf yaptıkları şeylerden ötürü değil, oldukları şeyden ötürü de değer veririz. Mücadele eden adamı köprüden aşağı atabilen ya da nefesi kesilene dek bebeğin ağzını tıkayabilen kişi muhtemelen, ceset sayısını azaltacak başka korkunç eylemleri de yapabilir. Bu eylemleri gerçekleştirirken gerekli olacak vurdumduymazlığı kenara koysak bile eylemlerini sadece öngördüğü faydaya ve zarara (kendince yaptığı hesaplar uyarınca belirlenir) göre seçen kişi, ihtimaller ve kazançlar belirsiz olduğunda toplamları kendi lehine çarpıtır, ki gerçek hayatta bunlar hep belirsizdir. Dolayısıyla bu düşünce deneylerine "tutarsız" yanıtlar veren çoğunluk, ahlak felsefecilerinin kurduğu tuzağa düşmüş olabilir. Felsefeciler, düşünce deneyini, düzgün kişilikli insanla bezer. Olağan koşullarda davranışları iyi sonuçlar doğuran, böylece takdirimizi hak eden bu kişi, çok sayıda ölüme yol açacak şeyler yapacaktır. Belki de felsefecinin haddinden fazla üretken imgelemi, nedensel sezgilerimizi şaşırtma ya da tuzağa düşürme tehlikesiyle birlikte, felsefi mizah içeren bir özette hicvedilir: "İkiz Dünyada, denetimden çıkmış troleybüsün direksiyonun başında, fıçıdaki beyin var. Raylardan birinde tek işçi Jones duruyor. Beş kişiyi öldürmeyi tasarlıyor, ama o adamlardan biri, otuz yetimi taşıyan bir otobüsün geçeceği köprüyü havaya uçurmaya niyetli..."

[144] Greene vd., 2001.

Felsefecilerin hakkını verelim. Televizyon dizisi *Law and Order*'ın her izleyicisi, edimlerin, ölüme yol açıyor, ölümü kolaylaştırıyor, ölümü mümkün kılıyor diye kabul edilmesine bağlı olarak hukuk sisteminin, acılı senaryolara döndüğünü bilir. Aslında, televizyonu açmanıza bile gerek yok; gazeteler, tarih kitapları tıka basa örnekle dolu. Charles Guiteau'yla zaten tanıştık. James Garfield'ı vurmuştu, ama birileri, başkanın yarasına parmağını sokmadan önce elini yıkamayı akıl etmiş olsa ya da sindirim sisteminin öbür ucu yerine başkanı ağzından beslemeyi düşünse darağacı ilmeğinden kurtulabilirdi. Felsefecilerin bile aklına gelmeyecek gerçek yaşamdan bir dolaylı neden-sonuç bulmacasında, Long Islandlı bir dul, Benihana restoran zinciri aleyhine açtığı yanlışlıkla ölüme sebebiyet verme davasında on altı milyon dolar tazminat istiyordu, çünkü restoranın aşçılarından biri, *Mr. Nice Guys* filminde Jackie Chan'in canlandırdığı karakteri taklit ederek, kocasının ağzına tahta kaşıkla kızarmış karides fırlatmayı denemiş. Aşçı, önce adamın kayınbiraderine karides fırlatmış, ama ağzını ıskalayarak alnından vurmuş. Başka bir karidesi adamın oğluna fırlatmış, kolundan vurmuş. Sonra aşçı üçüncü karidesi fırlatmış. Bu sefer kurbanı hedef almış. Adam, kafasını geri yatırarak karidesten kaçmayı denemiş. Akşam yemeğinden sonra adamın boynu ağrımaya başlamış. İzleyen aylarda iki kez omurga ameliyatına girmiş. İkinci ameliyattan sonra iltihap kapıp kan zehirlenmesinden ölmüş. *New York Law Journal*'da çıkan tebliğe göre, ailenin avukatı, karşı-olgusal neden-sonuç kuramına başvurmuş: "Gıda fırlatma olayı olmasa... [adam] hâlâ sağ olurdu." Benihana'nın avukatıysa üstü kapalı biçimde kuvvet-dinamik seçeneğine başvurmuş: "Benihana [adamın] ölümünden sorumlu tutulamaz, çünkü birinci ve ikinci ameliyatlar arasında bu neden-sonuç zinciri kopuyor ve adamın ölümü beş ay sonra gerçekleşiyor." Jüri heyeti, muhtemelen aklın hakiki renklerini sergileyerek, Benihana lehine karar vermiştir.[145]

[145] A. Harris, "Benihana Chefs Playful Food Toss Blamed for Diner's Death," *New York Law Journal,* 23 Kasım 2004, www.law.com/jsp/article.jsp?id=l 101136512535. C. Kilgannon, "Jury to Decide If Flying Sizzling Shrimp Led to Man's Death," *New York Times*, 9 Şubat 2006.

Neden-sonuç ilişkisi anlambilimine dahil olduğunu gördüğümüz her unsur, mahkemede ihtilaf konusu olmuştur.[146] Zincirde ara halka açmazı da söz konusu; bu açmazda başka bir insan eyleyicinin istemli eylemi rol oynar. Acımasız IRA tetikçisi, adama kendisini bir yere götürmesi emrediyor. Gittikleri yerde polis memuru vuruyor. Şoför, cinayetin yatakçısı mıdır? Emirlere uyduğunu söyleyen savaş suçu zanlısı ya da beyninin yıkandığını söyleyen Patty Hearst* misali adam kaçırma kurbanı hakkında ne demeli?

İhmal suçları açmazını unutmayalım (neden olmaktan ziyade engelleyememek). Sevgilisinin, çocuğunu öldüresiye dövmesini durduramayan kadını cinayetle suçlamalı mıyız? Evsiz adamın soğuktan donmasını önleyemeyen, tesadüfen oradan geçen kişileri? Nefsi müdafaa sırasında saldırganı bacağından vurup ambulansı aramak için saldırganın kan kaybından ölmesine yeterli süre bekleyen adamı?

Nedensel bir edimin hedefinin nasıl saptanacağı açmazı da mevcut. Genelde bu hedef, kişinin aklının mahremiyetini mesken tutar. Tesadüfi sonuçlar ile niyet edilmiş sonuçları ayırt ettiğimizde, bu iş yeterince berraktır, mesela buzlu yolda arabanın denetimini kaybedip kaldırımda yürüyen kocasını öldüren kadın ile kocasına nişan alıp gaza abanan, adamı biçen kadın arasındaki fark gibi. Peki, eyleyen kişinin mahrem niyetleri ile kamuoyuna mal olmuş sonuçlar arasında uyumsuzluğun bulunduğu vakalar hakkında ne demeli? Kadın tezgâhtan şemsiye çaldığını sanıyor, meğer şemsiye onunmuş. Adam, üvey kızıyla karşılıklı rızaya dayanarak sevişiyor (yasaldır), ama kızı olduğunu zannediyor (yasal değil). Vudu büyüsüne inanan kişi, karısının kuklasına iğne batırıyor, karısının ölmesini umuyor.

Neden-sonuç kavramımız, gündelik yaşamda insanlara atfettiğimiz itibar ve ayıplama için vazgeçilmezdir. Ama bu kavram, insan deneyiminin tam dramı içinde, kendi standart yapılacaklar listesine uymayan koşullarla zaman zaman çarpışır. Neden-sonuç kavramımızdan akıp gelen sonu gelmez muammalar, bu kavramın

---

[146] Katz, 1987.

* 1974'te kendisini kaçıran grubun destekçisi haline gelip yasadışı faaliyetlerine katılan kadın –çn.

dolaysızlık, niyet, temas ve öz eğilim modeliyle birlikte düşünüldüğünde, *Law and Order* bölümlerinin, kablolu televizyonda sabah, öğlen, akşam her kanalı doldurması hiç şaşırtıcı değil.

Kant, zihinlerimizin, madde, uzay, zaman, nedensellik kavramları sayesinde "göğü yardığını" söylerken kesinlikle haklıydı. Bunlar, bilinçli deneyimimizin işlediği ham maddedir. Sözdiziminin başlıca unsurlarının anlambilimsel içerikleridir: isim, ilgeç, zaman kipi, fiil. Bize sözel ve zihinsel sözcük dağarcığını kazandırırlar; bunun sayesinde fiziksel ve toplumsal dünya hakkında uslamlama yaparız. Gerçekliğin ölçümü olmak yerine beyindeki aygıtlar oldukları için, bunları bilimin, felsefenin, hukukun ön cephelerine ittiğimizde bize paradokslar sunarlar. Sonraki bölümde göreceğimiz üzere, yaşamın pek çok alanını anlamamızı sağlayan eğretilemelerin kaynaklarıdırlar.

Ancak dil penceresinden incelendiğinde, bu kavramların, Kant'ın zamanında uzayın, zamanın, nedenselliğin doğası hakkında en iyi tahminler olan sonsuz akvaryumdan, daimi saat düzeneğinden ya da BAŞTAN OYNAT düğmesinden oldukça farklı olduğu görülür. Bunlar dijitalken dünya analogdur, bunlar düz ve şematikken, dünya zengin ve dokuludur, kesinlik istesek de muğlaktırlar, tarafsız bakışın peşinde olsak da insan hedefleriyle, menfaatleriyle sınırlıdırlar.

Sağduyunun temellerinin, organlarımızdan birinin tasarım ayrıntılarından ibaret olduğunu düşünmek bazen insana mütevazı olmayı öğretir. Ancak bilimimiz ve aklımız, sağduyunun canına okuyan ama büyük olasılıkla doğru olduklarını gördüğümüz maddenin, uzayın, zamanın, nedenselliğin pek çok veçhesini ifşa edebilmiştir. Algı ötesine bu geçişte, o kavramları, dilde ve düşüncede boy gösterdikleri halleriyle incelemenin, yapımızın parçası olarak anlaşılmalarını sağlamanın, buna uygun olarak değerlerini belirlemenin rolü hiç de az değildir. Hafif kumrunun, boş uzayda kanat çırpma hayaline en çok bu kadar yaklaşabiliriz.

5
EĞRETİLEMENİN EĞRETİLEMESİ

İnsan olayları mecrasında bir halkın, kendisini başka bir halka bağlayan siyasi bağları çözmesi ve doğa yasaları ile doğanın Tanrısının tanıdığı hakka dayanarak dünya güçleri arasında ayrı ve eşit bir konum alması gerekli olduğunda, insanoğlunun kanaatlerine gösterilen edepli saygı, kendilerini bu ayrılığa iten nedenleri açıklamalarını gerektirir.*

ABD Bağımsızlık Bildirgesi belki de İngilizce nesirde soyut bir politik görüşü ifade eden en tanınmış metindir. İşlediği konu olan iktidara meydan okuma, uzun süredir insanlık durumunun parçası olagelmişti. Fakat o güne kadar iktidara meydan okumak, saf kas gücü çekişmesi biçimindeydi. Oysa bu kez, Aydınlanma felsefecilerinin can verdiği ilk ilkeler üzerinden gerekçelendiriliyordu. Aslında, ifade edilen, meydan okumanın gerekçesi olmakla kalmıyordu, gerekçenin de gerekçesiydi.

Gerçi bu soyut savın göbeğinde, bir dizi somut eğretileme bulunuyor. Eldeki mesele, sömürgeleri İngiltere'ye *bağlayan bağlardı*; *ayrılığı* fiiliyata dökmek için bu bağların *çözülmesi* [dissolve] gerekiyordu. (Gerçi günümüzde *çözülme* sözcüğü, "sıvı içinde soğurulma" anlamına gelse de, asıl anlamı "gevşeyerek ayrılmaktır.") Bu dört eğretileme aslında dile getirilmeyen tek eğretilemeyi kasteder: İTTİFAKLAR BAĞDIR. *Bağ kurmak, sevgi bağı, aile bağları* gibi başka ifadelerde o eğretilemeyi görüyoruz.

İtmek [*impel*] [harekete zorlamak] eğretilemesi de elle tutulur halde. İsim hali *impeller* [çark] sözcüğünde bunun düz anlamı açıktır; pompa içinde suyu ya da havayı iten döner aksam. Kuzeni *propeller* [pervane] sözcüğünde de bu eğretileme ortada. Üstü kapalı eğretileme şu: DAVRANIŞLARIN NEDENİ KUVVETLERDİR. Bu eğretileme, *impel*'in eşasıllıları *repel* ve *compel* [püskürtmek ve mecbur bırakmak] fiillerinin ve *impetus, drive, force, push,*

* ABD Bağımsızlık Bildirgesinden –çn.

pressure [itki, dürtü, kuvvet, itme, basınç] gibi görevdeş terimlerin tabanını meydana getirir. İlişkili bir eğretileme, *dünyanın güçleri* sözünde bulunabilir (akla *beygirgücünü*, *elektrik gücünü* getiriyor): EGEMEN DEVLET, FİZİKSEL KUVVETİN KAYNAĞIDIR.

İnsanlık tarihi için kullanılan eğretileme, *mecra-course*, öbürleri kadar bariz değil. Bu, bir şeylerin ilerlediği ya da aktığı yola atıfta bulunuyor, mesela *ırmağın mecrası*, *yarış mecrası*, *burnunun dikine girilen mecra*. Buradaki eğretileme şudur: OLAYLAR SİLSİLESİ, BİR YOL BOYUNCA HAREKET ETMEKTİR. Önceki bölümde karşımıza çıkan ZAMAN HAREKETTİR eğretilemesinin özel bir vakasıdır.

Belgenin ismi kendi başına iki eski eğretilemeyi yankılıyor. Alakalı sözcüklerde bu eğretilemelere göz atabiliriz. *Bildirmek* [*declare*], tıpkı *netleştirmek* [*clarify*] gibi, "berrak kılmak" ifadesinin Latincesinden geliyor. GÖRMEK ANLAMAKTIR eğretilemesinin örneğidir, mesela *Ne kastettiğini görüyorum*, *kasvetli yazar*, *aydınlıktan çok hararet üretir* sözlerindeki gibi. *Bağımsızlık* [*independence*] ise "bir şeyden sarkmamak" anlamına gelir, *suspend*, *pendant*, *pendulum* [asılı olmak, sarkıt, sarkaç] sözcüklerinde yankı bulur. Bir çift eğretilemeyi ima eder: GÜVEN DESTEKLENİR (arka çıkılır, mali destek, destek grupları) ve AST AŞAĞIDADIR (*üzerinde denetim kurmak, denetimi altında, zayıflama ve çöküş*).

Sözcüklerin köklerini daha derin kazırsak, daha da soyut kavramlar için fiziksel eğretilemeleri gün yüzüne çıkarırız. Latince *evenire* sözcüğünden türemiş olan *event* [olay], aslen "ortaya çıkmak" anlamına geliyor (*venture – riskli girişim* sözcüğüyle kıyaslayın). *Necessary* [gerekli], "boyun eğmez" sözcüğünden türüyor (*cede – feragat etmek* sözcüğüyle kıyaslayın). *Assume* [almak, üstlenmek], "verileni kabul etmek" anlamına geliyordu. *Station* [yer], ayakta dikilme yeridir, statüyü konumla denk tutan yaygın eğretilemenin örneğidir. *Nature – doğa*, Latince "doğum" ya da "doğuştan nitelikler" sözcüğünden türer, mesela *prenatal*, *nativity*, *innate* gibi [doğum öncesi, doğum anı, doğuştan gelen]. "Ahlaki zorunluluk" anlamındaki *law – kanun*, insan eseri yönetmelikler anlamında *hukuku* temel alır, Eski Norveççe *lag* – "yerli yerine oturmuş şey" sözcüğünden türemiştir. AHLAKİ YÜKÜMLÜLÜK KURALDIR eğretilemesi, aynı zamanda *entitle* [tanıdığı hak] söz-

cüğünün altını dolduruyor, Latince "yazıt" sözcüğünden türemiştir. *Decent* [edepli] aslında "doğru düzgün" anlamındadır. *Respect* [saygı], "geriye bakmak" anlamına geliyordu (*aspect – görünüş* sözcüğünü hatırlayın), *kind* [tür] sözcüğü *kin* [kan yoluyla akraba] sözcüğüyle aynı Germence kökten gelir, *require* [gerektirmek] ise "karşılığında aramak" sözünden türer.

Küçük dilbilgisi sözcüklerinin bile fiziksel menşei var. Bazen modern İngilizcede belirgin şekilde görülüyor, mesela *it* [o] zamirindeki (DURUM BİR ŞEYDİR) ve *in* (ZAMAN UZAYDIR), *to* (NİYET; HEDEFE DOĞRU HAREKETTİR), *among* (BAĞLANMA YAKINLIKTIR) ilgeçlerindeki gibi. Bazen sadece sözcüklerin atalarında belirgindir, örneğin *of*, "off" sözcüğüyle alakalı Germence sözcükten gelir ve *for*, "ileri" anlamındaki Hint-Avrupa sözcüğünden gelir.

Az kaldı. *Political* [politik] sözcüğü, Yunanca "vatandaş" anlamına gelen *polites* (πολίτης) sözcüğünden ve "şehir" anlamına gelen *polis* sözcüğünden geliyor. Bu, eğretilemeden ziyade düzdeğişmecedir, yine de elle dokunulur bir şeyle ilişkisi vardır. *The* ve *that*, eski bir Hint Avrupa gösterme teriminden geliyor [ayrıca *then, there, they, this* sözcüklerinin de kaynağıdır]; standart kullanımı, işaret etmekle bağlantılıdır. Geride *God, man, people* [tanrı, insan, halk] kaldı. Bunlar ne anlama geliyorsa, o anlama geliyorlar, üstelik uzun süredir bu anlamlara sahipler. Ayrıca yarı mantık terimleri *and, equal* ve *cause* [ve, eşit, neden] var.

O halde, eğer dil rehberimizse, soyut ilkeleri mağrur bir tavırla ilan etmek, gerçekte, tuhaf ve hantal olay örgüsüne sahip bir öyküdür. Kimi halklar, kimilerinin altında asılı duruyor, sicimlerle bağlanmışlar. Şu bu akıp gittikçe, bir şey, aşağı halkları, bu sicimleri kesip üst halkların yanında yer almaya iter; kuralların gerektirdiği budur. Bazı izleyicileri görürler ve kesme işini yapmaya zorlayan şeyi izleyicilerin gözünde temize çıkarırlar.

Peki, dil rehberimiz *olmalı mı?* Bildirgeyi okuyan herhangi birinin, bu sözcüklerin ya da köklerinin düz anlamlarındaki tuhaf imgeleri düşünmesi muhtemel görünmüyor. Aynı zamanda, en uçarı fikirlerimizin bile muazzam somut eğretilemelerle ifade edildiğini ("üzerine bastırılarak çıkarıldığını") görmek sarsıcıdır. Önceki bölümlerde dili ve düşünceyi incelerken, her taşın altından bu eğretilemeler çıktı: nesne kisvesinde olaylar, konum kisvesinde durumlar, bilmenin iyelik yerine konması, bilgi nakletmenin

gönderme yerine konması, verme kisvesinde yardım etme, uzay kisvesinde zaman, kuvvet kisvesinde neden-sonuç ilişkisi. İnsanların, kinaye ya da alegori kullanmaksızın iki sözcüğü yan yana getiremediği keşfine ne anlam verelim? Bu bölüm, iki aşırı uç yanıt arasından geçen yolda direksiyon sallamaya çalışacak.

Belki hiçbir anlam çıkarmamalıyız. Tüm sözcükler, tarihin sisi içinde bir noktada sözcük ustaları tarafından uydurulur. Sözcük ustasının iletmek istediği bir fikri vardı ve bunu ifade etmek için bir sese ihtiyaç duyuyordu. İlkede, herhangi bir ses iş görürdü (dilbilimin temel ilkesi, ses ile anlam arasındaki ilişkinin keyfi olmasıdır), dolayısıyla siyasi birlik için terim uyduran ilk kişi mesela *glorg*, *schmendrick* ya da *mcgillicuddy* sözcüklerini kullanabilirdi. Fakat insanlar hiç yoktan adeta sihirle ses yaratmakta beceriksizdir ve muhtemelen, uydurulan sözcüğü tanımlamaktan ya da örneklerle göstermekten ziyade dinleyicilerin anlamasını kolaylaştırmayı istemişlerdir. Böylece dinleyicilere bu fikri hatırlatacak bir eğretilemeye el attılar ve eğretilemenin, dinleyicilerin aklına benzer bir fikri getirmesini umdular, örneğin siyasi birliktelik için *bant* ya da *bağ* gibi. Eğretilemeli ipucu sayesinde dinleyiciler, sırf bağlama bakmak zorunda oldukları duruma kıyasla, anlamı daha çabuk kavrar, böylece o sözcük, yeni uydurulan kelimeler arasındaki Darwinci rekabette üstünlük kazanır (bir sonraki bölümün konusu). Sözcük yayılır, topluluğa özgü hale gelir, dilin görünür eğretileme miktarını artırır. Fakat yeterince sık ve bağlam içinde yeterince kullanıldığında, dili konuşan kişiler aradaki merdiveni yıkar ve günümüz insanları, eğretilemenin asıl göndergesi hakkında zerre fikir sahibi olmaz. Anlambilimsel bir fosil olarak yaşamını sürdürür. Etimologları ve sözcük sevdalılarını eğlendiren ilginçlik kefesine konur, ama zihnimizde, herhangi bir ünlü, ünsüz ses zincirinden daha fazla yankı uyandırmaz. Buna oyunbozan kuramı diyelim. Çoğu eğretilemenin, ölü olduğunu söylüyor, örneğin insanlar, *coming to a head* (elzem aşamaya ulaşmak anlamında baş ucuna gelmek) eğretilemesinin, sivilce içinde irin birikmesini kastettiğini bilse, muhtemelen bunu kullanmayı bırakırlardı.

Öteki aşırı uç, insan zihninin yalnızca somut deneyimleri dolaysız düşünebilmesidir: görüntüler ve sesler, nesneler ve kuvvetler, içinde büyüdüğümüz kültürün davranış ve duygu

alışkanlıkları. Öbür fikirlerimizin hepsi, bu somut senaryoların eğretilemeli göndermeleridir. Örneğin aklımıza bir nevi tutkal ya da kiriş getirmeden (belki bilinçsizce), siyasi birlikler hakkında kafa yoramayız. Zaman üzerine düşündüğümüzde, uzay kavramına ayrılmış beyin kısımları etkinleşiyor. Sınırsız sayıda soyut düşünce düşünebilme kabiliyetiyle birlikte insan zihni, fiziksel ve toplumsal âlemle başa çıkmaya yarayan bir primat devresinden evrimleşmiş, bu devrelerin kapsamını, eğretilemeli soyutlamanın açtığı yeni sahalara genişletme kapasitesi sayesinde güçlenmiştir. İnsanlar eğretileme vasıtasıyla düşündüğünden, insan düşüncesini anlamanın anahtarı, o eğretilemeleri söküp içine bakmaktır. İnsanlar, sorunu farklı eğretilemelerle çerçevelendirdiğinde fikir ayrılığına düşüyor, farkında olmadan kullandıkları çerçevelerin zararlı içerimlerinden ötürü hayatlarını allak bullak ediyorlar. Dilbilim bilgisiyle donanmış edebiyat eleştirisi, psikoterapiden tutun da hukuka, felsefeye, siyasete varana kadar ihtilafı ve hüsranı çözüme kavuşturmanın kilit noktasıdır. Buna mesih kuramı diyelim. DÜŞÜNMEK, BİR EĞRETİLEMEYİ KAVRAMAKTIR düşüncesini temel alıyor; eğretilemenin eğretilemesi.

OYUNBOZANLAR VE MESİHLER

Oyunbozan kuramı ve mesih kuramı, kurt şarap simsarının raflarını süsleyen yüz dolarlık şişeler gibi görünebilir, fakat her ikisi de ilgimizi hak ediyor. *Kimi* eğretilemelerin tam anlamıyla ölü olduğuna hiç şüphe yok; *çözülen bağlar* [*dissolving bands*] ve *dönüm noktasına ulaşmak* [*coming to a head*] eğretilemeleri ölü olmasa bile Latince ve Eski Norveççe köklerden oluşmuş eğretilemeler kesinlikle ölüdür. Nihayetinde, günümüzün İngilizce konuşanları, uzun süre önce ölmüş insanların eğretileme imgelemi için Jung tarzı toplu bir belleğe sahip değil. Üstelik kimi eğretilemeler dilde fosil olarak yoluna devam ediyorsa, her eğretileme şüphe bulutu altına giriyor demektir. Dilde bir eğretilemeyi tespit etmek, o dili konuşanların, bu eğretilemeyi anlamaksızın kullanmak yerine, tıpkı *insan* ya da *köpek* sözcüklerini kullandığımız gibi, olayı eğretileme üzerinden anladıklarının teminatı değildir. Meşhur bir simge erbabının bir keresinde belirttiği gibi, puro bazen sadece purodur.

Eğretilemelerin sık sık ihlal edildiğinin işaretlerinden biri, *karma* eğretilemelerin yaygınlığıdır. Konuşmacı ya da yazar, temel anlamları açısından alakalı ama anlam içeriği açısından gülünç iki eğretilemeyi bir araya getirir:

> Defneden tacıma yapışıp kalmayacağım (oyuncu Kate Winslet, 2002 Oscar Ödülleri töreninde).[1]
> Pandora'nın kutusunu açtığınızda, dönüp geleceği yer kürkçü dükkânıdır.[2]
> O profesörler, memesinden beslendikleri kapitalist saltanatının yel değirmenlerine mızrağını doğrultuyor.[3]
> Bir kez daha, Eagles takımının savunmasının Aşil topuğu, çirkin yüzünü gösterdi.[4]

Gündelik eğretilemelerin muğlaklığı, birtakım mecralarda kendini belli ediyor, mesela şuursuzca dile getirilen tatsız ifadelerde ("bazı hastalar açısından kanser, bir olgunlaşma deneyimi olabilir," diyen radyo psikoterapisti gibi), muğlak manşetlerde (ŞEF AŞÇI, MUHTAÇLARI DOYURMAYA YARDIMCI OLMAK İÇİN YÜREĞİNİ KATIYOR), Goldwyn laflarında* ("sözlü anlaşma, üzerine yazıldığı kâğıt kadar değerli değildir"), AWFUL (Americans Who Figuratively Use "Literally" – Düz Anlamı Mecazen Kullanan Amerikalılar) adlı kulübe gönderilen yazılarda.[5] AWFUL kulübünün kurucu üyesi Rabbi Baruch Korff'tu. Watergate skandalı sırasında Richard Nixon'ı savunmuş, bir noktada şu itirazını dile getirmiştir: "Amerikan basını Başkan Nixon'ı kelimenin gerçek anlamıyla iğdiş etti."

Fakat rafın öteki ucunda, gündelik dilin her yerine nüfuz etmiş eğretileme hakikaten şaşırtıcı bir keşiftir, çıkarım açısından zengindir. Oyunbozan bile eğretilemeyi ilk uyduranların zihninde eğretilemelerin canlı olduğunu, ilk kullanmaya başlayanlara cazip geldiğini kabul etmek zorunda. Tek imgeye (kendisi dışında)

---

1 Belirten Ilavenil Subbiah.

2 Radyo yapımcısı Mike McConnel'dan; www.calvin.edu/academic/engl/lang/mixmet.htm.

3 David Horowitz'den, "The Loafing Class," *Salon*, 8 Şubat 1998.

4 NFL Amerikan Futbolu maç yayınından.

* Amerikalı film yapımcısı Samuel Goldwyn'e atfedilen sözler –çn.

5 AWFUL'u uyduran Roger Tobin'dir; bunu dikkatime sunan David Birdsong'a teşekkürler.

sıkışmış eğretilemelerin muazzam sayısı, zımni eğretilemenin, çok sayıda yaratıcının ve kullanıcının gözünde uzun süre berrak olduğunu düşündürüyor. TARTIŞMAK SAVAŞTIR şemsiyesi altına giren birkaç ifadeye bakalım. Bunları, dilbilimci George Lakoff ve felsefeci Mark Johnson derlediler:[6]

> İddiaların savunulamaz. Savımdaki her zayıf noktaya saldırdı. Eleştirileri hedefi on ikiden vurdu. Savını yerle bir ettim. Ona karşı hiçbir tartışmayı kazanamıyorum. Hemfikir değil misin? Peki, atışını yap! Bu stratejiyi kullanırsan, seni dümdüz eder. Tüm savlarımın işini bitirdi.

AŞK YOLCULUKTUR eğretilemesinin çeşitlemelerine bakalım:

> İlişkimiz çıkmaz sokağa girdi. Durağanlaştı; eskisi gibi devam edemeyiz. Bak ne kadar yol kat ettik. Uzun, tümsekli bir yoldu. Artık geri dönemeyiz. Yol ağzındayız. Yollarımız burada ayrılabilir. Bu ilişki bir yere varmıyor. Patinaj çekiyoruz. İlişkimiz yoldan çıktı. Evliliğimiz sallantıda. Bu taşıttan inmeyi düşünüyorum.

Bu eğretilemelerin şiirsel vuruculuğu olmadığından, *Juliet güneştir* misali edebi eğretilemelerden ayrı sayılabilirler. Bazen bunlara kavramsal eğretileme denir, çünkü kimse gerçekten "Tartışma savaştır" ya da "Aşk yolculuktur" demek durumunda kalmamıştır; alttaki eğretileme, alakalı mecazlar ailesi içinde gizli. Bunlara "üretici" eğretileme de deniyor, çünkü insanlar, belli bir aileye mensup yeni mecazları kolaylıkla yaratabiliyor, mesela *kuramını berkitilmiş siper içinde korudu* ya da *Marsha, John'a, frene basmaları gerektiğini söyledi* gibi.[7] İfadeler bu kadar kolay çoğalabildiğinden, konuşmacılar ve dinleyiciler, zımni eğretilemeyi teşrih edip, eğretilemenin isimlendirdiği şeyler ile gerçekte bahsettikleri soyut kavramlar arasındaki bağlantıları çırılçıplak ortaya sermeli. (Edebiyat kuramında bunlara zaman zaman eğretilemenin "taşıtı" ya da "gidişatı" deniyor; bilişsel bilimcilerse "kaynak" ve "hedef" der.)[8] Örneğin AŞK YOLCULUKTUR eğretilemesinin çeşitli

---

6 Lakoff ve Johnson, 1980.

7 "Üretici eğretileme:" Schön, 1993; "kavramsal eğretileme:" Lakoff ve Johnson, 1980.

8 *Taşıt* ve *gidişat* terimlerini kullanıma sokan, edebiyat akademisyeni I. A. Richards'tır, 1936/1965.

ifadelerini akıcı dile getirmek için, kavramsal eğretilemenin kayda değer derinliğini ölçmek lazım. Lakoff açıklıyor:

> Âşıklar, yolculuğa birlikte çıkmış seyyahlardır. Yaşamdaki ortak hedefleri, ulaşılacak menzil olarak görülür. İlişki, taşıtlarıdır; bu, ortak hedeflerin peşinden birlikte ilerlemelerini sağlar. İlişki, ortak hedeflerine ilerleyişlerini mümkün kıldığı müddetçe amacını yerine getiriyor sayılır. Yolculuk kolay değildir. Önlerine engeller çıkar. Bazı mevkilerde (yol ağzı), hangi yöne gideceklerine, yolculuğa birlikte mi devam edeceklerine karar vermeleri gerekir.[9]

Bu senaryoyu zımnen kavramamış herhangi biri, ezbere birtakım ifadeler kullanabilir, ama yeni ifadeler üretemez ya da yeni ifadeleri anlayamaz. İmgelem zayıf kişilerden oluşan topluluk, eğretilemeleri, sahip oldukları dilde eğretilemelerin birikmesine yetecek kadar cazip bulmaz. Bir üretici eğretileme bünyesindeki ifadelerin üretkenliğini, üretici eğretilemelerin muazzam miktarıyla birleştirdiğinizde, üretici eğretilemelerin, dilde başlıca olgulardan biri olma ihtimalini ve bilişsel yapımız açısından önemli bir ipucu sunduğunu kabul etmek zorunda kalırsınız (Lakoff yüzlerce üretici eğretileme belgeledi, mesela BÜYÜK ÖNEMLİDİR, GÖRSEL ALAN BİR KAPTIR, AHLAKLILIK TEMİZLİKLİR, BENLİK BİR GRUP İNSANDIR).[10] Daha somut deneyimler için soyut fikirler arasında sistemli şekilde bağlantı kurulur.

EĞRETİLEME ÖNEMLİDİR

Zihnin, kavramsal eğretilemeleri nasıl ele aldığı sorusu pek çok meseleye değiniyor. Öncelikle, yanıt, bilişsel gelişime ve eğitime epey ışık tutabilir. Çocuklar, siyasi ittifakları ya da düşün tartışmalarını anlamıyor olabilir, ama lastik bantları, yumruk yumruğa kavgayı kesinlikle anlıyorlar. Kavramsal eğretilemeler, insanların yeni, soyut kavramlar hakkında uslamlama yapmayı öğrenmesinin bariz bir yoluna işaret ediyor. Zaten anladıkları fiziksel âlem ile henüz anlamadıkları kavramsal âlem arasındaki benzerliği

---

[9] Lakoff, 1993, sayfa 206.

[10] Lakoff, 1987; Lakoff, 1993; Lakoff, 1996; Lakoff ve Johnson, 1980; Lakoff ve Johnson, 2000; Lakoff ve Nunez, 2000.

fark edebilirler ya da onlara gösterilebilir. Bu, çocukların büyürken zorlu fikirleri nasıl öğrendiğini açıklamakla kalmaz, herhangi yaş grubundan insanların okulda veya açıklayıcı metinlerde bu fikirleri nasıl öğrendiğini de izah eder.[11] ATOM BİR GÜNEŞ SİSTEMİDİR ya da ANTİKOR BİR ANAHTARIN KİLİDİDİR gibi benzetimler, öğretim yöntemi olmanın ötesine geçer; zihnin, normalde kavranamayacak kavramları anlamak için kullandığı mekanizma haline gelirler.

Eğretilemenin eğretilemesinin cazibesi daha da derinlere uzanıyor. Darwin ve Wallace, doğal seçilim yoluyla evrim kuramını ileri sürdüklerinden beri, insan zihninin, fizik, satranç, politika gibi soyut etkinlik sahaları hakkında uslamlama yapma yeteneğini nasıl evrimleştirdiği merak edildi, çünkü bu yetinin, üremeyle ya da hayatta kalmayla hiç alakası yok. Bu gizem yüzünden Wallace, Darwin'le yollarını ayırıp insan zihnini, ilahi tasarıma yordu; yüzyılı aşkın süre sonra ABD'de boy gösterecek olan Akıllı Tasarım hareketinin müjdecisi haline geldi.[12] Fakat kavramsal eğretileme, bu gizemi çözüme kavuşturmanın bir yoluna işaret ediyor.[13]

İkinci ve dördüncü bölümlerde karşılaştığımız kavramsal eğretilemelerin kökü, maddeye, uzaya, zamana, neden-sonuç ilişkisine (bunun da kökü kuvvettedir) uzanır. Bu kavramlar hiç şüphesiz evrimsel atalarımızın anlayacağı menzil içindeydi. Önceki bölümde, Marc Hauser ile çalışma arkadaşlarının yaptığı birtakım deneyleri gördük. Hint şebeklerinin, neden ve sonuç üzerine akıl yürüttüğünü göstermişlerdi (şebekler, örneğin bıçak tutan elin elmayı kesebileceğini, bardak tutan elin kesemeyeceğini biliyordu). Başka deneylerde Hauser, tamarin maymunlarında, isimler, ilgeçler, yüklemler vasıtasıyla ifade ettiğimiz uzam ve mekanik ilişkilerine ilişkin zengin bir anlayışın var olduğunu gösterdi.[14] Önlerine dizilen nesneleri kullanarak, camın ardında duran bir parça yiyeceğe ulaşma fırsatı tanındığında, maymunlar sağlam kancalara ve sopalara uzanır, ikiye kesilmiş ya da sicimden veya makarnadan yapılma benzer aletlere el sürmezler, ayrıca yolların-

[11] Kolodner, 1997; Mayer, 1993.

[12] Gould, 1980.

[13] Pinker, 1997b, Beşinci Bölüm.

[14] Hauser ve Spaulding, 2006; Hauser, 1997; Hauser, Pearson ve Seelig, 2002.

da bir engel ya da dar bir açıklık varsa zamanlarını boşa harcamazlar. Bu tür muhakemeyi yürüten sinir sistemi programlarının, fiili madde yığınlarından sıyrılıp herhangi bir şeyi temsil edebilecek simgeler üzerinde iş görmesini mümkün kılan bir evrim adımını kafamızda canlandıralım. Şeyler, yerler ve nedenler arasındaki ilişkileri hesaplayan bilişsel mekanizma bu durumda soyut fikirler için kullanılabilirdi. Soyut düşüncenin ecdadı, bir nevi bilişsel kalıntı misali, somut eğretilemelerde görünür hale gelirdi.[15]

Lakoff'un engin derlemesindeki eğretilemelerin çoğunun kaynağı elbette sadece nesneler, uzay, zaman, neden-sonuç ilişkisi değildir. Fakat bunların pek çoğu, insangil atalar için yine makul birer tutkudur, mesela ihtilaf, bitkiler, hastalık konuları gibi. Üstelik, karmaşık kavramlar bile daha temel kavramlar üzerine inşa edilebilir. Örneğin AŞK YOLCULUKTUR eğretilemesindeki "taşıt," insanları bir yol üzerinden hedefe ulaştıran kap olarak düşünülebilir. Eğer soyut düşünce bütünüyle eğretilemeliyse ve tüm eğretilemeler, biyolojik açıdan temel kavramlardan hareketle oluşturulmuşsa, insan zekâsının evrimi için elimizde bir açıklama var demektir. Bu durumda insan zekâsı, eğretilemenin ve kombinasyonlu matematiğin ürünü olurdu. Eğretileme, zihnin, daha soyut etkinlik sahalarını anlamak maksadıyla birkaç basit fikirden (madde, konum, kuvvet, hedef) yararlanmasını mümkün kılar. Kombinasyonlu matematik, basit fikirlerden oluşan sonlu kümenin, karmaşık fikirlerden oluşan sonsuz kümeye can vermesini mümkün kılar.[16]

Eğretilemenin eğretilemesinin başka bir serpintisi, *çerçevelendirme* olgusudur. İnsan ilişkilerinde pek çok uyuşmazlık, veri ya da mantık farklarına değil, sorunun nasıl çerçevelendirildiğine dayanıyor. Muhalifler "ayrı telden çaldığında" ya da birini anlamak, "paradigma kayması" gerektirdiğinde bu çerçevelendirme meselesini görüyoruz. Birinci Bölümde birtakım örneklerden bahsettim, mesela *Irak'ı istila etmeye* karşı *Irak'ı özgürleştirmek*, *gebeliği sonlandırmaya* karşı *doğmamış çocuğun canına kıymak*, *servetin paylaşılmasına* karşı *kazanca el koymak*. Her ihtilaf, eğ-

[15] Pinker, 1989, Sekizinci Bölüm. Ayrıca bakınız Jackendoff, 2002; Pinker, 1997b, Beşinci Bölüm.

[16] Pinker, 1997b, Beşinci Bölüm.

retilemeler arasında tercih yapmaya bağlı, örneğin istilanın (antagonist, agonistin direnişini kırarak bir bölgeye giriyor) ve özgürleştirmenin (antagonist, agonistin özgür hareketini kısıtlayan başka bir antagonisti ortadan kaldırıyor) temelinde yatan rakip kuvvet-dinamik modelleri gibi. İkinci Bölümde fiil inşalarını açıklamamın nedenlerinden biri, en sıradan edimlerimizin bile farklı şekillerde çerçevelendirilebileceğini göstermeleridir, mesela *spraying paint on the wall – duvara boya püskürtmek* (boyanın hareketini sağlamak) ve *spraying the wall with paint – duvarı boyayla püskürtmek* (duvarın değişmesine neden olmak).

Bilişsel psikoloji kapsamında, çerçevelendirme etkilerinin en ünlü örneği (Üçüncü Bölümde azıcık bahsettik), Amos Tversky ile Daniel Kahneman'ın yaptıkları bir deneyden geliyor. Bir doktor örneklem kümesine aşağıdaki problemi sormuşlar:[17] "Yeni bir grip mikrobu soyunun 600 insan öldürmesi bekleniyor. Bu hastalıkla mücadele için iki izlence önerildi." Ardından kimi doktorlara aşağıdaki ikilem sunulmuş:

> A izlencesi benimsenirse 200 insanın hayatı kurtarılacak. B izlencesi benimsenirse 600 kişinin kurtarılması üçte bir olasılık ve üçte iki olasılıkla kimse kurtulamayacak. Bu iki izlenceden hangisini yeğlerdiniz?

Bu tercihin sunulduğu doktorların çoğunluğu gibiyseniz, riskli B izlencesi yerine emin seçenek olan A izlencesini seçersiniz. Başka bir doktor kümesine farklı bir ikilem sunulmuş:

> C izlencesi benimsenirse, 400 kişi ölecek. D izlencesi benimsenirse, üçte bir olasılıkla kimse ölmeyecek, üçte iki olasılıkla 600 kişi ölecek. İki izlenceden hangisini yeğlerdiniz?

Bu tercihle karşılaşan doktorların çoğunluğuna benziyorsanız, emin seçenek C izlencesinden uzak durup riskli D izlencesiyle kumar oynarsınız.

Fakat iki açmazı da baştan dikkatli okursanız, tercihlerin özdeş olduğunu göreceksiniz. Tedavinin yokluğunda 600 kişi ölecekse, 200 kişi kurtarmak, 400 kişi kaybetmekle aynıdır, kimseyi kurtarmamak da herkesi kaybetmekle aynıdır. Ancak doktorlar

[17] Tversky ve Kahneman, 1981.

aynı seçenek listesinin çerçevelendirilme şekline göre tercihlerini değiştirmiştir. Sözcük seçimindeki elzem fark, eğretilemelerdeki farkı anımsatıyor. Tedavi sayesinde kurtarılacak olan insanlar, salgın tedavi edilmediği takdirde olacaklar karşısında "kazanç" olarak yorumlanıyor, oysa hayatını kaybedecek kişiler, salgın hiç başlamasa olacaklar karşısında "kayıp" sayılıyor. İnsanların, bir şeyler kazanmayı sevmekten ziyade bir şeyler kaybetmekten nefret ettiği bağımsız kaynaklarca gösterilmiştir.[18] Örneğin nakit ödemelere indirim yapıldığı söylendiğinde bile kredi kartıyla ödeme yapmaktan gocunmazlar, fakat kredi kartı kullanınca fiyatın arttığı söylendiğinde, aynı meblağı ödemekten tiksinirler. Sonuç olarak, insanlar beklenen kârla kumar oynamayı çoğunlukla reddeder ("tura gelirse 120 dolar alırsın, yazı gelirse 100 dolar kaybedersin" gibi bahislere katılmazlar), fakat beklenen kaybı savuşturmak için kumar oynarlar (mesela, "tura gelirse 120 dolar borcunu silerim, yazı gelirse borcuna 100 dolar eklerim"). (Bu tür davranışlar, ekonomistleri *çileden çıkarıyor*, fakat yatırım firmaları durumu lehlerine çevirmek umuduyla bu davranışları şevkle araştırmıştır.) İnsanların kaybetme nefretinin çerçevelendirme etkileriyle birleşmesi, çelişkili sonucu açıklıyor: "Kazanç" eğretilemesi, doktorları risk almaktan uzaklaştırdı; "kayıp" eğretilemesi onları kumarbaza dönüştürdü.

Tversky ile Kahneman'ın 1981 tarihli çalışması bir parça karmaşık olsa da, çerçevelendirmenin davranış üzerindeki etkilerini sergileme açısından mükemmellik ölçütüdür: özdeş olaylar, farklı eğretilemeler, değişen kararlar; hem de herhangi bir karar değil, yüzlerce canı etkileyecek bir karar söz konusu. O zamandan beri, çerçevelendirmenin düşünceyi etkilediği görüşü, insan etkinliğinin pek çok sahasına uygulanmıştır. Kent planlamacısı Donald Schön, "kent keşmekeşi" eğretilemesinin, planlamacıları, kalabalık mahallelere, çürümenin yayılmasını engellemek için imha edilmesi gereken hastalıklı bitki muamelesi yapmaya ittiğini ileri sürmüştü. Bu muamelenin sonucu, 1960'ların felaketli "kentsel dönüşüm" projeleriydi.[19] Yargıç Michael Boudin, yargıçların, "zehirli ağacın meyvesi" (yasadışı yolla elde edilmiş kanıt), "kilise

[18] Kahneman ve Tversky, 1979.

[19] Schön, 1993.

ile devlet arasında ayrılık duvarı" ve "darboğaz tekelleri" (elektrik şebekesi ya da gayri menkul listesi gibi dağıtım mecralarını denetim altında tutan şirketler) gibi eğretilemelerden, gayri meşru şekilde etkilendiklerini ileri sürmüştür.[20] *Metaphors in Mind* [Akıldaki Eğretilemeler] adlı bir psikoterapi kitabı, terapistlere çağrı yapıyor, hastaların kullandığı, "hakaretlere karşı hassas bir radarım var," "bir kapının ardında kapana kısıldım" gibi eğretilemeler üstünde çalışmalarını istiyordu.[21] İş dünyasında yöneticilik konusunu işleyen *The Art of Framing* [Çerçevelendirme Sanatı] adlı kitap, işletmeleri yolculuk, oyun, savaş, makine, organizma, toplum kefesine koyan göndermeleri inceler.[22]

Zihnin bir eğretileme simsarı olduğu fikrinden pek çok şey türüyor. Zihnin eğretileme simsarlığı yapma ve yapmama usullerine göz atalım.

EĞRETİLEMENİN MESİHİ

Eğretilemenin takdir edilmesi bir mesih çağı doğuracak olsa, mesihin kendisi George Lakoff olurdu. Lakoff 1960'larda Chomsky'nin öğrencisiydi. Üretici Anlambilim ve Bilişsel Dilbilim adlı ayrılıkçı hareketleri kurmuştur.[23] *Metaphors We Live By* [Sırtından Geçindiğimiz Eğretilemeler] adlı kitapla (1980'de Mark Johnson'la birlikte kaleme almıştır) başlayan ilgi çekici bir dizide Lakoff, göz kamaştırıcı bir içgörü ve etkileyici bir derinlik sergileyerek kavramsal eğretilemeler âlemini irdeledi. Birtakım kayda değer sonuçlara ulaştı.

Lakoff, eğretilemenin eğretilemesinin uzak ara en güçlü savunucusudur. "Eğretileme, dilin süslü tarzı değil, düşüncenin elzem bir parçasıdır," der: "Bağlamında hem düşündüğümüz hem de eylediğimiz sıradan kavram sistemimizin doğası temelde eğretilemelidir."[24] Zihin âlemi, eğretilemeli olmayan bir avuç deneyimle başlar, yani yapımıza yerleşmiş ve fiziksel âlemle münasebet kuran duyumlar, eylemler, duygular. Buradan hareketle, bir

[20] Boudin, 1986; ayrıca bakınız Winter, 2001.
[21] Lawley ve Tompkins, 2000.
[22] Fairhurst ve Sarr, 1996; ayrıca bakınız Clancy, 1989.
[23] Harris, 1993.
[24] Lakoff ve Johnson, 1980, sayfa 3.

nevi çağrışımlı koşullama sayesinde kavramsal eğretilemeler elde ediliyor. HÂKİMİYET ÜSTTEDİR eğretilemesini öğreniriz, çünkü muzaffer tarafın üste çıktığı kavgaları deneyimleriz; HEDEFLER VARIŞ YERİDİR eğretilemesini öğreniriz, çünkü istediğimiz şeye doğru yürürüz; ZAMAN HAREKETLİ BİR NESNEDİR eğretilemesini öğreniriz, çünkü bize yaklaşan nesneler, zaman geçtikçe daha da yakına gelir.

Fakat bu kadarı, olayın yarısı bile değil. Hakiki değerler içeren mantık formüllerinden ziyade deneyimleri temel alan eğretilemeler aracılığıyla kafa yorduğumuzdan, Yunanlardan beri Batı düşüncesi geleneğinin tamamı temelde yanlış anlaşılmıştır.[25] Mantık, soyut yasalar üzerine kurulu değildir, çünkü düşünme işinin kökü, bedensel deneyime uzanır. Üstelik, nesnel ya da mutlak hakikat kavramı reddedilmek zorundadır. Sadece rekabet eden eğretilemeler vardır. Bunlar, eğretilemelerin sırtından geçinen insanların amaçlarıyla az çok uyumludur.

O halde, Batı felsefesi, bilgi, ahlak, gerçeklik üzerine uzatmalı bir fikir tartışması değil, kavramsal eğretilemelerin bir ardışımıdır.[26] Descartes'ın felsefesi, BİLMEK GÖRMEKTİR eğretilemesi üzerine, Locke'unki ZİHİN BİR KAPTIR eğretilemesi üzerine, Kant'ınki AHLAK KATI BİR BABADIR eğretilemesi üzerine kuruludur, falan filan. Bununla birlikte matematik de Platoncu anlamda ezeli ve ebedi hakikatlerin gerçekliğiyle ilgileniyor değildir.[27] Buna göre matematik, insan bedeninin ve duyularının bir yaratımıdır ve bir izlek üzerinde hareket edip nesneleri derleme, inşa etme, ölçme etkinliklerinden baş verir. Politik ideolojiler de varsayımlar ya da değerler bağlamında tanımlanamaz; TOPLUM AİLEDİR eğretilemesinin rakip çeşitleri olarak tanımlanabilirler ancak. Siyasi sağ, toplumu, katı bir babanın hâkimiyetindeki aileye benzetirken, siyasi sol, sevecen anne babanın koruyup kolladığı aileye benzetir toplumu.[28]

---

25 Lakoff, 1987; Lakoff ve Johnson, 2000.

26 Lakoff ve Johnson, 2000.

27 Lakoff ve Nunez, 2000.

28 Lakoff, 1996. Alternatif için bakınız Pinker, 2002, 16. Bölüm, şunu temel alıyor: Sowell, 1987.

Günbegün cereyan eden siyasi tartışmalar da eğretilemeler arası birer yarışmadır.[29] Vatandaşlar ussal hareket etmez, belli çerçevelere uymadıkları müddetçe olgulara dikkat etmezler; bu çerçevelerse "beyinlerinin nöral yapılarında sabitlenmiştir."[30] George W. Bush, örneğin ilk başkanlık döneminde *vergi indirimi* vaat etmişti. Bu vaat, vergileri bir felaket, indiren kişiyi kahraman, buna itiraz edenleri kötü adam olarak çerçevelendiriyordu. Demokratlar aptalca davranıp kendi "vergi indirimi" versiyonlarını vaat etti, ki bu vaat, Cumhuriyetçilerin çerçevesini kabul ediyordu; Lakoff'a göre bu, insanlardan akıllarına fil getirmemelerini istemeye benziyordu. Bunun yerine Demokratlar, vergileri, ait olduğumuz toplumun hizmetlerinin ve altyapısının bakımı için gerekli "üyelik aidatı" olarak çerçevelendirmeliymiş. 2005 yılında Demokrat Parti, önceki senenin başkanlık seçimlerinde alınan sarsıcı yenilginin ertesinde kurtarıcı olarak Lakoff'a sarıldı. Partinin önderleriyle, strateji uzmanlarıyla fikir alışverişinde bulundu, parti meclisi üyelerine konuşmalar yaptı, *Don't Think of an Elephant!* [*Aklınıza Fil Getirmeyin!*] adlı kitabının çoksatar ve liberallerin muskası haline geldiğini gördü.[31]

Dilbilim, düşün dünyasına pek çok harika fikir ihraç etmiştir. Bunlar arasında, türlerin kökeni meselesinde Darwin'e ilham veren dillerin ıraksaması düşüncesi; antropolojide ve edebiyat kuramında yapısalcılığın paradigması olarak birbirine zıt seslerin çözümlenmesi; dilsel belirlenimcilik varsayımı; Chomsky'nin derin yapı ve tümel dilbilgisi düşünceleri var. Bu standartlar uyarınca bile Lakoff'un kavramsal eğretileme kuramı olağanüstüdür. Eğer haklıysa, kavramsal eğretileme, Batı düşüncesinde iki bin beş yüz yıldır yol gösterici olarak hakikate ve nesnelliğe güvenme hatasını düzeltmekten tutun da Beyaz Saray'a bir Demokrat yerleştirmeye kadar her şeyi yapabilir.

Kavramsal eğretilemenin, dili ve düşünceyi anlama bakımından gerçekten muazzam içerimleri olduğuna inansam da, bana kalırsa Lakoff, bu görüşün sınırlarını haddinden fazla zorluyor.

---

29 Lakoff, 2004.

30 Lakoff, 2003.

31 M. Bai, "The Framing Wars," *New York Times Magazine*, 17 Temmuz 2005.

Tepeden başlayalım, hakikati, nesnelliği, bedenden kopuk mantığı reddedişini ele alalım. Adil olmak gerekirse, Lakoff, postmodernist ya da radikal kültürel göreceliкçi değildir. Eğretilemeli olmayan, fiziksel bir dünyanın varlığına inanıyor, ayrıca fiziksel dünyayla münasebet kuran ve bedenlerimize ilişik insan doğasının, evrensel deneyimleri temin ettiğine de inanıyor; bu deneyimler, insanlığın ortak usulleri vasıtasıyla pek çok eğretilemeyi bir zemine oturtur. Ancak mantığımızın temelini oluşturan pek çok eğretilemenin kültüre özgü olduğuna da inanır, hatta onun evrenselciliği, bir nevi *tür* göreciliğidir: Bilgimiz, *Homo sapiens* menfaatlerine ve bedenlerine uyan bir alettir. Öyle ki Lakoff'un görecilik versiyonu, genel olarak göreciliğin iki standart çürütülmesi karşısında savunmasızdır.[32]

Birincisi en nitelikli bilimimiz ve matematiğimiz, dünyanın nasıl davranacağını öyle bir şekilde tahmin eder ki kuramlar gerçekliği tanımlıyor olmasa, sarsıcı bir tesadüf olurdu bu. Richard Dawkins'in işaret ettiği üzere, en yılmaz göreciliкçi bile sıradaki akademik konferansa, modern fizik biliminin eğretilemelerine göre tasarlanmış jet uçağıyla gider, rakip bir eğretilemeye göre tasarlanmış sihirli halıyla uçmaz (dediği gibi, bana 10.000 metre irtifada bir göreciliкçi gösterin, ben de size ikiyüzlü birini göstereyim).[33] Bazı eğretilemelerin faydalı bazılarının faydasız oluşunun sebebine ilişkin merak bastırılmadığı müddetçe, bilimsel eğretilemelerin sadece "yararlı" olduğunu söylemek yetmez. Bariz yanıt şu: Kimi eğretilemeler, dünyaya ilişkin hakikatleri açıklayabilir. Dolayısıyla dil ve düşünce eğretileme kullansalar bile bu, bilginin ve hakikatin köhnemiş olduklarını işaret etmez. Eğretilemelerin, gerçekliğin birtakım veçhelerini nesnel ve aslına uygun şekilde yansıtabileceğini gösterebilir. İleriki bir kısımda, bunu nasıl yapabildiklerini göreceğiz.

Öbür çürütme, insanları göreciliğin doğruluğuna ikna etme çabasıyla ilişkilidir. Göreciler, nesnel hakikat düşüncesine bağlıdır.[34] Rüşvetle ya da tehditle değil, ikna yoluyla destekçi toplarlar: olguların, mantığın bir araya getirilmesiyle. Onları eleştirenler-

[32] Nagel, 1997; Searle, 1993b.
[33] Dawkins, 1998.
[34] Nagel, 1997; Searle, 1993b.

le yüzleşirken tabancayla düello yoluna gitmezler ya da gündüz sohbet programlarındaki konuklar gibi birbirlerine sandalye fırlatmazlar, bunun yerine fikir tartışmasından ve mantıktan faydalanırlar. Kendi görecilik cinsleri bir sürü yalandan mı ibaret diye sorulduğunda, bunu reddederler, zırva olmadığını söylerler, bu sorunun anlamsız olduğunu eklerler. Lakoff ile Johnson'ın *Philosophy in the Flesh* [Ete Bürünmüş Felsefe] adlı kitaplarının açılış satırlarına baksak yeter:

> Zihin esasında cisimleşmiştir.
> Düşünce çoğunlukla bilinçdışıdır.
> Soyut kavramlar ekseriyetle eğretilemelidir.
> Bunlar, bilişsel bilimin üç ana bulgusudur. Aklın bu üç veçhesi hakkında iki bin yılı aşkın süredir devam eden, deneylere başvurulmaksızın yapılan felsefi fikir yürütme sona erdi. Bu keşifler sayesinde, felsefe artık değişmek zorunda. Birlikte ele alınıp ayrıntılarıyla gözden geçirildiğinde, bu üç bulgunun, Batı felsefesinin ana kısımlarıyla tutarlı olmadığı görülecektir.

"Zihin esasında cisimleşmiştir," diyorlar; "zihnin esasında cisimleşmiş olduğu eğretilemesini öneriyoruz," demiyorlar. "Bu keşifler, bu bulgular" denmiş; "bu faydalı çerçeveler" denmemiş. "Batı felsefesinin ana kısımlarıyla tutarlı olmadığı" denmiş; "Batı felsefesininkinden farklı bir eğretileme" denmemiş. Lakoff ve Johnson kendilerini alamıyorlar. Tezlerini ileri sürerken, görünürde altını oymaya kalktıkları aşkın kavramları, yani hakikati, nesnelliği, mantıksal zorunluluğu bizzat benimsiyorlar. Lakoff'a, soyut kavramların bir şekilde eğretilemeli olduğu hususunda hak versek bile sıradaki elzem adım, ussallığı toptan terk etmeden, eğretilemeli düşünme işinin nasıl ussal olduğunu göstermek olurdu.

Felsefeden psikolojiye geçersek, düşünmenin ekseriyetle eğretilemeli olduğu iddiasında büyük bir soruna rastlıyoruz: İnsanlar, dillerindeki zımni eğretilemelerin sınırlarını çaba sarf etmeksizin aşar. Oyunbozanın değindiği noktadan daha önce bahsetmiştim: Pek çok kavramsal eğretileme, belki de çoğunluğu, o dilin güncel konuşanlarının gözünde saydam değildir. Bu, insanların temelde yatan kavramlardan faydalanacak imkânları olduğunu ima ediyor: Zirve noktasına yaklaşmakla ilgili soyut fikir ellerinde var, ama sivilce başıyla ilgili somut fikirden yoksunlar; sürüsüne be-

reket sorunla ilgili soyut fikir var, Pandora'nın kutusuna ilişkin somut fikir yok.

Deneysel psikoloji, oyunbozanların alanıdır. Birkaçı, insanların, yaygın bir eğretilemeyi anladıkları her seferinde kavramsal eğretilemeye ulaşacak kadar derini kazmadığını göstermiştir. Psikologlar Boaz Keysar, Samuel Glucksberg ve çalışma arkadaşları, insanların, kavramsal eğretileme etrafına inşa edilmiş tümceleri zincir misali dizdiğini göz önüne serdiler:[35]

> "Aşk bir hastadır," dedi Lisa. "Bu ilişkinin bir ayağı çukurda, hissediyorum. Başka kadınlara hayran olup durursan nasıl sağlam bir evliliğimiz olabilir?" "Kıskançlık ediyorsun," dedi Tom.

Deneycilerin akıl yürütmesine göre, eğer okurlar altta yatan eğretileme hakkında gerçekten kafa yorarsa, "bu hastalığı kapmışsın" gibi yeni bir örneğe hazırlıklı olmalılar. Eğretilemeden hiç bahsetmeyen yavan bir girişin ardından durup dururken böyle bir örneğin boy göstermesine kıyasla çok daha hızlı anlamaları gerekir:

> "Aşk bir meydan okumadır," dedi Lisa. "Bu ilişkinin zora düştüğünü hissediyorum. Başka kadınlara hayran olup durursan nasıl sağlam bir evliliğimiz olabilir?" "Kıskançlık ediyorsun," dedi Tom.

Fakat aslında böyle bir üstünlük kazandırmıyordu: Yaygın eğretilemelerle bezeli giriş kısmı, okurları yeni eğretilemeye hazırlamaz; bu bulgu, altta yatan kavramsal eğretilemenin düpedüz farkına varılmadığını düşündürüyor. Üçüncü bir koşulda, okurlar kavramsal eğretileme üzerine kafa yormak zorunda bırakıldı, çünkü giriş tümcelerinde alışılmadık eğretilemeler vardı:

> "Aşk bir hastadır," dedi Lisa. "Bu ilişkinin kalbi durmak üzere, hissediyorum. Başka kadınlara hayran olup durursan hastaya nasıl ilaç vereceğiz?" "Kıskançlık ediyorsun," dedi Tom.

Bu sefer okurlar, hastalık kapmakla ilgili sonda tümceyi daha hızlı anladı; öykü kelimenin gerçek anlamıyla hastalık kapmakla ilgili olsa ancak bu kadar hızlı anlarlardı. Psikologlar, eğretileme

[35] Keysar vd., 2000; ayrıca bakınız Bowdle ve Gentner, 2005.

taze olduğunda, insanların, eğretilemeli ifadenin altında yatan kavramları yorumlayabildiği sonucuna vardı. Alışıldık eğretileme söz konusuysa, mesela Lakoff'un örnek gösterdiği türde eğretilemeler, insanlar doğrudan soyut anlama el atıyor.

İnsanlar eğretilemeleri görmezden gelebilmekle kalmaz, bunları budarlar, hangi veçhelerin geçerli olduğunu, hangilerinin göz ardı edileceğini çözümlerler. Aslında, alışıldık eğretilemelere dikkat çekmek, yaygın bir mizah tarzıdır. Mesela Steven Wright'ın, "eğer dünya sahneyse, seyirci nerede oturuyor" sorusu ya da Afrika kökenli Amerikan şakası "annen öyle aptal ki ne kadar uyuduğunu ölçmek için yatağın kenarına cetvel koyuyor" gibi. Aşağıdaki *Dilbert* karikatürü başka bir örnek gösteriyor:

Dibert © United Feature Syndicate, A.Ş.

Mizah bir yana, eğer insanlar, eğretilemelerin kendisinden daha soyut, altta yatan bir düşünce ortamına hükmediyor olmasa, kendi eğretilemelerini çözümleyemezlerdi. Aslında, üzerinde kafa yorabilecekleri kavramsal eğretilemelerden de faydalanamazlardı. Bir ilişki hakkında akıl yürütürken, ortak varış yeri, oraya varma hızı, yol üzerindeki engeller gibi eğretilemeli muadiller üzerinden düşünmek sorun değil. Fakat eşyalarını toplamaya zaman var mı ya da bir sonraki benzin istasyonu nerede diye düşünmeye başlayan kişi cidden aklını şaşırmış demektir. Fikir tartışmasına hazırlanırken, karşımdakinin savını nasıl vuracağımı, kendi savımı nasıl savunacağımı hayal ederim, ama ikmal hatlarını korumayı, savaş tahvilleri çıkarmayı ya da memleketteki barış yanlılarıyla başa çıkmayı dert etmesem daha iyi. Düşünme işi doğrudan eğretileme alışverişine girişemez. Alakasız parçaları sıyırırken, eğretilemenin ve konusunun ortak soyut kavramlarını (yolculuk ve ilişki örneğinde ortak hedefe ilerlemek, tartışma ve savaş örne-

ğinde çarpışma) yansıtan daha temel bir akçeyle ödeme yapmak zorundadır.[36]

Bu sebeple, ZAMAN MEKÂNDIR gibi yaygın bir eğretilemenin bile mekân kavramının kullandığı sinir sistemi arazisinde fiilen kamp kurmuş zaman kavramına bel bağlamadığını öğrenmek şaşırtıcı olmamalı. David Kemmerer, beyin hasarı yaşamış kimi hastaların, mekân ilgeçlerini anlama yeteneğini kaybedebileceğini (mesela *She's at the corner – Kadın köşe başında* ve *She ran through the forest – Kadın ormanın içinden geçti*), ama aynı ilgeçler zaman için kullanıldığında anlayabildiklerini göstermiştir (*She arrived at 1:30 – Kadın 1:30'da geldi* ve *She worked through the evening – Kadın bütün akşam çalıştı*).[37] Kimi hastalar bunun zıddı örüntü sergiliyordu. Bu bulgu, eğretilemelerinin örtüşmesine rağmen, mekânı anlamaktan ve zamanı anlamaktan farklı beyin devrelerinin sorumlu olduğunu düşündürüyor.

Kavramsal eğretilemelerin nasıl öğrenildiğini düşündüğümüzde de eğretilemeden daha derin bir düşünce katmanı ihtiyacı karşımıza çıkıyor. Lakoff'un, Pavlovvari bir kurama başvurduğunu hatırlayınız. Bu kurama göre, mesela FAZLA ÜSTTEDİR eğretilemesini, masa üzerine yığılan kitap öbeğinin gitgide yükseldiğini izlemek gibi deneyimler sayesinde öğreniyoruz. Fakat daha karmaşık eğretilemelere geçtiğimizde, bu görüş abes kaçıyor. Aşk yolculuktur eğretilemesini anlamak için kimse ülkeyi baştan başa geçen otobüste koltuk arkadaşına abayı yakmak ya da fikir tartışmasının savaş gibi olduğunu duyumsamak için iki tartışmacının tabancaya sarıldığını görmek zorunda kalmamıştır. Dolayısıyla Lakoff, kavramsal eğretilemelerin nasıl edinildiğine ilişkin ikinci kuram olarak "benzerliğe" başvurur: HEDEF YOLCULUKTUR eğretilemesini Pavlovcu yöntem sayesinde öğrendikten sonra (yani oyun alanına binbir zahmetle yürüyerek ulaşırız), bu eğretilemenin kapsamını aşk ilişkisine genişletiriz, çünkü ilişkinin hedefi, oyun alanı gibi bir maddi varış yerine benzer. Fakat o halde bütün işi, "hedef" misali bir fikrin soyutluğu hallediyor! Soyut fikirler, kavramsal eğretilemenin öğrenilmesini, kullanılmasını mümkün

[36] Jackendoff, 1983; Jackendoff, 1992, üçüncü bölüm; Jackendoff, 2002; Jackendoff ve Aaron, 1991; Maratsos, 1988; Murphy, 1996.

[37] Kemmerer, 2005.

kılan benzerliğin boyutlarını tanımlar (oyun sahasının, aşk özlemine benzetilmesi). Sırf eğretileme vasıtasıyla düşünemezsiniz.

EĞRETİLEMENİN ALTINDA

Eğretileme öğrenmek ve kullanmak, daha derin düşünce katmanındaki fikirleri evirip çevirmemizi gerektiriyorsa, bu derin fikirlerin ne olduğu hakkında hiç fikrimiz var mı? Aslen Lakoff'un MIT'den sınıf arkadaşı Jeffrey Gruber'in keşfettiği ve yine eski bir mezun olan Ray Jackendoff'un geliştirdiği, kavramsal eğretileme kavramının daha ılımlı bir versiyonunda bu fikirlere göz atabiliriz.[38]

Kilit olguyu İkinci Bölümde tanıttık: *Go, be, keep* [gitmek, olmak, tutmak] gibi fiiller sırf konum için değil (*The doctor kept Pedro at home – Doktor Pedro'yu evde tuttu*), durumlar (*The doctor kept Pedro healthy – Doktor Pedro'nun sağlığını korudu*), iyelik (*Pedro kept the house – Pedro evi elinde tuttu*), zaman (*Pedro kept the practice session at noon – Pedro idmanı öğle vaktine aldı*) için de kullanılır. Jackendoff, bu fiillerin, fiziksel ve gayri fiziksel kullanımları sırasında anlamlarının bir kısmını muhafaza ettiğini, başka kısımlarıysa muhafaza etmediğini belirtiyordu. Muhafaza edilen kısım, ikinci ve dördüncü bölümlerde irdelediğimiz uzam ve kuvvet-dinamik kavramlarının iskeletidir: eşya, madde, yığın, yer, yol, agonist, antagonist, hedef, vasıta. Ardından iskelet, anlambilimsel alanı temsil eden simgeyle etiketlenir, mesela konum, durum, iyelik ya da zaman. Örneğin *He kept the money* [para onda kaldı] tümcesinde *keep* fiilinin ardındaki iskelet, agonistin uzaklaşma eğilimine karşı çıkan antagonisti belirtiyor olabilir; üzerine yapıştırılan etiketse "iyelik" diyor. *He kept the book on the shelf* [kitabı rafta tutuyordu] tümcesinde *keep* fiilinin ardındaki kavram, aynı iskelete sahiptir ama "konum" etiketini taşır.

Dilin eğretileme çeşnisi, "hareket," "yer," "agonist" gibi iskelet kavramlarının, fiziksel uslamlamayla bağlantılarını sürdürmesinden türüyor. Nesnelerin etrafta hareket ettiğini görme deneyimi bu kavramları kolaylıkla tetikleyebilir; soyut anlamda kulla-

[38] Gruber, 1965; Jackendoff, 1978; Jackendoff, 1983; Jackendoff, 1990; Jackendoff, 2002.

nılmadan önce çocuklarca uzamsal anlamda kullanılırlar; primat atalarımızda fiziksel uslamlama devresinden evrimleşmiş olabilirler. Ancak anbean düşünme işinde rol üstlenseler de, bunlar soyut simgelerdir, etrafta yuvarlanan madde öbeği imgelerini artlarında sürüklemeleri gerekmez. Bu sebeple, sahiden eğretilemeli değillerdir, en azından Lakoff'un kullandığı anlamda.

Bu aşamada şunu sorabiliriz: Kavramsal bir eğretilemenin altındaki kavramlar nihayetinde x, y, z misali soyut simgelerse, *herhangi* bir eğretileme düşüncesinin yetişkin zihninde ne anlamda rolü olur? Tarihin, gelişimin, evrimin akışında, konuma işaret eden zihinsel mekanizma, eğer bunlar gerçek mekânla ilgili herhangi bir içerikten henüz arındırılmışsa, neden iyeliğe, şartlara ya da zamana da atanmış olsun?

Yanıt şu: Fiziksel âlemden fiziksel olmayan âlemlere taşınan *çıkarım* araçları var ve o âlemlerde gerçek bir iş yapabilirler. Örneğin eğer A, C üzerinden B'ye gidiyorsa, B'nin daha önceki bir zamanda C'de olmaması, ama şimdi orada olması, mekânın, zamanın, neden-sonuç ilişkisinin doğasında mevcut. Doğru, A o hareketi yapmasa, B şimdi C'de olmazdı. Aynı tasımların iyelik âleminde de geçerli olması önemli. Eğer A, B'yi C'ye veriyorsa, o zaman C eskiden B'ye sahip değildi, ama şimdi sahiptir. A verme işini yapmasa, şimdi C B'ye sahip olamazdı. Dolayısıyla mekân hakkında uslamlama yapabilen bir organizma, kurallarını gerçekte uzamsal içerikten elde edebiliyorsa, iyelik hakkında uslamlama yapma yeteneğini otomatik olarak kazanır, gelecek hakkında aynı tür tahminlerde bulunur, geçmiş hakkında aynı tür çıkarımlar yapar.

Uzamsal uslamlamayı iyeliğe ve başka soyut sahalara atamak elbette ancak bu kadar ileri gidebilir. Fiziksel mekân üç boyutludur ve kesintisizdir, oysa iyelik tek boyutludur ve ya hep ya hiç niteliklidir. Bu sebeple, VERMEK HAREKET ETMEKTİR eğretilemesi her zaman anlamlı olmuyor: bir şeyi *yukarı yönlü* ya da *ileri yönlü* veremezsiniz ya da *Bill'e doğru kısmen* veremezsiniz.[39] Fakat uzam kurallarının kimi kısımları iyelik âlemine aşılanırken, kimi kısımlar budanırsa, iyelik hakkında uslamlama yapmanın esasları elde var demektir.

[39] Jackendoff, 1992, Üçüncü Bölüm.

Zaman, durum, neden için de aynısı geçerli. Zaman gerçekte uzay gibi bir boyut olduğundan, bununla boğuşurken uzamsal bilişin araçlarından faydalanabiliriz (Dördüncü Bölümde gördüğümüz gibi, zaman tek boyutludur ve gelecek geçmişten farklıdır koşullarıyla birlikte). Daha geneli, sağlıktan zekâya, gayri safi yurt içi hasılaya varana kadar *herhangi* bir kesintisiz değişkeni ele alırken mekânla ilgili zihinsel mekanizmalardan faydalanabiliriz. Benzer bir akıl yürütme sayesinde, kuvvet dinamiğinin bilişsel mekanizmasının, karşı-olgu mantığıyla yeterince ortak noktası olduğu görülür ("antagonist olmazsa, agonist olduğu gibi kalır"), öyle ki içeriğini sezgilere dayalı fizikten sıyırırsa, sırf tümsekleri, güçlükleri değil, soyut nedensel düşünceleri de çerçevelendirmek için kullanılabilir ("skandal yaşanmasa, Melvin hâlâ valiydi"). Mekân ve kuvvet dilinin insan söyleminde daima karşımıza çıkmasının nedeni budur: Hayatta, değişkenler ve değişkenlerdeki değişikliklerin neden-sonuç ilişkisi bağlamında tanımlanamayacak çok az şey var.

Bu görüş uyarınca, eğretilemeler, *benzetim* oldukları ölçüde, kafa yorarken faydalıdır: "A, B için ne anlama geliyorsa, X de Y için o anlama gelir" biçimindeki uslamlamayı destekledikleri ölçüde.[40] Pek çok eğretileme ve teşbih sadece algısal benzerlik üzerine yorum yapsa da (*Gün batımında bulutlar, haşlanmış karidese benziyor* misali), daha faydalı olanları, eğretilemenin kaynağının, birtakım aksamdan montajlanması usulünü işaret eder. Kaynak (mesela yolculuk), bazı elzem bileşenler kalacak şekilde sıyrılır (A, B, C). Eğretileme, bu bileşenleri, hedefin (aşk ilişkisi gibi) bileşenleriyle uyumlu hale getirir: A'yı X'le, B'yi Y'yle, C'yi Z'yle. Ardından, kaynakta A'yla ilintili bir kavram, mesela B, hedefte görevdeş bir kavramı, mesela Y'yi seçip dışarı çıkarmak için kullanılır. Yolculuk sırasında bazen varış yerine ulaşmak için tümsekli yerlerden geçilmelidir. Aşkın yolculuğa benzeme tarzı, ilişki deneyiminin, yol üzerinde seyahat deneyimine benzemesidir ve çiftin ortak hedefi, yolcunun varış yeri gibidir. Dolayısıyla çiftin ortak hedefine varması için, kavga ettikleri dönemlere katlanmaya hazır olmaları gerektiği sonucuna varılabilir.

Kavramsal eğretilemelerin edebi süsten ibaret olmadığını, mantığa katkıda bulunduklarını, "sırtından geçindiğimiz eğre-

[40] Gentner vd., 2001.

tilemeler" olduğunu söylerken Lakoff'un haklı oluşunun nedeni budur. Eğretilemeler, sofistike çıkarımlara enerji sağlayabilir; "bir şeyi başkasına verdiysen, artık senin değildir" ya da "ilk tartışmada kaçıp gidersen, tatminkâr bir ilişkin olmaz" gibi basit çıkarımlarla yetinmezler. Donald Schön, sentetik fırça kıllarıyla yapılan ilk boya fırçalarının tasarımcılarının boğuşmuş olduğu bir mühendislik sorununu nakleder.[41] Doğal kılları olan fırçalara kıyasla, yeni fırçalar boyayı yüzeye eşitsiz sürüyordu ve mühendislerin bulup bulabildiği hiçbir iyileştirme sorunu çözmedi (çapı değiştirmek, uçları saç gibi kırpmak). Sonra biri şöyle demiş: "Biliyor musunuz, boya fırçası pompaya benziyor!" Ressam, fırçayı yüzey üzerinde büktüğünde, boya, kıllar arasındaki boşluklara itilir; kıllar, kanal ya da boru gibi davranır. Doğal fırçanın, duvar yüzeyinde büküldüğünde yumuşak bir eğri oluşturduğu anlaşıldı, oysa sentetik fırça, keskin bir açı oluşturuyor, bahçe hortumunun kıvrılması misali kanalları bloke ediyordu. Fırça kılının uzunluğu boyunca yoğunluğunu değiştiren mühendisler, sentetik fırçanın daha yumuşak bükülmesini, böylece boyayı daha eşit yaymasını sağladı. Elzem birinci adım, pompa eğretilemesiydi, böylece fırçayı yorumlarken, yüzeye boya saçan büyük kürek imgesini bırakıp uçlarında boya pompalayan bir dizi kanal imgesine geçtiler. (Bu arada, geçen bölümde incelediğimiz isimlerin ve ilgeçlerin şematik geometrisinden bu eğretilemelerin nasıl faydalandığına dikkat edin.)

Boya fırçası öyküsü, benzetimin gücünün, parçaların basit benzerliğini fark etmekten türemediğini gösteriyor (sentetik fırçalar doğal fırçalara benzer; doğal fırçaların uçları kesiktir; dolayısıyla sentetik fırçaların uçlarını keselim). Benzetimin gücü, parçaların kendisi çok farklı olsa bile parçalar arası *ilişkileri* fark etmekten türer. Boya fırçasının görüntüsü pompaya falan benzemiyor, fakat fırçanın parçaları arasındaki ilişkiler, pompa aksamı arasındaki ilişkilere benzer. Kıllar arası boşluk, hortum içindeki boşluk gibidir; fırçayı bükmek, boyayı bu kanallar içinde, hazneyi sıkıştırmanın suyu hortumda ileri itmesine benzer şekilde ilerletir, vs. Psikolog Dedre Gentner ve çalışma arkadaşları, ilişkilere odaklanmanın, uslamlama vasıtası olarak benzetimin gücünün

[41] Schön, 1993.

kilit hususu olduğunu gösterdiler.[42] Pek çok bilimsel kuramın başta benzetim olarak ifade edildiğini ve hâlâ en iyi bu şekilde açıklandıklarını belirtirler: Kütleçekim ışık gibidir, ısı akışkana benzer, evrim seçici yetiştirmeye benzer, atom güneş sistemine benzer, genler şifreli mesaj gibidir. Gerçi, bir benzetimin bilimsel açıdan yararlı olması için, benzeşmeler, başka bir şeyin parçasını sırf andırıyor diye o parçaya uygulanamaz. Parçalar arası *ilişkiler* için geçerlidirler, hatta daha iyisi, ilişkiler arası ilişkiler ve ilişkiler arası ilişkiler arası ilişkiler için geçerlidirler.

Verdikleri örneklerden biri şu. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Fransız fizikçi Sadi Carnot, ısıyla çalışan motorların işleyişini açıklayan termodinamik ilkelerini ortaya koydu. Bu motorlarda sıcaklık farkı işe çevrilebilir.[43] (Örneğin bir buhar motoru türünde, kapalı haznenin bir ucunda ısıtılan buhar genleşir, pistonu öteki uca doğru iter. Fakat piston, ancak öteki uç daha soğuksa hareket eder ve hazne içindekilerin sıkışmasına yol açar; öteki uç daha soğuk değilse, bu taraftaki buhar, pistonu geri iter, piston hareket etmez.) Carnot'nun açıklaması, noktası noktasına bir benzetimden faydalanıyordu. Bağlantılı iki cisim arasında ısı nakli, suyun şelaleden aşağı dökülmesine benzetiliyordu. Şelalenin yukarısı ile aşağısı arasındaki yükseklik farkı, sıcak ve soğuk cisimler arasındaki sıcaklık farkının muadilidir. Yukarıdaki su miktarı, sıcak nesnenin ısı miktarının muadilidir. Şelalenin elverişli kıldığı azami güç, yükseklik farkına ve yukarıdaki su miktarına ortaklaşa bağlıdır, tıpkı ısı motorunun elverişli kıldığı azami gücün, sıcaklık farkına ve daha sıcak cisimdeki ısı miktarına ortaklaşa bağlı oluşu gibi. İki sistemde de neyin neye bağlı olduğunu, neyin neye sebep olduğunu gösteren kutulu-oklu şemalar çizilecek olsa, iki çizimin geometrisi aynı olurdu; sadece etiketleri farklılık sergilerdi.

Carnot, bu iki sahadaki öğeleri birbirleriyle bire-bir tarzla eşleştirirken tutarlı davranmaya özen gösterdi (sıcak cismin ısısıyla yukarıdaki suyun miktarı, vs). Öğeler arasındaki ilişkilere odaklandı (ısı için sıcaklık farkı, su için yükseklik farkı), suyun saydam

[42] Gentner, 1983; Gentner vd., 2001; Gentner ve Jeziorski, 1989. Ayrıca bakınız Holyoak ve Thagard, 1996.

[43] Gentner ve Jeziorski, 1989.

ve ıslak olması ya da sıcak şeylerin kırmızılaşması gibi bireysel özellikleri göz ardı etti. Bir sahadaki öğenin öteki sahadan bir öğeyle arasında gerçek yakınlık bulunması yüzünden dikkatinin dağılmasına izin vermedi, mesela suyun kendisinin sıcak olabilmesi ya da buhar motorlarının su kullanması gibi. (Yazılım kullanan kartalları aklından geçirirken Dilbert'ın patronunun yaptığı şey buydu.)

Gentner ve çalışma arkadaşı Michael Jeziorski, bu zihinsel terbiyenin, bilimde benzetimlerin sağduyulu kullanımı için elzem olduğuna, ama bu terbiyeye kolay ulaşılmadığına işaret ederler.[44] Modern bilim çağının evvelinde çoğu icracı ve günümüzün pek çok sahte bilim işportacısı, eğretilemeleri düzensiz biçimde harmanlar, bağlantıları dolaşık hale getirir, yüzeysel benzerliklere tav olur. Örneğin simyacılar, altın ile güneş arasında benzetim kuruyordu, çünkü ikisi de sarıdır; Jüpiter'i kalaya benzetiyorlardı, çünkü Jüpiter, gök tanrısıdır, gökyüzünün de kalaydan yapıldığı sanılıyordu; Satürn'üyse kurşuna benzetiyorlardı, çünkü Satürn, kurşun gibi ağırmışçasına yavaş hareket eder, ayrıca kurşun gece gibi karanlıktır, gece de ölüme benzer, Satürn, yaşamın kaynağı güneşten en uzaktadır, dolayısıyla ölüm tanrısıdır. Eğretilemeli ve düzdeğişmeceli anıştırmaların üst üste yığılmasının, sistemi daha cazip kıldığı düşünülüyordu, oysa modern bilim standartlarına göre daha itici kılar.

Günümüzde ham simgecilik, sığ benzerlikler ve oynak eşleştirmeler, pek çok şarlatanlık türünün işaretleridir: homeopatide "benzer benzerini tedavi eder" ilkesi (saman nezlesini, soğanla temas ettirilmiş alkollü ilaçla tedavi etmek); halk tıbbında (geleneksel tıpta) benzerliklerden faydalanılması (penisin sertleşme bozukluğunu toz haline getirilmiş gergedan boynuzuyla tedavi etmek); kabala anlayışında sözcük içinde harfleri sayılarla eşleştirip bunların önemini yorumlamak; vudu büyüsünde ve benzerliğe ya da temasa dayalı büyülerde düşmana benzeyen kuklaya bıçak saplamak.

Gevşek ve örtüşen benzetimler de niteliksiz bilim yazınının ve fen öğretiminin nişanlarıdır. Bağışıklık sistemi nöbetçiye benzer, ama kilit ve anahtara benzemediğinde; hayır, bekleyin, çöp topla-

[44] Gentner ve Jeziorski, 1989.

yıcıdır! Bunun aksine, en nitelikli bilim yazarları, benzetim içinde en anlamlı eşleşmeleri saptar, yanıltıcı olanlara geçit vermez. Richard Dawkins, *Blind Watchmaker* [*Kör Saatçi*] adlı kitabında, eşeysel seçilimin, dulkuşunun aşırı uzun kuyruğu gibi gösterişli süsleri nasıl üretebileceğini açıklar. Dişilerin cazip bulduğu erkek özellikleri, evrimin akışı sırasında epey değişkenlik gösterebilir, diyor Dawkins, çünkü dişilerin tercih ettiği kuyruk uzunluğunun ve nüfus içinde fiili kuyruk uzunluğunun (tercihi yapan dişilerin önceki neslinin seçtiği uzunluk ile uçuşa en uygun uzunluk arasındaki uzlaşmanın sonucudur) pek çok kombinasyonu vardır. Matematikçiler buna, "denge hattı" diyor. Bunu üretecek koşulları belirlemek için, anlaşılması güç denklemlere ihtiyaç duyarlar. Fakat Dawkins bu fikri şöyle açıklıyor:

> Diyelim ki odada hem ısıtıcı hem de soğutucu var. Her birinin kendi termostatı bulunuyor. İki termostat da odayı sabit sıcaklıkta, 21 santigrat derecede tutmaya ayarlı. Sıcaklık 21 derecenin altına inerse, ısıtıcı kendini açıyor, soğutucu kendini kapıyor. Sıcaklık 21 derecenin üstüne çıkarsa, soğutucu kendini açıyor, ısıtıcı kendini kapıyor. Dulkuşunun kuyruk uzunluğunun görevdeşi, sıcaklık değil (21 derecede sabit kalır), harcanan toplam elektrik miktarıdır. Burada mesele, istenen sıcaklığa erişmenin pek çok farklı yolunun olmasıdır. İki cihazın da sıkı çalışması sayesinde ulaşılabilir, mesela ısıtıcı sıcak hava salar, soğutucu da ısıyı telafi etmek için son sürat çalışır. Isıtıcının azıcık daha az ısı yaymasıyla ve soğutucunun ısıyı telafi etmek için daha az çalışmasıyla da elde edilir. İki cihazın nadiren çalışmasıyla da ulaşılabilir. Açıkçası, elektrik faturası açısından, sonuncusu daha makbul bir çözümdür, ama sabit sıcaklığı sürdürme gayesi söz konusu olunca, çalışma hızının geniş yelpazesinde her hız eşit oranda tatminkârdır. Elimizde, tek nokta yerine, denge noktaları *hattı* var.[45]

Altını çizdiğim tümcelerde Dawkins, okurların dünyadaki öğeler ile benzetim içindeki öğeler arasında nasıl hatalı bağlantılar kurabileceğini öngörüyor, böylece dikkatlerini, benzeşmesi amaçlanan hususlara yönlendiriyor.

Carnot'nun, Schön'ün ve Dawkins'inki gibi meşru bilimsel benzetimler, hakikati en emin kavradığımızı hissettiğimiz bil-

[45] Dawkins, 1986, sayfa 210-211.

gi alanlarında eğretilemelerin ve benzetimlerin neden bu kadar faydalı olduğu sorusunu doğuruyor. Uzayla ve kuvvetle ilgili eğretilemelerde pek şaşırtıcı yan yok, çünkü bunlar bilimin evrensel dili olan değişkenler ve nedensel değişim hakkında konuşmak amacıyla kullanılır. Fakat iş daha karmaşık eğretilemelere gelince, yararlık neredeyse tekinsiz görünüyor. Fırınların ve klimaların, dulkuşu kuyruklarına ışık tutmasını sağlayan, dünyanın ya da bizim hangi özelliğimizdir? Hatırlayın, Lakoff, bütün bilgimiz gibi bilimsel bilgimizin de eğretilemelerimizle sınırlı olduğunu, faydalı olmaya az çok uygun olduklarını, ama nesnel hakikatin doğru betimlemeleri olmadıklarını ileri sürüyordu. Felsefeci Richard Boyd, bunun tam tersi bir kıssadan hisse çıkarır.[46] Şöyle yazıyor: "Eğretileme kullanımı, bilim camiasının, *dili dünyanın nedensel yapısına uydurma* işini tamamlamak için elinde bulunan onca imkândan biridir. Bununla, terminoloji yaratmayı, mevcut terminolojinin kullanımını tadil etmeyi kastediyorum, öyle ki dünyanın neden-sonuç ilişkisi bakımından ve açıklama bakımından önemli veçhelerini betimleyen dil kategorileri elverişli hale gelir."

Boyd, bilimde eğretilemenin, dilin sözcük dağarcığındaki boşlukları doldurmak için eğretilemenin hizmete sokulduğu gündelik sürecin parçası olduğunu söyler, mesela *tavşan kulak*, televizyonun tepesinden fışkıran antenler için kullanılırdı. Bilimciler, İngilizce isimden yoksun yeni öğeler keşfedip duruyor, dolayısıyla ihtiyaç duyulan etiketi temin etmek için çoğunlukla bir eğretileme yakıştırırlar: evrimde *seçilim*, jeolojide *kazan gölet*, genetik biliminde *bağlantı* vs. Fakat eğretilemenin içeriğinin kendilerine pranga vurmasına izin vermezler, çünkü yeni bilimsel anlamıyla bu sözcük, gündelik dildeki sözcükten ayrıdır (çokanlamlılık örneği). Bilimciler, hedef olguyu daha derinlemesine ve ayrıntılı anladıkça, eğretilemenin ciddiye alınması gereken veçhelerinin altını çizerler, göz ardı edilmesi gereken veçhelerini yontarlar. Dawkins, ısıtıcı-soğutucu benzetiminde bunu yapıyordu. Eğretileme, hem hedef olguyu hem de kaynak olguyu içeren soyut kavramı belirtecek bir teknik terime evrimleşir. Her bilim felsefecisinin, bilim dili hakkında bildiği, çoğu sade vatandaşın ise yanlış anladığı bir şeyin örneğidir: Bilimciler, araştırmaya başlamadan önce "terim-

[46] Boyd, 1993.

leri özenle tanımlıyor" değil. Bunun yerine, dünyada bir olguya işaret ederken sözcükleri gevşek biçimde kullanırlar ve bilimciler olguyu tam olarak anlamaya başladıkça, sözcüklerin anlamı yavaş yavaş hassasiyet kazanır.[47] (Gelecek bölümde bu konuyu daha uzun ele alıyoruz.)

Eğretilemelerin neden işe yaradığı sorusu yanıtlanmış değil. Onca bilimsel benzetim, *kuark* ya da *Büyük Patlama* gibi akılda kalan ama bilgi vermeyen etiketlerden ibaret olmak yerine, neden akıl yürütme yoluyla doğru sonuçlara varmamızı mümkün kılsın? Boyd, bilimsel eğretilemelerin çoğunlukla, suyun H_2O olması gibi tek özellik ya da öz üzerinden tanımlanabilecek şeyler uğruna gözden çıkarılabileceğini ileri sürüyor. Fakat sistemi kararlı tutarken uyum içinde çalışan sayısız parçadan, özellikten meydana gelen karmaşık sistemler söz konusuyken etkilidirler (bunlara *iç dengeli özellik yığını türleri* der). Ana fikir, doğal dünyada çeşitli olgulara hükmeden karmaşık sistemlerin kapsayıcı yasalarının var olmasıdır.[48] Bir yasa kümesi, neden güneş sistemlerinin, atomların, uydularıyla birlikte gezegenlerin, direğe bağlı topların sabit bir dönme şablonuna uyduğunu açıklar. Başka bir küme, ekosistemlerin, bedenlerin, ekonomilerin benzerliklerini açıklar: Örneğin üç sistemde de içeri enerji alınır, iç işlevler farklılık sergiler, kaynaklar tekrar tekrar kullanılır. Üçüncü bir küme, hayvanların kan glukozlarını düzenlediği, termostatların ev sıcaklığını ayarladığı geri bildirim döngülerini, araba hızını ayarlayan seyir–denetim cihazını açıklar. Bu yasalar var olduğu ölçüde, bilimciler, bunların hükmettiği sistemleri inceledikçe, yasaların özelliklerini keşfedebilirler. Üstelik, hem bu tür bir sistemin etiketi olarak hem de iyi anlaşılan bir numuneden hareketle daha az anlaşılan numune için yapılan genellemenin vasıtası olarak eğretilemeden faydalanma hakları vardır.

Bilimin günbegün icrasında, acaba olgu, eğretilemeli etiketin isim verdiği sistemin gerçekten numunesi midir yoksa benzerlik, eğretilemeli terminolojiye gelince kesiliyor mu tartışmasına hâlâ yer var. Teleskobun, göz "eğretilemesi" olması yerine, göz merceği ile teleskop merceğinin, genel "mercek" kategorisinin iki numu-

[47] Putnam, 1975.

[48] Benzer bir fikir şu kaynakta ileri sürülmüştür: Schelling, 1978.

nesi olmaları düşüncesini kimse sorun etmez. "Genetik şifreye" atıfta bulunduğumuzda eğretilemeyle ilgili bir durum söz konusu değil: Günümüzde şifre, eşleştirme şeması için bir bilgi kuramı terimidir ve şifre yazı ile DNA'yı özel vakalar olarak içerir. Fakat biliş psikologları, bilgisayarı zihin için "eğretileme" olarak mı kullanıyor yoksa (benim inandığım üzere) zihnin *gerçek anlamda* hesaplama işiyle meşguldür ve insan zihni ile ticari dijital bilgisayarlar, "hesaplama sistemi" kategorisinin iki örneğidir diyebilir miyiz?[49]

O halde, dilde eğretilemenin her yerde var olması, düşüncenin bütünüyle bedensel deneyimleri temel aldığı ya da tüm fikirlerin, doğrulanmaya elverişli önermeler olmak yerine rakip çerçeveler olduğu anlamına gelmez. Kavramsal eğretilemeler, düşüncenin gerçek geçerliliğini meydana getiren "neden," "hedef," "değişiklik" gibi daha soyut unsurlar için çözümlendiklerinde ancak öğrenilebilir, kullanılabilir. Bilimde eğretilemenin yöntemli kullanımı, eğretilemenin, dili gerçekliğe uyarlama yöntemi olduğunu, gerçekliği dile uyarlama yöntemi olmadığını ve dünyaya ilişkin tatminkâr imgeler yansıtmakla kalmayıp dünyanın sahici yasalarını da yansıtabileceğini göstermiştir.

Kavramsal eğretilemenin gerçekçi yorumu, eğretilemenin ve çerçevelendirmenin siyasete uygulanışı üzerine farklı bir ışık tutuyor. Kendi biliş kuramına sadık kalan Lakoff, vatandaşların zihninde "çerçevelerin olguları budadığını" ve iktidar sahiplerinin, baskın çerçeveleri kendi menfaatleri uyarınca dayattığını belirtir. Küçümseyen ve alaycı siyaset kuramı, ortalama insanların istisnasız kolaylıkla aldatılabileceğini ima eder, siyaset tartışmaları, politikaların ve halkın asıl faziletleri hakkında yapılamaz ve yapılmamalıdır, der. Fakat Lakoff'un bilimsel bilgi kuramı nasıl kavramsal eğretilemenin doğasından doğmuyorsa, kendisinin siyaset kuramı da kavramsal eğretilemenin doğasından türemez. Eğretilemeler ve çerçeveleri, "insan beyninde nöral yapılarda sabitlenmiş" değildir, ama incelenebilirler, bunlardan şüphe duyulabilir, hatta alaya alınabilirler (Woody Allen'ın, bir adamın yumruğuna çene attığını hatırlayın).

[49] Pinker, 1997b, İkinci Bölüm.

Bir politikacı Lakoff'un Orwellvari tavsiyesine uyup "vergileri" "üyelik aidatı" olarak isimlendirse yükselecek alay uğultularını gözümüzde canlandırabiliriz. (Aslında, bizzat Orwell, "Siyaset ve İngiliz Dili" başlıklı 1949 tarihli meşhur denemesinde vergi artırımı yerine berbat bir örtmece seçmiş, *gelir artırımı* demiştir.) Vergiyi başa bela saymak için kimsenin *vergi indirimi* eğretilemesini duymasına gerek yok; bence bu his, vergiler var olduğundan beri mevcut. Peki, çerçeveler gerçekten de olguları daima buduyor mu? Lakoff'un kanıtı şu: Federal vergi kesintisi sayesinde yapılacak herhangi bir tasarruf, yerel vergilerle ve özel hizmetlerle karşılanacağı için, insanlar, daha yüksek vergi sayesinde zenginleşeceklerinin farkına varmaz. Fakat eğer gerçek buysa, eski usulle göz önüne serilmelidir, yani rakam destekli bir sav olarak; hepten kandırılmamış olan insanların algısının huzuruna, federal vergilerin bir kısmının seçim bölgelerinde haksızca harcandığı, şirketlere peşkeş çekildiği, bürokraside israf edildiği vs de getirilmeli. Pek çok Demokrat, ikna edici yeni fikirlerle gelmek yerine 1960'lar tarzı solculuğu yeni ambalajla sunup oy verenleri küçümsüyor diye Lakoff'u ayıplamıştır.[50]

Fakat inançların ve kararların, olguların çerçevelendirilme şeklinden etkilenmesi yadsınamaz, öyle değil mi? Evet, ama bu mutlaka usdışı değildir. Bir durumu çerçevelendirmenin farklı yolları, aynı tümcede betimlenen olgularla eşit derecede tutarlılık sergileyebilir, ama betimlenmeyen *başka* olgular hakkında farklı taahhütlerde bulunurlar. Öyle ki rakip çerçeveler sırf cazibeleriyle yayılmaz ya da kuvvet yoluyla kendilerini dayatmaz, ayrıca incelenip değerlendirmeye alınabilirler. En bariz örneği ele almak gerekirse, *vergi* ve *üyelik aidatı*, aynı şeyi çerçevelendirmenin iki ayrı yolu değildir: üyelik aidatını ödememeyi seçiyorsanız, o kurum size hizmet vermeyi keser, ama vergi ödememeyi seçiyorsanız, silahlı adamlar sizi kodese tıkar. *Özgürlüğe kavuşturmak* ve

[50] M. Bai, "The Framing Wars," *New York Times Magazine*, 17 Temmuz 2005; K. S. Baer, "Word Games," *Washington Monthly*, Ocak/Şubat 2005; J. Green, "It Isn't the Message, Stupid," *Atlantic Monthly*, Mayıs 2005; M. Cooper, "Thinking of Jackasses: The Grand Delusions of the Democratic Party (George Lakoff's *Don't Think of an Elephant* eserinin incelenmesi)," *Atlantic Monthly*, Mart 2005; W. Galston, "Chico Marxism," *Democracy: A Journal of Ideas*, Güz 2006.

istila da fiiliyatta birbirlerinin yerine geçmez. Birisi, halkın büyük kısmının mevcut egemenlerden nefret ettiğini, işgalci orduyu hoş karşıladığını ima eder; öbürüyse tersini ima eder. Aynı olayı bu iki tarzla çerçevelendiren tartışmacılar, gözlemlenmemiş olgular hakkında rakip tahminlerde bulunuyor; tıpkı aynı verileri inceleyip yeni deneyler, gözlemler vasıtasıyla ayırt edilebilecek rakip kuramlar ileri süren bilimciler gibi.

Çerçevelendirmenin mükemmellik standardı olan Tversky-Kahneman grip probleminde bile çerçeveler sahiden eşanlamlı değildir. "200 insanın hayatı kurtarılacak" betimlemesi, tedavinin nedensel etkileri sayesinde hayatta kalacak olan insanlara atıfta bulunuyor. Farklı ve öngörülmemiş sebeplerle *ilave* insanın hayatta kalma olasılığını yadsımaz; belki grip tahmin edildiği kadar ölümcül değildir, belki doktorlar alternatif şifa bulacak, vs. Dolayısıyla *en az* 200 insanın kurtarılacağını imliyor. Öte yandan, "400 insan yaşamını yitirecek" lafı, nedenlerinden bağımsız olarak tüm ölümleri aynı sepette topluyor. 200'den *fazla* insanın yaşamayacağını imliyor.

Başka örneklerde, farklı çerçeveler aynı olguların altını çizer, ama farklı ilkelerle tutarlılık sergilerler. Kürtajı, "doğmamış çocuğu öldürmek" diye çerçevelendirmek, kürtaja yasal meşruiyet kazandırmanın, ahlaken ve mantıken, bebek öldürmeye yasal meşruiyet tanımakla eş olduğunu işaret eder; kamulaştırılmış sağlık hizmetlerinin, "tercihi kısıtlamak" diye çerçevelendirilmesi, devletin, başka kişisel tercihleri kısıtlamasına izin verilmesiyle eş olduğunu ima eder. İma edilen genellemeler tartışmaya açılarak bu çerçevelerle başa çıkılabilir: Kürtaj yasal olabilir, ama bebek öldürme yasal olamaz, çünkü erken aşamalarındaki ceninler elzem hususlarda rahim içi embriyoya benzer (bunların ölümünü suç kapsamına alınmaz), oysa yeni doğanlar, öbür çocuklara benzer (bunların ölümünü suç kapsamına alırız). Kamulaştırılmış sağlık sigortası zorunlu olabilirken, başka kişisel tercihler zorunlu değildir, çünkü zorunlu sağlık sigortası, kamuda neticeleri olan tercihler kategorisine giriyor, tıpkı polis koruması ve çöp toplama gibi; insanları bu hizmetler için para vermeye zaten zorluyoruz. Tüm eğretilemelerdeki gibi, benzerliğin hangi yanlarını ciddiye almamız gerektiğini, hangi yanlarını göz ardı etmemiz gerektiğini sorarak rakip çerçevelerin faziletlerini değerlendirebiliriz.

İnsanlar çerçevelendirmeden kesinlikle etkilenir. Bunu, belagat ve ikna sanatlarına ilişkin yüzlerce yıllık yorumlardan biliyoruz. Üstelik eğretilemeler, özellikle de kavramsal eğretilemeler, belagatin, olağan iletişimin, bizzat düşüncenin elzem aracıdır. Fakat bu, insanların, eğretilemelerin kölesine dönüştüğü ya da eğretileme seçiminin, zevk ya da beyin yıkama meselesi olduğu anlamına gelmez. Eğretilemeler genellemedir: Kapsayıcı bir kategori içinde belirli bir vakayı içerirler. Farklı sözcüklerin aynı nesneyi betimlemesiyle, farklı dilbilgilerinin aynı tümce külliyatını yaratmasıyla, farklı bilimsel kuramların aynı veri kümesini açıklamasıyla aynı sebepten ötürü farklı eğretileme de aynı durumu çerçevelendirebilir. Başka genellemeler gibi, eğretilemeler, tahminleri üzerinden sınanabilir, dünya yapısının aslına sadakatleri dahil faziletleri üzerinden incelenebilirler.

İYİ, KÖTÜ, ÇİRKİN

Eğretilemeli düşünmenin insanlarda gerçekten doğal olarak belirip belirmediğine ilişkin kanıtlara geçmeden önce, eğretilemenin eğretilemesinin, yani bizzat "eğretilemenin" kaynağını, şiirde, edebiyatta, süslü konuşmada kullanılan bilindik edebiyat düzeneği anlamında inceleyerek çemberi tamamlayayım.

Açıktır ki edebi eğretileme, kaynak ile hedef arasındaki benzerliğe işaret eder. Juliet, tıpkı güneş gibi, ruh halime iyi geliyor; sahnede de yaşamda da insanlar rol yapar. Başta, edebi eğretileme sanki sıkıştırılmış bir teşbihtir. Yine açıktır ki eğretilemeyi teşbihe dönüştürmek, eğretilemenin yaşamını ve şevkini yok eder. "Pencere doğu gibi, Juliet güneş gibi?" "Dünya bir sahne gibi, tüm kadınlar, erkekler oyuncu gibi?" Sıkıcı. Edebi eğretilemenin aroması, özelliklerin örtüşmesini çeşnilendiren birtakım ilave muhtevadan türüyor olsa gerek. Bu muhteva, edebi eğretilemeyi aynı zamanda, *savımı yerle bir etti* ya da *ilişkimiz hiçbir yere varmıyor* misali gündelik kavramsal eğretilemeden daha keskin bir tada kavuşturmalı.

Muhtevadan biri, eğretilemenin sözdizimidir. Belli bir özelliği, isim öbeği yüklemi olarak ifade etme (yani öğeye düpedüz isim öbeğiyle atıfta bulunma) sayesinde eğretileme, kategorinin ya da

cinsin anlambilimini göreve çağırır.[51] Bu, Dördüncü Bölümde gördüğümüz etkidir; *Oğlanlar oğlan kalır* sözünün döngüselliğini kırar ve Jonathan Miller'ı, Yahudiden ziyade Yahudi kökenli olduğunu söylemeye iter. Özneyi yüklemleyen isim öbeği, öznenin varlığı açısından elzem olduğu düşünülen bir özelliği nakleder. Özelliğin tanımladığı kategori, sırf özelliğin yakıştırılmasından daha derin, uzun vadeli, geniş kapsamlı diye algılanan bir yöntemle özneyi sınıflandırır. *Avukat köpekbalığıdır* sözü, *Avukat köpekbalığı gibidir* sözüne kıyasla çok daha fazla şey anlatır.

Eğretilemenin, kıyaslama yapmak yerine kimlik belirtme yöntemi, Lakoff'un, aslında kendi eğretilemelerimiz üzerinden düşündüğümüzü söylemesinin nedenlerinden biridir. Edebi eğretilemelerin esasında gündelik eğretilemelerden farklı olmadığını ileri sürmesinin de nedenidir. Lakoff, beşeri bilimler akademisyeni Mark Turner'la birlikte kaleme aldıkları şiirsel eğretilemeler konulu kavrayışlı bir kitapta, şiirsel eğretilemelerin çoğunlukla gündelik kavramsal eğretilemelerden faydalandığını, ama normalde göz ardı edilen, olağan dışı yollarla ayrıntıları ete kemiğe büründüren ya da ilintili eğretilemeleri yan yana getiren unsurlardan da yararlandığını belirtir.[52] Örneğin Robert Frost, "girilmeyen yoldan" bahsederken, YAŞAM YOLCULUKTUR kavramsal eğretilemesini işliyordu. Bunu gündelik yaşamda da görüyoruz, mesela *uzun mesafe katettim* ve *hızlı şeritten çıkması gerekiyordu*.

Kitabı ele alan incelemede Jackendoff (akademisyen David Aaron'la birlikte), bu denkleme itiraz eder, insanların, şiirsel eğretilemeyi hem edebi değerlendirmelerden hem de gündelik eğretilemelerden ayırt ettiğini belirtir.[53] Edebi eğretilemeler özeldir, çünkü bir uyumsuzluk hissi tetiklerler; bu güçlü heyecan ya da korku anında, dinleyicinin kafası, anlamsızmış gibi görünen bir konuda karışır. (Neden bir gezegeni tiyatro sahnesiyle eş tutuyor? Daha az yolculuk eden yola sapmak neden "bütün farkı" yaratıyor?) Bunu göstermenin basit yolu, uyumsuzluğu *kabul edip* eğretilemeli benzerliğe işaret etmektir. Şiirsel eğretilemede sonuç

[51] Glucksberg ve Keysar, 1993.

[52] Lakoff ve Turner, 1989.

[53] Jackendoff ve Aaron, 1991.

kulağa gayet mantıklı geliyor, çünkü eğretilemenin mantığını göz önüne serer:

> Elbette dünya gerçekten tiyatro sahnesi değil, ama öyle olsaydı, bebekliğin ilk perde olduğunu söylerdiniz.
> Elbette insanlar gök cismi değil, fakat öyle olsalardı, Juliet'in güneş olduğunu söylerdiniz.
> Elbette yaşam gerçekte yol değil, ama öyle olsaydı, daha az gidilen yolu seçmenin yeğleneceğini söylerdiniz.

Fakat bu yaklaşım, düz anlamlı beyanlarda işe yaramaz. Jackendoff ve Aaron, *Leviticus* [*Levililer*] kitabından bir alıntıyı inceler: "Çünkü varlığın yaşamı kanındadır." Bizim nazarımızda bu edebi eğretilemedir, YAŞAM BEDEN İÇİ SIVIDIR; ÖLÜM DE SIVI KAYBIDIR kavramsal eğretilemesinden baş vermiş bir sürgündür. Aynı zamanda, *yaşam enerjisi çekilmiş gibi hissediyor*, *kanım coştu*, *canlılığı tükendi* eğretilemelerini de kazandırır bize. Ancak ilkçağda İbraniler zihinsel işlevleri resmen organlara, beden içi maddelere atfediyordu ve bu alıntı, hayvan kanı içmenin yasaklanmasına atıfta bulunuyor. Turnusol kâğıdımızı batıralım:

> Elbette yaşam gerçekte sıvı değil, ama öyle olsaydı, yaşamın, kanı mesken tuttuğunu söylerdiniz.

İlkçağ İbranileri ilk kısmı kabul etmezdi, ama biz kabul ederiz. Dolayısıyla eğretilemenin şartlarını gerçek inanç saymak ile eğretilemeyi bir edebiyat aracı saymak arasında fark var ve "gerçekten-değil" sınamasıyla ayırt edilebilecekleri böylece doğrulanmış oluyor.

Bu sınama aynı zamanda, gündelik kavramsal eğretilemelerin, edebi eğretilemelerden farklı işlediğini de gösteriyor:

> Elbette zaman gerçekte konum değil, ama öyle olsaydı, Noel'e yaklaştığımızı söyleyebilirdiniz.
> Elbette amaç varış noktası değildir, ama öyle olsaydı, bu kitabı bitirme hedefime henüz ulaşmadığını söyleyebilirdiniz.
> Elbette aşk gerçekte yolculuk değildir, ama öyle olsaydı, ilişkimizin gidişatını beğenmiyorum diyebilirdiniz.

Bu tümceler mantıken yersiz. Birinci kısımda belirtilen uyumsuzluk yeterince sahici, ama ikinci kısımla alakasızmış gibi gö-

rünür. Bunun sebebi, ikinci kısımdaki ifadenin, eğretileme olarak yorumlanmayışıdır; düşünceyi söze dökmenin standart bir yoludur sadece.

Taze edebi eğretilemedeki uyumsuzluk, bize o keskin tadı veren başka bir muhtevadır.[54] Dinleyen taraf, temelde yatan benzerliği tespit eder etmez uyumsuzluğa çözüm bulur, gelgelelim başta geç verilen tepki ve izleyen zihinsel etkinlik, ilave bir şey nakletmiyor. Gündelik yaşamın tekdüze akışında o benzerliğin görünür olmadığını ve yazarın, dinleyicinin dikkatine zorla gerçek haberler taşıdığını ima ediyor. Üçüncü Bölümde, Radikal Edimbilimi tartışırken bu etkiye değinmiştik: Düz yorum ile niyet edilen yorum arasındaki gerilim, üçüncü bir mesaj iletebilir. Bu mesaj, kaba adlandırmalarla, mizahla, altmetinlerle kullanıma sokulabilir.

Edebi eğretilemede üçüncü bir tat cinsi, kaynağın duygu renkleriyle bezenmesinden ve hedefe sızmasından geliyor.[55] Lakoff, Benjamin Disraeli'nin şu yorumunu çözümler: "Yağlı direğin tepesine tırmandım." Statüsüne çaba sarf ederek ulaştığını, geçici engelleri göğüslediğini, gelebileceği en üst noktaya geldiğini, çok geçmeden bu statüsünü kaybedeceğini kastediyor. Lakoff'un tefsirinde kuru bir alt metin eksik: siyasi rekabet nahoş, tehlikeli, nihayetinde anlamsız olabilir. Nabokov'un "İpekkuyruk cesedinin gölgesiydim/pencere camının sahte gök mavisinde" eğretilemesi gibi daha da şiirsel eğretilemeler, bu duygu nakilleriyle bezelidir: gölgenin cismani olmayışı, yansımanın yanıltıcı doğası ve göz yanılgısının neden olabileceği ihanet, pencerede muğlak bir izin ölümü hatırlatması, masum, sevimli bir yaratığın ani, üzücü ölümü, vs. Birbirine dolanmış bu kinayeler, edebi eğretilemeler ile bilimsel benzetimler arasındaki kilit bir farkı da imliyor.[56] Çoklu, kısmi, duygu yüklü benzerlikler, şiirin zenginliğine katkıda bulunurken, bilimde olayın kavranmasını zorlaştırır.

Bir şeyi anlamanın en iyi yolu, onun ne olmadığını göstermekse, kötü örnekleri derleyen mizah tarzına bakarak edebi eğretileme hakkında içgörü edinebiliriz. Uzun yıllar boyunca *New Yorker*, köşe yazılarının altını "Bu Eğretilemeyi Durdurun" köşesiyle

---

[54] Jackendoff ve Aaron, 1991; Searle, 1993a.

[55] Jackendoff ve Aaron, 1991.

[56] Gentner ve Jeziorski, 1989; Gentner vd., 2001.

doldurdu. Bu köşe, küçük şehir yayınlarından alınma yapmacık, gülünç kinayeleri basıyordu. Ama kendi gözde örneğim, yaygın dolaşımda olan, Dünyanın En Berbat Benzetimleri adlı listedir. Bu benzetimler, İngilizce konuşulan dünyanın çeşitli köşelerindeki lise öğrencilerine atfedilir, ama aslında *Washington Post*'un düzenlediği bir yarışmanın kazanan katılımcılarıdır. Şu üçüne bakalım:

> John ve Mary tanışmıyorlar. Hiç tanışmamış iki sinekkuşu gibiler.
> Kadının gözleri, ortasında iri kara nokta bulunan iki kahverengi çember gibi.
> Gök gürültüsü uğursuz bir ses çıkardı, tiyatro oyununda fırtına sahnesinde perde arkasında sallanan ince metal plaka sesi gibiydi.

Bu eğretilemelerde, kaynak hakkında bilgi sahibi olmak, hedefe ilişkin bilgiye katkıda bulunmaz, böylece çıkarımı destekleme sınavını veremiyorlar. Şunlara da bakalım:

> Randevusu yeterince hoştu, ama biliyordu ki hayatı bir film olsa, o adamın adı jenerikte "İkinci Uzun Adam" gibi bir şey olarak geçerdi.
> Son yıllarında bile büyükbabanın aklı çelik tuzak gibiydi, ama dışarıda uzun süre kaldığından, paslanıp kapanmıştı.
> Ancak deneyimden türeyebilecek bir bilgelikle konuşuyordu, tıpkı güneş tutulmasına, ortasında delik olan o kutulardan biri olmadan baktığı için körleşen ve ülke sathında dolaşıp liselerde, güneş tutulmasına içinde küçük delik olan o kutular olmaksızın bakmanın tehlikelerini anlatan bir adam gibi.

Burada yazar eğretilemenin kaynağını açıklamak için öyle gayret ediyor ki okurun çözeceği bir uyumsuzluk bırakmıyor. Böylece okurun keyif alabileceği bir belagat mükafatı kalmıyor. Ya şunlara ne demeli?

> 30 yıllık bu evliliğin, kadının sadakatsizliği yüzünden yıkıldığının ortaya çıkması sarsıntı yarattı, tıpkı eskiden ücretsiz olan ATM makinesinin şimdi ek ücret kesmesi gibi.
> Balerin, zarafetle ayak parmaklarının üzerinde yükseldi ve narin bacağını arkaya uzattı, tıpkı yangın musluğu önünde köpeklerin yaptığı gibi.

McBride 12. kattan aşağı düştü, tıpkı sebze çorbasıyla dolu çöp torbası gibi betona yapıştı.

Bu üçünde benzetim yeterince berrak, hatta bilgilendirici, ama kaynağın duygu rengi, hedefin duygu rengiyle öyle ters düşüyor ki birini ötekine vardırma amacını boşa çıkarıyor.

EĞRETİLEMELER VE ZİHİNLER

Eğretilemenin bilimde, edebiyatta, uslamlamada ne yapabileceğini, ne yapmayacağını gördüğümüze göre, bölümün başındaki soruya izninizle geri gelelim. Ortalama kişi, ne kolaylıkla eğretileme uydurup kavrayabilir? Her eğretileme ve benzetim bir yerden türemeli. Belki de bunlar, seçkin ozan ve yazar tümenlerinin kaleminden damlamış ve müteşekkir halkın biriktirdiği ender incilerdir. Fakat dildeki yaygınlıkları düşünüldüğünde, herkesin zihninin işleyiş tarzının doğal ürünleriymiş gibi duruyorlar. O durumda, insanların, faydalı benzetim ya da kavramsal eğretileme üreten, ama yüzeyde farklı olan âlemler arasındaki derin uyumu anladığını görebilmeliyiz.

İnsanların, MUTLULUK YUKARIDA gibi tek uzam boyutunu temel alan basit eğretilemelerdeki bağlantıyı duyumsadığını göstermek kolay. Deneylerde deneklere ekran üzerinde sözcükler gösterildiğinde ve bunları olumlu (çevik, nazik, samimi gibi) ya da olumsuz (acı, kalleş, kaba gibi) olarak değerlendirmeleri istendiğinde, olumlu sözcük ekranın üst ve olumsuz sözcük ekranın alt kısmında gösterildiğinde, tersi düzenlenişe kıyasla daha hızlı tepki veriyorlar.[57] Aynı zamanda insanlar, *Adam'a mesaj ilettin* tümcesini doğrulamaya kıyasla *Adam sana mesaj iletti* tümcesini doğrulamak için, düğme bedenlerine yakınsa ellerini daha hızlı hareket ettiriyor ve tersini doğrulamak için, düğme bedenlerinden uzaksa ellerini daha hızlı hareket ettiriyor. Sanki elin fiziksel hareketi, mesajın eğretilemeli hareketiyle aynı zihinsel alanda programlanmış. Aynısı iyelik için de geçerli, mesela *araziyi Mike'a sattın* tümcesi *Mike araziyi sana sattı* tümcesiyle kıyaslanmış;

[57] Meier ve Robinson, 2004.

hayırseverlik için de geçerli, mesela *Tiana sana zaman ayırdı* tümcesine karşı *Tiana'ya zaman ayırdın* tümcesi.[58]

Psikolog Lera Boroditsky ile çalışma arkadaşlarının yürüttüğü bir dizi zekice araştırma, insanların, ZAMAN GEÇİT ALAYIDIR ve ZAMAN ARAZİDİR eğretilemelerinde uzamsal kinayeyi de sezdiğini göstermiştir.[59] Bu ikisinin birbirine uymadığını, zamana ilişkin kimi tümceleri muğlaklaştırdıklarını hatırlayınız. *Çarşamba günkü toplantı iki gün öteye kaydırıldı* tümcesi, toplantının Pazartesi gününe alındığı anlamına gelebilir, çünkü geçit alayı olarak zaman eğretilemesine başvurursa, "öteye" sözcüğü, zamanın, kişinin kendisine doğru ilerleyişiyle bir tutulur; günlerin geçit alayında öteye kaydırılan bir olay artık bize daha yakındır. Toplantının cuma gününe alındığı anlamına da gelebilir, çünkü arazi olarak zaman eğretilemesine başvurulursa, "öteye" sözcüğü, kişinin zaman içinde ilerleyişiyle bir tutulur; öteye alınmış olaya ulaşmak için daha fazla yürümeli, daha fazla günü geçmeliyiz. İnsanlar, kısa süre önce bu eğretilemelerden sadece biriyle uyumlu bir tümce okumuşsa, bu yorumlardan birine meylederler, mesela *son teslim tarihini iki gün önce geçirdik* (onları "Cuma" yorumuna doğru dürter) ya da *son teslim tarihi iki gün önce geçti* ("Pazartesi" yorumuna doğru dürter) gibi. Bu açıklama insanların, aşk bir hastadır gibi taze kavramsal eğretileme örneklerini çözümlediğini gösteren deneydeki açıklamaya benziyor. Giriş cümlesi ile sınama cümlesi arasındaki tek ortak paydaş, altta yatan kavramsal eğretilemedir, dolayısıyla o eğretileme, insanların zihninde kayıtlı olmalı.[60]

Boroditsky, hareket için eğretileme kullanan sözcükler dışında fiili hareket *deneyiminin*, muğlak *öteye* sözcüğünün yorumlanışını o ya da bu yöne kaydıracak tüyolar verdiğini göstererek bu mantığı bir adım ileri taşımış oldu. Bir ofis sandalyesini ittiklerini hayal etmeleri istendiğinde, insanlar "Cuma" yorumuna meylediyor (burada *öteye* sözcüğü, eğretileme arazisinde kendi ilerleyişleriyle örtüşüyor). Fakat bir ip sayesinde ofis sandalyesini kendilerine doğru çektiklerini hayal etmeleri istendiğinde,

---

58 Borreigne ve Kaschak, basıma hazırlanıyor.

59 Boroditsky, 2000; Boroditsky ve Ramscar, 2002.

60 McGlone ve Harding, 1998.

insanlar "Pazartesi" yorumuna meylediyor (burada *öteye* sözcüğü, zamanın kendilerine doğru ilerleyişiyle örtüşüyor). Gerçek hareket deneyimiyle de benzer yönelişler tetiklenebilir: Az önce yemek kuyruğunda ilerlemişlerse, uçaktan inmişlerse ya da tren yolculukları sona ermişse, "Cuma" demeleri daha olası.

Fakat tek uzam boyutu ile tek deneyim boyutu arasında bağlantı kurma yeteneği, eğretilemeli düşünme hususunda sahip olduğumuz görkemli hırslarla karşılaştırıldığında, eğretilemeli düşüncenin nispeten mütevazı bir örneğidir. Eğretilemelerin, benzetimlere benzerlikleri ölçüsünde güçlü olduğunu hatırlayın. Benzetimler, karmaşık bir kavramın *ilişki* yapısından faydalanır. İnsanların, belirli şekillerde etkileşime giren öğeleri içeren eğretilemeli bağlantıları kolaylıkla anladığını gösterebilir miyiz? Dile çoktan sızmış olan beylik eğretilemeleri seçip almak yerine *yeni* eğretileme bağlantılarını fark ettiklerini görebilir miyiz?

Zihnin eğretileme güçlerinin sergilendiği vitrinlerden biri, çocukların kendiliğinden konuşmalarındaki hatalardır. Psikolog Melissa Bowerman, okul öncesi yaşlarındaki iki kızını incelemiş. İyelik, durumlar, zaman ve nedenler hakkında konuşurken ara sıra alışılmadık usullerle mekân ve hareket sözcüklerini kullandıklarını fark etmiş:[61]

> Bana sadece ekmek ve tereyağı koy.
> Bana pembe olanı koy.
>
> Bu çatlakların daha büyüğünü alıyorum (fıstık kabuğu soyarken).
> Giysi kolunun bir kısmına mavi koydum ki kırmızıyla karalayayım (boyama yaparken).
>
> Akşam yemeğinin arkasında bir şeyler okuyabilir miyim?
> Bugün eşyalarımızı topluyoruz, çünkü yarın eşya toplamak için yeterli alan olmayacak.
> Cuma, cumartesinin ve pazarın üstünü örtüyor, yani cumadan geçmezsem cumartesiye ve pazara ulaşamam.
>
> Oyuncak bebeğim birinden çatırdadı... ama benden değil.
> Kırmızı ışıktan durmaları gerekir.

[61] Bowerman, 1983.

Çocuklarda fiilleri ilk araştırdığımda, bu tebliğleri müthiş heyecan verici bulmuştum, çünkü bebeklerin ve memeden kesilmemiş miniklerin ağzından dökülen eğretilemenin eğretilemesinin kanıtlarıymış gibi görünüyorlardı. Elbette, burada sadece iki çocuk söz konusu. Akademisyenin kızları. Yıllar boyunca günde yirmi dört saat, kulakları ilginç kullanımlara aşinalık kazanmıştır. Çocukların bu sıçramayı ne kadar kolay yaptığını öğrenmek için, öğrencim Larry Rosen'ı, başka üç çocuğun konuşmalarından yazıya dökülmüş yaklaşık elli bin tümcelik bir bilgisayar veri tabanını taramakla görevlendirdim.[62] Av çok bereketsiz geçti:

Kapıyı açık koyacağım.
Sanırım şimdi bütünü kızıllayacağım (resim boyarken).
Yağmur yağmaya kalacak.
Ekmeğini ve tereyağını katlanmış halde koydu.

Ardından Rosen'la birlikte, canlı çocukların hatalarını ortaya çıkarabilir miyiz diye deney yaptık. Çocuklardan, iyelik ve durum değişikliğini gösteren resimleri betimlemelerini istedik, örneğin kıza top veren bir anne, kâğıdı boyayan oğlan gibi. Çocuğa hangi fiili kullanacağını söyleyerek aslında hile yaptık. Mesela, "*koymak* sözcüğünü kullanarak kadının ne yaptığını bana anlatabilir misin?" Onları, *kâğıda mavi koyuyor* misali az rastlanan hatalara sürüklemeyi umuyorduk. Otuz çocuğun her biri on dokuzar resim betimledi, böylece uzam terimini eğretilemeyle kullanmaları için toplamda 570 davet söz konusuydu. Bir kez daha ağımıza neredeyse hiçbir şey takılmadı:

Anne topu oğlandan alıyor, kıza koyuyor.
Kare büyük gidiyor.
Oğlan kıza çiçek koyuyor.
Kare daha büyük gitti.

Zamanın geri kalan %99,3'ünde, eğer çocuklar hedef fiili kullanmışsa, standart anlamda kullandılar, mesela *ona su koydu* gibi. Oyunbozan kuramına bir sayı daha yazalım. Çocuklar, değişen konum ile değişen durum ya da iyelik arasındaki benzerlikleri kesinlikle görebilse de, bu içgörülerini ancak nadiren sergiliyor-

[62] Yayımlanmamış deney, betimlendiği yer: Pinker, 1989, sayfa 333.

lar. Çoğu zaman uzam sözcüklerini tıpkı anne babaları gibi kullanıyorlar.

Yapay zekâ araştırmacısı Roger Schank'la bellek üzerine sohbet ederken, kendisine bir olayın başka olayları anımsattığı vakaları anlatıyordu ki yine gözüm, heyecan verici bir eğretileme zihnine ilişti.[63] Elbette Schank, anımsama psikolojisi üzerine kafa yoran ilk kişi değildi. Çoğunlukla bunu, duyu deneyimiyle harekete geçen, geçmiş olayların hatırlanması sayarız, tıpkı Marcel Proust'un *Swann'ların Tarafı* adlı kitabındaki meşhur pasajı gibi:

> Annem bana "minik madlen" adlı o bodur, tombul keklerden göndermişti. Deniz tarağı kabuğunun oluklu kapakçığı kalıp alınarak yoğrulmuş gibi görünüyorlardı. Az sonra, korkunç günün ardından can sıkıcı yarının gelmesini beklemeye geçtiğim ânda moralim yerlerdeyken, içine bir parça kek batırdığım bir kaşık dolusu çayı hiç düşünmeden dudaklarıma götürdüm. İçine kırıntılar karışmış ılık sıvı damağıma değer değmez, beni bir ürperme aldı, öyle kalakaldım. Başıma gelmekte olan olağanüstü şeye dikkat kesilmiştim. Yoğun bir haz duyularımı sardı. Kendi başına, her şeyden kopuk, kökenini belli etmeyen bir histi bu. Yaşamın tüm kaprisleri birden gözüme görünmez oldu, sanki hayatın felaketleri zararsız, kısalığı yanıltıcıydı; bu yeni hissin üzerimdeki etkisi, içimi değerli özle dolduran aşkın etkisiyle birdi; daha doğrusu, o öz içimde değildi, o öz bizzat bendim. Artık vasat, kadere mahkûm, fani hissetmiyordum kendimi. Peki, bu kudretli neşe bana nereden gelmişti?[64]

Beş paragraf sonra anlatıcıya yanıt malum olur. Çocukluğundaki Pazar sabahlarını hatırlamıştır. Teyzesi Léonie ona, misket limonu çiçeği çayına batırılmış madlenler verirmiş.

Schank'ın geçmiş olayları anışı nispeten farklıydı:

> Biri bana, postanede uzun kuyrukta sıraya girdiğini ve bu esnada önündeki kişinin sadece tek pul satın almak için beklediğini anlatıyordu. Bu bana, benzinciye gelip bir iki dolarlık benzin doldurtan insanları anımsattı.

Bir bilgisayar bilimcisinden ne bekliyordunuz ki? Fakat edebiyat üslubundaki eksikliği, bilimsel önemle telafi ediyor, çünkü bu

---

[63] Schank, 1982.

[64] Proust, 1913/1982, sayfa 48.

olay, insan belleğine ilişkin olağanüstü bir şeyi gösteriyor. Anıları sırf tatların, dokuların, şekillerin ortak damarı değil, soyut fikirlerin ortak iskeleti de birbirine bağlar. Bu örnekte, "minik miktar elde etmek için uzun süre beklemenin verimsizliği" düşüncesi söz konusu. Schank, anımsatıcının, hatırlanan şeyle daha da az duyu örtüşmesi içerdiği olaylar sunuyor:

> X kişisi, bifteği az pişmiş sevdiği halde, karısının asla böyle pişirmediğini anlatıyor. Bu, Y'ye anlatıldığında, 30 yıl önce, İngiltere'de saçını kısa kestirtmeye çalıştığı zamanları anımsamış. Berber asla istediği kadar kısa kesmezmiş.
>
> X'in kızı, kum sikkesi* bulmak için denize dalıyormuş. X, bol bol kum sikkesi bulabileceği bir yer göstermiş, ama X'in kızı olduğu yerde dalmayı sürdürmüş. X nedenini sormuş. Kız, daldığı yerde suyun daha sığ olduğunu söylemiş. Bu yanıt X'in aklına, anahtarını nerede kaybetmiş olursa olsun ışık daha güçlü diye anahtarını sokak lambasının altında arayan sarhoşla ilgili fıkrayı getirmiş.[65]

Bu tür anımsamaların yaygınlığını merak ettiğimden, kendi hatırladığım şeyleri yazdığım bir günlük tuttum kısa süre önce. Ortak duyuların anımsattığı Proust-vari anıları, ortak kavramsal yapının hatırlattığı Schank tarzı anılardan ayırdım. Birkaç gün içinde aklıma Schank tarzı bir düzine örnek geldi. Örneğin:

> Sağlık koşusu yaparken, iPod'umdaki şarkıları dinliyordum. Şarkılar "karıştır" seçeneğiyle gelişigüzel seçiliyordu. Uygun temposu olan bir şarkıya gelene dek "atla" tuşuna basıp duruyordum. Bu bana, atış noktasındaki beysbol oyuncusunun, kaledeki tutucuya, yapacağı atışı işaretle bildirmesini hatırlattı: Tutucu, farklı atışlar için bir dizi parmak şifresi gösterir ve atıcı, kafasındaki atış tarzının şifresini görene dek kafasını sallamaya devam eder.
>
> Bilgisayarımda dijital fotoğraflara rötuş yaparken, aydınlık bir bölgeyi karartmayı denedim, ama esrarengiz bir şekilde komşu bölge azıcık karardı, böylece o bölgeyi ışıklandırdım, dolayısıyla başka bir bölgeyi de ışıklandırmam gerekti vs. Bu

---

* bir derisidikenli türü –çn.

65 Asıl fıkrada "anahtar" yerine "yüzük."

bana, masanın sallanmasını engellemek için ayaklarını bir parça budamayı anımsattı.

> Bir meslektaşım, bir konuşmacının dediklerinden hiçbir şey anlamadığı için onun sofistikeliğinden etkilendiğini söyledi. Başka bir meslektaşım, belki de o adamın çok iyi bir konuşmacı olmadığı yanıtını verdi. Bu bana, kuzeninin İsrail'deki çiftliğini ziyaret eden Teksaslıyla ilgili fıkrayı anımsattı. "Buna çiftlik mi diyorsun," demiş. "Teksas'ta arabama sabah binerim, akşama kadar arazimin öbür ucuna ulaşamam." İsrailli yanıt vermiş: "Evet, bir keresinde öyle bir arabam olmuştu."

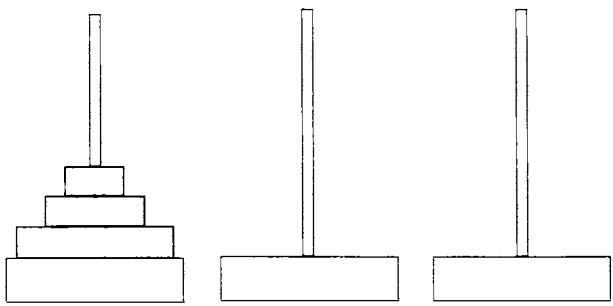
Bu nevi anımsatma hakkında kafa yorarken, anımsatma işini bile anımsadım. Üniversitede bir arkadaşımla birlikte, gırtlağı iltihaplı bir şarkıcının sancılı gösterisini sonuna kadar izlemiştik. Aradan dönüp şarkıların ilkine başladığında, kadının sesi makul oranda berraktı. Arkadaşım kulağıma fısıldadı: "Kuruyup bitmiş keçeli kalemin kapağını kapatınca yine yazmaya başlar, ama uzun süre değil."

Schank tarzı anımsama dünyaya yeni bir eğretileme ya da benzetim getiren zorlu bir zihinsel edim olsa gerek. Üstelik bu, simyacılarınki ya da En Berbat Benzetim yarışmacılarınınki gibi kötü ya da yüzeysel bir benzetim değil, duyusal deneyimin cilası içinden olayların, durumların, hedeflerin, nedenlerin, uzamların ortak kavramsal iskeletini gören derin bir benzetimdir. Bu hatırlamalar Schank'a ve bana davetsiz gelir. Eğer bu, insanların zihinsel oyun kitabında çabasız yapılan bir manevraysa, eğretilemelerin neden dilde bu kadar bol bulunduğuna, uslamlamada bu kadar faydalı olduğuna ilişkin elimizde bir açıklama var demektir. Neden insanların bu kadar zeki olduğunu bile açıklayabiliriz: Schank tarzı anımsama eski fikirleri (primat atalarımızdan miras aldığımız fikirlerden itibaren) yeni âlemlerde farklı rollerde kullanmamızı mümkün kılan evrimsel bir nimettir.

Belki de Schank, ben ve arkadaşlarımız sadece tuhafızdır. Çocuklukta yapılan hatalar misali, insanlar dışarı sokağa çıktığında ve ipuçlarına dayanarak benzetim yapmaya teşvik edildiğinde, anımsayışlardaki benzetim sıçramalarını tekrarlamaları o kadar kolay değildir. Aslında, çoğu bilişsel psikoloğa, insanların benzetimleri nasıl kullandığını soracak olsanız, kararlı oyunbozan

yanlıları haline gelip insanların yüzey benzerliklerinden etkilendiğini, ortak yapıyı fark etmediklerini söylerlerdi; Schank tarzı anımsama ise bunun tam tersini ileri sürer.[66]

Bilişsel bilim ile yapay zekâ kurucularından ikisi, Herbert Simon ve Allen Newell, 1950'lerden itibaren bilgisayarları, önce problemi bir durumlar kümesine (tahtada satranç taşlarının olası dizilişleri gibi) ve durumları birbirine dönüştüren bir işlemler kümesine (taşı hareket ettirmek gibi) damıtarak çözecekleri şekilde programlamaya başladılar.[67] Ardından durumlar ve işlemler, bilgisayarda, dünyanın duyu tuzaklarından arınmış simgeler ve hesap adımları olarak temsil edilebilirdi (satranç tahtasının ya da taşlarının görünüşü gibi). Bilgisayar, hedef durum ile mevcut durum arasındaki farkı tespit edip farkı azalttığı bilinen işlemleri deneyerek problem çözüyordu. Bir problemi çözdüğünde, hamle tabanlı benzer mantıksal yapıya sahip yeni problem için bu çözümü genelleştiriyordu, yeter ki ikinci problem, bilgisayarda benzer biçimde temsil edilmiş olsun; bir nevi benzetim yoluyla uslamlamadır bu. (Simon, aynı problemin farklı versiyonlarına "problem eşbiçimleri" diyordu.) Direklerin üzerine yığılan büyüklü küçüklü çemberlerin meydana getirdiği Hanoi Kulesi ünlü bir örnektir.

Tek seferde bir halkayı hareket ettirebilirsiniz ve asla küçük halka üzerine büyük halka koyamazsınız. Amaç, en soldaki direkte bulunan halkaları, en sağdaki direğe taşımak. Çoğu insan kısa süre içinde çözer. Fakat bir de şu problemi düşünün:

---

66 Catrambone ve Holyoak, 1989; Gentner, Ratterman ve Forbus, 1993; Gick ve Holyoak, 1980; Keane, 1987; Ross, 1984; Ross, 1987.

67 Newell ve Simon, 1972.

Himalaya'nın belirli hanlarında hancının, bir yaşlının ve bir gencin katıldığı çay merasimi yapılır. Hancı, asillik sırasına göre üç hizmette bulunuyor: ateşi harlıyor, çay sunuyor, şiir okuyor. Merasim birçok kez tekrarlanmak zorunda. Her hizmetin ardından, herkes herkese şunu sorabilir: "Şerefli bayım, bu zahmetli işi bu sefer sizin için yapabilir miyim?" Fakat kişi, öbür misafirden, yaptığı işlerin en az asilini isteyebilir. Dahası, eğer kişiye henüz bir hizmette bulunulmuşsa, daha asil bir hizmet alamaz. Göreneklere göre, çay merasiminin son icrasında, tüm hizmetler gence yapılmalıdır. Bu iş nasıl başarılır?

Bu, Hanoi Kulesinin eşbiçimidir ve aynı adım dizisine indirgenebilir (hancının sol direk, yaşlı misafirin orta direk, gencin ise sağ direk olduğunu, görevlerin ise direklerdeki halkalar olduğunu, "şiir okumanın" en altta bulunduğunu düşünün).[68] Fakat çay merasimi problemi, Hanoi Kulesinden çok daha zor görünür. Zihnin, soyut kavramsal iskeleti röntgen ışınlarıyla görmesi umudunun aksine, insanlara bir problemin eşbiçimlerinin zorluk dereceleri epey farklı gelebilir ve ellerinden tutulup yol gösterilmediği müddetçe, çözümü problemden eşbiçime kolaylıkla taşıyamazlar.

Yine ünlü bir örnek, Gestalt psikoloğu Karl Duncker'dan esinlenmiştir (Dördüncü Bölümde gördüğümüz mum ve raptiye problemini de o tasarlamıştı).[69] Doktorsunuz, hastanızın midesinde ameliyat edilemez durumdaki tümörü yok etmeye çalışıyorsunuz. Tümöre dar çaplı bir ışınım gönderebiliyorsunuz, ama sadece yüksek şiddetli ışınım tümörü yok ediyor. Şiddetli ışınım, çevredeki sağlıklı dokuları da öldürür. Düşük şiddetli ışınım, sağlıklı dokuyu esirger, ama tümörü öldüremez. Problemin çözümü var, fakat on kişiden yalnızca biri buluyor: Tümöre farklı yönlerden birkaç ışınım gönderin, böylece tümör, ışınımların toplamına eşit dozda ışınım alırken, çevre doku, tek ışınım dozu alır. Duncker, problemin çözümünün görülmesini mümkün kılan "aydınlanma ânına" insanların nasıl eriştiğiyle ilgileniyordu. Onlarca yıl sonra bilişsel psikologlar Mary Gick ve Keith Holyoak, buna ulaşmanın yollarından biri benzetim olabilir mi diye merak ettiler.

---

[68] Kotovsky, Hayes ve Simon, 1985. Olayı berraklaştırmak için örneği tadil ettim.

[69] Duncker, 1945.

Çığır açan araştırmalarında Gick ve Holyoak, deneklerine tümör problemini gösterdi, ama önce onlara bir nevi ipucu sundular: çözümüyle birlikte problemin bir eşbiçimi.[70] Diktatör, kalesinden küçük bir ülkeyi yönetiyor. Kaleden pek çok yol çıkıyor. Özgürlük kuvvetinin generali, ordusunun kaleyi alacak güçte olduğunu biliyor. Ancak yollara mayın döşendiğini, az sayıda askerin geçişi mümkün olsa da bütün ordunun geçişinde mayınların patlayacağını öğreniyor. Dolayısıyla tam ölçekli istila imkânsız. Generalin aklına şu çözüm geliyor: Ordusunu küçük gruplara böler. Her biri farklı yoldan ilerleyip kalenin önünde birleşebilir, kaleyi kolaylıkla ezip geçebilirler. İyi bir benzetimci, eşbiçimliliği tespit edip istila probleminin çözümünü, tümör problemine nakledebilir. Fakat katılımcıların ancak %35'i ışığı gördü; hiç şüphesiz üç kat artış ama hâlâ azınlıkta. Başka oyunbozan araştırmaları da bu imgelem yoksunluğunu doğrulamıştır. Problemler yüzeyde benzer değilse, bir problemin çözümünün eşbiçime de uygulanabileceğini söyleyen ampul insanların kafasında nadiren yanıyor. Örneğin *beyin tümörünü* birden fazla ışınım ışınıyla tedavi eden doktorun öyküsünü okuyanlar, mide tümörü probleminde başarılı oluyor.[71] Elbette, benzetimin içeriği, temel yapıları ve yüzey nitelikleri bakımından yakınsa, buna benzetim denmesini pek de hak etmez. McDonalds'ta nasıl sipariş verildiği bilginize dayanarak Burger King'de nasıl sipariş vermek gerektiğini çözmek keskin bir benzetim zekâsı gerektirmez.

Peki, neler oluyor? Bir yandan, benzetimli düşünce doğuştan hakkımızmış gibi görünür. Eğretilemeli bağlantılar dilimizi doldurur, bilimimizi ileri iter, edebiyatımızı canlandırır, çocukların konuşmasında ortaya serilir (en azından ara sıra), bize geçmiş şeyleri hatırlatır. Öte yandan, deneyciler atı suya götürdüğünde, su içmesini sağlayamıyor.

Etkenlerden biri düpedüz uzmanlıktır. Çay merasimleri, ışınım tedavileri, istilacı ordular çoğu öğrenci açısından anlaşılması zor şeyler, dolayısıyla ellerinin altında gerekli kavramsal çerçeve yok. Sonraki çalışmalar, bir konu başlığında uzmanlığa sahip olmanın,

---

70 Gick ve Holyoak, 1980.

71 Keane, 1987. Ayrıca bakınız Catrambone ve Holyoak, 1989; Gentner, Ratterman ve Forbus, 1993; Ross, 1984; Ross, 1987.

derin benzetimler kurmayı kolaylaştırdığını gösterdi. Örneğin tek fizik dersi almış öğrencilere bir demet problem gösterilip hangilerinin benzer olduğu sorulduğunda, aynı türde nesnelerin resimlerini içerenlerini aynı kümeye soktular; bir grupta eğik düzlemler, başka bir grupta makaralar, vs. Fakat bu problemleri, ileri fizik yüksek lisans öğrencileri tasnif ettiğinde, problemler ister düzlemlerde yukarı itilen kutular içersin isterse de sicimlere asılı ağırlıklar içersin, enerjinin korunumu gibi aynı *ilkelerin* hükmettiği problemleri aynı kümeye aldılar.[72] Gerçek hayatta kavramsal eğretilemeler konusunda hünerli oluşumuzun nedeni belki de hepimizin yolculuk, aşk, tartışma, savaş konularında uzman olmamızdır.

Fakat bundan fazlası var. Psikolog Kevin Dunbar ve çalışma arkadaşları, insanların laboratuvarda yine dezavantajlı olduğu bir hususa parmak bastı: Benzetimi deneyci seçer.[73] Ardından benzetimi öykünün içine yedirir ve bulabilecekler mi diye denekleri sınar. Bu define avı, kişinin *kendi* benzetimini durup dururken bulmasından çok daha zordur. Çocukluk hatalarında, benzetimli anımsamada ve dil tarihinde yeni eğretilemeler uydurulurken, kişi kendi benzetimini kuruyor.

Dunbar, o zamanlar Kanada'da şiddetle cereyan eden bir tartışmayı seçti ve öğrencileri, acaba federal bütçe, toplumsal yardım programlarından kesinti yapılması pahasına dengelenmeli mi tartışmasının iki tarafını destekleyecek benzetimler bulmaya davet etti.[74] Ortalama denek, birkaç dakika içinde on bir benzetim düşünüyordu. Deneklerin yüzde sekseninin parayla ya da politikayla hiç işi olmamıştı, ama çiftçilik ("Elmaların için böcek ilacı satın almanın çok pahalı olduğuna karar verirsen, elmalarının hepsi ölür"), ev yaşamı ("Bütçe açığı, kurutucundaki hav gibi; çekip çıkarmazsan, birikir, makineyi tıkar, verimsiz hale getirir") gibi uzak kaynaklara el atmışlardı. Dunbar, ayrıca Quebec'in Kanada'dan siyaseten ayrılması konulu 1995 referandumu hakkında kaleme alınmış yaklaşık dört yüz gazete makalesini tarayıp benzetim aradı.[75] Bu aramada iki yüzden fazla benzetim buldu.

[72] Chi, Feltovich ve Glaser, 1981.
[73] Dunbar, 2001.
[74] Blanchette ve Dunbar, 2000.
[75] Blanchette ve Dunbar, 2001.

Bir kez daha benzetimlerin çoğunluğu, yüzeysel benzerliklerden ziyade derin benzerlikleri temel alıyordu. Aile ("Tıpkı anne babanın boşanması ve vasiyetin hoşlanmadığın ebeveyne geçmesi gibi"), tıp ("ayrılık büyük bir ameliyata benziyor; hastanın bilgilendirilmiş, cerrahın yansız olması önemli"), elbette ulusal eğlenceleri ("Quebec'in egemenlik yolu, hokey oyunu gibi; referandum, üçüncü devrenin sonudur") gibi çeşit çeşit kaynaktan yararlanmışlardı.

Mesih gelmiş değil. Eğretilemeler dilin her yerinde mevcut olsa da, pek çoğu, günümüzdeki insanların zihninde fiilen ölü; üstelik canlı eğretilemeler, simge ile simgelenen arasındaki benzerlikleri, farkları yansıtan daha soyut kavramlardan inşa edilmedikçe, uslamlama aracı olarak öğrenilemez, anlaşılamaz ya da kullanılamaz. Bu sebeple, kavramsal eğretilemeler, hakikati ve nesnelliği işe yaramaz kılmıyor ya da felsefe, hukuk, politika söylemini, rakip çerçeveler arasında bir güzellik yarışmasına indirgemiyor.

Yine de bence eğretileme, dili ve düşünceyi açıklamada gerçekten kilit unsurdur. İnsan zihni, duyulardan yansıyan görüntünün dış kaplamasından içeri nüfuz edip alttaki soyut çatıyı anlama yeteneğiyle donanmış halde boy gösterir; bu işi her istendiğinde yapamaz ya da işin altından tamamen hatasız kalkamaz, ama insanlık durumunu şekillendirmeye yetecek sıklıkta ve kavrayışla yapabilir. Benzetim güçlerimiz sayesinde kadim nöral yapılarını yeni keşfedilmiş konulara yöneltebilir, doğada saklı yasaları, sistemleri keşfedebiliriz, en azından dilin anlatım gücünü çoğaltabiliriz.

Tasarımı gereği dil, net tanımlı ve sınırlı işlevselliğe sahip bir araçmış gibi görünüyor. Keyfi işaretlerin sonlu stoğuyla ve bu işaretleri cümleler halinde düzenleyen dilbilgisi kurallarıyla birlikte, dil bize, kimin kime nerede ne yaptığıyla ilgili fikirlerin sınırsız sayıda kombinasyonunu paylaşma imkânı kazandırır.[76] Yine de dil, dünyayı sayısallaştırması yüzünden, "sızdıran" bir aracı ortamdır. Deneyimin pürüzsüz çok boyutlu dokusu hakkındaki bilgiyi çöpe atar. Dilin yoksulluğu kötü şöhretlidir, örneğin koku ve ses gibi duyumların inceliğini, zenginliğini nakletme bakımın-

[76] Pinker, 1999.

dan yoksuldur. Ayrıca kolay anlaşılır ayrık parçalardan meydana gelmeyen başka algı mecralarını nakletmede bir bu kadar yetersiz görünüyor. Bütüncül içgörü ânları (matematiksel ya da müziksel yaratıcılıktaki gibi), insanı tüketen duygu dalgaları ve hüzünlü düşüncelere dalmak, tümce dediğimiz ipe dizili boncukların yansıtabileceği türde deneyimler değildir düpedüz.

Ancak eğretileme bize, dile getirilemeyeni dile getirme yöntemi sağlıyor. Belki de dilin temin ettiği en büyük haz, yetenekli yazarın eğretilemelerine teslim olup başka insanların bilincini meşken tutmaktır. Matematik dâhisi olmanın neye benzediğini anlamanın kıyısına getirir bizi:

> Bazen daireler çizerek etrafta dolanıyorum, aynı yerlerden geçiyor, zaman zaman saatlerce, günlerce, hatta haftalarca kayboluyorum... Ancak yeterince uzun süre kendimi bu hale kaptırırsam, her şeyin berraklaşacağını, sadeleşeceğini biliyorum. Buna eminim. Geldiğinde, çarçabuk oluyor her şey. Bum bum bum! Ardı ardına. Nefesimi kesiyor. Sonra, işte, hiçbir faninin ayak basmadığı, uzayın ücra bir köşesinde tek başıma güzel bir şeyin yanı sıra yürüyormuşum gibi hissediyorum... Bir keresinde, İsviçre'deyken arkadaşlarım beni, dağa tırmanan teleferiğe bindirdi... Yukarıda bir restoran vardı ve manzaranın harika olacağını umuyorduk. Yukarı ulaştığımızda büyük hayal kırıklığına uğradık, çünkü bulutlar her yeri kapatmıştı. Fakat aniden bulutlar arasında bir yırtık belirdi ve işte tam önümüzde, Jungfrau Dağı ve iki zirve daha dikiliyordu... Buna benziyor.[77]

Müzik parçası bestelemenin neye benzediğini de anlayabiliriz:

> Bir lütuf olarak geldi. İri gri kuş, adam yaklaşırken gürültü bir uyarı ötüşüyle havalandı. İrtifa kazanıp vadide uzaklaşırken, üç notalı bir üflemeli çalgı sesi çıkarıyordu. Adam bu sesin, küçük flüt için bestelediği dizinin tersten okunan hali olduğunu fark etti. Ne kadar şık, ne kadar yalın. Diziyi ters çevirmek, adi ölçüde ilerleyen sade ve güzel bir şarkı fikrini yaratmıştı. Şarkıyı neredeyse duyabiliyordu. Ama tam değil. Gözünün önüne, kayıp alçalan bir dizi basamak geldi; çatı arasının iner kalkar kapısından tutun da hafif bir uçağın kapısına kadar. Bir nota duraklar, sonraki notayı düşündürür. İşitiyordu, eline geçirmişti ve sonra

[77] Rebecca Godstein'ın *The Mind-Body Problem* kitabından. Goldstein, 1983, sayfa 103-104.

elinden kaçmıştı. Davetkâr bir art görüntü parladı, hüzünlü küçük bir notanın çağrısı yavaş yavaş söndü... Bu notalar tamamen bağımsızdı; melodiyi kusursuz yayı üzerinde ileri geri sallayan cilalı küçük menteşeler. Köşeli kaya çıkıntısının tepesine ulaştığında melodiyi neredeyse tekrar işitebiliyordu. Cebinden defter, kurşun kalem çıkarmak için durdu.[78]

Sözcüklerle ifade edilemez bir arzuyu anlatır bize:

Elmacık kemiğinin kedivari hatları, tüylü uzvun narinliği ve çaresizliğin, utancın, yumuşak başlılıktan kaynaklanan gözyaşlarının beni anlatmaktan men ettiği başka göstergeler gibi dile getirilemez işaretler sayesinde, sağlıklı çocuklar arasında ölümcül küçük iblisi derhal fark etmeniz için bir sanatçı ve deli, sonsuz hüzünlü bir mahlûk olmalısınız, belinizde bir damla sıcak zehir bulunmalı, ince omurganızda çok şehvetli bir alev sürekli parlıyor olmalı (nasıl da sinmeniz, saklanmanız gerekir).[79]

Hatta dilin kendisinin sınırları üzerine kafa yormamızı sağlar:

Adamın ihtiyaçlarının ya da düşüncelerinin ya da kederlerinin tam ölçüsünü hiçbirimiz veremeyeceğimiz için, dil, çatlak bir kazandır. Ayılar dans etsin diye bu kazana pat pat vurarak müzik yapıyoruz ve bu esnada, merhamet dilenmek için yıldızlara gitmeyi arzuluyoruz.[80]

[78] Ian McEwan'ın *Amsterdam* kitabından. McEwan, 1998, sayfa 90-91.
[79] Vladimir Nabokov'un *Lolita* kitabından. Nabokov, 1955, sayfa 11.
[80] Gustave Flaubert'in *Madame Bovary* romanından. Flaubert, 1857/1998; farklı çevirilerin bir alaşımı.

6
ADIN NE DEĞERİ VAR?*

Bütün hayatım boyunca, bana verilen ismin yaygınlığını anımsatan şeylerle kuşatıldım. Kökeni yeterince talihli: Yunanca "taç" anlamına gelen *stephanos*. Yine de genelde, İyi Kral Wenceslas'ın gözetiminde adına tertiplenen ziyafetle hatırlanan ilk Hıristiyan şehidinin taşlanmasından sonraki iki bin yılın çoğunda bu isim bilinmezlik örtüsü altında kaldı. Az miktarda Stephens'ın dünya sahnesinde tekrar boy göstermesi on dokuzuncu yüzyıla dek bekledi; Austin, Douglas, Foster, Leacock, Crane. Yirminci yüzyılın ilk yarısı sadece Benet'yi, Spender'i, Dedalus'u ekledi. Bunların sonuncusu gerçek bir ad bile değil.

Fakat Amerikan bebeklerine verilen en gözde yetmiş beşinci isim (Clarence'in, Leroy'un, Floyd'un arkasında geliyordu) olduğu 1930'lar ile doğduğum 1950'ler arasında *Stephen* (*Steven* ve *Steve*) adı hızla yedinci sıraya yükseldi.[1] İçinde bulunduğum nüfus çevrelerinde daha da revaçta olduğu anlaşılıyor. Yol arkadaşlarım engelleri yara yara ilerlerken, etrafımın hep Steve'lerle sarılı olduğunu gördüm. Okulda önadımla ve soyadımla birlikte seslenirlerdi bana, çünkü her sınıfta bizden iki ya da üç kişi vardı ve eğitim mecrasında yol aldıkça, Steve derişimi arttıkça arttı. Yüksek lisansta oda arkadaşımın adı Steve'di, danışmanın adı ve yine bir öğrencisinin adı da (üç Steve'li bir makale yazmıştık). Kendi laboratuvarımı kurduğumda, işleri yürütmek için yanıma art arda iki Steve aldım.

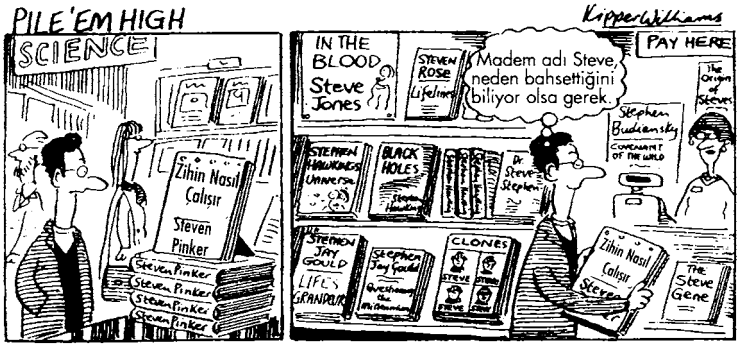
Gelgelelim, piyasaya dönük bilim kitapları yazmaya başladığımda etrafım sarıldı. Gould ile Hawking'in omuzları üstünde durmayı isterken, önce Gould'la sonra Rose'la kendimi tartışırken

---

* Shakespeare'in *Romeo ve Juliet* oyunundan: Adın ne değeri var? Şu gülün adı değişse bile/ Kokmaz mı aynı güzellikte [*Romeo ve Juliet*, İş Bankası Yayınları, sayfa 39] –çn.

[1] Sosyal Sigorta İdaresi, 2006; Wattenberg, 2005.

buldum (bu tartışmanın yazılı dökümüne "İki Steve'ler" deniyor)[2] ve bir aşamada kitapçı raflarını tüm bu Steveler artı Budiansky'yle ve Jones'la paylaştım. Bana zararı olduğundan değil hani:

Pile 'Em High karikatürü, Kipper Williams, aslı *The Sunday Times*'ta yayımlanmış, çizerin izniyle yeniden basılmıştır.

O zamandan beri aramıza Johnson, Levy, Mithen, Weinberg, Wolfram ve çoksatar *Freakonomics* kitabının iki yazarı (Levitt ve Dubner) katılmıştır. Steve ismi yüksek teknolojide de egemen, hem Microsoft'un (Ballmer) hem Apple'ın (Jobs) icra kurulu başkanları, Apple'ın iki kurucusu (Jobs ve Wozniak), AOL'nin kurucusu (Case).

Yüzyılın başında bilim âleminde Steve adının bolluğu, günümüzün yeni yaradılışçılığına karşı verilen savaşta kullanılan en korkunç silaha can verdi: Steve Projesi.[3] Ulusal Fen Eğitimi Merkezinin aklının ürünüdür. Bu girişim, yaratılışçıların, düzinelerce "Darwincilik muhalifi bilimciden" meydana gelen listeler yayımlama geleneğinin bir parodisidir: UFEM şöyle karşılık verir: "Öyle mi? Evrimi doğrulayan *yüzlerce* bilimci içeren listemiz var – hem de sadece isimleri Steve olanlar!" (ayrıca Stephanie, Steff, Stefan ve Esteban). Yarı alay, yarı Stephen Jay Gould'u anma amaçlı bu proje, Steve-ölçer olma özelliğini sürdürüyor (ibre 800'ü geçti) ve yan ürün olarak bir tişört, bir şarkı, bir maskot (panda kukla profesör Steve Steve) ve saygın bilimsel dergi *Annals of Improbable*

[2] Pinker ve Rose, 1998.

[3] www.ncseweb.org/resources/articles/3541_project_steve_2_16_2003.asp.

Research'te "The Morphology of Steve" (Steve'in Biçimbilimi) adlı bir makale çıkarmıştır (imzacıların ısmarladığı tişört boylarının dağılımı).[4]

Aşırı-Stevecilik, yirminci yüzyılın ikinci yarısına ait bir olgudur. Lale soğanları, internetten alışveriş ve kalabalıkların başka çılgınlık örnekleri gibi, *Steve* isminin de talihi yükseldiği hızla düştü. Günümüzde, 1910'lardan beri görülmeyen seviyelere alçaldı ve *Elmer* ya da *Clem* isimleri kadar ihtiyar adı sayılabilir.[5]

Bir ismin gördüğü rağbet neye göre artıyor ya da azalıyor? Çocuklarına taze yeni isim veren çoğu anne baba gibi, benimkiler de bir modanın parçası olduklarını bilmiyordu; ismin tınısını beğenmişler. Dedelerim, ninelerim onları vazgeçirmeye çalışmış; bu isim akıllarına kaba saba işçileri getiriyormuş. Bu ismin, için için yanan bir erillik iması taşıdığını düşünmek hoşuma gider, mesela *To Have and Have Not* filminde Lauren Bacall'ın Humphrey Bogart'a dediği gibi:

> Bana rol yapmana gerek yok Steve, biliyorsun. [Karakterin gerçek adı Steve değildir.] Bir şey demene, bir şey yapmana gerek yok... hiçbir şey. Belki sadece ıslık çalabilirsin. Nasıl ıslık çalınacağını biliyorsun, değil mi Steve? Dudaklarını büz ve üfle.

Bir kuşak sonra ismin yaptığı çağrışımın değişeceğini, ABD'de eşcinsel karşıtı hareketin sloganı haline geleceğini bilemezlerdi: "Tanrı Âdem ile Havva'yı yarattı, Âdem ile Steve'i değil."

Bu bölüm, isimlendirmeyi işliyor. Bebeklere isim vermek, genel olarak şeylere isim vermek. Bebeğe ad koymak, çoğu insanın, bir şeye isim vermek için yakaladığı yegâne fırsattır. Fakat *Oxford İngilizce Sözlüğü*'ndeki yarım milyon sözcüğün her biri tarihin bir noktasında biri tarafından düşünülmek, topluluk tarafından kabul görmek, çağlar boyunca aktarılmak zorundaydı. Bu süreç, dünyayı, zihni ve toplumları şaşırtıcı biçimlerde birbirine dolar. İleride göreceğimiz üzere, mütevazı isimlendirme ediminin bir veçhesi, mantığa, anlama ve bilgi ile gerçeklik arasındaki ilişkiyle ilgili anlayışımızı altüst etmiştir. Başka bir veçhesi ise, kültüre ve topluma ilişkin anlayışımızı altüst etti.

---

4 Scott, Matzke, Branch ve "Steve adlı" 284 bilimci, 2004.

5 Sosyal Sigorta İdaresi, 2006; Wattenberg, 2005.

DÜNYADA MI YOKSA KAFADA MI?

İsimlerin mantığına ilişkin anlayışımızdaki devrim, temel bir soruyla başladı: Sözcüklerin anlamı nereyi mesken tutuyor? İki olası yaşam alanı var. Bunlardan birisi dünyadır. Sözcüğün atıfta bulunduğu şeylere burada rastlıyoruz. Ötekisi kafadır. Sözcüğün nasıl kullanılacağıyla ilgili anlayışımızı burada görüyoruz.

Zihne açılan pencere olarak dile ilgi gösteren herkesin gözünde, dış dünya, umut vaat etmeyen bir yaşam alanı olabilir. Örneğin *kedi* sözcüğü, şimdiye dek yaşamış, bundan sonra yaşayacak tüm kediler kümesine atıfta bulunur. Fakat hiçbir ölümlü, geçmişte, şimdide, gelecekte tüm kedileri tanıyamaz. Ayrıca pek çok sözcüğün atıfta bulunduğu şey dünyada mevcut değil, mesela *tek boynuzlu at*, *Eliza Doolittle*, *Paskalya Tavşanı* gibi. Fakat bu sözcükler, onları bilen kişinin gözünde hiç şüphesiz anlamlıdır. Son olarak, insanlar, dünyadaki aynı şeye atıfta bulunurken çok farklı anlamları olan sözcükler kullanabilir. Bir ders kitabı örneğine bakalım. *Akşam Yıldızı* ve *Sabah Yıldızı* isimlerinin, Venüs gezegenine verilmiş iki isim olduğu anlaşılmıştır. Fakat astronomiden bihaber olan ve aynı gök cismine atıfta bulunduğunu bilme imkânı bulunmayan kişilerin gözünde kesinlikle anlamları farklıydı. Dünyada aynı şeye atıfta bulunup belli bir kişinin gözünde farklı anlamlara gelen iki sözcüğün iyi bilinen başka bir örneği daha var. Bu sözcükler, *İokaste* ve *Anne*'dir, o kişiyse *Oidipus*'tur.[6] Sık sık gördüğümüz üzere, anlama ilişkin ince ayrıntılar fark yaratabilir.

Bir sözcüğün anlamının, atıfta bulunduğu şeylerin kümesi olduğu düşüncesinin alternatifi, sözcük anlamının, bir nevi betimleme olmasıdır, tıpkı sözlüklerdeki tanımlar ya da mantıksal ya da kavramsal simgelerdeki formüller gibi. Matematik bize, sonlu bir betimlemenin, sonsuz bir öğe kümesini nasıl temsil edeceğine ilişkin bariz bir model sunuyor. Örneğin "hiç kalan olmadan ikiye bölünen doğal sayı kümesi," sekiz sözcük uzunluğundadır, ama çift sayılar kümesini niteler ki bu sonsuz sayı demek. Matematik aynı zamanda bize, farklı ifadelerin aynı şeyleri niteleyebileceğini de gösteriyor: çift sayıların başka bir ifadesiyse şöyle: "sıfır dahil doğal sayılar kümesi ve tüm bu rakamlar, sıfıra ikinin ve herhangi bir katının eklenmesiyle elde edilir." Dile dönersek, *kedinin* anla-

[6] Örnek Fodor'dan, 1994; ayrıca bakınız Pinker, 1995.

mı şu olabilir: "küçük evcil hayvan, yumuşak kürkü, keskin pençeleri, sivri kulakları, genelde uzun, tüylü kuyruğu var, evcil hayvan olarak ya da fare yakalasın diye yaygınlıkla beslenir."

"Anlam"ın iki anlamına bazen gönderim (dünyada bir şey ya da şeyler kümesi) ve meal (özet formül) olarak atıfta bulunulur.[7] Meal, *zorunlu olarak* kişinin kafasında değildir; sözcüğün ardındaki kavramın ideal tanımıdır. Dili konuşan bireyler, bu tanımı değişen oranlarda bilir. Fakat insanların kafalarında, sözcüğün mealine uyan *herhangi bir* kavram var olduğu ölçüde, sözcüğün ne anlama geldiğini bildikleri söylenebilir. *Kedi* sözcüğünün tanımının, tüm kediler kümesi karşısındaki üstünlüğü, tanımın, kişinin kafasının içine sığmasıdır. Sözcüğü bilen kişinin, o sözcüğün göndermede bulunduğu şeyleri bir şekilde tespit edebilmesi elbette zorunlu. Fakat en azından ilkede, sözcüğün meali, dünyadaki göndergeleri seçilirken kullanıma sokulabilir. *Kedi* örneğinde, yumuşak kürkü, keskin pençeleri, sivri kulakları vs olan küçük evcil hayvanlara bakmakla yetiniriz. Dolayısıyla sözcüğün meali, kişiyi, sözcüğün olası göndergeleriyle temas içinde tutar, hem de bu göndergelerin sayısı sonsuz olsa bile ya da insan deneyiminden uzak olsalar bile.

"Anlamlar dünyada mı yoksa kafada mı?" sorusunun tek yanıtı olamaz, çünkü meal ile gönderim arasındaki işbölümü, farklı sözcük türleri için çok farklıdır. *Bu* ya da *şu* gibi bir sözcük söz konusu olduğunda, meal, gönderge seçmede tek başına yararsızdır; kişinin, sözcüğü dile getirdiği zamanda ve yerde, çevrede nelerin var olduğuna göre değişir. Mantıkçılar, bu nevi sözcüklere göstergesel [*indexical*] diyor. Bu terim, Latince "işaret parmağı" sözcüğünden türemiştir, çünkü göstergeselin anlamı, fiiliyatta neye işaret ettiğinize göre değişir. Dilbilimciler ise bunlara gösterimsel [*deictic*] terimler, der. Yunanca kökeni aynı şeye, yani işaret etmeye atıfta bulunuyor. Başka örnekler arasında, *orada, burada, sen, ben, şimdi, o zaman* var.

Öteki uçta, kurallar sistemi içinde anlamlarını koşula bağladığımızda, ne diyorsak o anlama gelen şeye atıfta bulunan sözcükler bulunuyor. En azından kuramda, *golün, parlamento üyesinin, doların, Amerikan vatandaşının* ya da Monopoly oyununda BAŞ-

[7] Chierchia ve McConnell-Ginet, 2000.

LANGIÇ karesinin ne anlama geldiğini öğrenmek için dünyada gözlerinizi fal taşı gibi açarak dolaşmanız gerekmez, çünkü bunların anlamlarını bir oyunun ya da sistemin kuralları, düzenlemeleri belirler. Bunlara bazen ad cinsi denir. Bunları nasıl adlandırmaya karar veriyorsak ancak o şekilde seçilen türde şeyler.

Böylece elimizde çok da berrak olmayan üç kategori kalıyor: doğal türler, mesela *kedi*, *su*, *altın*; insan eserleri, mesela *kalem*, *yulaf ezmesi*, *parçacık hızlandırıcı* ve özel adlar, mesela *Aristoteles*, *Paul McCartney*, *Chicago*. İş bu tür varlıklara gelince, dünyanın ve zihnin rolü nedir?

İsimlerle başlayalım. İlk bakışta, bir ismi bilmek, sırf gönderimini değil mealini de bilmeyi gerektiriyormuş gibi görünüyor. İsmin göndergesini görmüş, ellemiş olmak zorunlu değil, çünkü biz doğmadan önce dünyayı arşınlamış Aristoteles gibi insanların isimlerinin anlamını hepimiz biliriz. Üstelik, farklı anlamlara sahip ama dünyada aynı göndergeyi seçen isimlere hepimiz hâkimiz: yalnızca *Akşam Yıldızı* ve *Sabah Yıldızı* değil, ayrıca *Samuel Clemens* ve *Mark Twain*, *Clark Kent* ve *Süpermen*, *Puff Daddy* ve *P. Diddy*. Kafada istiflenen bir ismin anlamı neye benzerdi? Muhtemelen, "kesin tanım" gibidir: tek bireyi niteleyen bir tanımlama. Örneğin *George Washington* adının anlamı, "ABD'nin ilk başkanı" olurdu. Ara sıra insanlar ya da kurumlar aslında kesin tanımı kendi lakapları olarak kullanır, örneğin eskiden Prince adıyla tanınan sanatçı gibi. Fakat Voltaire'in, Kutsal Roma İmparatorluğu ne kutsaldı ne Romalıydı ne de imparatorluktu yorumu, Groucho'nun Askeri İstihbarat (düz anlamıyla askeri zekâ) isminin kendi içinde çelişkili olduğu şakası, Amerika'da sağcı bir grupla dalga geçen NE AHLAKİ NE ÇOĞUNLUK araba yapıştırması bize, isim ile kesin tanım arasındaki mantıksal farkı hatırlatır. Günümüzde benimsediğimiz kurama göre, ismin anlamı, kesin bir betimlemenin *özetidir*, gerçi bu nüktelerin gösterdiği gibi, mutlaka ismin içerdiği bir betimleme özeti değildir.

Artık sahne, pek çok açıklamaya göre yirminci yüzyıl felsefesinin en şaşırtıcı ifşalarından biri olan bir fikre hazır. Felsefeciler Saul Kripke ile Hilary Putnam tarafından ayrı ayrı düşünülmüştür (daha eski versiyonunu düşünen Ruth Barcan Marcus'tu) ve

birtakım tuhaf düşünce deneylerine dayanır.[8] Bu fikri, aynı çağa mensup daha makul bir fikirle tanıtacağım. Bu seferkini felsefeciler değil, Detroitli bir diskjokey uydurmuştur.

İsim, kesin tanımın kısa yoludur diyen mevcut varsayımla başlayalım. Örneğin *Paul McCartney*'nin tanımı, sözlüklerde bulabileceğiniz tanımlara benzeyebilir:

> **McCartney, Paul** (1942-), isim, Britanyalı müzisyen, popüler müzik grubu Beatles'ın (1960-1971) üyesiyken John Lennon'la birlikte pek çok kayda değer şarkı yazmıştır, mesela "A Day in the Life," "Let It Be." [Eşanlamlısı: McCartney, Sör James Paul McCartney]

Şimdi de düşünce deneyine gelelim. Aslında bu deney, McCartney öldü söylentisidir. 1969 güzünde bu söylenti ciddiye alındı. Dediklerine göre 1966 kasımında bir çarşamba günü sabah saat beşte McCartney, Beatles'la yaptığı kayıttan hışımla çıkmış, yolda Rita adlı bir otostopçuyu aracına almış, trafik ışıklarının değiştiğini fark etmeyince korkunç bir trafik kazasında can vermiş. Beatles ününün zirvesindeydi. Paul'ün ölümü, şöhretlerinin ve iyi talihlerinin sona ermesi anlamına gelirdi. Dolayısıyla yerine bir sahtekârı geçirmişler (Paul benzerleri yarışmasının kazananı Billy Shears), gerçeği halktan ve basından saklayan başarılı bir plan yapmışlar. Bu, o sıralar turneleri kesmelerini (canlı gösteride sahte şarkıcının tespit edilmesi çok kolay olurdu) ve bıyık bırakmalarının sebebini açıklıyor (sahtekârın dudağındaki yarayı saklamak maksadıyla). Dünyayı kandırmak için tasarlanmış incelikli tezgahlardan beklediğiniz üzere, şarkılarına ve albüm kapaklarına bu komploya ilişkin pek çok ipucu serpiştirmişler.

Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band albümünün kapağında grup, Paul'ün sol elli bas gitarının çiçek aranjmanlarıyla süslenmiş bir mezarlıkta gösterilir. Arka kapakta, fotoğraf makinesine arkasını dönmüş tek Beatles üyesi Paul'dür. Şarkılardan biri, araba içinde aklını yitiren bir adamdan bahseder, başka bir şarkı da onun hayatını kurtarmak için hiçbir şey yapılamazdı, der. İpuçlarının başka şarkılarda, albümlerde devamı var. "Strawberry Fields Forever" şarkısının sonunda John'un "Paul'ü gömdüm" dediği işi-

[8] Kripke, 1972/1980; Marcus, 1961; Putnam, 1975.

tilir ve "Revolution No. 9" tersten çalındığında, "beni heyecanlandır ölü adam" diye şarkı söylediğini duyabilirsiniz. *Abbey Road* albümünün kapağı bir cenaze alayını gösteriyor. John vaizdir, Ringo tabutu taşır, George mezar kazıcısıdır, Paul'ün benzeri çıplak ayaklıdır (insanları İtalya'da bu halde gömerler). Açılış şarkısında John, grubun yeniden doğuşunun şarkısını söyler: "Bir artı bir artı bir/ Eder üç/ Şimdi hep birlikte bana gelin."

Diyelim ki bu söylenti doğru. Mantıkçıların dediği gibi, bunun doğru olduğu olası bir dünya var. Şimdi *Paul McCartney* tanımımızı tekrar düşünelim. Senaryomuzda, aklımızdan geçirdiğimiz adam aslında 1960'dan 1971'e kadar grubun üyesi değildi, "A Day in the Life" ya da "Let It Be" şarkılarını yazmadı, 1997'de şövalye ilan edilmedi. O halde, eğer *Paul McCartney*'nin anlamı o tanımsa, 1942'de Liverpool'da doğup 1966'da Londra'da ölen adam Paul McCartney değildir. Bu, insanların sezgilerine ters düşüyor. Çoğunluk, feci kaderine rağmen söz konusu adamın yine de McCartney olduğunu söylerdi.

İzninizle, düşünce deneyinin kapsamını genişletip meseleyi biraz zorlayayım. "Beşinci Beatle" Stuart Sutcliffe, grubu 1961'de terk etti ve 1962'de esrarengiz şartlarda hayata göz yumdu. *Yahut öyle deniyor*. McCartney gibi Sutcliffe de yakışıklıydı, bas gitar çalıyordu. Pek çok hayranın gözünde, grup onun şahsında ete kemiğe bürünüyordu (Beatles adını, giyim tarzını, ünlü saçı o buldu). Tesadüf mü? Sanmıyorum. Açıkçası, grupta ikisine birden yer yoktu; aksi takdirde Sutcliffe, başarının eşiğindeyken grubu asla bırakmazdı. Belki MacCartney bir uzlaşma ayarladı. Sutcliffe'in gizliden gizliye grubun üyesi olmayı sürdürdüğü, Paul'e atfedilen şarkıları yazdığı, albümlerde bas gitar çalıp şarkı söylediği, Paul'ün ise hoş bir çehreden ibaret olduğu olası bir dünyanın varlığı akla yatkındır, yani düşünülebilir. Paul araba kazasında öldüğünde, göz önündeki kişi dışında hiçbir şeyin değişmesine gerek yoktu! Tanımımıza bir kez daha danışırsak, *Paul McCartney* isminin, 1971'e kadar Beatles'la çalan, Lennon'la birlikte "A Day in the Life" şarkısını besteleyen adama Sutcliffe'e atıfta bulunduğu sonucuna varırız. Fakat bir kez daha kulağa bir şeyler yanlış geliyor. Sutcliffe, standart *McCartney* tanımını karşılayacak hale gelse bile ismin gerçekte ona atıfta bulunmadığını, 1942'de James Paul adıyla vaftiz edilen adama atıfta bulunduğunu düşünürüz.

Tüm bunlar size, Birinci Bölümde karşılaştığımız bir problem eşbiçimini anımsatmalı: Shakespeare'in, kendisine atfedilen oyunları yazmadığı "gerçeğini" gizleyen komplo. Orada da sezgimiz, söylenti doğru olsa bile *William Shakespeare* adı yine de o isimle vaftiz edilen kişiye atıfta bulunur, oyunları kim yazmışsa ona atıfta bulunmazdı diyor. Bu aynı zamanda kimlik hırsızlığından bahsettiğim bağlantıdır. Kimlik hırsızlığı örneğinde, size uymayan betimlemeyle bağdaştırılsa bile isminizin size atıfta bulunduğu söylemek hakkınızdır.

Gerçek yaşamdan alınma bu söylentilerin, Kripke'nin savının ruhunu yansıttığına sizi temin etmek maksadıyla, kendi verdiği örneklerin birkaçını aşağıda sunuyorum. *Aristoteles*, Platon'un öğrencisi ve Büyük İskender'e öğretmenlik yapmış felsefeci olarak tanımlansa da, öğretmenlik yerine marangozluğu seçmiş olsa ya da iki yaşında ölmüş olsa o insanı yine de Aristoteles adıyla tanımlardık. Pek çok insan, *Christopher Columbus*'un, dünyanın yuvarlak olduğunu kanıtlayan kişinin adı olduğunu, *Albert Einstein*'ın, atom bombasını icat eden kişinin adı olduğunu düşünür. Bu inanışlar hatalıdır, yine de yanlış bilgilendirilmiş bu insanların, bizimle aynı kişiye atıfta bulunduğunu biliriz. Keza, birçok kişi, Romalı bir hatip olması dışında Cicero hakkında pek bir şey bilmez. Muhtemelen tek hatip o değildi, fakat insanlar *Cicero* adını kullandığında, herhangi bir eski Romalı hatibe değil, sadece ama sadece o adama atıfta bulunma niyeti taşır.

Kripke, ismin, özet bir betimleme olmadığı yargısına varmıştı. Bunun yerine *katı bir isimlendiricidir* diyordu; aynı bireye olası her dünyada belli bir isim atfeden terim. Başka bir deyişle, isim, biyolojik olgular ne olursa olsun, bireyden makul bir şekilde bahsedebileceğimiz, akla gelebilecek her koşulda o bireye atıfta bulunur. Kişinin anne babası, fiiliyatta, isim takmaya niyet ettikleri küçük kişiye işaret ettiklerinde ya da daha sonra ne zaman olursa olsun kişiye isim takıldığında, ismin gönderimi sabitlenmiş olur. İsmi bilen kişinin, ismi aynı şekilde kullanmaya niyetli başka bir kişinin huzurunda ismi kullandığı aktarım zinciri sayesinde, yaşamı boyunca ve sonrasında o kişiye işaret etmeyi sürdürür ("Sana harika bir felsefeciden bahsedeceğim. Adı Aristoteles'ti..."). İsimler bir anlamda, "ABD'nin ilk başkanı" ya da "yumuşak kürklü, keskin pençeli, sivri kulaklı küçük evcil memeli" gibi betimleme-

lerden ziyade *bu* ya da *sen* gibi göstergesellere yakındır. Bir ismi biliyorsak, bizlerin ya da başkasının o kişi hakkında ne bildiğinden bağımsız olarak zımnen birine işaret ediyoruz demektir.

Bu kuramı, özel isimler söz konusu olduğunda benimsemekte zorlanmayabilirsiniz. Bu isimleri gerçekten de saptanabilir bir zamanda bir kişi koyar. Fakat merakımızı çeken öbür iki kategori hakkında, doğal cinsler ile insan eseri şeyler hakkında ne demeli? *Altın, atom, su, balina* gibi doğal cins terimlerine bakalım. Muhtemelen her birinin, *altının* atom numarası 79 olan element olması, *suyun* H_2O molekülü olması, *balinaların Cetacea* takımındaki birkaç aileden oluşması minvalinde bir tanımı vardır. Muhtemelen, bu tanımların ne olduğunu bulmak bilimcinin işidir.

Fakat *McCartney* ve *Shakespeare* tanımlarındaki gibi, görünüşte zararsız olan bu fikir, kimi güçlü sezgilerle çatışıyor. Çatışkılardan biri, bir sözcüğün modern bilimsel tanımlarının, (bilimciler dahil) insanların o sözcüğün göndergeleri hakkında kafa yorma usulüyle ters düştüğü gözleminden ortaya çıkıyor. Balinaların çok büyük balıklar olduğu düşünülürdü (özgün İbranicede Yunus'u yutan hayvana "büyük balık" denir), ama memeli olduklarını günümüzde biliyoruz. Fakat bilim okuryazarı olmayan insanlar *balina* sözcüğünü kullandığında, balina köpekbalığı gibi herhangi bir iri balığa değil, bizlerin atıfta bulunduğu aynı hayvana atıfta bulundukları kesin. Aynı minvalde, eski simyacılar ve yirminci yüzyıl fizikçileri, *altın* sözcüğüne çok farklı anlamlar veriyordu, ama aynı maddeden bahsettikleri kesin. *Atomu*, bölünemez şey diye tanımlayan fizikçiler ile atomu parçalayan fizikçiler de aynı maddeden bahsediyordu.

Doğal cinse ilişkin bilimsel anlayışımız değiştiğinde, cinsi belirten sözcük, *anlamını* değiştirmez, en azından "anlam," sözcüğün atıfta bulunduğu şeyle alakalı olduğu müddetçe. Asıl göndergeler daima muafiyet kazanır. Bu olmazsa, farklı çağlara ait bilimciler (ya da aynı çağda farklı kuramları bulunan bilimciler), farkları üzerine tartışırken aynı şeyden bahsedemez. O halde, doğal cinsi belirten sözcüğün anlamı, ismin anlamı gibidir, bir betimleme ya da tanım değildir, dünyada bir şeyin *göstergesidir*. Zamanın şafağında biri, bir maddeye ya da nesneye, sözcük o cinse atıfta bulunsun niyetiyle bir sözcük yakıştırdığında (çocuğunu vaftiz eden anne baba gibi), o sözcük, anlam kazanmış olur. Ardın-

dan insanlar nesilden nesile o sözcüğü "bu maddeye altın denir" gibi şeyler söyleyerek aynı niyetle aktarır.

Doğal cins teriminin atıfta bulunduğu şey, özel ismin atıfta bulunduğu kişinin tam da anne babanın işaret ettiği insan olması anlamında, ismi ilk koyanın işaret ettiği aynı altın külçesi ya da su birikintisi elbette olamaz. Nihayetinde, o külçe ya da birikinti bir kasada falan saklanmış değil. Doğal cins teriminin kaynağı, isim koyulan maddeyle anı cinse mensup her şeyi kucaklar; genelde, onunla ortak gizli bir özelliği ya da özü olan şeyleri. Bilimin bu özü keşfetme potansiyeli var. İsmi koyan ve gelecek kullanıcılar, özün ne olduğunu bilemeyebilir, ama o cinste bir öz, belki de karmaşık ya da istatistiksel bir formülle yansıtılabilecek bir özellik olduğunu sezerler. Örneğin Putnam, karaağaç ile kayın ağacı arasındaki farkı bilmediğini itiraf eder. Ancak bu sözcükler onun nazarında eşanlamlı değildir; o ağaçları kendi ayırt edemese de, ayırt edebilen uzmanların var olduğunu bilir ve bu kadarı Putnam'a yeter. Putnam, mal ve hizmet gibi sözcüklerin de toplum içindeki işbölümünün ürünü olduğunu ileri sürer: Anlamları ayırt etme işini kendi başımıza yapmak yerine çoğunlukla uzmanlara bel bağlamak zorunda kalırız.

Putnam, doğal cins terimlerinin tanımı olmadığı konusunu, günümüzde ünlü olan bir düşünce deneyinin yardımıyla göz önüne seriyor. Uzakta bir gezegen hayal edin. Dünyanın birebir eşi. Bizim gibi görünen, bizim gibi düşünen insanlar, bizimkine benzer çevrelerde yaşıyor, hatta İngilizceden ayırt edilemez bir dil konuşuyorlar. Tek fark, gezegen sakinlerinin ***su*** dediği sıvının, H_2O değil, çok uzun ve karışık bir kimyasal formüllü bileşik olmasıdır. Bu formül, XYZ diye kısaltılıyor. İkiz Dünya'da XYZ, yaşamın sürmesini sağlayan, susuzluğu gideren, ateşi söndüren, gökyüzünden yağan, gölleri, okyanusları dolduran renksiz bir sıvıdır. Demek ki biz dünyalıların beyninde istiflenmiş bilgi ile İkiz Dünyalıların beyninde istiflenmiş bilgi özdeştir. İkiz Dünyalılar bizimkilerle aynı beyne sahip olarak doğar, büyürlerken beyinleri aynı tür deneyimlere maruz kalır. ***Bir bardak su*** (yani H_2O) istediğimiz koşullarda onlar da ***bir bardak su*** (yani XYZ) ister.

Şimdi, eğer anlam kafadaysa, yeryüzünde ***su*** sözcüğünün anlamı, İkiz Dünyada ***su*** sözcüğünün anlamıyla aynı olmalı. Ancak bu senaryoya kafa yoran çoğu insana öyle değilmiş gibi gelir; ***su*** söz-

cüğünün bu iki gezegende farklı anlamı olduğunu söylerler. Kimyagerlerimizle dolu bir uzay gemisi İkiz Dünya'ya inse ve musluklardan akan sıvıyı çözümleseler, bu fark açık seçik hale gelir. "İkiz Dünyalılar su içmiyor, XYZ içiyorlar!" derlerdi. Fakat oraya hiç gidilmese bile dünyalıların ve İkiz Dünyalıların bu sözcükleri elbette farkına varmaksızın farklı anlamlarda kullandığını yine de düşünürdük. İkiz Dünya öyküsüne ve karaağaç-uzman örneğine dayanan Putnam şu sonuca varır: "Pastayı nasıl isterseniz öyle bölüştürün, 'anlamlar' düpedüz kafada değildir!"

"Tamam," diye yanıt verebilirsiniz, "*su* sözcüğü senin olsun. Peki, hayvan cinsleri gibi daha karışık kavramsal sistemlere ait doğal cinsler hakkında ne demeli? Kedinin hayvan olduğunu bilmediği takdirde, kişinin, *kedi* sözcüğünün anlamını bildiği söylenemez, öyle değil mi?" Fakat diyelim ki bilimciler inanılmaz bir keşif yaptı: Kediler aslında Dalek ırkındanmış, yani Skaro gezegeninin Kaled halkının mutasyona uğramış torunlarıymış. Bu gaddar ırk, evreni fethedip hâkim olmaya niyetli. Zekice davranıp hayvan kılığına bürünmüş mekanik kılıflar içinde etrafta dolaşıyorlar.[9] *Kedi* sözcüğün anlamı tüylü bir hayvanı belirttiği için, kedi diye bir şey olmadığını mı söyleyeceğiz? Yoksa, eski inanışlarımızın aksine, kedilerin hayvan olmadığını mı söyleyeceğiz? Peki, ya başka bir gezegende mırlayan, miyavlayan kürklü minik hayvanlar bulursak – başından beri *onlardan* mı bahsediyorduk yoksa? Yanıtınız sırasıyla hayır, evet, hayırsa, doğal cins terimlerinin tıpkı isimler gibi katı isimlendiriciler olduğunu söyleyen Putnam'la hemfikirsiniz demektir.

Sıra insan eserlerine geldi. Nihayetinde *kalem* sözcüğünün anlamına, insan eseri bir yazı aleti olduğu da dahildir, diyebilirsiniz. Fakat diyelim ki bilimciler daha da kayda değer bir keşif yaptı: kalemler canlı organizmalarmış. İçlerini açıp mikroskopla incelersek, sinir hücrelerini, kan damarlarını, minik organlarını görüyoruz. Kimse bakmazken yumurtluyorlar ve büyüyüp yetişkin kalem haline gelen bebek kalemleri oluyor. (Putnam şunu belirtir: "Bu organizmaların üstünde pek çok harf olması kesinlikle tuhaf, mesela BONDED Grants DELUXE, ABD malı, No 2; fakat belki de

[9] Bizzat Putnam, kedileri Dalek olarak değil robot olarak nitelemiştir.

akıllı organizmalardır, bu da onların kamuflaj biçimi.")[10] Bunların yine de kalem olduğuna kaniyseniz ("bilimciler, kalem diye bir şey olmadığını keşfetti" hükmüne rağmen), kalemin insan yapımı eşya olduğu fikrinin, *kalem* sözcüğünün anlamına dahil olamayacağını kabul etmişsiniz demektir.

Sözcük anlamının bir kısmı elbette insanların kafasının içinde olmalı. Bir sözcüğü bilen kişiyi bilmeyenden ayırt eden bir şeyin var olması gerekliliği dışında, bu bölümde daha önce gördüğümüz üzere, iki isim, dünyada aynı şeye işaret edebilir (*Akşam Yıldızı* ve *Sabah Yıldızı*; İokaste ve Anne), ama konuşan kişinin bilgi durumuna göre farklı anlamlara gelebilirler. O halde Putnam'ın savında "değildir" durumu değil, "ya – ya da" durumu söz konusu: Ya sözcüğün anlamı, gönderimini (sözcüğün temsil ettiği şey) belirlemiyor ya da anlamlar kafada değil. Günümüzde pek çok felsefeci pastayı biraz farklı bölüştürüyor, "anlamın" iki anlamı olduğunu söylüyor. *Dar* anlam kafadadır, tanımlar, kavramsal yapılar ya da basmakalıplar biçimine kavuşur.[11] (İngilizcede *su* sözcüğü ve İkiz İngilizcede *su* sözcüğü aynı dar anlama sahiptir.) Buna ilaveten *geniş* anlamlar, dünyadaki şeylere işaret eder, dili konuşan kişinin kafasının dışındaki pek çok şeye bel bağlarlar: Kişi sözcükleri kimlerden öğrenmiş, *onlar* bu sözcükleri kimlerden öğrenmiş ve yeterince maziye gittiğinizde, sözcüğü ilk uyduranlar, onu kullanırken neye işaret ediyordu. (Dolayısıyla İngilizcede *su* sözcüğü ve İkiz İngilizcede *su* sözcüğü farklı geniş anlamlara sahiptir.)

Kafadaki dar anlamlar ile dünyayı ilgilendiren geniş anlamlar arasındaki farkı göz ardı etmek neden çoğunlukla yeterli olmuyor? Sözcüklerimizin ardındaki fikirlerin, sözcüklerimizle etiketlediğimiz şeyleri yanlış tanımlama olasılığı neden bizi asla endişelendirmiyor? Bunun sebebi, felsefecilerin ve komplo kuramcılarının düşünce deneyleri dışında, kafadaki anlamlar ile dünyadaki anlamların, aynı şeyleri niteleme eğilimi taşımasıdır. Zihinlerimiz dünyaya öyle iyi uyum gösterir ki çoğu zaman, üzerine kafa yorduğumuz şey, üzerine kafa yorduğumuzu sandığımız şeye denk gelir. Birtakım istisnaların var olduğu kesin. Kimlik konusunda yanılma vakaları görülür, mesela Columbus, Hispaniola Adasının

[10] Putnam, 1975, sayfa 161.

[11] Block, 1986; Fodor, 1987; Fodor, 1994.

sakinlerine *Hint* diyordu. Sınırların yeniden çizildiği olur, örneğin zoologlar, *yunusları* bir nevi balina olarak tekrar sınıflandırmıştır. Aziz Nicholas'ı niteleyen katı isimlendirici, *Santa Claus*'a (Noel Baba) evrimleşirken, öykü aktarma zincirinde bir şeyler korkunç ters gitmiş olmalı. Fakat çoğu zaman, bu hatalı eşleşmeleri dert etmemiz gerekmez. Bunun sebebi kısmen, gökte ve yerde aklımızın alamayacağı çok az şeyin olmasıdır. Gerçek dünyanın belirli düzenli halleri vardır ve sözcük öğrenme melekemiz, bunları doğal addeder. Aslında, evrende su gibi görünüp, tadı su gibi olan, ama XYZ'den meydana gelen bir şeyin var olmaması; kedi gibi görünüp eyleyen Dalek'lerin var olmaması; kaleme benzeyen organizmaların var olmaması; kişiyi bilmeden babasını öldürmeye ve annesiyle evlenmeye sürükleyen feci tesadüflerin olmaması; başarıyla örtbas edilmiş Beatles üyelerinin var olmaması oldukça yüksek ihtimal. Dünyanın işleyiş tarzından kaynaklanan kısıtlamalar sayesinde kolay kolay aldanmıyoruz.[12]

Fakat dünyayla kurduğumuz güvenilir bağlantı, bizzat dünyanın işbirliğinden fazlasını gerektiriyor. Ayrıca sözcüklerin gerçek şeylere zincirlendiği kanaatini zımnen ama derinden taşımayı, içinde yaşadığımız toplumda geçmişin ve günümüz insanlarının bu kanaati paylaştığına inanmayı da gerektiriyor. Düşünce deneylerinde ulaşılan hükümlerin itici gücü bu kanaatlerdir, yani belirli insanların ve şeylerin hayal ettiğimizden çok farklı olduğunu öğrensek bile sözcüklerimizin o insanlara ve şeylere kilitlendiği hükümlerinin itici gücü. Göndergelerini kendi başımıza saptayamadığımız, bunları tespit edebilen insanların var olduğuna inandığımız sözcükleri öğrenmemizi de bu kanaat mümkün kılar. Bu sezgiler çoğunlukla, uzun zaman ve mesafe aralıklarına, anlayışımızdaki büyük değişikliklere rağmen, sözcüğü ilk uyduranlardan itibaren sözcük öğrenme zincirlerinin kopmadan ilerlemesini sağlar. Ne zaman Aristoteles'in adını ansanız, çok uzun bir insan zinciri üzerinden adamın kendisiyle bağlantılı olduğunuz düşüncesi tuhaf ve heyecan vericidir. Ne zaman bir şeye atıfta bulunan bir sözcük kullansanız, uzay-zamanda sizi yıldızlara, o yaratığa ya da maddeye ilk kez bakıp isim koyma ihtiyacı hisseden insanlara bağlayan dolambaçlı ipin ucuna tutunmuş oluyorsunuz.

[12] Fodor, 1994; Pinker, 1995.

Sözcüklerin bizi, dünyadaki şeylere ilişkin sanılarımızdan ziyade dünyadaki şeylere bağlama şekli, gülünç düşünce deneylerinde sezgilerimizin itilip kakılması meselesi değildir. Sahtekârlık ve kimlik hırsızlığı vakalarının çözümüyle ilgili kullanışlı uygulamaları bir kenara koysak bile bilimde ve hukukta birtakım büyük muammalar var ki sözcüklerimizin ve kavramlarımızın dünyada neye atıfta bulunduğunu anlamamızı etkinleştiriyorlar.

Biyoloji tarihinde başlıca örneklerden biri, canlı türü terimlerinin anlamıdır. Darwin'den önce (ve günümüzde yaratılışçılar arasında), insanlar, her türün, özünü tanımlayan olmazsa olmaz özellikler kümesiyle tanımlanabileceğini düşünüyordu. *Tonbalığının*, *baştankaranın*, *çıngıraklı yılanın* vs kesin tanımı vardır, deniyordu. Fakat bu şekilde düşünen kişi, her şeyi evrim düşüncesi kapsamında anlamaya başlayınca sorun yaşar, çünkü evrim, resmen ne balık ne de kümes hayvanı olan ara biçimlerin ortaya çıkışını gerektirir. Bu "özcü" zihniyete göre, dinozorun dinozor özü vardır ve nasıl üçgen kareye evrimleşemezse, dinozor da kuşa evrimleşemez. Darwin'in kavramsal buluşlarından biri, canlı türünü niteleyen terime, sabit bir özellikler kümesinin şart koştuğu bir tipten ziyade organizma popülasyonunun göstergesi (katı isimlendirici) muamelesi yapmaktı. Belirli bir zamanda bu popülasyonun üyelerinin özellikleri değişkenlik gösterebilir ve popülasyonun sonraki kuşaklarında özelliklerin dağılımı tedricen değişim geçirebilir. Katı isimlendirici olarak tür adı, bu devasa soykütüğü ağacının birtakım dallarına işaret eder, başta bu ismin verildiği üyeleri, bunlarla yavru yapan çağdaşlarını, bunlara yeterince benzeyen bir kısım atalarını, torunlarını kapsar.[13]

Daha yakın tarihte, pek çok sade vatandaş açısından evrim kuramı kadar kışkırtıcı olan bir bilimsel ihtilafta isimlerin doğası belirgin rol oynadı. XYZ suyuna, robot kedilere, canlı kalemlere çok benzeyen bir keşif bu ihtilafı tetikledi. Üstelik bu keşif hayali bir İkiz Dünyada değil, kendi güneş sistemimizde yapıldı. Mesele, Plüton gezegenidir, belki de Eskiden Gezegen Sayılan Plüton demeliyim. Plüton'un; Merkür'e, Venüs'e, Dünya'ya, Mars'a, Jüpiter'e, Satürn'e, Uranüs'e, Neptün'e benzemediği anlaşılmıştı. Bunu ilk keşfeden astronomların düşündüğünün aksine, Plüton, çelimsiz

[13] Hull, 1989; Mayr, 1982.

ve ufak bir buz küresidir, kendi ayımızdan küçüktür, güneş sisteminin çeperinde eğri büğrü yörüngede seyreder, oralarda dolanan yüzlerce buz küresinden pek farkı yoktur. Uluslararası Astronomi Birliğinin görevlendirdiği kurul 2006'da Plüton'un nasıl sınıflandırılması gerektiği konusunda hararetle tartışırken, endişeli dünya nefesini tutmuştu. Plüton'u gezegenlikten çıkaracak olurlarsa, milyonlarca yatak odası mobilyasını, dersliklerde duvar şemalarını boşa çıkaracak, "My very eager mother just served us nine pizzas" – "hevesli annem bize dokuz pizza yedirdi" ya da "Many vile earthlings make jam sandwiches under newspaper piles" – "aşağılık dünyalılar gazete yığınları altında reçelli sandviç yapıyor"* tarzı anımsatıcı tekerlemeleri öğrenmiş olan nesillerce öğrenciyi kızdıracaklardı. Fakat Plüton'un kulüpte kalmasını sağlayacak tutarlı bir üyelik kuralı, çeşit çeşit asteroidi, ayı, buz küresini de kulübe almalıydı. *Gezegen* sözcüğünün klasik dokuzluyu kapsaması, ancak tanımda hile yapılarak sağlanabilirdi.

Aslında, bu, gerçek bir bilimsel ihtilaf değildi. Sözcüklerin mantığı üzerine Kripke-Putnam savı sahneleniyordu sadece. Çoğu insanın zihninde *gezegen* sözcüğü, isim misali katı isimlendiricidir. Bizim dil topluluğumuzda *gezegen* sözcüğünün işaret ettiği dokuz üyeli bir demete atıfta bulunuyordu; bu örnekte tekil bir isim verme ânı sayesinde değil (zira *gezegen* sözcüğü, Plüton 1930'da keşfedilmeden önce uzun süredir kullanılıyordu), sözcüğe maruz kaldığımız zamana gelindiğinde sona ermiş olan uzatmalı bir isimlendirme edimi sayesinde. Öyle ki insanlar, onunla ilgili bilgimiz (sözcüğe kazandırmaya çalıştığımız meal) değişse bile bu ismin, toplu belleklerinde daima atıfta bulunduğu şeye atıfta bulunmayı sürdüreceğini düşünüyordu. Astronomların ikilemi, bilimsel açıdan tutarlı bir cinsi yansıtacak teknik terime ihtiyaç duymaları (kimyada H_2O'nun ya da biyolojide tür adının muadili), ama gündelik dildeki *gezegen* sözcüğünden de kopamamalarıydı. Sonunda, bilimsel olarak savunulabilecek bir mealin lehine konuşma topluluğunun katı isimlendirici sezgilerini görmezden gelmeyi seçtiler ve Plüton'u gezegen statüsünden çıkarıp dünyanın geri kalanının kalbini kırdılar.

---

* Gezegen adlarının İngilizce başharfleriyle başlayan kelimelerle oluşturulmuş tekerlemeler –çn.

Hukuk sistemleri de sözcüklerimizin anlamlarının neye atıfta bulunduğunu dert etmek zorundadır. Bir yasa, adil olmak için, berrak sınırlar belirlemeli; böylece insanlar, suç işlenmeden önce davranışlarına kılavuz olarak bu yasadan faydalanabilir, suç sonrasındaysa jüri heyetleri yasaya göre hüküm verebilir. Bu yüzden, yasayı meydana getiren sözcüklerin, ismen var olan cinslere, yasanın belirttiği şeyin ötesine geçmeyen ya da gerisinde kalmayan eylemlere atıfta bulunması gerekiyor. Fakat insanların düşüncelerine, eylemlerine giren kavramlar çoğunlukla doğal cinsler ve insan eserleridir. Bu kavramların sözcüklerinin katı isimlendirici olması ölçüsünde, yasanın, bunların yerine tanım geçirme girişimi ilkede imkânsızdır. *Bad Acts and Guilty Minds* [*Berbat Kanunlar, Suçlu Zihinler*] adlı kitabında Leo Katz bir örnek verir.[14] Afrika'da sömürge hâkimiyeti çağında Britanya yönetimi, Cadılığı Bastırma Yasası çıkardı. Yasa, cadılığın ayrıntılı tanımını da içeriyordu. Maalesef, kanun teklifini kaleme alanlar, yerel görenekler konusunda uzman değildi, böylece tanımı baştan savma yaptılar. Cadılık sayılan belirli törenler aslında cadıları *tespit etme* yöntemleriydi. Peki, cadılık icra ettiğine şüphe bulunmayan, ama yasanın cadılık diye *tanımladığı* işi yapmamış olan zanlı hakkında yargıç ne karar verecekti? Eğer sözcüğün anlamı aynı zamanda onun tanımıysa, zanlı suçsuz bulunmalı. Fakat *cadılık* gibi bir terim katı isimlendiriciyse, yasa koyucuların ortaya koyduğu tarif hatalı bile olsa, o terime başvuran yasa teklifini kaleme alırken neye atıfta bulunuyorlarsa, o terim yine aynı tür edimlere atıfta bulunur. Pek çok Amerikalı, kendi hukuk sistemimizde benzer bir soruna aşina. Onlarca yıl boyunca yasa koyucular ve mahkeme, "müstehcenliğin" tutarlı bir tanımını yürürlüğe sokamadı. 1964'te Anayasa Mahkemesi yargıcı Potter Stewart alternatif bir tanım önerdi: "Gördüğüm zaman tanıyorum."

Kripke, isimlendirme anlambiliminden hareketle yine tuhaf bir sonuca varır. *Naming and Necessity* [*Adlandırma ve Zorunluluk*] adlı kitabının ikinci yarısında bunu anlatır. En azından Kant'tan bu yana düşünürler, iki bilgi türü arasında ayrım belirlemiştir. *A priori* (olgudan önce) bilgi, o dillere destan masa başında elde

[14] Katz, 1987.

edilebilen bilgidir; ilahi vahiy, iç gözlem, doğuştan gelen fikirler ya da daha yaygını, mantıksal ve matematiksel çıkarım yoluyla. *A posteriori* (olgudan sonra) bilgi, ancak dünyaya açılıp arayarak elde edebileceğiniz bilgi türüdür. Muhtemelen uydurma bir öyküye göre, ortaçağ âlimlerinden oluşan bir topluluk, ilk ilkelerden hareketle, atın ağzında kaç diş olduğunu çıkarımla anlamayı denemiş. Genç bir sonradan görmenin, at bulup ağzını açıp dişlerini saymayı teklif etmesiyle cin çarpmışa dönmüşler.[15]

"*A priori* bilgi," felsefecilerin nazarında pek çok şeyi kastedebilir, ama bunlardan biri, *zorunlu* olgular kümesidir; başka türlü olamayacak, dolayısıyla tüm olası dünyalarda var olan olgular.[16] Bunun aksine, *a posteriori* bilgi, *olumsal* olgularla ilgilidir. Dünyamız şekillenirken zarların nasıl geldiğine bel bağlar ve kaseti başa sarıp filmi tekrar oynatsak farklı olabilirler. Nihayetinde, ilksel güneş sisteminde tozların fırıl fırıl dönüp yerli yerine oturma usulünün kaprislerine ya da kuyruklu yıldız çarpma talihsizliğini yaşayan gezegende o ara hangi türlerin yaşadığına bel bağlayan bir şeyi çıkarımla anlamak için aksiyomlardan, kurallardan yararlanılamaz. Bunun tersine, eğer bir şey çıkarımla anlaşılıyorsa, ya çıkarımda kullanılan sözcüklerin mantıksal çıkarımlarından ötürü (mesela, tüm bekârlar evli değildir) ya da çıkarımın o şekilde yapılmasını zorunlu kılan matematiksel hakikatin ezeli ve evrensel doğasından ötürü başka türlü olamayacağı düşünülebilir.

Kant, üçüncü bir olasılık ileri sürmeyi denedi: *a priori* bir bilgi, ama sözcüklerin anlamının esiri olmanın ötesine geçiyor; bildiğimiz haliyle fiziksel dünyayı fiilen tanımlayan bilgi. Öklit geometrisinin teoremlerine işaret ediyordu. Her ne kadar bu teoremler şerit metre ve ölçü terazisi yoluyla keşfedilmek yerine matematik yoluyla kurulmuş olsa da, uzayı tanımladıklarını düşünüyordu. Günümüzde hemen hiç kimse bu savı kabul etmez, çünkü başka sebeplerin yanı sıra, modern fizik, uzayın aslında Öklit geometrisine uymadığını göstermiştir.[17]

Kripke başka bir olasılık ileri sürmüştür. Çoğu felsefeci bunu aklından bile geçirmemiştir: *a posteriori* (olgudan sonra) ama zo-

[15] Ayer, 1936.

[16] Kitcher, 1990, sayfa 15-16, Kant'ın yazılarında üç *a priori* anlam ayırt eder; bunlardan biri "evrensel ve olmazsa olmazdır."

[17] Kant, 1781/1989; Körner, 1955; Walsh, 1967.

runlu bilgi. Sabah Yıldızı ile Akşam Yıldızının aynı şey (Venüs) olduklarının keşfi, *a posteriori* bilgiydi. Fakat keşfedildikten sonra, zorunlu hakikat haline gelmiştir. Akşam Yıldızı ile Sabah Yıldızının farklı şeylere atıfta bulunduğu olası bir dünya yok (gerçi elbette farklı isimler verilebilirdi; Kripke'nin iddiası, terimlerle ne kastettiğimizi ele alıyor). Aynı sebeple, eğer bilimciler suyun H_2O olduğu konusunda haklıysa, o durumda su, H_2O olmak zorunda; bir şey H_2O değilse, *su* terimiyle kastettiğimiz şey uyarınca, baştan itibaren su değildir. (İkiz Dünyadaki maddenin su olduğunu kabul etmediğimizi hatırlayın.) Keza, altın, atom numarası 79 olan madde olmak *zorunda* (atom sayısı denen şey buysa); ısı, moleküler hareket olmak *zorunda* (gerçekten moleküler hareket olduğu varsayılır), vs.

Bunların hiçbiri, ortaçağ âlimleri ve at dişleri örneğindeki gibi masa başında kimya bilimi yapma girişimi değildir. Nihayetinde zorunlu saydığımız belirli olgular, beyaz önlüklü insanların keşfettiklerine bel bağlayacak. Bunun yerine, Kripke'nin savı, özel isimler ve doğal cins isimleri kullandığımızda mantıken kendimizi adadığımız şeyi berraklığa kavuşturma girişimidir. Şaşırtıcı ama kendimizi belirli bir mantıken zorunlu hakikatler sınıfına adıyoruz (gerçi bunların nasıl *a priori* olduğunu bilemeyiz). Ne tür hakikatlerin mevcut olduğuna ve bunları nasıl bilebileceğimize ilişkin anlayışımızın büyük oranda gözden geçirilip düzeltilmesidir bu; hepsi, isimleri nasıl kullandığımıza ilişkin sezgilerden türüyor.

Anlam kavramına bu kadar yakın dururken, bir çelişki kokusu almaya başladığımız kesin. Bir dizi sözcükle bir şey kastettiğimde tam olarak ne yapıyorum; *Aristoteles'e*, *Alpha Centauri'ye*, *suya*, *çift sayılara*, *2050'de doğan ilk bebeğe*, *Paul ölse dünya nasıl bir yer olurdu meselesine* atıfta bulunurken ne yapıyorum? Birkaç sinir hücresini etkinleştirerek ya da dudaklarımı oynatarak, uzun süre önce ölmüş bir felsefeciyle ya da uzaktaki bir gök cismiyle ilişkiye geçtiğimi fark etmek yeterince heyecan verici. Fakat en azından o vakalarda, ismi ilk koyan kişiyle birinci elden tanışıklığa kadar uzanan sözcük-öğrenim zincirinde anlamı veren ile anlamı alan arasındaki bağlantıya göz atabiliriz. Sözcüklerimizin başka göndergelerine bizi neyin bağladığını düşündüğümüzde, zihin işlemeye başlar: Evrende nerede olursa olsun

suyla, soyut varlıkların sonsuzluğuyla, henüz var olmayan belirli bir kişiyle (henüz var olmayan milyarca insandan herhangi biriyle değil), gerçekliği olmayan ama belirli yasalara uyan paralel bir evrenle bizi bağlayan ne. Bu varlıklar, yolumuza enerji saçmaz, bedenlerimizde bunlara uygun duyu organı yok, ancak yarı saydam anlambilim sicimi bunlarla aramızda bağlantı kuruyor. Felsefeci Colin McGinn'in dediği gibi, anlam, "düşüncenin, aşinalık sınırını aşmasını mümkün kılıyormuş gibi görünüyor: herhangi bir yönde bizi herhangi bir mesafeye taşıyabilir, gerçekliğin, menzili keyfi olan kısımlarında seyahat edebilir, yine de sabit raylardan dışarı çıkmaz."[18] Belki de pek çok kültürde insanların, sözcüklere büyü gücü atfetmesi (küfretmekle ilgili bölümde göreceğiz) ya da incillerden birinin, "başlangıçta söz vardı, söz Tanrı'yla birlikteydi ve söz Tanrı'ydı" diye başlaması şaşırtıcı değildir. McGinn'in açıklaması daha yavandır: Felsefedeki pek çok gizem gibi, anlam sorunu da daima muammaya gömülüdür, çünkü sağduyumuzu, üzerine kafa yormak üzere evrimleşmediği kavramsal âlemlere iter.[19]

BLING, BLOG, BLURB: YENİ SÖZCÜKLER NEREDEN GELİYOR?

Sözcüğün anlamı bizi, ilk isim koyma edimine bağlıyorsa, çığır açan bu olaya tam olarak neler dahildir? İnsanlar, bir kavramı etiketlemek maksadıyla nasıl yeni ses uyduruyor? Hangi isimsiz kavramlar, sesli etiket yapıştırılmaya değer görülüyor? Sözcüğün toplum içinde yayılıp sonraki kuşaklara geçmesini mümkün kılan katarın zincirini harekete geçiren ne? Bölümün geri kalanı, bu bulmacaları ele alacak.

Sözcüklerin ecdadı, insan merakının alanları arasında öne çıkıyor, çünkü (1) muazzam miktarda bilgiyle ve (2) muazzam miktarda abuk sabuk lafla göze çarpar. Sözcük yaratmanın bir yanı var ki insanlara uydurma ilhamı veriyor. "Ivır Zıvır Bilgiler İçin: İfadelerin Tarihçesi" başlığı altında bütün ciddiyetiyle tedavüle giren bir e-postadan örneklere bakalım:

---

[18] McGinn, 1993, sayfa 64.

[19] McGinn, 1993. Ayrıca bakınız Pinker, 1997b, sayfa 558-565.

Shakespeare'in zamanında döşekler, karyolalara halatla bağlanırdı. Halatı çektiğinizde, döşek sıkılaşıyordu [*tight*], üzerinde uyunacak daha sert zemin elde ediliyordu. "İyi geceler, allah rahatlık versin" [*sleep tight*] ifadesi buradan geliyor.

4000 yıl önce Babil'de kabul gören bir görenek uyarınca, düğünden sonra gelinin babası, damadına içebileceği kadar bal likörü veriyordu. Bal likörü, baldan yapılma biradır ve takvimleri ayı temel aldığından, bu döneme "bal ayı" ya da günümüzde bildiğimiz adıyla "balayı" deniyordu.

İlkçağda İngiltere'de, kişi, kralın rızasını almadan sevişemezdi (Kraliyet Ailesindekiler hariç). İnsanlar bebek yapmak istediğinde, Kralın rızasını alırlardı. Kralın kendilerine verdiği plaketi, sevişirlerken kapılarının üstüne asarlardı. Plakette F.U.C.K. (Fornication Under Consent of the King – Kralın Rızasıyla Cinsel İlişki) yazıyordu. Artık bu lafın nereden geldiğini biliyorsunuz.

Bu yaklaşım, *etimoloji* sözcüğü için de bir etimoloji esinlemiş: "Latince *etus* ("mideye indirilmiş"), *mal* ("kötü"), *logy* ("inceleme") sözcüklerinden. Yani "yutulması zor şeylerin araştırılması" anlamına geliyor."[20] Bu uydurma öykülerin her biri, sözlüğe göz atınca yerle bir olur. Sözlükler, akademisyenlerin neredeyse her İngilizce sözcüğün gerçek kökeninin izini, bazen sözcüğü ilk uyduran kişiye kadar, ama çoğunlukla, yüzlerce ya da binlerce yıl önce konuşulmuş atasal ya da komşu bir dile uzanan köküne kadar sürdüğünü gösteriyor. Gerçek etimolojiler genelde halk etimolojileri kadar renkli değildir. *Tight* (sıkı), "sabit ve emin" anlamına gelir, *sit tight* [sabırlı ol] sözündeki gibi; *balayı*, ay gibi gitgide küçülen mecazi bir tatlılığı ima eder; *fuck* [s.kmek], "dövmek" ya da "itmek" anlamına gelen İskandinavca bir sözcükten türemiştir. (Bu esnada, *testify* [tanıklık etmek], erkeklerin, kendi testisleri üzerine yemin ederek beyanlarını doğruladığı eski bir Roma uygulamasından türemiş değil ve *shit* [bok], kurumuş dışkıyı, gemide ıslanabileceği, böylece metan gazı üretip gemiyi patlatabileceği alt bölgelerden uzak tutmayı öneren *Ship High in Transit*'in kısaltması değildir.) Fakat ileride göreceğimiz üzere, bazen gerçek etimolojiler, sözcük kalpazanlarının hayal edebileceğinden de renklidir.

[20] Unix "fortunes" programı tarafından Mike Kellen'a atfedilmiştir.

Yeni kelime üretilen uzak ara en yaygın kazan, eski sözcüklerden ya da sözcük parçalarından (biçimbirimler) sözcük montajlama sürecidir. Her dilde, öngörülür biçimde yeni sözcükler üreten kombinasyonlu işlemler var. Örneğin İngilizcede, *-able* sonekini bir fiile eklemek, fiili, söz konusu eylemin ne kadar olası ya da kolay olduğuna atıfta bulunan sıfata dönüştürür (*learnable*, *fixable*, *downloadable* – *öğrenilebilir, tamir edilebilir, yüklenebilir*). İki ismi birbirine yapıştırmak, birinci isimle ilişkili, ikinci ismin bir versiyonuna atıfta bulunan bir bileşik isim yaratır (*ink cartridge, lampshade, tea strainer – mürekkep kartuşu, abajur, çay süzgeci*). Genelde, bunlar gibi yeni sözcükleri fark etmeyiz bile; birdenbire uydurulurlar ve bunları anlaması zahmetsizdir (*outdoorsiness, uncorkable, pinkness* [dış mekânlık, çıkmaz mantar tıpası, pembelik] vs).

Sözcük uydurma meselesi bu kadarla kalsaydı, dil, düşündüğümüzden çok daha yavan, kurallara saygılı olurdu. Örneğin Richard Lederer, acaba bebekler (*infants*), belli bir suçu mu işliyor (*infantry-piyade*), insancıllar ne yiyor, bebek yağının içinde ne var sorularını ya da *Bebek Konuşmasındaki Paradoks* bölümünde okuduğumuz o yanıtsız soruları soramazdı. İngilizce (ve başka diller) uçuklaşır, çünkü sözcüklerin, kendilerini yaratmış olan kuralların mantığının tahmin edemeyeceği özgünlükleri biriktirme alışkanlığı var. *Transmission* [iletmek] sözcüğü, yalnızca aktarma edimini tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda arabanın bir aksamıdır (vites) ve bir yorum, *unprintable* – *basılamaz* sayılıyorsa, bunun sebebi, yazıcıyı bozacak olması değil, müstehcen olmasıdır. *Arrow-head* – ok başı, bir okun başıdır, ama *redhead* – *kızıl başlı*, saçı kızıl olan bir kişidir, *egghead* – *entelektüel*, aydın kişidir, *blackhead* – *siyah kafa* sivilcedir, *pothead* – *saksı kafa*, çok marijuana tüttüren kişidir, *deadhead* ise Grateful Dead grubunun hayranıdır. Bu uçukluğun sebeplerinden biri, bir kuralın ürününün, ezberlenmiş başka bir biçime dönüşebilmesi, insanlar açısından faydalı olan her türlü özgün anlamı biriktirmesidir (*transmission* sözcüğündeki gibi). Başka bir sebep, kimi kuralların, ürünlerinin bazı anlambilimsel ayrıntılarını yoruma açık bırakması ve bu ayrıntıların, kelime kelime doldurulması gerekliliğidir (*head* sözcüğünün bileşiklerindeki gibi).

Takı ekleme ve bileşik kelimeler gibi, yeni sözcük montajlamanın az çok yöntemli usulleriyle birlikte, insanlar, sözcüklerine yeni işlevler kazandırmanın çeşit çeşit doğaçlama usulüne de sahiptir. Bu imkânları herhangi bir yeni sözcük listesinde tespit etmek mümkün, mesela sözlük yayıncılarının yılda bir kez ilan ettiği "Yılın Sözcükleri" listesinde. Örneğin 2005'in *Macmillan İngilizce Sözlüğü*, insanların yeni sözcük yaratma yöntemleri hakkında fiilen ders veriyor:[21]

- Önek eklemek: *deshopping*, "kullanma niyetiyle satın alınan şeyi iade edip parasını geri almak."
- Sonek eklemek: *Whovian*, "Britanya bilimkurgu dizisi *Doctor Who*'nun hayranı."
- Sözcük türünü değiştirmek, örneğin bir ismi ya da sıfatı fiile dönüştürmek: *supersize*, "ölçülerin dışına taşan bir versiyon temin etmek."
- Bitiştirmek: *gripesite*, "tüketicileri, kusurlu mallar ve hizmetler konusunda bilinçlendirmeye çalışan internet sitesi."
- Başka dilden almak: *wiki*, "kullanıcıların toplu olarak metin ekleyebildiği, metin tadil edebildiği internet sitesi" [Hawaii dilinde "çabuk" anlamına gelen sözcükten]
- Kısaltmalar: *ICE*, "'Acil Durum Halinde – In Case of Emergency'; cep telefonunun rehberinde tutulan irtibat numarası."
- Budama: *fanfic*, "Bir filmden, kitaptan ya da TV programından karakterleri ve ortamları içeren, asıl yazarın değil hayranların yazdığı yeni öyküler."
- Alaşım (bir sözcüğün baş kısmını, başka bir sözcüğün art kısmıyla birleştirmek): *spim* [spam + I.M.], "hızlı mesaj seçeneğiyle gönderilen, istenmeyen reklamlar."
- Gerioluşum (sözcüğü hatalı biçimde bölüp, parçalarından birini yenilemek): *preheritance*: "miras bırakmaya (*inheritance*) alternatif olarak, anne babaların yaşarken çocuklarına mali destek vermesi."
- Eğretileme: *zombie*, "virüs bulaşmış ve kullanıcının bilgisi olmadan toplu mesaj gönderen bilgisayar."
- Düzdeğişmece: 7/7, "terörist bombalama" [7 Temmuz

[21] www.macmillandictionary.com/2005/index.htm.

2005'te Londra Metrosundaki bombalı saldırıdan türemiştir].

Listedeki kırk sözcükten sadece birinin yepyeni kökü vardı: *dooced*, "internet güncesinde bir şey yayımlamaktan ötürü kişinin işinden kovulması." En yaratıcı halk etimolojisini aşan bir biçimde bu sözcük, www.doece.com adlı kendi internet güncesinde yazdıkları yüzünden işini kaybetmiş bir tasarımcı tarafından uydurulmuş. Güncesine, alışkanlıktan sürekli yaptığı bir imla hatasının ismini vermişti: *doode* yerine *dooce* yazıyordu. Üstelik, yazmaya niyet ettiği imla, *doode*, *dude* (adamım) sözcüğünün sörfçü telaffuzunun, sesli harf uzatılarak okunan yorumuydu.

Bu dolambaçlı öykü, insanların yeni kökleri nasıl demlediği sorusunu akla getiriyor: çoğu yeni kelimenin aksine, mevcut sözcüklerden ve biçimbirimlerden alınmayan sesler, ama sesli ve sessiz özgün harf dizileri. Bunların çoğunun, adını, moda haline gelmiş telaffuzlara getirilen sesbilgisi yorumlarının hatalı imlasının isim verdiği internet güncelerinden almadığını söylemeye gerek yok.

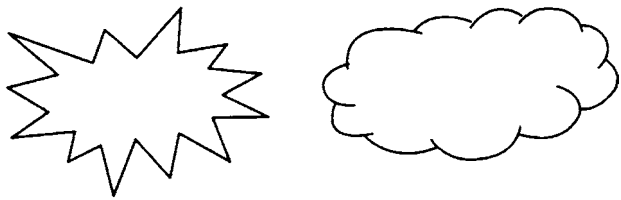
Yeni kökün en bariz kaynağı yansımadır; göndergesinin sesine benzeyen sözcük, mesela *vızıldama miyavlama çınlama havlama vakvaklama* gibi. Fakat yansıma, yapabilecekleri açısından oldukça sınırlıdır. Yalnızca gürültülü şeyler için geçerlidir ve bir benzerlik olsa bile bu genelde dinleyen tarafın kulağına öyle gelir. Yansımalı sözcüklere, sesi çıkaranın akustik ürününden ziyade dilin sesbilim örüntüsü hükmeder; başka dillerde hayvan sesi göndermelerine baktığımızda bunu görüyoruz:

*Bunları kafamdan uydurmuyorum

Robotman © United Feature Syndicate, A.Ş.

Saf yansımadan biraz daha kullanışlısı, ses simgeciliğidir. Burada sözcüğün telaffuzu, insanlara, göndergenin bir yanını *anımsatır*. İri ya da kalın şeyler için uzun sözcükler, keskin ya da çabuk şeyler için kesikli, ani sözcükler, uzun süre önce ya da uzakta meydana gelmiş şeyler için ağzın ya da boğazın derin kısımlarıyla telaffuz edilen sözcükler kullanılabilir (kıyaslayınız, *this-bu* ve *that-şu*, *near-yakın* ve *far-uzak*, *here-burada* ve *there-orada*).[22] Bir nevi akustik ya da söyleyiş eğretilemesi olan bu düzenler, dünyanın çoğu dilinde var. Deneyler, insanların, uydurma sözcüklerde bile bu örüntülere duyarlı olduğunu göstermiştir. Örneğin aşağıdaki şekillerden hangisi *maluma*, hangisi *takata*'dır.

Çoğu insan, soldakinin *takata* olduğunu söyler, çünkü köşeli şekli, insana köşeli sesleri hatırlatır. Sağdakineyse *maluma* derler, çünkü yumuşak şekli, insana yumuşak sesleri anımsatır. Çincede "ağır" ve "hafif" anlamına gelen sözcüklerin qing (tiz perdeden) ve zhong (pes perdeden) diye telaffuz edildiğini söylesem ve İngilizce konuşanların çoğunluğu gibi, *qing*'in hafif, *zhong*'un ağır anlamına geldiğini tahmin etseniz, haklı çıkarsınız.[23] Ses simgeciliği düzinelerce kez "keşfedildi" ve her seferinde kâşif, ses ile anlam arasındaki ilişki keyfidir diyen Ferdinand de Saussure'ün ilkesini çürüttüğünü iddia etmiştir. Gerçekte bu iddiayı çürütmüyor, çünkü sözcüğün sesini, anlamından hareketle ya da anlamını sesten hareketle tahmin etmenin yanına bile yaklaşamazsınız, fakat yeni sözcük uydurulurken ya da işlevi genişletilirken, ses simgeciliği bu ilhamın kesinlikle bir parçasıdır.

---

[22] Pinker, 1999, sayfa 80-82; Pinker ve Birdsong 1979; Pinker, 1994b, Altıncı Bölüm. Ayrıca bakınız www.trismegistos.com/IconicityInLanguage/.

[23] Brown, 1958.

Yansıma ve ses simgeciliği, dilde daha yaygın bir olgu olan fonestezinin tohumlarıdır. Bu olgu uyarınca sözcük ailelerinde ortak minik ses parçaları, ufak anlam zerreleri vardır. Örneğin İngilizcede *sn-* sesi içeren pek çok sözcük, burunla alakalıdır. Muhtemelen bunun sebebi, sözcüğü telaffuz ettiğinizde neredeyse burnunuzun kırıştığını hissetmenizdir. Bunlara, burnun kendisiyle ilgili sözcükler (mesela *snout – hayvan kafasında çıkıntı yapan ön kısım*), burun benzeri aletlerle ilgili sözcükler (*snorkel - şnorkel* ve *snoot* – ışıldaktan gelen ışığı yönlendiren koni]), burunla ilişkili eylemlerin ya da şeylerin sözcükleri (*sneeze – hapşırmak*, *sniff – koklamak*, *sniffle – burun çekmek*, *snore – horlamak*, *snort – burnundan solumak*, *snuff – burundan içeri çekmek*, *Snuffleupagus* [Susam Sokağında burnu büyük bir karakter]) ve birine tepeden bakmakla ilgili sözcükler dahildir (*snarky-eleştirel, sneer-dudak bükmek, snicker-alaycı, snide-art niyetli, snippy-kurumlu, snob-snop, snook-küçümseyici hareket, snotty-küstah, snub-hakir görmek*).

Bu *sn-* sesinin neden hızlı, kaçamak ya da açgözlü edimlerle ilişkili olduğu o kadar kolay anlaşılır değil, mesela *snack-atıştırmalık, snag-budak, snap-aniden koparmak, snare-tuzağa düşürmek, snatch-kapmak, sneak-gizlice sokulmak, snip-çırpmak, snitch-aşırmak, snog-öpüşüp kucaklaşmak, snop–burnunu sokmak* gibi (yoksa bu, birinin işine burnunu sokmakla ilgili bir sözcük mü?). Belki de *sn-* sesinin telaffuzunda bir tutam çabukluk ve yumuşaklık kokusu alıyoruz, fakat bu, işi mevcut duruma uydurmaya benziyor ve İngilizcede herhangi bir hece başlangıcı için geçerli olabilir. Sanki fonostezi, pek çok sebepten ötürü bir araya gelmiş benzer sözcüklerin oluşturduğu bir çekirdekten dışarı doğru büyüyor. Bazıları, ses simgeciliğinin ürünü olabilir. Kimileri, dilin daha erken bir döneminde ya da sözcüklerin alındığı dilde etkin olmuş bir biçimbilim kuralının fosilleri olabilir. Kimileriyse tamamen şansa ortaya çıkmış, bir dilin ses örüntüsü ancak o kadar ünlü ve ünsüz kombinasyonuna izin verdiği için ses düzleminde bir araya gelmiş olabilir. Fakat bu sözcükler birbirleriyle haşır neşir oldukça, çağrışımlı insan belleği sayesinde yeni üyeleri cezbedebilir ya da doğurabilirler. Çağrışımlı bellekte, benzer benzeri cezbeder. (*Words and Rules* kitabımda, belleğin bu özelliğinin, benzer gayri nizami fiil ailelerine nasıl can verdiğini gösteriyo-

rum, mesela *sing-sang* [şarkı söylemek], *ring-rang* [zil çalmak], *drink-drank* [içmek], *wind-wound* [esmek], *find-found* [bulmak], *grind-ground* [öğütmek].) Birtakım kümeleri aşağıda görebilirsiniz; seslerinin ne kadar simgesel olduğuna karar verin:

> Yapışkan yığınlar ya da temas eden bir çift yüzey için *cl-* sesi: *clad, clam, clamp, clan, clap, clasp, clave, cleat, cleave, cleft, clench, clinch, cling, clip, clique, cloak, clod, clog, close, clot, cloven, club, clump, cluster, clutch* [koruyucu malzeme giydirmek, deniz tarağı, mengene, klan, alkışlamak, kavramak, sopaları birbirine vurup ses çıkarmak, takoz, ayırmak, yarık, yumruğunu sıkmak, perçinlemek, sıkıca sarılmak, klips, klik, pelerin, çamur öbeği, tıkamak, kapamak, pıhtı, yarık, kulüp, yığın, salkım, sıkıca tutma]
>
> Işık salımı için *gl-* sesi: *glare, glass, glaze, gleam, glimmer, glimpse, glint, glisten, glitter, gloaming, gloss, glow* (göz kamaştıracak kadar parlamak, cam, sırlamak, şua, parıldamak, göz gezdirme, birden parlamak, pırıldamak, parlamak, akşam karanlığı, cilâ, parlaklık)
>
> Ani hareket için *j-* sesi: *jab, jag, jagged, jam, jangle, jarring, jerk, jibe, jig, jigger, jiggle, jimmy, jingle, jitter, jockey, jog, jostle, jot, jounce, judder, juggle, jumble, jump, jut* (dürtmek, keskin dönüş, çentik, kıstırmak, ahenksiz ses çıkarmak, sarsmak, silkmek, yelkenleri savurmak, oynak ve hızlı bir dans, kokteyl karıştırma bardağı, hafif hafif sallanmak, hırsızların kullandığı demir çubuk, şıngırtı, seğirme, manevra yapmak, itmek, itip kakmak, kısa not almak, sallamak, titreme, karmakarışık iş, zıplamak, çıkıntı yapmak)
>
> Küçük nesnelerin, deliklerin ya da işaretlerin yığınları için *–le* sesi: *bubble, crinkle, crumble, dabble, dapple, freckle, mottle, pebble, pimple, riddle, ripple, rubble, ruffle, spangle, speckle, sprinkle, stubble, wrinkle* (hava kabarcığı, kırışık, ufalanmak, su serpmek, benekli, leke, beneklemek, çakıl taşı, sivilce, kalbur, ufacık dalga, moloz taşı, fırfır, madeni pul, ufak benek, çisenti, anız, buruşuk)

Yansımanın, ses simgeciliğinin, fonostezinin belli bir kombinasyonu, birinci bölümün sonunda, boş konuşma için sunduğum sözcük listesine can veriyor.

Fonostezi çocuk zihninde canlıdır. Hayal güçlerinde sözcükleri uçururken ara sıra bundan faydalanırlar. Yazar Lloyd Brown, kızı Linda'dan aldığı aşağıdaki örnekleri benimle paylaştı:

The water was drindling down the drain.
A mouse scuttered along the baseboard.
I was scrumbling with the boys.
I'm going to sloop up the gravy [with bread].
Why is Grandma's face crimpled?
Why does the light bulb ringle when you shake it?

Fonostezi, karşılaştırmalı dilbilim için hoş bir bulmaca da doğuruyor: Neden dillerde *kelebek* (*butterfly*) sözcüğü için ortak kök yok.[24] Örneğin Batı Avrupa'ya bakarsak, Almancada *Schmetterling*'i, Felemenkçede *vlinder*'i, Dancada *somerfugl*'u, Fransızcada *papillon*'u, İspanyolcada *mariposa*'yı, İtalyancada *farfalla*'yı, Portekizcede *borboleta*'yı görüyoruz. Bundan başka neredeyse her sözcük türünde bu dillerin gelişigüzel ortak kökleri olması buradaki bulmacadır. Örneğin *kedi* sözcüğü bu dillerde, *Katze, kat, kat, chat, gato, gatto, gato*'dur. Pek çok dilde *kelebek* sözcüğü sahibine özel olsa da, çoğunlukla *b, p, l* ya da *f* içeren tekrar seslerden oluşması ipucu verebilir, mesela İbranicede *parpar,* İtalyancada *farfalla,* Papuacada *fefe-fefe*. Sanki bu sözcükler, kanat çırpma sesini canlandırıyor! Tüm isimler fonosteziyle ilişkili değil; ister gerçek ister efsanevi olsun, kelebeğin özelliklerine göndermeler de var. İngilizcede tereyağı (butter) renginde ya da tereyağı tüketen ya da dışkısı tereyağına benzeyen sinektir (fly) (*butterfly* sözcüğünü, *flutter-by* [kanat çırpmak] sözcüğünün sürçmesiyle tanımlayan halk etimolojisi cazip ama yanlıştır). Bu eğretilemeleri ve kinayeleri paylaşma isteksizliğinin sebebi nedir? Kimse bilmiyor, ama dilbilimci Haj Ross'un ileri sürdüğü fikir hoşuma gidiyor:

> Kelebek kavramı/imgesi, dünya kültürlerinin grup zihinlerinde eşsiz biçimde güçlü bir kavram/imgedir; tırtıl haliyle ümitsiz bir başlangıç yapar, ardından göz kamaştırıcı görsel simetriye ulaşır. Buna, bilinçliliğimiz içinde, kanat çırpı›› yön değiştirerek ilerleyen kelebeğin unutulmaz hareketi eşlik eder. Kelebekler, dönüşümün öyle mükemmel simgeleridir ki neredeyse hiçbir kültür, bu efsanevi yaratık için başkasının şiirini kabul etmekle yetinmez. Her dil, kelebeğin varlığının müthiş göz kamaştırıcılığını yüceltecek kendi sözel güzelliğini bulur.[25]

[24] İlk dikkat çeken isim, Emmon Bach'tır. Bakınız Beeman, 2001.
[25] Ross, tarihsiz, aktaran Beeman, 2001.

Daha yakın tarihte, fonostezi, çok daha az şiirsel pek çok İngilizce kökte rol oynamış olsa gerek; bu kökler, son onyıllar içinde beklenmedik anda boy gösterdi, mesela *bling, bonkers, bungee, crufty, dongle, dweeb, frob, glitzy, glom, gonzo, grunge, gunk, humongous, kluge, mosh, nerd, scuzzy, skank, snarf, wonk* (gösterişli, deli, bungee jumping, gereksiz dijital bilgi, bilgisayar donanımı kilidi, ahmak, zamazingo, gösterişçi, elle kavramak, abartılı tarz, pislik, yağsı madde, kallavi, yararsız çözüm, dans ederken itip kakmak, bilgisayar delisi, pis, itici kişi, tıkınmak, ineklemek).

Daha büyük ses yığınlarına uygulanan fonestezinin gevşek bağları aynı zamanda marka isimlerindeki görmezden gelinemez modanın da kaynağıdır:

Zippy – Bill Griffith, King Features Syndicate

Eskiden şirketler, markalara, kurucularının adını verirdi (Ford, Edison, Westinghouse) ya da büyüklüklerini anlatan bir sözcükle (General Motors, United Airlines, U.S. Steel) ya da yeni teknolojiyi tanımlayan bir alaşımla (Microsoft, Instamatic, Polavision) ya da kendilerine yakıştırdıkları kaliteyi çağrıştıran bir eğretilemeyle veya düzdeğişmeceyle adlandırırdı (Impala, Newport, Princess, Trailblazer, Rebel). Fakat günümüzde, gerçek hallerini ele vermeksizin belirli nitelikleri çağrıştırdığı varsayılan kelime parçalarından inşa edilmiş sahte Yunanca ve Latince uydurma kelimelerden yararlanıp, insanlara şeytan tüyü hissi verme peşindeler. İnsan, karikatürcünün benliğini temsil eden Griffin'in kafa karışıklığını anlayabiliyor. Acura – accurate (kusursuz) ya da acute (şiddetli) mi kastedilmiş? Bunun arabayla ne alakası var? *Verizon* – sahici bir ufuk mu (veritable horizon)? İyi bir telefon hizmetinin, sonsuz mesafe boyunca yayılacağı mı kastediliyor? *Viagra* – virility (cinsel güç) mü, vigor (dinçlik) mi, viable (canlı) mı? Erkeğin Niagara

Şelalesi gibi meni boşaltacağını mı düşünmemiz gerekiyor? En korkunç örnek, Philip Morris'in ana şirketinin *Altria* diye yeniden isimlendirilmesidir. Muhtemelen amaç, bağımlılık yapıcı karsinojen madde satan kötü insanlar imgesinden çıkıp özgeciliğin (*altruism*) ve başka yüce değerlerin öne çıktığı yer ya da durum imgesine kavuşmaktı.

İCATSIZ ANALAR: İSİMLENDİRİLMEMİŞİN VE İSİMLENDİRİLEMİYENİN GİZEMİ

Yeni sözcüklerin seslerinin nereden geldiğine ilişkin fikrimiz olduğuna göre, hangi anlamların sese ihtiyaç duyuyor sayıldığı bulmacasına geldik. İsim koyma dürtüsü nereden geliyor?

En bariz neden, "zorunluluk icadın anasıdır" diye klişeden yansıyor. Yeni sözcüklerin, sözlükçede boşlukları doldurmak için vücut bulduğu düşünülebilir: Herkesin ifade etmek istediği bir kavram; ama bunun için doğru sözcük henüz yoktur. Sözlükçe tedarikçilerinin talepleri karşılamak için sık sık devreye girdiğini anlamak için, bir uzmanlık alanının jargonuna kulak misafiri olmak yeter (fotoğrafçılık, kaykay, hiphop, herhangi bir akademi alanı). Gündelik bilgisayar kullanıcıları bile bir nesil önce çoğu insanın bilmediği bir sözlükçeye hâkimdir: modem, reboot, RAM, internete yüklemek, internet tarayıcısı, vs. Kadınlara, erkeklere eşit davranıldığını iddia eden bir çağda, *Bayan* sözcüğü olmasa ne yapardık?

Ancak başka bir klişeyi de hatırlayalım: Köpeğin duası kabul olsa, gökten kemik yağar. Dilde pek çok boşluk, doldurulmayı düpedüz reddediyor. Birinci Bölümde ikisiyle tanıştık: yirmi birinci yüzyılın ilk on yılı niteleyen isim ve evli olmayan heteroseksüel çiftleri niteleyen sözcük. Sayısız boşluk var. *He* (eril o) ya da *she* (dişil o) zamirlerinin yerini alacak cinsiyetsiz üçüncü tekil şahıs adılı; yüzyıllar içinde altmış sözcük önerildi (*na, shehe, thon, herm*), ama hiçbiri kendine yol bulamadı.[26] Kişinin yetişkin evlatları için terim. Yeğenler, kuzenler için toplu terim. Çocuğun eşinin anne babası için terim (Yidiş dilinde *machetunim*). Yüz kere öğrensen de belleğine yerleşmeyen olgular için terim. Trende ya da havaalanı bek-

[26] Metcalf, 2002; Wallraff, 2006.

leme salonunda yanınızda oturup bütün bu zaman boyunca cep telefonuyla bağıra çağıra konuşan hödük için terim. Arabanın tekerinin arkasında birikip garajın zeminine dökülen iğrenç kahverengi kar öbekleri için terim. İdrar torbanızın uyumanıza izin vermeyecek kadar dolduğu, ama tuvalete gidemeyecek kadar yorgun olduğunuz sabahın erken saatlerindeki mahmurluk için terim.[27]

İngilizcede bu boşluklardan öyle çok var ki bunları dolduran yeni bir mizah tarzı ortaya çıkmıştır. Komedyen Rich Hall, var olması gerektiği halde var olmayan sözcükler için *sniglet* sözcüğünü uydurmuştur (kendi kendisinin örneği bir sözcük).[28] Aşağıda birtakım örnekler görebilirsiniz:

> **Elbonics,** isim. Sinema salonunda tek dirsek dayama yerini kapmak için manevra yapan iki insanın hareketleri.
>
> **Peppier,** isim. Gösterişli restoranda garson; yegâne amacı, etrafta dolanıp müşterilere toz karabiber isterler mi diye sormakmış gibi görünüyor.
>
> **Furbling,** fiil. Kuyruktaki tek kişi olsanız bile havaalanında ya da bankada halatlarla kurulmuş olan sıra bekleme labirentini aşma zorunluluğu.
>
> **Phonesia,** isim. Telefon numarasını çevirmek ve yanıt verildiği anda kimi aradığınızı unutma felaketi.

Fakat snigletler ilk snigletler değildi; onlardan önce liff vardı. 1983'te yazar Douglas Adams (*Otostopçunun Galaksi Rehberi* kitabıyla epey tanınır) ve televizyon yapımcısı John Lloyd, *The Meaning of Liff* [*Liff'in Anlamı*] adlı kitaplarını yayımladılar. Şu gözleme dayanıyorlardı: "Yaşamda (aslında Liff'te) [İskoçya'da bir kasabadır], yüzlerce yaygın deneyim, his, durum, hatta nesne var ki hepsini biliyor, tanıyoruz, ama bunları anlatan sözcükler yok. Öte yandan, dünyada binlerce yedek sözcük oraya buraya saçılmış; bunlar tabelalarda yer isimleri olarak aylaklık etmek dışında hiçbir işe yaramıyor." Adams ve Lloyd, isim konmamış deneyimleri, kimsenin uğramadığı yerlerin adlarıyla etiketlemeye karar vermişler.[29] Örneğin:

---

[27] Uykusuzluk örneğini veren Donald Symons. Öteki örneklerin kimileri Wallraff'tan, 2006.

[28] Hall ve Friends, 1984.

[29] Adams ve Lloyd, 1990.

Sconser, isim. Sizinle konuşurken daha ilginç biri var mı diye etrafa bakınan kişi.

Lamlash, isim. Otel odalarında şaşılacak nispette sıkıcı bilgiyle dolu dosya.

Shoeburyness, isim. Başkasının poposu yüzünden hâlâ ılık olan koltuğa oturduğunuzda gelen belli belirsiz, rahatsız his.

Hextable, isim. Kişinin koleksiyonunda gördüğünüz ve onunla vakit geçirmek istemeyeceğinizi derhal belli eden albüm.

Dil uzmanı Barbara Wallraff, eğlence amaçlı sözcük uydurmanın tarihini anlattığı, *Atlantic Monthly* dergisine "Kaçak Sözcükler" başlığıyla yazdığı köşe yazılarını derlediği *Word Fugitives* [*Kaçak Sözcükler*] kitabında bu formülü tersine çeviriyor. Okur bu köşeye bir sözlükçe boşluğu gönderir, başka okurlar da boşluğu doldurmaya çalışır:[30]

Çocuğunuza bir şeyler söylerken, anne babanızdan biri gibi konuştuğunuzu fark etmek: **deja vieux, mamamorphosis, mnemomic, patterfamilias, vox pop, nagativism, parentriloquism**

İki kişiyi tanıştırmanızın gerektiği, ama içlerinden birinin adını hatırlayamadığınız zorlu an: **whomnesia, persona non data, nomenclutchure, notworking, mumbleduction, introducking**

Tartışmanın üzerinden üç saat geçtikten sonra mükemmel cevabın aklınıza gelmesi: **hindser, stairwit, retrotrot, afterism**

Cep telefonu çaldığında, kendi telefonu mu değil mi kimse emin olamadığı için çevredeki herkesin yaşadığı anlık kafa karışıklığı: **conphonesion, phonundrum, ringchronicity, ringxiety, fauxcellarm, pandephonium.**

Washington Post tarzı okur köşesi, ara sıra okurlardan, mevcut kelimelerin tek harfini değiştirerek sözlükçe boşluklarını doldurmalarını ister:

Sarchasm, isim. Alaycı nükteyi yapan kişi ile şakayı anlamayan arasındaki uçurum.

Hipatisis, isim. Aşırı soğuk tavır.

Dopeler effect, isim. Akla hızla geldiğinde, aptal fikirleri daha akıllıca görme eğilimi.

Beelzebug, isim. Sivrisinek biçimine girmiş şeytan; sabah üçte odanıza girer ve odadan kovmak mümkün olmaz.

30 Wallraff, 2006.

Ayrıca "Yahudi sözcük dağarcığınıza eklenecek yeni sözcükler" listesi sık sık e-postayla gönderilir:

> **Yidentify,** fiil. İsimleri St. John, Curtis, Davis ya da Taylor olsa da ünlülerin etnik kökenlerini belirleyebilmek.
>
> **Mishpochamarks,** isim. Davette tüm teyzeleri, halaları, kuzenleri öptükten sonra kişinin yüzüne, yakasına bulaşan çeşit çeşit ruj ve makyaj boyası.
>
> **Santa-shmanta,** isim. Yahudi çocuklara, tüm komşular Noel'i kutlarken neden kendilerinin ışık bayramını kutladıklarının açıklanması.
>
> **Meinstein,** isim. Dâhi oğlum.

Eğlence amaçlı üretilmiş sözcüklerin çoğu, kaşıdıkları kaşıntıya rağmen, nadiren dilin kalıcı parçası haline gelir. *Deshopping* ya da *preheritance* gibi "Yılın Sözcüklerinin" çoğunluğu da öyle. Birinci Bölümde, Amerikan Lehçe Derneğinin, her yıl en göze çarpan, en faydalı, başarı şansı en yüksek sözcükleri seçtiğinden bahsetmiştim.[31] 1990'ların seçimlerine daha sonra bakıldığında, bu dernekteki uzmanların, olsa olsa bulvar gazetesi fizikçileri kadar doğru tahmin yaptığı görüldü. Sözcüklerin bazıları, iğneleyici siyasi yorumlardı ve hedef aldıkları kişilerin meslek yaşamıyla birlikte bunlar da sönüp gitti, mesela *to newt* ve *to gingrich*. Kimileri, konunun sevimliliğine bel bağlıyordu ve sözcüğe ilham veren olay bellekten silindikçe bunlar da sönmeye yüz tuttu, mesela *–razzi* (saldırgan takipçi, 1997'den, Prenses Diana'nın paparazzilerden kaçarken öldüğü yıl) ve *drive by* (arabayla geçerken; 1996'dan, Bill Clinton'ın, doğum hastanelerinde *arabayla geçerken yapılan doğumlar* aleyhinde kampanya yürüttüğü yıl, *arabayla geçerken adam vurma* üzerine bir oyunun yazıldığı yıl). Kimi sözcükler, bir icat için yanlış isme bahis oynanmasından oluşuyordu: *notebook PC* (sohbetlerde hâlâ dizüstü deniyor), *s-mail* (kaynağı olan *snail mail*'in gölgesinde kalmıştır), *W3* (yani World Wide Web – dünya çapında ağ), *information superhighway* (gereğinden fazla Al Gore tarzı), *infobahn* (iğrenç).

Yeni sözcüklerin talihi muammadır. Sözlükçe boşluğunu doldurmak kesin başarı getirmiyor; kısalık ve saydamlık da öyle, oysa bunlar, sözcüğün kabul edilmesini sağladığı düşünülen iki

[31] Metcalf, 2002.

özelliktir. *WWW*'nin telaffuzu, güya kısalttığı *World Wide Web*'i söylemekten uzun sürüyor ve o dokuz heceyi ne kadar söylersek söyleyelim, *triple-dub, wuh-wuh-wuh, sextuple-u* gibi daha kısa ikamelerine hep direnmiştir.[32]

Saydamlığa gelince, *boot up* [önyükleme] ve *reboot* [yeniden açmak] fiilleri, dupduru *start up* [başlat] ve *restart* [yeniden başlat] yüklemlerine (işletim sistemi mönüsünde kullanılan terimler) karşı geri adım atmıyor, oysa çoğu insan, *boot* [bilgisayarı başlatmak; tekme atmak] sözcüğünün neye göndermede bulunduğunu bilmez. Bilgisayarınıza seri bir tekme oturtmakla ilgili değildir. Doktora araştırmamı yaptığım bilgisayarın Mezozoik çağında bilgisayarların açılma usulüne gönderme yapıyor. Zamanın mini-bilgisayarları boş sayfaydı, işletim sistemlerini kasetten ya da diskten okuyacak kadar bile zeki değillerdi. Ön panelde sürüyle şalteri indirerek programları ve verileri bilgisayara bayt bayt kaşıkla vermeniz gerekiyordu. Her şalter, bayt içinde bir bite denk geliyordu, yani program talimatını ya da veriyi meydana getiren 1'lere ve 0'lara. Bu iş, yüksek lisans öğrencileri için bile çok meşakkatli olduğundan, bilgisayarı, delikli kâğıt şerit üzerindeki birkaç baytı okumasına yetecek kadar araç gereç temin eden çok kısa bir programla donatıyordunuz. O baytlar, azıcık daha geniş bir program meydana getiriyor, bilgisayara, işletim sistemini içeren kasetin geri kalanını nasıl yükleyeceğini söylüyordu. Kasetin başındaki küçük programa "bootstrap loader" [önyükleyici] deniyordu, çünkü kendi kendine yükleme sihri, birine, "lift yourself up by your bootstraps" [kendi göbeğini kendi kesmek] deyimini hatırlatmış. İşlemin bütününe, *booting up the computer* [bilgisayarı önyüklemek] sözüyle atıfta bulunuluyordu. Bu, kulağa, Kralın Rızasıyla Cinsel İlişki öyküsü tarzında bir hikâye gibi gelebilir, ama oradaydım ve sözcüğünün böyle tutunduğuna yemin edebilirim.

Amerikan Lehçe Derneğinin eski başkanlarından, *Predicting New Words* [Yeni Sözcükler Tahmin Etmek] kitabının yazarı Alan Metcalfe, neden kimi sözcüklerin başarılı olduğunu, kimilerininse çuvalladığını saptamaya çalışmış. Tahminlerini, FUDGE kısaltmasıyla özetler: Frequency – kullanma sıklığı, Unobstrusiveness – kolaylıkla göze çarpmamak, Diversity- kullanıcıların ve durum-

[32] Walraff, 2006.

ların çeşitliliği, Generation – başka biçimlerin ve anlamların yaratılması, Endurance – kavramın dayanıklılığı. İyi bir başlangıçtır, ama yanıtladığından çok soru doğuruyor. Tüm sözcükler tek kişinin uydurmasıyla ortaya çıkar, dolayısıyla yaşama başlarken, Görülme Sıklığı ve Çeşitlilik değerleri 1'dir. Kimi sözcüklerin, görülme sıklıklarını ve kullanıcı çeşitliliklerini artırması, açıklamaya çalıştığımız bir olgudur, yoksa o olguyu açıklayabilecek ön neden değildir. Aynı döngüsellik, yeni biçimlerin Yaratılmasını da (çokanlamlılık) tehdit ediyor, mesela büyük bomba anlamına gelen *blockbuster* sözcüğünün yayılıp ticari başarı kazanan şey anlamına kavuşması gibi. Sık kullanılan sözcükler, daha fazla çokanlamlıdır (üçüncü bölüm), dolayısıyla sözcüğün yaratıcı gücünün, onu daha başarılı kılmasından ziyade, sözcüğün başarısı, yeni anlamlar yaratmasını sağlıyor olabilir. Kavramın dayanıklılığı da sözcüğün sağkalımı hakkında iyi bir tahmin vermez. Her ne kadar günümüzde caboose [trenlerde personel vagonu], flapper [1920'lerde hanımlık tavırlarına isyan eden genç kadın için kullanılan kelime], zoot suit [1940'larda moda olmuş bir takım elbise tarzı], Soğuk Savaş (Metcalfe'ın verdiği örnekler) hakkında konuşma fırsatımız pek olmasa da, bunlardan bahsetmemiz gerektiğinde bu sözcükler hazırda bekliyor.

Geriye, kolaylıkla göze çarpmamak kaldı. Eğlence amacıyla kelime uyduranlar ve yılın sözcüğünü seçenler için aklı başa getirici bir uyarıdır, çünkü ilgiyi üzerine çeken uydurma sözcüklerin çoğu kendilerini tarihin çöp tenekesinde bulur, oysa gerçek galipler, dile gizlice sızar. Çoğu sniglet, liff ve kaçak sözcük, kendi menfaatlerine zarar verecek kadar zekice kurulmuştur, kaderleri kalıcı olmaktan ziyade eğlendirmektir. Aynısı, yılın en iyisi listelerini hazırlayanların dikkatine takılan, esprili gazetecilerin tek sefer için uydurduğu kelimeler için de geçerli, mesela *Brown-out*, Katrina Kasırgasından sonra Federal Acil Durum Yönetim Kurumu (FEMA) müdürünü anımsatacak şekilde acil durumların kötü idare edilmesini niteliyor, ayrıca *flee-ancee*, 2005'te kısa süreliğine ünlü olan Jennifer Wilbanks misali kendi düğününden kaçan gelinleri niteliyor. Mizahçı Gelett Burgess'in (1866-1951) talihi *blurb* (kitap kapaklarında kısa tanıtım yazısı) ve *bromide* (beylik yorum) sözcükleriyle 1907'de yaver gitti, ama aynısı *alibosh* (desteksiz yalan), *quisty* (faydalı ama güzel değil), *cowcat* (hiçbir şey yapmayıp

yer kaplayan kişi) ya da *skyscrimple* (konudan sapmak) sözcükleri için geçerli değil.

Sözcüğü uyduran kişi, sözlüksel boşluğu doldurmak için yeni sözcüğü yayma amacıyla elinden geleni yapsa da, kıymet bilmez topluluk onu genelde görmezden gelecektir. 2000 yılında kavramsal sanatçı Miltos Manetos, İngilizcede, ürün tasarımında yüksek teknoloji estetiğine işaret eden hiçbir sözcük olmadığını fark etti, örneğin *yeni iPodNano gerçekten bilmem nedir* demek gibi. Ayrıca teknolojinin itici güç olduğu video sanatı, bilgisayar grafikleri, dijital animasyon gibi sanatsal ortam tarzı için de kelime olmadığını gördü, mesela *galerimiz, bilmem ne ortamında çalışan yeni sanatçıları sergiliyor*. Manetos, hem sıfat hem de isim olarak kullanılacak tek sözcüğün iki boşluğu da doldurabileceğini ileri sürdü. İsimlendirmekte olduğu hareketin ruhuna uyarak, kendi bilgisayar algoritmalarını kullanıp adaylar üretmesi için Lexicon Reklamcılık şirketini tuttu (*Pentium, Celeron, Zima, Vibrance, Optima, Alero* markalarını bulmuş olan şirket) ve birtakım dilbilimcilerle çalıştı. Manetos, kendisine sunulan listeden *neen* sözcüğünü seçti. Eski Yunancada "şimdi" anlamına gelir. Gazetecilerin, eleştirmenlerin, ben dahil bir yorumcu kurulunun katıldığı büyük New York sanat galerisinin kalabalık bir etkinliğinde bu sözcüğü tanıttı. Sözcüğün tutmayacağını tahmin ettim, çünkü ses bilgisi estetiği hatalıydı, *sn-* sözcüklerine yakın bir tınıdaydı, *nanik-nanik* gibi çocuk alaylarına benziyordu. Haklı olduğum anlaşıldı (*neen* sözcüğünü google'da arayın), fakat kolay bir tahmindi, çünkü göze çarpan yeni kelimelerin çoğu her koşulda başarısız olur.

Ancak uydurulan sözcüğün şaka yollu olması ya da kendi hakkında bilgi vermesi yüzünden çuvallayacağını söylemek de emin bir tahmin değildir. Kısa süre önce dil, *podcast* kelimesini kabul etti: "dijital müzik oynatıcıya internetten indirilen işitsel program." *iPod* ve *broadcast* [yayın yapmak] sözcüklerinin cinasıdır. "İnternet güncesi" *blog* da *blob* [yumuşak, biçimsiz kütle] ve *bog* [bataklık] sözcüklerinin kesin biçiminin olmayışından faydalanıyor, 1970'lerin üniversite ağzı tarzında sözcüğü hecelerinden kesiyor, mesela *shroom* (mushroom - mantar), *strawb* (strawberry - çilek), *burb* (suburb - banliyö), *rents* (parents - ebeveyn) gibi. Kanadalılar, bir dolarlık maden paralarına *loony* [kaçık] der; tura yüzündeki dalgıçkuşu [loon] resmiyle ilgili saygısızca bir ki-

nayedir. İki dolarlık madeni paralar piyasaya çıktığında, derhal *toonie* adıyla anılmaya başlandı. Geçen on yıllarda *Yuppie* (Genç Kentli Meslek Erbabı; hippie, Yippie, preppy sözcüklerinin oynanmış hali), *couch patato* (televizyon manyağı), *palimony* (uzun süreli ilişkinin bitmesinin ardından eski sevgiliye verilen harçlık), *qwerty* (teknolojik eylemsizlik, klavyenin üst sırasındaki harflerden hareketle) sözcükleriyle tanıştık. Elbette en aptalı *spam*'di. Bu, yeni bir olgu değil. *Soap opera* [pembe dizi] sözcüğü 1930'lardan, *hot dog* [sosili sandviç] 1890'lardan (içeriği hakkında üniversite kampuslerinde yapılmış bir şakadan doğdu), *gerrymander* (seçime hile karıştırmak) 1812'den kalma. *Razz* yüklemi ve *raspberry* ismi (dilinizi dışarı uzatıp çıkardığınız rahatsız edici ses), yansımalı sözcükler değildir. Bunlar, doğu Londra'nın kafiyeli argosunun eseridir. Bu argoda, sözcüğün yerini, onunla kafiyeli bir ifade alır ve kafiyeli kısmı düşer, mesela "head" [baş] için loaf [somun] (head → loaf of bread → loaf) ya da "stairs" [merdiven] için *apples* [elmalar] (stairs → apples and pears → apples). Aynı mantıkla, *raspberry* sözcüğünün, *raspberry tart* tamlamasından kısaltıldığını söylersek nereden ilham alındığını anlarsınız.

Yersiz mizah vasıtasıyla kelime uydurma ara sıra başarılı olsa da, Metcalfe, dile yeni sözcük kabulünde olağan giriş şartlarından biri olarak, sözcüğün göze çarpmamasına işaret ederken, bir konuya parmak basmış oluyor. Gerçi bu, aslında sıradanlık değil, sözcük olma halinin bilişsel gereksinimlerini karşılama yeteneğidir. Zihnimize giren her şey, bir sözcüğün anlamı olmasına imkân tanıyacak doğru tutarlılığa ve kararlılığa sahip değildir.[33] Bir kavram, isim edinebilmek için, düzenli bir şeye ya da her seferinde klişe bir tarzla sahnelenen bir olaya atıfta bulunmalı. Ayrıca özel isimlerin dışında, isim alabilen bir kavram, özel değil genel olmalı. Örneğin *sütlü-kahve-içici* gibi yeni bir cins isim, normalde sütlü kahve içen türde kişilere atıfta bulunur (genç bir kentli çokbilmiş), yoksa o an sütlü kahve içmekte olan birine atıfta bulunmaz. Dolayısıyla *Craig, aslında sütlü kahve içmemesi haricinde her anlamda sütlü-kahve-içicidir* cümlesi çelişkili olmaz. (Bu bakımdan, bunun muadili sözcük öbeğinden farklıdır; *Craig,*

[33] Pinker, 1989, beşinci bölüm; Bloom, 1999; Carter, 1976; di Sciullo ve Williams, 1987; Dowty, 1979/1991; Markman, 1989.

aslında sütlü kahve içmemesi haricinde her anlamda sütlü kahve içer diyemezsiniz.) Sözcükler, varlıkların bütününü ("ayrı ayrı tavşan parçaları" değil "tavşan"), sabit nitelikleri ("2020'ye kadar yeşil, sonrasında mavi" değil "yeşil"), doğal cinsleri, tek durumsal değişiklikle ya da tek hedefle sona eren olayları, işlevi olan insan eserlerini, belirgin nedeni, sonucu, vasıtası, tarzı olan eylemleri niteleme eğilimindedir. Ayrıca sözcükler, hakkında değerlendirme yaptığımız olaylarda rolü olan oyunculara yakıştırılır, değerlendirmelerin kendisine değil. Bir tümce doğru ya da yanlış olabilir, ama sözcük öyle olamaz.

Bu ışıkta bakıldığında, ilginç yeni kelimeler, tam da ilginç oldukları için tutunamaz; inşaları akıllıca olduğundan değil, ismi veren kişinin, bir şeyi *isimlendirmekten* ziyade bir şey hakkında *yorum* yapmasından ötürü. Olağan bir yıl sonu listesindeki sözcüklere bakalım, mesela *egosurfing* (google'da kendi ismini aramak), *celanthropist* (şöhretli hayırsever), *infomania* (e-postalara ve mesajlara bakmayı saplantı haline getirmek), *security mom* (terörizmden endişe duyan oyveren), *ubersexual* (eril ama duyarlı ve toplumsal farkındalık sahibi heteroseksüel erkek), *greenwashing* (şirketi çevreye duyarlı göstermek için halkla ilişkiler hamlesi). Bu sözcükler gerçekte toplumsal eğilimlerle ilgili haber dosyalarıdır; âdeta derleyen kişi kaburgalarınızı dürtüp, "bakın, internet hayatınızda nasıl da devrim yaptı;" ya da değişen cinsiyet rolleri ya da teknoloji ya da terörizm ya da çevre farkındalığı nasıl devrim yaptı, diyor.

Snigletler ve akrabaları kendi payına gerçekte şunu der: "... ne kadar gıcık," "... aptalca değil mi" ya da "... hiç fark ettin mi?" Aslında sözcük uyduranlar, bu içgörüleri tek sözcüğe sıkıştırarak kendi yorumları hakkında yorum yapar. Şunu derler: "Bu olgu öyle yaygın ve fark edilir ki kendisine ait sözcüğü olmalı!" Bence snigletlere eğlenceli yanını kazandıran, cinas yapmak kadar, sözcük olma hali psikolojisinden bu şekilde yararlanmasıdır. Aynı zamanda, snigletlerin, berbat sözcükler olmasına yol açıyor. Bir bankada kuyruk labirentinden tek başına geçtiğinizde ya da otobüste az önce başkasının ısıttığı koltuğa oturduğunuzda kendinizi tuhaf hissedebilirsiniz, fakat ne kadar garip hissettiğiniz dışında bu olaylar hakkında pek fazla konuşma fırsatı olmaz. Üstelik, gaflara ve aptallıklara ayrılmış çok sayıda sniglet olması (mesela *purpi-*

tation: "market rafından bir şey almak, istemediğinize karar vermek, ürünü başka bir kısımda bırakmak), beceriksizlerin gönlüne su serpebilir, ama bunlar, bir hedef uyarınca sınırları belirlenmiş olan, fiil anlamı taşıyabilecek olaylar sayılmaz.

Fakat bütün bu bilgiyle bile (sözcük oluşturma araçları, sözlüksel boşluklar, konuşma sesi estetiği, sözcük olma halinin kavramsal şartları), yeni sözcüğün kökü tutunabilecek mi hâlâ tahmin edemiyoruz. Bu gizemin arta kalan kısmı, bizi, kültür ve toplum hakkında yeni bir kafa yorma usulüne götürüyor. Fakat önce Steve gizemine dönelim.

STEVE PROJESİNE YENİDEN DEĞİNİYORUZ

Steve'in ve başka bebek isimlerinin yükselişi ve düşüşü, sözcüklerin kabul edilmesinde etkisi bulunan hoş seslerden ve isim verilebilir kavramlardan daha fazlasını anlatıyor. Çocuğa isim vermek, dile yeni sözcük eklemenin akla gelebilecek en dolambaçsız yolu olsa gerek. Anne babalar, istediği sesi seçmekte özgür ve topluluk bu tercihe pekâlâ saygı duymalı. Ancak bebeğe isim vermek, bir sözcüğün yayılmasını belirleyen, belki de başka sözcüklerin neden başarılı olduğuna ya da çuvalladığına ışık tutabilecek esrarengiz kuvvetler ima ediyor.[34]

Çocuğa isim koymak, bazı bakımlardan, sözcük uydurmaktan farklı. İnsan *sniglet*'e rastlamıyoruz, yani anne babasının isim koymayı boşladığı talihsiz çocuklar yok. Üstelik, kişiye yapışıp kalan ender lakaplar dışında, anne babaların tercihlerini reddetmiyoruz. Çoğu zaman, anne babalar, bebekleri için yeni isim uydurmaktansa, yeni doğanları isimlendirirken ortak ses havuzundan faydalanırlar. Fakat çocuğa isim vermek, en saf ve demokratik isimlendirme edimimiz olduğundan, bebek ismi verileri incelikli ve bol bulunduğundan (Sosyal Sigorta İdaresi, 1880'lerden beri tüm Amerikan ön isimlerinin kaydını tutar), sözcüklerin yayılma usulüne ilişkin altın değerinde bir bilgidir.[35]

İsimlerin iyi günlerinin de kötü günlerinin de olduğunu anlamak için isminizin Steve olması şart değil. Kişinin ilk ismine

---

[34] Kaplan ve Bernays, 1997.

[35] Lieberson, 2000; Ornstein, 2004; Sosyal Sigorta İdaresi, 2006; Wattenberg, 2005.

bakarak, çoğu gözlemci, kadının yaşını, şansın üzerine çıkan bir ortalamayla tahmin edebilir.[36] *Edna, Ethel* ya da Bertha, yaşlı bir vatandaştır; *Susan, Nancy* ya da Debra, ikinci dünya savaşından sonra doğum oranlarının tavan yaptığı dönemde doğmuş, yaşlanmakta olan vatandaştır; *Jennifer, Amanda* ya da *Heather*, otuzlu yaşlarındadır; *Isabella, Madison* ya da *Olivia* çocuktur. "Kadının yaşını tahmin etmek" yazdım, çünkü kız isimleri, oğlan isimlerinden daha hızlı değişiyor: *Robert, David, Michael, William, John, James* isimlerinin modası geçmez. Fakat erkek söz konusu olduğunda bile *Ethan*'ın, *Clarence*'ın, *Jason*'ın ve elbette *Steve*'in yaşını tahmin etmeye çalışıyorsanız, hedefi tutturma şansınız dart oku atarak hedefi vurma şansınızdan yüksek. İsimlerin kaçınılmaz moda devirleri olmaz. Pek çok toplumda bebeklere azizlerin ya da ataların isimleri verilir ve pek çok anne baba, soylarını sürdürmenin ağır yükünü kız isimlerinden ziyade oğlan isimlerinin sırtına yüklemeyi sürdürüyor. Fakat her zaman bir devir vardır. Yirminci yüzyılda Batı ülkelerinde bu devrin çalkalanma hızı sert yükseliş sergiledi.[37]

Kendi anne babam gibi, çoğu ebeveyn, evlatlarına verdikleri isimleri işitmekle ilgili bir anıya falan sahip değildir. Gözde bir akrabalarının ya da akıllarına yer etmiş bir kişinin ismini verdiklerini ya da sadece tınısını sevdiklerini söylerler çoğunlukla. Fakat yuvaya gidip Tyler ya da Zoë adlı çocuklarına seslendiklerinde, üç bızdığın karşılık vermesine şaşırıp kalırlar. Özenle kafa yordukları tercihlerinin, binlerce anne babanın özenle düşündüğü tercih olduğu anlaşılır. Leibniz, aynı zamanı gösteren bir çift saat görüyorsanız, bunun üç açıklaması olduğunu yazmıştır. Bunları birbirine bağlayan bir mil ya da tel sayesinde ahenkle işliyor olabilirler. Vasıflı bir saatçi bunları sürekli ayarlayıp ahenkle çalışmalarını sağlıyor olabilir ya da iki saat öyle benzer çalışır ki kendi başlarına uyum içinde işlerler. Anne babalar, isim tercihlerini doğrudan birbirlerinden kopyalayarak eşgüdümlemiyorsa, öteki iki alternatif hakkında ne demeli: dış bir etki mi yoksa zevklerin birbirinden bağımsız şekilde benzeşmesi mi?

Başka zevkler ve modalar için sık sık örnek gösterilen etki türlerini derhal bir kenara bırakabiliriz. Sosyolog Stanley Lieberson,

[36] Brown, 1985.

[37] Lieberson, 2000.

eşiyle birlikte kızlarına Rebecca adını verdikten sonra, birçok çağdaşının da aklına aynı fikrin geldiğini görüp şaşırınca, *A Matter of Taste* [*Zevk Meselesi*] başlıklı kitabı yazma ihtiyacı duymuş. Bu eğilimi, olağan şüphelilere başvurarak açıklayamayacağını biliyormuş:

> Başka ismi tercih edenleri hor görme çabası ne kelime, Ulusal Rebecca Birliği URB'nin desteklediği bir reklam kampanyası falan yoktu. *Rebecca* adının yükselişi ve başka bir adın düşüşü, Pepsi ile Coca Cola arasındaki şiddetli rekabetle aynı değildi. Yenidoğan kız modası birliğinin parçası olarak bu ismi ne Wal-Mart ne de Neiman Marcus destekliyordu. Kızınıza *Rebecca* ismini koydunuz diye hiçbir fabrika indirimi de almıyordunuz.[38]

Olası başka dış etkiler de var. Bebeklere isim koyma eğilimleriyle ilgili en gözde halk kuramı, anne babaların kahramanlardan, önderlerden, oyunculardan ya da oyuncuların oynadığı karakterlerden etkilendiğini söyler. Hillary Clinton, anne babasının kendisine, Everest Dağına ilk tırmanan kişinin adını verdiklerini söylerdi. Fakat Hillary Clinton 1947'de doğduğunda, Edmund Hillary Yeni Zelanda'da tanınmayan bir arıcıydı; 1953'te zirveye ayak bastığında, Hillary Clinton altı yaşındaydı. Lieberson, bebek isimlerinin yükselişi ve alçalışı ile ister gerçek ister kurmaca ünlü insanların kamuoyunda boy gösterişi ve gözden yitişi arasındaki bağıntıyı incelemiş. Neredeyse her vakada, şöhretli kişi sahnede kendini göstermeden önce isimde tutarlı bir artış gözlemlemiş. Sonrasında ünlü ad çoğunlukla ismi yeni zirvelere çıkarıyormuş (Lieberson buna "eğrinin üzerine binmek" diyor), ama fünyeyi nadiren yakıyormuş.

Örneğin 1950'lerde *Marilyn* oldukça rağbet gören bir isimdi. Çoğu insan aşikâr açıklamaya işaret edecektir: Marilyn Monroe'nun şöhreti. Bu kuramın talihsizliğine, bu isim onlarca yıl önce yükselmeye başlamıştı ve Norma Jeane Baker 1946'da bu ismi sahne adı olarak aldığında zaten revaçtaydı. Aslında, *Marilyn* adının gördüğü rağbet, Monroe ünlü olduktan sonra bir parça azalmıştır. Bu noktada çoğu insan, Monroe'nun, ismi aşağı çektiğini varsayıyor: Ellilerin iffet taslayan banliyölerinde ya da

[38] Lieberson, 2000, sayfa xi.

altmışların emekleme aşamasındaki feminizm dalgasında anne babalar, kızlarına, cinsel cazibesini sergileyen bir afetin adını vermek istemiyordu. Bu yaklaşım da yanlış. Bu isim 1930'larda zirveye çıkmıştır ve Monroe sahnede patladığında zaten düşüşteydi.

Bir avuç vakada gerçek ya da kurmaca ünlü bir kişi gerçekten de bir isme can verir. Britanyalılar 1960'larda *Bewitched* [*Tatlı Cadı*] adlı komedi dizisindeki cadının kocasıyla tanışana kadar İngiltere'de *Darren* ismi bilinmiyordu. Şu anda kız bebekler için en çok seçilen üçüncü isim olan *Madison*, 1984 tarihli *Splash* [*Deniz Kızı*] filminde Daryl Hannah'nın oynadığı deniz kızı karakteri East River halicinde karaya çıkıp sokak tabelasında gördüğü adı kendisine isim olarak seçene kadar, kız adı olarak mevcut bile değildi.[39] Ayrıca Lieberson, radarında, ünlü isimlere atfedilebilecek bazı noktalar ve düzensiz hareketler görmüştür. 1930'larda *Herbert* düştü, *Franklin* yükseldi, o zamandan beri *Adolf* yeryüzünden silindi, ki sebebi herhalde malum. Fakat genel olarak, ünlü isimlerin akılda kalıcılığı, bilişsel bir yanılsamadır. İnsanlar, ünlü kişinin o ismi meşhur ettiği bir iki hadiseyi hatırlar, pek çok bebeğe aynı ad verilir ve ikinci olguya ilkinin neden olduğu varsayılır. Fakat zaman sırasının doğruluğundan emin olabilecekleri, isimleri zihinde yıllara göre tasnif eden bir yöntem elbette yok, üstelik karşıt örnekleri de dikkate almazlar, örneğin *Humphrey, Bing, Cary, Hedy, Greta, Elvis, Ringo* vs adı verilebilecek (ama bu adların konmadığı) milyonlarca bebek gibi. İnsanlar, neden ile sonucu da kolay kolay ayırt edemiyor. Senaryo yazarları, karakterlere makul isimler vermeli ve sahne adı arayan hırslı oyuncular, cazip isimler seçmek zorunda. Dönemin müstakbel anne babalarını etkileyen kuvvetlerin bunları da etkisi altına alacağını düşünmek mantıklıdır.

Peki, daha geniş kapsamlı toplumsal eğilimler hakkında ne demeli? Örneğin ulusalcılık, din ya da toplumsal cinsiyet rolleri karşısında duyulan hisler. Yine, sandığınız gibi değil. Son onyıllarda, *Jacob, Joshua, Rachel, Sarah* gibi Kitab-ı Mukaddeste geçen isimlerin dirildiğini gördük. Herkesin ilk tahminine göre bu gelişme, Amerikan yaşamında dinin canlanışını yansıtıyor. Gelgelelim, Lieberson, bu dönemde Kitab-ı Mukaddes isimleri modası ile din-

[39] Ornstein, 2004; Wattenberg, 2000.

darlık modasının ters yönlerde ilerlediğini, çocuklarına Kitab-ı Mukaddes isimleri verenlerin, bu isimleri koymayanlardan daha dindar olmadığını gösteriyor. Feminizm, daha çok umut vadeden bir kıvılcım gibi görünebilir, ama burada bile etkisi kuşkuludur. Örneğin çiçekleri temel alan kimi kız isimleri 1970'lerden beri düşüşteyken (*Rose, Violet, Daisy*), kimilerinin gördüğü rağbet arttı (*Lily, Jasmine*).[40] Oğlan isimlerinin küçültmesi olan kız isimlerinin grafiğini çizerken, işinize gelen eğilimi seçebilirsiniz: *Roberta, Paula, Freda* gibileri düşüşteyken, *Erica, Michaela, Brianna* ve elbette *Stephanie* gibileri yükseliyordu.[41]

Yerleşik anlayış ile olgular arasındaki uçurumun nedeni, çoğu insanın, hatalı bir kültürel değişim kuramı benimsemiş olmasıdır. Değişiklikleri, dış nedenlerin tahmin edilebilir etkileri sayarlar: hükümetler, reklamcılar, ünlüler, ekonomi, savaşlar, arabalar, teknoloji vs misali dış nedenler. Aynı zamanda, kültürel değişikliklerin *anlamlı* olduğunu da zannederler; kişinin bir işi neden yaptığına ilişkin amaca dayalı açıklama sunulması gibi, toplumun da bir işi neden yaptığına ilişkin amaca dayalı açıklama sunulabileceğini düşünürler.[42]

Yazar Edward Tenner, bu yanılgının örneğini belgelemiştir.[43] 1960'lara kadar çoğu erkek dış mekânda fötr şapka giyerdi; günümüzde neredeyse kimse bu şapkadan giymiyor. Peki ne oldu? Açıklamadan yana kıtlık çekmiyoruz. John F. Kennedy, başkanlık döneminde şapkasız dolaşarak bu modayı başlattı. İnsanlar banliyölere taşındı, zamanlarının büyük kısmını arabalarında geçirmeye başladılar, dolayısıyla başları üşümüyordu, ayrıca arabaya şapkayla binip inmek tuhaf kaçıyordu. Erkekler kendilerini ifade etmenin parçası olarak saç uzatmaya başladı ve saçlarını saklamak ya da daha kötüsü, saçlarının şapka şeklini almasının utancını yaşamak istemiyorlardı. Doğallığa daha fazla vurgu yapılıyordu ve şapkalar, doğanın yetersizliğini vurguluyordu. Şapkalar, siyaset kurumuyla bağdaştırılıyordu ve genç nesil bu kuruma isyan ediyordu. Kültür, gençliği idolleştirmeye başlamıştı, şapkalar ise yaşlılarla bağdaştırılıyordu.

---

40 Wattenberg, 2005.
41 Wattenberg, 2005.
42 Lieberson, 2000.
43 Tenner, 1989, betimlendiği yer: Lieberson, 2000.

Bu nevi özet sosyolojiye, toplumsal eğilimlerle ilgili herhangi bir gazete makalesinde rastlanabilir. Fakat bu açıklamaların hepsi yanlıştır. Giysinin parçası olarak erkek şapkalarının gördüğü rağbeti onlarca yıllık zaman zarfı için ölçerseniz, 1920'lerden itibaren düzenli düşüşte olduğunu görürsünüz (1960'larda öldürücü darbeyi aldı; şapka giymek, kritik eşiğin altına inmişti). Bu düşüş, aynı dönemde *kadın* şapkalarının ve *kadın* eldivenlerinin düşüşüne tam olarak koşuttur.[44] Yukarıda şapkalara, erkeklere, 1950'lere, 1960'lara atıfta bulunan popüler sosyal bilim açıklamalarının teki bile bu kronolojiyle uyumlu değil. O çağda yürümekte olan bir süreç var söz konusu; giyinmek, görünüşe önem vermek, görgü, hitap şekilleri dahil hayatın tüm alanlarında resmiyet azalıyordu (mesela, Bay ya da Bayan unvanları yerine ön adlarla hitap edilmesi). Bu eğilimi 1920'lerden itibaren yirmi birinci yüzyılın ilk on yılında ve ötesinde tek yöne doğru ittirebilmiş herhangi bir dış etkiye ya da amaca dayalı açıklama hayal etmek zor (savaş, siyaset, ekonomi, teknoloji gibi). Kadın modalarına ilişkin nicel çalışmalardan da aynı sonuç çıkıyor. Yaygın inanışın aksine, etek boyları, borsayla, kumaş kıtlığıyla, kitlelere hitap eden reklam kampanyalarıyla ya da başka bir şeyle bağıntılı değildir, gerçi onyıllar içinde yavaş, yumuşak yükselişler, düşüşler sergilerler.[45]

Lieberson, kültürel değişimi nasıl açıklayacağımızı yeniden düşünmemiz gerektiğini ileri sürer. "Eğilim," başka insanların kişisel kararlarını tahmin edip ona göre tepki veren milyonlarca erkeğin, kadının kişisel tercihlerinin bir araya gelen etkilerinin özet ifadesidir. Bu, değişimin *iç* dinamiklerini doğurur (bir sene şapka giymek, gelecek sene şapka giymeyi etkiler) ve bütün olarak toplumun tercihleriyle ilgili anlamlı bir anlatıya oturmaktansa kendi mantığına sahip eğilimlere can verir.

Etek boyu, yaka eni, saç kuyruğu, yüz kılları ve elbette bebek isimleri gibi pek çok moda, yumuşak gelgit dalgalarına maruz kalır, yoksa seviyeden seviyeye ya da borsanın sancılı kaosuna aniden sıçramaz. Momentum ya da sarkaç hareketi gibi bir fizik eğretilemesine başvurmak kulağa cazip geliyor, fakat bu eğretilemenin neden uygun düştüğü yine de açıklanmalı. Ekonomist

[44] Lieberson, 2000.

[45] Bell, 1992; Lieberson, 2000.

Thorstein Veblen ve sanat eleştirmeni Quentin Bell, moda devirlerinin, statü psikolojisiyle açıklanabileceğini belirtiyorlardı.[46] Seçkinler, görünür aksesuarlarıyla kendilerini güruhtan ayırmak ister, ama bir sonraki katmanda bulunan halk onları taklit eder, onları da bir alt katman taklit eder, böylece o tarz, ayaktakımına kadar damlaya damlaya iner. Bu durumda, seçkinler yeni bir görünüşe geçer, bu da burjuvayı taklide iter, onları da alt orta sınıf taklit eder, vs. Hiç sona ermeyen, içten yanmalı moda döngüsü içinde yuvarlanıp giderler. (Akla Dawkins'in bir benzetimini getiriyor; başka bir statü simgesi olan dulkuşu kuyruğunun evrimini, ısıtıcıya ve soğutucuya benzetmişti.) Statü hiyerarşisi geleneksel olarak servetle ve toplumsal sınıfla ölçülür, fakat farklı zümreler ve klikler içinde başka itibar göstergeleriyle de ölçülebilir: şeref, modaya uygunluk, sofistikelik.

Lieberson, modanın en ileri cephesinin, elinden geldiğince aynı yönde ilerlemeyi zorlayacağını, çünkü geri adım atmanın, herkesten farklı görünme amacına ters düştüğünü de ekler. Momentum eğretilemesinin uygun oluşunun nedeni bu. Fakat bir noktada uygulama sınırına ulaşır. Etek boyu, jartiyere varacak kadar küçülemez ya da altı metrelik katar haline gelemez. Bu durumda seçkinler, tarzı aniden zıt doğrultuya çekmek zorunda kalır. Sarkaç eğretilemesi bundan kaynaklanıyor. Her şeyi açıklıyormuş, dolayısıyla hiçbir şeyi açıklamıyormuş gibi görünüyor, fakat Lieberson, ne zaman bir moda yön değiştirse, modayı belirleyenlerin aynı zamanda *başka* bir değişiklik de yaptığını, böylece eteklerin, sakalların ya da çamurlukların, on yıl öncekilerle karıştırılmadığını da belirtir.

Böylece isimlere geri geliyoruz. İsimler, ceket yakası gibi tek boyutta genleşip daralmaz. Değişkenlik gösteren pek çok özellikleri vardır: ilk ya da son harflerinin sesi, etimolojileri (İbranice, Latince, Yunanca, Keltçe, Anglo-Sakson), sözlük anlamları (çiçek, mücevher, silah, ay), ünlü insanlarla ilişkileri.[47] İsim havuzu devasadır ve çeşitli şekillerde takviye edilebilir: kurmacayla (*Miranda* ismi *Fırtına* (Shakespeare) adlı tiyatro oyunundan, *Wendy* ise Peter Pan'dan geliyor), soyadın önce göbek adına sonra önada ter-

[46] Bell, 1992; Veblen, 1899/1994.

[47] Kaplan ve Bernays, 1997.

fi etmesiyle (*Morgan* ve *McKenzie* gibi), başka dillerle (*Siobhan, Natalia, Diego*), *-a, -ene, -elle* ya da Afrika kökenli Amerikalılarda *La-, Sha-, -eesha* gibi öneklerin, soneklerin eklenmesiyle (*Latonya, Latoya, Lakeesha* vs). Farklı toplumsal sınıfların ve etnik grupların, farklı havuzlardan istifade etmesi şaşırtıcı değil.

Çoğu anne baba, çocuklarına, karşılaştıkları başka çocuklarda olmayacak kadar ayrı bir isim vermek ister. Sam Goldwyn'in bir çalışana verdiği şu tavsiyeyle aynı çizgide bir tavırdır: "Oğluna William adını koyma. Her Tom'a, Dick'e, Harry'ye William deniyor." Öte yandan, çocuklarının sırtına çok ayrıksı bir isim de yüklemek istemezler, yoksa çocuğun ailesinin göçmen ya da uyumsuz olduğu düşünülebilir. Aşırı bir uçta, oğluna Banjo adını veren oyuncu Rachel Griffiths, kızına Moxie Crime-Fighter adını veren sihirbaz Penn Jilette, kızlarına Little Pixie, Fifi Trixebelle, Peaches Honeyblossom adlarını veren rock yıldızı Bob Geldof gibi ünlüleri görüyoruz. Öteki aşırı uçta, beş oğluna da George adını veren George Foreman var. Çoğu anne baba, bunların arasında bir yerde durur. Herkesin ölçülü şekilde ayrıksı olmaya çalışmasının sorunlu yanı, ölçülü ayrıksı olma tehlikesine aynı şekilde atılmalarıdır. Dolayısıyla 1960'larda okullar Susanlarla, Stevelerle doluyken, günümüzde Chloëlerden, Dylanlardan geçilmiyor. Fakat bir sonraki anne baba kuşağı, aşırı-steveciliğe ve aşırı-dylancılığa karşı yeni bir şey arayacak, başka bir doğrultuda yalpalayan rotalara girecekler. Bu dinamik, Yogi Berra'nın restoran inceleme yazısına benziyor: "Artık kimse oraya gitmiyor. Fazlasıyla kalabalık." Pamela Satran gibi bebek ismi danışmanları, anne babalara, ufukta beliren ve ne fazlasıyla yaygın ne de fazlasıyla acayip olan isim kategorilerini tavsiye ediyor. Belki kahramanların soyadları, mesela *Monet* veya *Koufax* ya da renk sözcükleri, mesela *Taupe* (boz) ya da *Cerulean* (gök mavisi).[48] (*Yogi*'yi seçmek isteyen yok mu?)

Ölçülü ayrıksı isim arayışında etkili bir kuvvet, fonostezidir. Gözde isim, cazibesini, aynı ilk harfi, seslemi, son harfi taşıyan mevcut isimlere yayar ya da o tür yeni isimleri budar. Yirminci yüzyılın başında, *Jane*, *Janice*'i, *Janet*'i, *Jan*'i ve *Janelle*'i doğurdu. Her birinin sayısız imlası var. *Carol*, *Carolyn*'e, *Karen*'a, *Carrie*'ye, *Cara*'ya, *Carina*'ya can verdi. Daha yakın geçmişte, *Jen-*

[48] Ornstein, 2004.

nifer, dünyanın bir ucunda *Jessica*'ya ve *Jenna*'ya ivme kazandırdı, öteki ucunda ise *Heather* ile *Amber*'a destek oldu. Lieberson, ünlülerin (Janet Gaynor, Jessica Lange) etkisine yorulan pek çok gözde ismin aslında rağbet gören *sesin* dalgasını yakaladığını belirtiyor. Dolayısıyla konuşma sesi estetiği, neden bazı ünlü isimlerinden verim alındığını açıklayabilir. Örneğin *Darren* altmışlarda İngiltere'de revaçtaydı, oysa televizyon kaynaklı başka isimler ilgi görmüyordu (*Ricky, Maxwell*), çünkü o dönemde Britanyalı oğlanların üçte birinden fazlasının ismi *n* harfiyle bitiyordu.[49]

Toplumsal cinsiyet, neredeyse tüm kültürlerde oğlan isimleriyle kız isimlerinin ayrı olmasının ötesinde rol oynuyor. Anne babalar ara sıra kızlarına oğlan ismi verir. Belki de bunun sebebi, oğul istemeleridir, ama kızlarının bağımsız ve güçlü olmasını dilemeleri daha büyük olasılık. Bir sebepten bu isimler, seksi oyuncu ve süpermodel olmaya yazgılı kızlara isabet ediyormuş gibi görünüyor (belki de isimleri bizzat seçmişlerdir), mesela Drew Barrymore, Blair Brown, Glenn Close, Jamie Lee Curtis, Cameron Diaz, Jerry Hall, Daryl Hannah, Mel Harris, James King, Sean Young (tüm bu önadlar, kendi yaşlarındaki kadınlarda enderdir).[50] Bu süreç en az yüzyıldır devam etmiyor olsa, feminizm bariz bir açıklama olurdu. Yirminci yüzyılın başında *Beverly, Dana, Evelyn, Gail, Leslie, Meredith, Robin, Shirley* öncelikle erkek isimleriydi. Bütün bu zaman boyunca çift cinsiyetli isimler tek yönlü cadde olagelmiştir.[51] Bir oğlan ismi, gereğinden fazla kıza verildiğinde, oğlan ismi olma vasfını kaybeder. Muhtemelen bunun sebebi, anne babaların, kızlarına eril özellikler yakıştırmaktan değil, oğullarına dişil özellikler yakıştırmaktan tiksinmesidir. Johnny Cash'in belirttiği gibi: "'Sue' adlı bir oğlanın hayatı kolay geçmez."

Eğilimlerin çarklarından biri de yaştır. Pek çok isim ve ses, onları taşıyanlarla birlikte kamburlaştı, kırıştı, emekliye ayrıldı, çünkü anne babalar, çocuklarını kır sakallı adamlar ya da küçük ihtiyar hanımlar olarak düşünmek istemez. Bu kaderi örneğin *Ethel, Dorothy, Mildred* isimleri, *s* harfiyle biten *Gladys, Florence, Lois, Doris, Frances, Agnes* gibi pek çok isim tatmıştır. Ancak ismi

[49] Lieberson, 2000.

[50] Sosyal Sigorta İdaresi, 2006.

[51] Barry ve Harper, 1993; Lieberson, Dumais ve Baumann, 2000; Wattenberg, 2005.

taşıyanlar öldüğünde ya da göz önünden kaybolduğunda, isim artık ihtiyarlığı çağrıştırmaz olur, tekrar dolaşıma girer, en azından yeni çağın ses estetiğiyle uyumlu hale gelir. *Elizabeth, Christina, Joseph*, yeniden doğmuş isimlerdir. Adınız Max, Rose, Sam, Sophie, Jake, Sadie'yse, ya huzur evinde ya da çocuk yuvasındasınız demektir.[52]

Peki, yeni sözcüklerin kabulüyle bunun ne alakası var? Daha önce bahsettiğim üzere, isimler, başka sözcük cinsleriyle aynı şekilde değişir. İş çocuklara geldiğinde, herkese isim konur, isim havuzu sınırlıdır, isim çoğunlukla tutunur, oysa iş kavramlara geldiğinde, pek çok kavram isimsiz kalır, isimlendirilen kavramlar çoğunlukla yeni ses kombinasyonları edinir, yılın sözcükleri çoğunlukla sadece on beş dakikalığına meşhur olur. Bununla birlikte, isim moda devirlerinin itici gücü olan iç dinamikler, başka sözcük cinslerinin uydurulmasında, kabulünde de kısmen iş başındadır.

Buick'ten *Mustang*'e, *Elantra*'ya kadar şirket ve ürün isimleri modalarını zaten gördük. Gençlerin, üniversitelilerin, hippilerin argolarının tarihi, isimler kadar doğru belirlenebilir (*the cat's pajamas* [*yaptığı işin en iyisi*], *hep* [*modayı takip eden*], *groovy* [*harika*], *far out* [*muhteşem*], *way cool* [*çok ilginç*], *phat* [*hoş*], *da bomb* [*müthiş*]). Başka bir moda devri, en-üstünlük (superlatives) terimlerini etkiliyor. İnsanlar, yaşadıkları şeyin ne kadar harika olduğunu söyleyerek dinleyicileri daima etkilemek ister, dolayısıyla bunu en-üstünlük terimiyle betimlerler, fakat bu tutum, en-üstünlüğün değerini azaltır, böylece sonraki konuşmacı, aşırı bir deneyim için başka bir sözcük seçerek yeni bir en-üstünlük terimine uzanır. Bunun sonucunda bir anlambilim enflasyonu girdabına girilir. Uzun süre önce dilsel atalarımız, *terrific- korkunç* (dehşet saçan), *fantastic-fantastik* (hayale değer), *tremendous-şahane* (sarsılmaya yol açan), *wonderful-harika* (merak uyandıran), *fabulous-inanılmaz* (masalda yüceltilen) sözcüklerinin asıl anlamlarını sulandırdı. Son onyıllarda keza İngilizce konuşanlar, *awesome-müthiş*, *excellent-mükemmel*, *outstanding-olağanüstü* ve Britanya'da *brilliant-harika* sözcüklerinin canına okudu.

Başka bir örneğe bakalım. Cinsellik, dışkılama yaşlanma, hastalık gibi duygusal yük taşıyan yaşam alanlarındaki kavramların

[52] Lieberson, 2000; Ornstein, 2004; Wattenberg, 2005.

terimleri, örtmece öğütücüsü dediğim süreçten geçmeye meyillidir. Rahatsız edici bir kavramla bağlantıları bu sözcükleri lekeler, böylece insanları henüz kirlenmemiş bir terime uzanmaya sevk eder, ardından lekelenme sırası bu yeni terime gelir. Örneğin *toilet-tuvalet* sözcüğü aslında vücut bakımıyla ilgili bir sözcüktür (*tuvalet takımı* ya da *eau de toilette* gibi), ama dışkıladığımız aletin ve odanın adı haline gelmiştir. Bunun yerini *banyo* [*bathroom*] aldı; şunun gibi saçmalıklara sebebiyet veriyor: *Köpek halının üstünde tuvalete çıktı* [go to the bathroom] ve *Elbonia'da insanlar sokakta tuvalete çıkar. Bathroom* sözcüğü lekelendikçe (banyo mizahı gibi), bunun yerini art arda gelen *lavatory, WC, gents', restroom, powder room, comfort station* [lavabo, WC, baylar tuvaleti, bayanlar tuvaleti...] dalgaları aldı. Benzer bir öğütücü, engelliler için kullanılan sözcükleri (*lame, crippled, handicapped, disabled, challenged – topal, kötürüm, özürlü, sakat, engelli*), itibarsız mesleklerin adlarını (garbage collection, sanitation, environmental services – çöp toplama temizlik, çevre hizmeti), akademik etkinlik isimlerini (gym, physical education, human biodynamics – jimnastik, fiziksel eğitim, biyodinamik), baskı altındaki azınlıkların isimlerini (colored, Negro, Afro-American, black, African American – renkli, zenci, Afro-Amerikan, siyahi, Afrika kökenli Amerikalı) öğütüyor.[53]

Bilim bu moda dalgalarına bağışık değil. İlk başta bilimcilerin, keşiflerine Yunanca ya da Latince isimler vermeleri beklenirdi, mesela *ligand, apoptosis, heteroskedasticity*. Ardından, İngilizce dolaylı laflara hoşgörü gösterilir oldu (frequency-dependent selection – frekansa dayalı seçilim, secondary Messenger – ikincil mesajcı), sonra da tuhaf imalara müsamaha gösterildi (mesela *quark, Bing Bang, Sonic Hedgehog* [kuark, Büyük Patlama Sonik Kirpi]; sonuncusu, bilgisayar oyunu karakteri ismidir). Şimdi ise sözcüklerin art kısımları kısaltma olarak kullanılıyor, mesela fizik biliminde *brane kuramı*, *membrane* [zar] sözcüğünün kısaltması olarak kullanılır.

Modanın dalgalanması, çember çizmesi, sözcüklerin kaderini tayin eden yegâne iç dinamik değildir. Zevkler sabit kalsa bile yeni sözcüklerin başarısı, sözcük salgınına bel bağlar: yeni kelimenin,

[53] S. Pinker, "The Game of the Name," *New York Times*, 3 Nisan 1994.

mucidinden yeni konuşmacıya yayılma usulü, ardından başkalarına kimin bulaştıracağı, vb gibi. Nihayetinde yeni kelime ya ölür ya da yöreye özgü hale gelir; bu, sözcüğü bilenin günde kaç kişiyle konuştuğuna, o insanların sözcüğü ne kadar kolay fark edip hatırladığına bel bağlar. Gerçek salgınlardaki gibi, ne olup biteceğini tahmin etmek güç. Sözcüğün akılda kalıcılığındaki küçük farklara, sözcüğü ilk benimseyenlerin irtibatlarına, güvenilirliklerine, etkileyiciliklerine bağlı olarak, toplumda tutunup sonraki kuşaklara aktarılmasına yol açacak taşma noktasına varabilir de varamayabilir de.[54] Metcalfe'ın, sözcüğün başarısının sırrı olarak öne sürdüğü FUDGE etkenleri arasında kullanım sıklığı ve çeşitlilik bileşenlerinden bu şekilde anlam çıkarabiliriz.

O halde, sözcüklerin ve isimlerin yayılışına göz atmak, kültürün nereden geldiği, nasıl değiştiği hakkındaki yaygın anlayışı altüst ediyor. Yirminci yüzyılda, kültür, hedefler peşinde koşan, anlam bulan, uyartılara yanıt veren, yönlendirmenin kurbanı olabilecek ya da müdahalenin faydasını görebilecek bir üstorganizma sayılıyordu. Fakat tam bir kültürel uygulama örneği olan isimlerin akıbeti bu modele uymuyor. İsimler zamanla değişir, ama başka toplumsal eğilimleri yansıtmıyorlar, üstelik örnek kişiler bu değişikliğin itici gücü değil; Madison Bulvarının tek etkisi, *Madison* ismini en sevilen üçüncü kız ismi haline getiren tuhaf olaylar zinciridir. Bu olgudan bir anlam çıkarmak için, isim koyma kararına dahil olan insan doğası özelliklerini (statü psikolojisi, anne babaların ve dilin psikolojisi), eski isim koyucuların kararlarının ürünleriyle ve belli belirsiz mevcut olan fikir salgını alanıyla birlikte ele almalıyız.[55]

Ekonomist Thomas Schelling, 1978 tarihli *Micromotives and Macrobehavior* [Minik Nedenler, Büyük Davranışlar] kitabında, tasarlanmamış ve çoğunlukla istenmeyen, ama bireysel tercihlerini yapan insanlardan kaynaklanan ve başkalarının tercihlerini etkileyen pek çok toplumsal olguya dikkat çeker. Örneklerden biri, şehirde semtlerin ırklara göre ayrışmasıdır. Irk ayrımına dayanan bir siyasetten ya da sadece kendi ırkına mensup insanlarla birlikte yaşamak isteyenlerden kaynaklanmaz. Sebep, kimsenin, kendi

[54] Gladwell, 2000.

[55] Aunger, 2000; Blackmore, 1999; Dawkins, 1976/1989; Sperber, 1985.

mahallesinde fazlasıyla küçük azınlık içinde yaşamak istemeyişidir. Azınlık halinden kaçmak amacıyla her aile bir mahalleye taşındığında ya da bir mahalleden ayrıldığında, başka bir mahallenin parçası haline gelir, onların kararlarını etkiler, vs. Nihayetinde, tasarlanmamış ya da istenmemiş olsa da sırf siyahilerin ya da sırf beyazların yaşadığı mahalleler oluşur. Başka bir örnek de her şoför kaza mahaline bakmak için kafasını çevirip birkaç saniye yavaşladığında yol şeritlerinden birinde trafiğin sıkışmasıdır; davranışlarını önceden eşgüdümlemiş olsalar hiçbirinin rıza göstermeyeceği bir uzlaşıdır bu. Schelling, bireysel kararlar ne zaman bağımsız verilse, bu örüntülerin boy gösterebileceğini belirtir:

> Sorununuz, trafiğin fazlasıyla sıkışık olmasıysa, sorunun bir parçası da sizsinizdir. Kalabalığı sevdiğiniz için kalabalığa katılıyorsanız, kalabalığı artırıyorsunuz demektir. Okula birlikte gittiği çocuklar yüzünden çocuğunuzu okuldan alıyorsanız, *onların* okula birlikte gittiği çocuğu uzaklaştırıyorsunuzdur. Sesiniz işitilsin diye sesinizi yükseltiyorsanız, işitilmek isteyen başka insanların sesini yükseltmesine yol açan gürültüyü artırıyorsunuzdur. Saçınızı kısa kestirirseniz, insanların, saç uzatmaya ilişkin izlenimini azıcık da olsa değiştirirsiniz.[56]

Gazeteci Malcolm Gladwell, kısa süre önce kaleme aldığı *Tipping Point* [Taşma Noktası] adlı kitabında, Schelling'in fikrini, yeni toplumsal eğilimlere uygular, mesela okuryazarlık, suç, intihar, genç yaşta sigara içme oranlarındaki değişikliklere. Her vakada, geleneksel anlayış, o eğilimi, reklam, hükümet programları ya da örnek kişiler gibi dış toplumsal kuvvetlere yorar. Gerçekte her vakada eğilimin itici gücü, kişisel tercihler ile etkilerin ve bunların geri bildiriminin iç dinamiğidir. Bebeklere ve genel olarak şeylere isim verilmesi, birbirlerine etkide bulunan pek çok bireysel tercihten hareketle geniş ölçekli bir toplumsal olgunun (dilin yapılanışı) tahmin edilemez biçimde ortaya çıkmasının örneğidir.

İsim, basit bir şeymiş gibi görünür: bütün toplulukta ortak olan, ses ile anlam arasında bir bağ. Ancak isimlerin işleyişine ne ölçüde eğilirsek, önümüzde açılan insan deneyimi alanı o ölçüde genişler. Önceki kitaplarımda, isimlerin, tek kişinin kafasında na-

[56] Schelling, 1978, sayfa 27-28.

sıl temsil edildiği üzerine kalem oynatmıştım. Bir kişinin bildiği isim sayısı, çocukların isimleri öğrenme hızı, kendi aksamından incelikli bir tarzla oluşmaları, beynin isimleri tanıma kolaylığı beni şaşırtıyordu. Bu kitabın önceki bölümlerinde, sözcüğün anlamını yansıtan kavramsal yapının kesinliğini ve soyutluğunu gördük. Şimdi de isimlerin, kafalarımızın *dışındaki* dünyada elimizi ayağımızı nasıl dolaştırdığını görüyoruz. İsim, anlamını, bir bireye ya da cinse işaret etmek amacıyla belli bir sesi seçen ve bunu, o ismi aynı şekilde kullanmaya niyetli insan zincirine aktaran isim koyucudan edinir. Bu adımların her biri, karşımıza bir ironi çıkarıyor. İşaret etme edimi ve bunu tekrarlama niyeti, bizi, sırf gerçeklikle ilgili fikirlerimize değil, gerçekliğin kendisine bağlıyor, gerçi bu ikisini ayırt etmenin mümkün olmadığı düşünülebilir. Ayrıca belli bir sesin seçilmesi, insanın toplumsal yaşamındaki büyük bir çelişkiyi kapsayan şekilde bizi topluma bağlar: Uyumlu olma arzusu ile eşsiz olma arzusu arasındaki çelişki.

7

TELEVİZYONDA SÖYLENEMEYEN YEDİ SÖZCÜK

Konuşma özgürlüğü demokrasinin temelidir, çünkü bu özgürlük olmasa, vatandaşlar, ahmaklıklara ve adaletsizliklere ilişkin tespitlerini paylaşamaz ya da bunlara göz yuman yetkeyi hep birlikte değiştiremez. Konuşma özgürlüğünün, Amerikan Anayasasında Haklar Bildirgesi adıyla bilinen ilk on maddenin birincisinde kutsanması, Evrensel İnsan Hakları Bildirisi ya da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi temel özgürlükler beyanlarında en ayrıcalıklı yeri işgal etmesi tesadüf değil.

Konuşma özgürlüğünün her koşulda teminatı olmadığı da bir bu kadar aşikâr. ABD Anayasa Mahkemesi, hak kapsamına alınmayan beş konuşma türü sıralar. Bu istisnaların dördü, ifade özgürlüğünü temel hürriyet olarak kutsamanın gerekçesiyle uyumludur. Dolandırıcılık ve iftira yasalarca korunmaz, çünkü konuşmayı korunmaya değer kılan özünü altüst ediyorlar, yani hakikati arama ve paylaşma özelliğini. Ayrıca eli kulağında olan yasadışı davranışların savunulması ve "şiddete teşvik eden sözcükler" de korunmuyor, çünkü bu sözlerin amacı, fikir alışverişinden ziyade, düşünülmeden yapılan davranışları tetiklemektir (mesela birinin sinema salonunda "Yangın!" diye bağırması gibi).

Ancak koruma altına alınmamış beşinci konuşma kategorisi, müstehcenlik, gerekçeleri boşa çıkarıyormuş gibi görünüyor. Cinsellikle ilgili kimi sözcükler ve imgeler koruma altına alınmışsa da, ötekiler, muğlak ve ihtilaflı sınırı aşıp "müstehcenlik" kategorisine girer ve devlet, bunları yasadışı saymakta serbesttir. Radyo, televizyon, internet basınında devlete daha da geniş yetkiler tanınmıştır; sırf "edepsiz" diye sınıflandırarak cinsellik ve dışkı dilini yasaklayabilir. Fakat neden bir demokrasi yönetimi, kimseye zarar vermeyen, insanlık durumunun kaçınılmaz parçası olan cinsellik ve dışkılama gibi iki etkinliği dile getiren

sözcüklerin engellenmesi için devlet gücünün kullanılmasına müsaade etsin?

Kuramda da uygulamada da müstehcen konuşmaların kovuşturulması bir muammadır. Tarih boyunca insanlar, önderliklerini eleştirdi diye işkenceye maruz kaldı, öldürüldü. Günümüzde dünyanın pek çok köşesinde özgür düşüncelilerin kaderi hâlâ budur. Gelgelelim, liberal demokrasilerde ifade özgürlüğü mücadelesi büyük oranda kazanılmıştır. Her akşam milyonlarca insan, sohbet programlarına katılıp ulusun önderlerinin zekâsıyla, dürüstlüğüyle gönlünce dalga geçen konukları seyrediyor. Sonsuz ihtiyat elbette hürriyetin bedelidir ve yurttaş hakları savunucuları, ifade özgürlüğüne getirilen potansiyel kısıtlamalardan endişe duymakta haklıdır, örneğin telif yasalarının, üniversitelerde konuşmayla ilgili kuralların, ABD Vatanseverlik yasalarının belirlediği kısıtlamalar gibi. Ancak geçen yüzyılda, ifade özgürlüğü konusundaki en meşhur hukuk mücadeleleri, tarihin bizi götürmesini beklediğimiz mevzularda değil (iktidar karşısında hakikati söyleme çabalarında değil), çiftleşme, cinsel organlar, vücut delikleri, bedensel atıklar için kullanılan belirli sözcüklerin kullanımında cereyan etti. Öne çıkan kimi vakalar şunlardır:

- 1921'de James Joyce'un *Ulysses* kitabının bir kısmını yayımlayan dergi, bir Amerikan mahkemesince müstehcen ilan edildi ve kitap 1933'e dek ABD'de yasaklandı.
- D. H. Lawrence'ın 1928'de kaleme alınmış *Lady Chatterley's Lover* [*Leydi Chatterley'nin Âşığı*] adlı kitabı Birleşik Krallık'ta 1960'a dek yayımlanmadı. Bunun üzerine Penguin Books Yayınevi 1959 Müstehcen Yayınlar Yasası kapsamında kovuşturmaya uğradı (ama sonuç çıkmadı).
- *Lady Chatterley*, Henry Miller'ın *Tropic of Cancer* [*Yengeç Dönencesi*] ve John Cleland'ın *Fanny Hill* kitaplarıyla birlikte ABD'de de yasaklandı. 1960'ların değişen cinsellik alışkanlıklarını yansıtan bir dizi mahkeme kararı sayesinde bu yasaklar kaldırıldı. Bu gidişatın tepe noktası, 1973'te Anayasa Mahkemesinin verdiği hükümdür.
- 1961 ile 1964 arasında komedyen Lenny Bruce müstehcenlik suçundan defalarca tutuklandı, pek çok şehirde gösteri yapması yasaklandı. Bruce 1966'da öldüğünde, New

York Mahkemesinin verdiği dört aylık mahkûmiyeti temyiz mahkemesine götürmüştü ve ölümünden otuz yedi yıl sonra nihayet Vali George Pataki tarafından affedilmiştir.

- Pacifica Radyo Kanalı, George Carlin'in "Televizyonda Asla Söyleyemeyeceğiniz Yedi Sözcük" konuşmasını yayınladığı için Federal Haberleşme Komisyonu tarafından para cezasına çarptırıldı. Anayasa Mahkemesi cezayı onadı, FHK'nin, çocukların dinleyebileceği saatlerde "edepsiz" dili yasaklayabileceği hükmünü verdi.
- FHK, Howard Stern'in sevilen radyo programına defalarca para cezası kesti, Stern'i, 2006'da ulusal radyo ağından çıkıp uydu üzerinden yayın yapan radyo kanallarının özgürlüğüne sığınmaya itti. Pek çok basın yayın uzmanının tahminine göre bu gelişme, internet yayın ortamının önemli değişiklik geçireceği nokta olacaktı.

Ceza alan başka isimler arasında Kenneth Tynan, John Lennon, Bono, 2 Live Crew, Bernard Malamud, Eldridge Cleaver, Kurt Vonnegut, Eric Idle, *Hair* ve *M*A*S*H* yapımcıları da vardı.[1]

Küfürbazların kovuşturmaya uğramasının mazisi uzundur. Kitab-ı Mukaddes'te üçüncü emir şöyle der: "RAB efendimizin ismini boş yere ağzına alma." *Levililer* 24:16 bunun neticelerini dile getirir: "RAB'be söven kesinlikle öldürülecektir." Geçen yüzyılda, insanların küfredebileceği alanlar hiç şüphesiz genişlemiştir. Henüz 1934'te Cole Porter, şu şarkı sözlerini yazabiliyordu: "Bir zamanlar daha hoş sözcükler bilen iyi yazarlar da/ Şimdi sadece o küfür sözcüğünü kullanıyor/ Nesir yazarken. Her şey mubah." Yirminci yüzyılın ünlü küfürbazlarının çoğunluğu ününe ün kattı (öldükten sonra olsa da) ve Richard Pryor, Eve Ensler, *South Park* ekibi gibi pek çok yakın tarihli gösteri insanı cezalandırılmaksızın sövüp saymıştır. Ancak hâlâ her şey mubah değil. 2006'da George Bush, Edepli Yayın Yürürlüğü Yasasını onayladı. Bu yasa, edepsiz dile verilen para cezalarını on kat yükseltiyor, eylemin tekrarı halinde eyleyicilerin yayın ehliyetini kaybedeceğini bildiriyordu.

O halde tabu dili, Kitab-ı Mukaddeste belirtilen ölümcül suçlardan tutun da elektronik basın yayının geleceğine varana ka-

[1] Allan ve Burridge, 1991; Dooling, 1996; Hughes, 1991/1998; Jay, 2000; Wajnryb, 2005.

dar insan kaygılarının şaşırtıcı bir kümesine giriyor. Liberal demokrasilerde ifade özgürlüğü cephesini belirliyor, hem de sadece devletin basın yayın üzerindeki denetiminde değil, nefret içeren konuşmalarla, şiddet diliyle, cinsel tacizle ilgili tartışmalarda da cephe hatlarını çiziyor. Elbette, insanların niyetlerine, kişiliklerine ilişkin gündelik yargılarda da boy gösteriyor.

Bu ifadeler, ister küfür, lanet okuma, sövme, ağzı bozukluk, müstehcenlik, sövgü, kabalık, dine küfür, hakaret, beddua ister çirkin lakap; ister pis, küfürlü, tabu sözcükler ya da kötü, edepsiz, nezaketsiz, çirkin, açık saçık, gün yüzü görmemiş, ahlaka aykırı, argo sözler sayılsın, insan doğasına açılan pencere diye dile ilgi duyan herkes için pek çok bulmaca doğuruyorlar. Korkuyu ve nefreti bu kavramların kendisi tetiklemez, çünkü isimlendirdikleri organların ve etkinliklerin yüzlerce kibar eşanlamlısı var. Bu duyguları sözcüklerin sesi de tetiklemez, zira pek çoğunun, hayvan, eylem, hatta insan adlarında saygın eşadlıları bulunuyor. Basılmasına izin verilmeyen sözcük, tire ve yıldız işaretiyle gösterildiğinde basılabiliyor, söylenemeyen söz, ünlü ya da ünsüz bir sesin dışarı atılması sayesinde söylenebiliyor. Demek ki belirli anlamların ve seslerin *eşleşmesiyle* alakalı bir şeyin, insanların duyguları üzerinde güçlü etkisi var.

Shakespeare şöyle yazar: "Ama hep lafta kalır bu sözler en sonunda/ Şimdiye kadar hiç görmedim ben/ Kulak yoluyla iyileştirildiğini yürek acısının."* Ancak çoğu insan meseleyi bu şekilde görmez. FHK ve yayın sansürcüleri, namus bekçileri değildir; bir oyuncu ya da konuk, ağzından müstehcen bir sözcük kaçırdığında kanalın telefon santralinin ışıklarını Noel ağacı gibi yakan devasa bir dinleyici kitlesine karşılık veriyorlar. Bu edep muhafızlarının gözünde, küfrün ve müstehcenliğin özellikle gençlere zarar verdiğinin kanıtlanmasına gerek yok. Çocukların çoğunluğu dahil herkes bu sözcüklere aşina olsa da, bir sözcüğü işitmenin, kişinin ahlakını nasıl bozduğunu kimse anlatmasa da, bu sav savunulur.

Özgür düşüncelilerin gözünde, dilsel tabuların saçma olduğu aşikârdır. Gerçek bir ahlakçı, derler, cinselliği ve dışkılamayı değil, şiddeti ve eşitsizliği "müstehcen" saymalı. Cinsellik hakkın-

* Shakespeare, *Othello*, çev: Özdemir Nutku, İş Bankası Yayınları, sayfa 21 –çn.

da dobra konuşmayı bastırmak, genç yaşta gebeliğe, cinsel yolla bulaşan hastalıklara, sağlıklı cinsel enerjinin yıkıcı davranışlarla yer değiştirmesine yol açarmış. Bu ilerlemeci iklim, Bruce'un, sanatçılar ve aydınlar nazarında şehit mertebesine yükselmesine yardımcı olmuştur: "Ahlaki vicdan her şeyden üstündür," diye yazmıştır eleştirmen Ralph J. Gleason; "ona Aziz Lenny desem yeridir; bizim günahlarımız için can verdi," yazmıştır gösteri sanatçısı Eric Bogosian.[2]

Ancak Bruce'a epey hayranlık besleyen kimi ilerlemeci destek grupları 1970'lerden beri kendi dilsel tabularını dayattı. O. J. Simpson davası sırasında savcı Christopher Darden, siyahlar için kullanılan *nigger – pis zenci* (*n-word*) sözcüğü için, "İngilizcede en kirli, pis, çirkin kelime ve mahkeme salonunda yeri yok," demiştir. Yine de mahkeme salonunda defalarca kullanıldı. En ünlü örneği, Simpson davasında polis memurunun ırkçı olduğunu kanıtlamak için kullanılmasıdır. Başka davalardaysa o sözü söyleyen kişi işten kovulmalı mı ya da sözü söyleyen kişiye yönelik saldırının mazareti olabilir mi belirlemek için mahkeme salonlarında dile getirilmiştir.[3] "Yeni Victoria çağında" tespit edilebilir bir cinsiyetçilik olmasa bile cinselliğe öylesine yapılan göndermeler, cinsel taciz biçimi muamelesi görebilir, mesela Clarence Thomas'ın, porno yıldızları ve kasık kılları hakkındaki yorumları gibi.[4] Dolayısıyla tutuculara sövüp sayanlar bile kendi tabu listelerindeki sözcükleri işitince ağır hakarete uğramış gibi hisseder.

Küfretmekle ilgili başka bir bulmaca da tabunun hedefi olan konuların yelpazesidir.[5] Televizyonda asla söyleyemeyeceğiniz yedi sözcük, cinselliğe ve dışkılamaya atıfta bulunuyor: kaka, idrar, cinsel münasebet, vajina, göğüs, penisi ağzıyla uyaran kişi, Oidipusvari arzusunu dışavuran kişi isimleridir bunlar. Fakat On Emirde ölüm cezası gerektiren suç, farklı bir alandan, ilahiyattan geliyor ve pek çok dilde tabu sözcükleri, ilelebet lanetlenmeye, ilahlara, mesihlere, peygamber emanetlerine, onların vücut parçalarına atıfta bulunur. Dünya dillerinde tabu sözcüklerini doğuran başka bir anlambilim alanı ise ölüm ve hastalıktır. Yine bir

[2] Bruce, 1965/1991.

[3] Kennedy, 2002.

[4] Denfeld, 1995; Dooling, 1996; Patai, 1998; Saporta, 1994.

[5] Allan ve Burridge, 1991; Jay, 2000; Wajnryb, 2005.

başkası, kâfirler, düşmanlar, aşağı etnik gruplar gibi hor görülen insan sınıflarıdır. Fakat meme bezlerinden tutun da mesihlere, hastalıklara, azınlıklara varana kadar bu kavramların ortak noktası ne olabilir?

Küfretmekle ilgili son bulmaca, küfrettiğimiz koşulların engin yelpazesidir. Başparmağımıza çekici vurduğumuzda ya da bir bardak birayı yere devirdiğimizde sinirimizi boşaltmak için küfrederiz. Trafikte önümüzü kesen birine isim yakıştırdığımızda ya da belli bir tavsiye verdiğimizde lanet okuyoruz. Gündelik şeyler ve etkinlikler için kaba terimler var, mesela Bess Truman'dan, başkana *manure* (tezek) yerine *fertilizier* [gübre] dedirtmesi istendiğinde, "*tezek* dedirtmek ne kadar uzun sürdü bilemezsiniz," yanıtını vermişti.* Müstehcen sözcüklere başka kullanım alanı bulan söz sanatları var, örneğin yapmacıklık için *barnyard* [ağıl avlusu; kaba, edepsiz] yakıştırması, askeriyede kullanılan kısaltma *snafu*, hanım köylülük için jinekoloji-kamçı organı karışımı bir terim [pussy-whipped – karı kılıklı]. Ayrıca konuşmaya renk katan, askerlerin, gençlerin, Avustralyalıların, şen konuşma tarzı kullanan başkalarının araya serpiştirip sıfat olarak kullandığı küfürlü sözler bulunuyor.

Bu bölüm, küfretme bulmacasını konu ediyor. S.kmek, düzmek, boşalmak; bok, çiş, osuruk; kuku, .m, meme; s.k, y.rak, kalafat, göt; or.spu, sürtük, fahişe; p.ç, otuzbirci, saksocu, or.spu çocuğu; lanet olsun, kahretsin Allah belanı versin; .bne, labunya, lezzo; latin, makarnacı, Yahudi dölü, gündüz feneri, aşağılık İrlandalı, çekik, siyah pislik, pis zenci gibi sözcüklerin yarattığı tuhaf sarsıntı ve cazibe. Küfretmenin biyolojik köklerini, tabu sözcüklerini doğuran deneyim sahalarını, insanların bunları kullandığı durumları irdeleyeceğiz. Son olarak, bu sözcüklerin neden nahoş sayılmakla kalmayıp tabu kabul edildiğini soracağım. Neden bunları sırf işitmek ya da okumak bile ahlakın bozulduğu hissini veriyor? Fakat önce, küfretme konusunda yapılması gerekenler hakkında bazı düşünceler öneriyorum.

* Başkan Harry S. Truman'ın eşi –çn.

AĞZI BOZUKLAR

Dilin geri kalan unsurları gibi, küfretmenin de evrensel olduğu söylenebilir, gerçi birtakım sınırlamalar var.[6] Tam da tabu sayılan sözcükler ve kavramlar zamandan zamana, yerden yere kesinlikle değişebilir. Bir dilin tarihinde, temiz sözcüklerin pisleştiğini, pis sözcüklerin arındığını görüyoruz.[7] Günümüzde çoğu İngilizce konuşan, bir tıp kitabında "kadınlarda idrar kesesinin ağzı kısadır ve a.a [*cunt*] bağlanır" ifadesini okusa şaşar kalır, ancak *Oxford İngilizce Sözlüğü* bu alıntıyı, bir on beşinci yüzyıl kaynağına dayandırıyor. Tarihçi Geoffrey Hughes bu tür değişiklikleri belgelerken şunu belirtiyordu: "Hindibaya *pissabed* [yatağa-işeyen], balıkçıl kuşuna *shitecrow* [sıçan-karga], kerkeneze *windfucker* [rüzgâr-s.ken] dendiği günler, 15 ve 16. yüzyılda erkeklik organını sere serpe gösteren kumaş keseyle birlikte geçip gitti."[8] Tabu sözcüklerinin değişen talihleri, bir edebiyat eserinin kabul görmesini akamete uğratabilir. Örneğin *Huckleberry Finn*, *pis zenci* sözcüğü yüzünden Amerikan okullarında defalarca yasaklanmıştır. Bu sözcük hiçbir zaman saygın bir terim olmasa da, Mark Twain'in kalem oynattığı zamana ve coğrafyaya kıyasla günümüzde çok daha yakıcı bir terimdir.

Sözcükler kendi tabularından zamanla sıyrılabilir. *Pygmalion* kitabında üst sınıfların katıldığı bir çay davetinde Eliza Doolittle'ın ağzından "Not bloody likely" [körolasıca, mümkün değil] sözü çıktığında, yalnızca kurmaca ahbaplarını sarsmakla kalmamış, 1914'te açılışı yapılan oyunda seyircileri de şaşkınlığa uğratmıştı. Ancak 1956'da *My Fair Lady* [Benim Güzel Meleğim] müzikalinde kullanıldığında, *bloody* sözcüğü o kadar sıradanlaşmıştı ki senaryo yazarları, izleyicinin buradaki mizahı anlamayacağından endişelenmiş, böylece Eliza'nın Ascot at yarışlarına götürüldüğü ve bir ata, "kahrolası kıçını kaldır" diye bağırdığı sahneyi eklemişlerdir. Günümüzde pek çok anne baba, çocukları okuldan eve döndüğünde penisi ağızla uyarmakla ilgili kökenlerinden habersiz olarak *suck, bite, blow* [emmek, dişlemek, üflemek] fiillerini masumane kullandıklarında dehşete düşer. Fakat

---

6 Allan ve Burridge, 1991; Jay, 2000; Wajnryb, 2005.

7 Hughes, 1991/1998.

8 Hughes, 1991/1998, sayfa 3.

o anne babalar muhtemelen, günümüzde zararsız sayılan *sucker* (*cocksucker-saksofoncu* sözcüğünden), *jerk* (*jerk off-otuzbir çekmek* sözcüğünden), *scumbag* [pislik] sözcüklerini bizzat kullanmaları hakkında pek kafa yormaz. İlerici komedyenler, müstehcen lafları duyarsızlık oluşturacak raddede tekrarlayarak (psiko-dilbilimcilerin, anlambilimsel arınma doygunluğu dediği süreç) ya da geçici olarak dilbilim profesörlerine yaslanıp işaretin keyfiliği ilkesine dikkat çekerek, bu sürecin ilerleyişine yardımcı olmuştur. Aşağıda, Lenny Bruce'un en çok tanınan gösterilerinden birinden alıntı var:

> Mastar eki bir edat. Mastar eki edat. Gel bir fiil. Mastar eki edat. Gel, fiil. Mastar eki edat. Gel, fiil, geçişsiz fiil. Gelmek. Gelmek... Harika bir davul solosu gibi. Gelmek gelmek, sen de gel sen de gel, gelmek gelmek oh oh oh oh oh hım hım hım hım hım oh oh oh oh oh oh – GELMEK! GELMEK! GELMEK! GELMEK! Geldin mi? Geldin mi? İyi. İyi geldin mi? İyi geldin mi? İyi geldin mi? İyi. Mek. Gel. Mek. Gel – İyigeldinmi? İyigeldinmiiyigeldinmiiy igeldinmi?[9]

Aşağıdaki de Carlin'in "Yedi Sözcük" konuşmasından:

> Shit [bok], Piss [çiş], Fuck [s.kiş], Cunt [.mcık], Cocksucker [saksocu], Motherfucker [or.spu çocuğu] ve Tits [meme], vay be. Memenin bu listede ne işi var allahaşkına. Kulağa öyle cana yakın gelen bir sözcük ki. Sanki lakap. "Hey, Meme, buraya gel, Momo'yla tanış, Momo bu Meme, Meme bu Momo." Atıştırmalık bir şeyin adı gibi, öyle değil mi? Evet, öyle, doğru. Fakat cinsiyetçi atıştırmalıktan bahsetmiyorum, Meme Bisküvilerini kastediyorum. Yeni Peynirli Meme, Mısırlı Meme, Meme Pizza, Susamlı Meme, Soğanlı Meme, Meme Cipsleri, evet.

Artık *meme* sözcüğü, Temiz Yayın Yasasına dahil edilmeyecek ve "Kır Saçlı Hanım" da, diğer adıyla *New York Times*'ta basılabilecek kadar temiz sayılıyor. Ancak pek çok sözcük yüzyıllar boyunca tabu kalır ve hangi sözcüklerin daha temiz ya da daha pis sayıldığı, *Steve* isminin yükselişi ve düşüşü kadar oynaktır.[10]

---

9 Collins ve Skover, 2002 kitabına eşlik eden CD'den.

10 Hughes, 1991/1998.

Kadınlara ve azınlıklara yakıştırılan adları hedef alan benzer duyarsızlaştırma kampanyaları yürütüldü. Bu kesimler çoğunlukla, kendi aralarında apaçık kullanarak o sözcükleri "kazanmaya" çalışır. Dolayısıyla NWA'yı [Niggaz With Attitude, hiphop grubu], Queer Ulusunu, queer çalışmalarını, *Queer Eye for the Straight Guy* televizyon dizisini, Dykes on Bykes'ı (lezbiyenler için bisiklet grubu), www.classicdykes.com internet sitesini, "canlı müziği, seyahati ve pek çok başka şeyi seven kadınlardan (ve erkeklerden) oluşan gerçek zamanlı topluluk" Phunky Bitches'ı görüyoruz. Katılımcıların bir araya gelip birbirlerini "n'aber Yahudi dölü" diye selamladığı bir tapınak kardeşliği hiç işitmedim, ama 1970'lerde roman yazarı Kinky Friedman, country müzik yapan Texas Jewboys (Teksaslı Yahudi Oğlanlar) adlı bir grubun başıydı ve genç Yahudi okurlara hitap eden *Heeb* adlı bir moda dergisi var. Aynı zamanda bu sözcükler etkisini yitirmiş değil, çoğunlukla başkaldırı ve dayanışma işareti olarak sergileniyorlar, çünkü genel topluluğun dilinde hâlâ hakaret sayılıyorlar. Bunu yanlış anlayan yabancının vay haline. *Rush Hour* filminde Jackie Chan'in canlandırdığı Hong Konglu dedektif, Afrikalı Amerikalı ortağının yaptığını masumane tekrar edip Los Angeles'ta bir barın siyahi müşterilerini "N'aber zenci" diye selamlayınca küçük bir kargaşa patlak veriyordu.

Belirli sözcüklerin etkisi dilden dile daha da fazla değişebilir.[11] Quebec Fransızcasında *merde* [bok], İngilizcedeki muadilinden (*shit*) uzak ara yumuşaktır, *crap* [pislik] sözcüğüne biraz daha yakındır ve çoğu insan, *con* [budala] sözcüğünün aslen *cunt* [.mcık] anlamına geldiğinden pek de haberdar değil. Fakat birine söyleyebileceğiniz en fena kelimelerin bazıları şunlardır: *Tabernac!* [tapınak], *Calisse!* [kadeh], *Sacrament!* [ayin]. 2006 yılında Katolik Kilisesi, ilan panolarına özgün dini anlamlarıyla birlikte bu sözcükleri yazdırarak bunları kurtarmaya çalıştı. (Bir köşe yazarı iç geçiriyordu, "kutsal hiçbir şey yok mu?") Dini küfür başka Katolik bölgelerinde de yaygındır, mesela Reform çağından önce İngiltere'de, cinsellik ve dışkılama sözcükleri henüz egemen hale gelmemişken.[12]

---

[11] Allan ve Burridge, 1991; Jay, 2000; Wajnryb, 2005.

[12] Hughes, 1991/1998.

Fakat zamanda ve mekânda çeşitlenmeye rağmen, çoğu dilde, muhtemelen hepsinde, nazik sohbetlerde kullanılamayacak, duygusal yükü bulunan sözcüklerin var olduğunu gönül rahatlığıyla söyleyebiliriz. Belki en aşırı uç örnek, Avustralya yerli dillerinden Djirbal dilidir. Bu dilde *her* sözcük, kaynanaların ve belirli kuzenlerin huzurunda dile getirildiğinde tabudur. O akrabalar etrafta olduğunda insanların bütünüyle farklı bir sözcük dağarcığı kullanması gerekir (aynı dilbilgisiyle). Çoğu dilde tabu sözcükleri aynı konu listesinden seçilir. İngilizce ve Fransızca, küfürlerini bu listeden edinmiştir: cinsellik, dışkılama din, ölüm, hastalık, küçümsenen zümreler.[13]

Belirli bir dilde küfrün hiç olmadığı iddiaları şüpheyle karşılanmalı. Pek çok yerde, insanlardan, küfürlerini sıralamalarını isteseniz itiraz edecekleri doğrudur. Fakat küfretmek ve ikiyüzlülük kol kola ilerliyor, öyle ki kimi kişilik anketleri, "bazen küfrederim" gibi maddeleri, yalan söylenip söylenmediğini yoklamak için ekler. Dilbilimci Ruth Wanryb, *Expletive Deleted: Good Look at bad Language* [*Küfür Olmasaydı: Kötü Dile İyi Gözle Bakmak*] adlı kitabında şunu bildirir:

> Deneklerimden biri, Japon kadınla evli bir İngiliz, Japoncayla ilgili veri toplamak için kullandığım soruları eşine soruyordu. Kadın, yardımcı olamayacağını, çünkü hiç Japonca küfür sözcüğü bilmediğini söyledi. Ne var ki bunu, o sahadaki vasıflarını birinci elden deneyimlediği için bilen kocasına, ki kocasının bildiğini de biliyordu, masum gözlerle bakarak söylemişti.[14]

Maledicta: The International Journal of Verbal Aggression adlı dergide yayımlanmış bir inceleme, Japonca cinsel taciz kelimelerini ve kaba sözleri sıralayan kapsamlı bir liste içerir. Farklı kültürleri ele alan o dergideki başka etütler bu listeyle benzer bir tını veriyor.[15]

Tabu konuşmaları, sözcük büyüsü denen daha genel bir olgunun parçasıdır.[16] Dilbilimin temellerinden biri, ses ile anlam

---

13 Allan ve Burridge, 1991; Aman, 1987; Crystal, 1997; Jay, 2000; Wajnryb, 2005.

14 Wajnryb, 2005, sayfa 223.

15 Aman, 1987; Solt, 1987.

16 Allan ve Burridge, 1991; Rosenblum ve Pinker, 1983.

arasındaki eşleşmenin keyfiliğiyse de, çoğu insan, sezgilerine dayanarak bunun aksine inanır. Bir varlığın ismini, onun özünün parçası sayarlar, böylece bir ismin ağızdan dökülmesi, gönderge üzerinde etki bırakmanın yolu olarak görülür. Büyü sözleri, sihir, dua, lanet, insanların dünyayı sözcükler vasıtasıyla etkilemeye çalışmasının yöntemidir; tabular ile örtmeceler ise insanların dünyayı etkilememeye çalışmasının yöntemidir. Gerçekçi materyalistler bile beklenen bir olayı andıktan sonra ister istemez tahtaya vurur, korkulan bir olayı andıktan sonra *Allah korusun* derler. Belki aynı sebepten ötürü Niels Bohr'un ofis kapısı üstünde at nalı asılıydı: "İnanmasan bile işe yaradığını duydum."

KUTSALA SÖVEN BEYİN

Küfrün her yerde var oluşu ve gücü, tabu sözcüklerinin, duygusal beynin derin ve kadim aksamından faydalanıyor olabileceğini düşündürüyor. Sözcüklerin düz anlamının yanı sıra yan anlamı da olduğunu Birinci Bölümde gördük: sözcüğün düz anlamından ayrı duygusal bir renk, mesela *inatçıya* karşı *ilkeli*, *zayıfa* karşı *sıska*. Bu fark, tabu sözcükleri ile eşanlamlıları arasındaki farkı anımsatıyor, örneğin *bok* ve *dışkı*, .m ve *vajina*, *s.kmek* ve *sevişmek*. Uzun süre önce psiko-dilbilim, sözcüklerin yan anlamlarının üç ana çeşitlenme tarzını tespit etti: kötüye karşı iyi, güçlüye karşı zayıf, edilgene karşı etkin.[17] Örneğin *kahraman* iyidir, güçlüdür, etkindir; *korkak* ise kötüdür, zayıftır, edilgendir; *hain* kötüdür, zayıftır, etkindir. Tabu sözcükleri, bu alanın çok kötü ve çok güçlü kenarlarına yığılır, gerçi yan anlama açılan kesinlikle başka boyutlar da var.

Yan anlamlar ve düzanlamlar beynin farklı yerlerinde mi istifleniyor? Mantıksız değil. Memeli beyni, onca şeyin yanı sıra, limbik sistemi, yani güdülenmeyi ve duyguyu düzenleyen kadim ağı ve beynin kıvrımlı yüzeyi olan neokorteksi içerir. Neokorteks, insan evrimi sırasında genişlemiştir ve bu bölge, algının, bilginin, mantığın, planlamanın yuvasıdır. Bu iki sistem bağlantılıdır, birlikte çalışırlar, ama sözcüklerin düzanlamının neokorteks, özellikle sol yarımkürede toplandığını, oysa yan anlamların neokor-

[17] Osgood, Suci ve Tannenbaum, 1957.

teks ile limbik sistem arasındaki bağlantılar boyunca, özellikle sağ yarımkürede yayıldığını varsaymak zorlama bir fikir olmaz.[18]

Limbik sistem içinde olası şüpheli amigdaladır. Badem şekilli bu organ, beynin şakak lobunun ön kısmına gömülüdür (her yarımkürede bir adet) ve anılara duygu aşılanmasına yardım eder.[19] Amigdalaları çıkarılmış maymun, şeritli üçgen gibi yeni şekilleri tanımayı öğrenir, ama bu şeklin, elektrik şoku gibi nahoş bir olaydan hemen önce gösterilmesini öğrenmekte zorluk yaşar. Kişi, kızgın bir yüz ya da tatsız bir sözcük, özellikle tabu sözcüğü gördüğünde amigdalası "parlar," yani beyin taramalarında metabolizma etkinliği artar.[20] Psikologlar, iş başındaki beyni tarama imkânına kavuşmadan çok önce, kişinin parmağına elektrot bağlayıp, ani ter dalgasının yol açtığı deri iletkenliği değişikliğini ölçerek rahatsız edici sözcüklerin yarattığı duygusal sarsıntıyı ölçebiliyordu. Derinin verdiği tepki, amigdala etkinliğine eşlik eder ve amigdalada kaydedilen etkinlik gibi, tabu sözcükleri deri tepkisini de tetikler.[21] Sözcüklerin duygularla çeşnilenmesi çocuklukta gerçekleşiyormuş gibi görünüyor: İkidilli insanlar, ikinci dillerinin ilki kadar keskin olmadığını sık sık hisseder. İkinci dilden ziyade birinci dillerinde tabu sözcüğü ve azar işittiklerinde derileri daha fazla tepki verir.[22]

Tabu sözcüğü işitildiğinde ya da okunduğunda gelen istemsiz ürperme, dil sisteminin temel bir özelliğinden kaynaklanıyor: Sözcüğün anlamını kavramak otomatiktir. İstenmeyen seslere geçit vermeyen kulak kapaklarımız falan yok. Sözcük bir kez görüldüğünde ya da işitildiğinde, buna eğri büğrü çizgi ya da gürültü muamelesi yapamayız, bunun yerine refleks olarak bellekte bu sözcüğü arar, yan anlamı dahil anlamına tepki veririz. Stroop etkisi klasik bir gösterimdir. Giriş nitelikli her psikoloji ders kitabında anlatılıyor. Dört bini aşkın bilimsel makaleye konu olmuştur. İnsanlara, harf zincirlerinden oluşan bir listeye bakmaları, her zincirin basıldığı mürekkebin rengini yüksek sesle bildirmeleri söy-

[18] Beeman, 2005.
[19] LeDoux, 1996; Panksepp, 1998.
[20] Isenberg vd., 1999; LaBar ve Phelps, 1998; Lewis vd., basım hazırlığında.
[21] Harris, Gleason ve Aycicegi, 2006; Jay, 2000; Matthew, Richards ve Eysenck, 1989.
[22] Harris, Gleason ve Aycicegi, 2006.

lenir. Aşağıdaki listede bunu deneyin. Soldan sağa her madde için "siyah," "beyaz" ya da "gri" deyin:

sözcük sözcük sözcük sözcük

Oldukça kolay olmalı. Aşağıdaki daha da kolaydır:

gri siyah siyah gri

Fakat aşağıdaki çok ama çok zordur:

beyaz siyah siyah beyaz

Açıklaması şöyle: Okuryazar yetişkinlerde sözcük okumak öyle aşırı öğrenilmiş bir vasıftır ki bundan kaçınmak mümkün değil: Mürekkep rengine dikkat edebilmek için sözcükleri görmezden gelmeye çalışsanız bile bu süreci kendi iradenizle "kapayamazsınız." Deneyciler rengi belirten ismi aynı renkle bastığında hızlanmanızın, isimlerle renkleri ayırdıklarında yavaşlamanızın nedeni budur. Benzer bir şey konuşma sözcüklerinin de başına gelir. İnsanlardan, aşağıdaki gibi renk kutularını isimlendirmesi istendiğinde:

kulaklıktan gelen ses, "siyah, beyaz, gri, beyaz, gri, siyah" gibi kafa karıştırıcı bir dizi seslendirecek olsa, bu iş çok daha zor hale gelir.[23]

Tabu sözcükleri, okurun dikkatini çekmek açısından özellikle etkilidir. Stroop testinde bu etkiyi kendi başınıza hissedebilirsiniz. Bu sözcüklerin her birinde mürekkebin rengini söylemeye çalışın:

.m s.kiş meme göt

Psikolog Don MacKay bu deneyi yapmış, insanların her sözcüğe gözü takıldığında istemsiz bir irkilme yüzünden gerçekten de yavaşladıklarını görmüştür.[24] Neticede konuşan kişi ya da yazar,

[23] Roelofs, basıma hazırlanıyor.

[24] MacKay vd., 2004.

takipçilerin isteğine rağmen onlarda duygusal tepki uyandırmak maksadıyla tabu sözcüğü kullanabilir.

Kimi şirketler, insanların dikkatini çekmek maksadıyla ürünlerine, tabu sözcüklerine yeterince benzer isimler vermiştir, mesela Fuddruckers adlı restoran zinciri, FCUK (French Connection UK) adlı giyim markası, *Meet the Fokkers* adlı film. Tabu sözcüklerine verilen istemsiz tepkiler, dilin tarihinin akışında dili gerçekten de şekillendirebilir. Bunun sebebi, Gresham Yasasının dilbilim versiyonudur: kötü sözcükler, iyi sözcükleri kovar. İnsanlar yanlışlıkla küfür diye duyulmasından korktukları masum terimleri kullanmaktan kaçınır. *Honey*'le [bal] kafiyeli olan *coney* sözcüğü, "tavşan" anlamına gelen eski bir isimdi, ama on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kullanımdan kalkmıştır, çünkü muhtemelen kulağa *cunt* [.mcık] gibi geliyordu.[25] Aynısı, *cock-y.rak, prick-kalafat, pussy-a., booty-kıç, ass-göt* (en azından Amerika'da; Britanya'da kaba kelime hâlâ *arse-göt*) gibi sözcüklerin kibar anlamlarının başına geliyor. *Koch, Fuchs, Lipschitz* isimli insanlar çoğunlukla soyadlarını değiştirir, mesela Louisa May Alcott'ın ailesi eskiden Alcox olan soyadlarını değiştirmiştir. 1999'da Washington D. C. belediye başkanının yardımcısı, personel toplantısında kendi bütçesini *niggardly* [cimri] sözcüğüyle betimleyince istifa etmek zorunda kalmıştır. Personelden biri bu sözcüğe gücenmişti, gerçi Orta İngilizcede *niggard*, "pinti" anlamına gelir ve İspanyolca siyah anlamındaki *negro* sözcüğünü temel alan hakaretle alakası yoktur. Bu sözcük İngilizceye yüzyıllar sonra girecekti.[26] Hem yardımcıya hem de sözcüğe belki haksızlık, ama *niggardly* sözcüğü lanetlidir. *Queer* [labunya] ve *gay* [.bne] sözcüklerinin asıl anlamları da öyle (tuhaf ve neşeli).

Başkalarının küfürlerini duymak gibi, yüksek sesle küfretmek de beynin derin, eski kısımlarından yararlanıyor. Sözlü ifade yitimi olan afazinin olağan nedeni, beynin sol yarımküresinde korteksin ve yatay yarık (Sylvian yarığı) boyunca uzanan alttaki beyaz maddenin zedelenmesidir.[27] Nörologlar afaziyi incelemeye başladığından beri, hastaların, küfretme yeteneğini muhafaza

---

[25] Allan ve Burridge, 1991; Hughes, 1991/1998.

[26] S. Pinker, "Racist Language, Real and Imagined," *New York Times*, 2 Şubat 1999.

[27] Dronkers, Pinker ve Damasio, 1999.

edebildiğini fark ettiler.[28] Britanyalı bir afazi hastasının vaka incelemesi, hastanın tekrar tekrar "bloody hell," "fuck off," "fucking fucking hell cor blimey," "oh you bugger" [lanet, s.ktir, lanet olsun vay anasını, seni oğlancı] dediğini kaydetmiş. Nörolog Norman Geschwind, beyin kanseri yüzünden beyninin sol yarımküresinin tamamı alınmış Amerikalı bir hastayı incelemiş. Hasta, resmini gördüğü şeylerin adını söyleyemiyor, tümce üretip anlayamıyor, çok heceli sözcükleri tekrar edemiyordu, yine de beş dakikalık söyleşide yedi kez "kahrolasıca," birer kez de "Allah kahretsin!" ve "has.ktir" demiş.[29]

Afazide küfretme yeteneğinin ayakta kalması, tabu hakaretlerinin sağ yarımkürede önceden üretilmiş formüller olarak istiflendiğini düşündürüyor.[30] Bu tür formüller, bir sürem üzerinde, önermeli konuşmanın zıt ucunda duruyor. Önermeli konuşmada, sözcük kombinasyonları, fikir kombinasyonlarını dilbilgisi kuralları uyarınca ifade eder. Sağ yarımkürede bir sövme modülü falan yok, fakat bu yarımkürenin dilsel yetenekleri, kuralların hükmettiği kombinasyonlardan ziyade ezberlenmiş formüllerle sınırlıdır. Sözcük, tipik bir ezberlenmiş öbektir. Pek çok insanda sağ yarımküre irice bir sözcük dağarcığı içerir, en azından sözcüğü anlamaya yarar. Sağ yarımküre, gayri nizami fiiller gibi, kuralların hükmettiği biçimlerin özgün muadillerini de istifler bazen.[31] Çoğunlukla, daha uzun ezbere formüllere de hükmeder, mesela şarkı sözleri, dualar, *hım, hadi canım, hani* gibi sohbette boşlukları dolduran öğeler, *bence* ve *dur bakalım* gibi tümce başlatıcı kalıplar.

Sağ yarımküre başka bir sebeple de küfretmede sorumluluk taşıyor olabilir: Ağırlıklı olarak duygularla ilgilidir, özellikle de olumsuz duygularla.[32] Ancak hakaretleri başlatan, sağ yarımkürede korteks değil, evrimsel açıdan daha eski bir beyin yapısı, bazal gangliyonlar olabilir.[33] Bazal gangliyonlar, beynin ön yarısında derinlere gömülü bir dizi sinir hücresi yığınıdır. Bunların oluştur-

---

28 Jay, 2000; Van Lancker ve Cummings, 1999.

29 Van Lancker ve Cummings, 1999.

30 Jay, 2000; Van Lancker ve Cummings, 1999; Van Lancker ve Sidtis, 2006.

31 Dronkers, Pinker ve Damasio, 1999; Pinker, 1997a; Pinker, 1999.

32 Etcoff, 1986.

33 Wise, Murray ve Gerfen, 1996.

duğu devre, beynin birçok yerinden sinyal alır, mesela amigdala, limbik sistemde başka kısımlar. Bu devre de kortekse, öncelikle alın loblarına bağlanır. İşlevlerinden biri, ardışık hareketleri ya da ardışık uslamlama adımlarını öbekler halinde paketlemektir. Bir vasıf öğrenirken bu öbekleri başka öbeklerle birleştiririz. Başka bir işlev de bu paketlere sıkıştırılmış eylemlerin icrasını engellemektir.[34] Bazal gangliyonların bileşenleri birbirlerini engeller, böylece farklı kısımların gördüğü zararın etkileri birbirine zıt olabilir. Bazal gangliyonların bir bölgesinde doku yıkımı, vücudun titremesiyle, katılıkla ve harekete başlama güçlüğüyle öne çıkan Parkinson hastalığına yol açar. Başka bir bölgenin yıkımı, Huntington hastalığına neden olabilir. Bu da istemsiz titreme ya da denetim dışı hareketler doğurabilir.

Davranışları paketleme ve engelleme rollerini üstlenen bazal gangliyonların, küfürde sorumluluk aldığı iki yolla gösterilmiştir. Bunlardan biri, sağ bazal gangliyonlarında felç geçirmiş bir adamın vakasıdır. Klasik afazinin ayna görüntüsü olan bir sendroma neden olmuş.[35] Dilbilgisine uygun tümcelerle akıcı konuşabiliyor, ama bilindik şarkıları söyleyemiyor, alıştırma yaptığı duaları, temennileri dillendiremiyor ya da küfredemiyordu. Küfrün başlangıcı verildiğinde ve tek yapması gereken, küfrü tamamlamak olduğunda bile.

Bazal gangliyonların küfretmede çok daha bilindik bir rolü olduğu, 1980'lere dek çoğu insanın haberdar bile olmadığı bir sendrom sayesinde ortaya çıkmıştır. Bu sendrom bir anda düzinelerce televizyon dizisinde boy gösterdi: Gilles de la Tourette Sendromu, Tourette sendromu ya da kısaca Tourette.[36] Tourette sendromu pek anlaşılamamış bir sinir sistemi hastalığıdır, bazal gangliyonlarda kısmen kalıtsal anormalliklerle bağlantılıdır. Her televizyon müptelasının bildiği gibi, en gösterişli semptomu, müstehcen kelimeleri, etnik tabu terimlerini, başka türlü sözlü hakaretleri içeren sözel bir tiktir.[37] Bu semptoma *koprolali* (pis konuşma) denir; *coprophilous* (hayvan dışkısı içinde yaşamak), *copropħagy* (dışkıyla beslenmek), *coprolite* (fosilleşmiş dinozor kakası) sözcüklerinde

[34] Ullman vd., 1997.
[35] Speedie, Wertman ve Heilman, 1993.
[36] Singer, 2005.
[37] Jay, 2000; Van Lancker ve Cummings, 1999.

de bulunan Yunanca bir kökten geliyor. Aslında, koprolali, Tourette sendromlu hastaların ancak azınlığında görülür; daha yaygın tikler arasında göz kırpma, seyirme, boğaz temizleme sesleri ve sözcüklerin ya da hecelerin tekrarlanması var.

Koprolali, tabu terimlerinin tam yelpazesini sergiler, farklı dillerde benzer anlamları kucaklar, dolayısıyla küfretmenin, gerçekte tutarlı nöral-biyolojik bir olgu olduğunu düşündürüyor. Yakın tarihli bir yazın incelemesi, Amerikalı Tourette hastalarının kullandığı aşağıdaki sözcükleri en sıktan en nadire doğru sıralıyor:[38]

> fuck, shit, cunt, motherfucker, prick, dick, cocksucker, nigger, cockey, bitch, pregnant-mother, bastard, tits, whore, doody, penis, queer, pussy, coitus, cock, ass, bowel movement, fangu (İtalyancada "s.ktir"), homosexual, screw, fag, faggot, schmuck, blow me, wop [s.ktir, bok, a.cık, or.spu çocuğu, s.k, y.rak, saksocu, pis zenci, daly.rak, kaltak, gebe-ana, p.ç, meme, or.spu, kaka, penis, labunya, .m, s.kiş, kalafat, göt, sıçış, s.ktir, homoseksüel, düzmek, hötöröf, .bne, enayi, benimkini em, makarnacı]

Hastalar daha uzun ifadeler de üretebilir, mesela *Goddammit* (allah kahretsin), *you fucking idiot* [seni s.kik budala], *shit on you* [ağzına sıçayım], *fuck your fucking fucking cunt* [s.kilmiş .mına koyayım]. İspanyolca konuşan hastaların listesinde şunlar var: *puta* [or.spu], *mierda* [bok], *cono* [.mcık], *joder* [s.ktir], *maricon* [.bne], *cojones* [taşak], *hijo de puta* [or.spu çocuğu], *hostia* [komünyon merasiminde davet sahibi]. Japonların listesine de bakalım: *sukebe* [zampara], *çin çin* [s.k], *bakatara* [aptal], *dobusu* [çirkin], *kusobaba* [aşağılık moruk karı], *çikuşo* [or.spu çocuğu]; listede boş alan ihtiyatlı bir şekilde "dişi cinsel organları" diye tanımlanmış. Sağır bir Tourette hastasının Amerikan İşaret Dilinde "s.ktir" ve "bok" dediği bile bildirilmiştir.

Tourette hastaları, bu patlamaları kelimenin tam anlamıyla istemsiz yaşamıyor; aslında çok güçlü bir dürtüye yanıt veriyorlar: dayanılmaz bir kaşıntı ya da göz kırpma ya da esneme arzusunun giderek yükselmesi misali bir dürtü. İstenmeyen itki ile öz denetim kuvvetleri arasındaki bu halat çekme mücadelesi, saplantılı zorlantılı bozukluğun (SZB) semptomlarından birini anımsatıyor: korkunç ayartmalar, yani kalabalık bir sinema salonunda "Yan-

[38] Van Lancker ve Cummings, 1999.

gın!" diye bağırmak ya da metro istasyonunda birini raylara itmek gibi korkunç bir şey yapmaktan duyulan saplantılı korku. SZB, sık sık eşlik ettiği Tourette sendromu gibi, bazal gangliyonlarda fren pedalı ile gaz pedalı devreleri arasında bir dengesizlik içeriyormuş gibi görünüyor. Bazal gangliyonların rollerinden birinin, belirli düşünceleri ve arzuları, bunları denetim altında tutmak amacıyla, düşünülemez (tabu) diye tanımlamak olduğunu akla getiriyor. Bu düşünceleri etiketleyen, özetleyen, engelleyen bazal gangliyonlar, neyi düşünmemek gerektiğini bilmek için düşünülmeyeni düşünme gerekliliği paradoksunu çözüme kavuşturur; insanların, "sakın aklına kutup ayısı getirme" talimatına uymakta zorlanmasının nedeni budur.[39] Normalde bazal gangliyonlar, kötü düşüncelerimizi ve eylemlerimizi, Oraya-Girilmez işaretiyle saklayabilir, ama kilitli kutular ya da kasalar bir kez zayıflamaya görsün açılabilirler ve düşünülemez ya da söylenemez diye etiketlediğimiz düşünceler kendini gösterebilir.

Herhangi bir bakımdan zarar görmemiş insanlarda, beynin icracı denen sistemleri (neokorteksi ve limbik sistemin başka bir kısmını, anterior singulat korteksi meydana getirirler), beynin geri kalanından çıkan davranışı izleyebilir, akışının ortasında müdahale edebilir. Kibar ortamlarda kullandığımız budanmış sövgülerin kökeni bu olabilir; papazların ya da kız kurularının ayağı tökezleyince dudaklarından dökülen en güçlü hakaretler bu budanmış sövgülerdir. Standart müstehcen sözcüklerin her biri, törpülenmiş seçenekler sunar:[40]

God – Tanrı için: egad, gad, gadzooks, golly, good grief, goodness gracious, gosh, Great Caesar's ghost, Great Scott

Jesus – İsa için:. gee, gee whiz, gee willikers, geez, jeepers creepers, Jiminy Cricket, Judas Priest, Jumpin' Jehoshaphat

Christ – Mesih için: crikes, crikey, criminy, cripes, crumb

Damn – kahretsin için: dang, darn, dash, dear, drat, tarnation (*eternal damnation*-sonsuz lanetlenme sözünden türüyor)

Goddam – allah belasını versin için: consarn, dadburn, dadgum, doggone, goldarn

Shit – bok için: shame, sheesh, shivers, shoot, shucks, squat, sugar

[39] Wegner, 1989.

[40] Allan ve Burridge, 1991; Hughes, 1991/1998.

Fuck – s.ktir ve *fucking* [*s.kmek*] için: fiddlesticks, fiddle-deedee, foo, fudge, fug, fuzz; effing, flaming, flipping, freaking, frigging

Bugger – oğlancı için: bother, boy, brother

Bloody – körolasıca için: blanking, blasted, blazing, bleeding, bleeping, blessed, blighter, blinding, blinking, blooming, blow

Pygmalion kitabında kâhya, Henry Higgins'i, Eliza'nın yanında küfretmesin diye uyarır:

BAYAN PEARCE: ... bir sözcük var ki söylememenizi istemek zorundayım. Banyo suyu yeterince sıcak değil diye kızın kendisi az önce bu sözcüğü kullandı. İlk harfi *kahve* sözcüğüyle aynı. Görgü bilmiyor. O lafı annesinin dizinin dibinde öğrenmiş. Ama sizin ağzınızdan duymamalı.

HIGGINS (neşeyle): Ağzımdan o sözcük döküldü diye kendimi suçlayamam Bayan Pearce. [Kadın adama kararlı gözlerle bakar. Adam, rahatsız vicdanını saklayarak hüküm belirtiyormuş gibi bir hava takınıp ekler] Belki aşırıya varan haklı bir heyecan anında kullanmış olabilirim.

BAYAN PEARCE: Sırf bu sabah, efendim, çizmelerinize, tereyağına, esmer ekmeğe söylediniz.

HIGGINS: Ha, o mu! Sadece aliterasyon Bayan Pearce, bir şair için doğaldır.

Şair açısından doğal olan araçlar, tabu sözcüklerinin çoğu örtmecesinin kaynağıdır. Aliterasyon ve ünlü harf yinelemesi, henüz gördüğümüz listede, yolundan sapmış sövgülerde rol oynuyor. Kafiye sayesinde *bloody* [körolasıca] yerine *ruddy*, *son of a bitch* [kahpenin evladı] yerine *son of a gun* diyoruz, ayrıca doğu Londra argosunda tabu sözcüklerinin yerine geçen düzinelerce sözcük var, mesela *fart-osurmak* yerine *raspberry* (raspberry tart tamlamasından), *fuck-s.kmek* için *Friar* (Friar Tuck tamlamasından). *Sacre Dieu* tamlamasından türeyen klişe Fransızca küfür *sacre bleu*'yü unutmayalım.

Genelde şiir araçları, zihinlerimizde sözcükleri örgütleyen zihinsel yapılardan birini tekrarlar, mesela hecelerin ilk harfleri, kafiyeler, hecelerin son harfleri.[41] Sesbilimciler, bunlardan daha soyut yapılar tespit etmiştir. Sözcüğü meydana getiren heceler,

[41] Kiparsky, 1973.

sözcüğün uyak ölçüsünü ve sesbirimlere ayrışmasını tanımlayan iskelete tutunmuştur.[42] Dilsel iskeletin kimi kısımları şiirde ya da belagatte tekrarlandığında, yapısal koşutluk dediğimiz araca sahibiz demektir (örneğin yirmi üçüncü Mezmurda şöyle denir: "Beni yemyeşil çayırlarda yatırır/ Sakin suların kıyısına götürür"). Küfür âleminde, *bullshit* [zırva; kelime anlamıyla boğa boku] sözcüğünün sayısız örtmecesinde yapısal koşutluğa rastlıyoruz. Bunlar o sözcüğün sadece ölçü ve biçimbilim yapısını taşır. Yapmacıklık belirten pek çok terim, ister tek tek heceler ister vurgulu hece vurgusuz hece diye ilerleyen ölçü söz konusu olsun, iki vurgulu sözcükten meydana gelen bileşiktir; öncelikli vurgu ilk sözcük üzerindedir:

> applesauce [zırva], balderdash [boş laf], blatherskite [boşboğaz], claptrap [palavra], codswallop [saçmalık], flapdoodle [aptalca sözler], hogwash [değersiz sözler], horsefeathers [aptallık], humbug [martaval], moonshine [boş konuşmak], poppycock [fasa fiso], tommyrot [saçma sapan]

Taciz terimlerinin yine verimli bir arazisi, sesbilgisi simgeciliğidir. Sözlü küfürler, hızlı ve sert olarak algılanan seslerden faydalanmaya meyillidir.[43] Bunlar, tek heceli olmaya ya da önce vurgulu ardından vurgusuz hece gelen ölçüde boy göstermeye meyillidir, ayrıca kısa ünlüler ve patlamalı ünsüzler içerirler, özellikle k ve g harflerini:

> fuck, cock, prick, dick, dyke, suck, schmuck, dork, punk, spick, mick, chink, kike, gook, wog, frog, fag [s.ktir, y.rak, s.k, kalafat, lezzo, ağzına al, öküz, aptal, serseri, aşağılık Latin, pis İrlandalı, adi Çinli, Yahudi dölü, çekik, makarnacı, pis Fransız, nonoş]
>
> pecker, honky, cracker, nigger, bugger, faggot, dago, paki [y.rak, aşağılık beyaz adam, aptal beyaz adam, pis zenci, oğlancı, .bne, İspanyol pisliği, pis Pakistanlı]

(1970'lerde bir arkadaşım NO NUKES – NÜKLEER SİLAHA HAYIR yazan bir araba çıkarması görmüş. O zamanlar *nukes* bilindik bir terim değildi. Irkçı bir slogan olduğunu düşünmüş.) Hughes şunu belirtir: "Çoğu küfrün, özgünlük girişiminde bulunmadığı

---

[42] Pinker, 1994b; Pinker, 1999.

[43] Allan ve Burridge, 1991; Crystal, 2003.

itirazı haklıdır... yine de şiirde belirli yatkınlıklar görülebilir. Kullanılan dil iki alanda da epey duygu yüklüdür ve eğretilemelidir; aliterasyon sayesinde ya da farklı sözcük ordusu kesitlerinin birbirlerini mağlup etmesi sayesinde aşırı, keskin etkiler yaratılır, üstelik kafiye çok önemlidir."[44]

KÜFRETMENİN ANLAMBİLİMİ: TANRILAR, HASTALIK, PİSLİK, CİNSELLİK HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Küfretmenin dilbilimsel, psikolojik, nöral dayanaklarına değindik madem, anlamında ve kullanımında ortak damarı saptayabilir miyiz? En aşikâr damar, güçlü olumsuz duygudur. Sözcükleri algılamanın otomatik doğası sayesinde, tabu sözcüğü dikkatimizi rehin alır, nahoş yan anlamlarını düşünmeye iter bizi. Dolayısıyla başka insanları işitebileceğimiz mesafedeyken zihinsel tacizlere açık hale geliriz, sanki sandalyeye bağlanmışız da her an yumruk yiyebilir ya da elektrik şokuna maruz kalabilirmişiz gibi. O halde, küfretmeyi anlamak için, hangi düşünce türlerinin insanların canını sıktığını, neden insanların bu düşüncelerle başkalarını incitmek isteyebileceğini incelemek zorundayız.

İngilizcede ve pek çok başka dilde küfretmenin tarihsel kökünün dine dayanması insana tuhaf geliyor.[45] Bunu üçüncü emirde, *hell, damn, God, Jesus Christ* [lanet, kahrolsun, hay allah, aman tanrım] sözcüklerinin yaygınlığında, tabu dilini niteleyen pek çok terimde görüyoruz: *profanity – kutsala küfür* (kutsal olmayan şey), *blasphemy-dine küfür* (kelime anlamı, "kötü konuşmadır," ama uygulamada Tanrı'ya saygısızlık demektir) ve küfretmek anlamında kullanılan *swearing, cursing, oaths* [yemin etmek, lanet okumak, ant içmek] sözcükleri aslen bir Tanrı'ya ya da simgelerinden birine yakarmak üzerinden güvence vermekle ilgili şeylerdir, mesela nedense Katoliklerin pis sözlerinde bulunan mabet, kadeh, ayin ekmeği gibi simgeler.

Günümüzde İngilizce konuşulan ülkelerde dini küfürler insanları pek de şaşkınlığa uğratmaz. Filmlerde bir karakter "doğrusu, canım, 'I dont give a damn' – iplemiyorum" dediğinde insanların

[44] Hughes, 1991/1998, sayfa 22-23.

[45] Allan ve Burridge, 1991; Hughes, 1991/1998.

içinin gıcıklandığı o günler rüzgâr gibi gelip geçti. Günümüzde bir karakter bu nevi dile güceniyorsa, amaç, onu eski moda bir iffet düşkünü olarak resmetmektir. Dini tabu sözcüklerinin etkisiz hale gelmesi, Batı kültürünün sekülerleşmesinin bariz neticesidir. G. K. Chesterton'ın belirttiği gibi: "Dine küfrün kendisi, dinden uzun yaşayamaz; şüphesi olan varsa, Odin'e küfretsin." Dini kaba sözleri anlamak için, Tanrı'ya ve Cehenneme gerçek mevcudiyet atfeden dilsel atalarımızın yerine koymamız gerekiyor kendimizi.

Swearing (hem yemin etmek hem de küfretmek anlamı var) ve oath (hem ant içmek hem de beddua anlamı var), düz anlamlarıyla, kişinin sözünün teminatıdır, bizi doktor Strangelove'ın çelişkili taktikler dünyasına götürürler. Bu dünyada, kişinin isteyerek kendi önüne engel çıkarması, menfaatine olabilir.[46] Diyelim ki söz vereceksiniz. Borç para almak istiyorsunuz. İade edeceğinize söz vermeniz şart. Birinden, çocuğunuzu karnında taşımasını, ona bakmasını, başka insanları boş vermesini isteyebilirsiniz, dolayısıyla aynen sadık olmaya söz vermelisiniz. Biriyle iş yapmak istiyorsunuz, dolayısıyla bugün aldığınız bir şey karşılığında gelecekte mal ya da hizmet temin edeceğinize söz veriyorsunuz. Sözünüzü tutmamanın sizin menfaatinize olacağını bilen karşınızdaki size neden inansın ki? Sözünüzü tutmazsanız, size ceza kesecek bir koşula boyun eğeceğiniz yanıtını verebilirsiniz. İdeal durumda bu koşul öyle emin ve ciddidir ki sözünüzü çiğnemektense tutmayı yeğlersiniz. Böylece eşiniz, iş ortağınız artık sözünüze güvenmek zorunda kalmaz; öz çıkarınıza güvenebilirler.

Günümüzde sözlerimizi yasal sözleşmelerle teminat altına alıyoruz. Sözümüzü çiğnersek yasalar bizi yükümlü kılıyor. Evimizi ipotek ettiriyor, borcunu ödeyemezsek bankanın eve el koymasına izin veriyoruz. Evlilik hukukuna boyun eğiyor, eşimizi terk edersek ya da incitirsek, ona nafaka ve mal paylaşımı hakkı tanıyoruz. Kapora ödüyoruz ve yükümlülüklerimizi yerine getiremezsek bu para ceza olarak kesiliyor. Fakat sözleşmelerimizi yürürlüğe sokacağına güvendiğimiz bir ticaret ya da hukuk düzeninin varlığından önce, kendi önümüze kendimiz engel çıkarmalıydık. Çocuklar ant içerken hâlâ, "yalanım varsa ne olayım" der. Yetişkinler, Tanrı'nın gazabına başvururken aynısı yapıyordu, mesela *yalan*

[46] Frank, 1988; Pinker, 1997b, Altıncı Bölüm; Schelling, 1960.

söylüyorsam Tanrı canımı alsın ifadesindeki ya da *Tanrı şahidimdir, Çarpılayım, Başıma Taş Yağsın, Kör olayım* çeşitlemeleri gibi; Britanya'daki *blimey* [vay canına] ifadesinin kaynağı budur (*God blind me! – Allah beni kör etsin*).[47]

Elbette bu tür antlar, Tanrı'nın, ricaları dinlediğine, bunları yerine getirme kudreti bulunduğuna insanların inandığı bir çağda daha güvenilirdi. Aynı zamanda, biri sözünü çiğneyip gökte oturan koca adam tarafından cezalandırılmadığı her seferinde, Tanrı'nın varlığı, kudreti ya da en azından dikkatini yakarışlara ne kadar verdiği üzerinde şüphe oluşuyordu. Tanrı'nın dünyadaki temsilcileri, duaları dinlediği, önemli meselelerde harekete geçtiği inancını korumaya yeltenecekti, dolayısıyla küçük işleri halletmesi için Tanrı'nın gücüne başvurarak ürünü sulandıran insanlardan hoşnut değillerdi. Bu yüzden, Tanrı'nın ismini boş yere ağza almak yasaklandı.

Tanrı'dan resmen emanetçilik yapmasını istemek dışında, kişi, verdiği sözleri daha düşünceli bir biçimde kutsayabilir, Tanrı'yı konuya daha dolaylı katabilir. (Sonraki bölümde göreceğimiz üzere, en etkili tehditlerden bazıları örtülü tehditlerdir.) Kişinin güvenirliği, Tanrı'nın sürekli ilgi gösterdiğinin farz edildiği aksesuarlarına bağlanabilir, mesela adı, simgeleri, kitapları, vücut parçaları gibi. Dolayısıyla "bir şey üzerine yemin etmek" ve "kutsal kitaba el basmak" olgusu mevcut. Bugün bile Amerikan mahkeme oturumlarında tanıklar Kitab-ı Mukaddese el basmak zorundadır, sanki yasal sistemin tespit edemeyeceği yalancı şahitlik, gizlice dinleyen ve kolay gücenen Tanrı tarafından cezalandırılacaktır. Evvel zamanda İngilizler, İsa'nın çarmıha gerilmesini hatırlatan korkunç şeyler üzerine yemin ederdi: Tanrı'nın kanı ('*sblood*), tırnakları, yaraları (*zounds* sözcüğü buradan geliyor), çivileri (*gadzooks*), bedeni (*odsbodikins*).[48] Haç üzerine de yemin ediyorlardı, çocukların "cross my heart" (vallahi) sözü buradan gelir. Belki de en yaratıcıları Oliver Cromwell'di. İskoçya Kilisesine şunu yazmıştır: "İsa'nın bağırsakları adına, yanılmış olabileceğinizi düşünmenizi rica ediyorum."

---

47 Hughes, 1991/1998.

48 Allan ve Burridge, 1991; Hughes, 1991/1998.

Bu antlar, uyulmadığı takdirde ilahi ceza verme gücüne resmen sahip diye görülmeseler bile gündelik küçük iyilik vaatleri ile daha ağır meselelerde ciddi yeminler arasındaki ayrıma işaret ediyorlar. Dini bir emanetin kutsallığı, topluluktaki herkesin huşuyla ve saygıyla muamele etmesine bel bağlayan toplumsal bir yapıdır. Bu da toplu bir zihin denetimi gerektirir, böylece kişi kutsal bir şeye gündelik bir şey olarak bakamaz, düşünemez, konuşamaz. Söz verirken konuşmaya kutsalı taşımak, dinleyicileri, üzerine üstünkörü kafa yormadıkları bir şeyi düşünmeye zorlayıp böylece ciddi olunduğuna işaret etmek demektir. Aynı sebeple, eğer insanlar kutsal varlıklar üzerine fazlasıyla serbest yemin ediyorsa, anlambilimsel şişkinlik yüzünden onun kutsallığı tehdit altına girer ve kendi iktidarlarını bu kutsallığa dayandıran egemenler, bunun önünü kesecek adımlar atar. "Kutsal üzerine yemin etme" aleyhine yasalar halktan bile destek görebilir, çünkü her birey, ant içmek istediği durumlar için dilsel barutunu kuru tutmak, aşırı kullanım yüzünden bunun işe yaramaz hale getirilmesine göz yummamak ister.

Ant içerken kanın ve bağırsakların anılması eskilerde kalmış gibi görünebilir, ama bunun ardındaki ruh hali yerli yerinde duruyor. Batıl itikatın zerresini taşımayan anne babalar bile "çocuğumun hayatı üzerine yemin ederim" demekte zorlanır. Gelecekteki bir kazanç için kişinin çocuğunu katletmesi düşüncesi nahoş olmakla kalmaz; kişi gerçek bir ebeveynse akla bile gelmemelidir, kişinin beynindeki her sinir hücresi bu düşüncenin aleyhinde programlanmış olmalıdır. Düşünceyi akla istemli getirmek önemsiz bir mesele değil ve bir sözün güvenirliğini pekiştiren bir nevi öz-tehdittir. Bir yakına ya da müttefike ihanet etmenin resmen düşünülemez olması, genel olarak tabu psikolojisinin temelidir. İster dini bir eşya ister çocuğun yaşamı söz konusu olsun, kutsal bir şey üzerine yemin edilirken bu zihniyetten yararlanılır.[49] Konuşmanın otomatik olarak işlenmesi sayesinde, sözleri kutsayan kutsal sözcükler (*swearing* sözcüğünün "ant içmek" anlamı), dinleyen tarafın dikkatini çekmek, sarsmak, ruhsal acı vermek için kullanılabilir (*swearing* sözcüğünün "terbiyesiz sözler" anlamı).

[49] Pinker, 2002, On Beşinci Bölüm; Tetlock vd., 2000.

Din, tabu dilinin başka bir muğlak fiilinde de kendini gösteriyor: *cursing – lanetlemek, küfretmek*. İleride göreceğimiz üzere, lanet okunduğunda, kişinin başına herhangi bir talihsizlik gelmesi, onurunun kırılması dilenir, ama Hıristiyanlık, bela okuyanlara, hedeflerine acı çektirecek bilhassa tatsız düşünceler sunar: sonsuza kadar cehennemde kalmaları ihtimali. Günümüzde, *Go to Hell!* [cehennemin dibine git] ve *Damn you!* [allah seni kahretsin], yumuşak hakaretler arasındadır, fakat insanların, haşlanacakları alevlere, ıstıraplı susuzluğa, korkunç hortlaklara, kanı donduran haykırışlara, homurtulara ilelebet maruz kalmaktan gerçekten korktuğu bir çağda yumruk gibi inebiliyorlardı. Belki de lanetleme dileklerinin özgün etkisini anlamaya en çok yaklaşacağımız nokta, birinin bize gözlerini dikip "umarım vergi sahtekârlığından mahkûm olup yirmi yıl hapis cezası alırsın; umarım hücren sıcak ve nemli olur, sürüyle hamamböceği cirit atar, burnuna buram buram idrar ve dışkı kokusu gelir, umarım belalı üç hücre arkadaşın olur ve seni her gece dövüp tecavüz ederler" dediğini hayal etmektir. İşte benzeri şeyler. Lanet okumanın ne kadar acımasız olabileceğini, çoğu insanın Cehenneme inandığı bir zamanda ne kadar acımasız olduğunu düşündüğümüzde, günümüzde çoğu asabi tipin, kendilerini, imgelemleri uzun süre önce boşalmış olan bayağı dışkılama ve cinsellik sövgülerinden oluşan küçük bir sözlükçeyle sınırlamasına müteşekkir olmalıyız.

İğneleyici özelliğini kaybetmiş olan başka bir anlambilim sahası, hastalık ve salgındır, mesela *iki haneyi de veba sarsın!* [Allah belasını versin her iki ailenin de!] (*Romeo ve Juliet*'ten), *frengiye yakalanasın!* Ve Lehçe-Yidiş *Chloerya!* [kolera]. Hıfzıssıhha ve antibiyotik çağında bu kinayelerin gücünü anlamak zor. *Monthy Python and the Holy Grail* [*Monthy Python ve Kutsal Kase*] filminde "ölülerinizi getirin!" sahnesini izlemek ya da tıp ders kitaplarında hıyarcıkları, kanamaları, göz ülserlerini, ishali, bu hastalıkların öteki korkunç semptomlarını okumak, bu kinayeleri gözümüzde canlandırmamıza yardımcı olabilir. Günümüzdeki muadili şöyle bir şeydir: "Umarım yangına yakalanırsın, bütün vücudunda üçüncü dereceden yanıklar oluşur. Umarım inme iner de bütün yaşamını tekerlekli sandalyeye mahkûm, salyaların aka aka, çarpık vücudunla geçirirsin. Umarım kemik kanserine yakalanıp sevdiklerinin gözü önünde eriyip gidersin." Bir kez daha,

küfretmeyi, kültürümüzün kabalaşmasının işareti olarak gören kültür eleştirmenleri, tarihin standartlarına göre lanetlerimizin ne kadar yumuşak kaldığını düşünmeli. En korkulan illetimiz kanserin adında bir tabu izi olması bu durumu anlatıyor. Pek çok örtmece ada can vermiştir, örneğin *büyük K*, *habis*, *neoplazma*, *mitozlu şekil* ve hâlâ pek çok ölüm ilanında rastladığımız *uzun hastalık*.

Artık hastalıklar üzerinden küfretmiyor olsak da bedenden çıkan atıklar, bedendeki delikler ve dışkılama edimi üzerinden küfrediyoruz. Ulusal yayın yapan televizyonlarda *bok*, *çiş*, *göt* sözcükleri hâlâ söylenemez, çoğu gazetede basılamazlar. Örneğin *New York Times*, felsefeci Harry Frankfurt'un çoksatar kitabını günümüzde şöyle tanımlıyor: "On Bull----" [Saçmalık Üstüne]. *Fart* [*osurmak*] sözcüğü biraz daha kabul edilir sayılıyor: *Times*, yaş ayrımcılığı yapan bir yakıştırma olan *old fart*'ın [moruk] parçası olarak bu sözcüğü basar, ama gaz çıkarmanın halk arasındaki söylenişi olarak değil. *Ass* (ya da *arse*) – *göt*, *bum* – *popo*, *snot* – *sümük*, *turd* – *dışkı* sözcükleri de saygınlığın sınırında dolaşıyor.

Bloody [kanlı, körolasıca], akla bedensel sıvı getiren başka bir sözcüktür. Pek çok tabu terimi gibi, nereden türediğini kimse gerçekten bilmiyor, çünkü insanlar küfürlerini yazıya geçirme eğilimi taşımaz. Bu meyil, çeşitli halk etimolojileri uyduranları engellememiştir. Altıncı Bölümde gördük: "Fornication Under Consent of the King" ve "Ship in High Transit." Hughes şunu belirtir: "*bloody* sözcüğünün kökeninin, *Meryem anamızın* dini boşalmasına uzandığı (birkaç kez ve tam bir güvenle) anlatılmış ilk sözcük meraklısının ben olmadığıma eminim."[50] Hiç de olası değil, diyor tarihçiler. Tanrı'nın kanı da kaynak değildir. Muhtemelen *bloody*, yapışkan bir beden maddesine atıfta bulunduğu için tabu haline gelmiş sözcüklerden biridir, belki yaradan sızan kan yüzünden, belki aybaşı kanaması yüzünden. Aybaşı kanaması, bazı Yahudi-Hıristiyan tabularının hedefidir. Örneğin tutucu Yahudiler, kadının "temiz" olmama ihtimaline karşı kadınlarla el sıkışmaz.

Kimi insanlar *cunt* [.m; kancık] sözcüğünün neden tabu olması gerektiğini anlamaz. Vajinayı belirten, basılması yasak kelime-

[50] Hughes, 1991/1998, sayfa 12.

lerden biri olmakla kalmaz, Amerika'da kadınlara yakıştırılan en hakaretamiz sözdür, Britanya'da ve İngiliz Milletler Topluluğu ülkelerindeyse erkeklere yakıştırılan kibarlıktan uzak bir sözdür. Küfrün erkek egemen dünyasında vajinanın aşağılanmasını değil saygı görmesini bekleriz. Sonuçta, oğlanlar vajinadan çıkar çıkmaz, hayatlarının geri kalanını vajinaya girmek için harcar, denir. Tamponların, tuvalet kâğıtlarının, düzenli yıkanmanın, mantar ilaçlarının var olmadığı bir çağda bunun yan anlamlarını gözümüzün önüne getirirsek, bulmaca daha az kafa karıştırıcı hale geliyor.

Bütüne gelince, tabu sözcüklerin kabul edilirliği, atıfta bulundukları şeyin kabul edilirliğine ancak gevşek bir biçimde bağlıdır, fakat bedensel atıklara ilişkin tabu terimleri örneğinde bu bağıntı oldukça sağlamdır. *Bok*, *çişten* daha az makbuldür, *çiş* de *osuruk* sözcüğünden daha az makbuldür, o da *sümükten*, *sümük* ise *tükürükten* (bu tabu bile değil). Bu maddeleri insanların gözü önünde vücuttan atmanın kabul edilirliği de aynı sırayı izliyor.[51]

Dilbilimciler Keith Allan ve Kate Burridge, Avustralya'daki üniversitelerinde personele ve öğrencilere Tiksinçlik Anketi doldurtarak bu saptamanın kapsamını genişletmeyi denediler.[52] İlk sıraya dışkı ve kusmuk oturdu. Aybaşı kanaması (erkekler arasında) ikinci sıradayken, arkalarından idrar ve meni geliyordu. Azalan tiksinçlik sırasında, gaz çıkarma, irin ve sümük arasında üçlü beraberlik görüldü, bunların ardından aybaşı kanaması (kadınlar arasında), geğirme, deri kabukları, ter, tırnak kiri, nefes, yaradan akan kan, saç kırpıntıları, anne sütü, gözyaşı geliyordu. Kaba sözlerle bağıntı hiç de tam değildi: kusmuk ve irin hiç şüphesiz mide kaldırsa da, İngilizcede bunlar için tabu terimi yoktur. Bununla birlikte, beden atıklarına ilişkin kaba sözcükler cetvelin üst kısmında toplanır, buna meniyle ilgili tabu terimleri de dahildir, mesela *cum*, *spunk*, *gizzum*, *jizz*, *cream* [döl, atmık].

Beden atıklarını belirten sözcükler pek çok kültürde tabudur, keza atıkların kendisi de. Biyologlar Valerie Curtis ve Adam Brian, Avrupa'da, Hindistan'da, Afrika'da yapılan anketlerin sonuçlarını özetliyorlar: "Beden salgıları, iğrenme duygusunu en fazla uyan-

[51] Hughes, 1991/1998.

[52] Allan ve Burridge, 1991.

dıran şeyler olarak bildiriliyor yaygınlıkla. Dışkıya tüm listelerde rastlanırken, kusmuk, ter, tükürük, kan, irin, cinsel sıvılar sık sık boy gösterir."[53] Bedensel atıkların duygusal yükü var, dolayısıyla vudu büyüsünde, sihirde ve benzerliğe ya da temasa dayalı başka türlü büyülerde belirgin şekilde yer alırlar.[54] Pek çok kültürde, dışkısına, salyasına, kanına, tırnağına, saçına zarar verilerek ya da büyü yapılarak kişinin incitilebileceğine, eğer bu maddeler lanetlenirse, gömülürse, suya batırılırsa ya da başka türlü gösterişli bir biçimde yok edilirse kişinin talihsizliklerden korunabileceğine inanılır. İnsanların zihninde bu maddelerin kudretli olması, ilaçlarda ya da tılsımlarda kullanılmalarını getirmiştir. Çoğunlukla da minik dozlarda ya da saflaştırılmış dozlarda kullanılırlar. Benzerliğe ya da temasa dayalı büyü psikolojisi ile iğrenme duygusu iç içe geçmiştir. Psikologlar Paul Rozin ve April Fallon, modern Batılıların, kendi iğrenme tepkilerinde vudu yasalarına uyduklarını göstermişlerdir, mesela görünüşü iğrenç maddeye benzeyen ya da geçmişte onunla temas etmiş nesneden irkilip uzak durma tepkisi.[55] Sözlü büyü, bu ilişki zincirine bir halka daha ekler ve beden atığına ilişkin *sözcüklere* ürkütücü bir güç atfeder.

Beden atıklarının uyandırdığı dehşetin derecesi elbette yumuşatılabilir, örneğin cinsellikte, tıpta, hasta bakımında, hayvan ve bebek bakımında öyle olmak zorunda. İleride göreceğimiz üzere, bu duyarsızlaştırmaya bazen, bedensel atıkların iticiliğini azaltan örtmecelerin kullanımı yardımcı olur.

İnsanların bedensel atıklara (hem sözcüklere hem de maddelere) normalde verdiği anlam pek çok gözlemcinin kafasını karıştırmıştır. Din akademisyeni A. K. Reinhart'a kulak verelim: "İrin, kusmuk, idrar, aybaşı kanaması, cinsel sıvılar vs, pek çok kültürün bir sebeple itici, insan yaşamında daimi varoluşlarına rağmen anormal saydığı maddeler ve edimlerdir."[56] Curtis ve Brian, o sebebi tespit ederler.[57] En iğrenilen maddelerin aynı zamanda en tehlikeli hastalık taşıyıcıları olması tesadüf olamaz, derler. Dışkı,

---

53 Curtis ve Biran, 2001, sayfa 21.

54 Allan ve Burridge, 1991; Harris, 1989; Rozin ve Fallon, 1987.

55 Rozin ve Fallon, 1987.

56 Aktaran Curtis ve Biran, 2001.

57 Curtis ve Biran, 2001. Ayrıca bakınız Rozin ve Fallon, 1987 ve Pinker, 1997b, Altıncı Bölüm.

en az yirmi bağırsak hastalığına, ayrıca *Ascaris* iltihabına, hepatit A'ya ve E'ye (karaciğer iltihabı), çocuk felcine, amipli enfeksiyona, kancalı kurda, kılkurduna, kamçı kurduna, koleraya, tetanoza yol açan virüslerin, bakterilerin, protozoaların geçiş rotasıdır. Kan, kusmuk, mukoza, irin, cinsel sıvılar da patojenlerin bedenden bedene geçiş açısından cazip bulduğu taşıtlardır. Modern ülkelerde tuvalet sifonları ve çöplerin toplanması bizi bedensel atıklarımızdan çabucak ayırır, fakat dünyanın geri kalanında her yıl milyonlarca hastalık bulaştırıyorlar. Sanayi ülkelerinin vatandaşları bile savaş ya da doğal afet zamanlarında derhal kolera ve tifo tehdidine maruz kalabilir. 2005'te Katrina Kasırgasının ardından New Orleans'ta yaşanan su taşkını bu tehditleri doğurmuştu.

İğrenme tepkisinin en güçlü bileşeni, tiksinç maddeyi yememe ya da dokunmama arzusudur.[58] Fakat bedensel atıkları boşaltan vücut kısımlarıyla ve etkinliklerle birlikte bu atıkları akıldan geçirmek de mide bulandırır, ayrıca sözcükleri istemsiz algılama yüzünden, bunları betimleyen sözcükleri işitmek de nahoştur. En güçlü iğrenme tepkisini uyandıran bedensel atıklar, yapışkan, kıvamlı olanlardır, ama idrar azıcık iğrençtir, *çiş* sözcüğü de ılımlı bir tabudur. Genelde idrar hastalık taşımaz, fakat bedenin istemediği metabolizma ürünlerini ve toksinleri vücuttan atan bir atık maddedir elbette, dolayısıyla insana cazip gelmese gerek. Haşaratlar büyük bir hastalık taşıyıcı sınıfı meydana getirir, yaygınlıkla iğrenç kabul edilirler.[59] İngilizcede sövgülere isimlerini vermeleri şaşırtıcı değil, mesela *rat* [sıçan], *louse* [pire], *worm* [solucan], *cockroach* [hamamböceği], *insect* [böcek], *slug* [sülük]. Gerçi bu sözcükler tabu seviyesine çıkmaz. Nahoş şeyleri niteleyen sözcüklerin neden bazıları belirli bir kültürde ve çağda tabuyken, öbürleri tabu değil, bu bir muamma. Belki de tabu terimleri, çocuklukta duyguların nüfuz ettiği ortamda edinilmeli. Belki de kendi kendilerini yayıyorlar ve insanlar bunlara tabu muamelesi yaptığı müddetçe tabu kalıyorlar.

Tabu sözcüklerinin yine başlıca kaynaklarından biri cinselliktir. 1960'lardan beri pek çok ilerici düşünür, bu tabuları tamamen

[58] Rozin ve Fallon, 1987.

[59] Curtis ve Biran, 2001; Rozin ve Fallon, 1987.

gülünç bulmuştur. Cinsellik, müşterek haz kaynağıdır, kara lekeden, utançtan arındırılmalıdır diye akıl yürütürler. Cinsellik dili konusunda namus bekçiliğine soyunmak, ancak bir batıl itikat, köhnemiş bir tavır, belki bir kinin ürünü olabilirmiş. Örneğin H. L. Mencken, *püritenliği* şu şekilde tanımlar: "Bir yerlerde birilerinin mutlu olmasından duyulan başa bela korku." Lenny Bruce, "Geldin mi" konuşmasını su sözlerle bitirir: "Eğer bu odada herhangi biri *gelmek* yüklemini geçişsiz, müstehcen, rezil, kaba buluyorsa, bunu duymak o kişide gerçekten sıkıntı yaratıyorsa ve bunu söyleyerek hakaret ettiğimi düşünüyorsanız, muhtemelen gelemiyorsunuz."

Bruce, en yaygın cinsel sövgümüze de şaşırıyordu:

> Birine söyleyebileceğiniz en korkunç laf ne? "*Fuck you* [s.ktir git], bayım." Gerçekten tuhaf, çünkü sizi gerçekten incitmek istesem, "s.ktirme, bayım" derdim. Çünkü "s.ktir" gerçekten hoştur! Merhaba anne, benim. Evet, yeni döndüm. S.ktir, anne! Evet, ciddiyim. Babam orada mı? S.ktir, baba!"[60]

Burada kafa karışıklığı kısmen, *Fuck you* sözünün tuhaf sözdiziminden kaynaklanıyor. Göreceğimiz üzere bu söz, aslında "seviş" anlamına gelmiyor. Fakat kafa karışıklığı, insan deneyimlerinin bütün yelpazesi içinde cinselliğin ne kadar güçlü duygular uyandırabileceğinin modern yaşamda (özellikle genç erkeklerce) görülmemesinden de kaynaklanıyor.

Kendi rızalarıyla henüz sevişmiş iki yetişkini ele alalım. İkisi de eğlendi mi? Şart değil. Taraflardan biri, bu edimi, ömür boyu sürecek bir ilişkinin başlangıcı olarak görebilir, ötekinin gözündeyse tek gecelik ilişkidir. Birinden birine hastalık bulaşabilir. Rahme bebek düşebilir, ama anın heyecanında bebeğin esenliği planlanmamıştır. Eğer çift akrabaysa, bebek, zararlı bir çekinik genin iki kopyasını kalıtımla alıp genetik hastalıktan mustarip olabilir. Bu geceyi öğrenirse kıskançlıktan kıvranacak rakip âşıklar var olabilir ya da aldatılan koca, başka bir adamın çocuğunu büyütme tehlikesi altına girmiştir ya da aldatan kadın, kendi çocuğunu büyütürken destekten mahrum kalma tehlikesiyle yüz yüze gelebilir. Anne babalar, katılımcılardan biri için evlilik

[60] Biyografik *Lenny* filminden.

planları yapmış olabilir; bu plan, yüksek meblağda para ve başka bir sülaleyle kurulacak önemli bir ittifak içerebilir. Başka durumlarda katılımcıların ikisi de yetişkin olmayabilir ya da ikisi birden rıza göstermemiş olabilir.

Cinsellikte çok şey riske atılır, mesela istismar, hastalık, gayri meşruluk, ensest, kıskançlık, ev içi şiddet, zina, terk etme, kan davası, çocuk tacizi, tecavüz. Bu tehlikeler uzun süredir mevcut ve göreneklerimizde, duygularımızda iz bırakmışlardır. Cinsellikle ilgili düşünceler olasılıkla duygu yüklüdür, hafife alınamazlar. Cinsellik sözcükleri daha da dokunaklı olabilir, çünkü duygu yüklü düşünceleri akla getirmekle kalmazlar, iki insanın bu düşünceleri paylaştığını da ima ederler. Dahası, bu düşünceler, "kayıt altında" paylaşılır, yani iki taraf da ötekinin, görüşme sırasında cinselliği düşündüğünü bilir. Gelecek bölümde göreceğimiz üzere, bu durum, sohbeti ilave bir merak katmanıyla karman çorman hale getirir.

Evrimci psikoloji, insan cinselliğinin özünde bulunan çıkar çatışmalarını göz önüne sermiştir. Bu çatışmalardan bazıları kendini dil arenasında gösterir.[61] Cinsellik hakkında dobra konuşmak, cinselliğin tenis ya da koleksiyonculuk gibi sıradan bir mesele olduğu tavrını aktarır ve eşlere o sıra öyle görünüyor olabilir. Fakat uzun soluklu çıkarımlarını, ilgili tarafların geniş çevresi keskinlikle hissedebilir. Anne babalar ve öbür yaşlı akrabalar, sülale için yaptıkları planların boşa gitmesinden endişe duyabilir. Cemaat, aralarında boy gösterecek gayri meşru çocuklardan, cinsel serbestliğe eşlik edebilecek, zaman zaman şiddete kayan tutumlardan, rekabetten endişe edebilir. Tekeşli çift arasında kutsal bir birliktelik olarak cinsellik ülküsü belki eski moda, hatta gerçekdışı bir anlayıştır, fakat toplum ve aile büyükleri için böylesi hiç şüphesiz daha rahattır. Cinsellik hakkında üstünkörü konuşma yüzünden bireyler ile cemaatin bekçileri arasında gerilim çıkması şaşırtıcı değil (iş kendi gelişigüzel cinselliklerine gelince, namus bekçilerinin ikiyüzlülüğü bu gerilime eşlik eder).

Gençler ile yaşlılar, birey ile toplum arasındaki cinsellik çatışmalarından da keskini, erkekler ile kadınlar arasındaki ihtilaftır. Bizler memeliyiz ve memeliler sınıfının her noktasında rastlanan

[61] Buss, 1994; Symons, 1979.

asimetriyi miras aldık: Her üreme ediminde, dişiler uzun süren gebelik ve süt üretimi dönemlerine girerken, erkekler birkaç dakika süren çiftleşmeyle bu işten yakayı sıyırabilir. Erkek, pek çok dişiyle çiftleşirse daha fazla döl bırakır, oysa dişi, pek çok erkekle çiftleşirse daha fazla yavrulayacak değil; gerçi yavruların bakımıyla ilgilenmek isteyen ya da yavruları sağlam genlerle donatabilecek eş seçmesi yavruların menfaatinedir. Tüm kültürlerde erkeklerin cinsellik konusunda daha hevesli olması, gelişigüzel cinsellik peşinde daha fazla koşması, sevişmek için tavlama, aldatma, zorlama olasılıklarının daha yüksek olması şaşırtıcı değil.[62] Her şeyin eşit olduğu koşullarda, hem genetik hem de duygu açısından, gelişigüzel cinsellik erkeğin çıkarınadır. Cinsellik hakkında gündelik konuşmaların da aynı asimetriyi sergilemesini bekleriz, ki sergiler de. Ortalamada erkekler daha fazla küfrediyor ve pek çok cinsel tabu sözcüğü kadınlara özellikle alçakça gelir; "kadınlı erkekli ortamda" küfretmeyi yasaklayan eski âdetin sebebi budur.[63]

Cinsellik diline gösterilen hoşgörüde kadın erkek farkı, edepsiz söz duyan Victoria dönemi kadınının bileğini alnına götürüp kendinden geçerek koltuğa yığılması klişesini akla getirebilir. Gelgelelim, 1970'lerde feminizmin ikinci dalgasının öngörülmemiş bir neticesi, pornografi karşıtı kampanyanın dildeki muadili olarak, küfretmeye dönük saldırıların yeniden can bulmasıydı. Groucho Marx, *Duck Soup* [*Ördek Çorbası*] adlı kitabında Freedonia'da (özgür ülke) işlerin yürümesi için kurduğu düzenin, günümüz üniversitelerinde, işletmelerinde hayata geçirildiğini duysa şaşırabilirdi: Kimsenin sigara içmesine ya da pis fıkralar anlatmasına izin verilmiyor. Cinsel suiistimalle ilgili yayımlanan pek çok rehber kitap, suiistimallerin tanımına "cinsel içerikli fıkra anlatmayı" da dahil ediyor. 1933'te *Boston Globe*'un kıdemli gazetecisi David Nyhan, işten sonra basketbol oynama teklifini reddeden erkek çalışma arkadaşına haber odasında *karı kılıklı* [*pussy whipped*] demesine kadın bir çalışan kulak misafiri olduğu için özür dilemek, ayrıca bir kadın örgütüne 1250 dolar bağış yapmak zorunda

[62] Buss, 1994; Symons, 1979.

[63] Jay, 2000; Van Lancker ve Cummings, 1999, Wajnryb, 2005.

kaldı.[64] Pornografi aleyhindeki eylemleriyle, tüm cinsel münasebetlerin tecavüz olduğunu söylemesiyle ün kazanan feminist yazar Andrea Dworkin, kaba cinsellik dili ile kadınların tahakküm altına alınması arasında açık bağlantı kuruyordu:

> Sikmek, erkeğin, daha güçsüz olan üzerindeki edimini gerektirir; işe bu şekilde değer biçilmesi öyle derinlere işlemiştir, edimle öyle büsbütün bağlantılıdır ki, s.kilen kişiye kara leke sürülür... Eril sistemde, cinsellik penistir, penis cinsel güçtür, s.kme eyleminde penisin kullanılması erkekliktir.[65]

Cinsel içerikli küfürler aleyhindeki tepkiyi, Victoria döneminin zarafetine dönüş diye alaya almak cazip olsa da, cinsel serbestlik atmosferinin erkeğin menfaatlerine kıyasla kadının menfaatlerine daha az yaradığı hâlâ doğru. 1960'ların ilk yarısındaki cinsel devrim ile 1970'lerin ilk yarısındaki feminist devrim arasında geçen on yıllık dilimde popüler kültürün pek çok eseri, şehvet düşkünü erkeklerin olumlu resmedilmesiyle birlikte püritenliğin yerle bir edilmesini yüceltiyordu (örnekler arasında Joe Orton, Tom Lehrer, Woody Allen, Rolling Stones, James Bond filmleri, *Rowan and Martin's Laugh-In* var). Bu eserleri tekrar ele almak, sancılı bir izleme ve dinleme işine dönüşebilir. O zamanlar, bu erkeklerin taşkın göz süzmeleri sofistike ve müstehcen sayılıyordu, günümüzdeyse kadın düşmanı kefesine konabilirler, çünkü kadınları, tecavüzden, tacizden, aldatılmaktan keyif alan, bunları hoş gören aptal ve seksi kişiler olarak resmederler. (*Hair* müzikalinde bir şarkı, "Oğlancılık, oral seks, sübyancılık. Baba, neden bu sözcükler kulağa pis geliyor?" sözleriyle başlıyordu – çocuklara cinsel ilgi duyma yatkınlığını sergilemek günümüzde düşünülemez bile.) Orta sınıf kültüründe zamparalığın kısa süreliğine yüceltilmesi, bir ucunda, gençlerin yaşlılara, bireyin topluma meydan okumasına, öteki ucundaysa kadınların erkeklere kafa tutmasına dayanıyordu. Bu övgü, cinsellik diline duygusal yük katan kimi menfaat çatışmalarını göz önüne serer.

İnsanlar geçmişe kıyasla günümüzde cinselliği daha kolay görüyor, hakkında daha rahat konuşuyor, daha rahat sevişiyorsa da,

---

[64] Denfeld, 1995; Dooling, 1996; Patai, 1998.

[65] Dworkin, 1979, sayfa 133; alıntı yapan Denfeld, 1995, sayfa 23.

bu konu başlığı tabu olmaktan henüz çıkmış değil. Çoğu insan kamuya açık alanlarda hâlâ sevişmez, akşam yemeği davetinin sonunda eş değiştirmez, kardeşleriyle ya da evlatlarıyla cinsel ilişkiye girmez ya da göz göre göre biriyle yatmak karşılığında iyilik yapmaz. Cinsel devrimden sonra bile "cinselliğimizi bütünüyle keşfetmek" için daha çok mesafe katetmeliyiz, yani insanlar hâlâ, belirli düşünce katarlarını engellemek için zihinlerinde bariyerler kuruyor. Cinsellik dili, o bariyerleri kuvvetle çekiştirebilir.

SÖVMENİN BEŞ YOLU

Tabu dilinin içeriğine (anlambilimi) değindiğimize göre, kullanım şekline gelebiliriz (edimbilimi). Küfür içeriğinin ortak paydasının, insanların akıllarından bir çırpıda geçirmek istemeyeceği duygusal yük olduğunu anımsayın; korkuyla karışık hayranlık hissi (Tanrı ve simgeleri için), korku (Cehennemden ve hastalıktan), iğrenme (bedensel atıklardan), nefret (hainlerden, kâfirlerden, azınlıklardan) ya da yoksunluk (cinsellikten). Sözler otomatik olarak algılandığından, bir tabu sözcüğünün dile getirilmesi, dinleyicinin zihnini, normalde kendi kendini engellediği bir doğrultuya girmeye zorlayabilir. Bu durum bize, sövgünün nasıl kullanıldığı sorusuna odaklanmakta yardımcı olur. Neden konuşmacılar, kendi iradelerini, dinleyicilerin zihnine bu şekilde dayatmaya çalışır? Bunun tek yanıtı yok, çünkü insanlar en az beş farklı şekilde küfreder: betimleyici (*hadi s.kişelim*), deyim yoluyla (*y.rağı yemiş*), tacizkâr şekilde (*s.ktir git puşt*), vurgulamak için (*vay anasını, harika*), duygusal boşalım için (*has.ktir*!!!). Hepsine sırayla göz atalım.

Küfürle ilgili pek çok kafa karışıklığı tek soruya indirgeniyor: Tabu sözcüğünün hangi özelliği, aynı şeye atıfta bulunan kibar eşanlamlısından onu farklı kılar? Örneğin dışkı yerine bok, penis yerine s.k, vajina yerine .m, sevişmek yerine s.kişmek demeyi yeğlediklerinde, insanlar neye bu kadar güçlü tepki veriyor?

Başlıca fark, tabu teriminin kaba adlandırma olmasıdır. Göndergeye işaret etmek yerine, akla onun en nahoş yanını getirir. İnsanlar, dışkı görmeyi, koklamayı ya da dokunmayı nasıl sevmiyorsa kafalarından geçirmeyi de sevmez. Ancak bizler cismani varlıklarız, dışkı hayatın parçasıdır ve kimi durumlarda dışkıyla

ne yapılacağı konusunda görüş alıp vermek zorunda kalırız. Çözüm, istenmeyen duyguları akla getirmeksizin bir varlığa atıfta bulunan örtmece sözler ile o varlığın aslında ne kadar korkunç olduğunu başa kakmak istediğimiz belagat ânları için kullanılan tabu sözcükleri dahil kaba adlandırmalar arasında dilsel işbölümü yapmaktır.

Tabu kavramları için örtmece sözler ve kaba adlandırmalar, hızlıca vücut bulup sırasını savar. Allan ve Burridge, İngilizcenin, cinsel münasebet için sekiz yüzü aşkın, penis için bin, vajina için bin iki yüz, şuh kadın için iki bin sözcük biriktirdiğini tahmin ediyorlar (Eskimoların kar için bulduğu sözcüklerin sayısı için neden bu kadar yaygara koparıldığını doğrusu insan merak ediyor).[66] Çağdaş İngilizcede dışkının karşılığı olarak birkaç düzine özelleşmiş terim görüyoruz, muhtemelen bunun sebebi, hem iğrenç hem de kaçınılmaz bir madde olmasıdır:

Tabu: shit
Ilımlı kaba adlandırma: crap, turd
Ilımlı örtmece: waste, fecal matter, filth, muck
Resmi: feces, excrement, excreta, defecation, ordure
Çocukların tabirleri: poop, poo, poo-poo, doo-doo, doody, ka-ka, job, business, Number 2, BM
Bebek bezi: soil, dirt, load
Tıbbi: stool, bowel movement
Hayvan, iri canlılar: pats, chips, pies
Hayvan, ufak canlılar: droppings
Hayvan, bilimsel: scat, coprolites, dung
Hayvan, zirai: manure, guano
İnsan, zirai: night soil, humanure, biosolids

Kibar terimlerin çoğunluğu, dışkıdan bahsedilmesi gereken bağlama ve o bağlamda uygun olan eylemlere özgüdür (gübre olarak yaymak, bebek bezini değiştirmek, tıbbi ya da bilimsel amaç uyarınca tahlil emek, vs). Dolayısıyla örtmece söz kullanmak, sohbette taraflardan birinin konuyu açma nedenine ilişkin şüphe bırakmaz.

İş, tabu terimlerinin göndergelerine gelince, İngilizce, uzmanlaşma konusunda aşırıya kaçar ve gündelik sohbetler için bize

[66] Allan ve Burridge, 1991.

duygusal tesiri olmayan terimler temin etmekte çuvallar. Yalnızca aşırı ve haklı heyecan anlarında küfreden insanlar bile arkadaşlarıyla sohbet ederken tabu karşılıkları yerine *dışkı*, *bağırsak gazı* ya da *anüs* sözcüklerini kullandıklarında kulağa nispeten bayağı gelirler. *Penis* ve *vajina* sözcükleri bizi Latince konuşmaya zorlar, oysa İngilizcede öteki beden kısımlarının özlü Anglo-Sakson kökleri var ve gündelik sözcük dağarcığının geri kalanıyla uyumludurlar. C. S. Lewis'in belirttiği gibi: "[Cinselliğe] açıkça değinir değinmez, anaokulu dili, sokak ağzı ve anatomi sınıfı dili arasında seçim yapmak zorunda kalırsınız."[67]

Bizi dinleyenlere bir şeyin tatsız yanını hatırlatmak istediğimiz ânlar elbette olur, işte o zaman sokak ağzına başvururuz. Bazen anlatının canlılık kazanması uğruna, bazen öfke yüzünden, bir şeyin ne kadar nahoş olduğunu nakletmek amacıyla tabu sözcükleri kullanırız:

> Tesisatçı lavabonun altına girmiş çalışırken benimle laflamak istedi, ben de bütün bu süre boyunca götünün çatalına bakmak zorunda kaldım.
>
> Hayattaki düsturu şu: Hareket ediyorsa s.k; hareket etmiyorsa bıçağını sapla.
>
> Köpeğinin sıçtığı boku topla, güllerime işemesini de engelle!
>
> Sonra John bana albümü gösterdi, sanki s.ki sere serpe görünmüyormuş gibi "ne hoş" dememi bekledi [Ringo Starr, *Two Virgins* albümünün kapağı kendisine gösterildiğinde verdiği tepkiyi betimliyor; kapakta Lennon ve Yoko Ono çıplak poz vermişlerdi].

Bu tümcelerdeki tabu terimlerinin yerine kibar eşanlamlılarını koymayı deneyin (kalça, sevişmek, vs). Bu durumda bir şey eksik kalır, çünkü konuşan kişinin tepkisinin duygusal kuvveti artık aktarılmıyordur. Tabu sözcükleri, dinleyenlerin ve okurların aklına cismani ayrıntılar getirdiğinden, sık sık pornografide ve karşılıklı rızayla cinsel ilişkiye giren yetişkinlerin cinsel tahrik formüllerinde kullanılırlar: "edepsiz şeyler söyle bana."

Tabu sözcüklerini, herkesin özel belagat etkisi doğurmak için kullanmadığını söylemeye gerek yok. "Denizci gibi küfretmek," "liman işçisi gibi sövmek," "soyunma odası ağzı" ifadeleri, küfretme-

[67] Aktaran Hughes, 1991/1998, sayfa 122.

nin, erkeklerin egemen olduğu çevrelerde ve işçi sınıfı çevrelerinde yeğlenen dil olduğuna işaret ediyor. Bunun sebeplerinden biri, dinleyen tarafı tatsız şeyleri düşünmeye sevk eden küfrün azıcık saldırgan olmasıdır, böylece itiş kakışlı ortamlarda erkeklerin acı yaşatıp acıya katlanabileceklerini göstermek için sergilediği başka simgelere uyar (büyük çizmeler, madeni takılar, kasların şişirilmesi, vs). Başka bir sebep de göze çarpan tabu kırma isteğinin bir teklifsizlik iklimi yansıtmasıdır, yani insanlar laflarına dikkat etmekten kurtulmuştur. Elbette son onyıllarda küfretmenin kapsamı genişleyip kadınları ve orta sınıfı kapsar oldu. ("Kuşak uçurumunun" altın çağında ben ergenken, arkadaşlarımdan birinin babası kızına şöyle derdi: "Nancy, ağzın keneften farksız.") Bu eğilim, yirminci yüzyılda teklifsizliğe, eşitlikçiliğe doğru ilerleyen, maço ve havalı poz tarzlarının yayıldığı daha etraflı bir gelişmenin parçasıydı.

Tabu sözcüklerinin duygusal tepki uyandırma yeteneği, insanlar kendi sıkıntılarını dinleyiciye aktarmak istediğinde faydalı olmakla kalmaz, dinleyicide sil baştan rahatsızlık yaratmak istediklerinde de yararlı olur. Hakaret ederken, tiksinmemizi ifade ederken ya da başka türlü sözlü tacizde bulunurken bu sebepten ötürü küfür kullanıyoruz.

Herkesin yaşamında, başka birine gözdağı verme, cezalandırma, itibarını lekeleme dürtüsü hissettiği ânlar olmuştur. Argo zanaatı muhtemelen, tüm öbür konuşma türleri bir araya gelse bile hepsinden güçlü bir dil içgüdüsü icra ediyordur. Pek çok kültürde yüksek bir sanata yükselmiştir, bazen söz dalaşı denir. Örneğin Shakespeare tarzı hakaretlere bakalım:

> PRENS HENRY: ... Bu pancar suratlı ödlek, bu döşek ezen, bu at beli kıran, bu dev et yığını–
>
> FALSTAFF: Seni çelimsiz, seni yılan derisi, seni öküzdili kurusu, seni kurutulmuş boğa penisi, seni çiroz –Neye benzediğini söyleyebilmek için biraz soluklanayım!– Seni ok, kılıç kını, ok sadağı, kılıç kadar sıska herif seni! [*Kral IV. Henry*, İş Bankası Yayınları, sayfa 51]

Yidiş lanetlere göz atalım:

> Çocuk yerine taş doğursaymış.
> Teki hariç tüm dişlerin dökülsün, o dişin de ağrısın.
> Hekim eline düşesin.

Sounding, *snapping*, *signifying*, *ranking* vs adlarıyla bilinen Afrikalı Amerikan geleneği de var:

> Öyle çirkinsin ki doğduğunda doktor önce yüzüne, sonra kıçına bakmış, "ikiz doğdu" demiş.
>
> Annen bowling topu gibi; avuçlanıyor, parmaklanıyor, ileri fırlatılıyor, sonra tekrarı için geri geliyor.
>
> Annen öyle salak ki Moby Dick'i zührevi hastalık zannediyor.

Lanet okurken, dinleyicide ya da etraftakilerde nahoş düşünceler tetikleyecek sözcüklere uzanmak, boş verilemeyecek kadar kullanışlıdır, dolayısıyla sövgülerde tabu sözcükleri belirgin şekilde boy gösterir. İnsanlar ya da vücut kısımları bedensel atıklara, ilintili organlara ve aksesuarlarına benzetilir (*bok herif, götlek, .mcık, .m, y.rak, dalyarak, s.k, moruk, bok kafa, s.k kafa, pislik, pislik torbası, bok torbası*). Ensest (annesiyle yatan), oğlancılık (.bne, oğlancı), oral seks (saksocu; em, yala, ağzına al), mastürbasyon (çavuşu tokatlamak, otuzbirci) gibi itibarsız cinsel münasebetlerle girmekle suçlanabilirler. Aşağılayıcı etkinlikler yapmaları tavsiye edilebilir (kıçımı öp, bokumu ye, kendini becer, götüne sok ve en sevdiğim, *ineğin .mını yala* – 1585 yılından).[68] Aşağılanmanın eşlik ettiği bir şiddet eylemiyle tehdit edilebilirler, mesela *.mına domuz bacağı sokarım azı dişlerin takırdar* (Japonya'dan), *kafanı koparır soluk boruna sıçarım*. Buna, Boston'da bir otobüs durağında kulak misafiri oldum. Başka dillerde argoyla ilgili etütler benzer konuları ortaya çıkarıyor.[69] Şimdi de İngilizcede en yaygın müstehcen küfre bakalım: *Fuck you*. Fakat bunu anlamak için, cinsellik tabu terimlerini daha yakından incelemeliyiz.

Cinsellikle ilgili fiiller ilginç bir şablon çiziyor. Antropolog Ashley Montagu, *fuck* [s.kmek] fiili için, "insan eylemlerinin en geçişlisi

---

[68] Hughes, 1991/1998, sayfa 122.

[69] Allan ve Burridge, 1991; Aman, 1987.

için geçişli bir fiil" der. İşte asıl hikâye burada.[70] Cinsellik için geçişli fiilleri düşünün, *John Mary'yi fiilledi* kalıbına uyan fiiller:

> fuck, screw, hump, ball, dick, bonk, bang, shag, pork, shtup [s.kmek, düdüklemek, becermek, düzmek, yapmak, pompalamak, basmak, vurmak, tokmaklamak, geçirmek]

Çok hoş değiller, öyle değil mi? Bu fiiller en iyi halleriyle şakacı ve saygısız, en kötü halleriyle hakaretamizdir. Peki, kibar bir ortamda aşk edimine atıfta bulunurken hangi fiillerden yararlanıyoruz?

> Seks yapmak, sevişmek, yatmak, ilişkiye girmek, cinsel münasebet, birlikte olmak, çiftleşmek, aşk yapmak

Bunlar *geçişsizdir*, hem de her biri. Cinsel eşi niteleyen sözcük daima bir ilgeçle anılır: biriyle sevişmek, biriyle seks yapmak, vs. Aslında, çoğunluğu kendi başına bile fiil değil; yapmak, etmek gibi temel olmayan "tali fiile" isim ya da sıfat ekleyen deyimlerdir. (Richard Lederer, *Crazy English* kitabında sorar: "*Biriyle uyumak*. Kim uyuyor ki? Tek gecelik ilişki. Sadece tek gece mi?") Son kısımda, edep anlayışının, sözcük tercihini dayattığı pek çok örnek gördük. Fakat dilbilgisi inşası gibi anlaşılması güç bir şeyi neden dayatsın ki?

İkinci Bölümde fiil inşalarını çözümlemiş olmanın bir getirisi işte burada karşımıza çıkıyor. Her inşanın, fiili, bir mikro-sınıf kümesi içinden seçtiğini anımsayanız; her fiilin anlamı, yalnızca eğretilemeli de olsa inşayla kavramsal olarak uyumluydu. Bu ilkeden faydalanarak, cinsellik fiillerinin sözdiziminden hareketle insan cinselliği hakkında bir şeyler keşfedebilir miyiz? Bu "sevişme fiillerinin" sözdizimi, geleneksel dilbilgisindeki sözdizimden bir anlamda çok farklı mıdır?

Kibar deyimlerin, bazı hususları ele veren dilbilgisi özellikleri var. Belirgin bir fiil kökleri olmadığından, eylemi belirtirken, tipik hareket tarzını ya da etki türünü anlatmaktan mahrum kalırlar. Dolaysız nesneleri olmadığından, eyleme maruz kalan ya da değişmeye zorlanan bir varlık belirtmezler. Dahası, anlam açısından simetriktirler: eğer John Mary'yle sevişmişse, Mary de John'la se-

[70] Aktaran Wajnryb, 2005, sayfa 48.

vişmiştir ya da tam tersi. Tüm bunlar, başka bir geçişsiz inşayla nöbetleşime girebilir; bu inşada eş, ilgeçli nesnede anılmaz ama bunun yerine çoğul özneye dahildir: *John ve Mary seviştiler, John ve Mary yattılar*, *John ve Mary birlikte oldular* vs. Bu şekilde davranan ve cinsellik belirtmeyen fiillerin anlambilimi, müşterek istemli bir eylem ima eder, mesela *dans etmek, konuşmak, ticaret yapmak, çalışmak* gibi: *John Mary'yle dans etti*, *John ve Mary dans ettiler* vs. Dolayısıyla kibar cinsellik fiillerinin önkoşul olarak gerektirdiği zihinsel modelde cinsellik, iki kişinin ortak meşgul olduğu bir etkinliktir, tarzı belirtilmez.

Daha kaba, geçişli cinsellik fiillerine bakalım. İkinci Bölümden hatırlayınız, geçişli fiiller, bir varlığa çarpan ya da o varlığı etkileyen ya da bu iki eylemi kasten icra eden eyleyiciyi betimler. *Fuck* fiili, Üçüncü Bölümde değindiğimiz beş geçişli fiil sınıfının hiçbirine tam oturmuyorsa da, hareket-temas-etki fiillerinin mikro-sınıfıyla yakınlıkları vardır.[71] Çağrı işlevine, iyelik-yükseltmeye, orta inşalara kabul edilebilir, ama temas-kalma durumu ya da karşı-nedensel inşalarına kabul edilmez. (Bir adap hissi ya da artık adaptan geriye ne kalmışsa, örnekleri dipnota koymaya zorluyor beni.)[72] Bu durum, fiilin Eski Norveççede dövmek, vurmak, itmek anlamındaki sözcüğe uzanan etimolojisiyle tutarlıdır, ayrıca geçişli eşanlamlıları arasında *bang* [vurmak] ve *bong* [gong sesi çıkarmak] fiillerinin bulunmasıyla da tutarlıdır. (Yidiş-İngilizce *shtup*, farklı bir eğretilemeden geliyor: Yidiş dilinde fiilin anlamı "doldurmaktır.")

İyi bilinen bir makalede dilbilimci Quanf Fuc Dong, *s.kmek* fiilinin, dişi özneye kıyasla eril özneyle birlikte çok daha sık boy gösterdiğini, kimi insanların bu fiili sadece eril özneyle kullandığını

---

71 Levin, 1985; Levin 1993; Pinker, 1989.

72 Aşağıdaki örnekler benim nazarımda güçbela kabul edilebilir (uygulamada değil, dilbilgisi açısından): *Clarence üç dakika boyunca keçiyi s.kti ama yaşlı Mac Donald müdahale etti* (çağrı inşası); *Kadını koltukaltından s.kti / Kadının koltukaltını s.kti* (iye yükseltme inşası); keçiler kolaylıkla s.kiliyor (orta ötüm). Aşağıdakiler kabul edilir değil: *John fucked a dildo into the goat* (temas-kalma durumu; kıyaslayınız *John fucked the goat with a dildo – John keçiyi yapay penisle s.kti,* ki bu cümle hatalı değil); *At three o'clock, the goat fucked* (karşı-nedensel inşası).

belirtir.[73] Daha net konuşmak gerekirse, bu fiilin anlambilimsel şartına göre özne etkin taraf olmalı. İki erkek arası cinsel münasebetlerde, diye belirtir, *Boris Lionel'i s.kti* tümcesi, eğer Boris üsteyse dilbilgiseldir ve iki kadın arası cinsel münasebette, *Cynthia Gwendolyn*'i s.k*ti* tümcesi, eğer Cynthia yapay penis kullandıysa dilbilgisine uygundur. Öte yandan, fiilin nesnesi dişi, insan hatta canlı olmak zorunda değildir. Philip Roth'un *Portnoy's Complaint* [*Portnoy'un Feryadı*] kitabının unutulmaz bir kısmında anlatıcı, ergenlik çağında buzdolabında bulduğu çiğ karaciğerle yaşadığı bir olayı itiraf eder: "Şimdi yaptığım en pis şeyi biliyorsun. Kendi ailemin akşam yemeğini s.kmiştim."

Cinsellik için geçişli fiiller, dolaysız nesnenin etkilendiğini ima ediyorsa, tam olarak ne kadar etkilenmesi gerekir? Yanıt, cinsellik fiillerinin kavramsal eğretilemelerde yer alma usulüne getirilen Lakoff tarzı çözümlemede bulunabilir. Pek çok geçişli cinsellik fiili, istismara atıfta bulunmak için eğretilemeli kullanılabilir, mesela Quebec yerel yönetiminin, neden vilayet armasını değiştirip zambak yerine prezervatif koymayı planladığını anlatan fıkradaki gibi: Rahme bebek düşmesini önler, penisin sertleşmesini engellemez, pek çok kalafatı korur, sizi becerirlerken sahte bir güvenlik hissi uyandırır. Bu aileye mensup eğretilemeler arasında şunlar var: *I was screwed* [y.rağı yedim], *They fucked me over* [ağzıma sıçtılar], *We got shafted* [s.ki tuttuk], *I was reamed* [y.rağa yan bastım], and *Stop dicking me around* [benimle taşak geçme].

Geçişli cinsellik fiilleri için başka bir eğretileme konu başlığı da ağır hasardır, mesela *fucked up, screwed up, buggered up* ve Britanya'da *bollixed* ve *cockup* [ağzımıza sıçıldı]. İkinci Dünya Savaşında ordu içi argo şu kısaltmaları içeriyordu: *snafu* (Situation Normal, All Fucked up – Her Şey Bombok), tarfu (Things Are Really Fucked – Gerçekten İçine Sıçıldı) ve fubar (Fucked Up Beyond All Recognition – Tanınmayacak Ölçüde Bombok). Bu terimler, mühendislerin argosuna alınmıştır ve günümüzde bilgisayar programcıları geçici bir dosya yarattığında ya da aceminin tekine dosyayı nasıl isimlendireceğini öğretirken, foo.bar dosya adını kullanıyorlar; bilgisayar manyaklarının şaka anlayışı işte. O halde geçişli cinsellik fiillerinin altında yatan eğretilemeler şun-

[73] Quang Fuc Dong, 1971/1992b.

lardır: SEVİŞMEK, BİRİNİ İSTİSMAR ETMEKTİR ve SEVİŞMEK, BİRİNE ZARAR VERMEKTİR.

Bu kavramsal eğretilemeler pek çok başka dilde de bulunuyor. Brezilya Portekizcesinde *s.kmek* fiilinin kaba muadili *comer*'dir, yani "yemek;" öznesi erkektir (ya da etkin homoseksüel eş). Eğer fiil, sevişmenin mekaniğini temel alan bir eğretileme olsaydı, bu tabiri anlamak güç olurdu, çünkü mecazen kadının bedeni erkeği yiyor olmalı. Fakat erkek, kadından keyif alır, onu istismar eder diyen cinsellik anlayışına oturuyor.

O halde, cinsellik fiillerinin sözdizimi, çok farklı iki zihinsel cinsellik modelini göz önüne seriyor. Birincisi cinsel eğitim müfredatlarını, evlilik rehber kitaplarını ve tasdik edilmiş başka görüşleri andırıyor: Cinsellik müşterek bir etkinliktir, ayrıntılar belirtilmez, iki eşit eşin karşılıklı münasebetidir. İkincisi karanlık görüştür, memeli sosyobiyolojisi ile Dworkin tarzı feminizm arasında bir yerde durur: Cinsellik güce dayalı bir etkinliktir, etkin erkek tarafından başlatılır, edilgen dişiye vurur, onu istismar eder ya da dişiye zarar verir. İki model de insan cinselliğini tüm tezahürleriyle yansıtır ve eğer dil rehberimizse, birinci model, kamusal alandaki söylemler için onaylanmıştır, oysa ikincisi tabudur, gerçi özel konuşmalarda yaygınlıkla kabul görür.

Daha önce bahsettiğim gibi, sırf kaba adlandırma olan terimler ile tabu kapsamına giren terimler arasındaki sınır çizgisi esrarengizdir. Pek çok insanın gözünde *dışkının*, *bok* sözcüğüne kıyasla çok daha nahoş bir yan anlamı var, çünkü *dışkı*, pisliğin ve iğrençliğin betimlemelerine ayrılmışken, *bok* [*shit*] sözcüğü daha geniş bir yelpazede, deyimlerde ve gündelik bağlamlarda kullanılır. Bununla birlikte, *bok*, *dışkı*'dan daha az makbuldür. Keza, *s.kmek* sözcüğüyle etiketlenen davranış, *tecavüz* sözcüğüyle etiketlenen davranış kadar üzücü değildir, ama *tecavüz* bir tabu sözcüğü değil. İnsanlar, nahoş sözcüklere, başkalarının tabu muamelesi yapması ölçüsünde tabu muamelesi yapıyor, dolayısıyla sözcüklerin statüsü, genel olarak sözcüklerin ve isimlerin kaderini çizen, ani yükselip düşen salgınların merhametine kalmış olabilir.

Tüm bunlar, tabu sözcüklerinin, her ne kadar göndergelerinin pis taraflarını akla getirseler de güçlü etkilerini yalnızca o yan anlamlardan almamasını doğuruyor. Tabu statüsünün *kendisi*,

sözcüğe duygusal kuvvet kazandırır, hem de aslında neye atıfta bulunursa bulunsun. Bu, tabu terimleri içeren sayısız deyime can veriyor. *Bullshit* [zırva], *they fucked me over* [ağzıma sıçtılar], *he pissed on my proposal* [teklifimin içine etti], *she pissed away her inheritance* [mirasının içine sıçtı] gibi bazıları, açıkça eğretilemelidir, kendi taşıtlarının nahoş yanlarını, işledikleri konunun bir veçhesine yansıtırlar. Fakat çok daha fazlası, ele aldıkları konuya ilişkin belirgin bir benzetim sergilemez ve tabu sözcüğünü sadece dinleyicinin ilgisini uyandırma yeteneğinden ötürü dahil eder:

> He went through a lot of shit [onca pisliğe katlandı]. Tough shit [s.kimde değil]! We're up shit's creek [boka battık]. We're shit out of luck [şansımızı s.keyim]. A shitload of money [bok gibi para]. Shit oh dear! [olamaz] [Yeni Zelanda]. Shit, eh? [hadi ya!] [Yeni Zelanda]. Let's shoot the shit [çene çalmak]. Let's smoke some shit [şu boku tüttürelim]. Put your shit over there [bokunu orada bırak]. A lot of fancy shit [eğlenceli bok]. He doesn't know shit [bir bok bilmiyor]. He can't write for shit [bir bok yazamıyor]. Get your shit together [topla kıçını]. Are you shitting me [beni mi s.kiyorsun]? He thinks he's hot shit [bir bok olduğunu sanıyor]. No shit! [iyi bok!] All that shit [saçmalık]. A shit-eating grin [ağzı kulaklarına varmak]. Shitfaced [bok suratlı]. Apeshit [öfkeli]. Diddly-shit [bok püsür]. Sure as shit [kesinkes öyle].
>
> It's piss-poor [beş parasız]. Piss off! [s.ktir gir] I'm pissed at him [ona kızgınım]. He's pissed off [tepesi atmış]. He's pissed [sarhoş]. Full of piss and vinegar [yerinde duramıyor]. They took the piss out of him [onunla taşak geçtiler] [Britanya].
>
> My ass! [götümü ye!] Get your ass in gear [kaldır kıçını]. Ass-backwards [kafası allak bullak]. Dumb-ass [aptal]. Your ass is grass [salak]. Kiss your ass goodbye [öldün sen]. Get your ass over here [kaldır kıçını da buraya gel]. That's one big-ass car! [ne büyük araba!] Ass-out [beş parasız]. You bet your ass! [kesinlikle!] A pain in the ass [başbelası].
>
> Don't get your tits in a tangle [boş yere üzme kendini] [Yeni Zelanda]. My supervisor has been getting on my tits [patronum beni çileden çıkarıyor] [Britanya].
>
> Fuckin-A! [muhteşem!] Aw, fuck it! [lanet!] Sweet fuck-all [çok az]. He's a dumb fuck [salak]. Stop fucking around [boş işler yapmayı bırak]. He's such a fuckwit [mankafanın teki] [Yeni Zelanda]. This place is a real clusterfuck ["kaos durumu," askeriye].

Fuck a duck! [kahretsin!] That's a real mindfucker [insanın aklını bulandırıyor]. Fuck this shit [s.kerim böyle işi].

Sözlükçü Jesse Sheidlower'ın *The F-Word* adlı terimler sözlüğünde bu tür 250 madde bulunabilir.[74] Beşinci Bölümde gördüğümüz üzere, eğretilemeler ve deyimler, insanların artık tahlil etmediği formüller içinde pıhtılaşabilir. Bu iş, en azından kısmen, kaba deyimlerin de başına gelmiş gibi görünüyor ve *fucking amazing* [vay anasını harika] gibi dolgu sözükleriyle birlikte tabu sözcüklerinin en az rahatsız edici şekilde kullanılmasının yolu bunlardır.

Tabu sözcüklerin duygular üzerinde etkisi, tuhaf eşanlamlılar oluşturmalarına yol açabilir: sözdizimi ya da anlam bakımından ilişkileri olmasa bile deyimlerde birbirlerinin yerine geçebilirler. Anlaşılması imkânsız pek çok dilbilgisi dışı küfür, İngilizce konuşulan ülkelerde, dini küfürlerden cinsellik ve dışkı küfürlerine geçiş sırasında, daha anlaşılır dini küfürlerden doğmuş olmalı:

Who [in] the hell are you? ➔ Who the fuck are you? [sen de kimsin? – sen ne ayaksın?] (ayrıca: Where the fuck are you going? – Nereye s.ktirip gidiyorsun? What the fuck are you doing? – Ne bok yapıyorsun? Get the fuck out of here – s.ktir git, vs)

I don't give a damn ➔ I don't give a fuck; I don't give a shit; I don't give a sod. [umurumda değil – s.kimde değil]

Holy Mary! [kutsal meryem] ➔Holy shit! [lanet olsun] Holy fuck! [kahretsin]

For God's sake [tanrı aşkına] ➔For fuck's sake; For shit's sake. [kahrolsun]

Tabu sözcükleri arasındaki aile bağlarına gelince, anlama ya da sözdizimine kıyasla yan anlam daha güçlü bir liftir. Bu, İngilizce küfürlerin sözdizimindeki iki büyük gizemi açıklamaya yardım ediyor: *Fuck* sözcüğü, *Close the fucking door* [s.ktiğimin kapısını kapa] tümcesinde ne iş yapıyor, *Fuck you* [s.ktir git] tümcesinde ne iş yapıyor?

Bu gizemler ilkin, akademi tarihinin herhalde en tuhaf anma kitabı olan *Studies Out in Left Field: Defamatory Essays Presented to James D. McCawley on the Occasion of His 33rd or 34th Birthday* [*Olağandışı Çalışmalar: 33'üncü ve 34'üncü Doğum*

[74] Sheidlower, 1995.

Gününde James D. McCawley'e Sunulan Onur Kırıcı Denemeler] kitabında incelendi.[75] Merhum Jim McCawley, George Lakoff'la ve Haj Ross'la birlikte, Üretici Anlambilim denen dilbilim ekolünün kurucularından biriydi. Katkıları arasında, başına buyruk bir alan için kaleme aldığı rehber kitap *Thirty Million Theories of Grammar*, *Everything That Linguists Have Always Wanted to Know about Logic* (*But Were Ashamed to Ask*) [*Otuz Milyon Dilbilgisi Kuramı*] adlı giriş kitabı ve *The Eater's Guide to Chinese Characters* [*Yemek Yiyenler için Çince Karakterler Rehberi*] adlı eğitim kitabı vardı; sonuncusu, okurlara, mönünün Çince tarafından yemek ısmarlama yetkinliği kazandırıyor, böylece Çinli müdavimlerin daima yediği lezzetli yemekleri tatmalarını mümkün kılıyordu. 1971 tarihli bu anma kitabının alışılmadık pek çok yanı arasında, Quang Fuc Dong ve Yuck Foo takma adlarını kullanarak bizzat McCawley'nin kaleme aldığı yazılar var. İkisi de "South Hanoi Institute of Technology" enstitüsüne mensupmuş (anladınız mı?). Zaman zaman gösterişe kaçan mizaha ve zevk yoksunu örneklere rağmen, bu makaleler, İngilizce tabu ifadelerinin dilbilgisini ele alan sofistike çözümlemelerdir ve günümüzde akademik çalışmalarda hâlâ bunlara atıfta bulunuluyor (bazen "Quang (1971)" ya da "Dong, Q. F." adıyla).

Bloody ve *fucking* gibi dolgu sözcükler muhtemelen, saçma anlambilimlerine ve sözdizimlerine rağmen, gündelik konuşmada en yaygın kullanılan tabu sözcükleridir. Yüzyıllık bir Britanya argo sözlüğü, *bloody* maddesinde şunu diyor: "Çoğunlukla... en aşağı Londralı kaba tiplerin ağzından iki üç hecede bir insanı usandıracak kadar tekrarlanır; bunun kullanımına özel bir anlam atfedilemez, kanla ilgili bir anlamıysa hiç yoktur.[76]" Fuck Patois denen lehçe hakkında benzer saptamalar yapılmıştır, mesela şunu söyleyen askerle ilgili öyküdeki gibi: "S.ktiğimin savaşında üç s.kik yıl geçirdikten sonra s.ktiğimin evime geldim, peki ne s.k bulsam beğenirsiniz? Eşim yatakta bir erkekle gayri meşru cinsel ilişkiye giriyor!"

Dolgu rolü üstlenmiş *fucking* sözcüğünün dilbilgisi, 2003 yılında NBC Altın Küre Ödüllerini yayınlarken Bono'nun canlı ya-

[75] Zwicky vd., 1971/1992.

[76] J. S. Farmer ve W. E. Henley, *Slang and Its Analogues*, 1890-1904, aktaran Hughes, 1991/1998, sayfa 271.

yında "bu gerçekten ama gerçekten harika vay anasını [*fucking amazing*]" demesiyle haberlere manşet oldu. FHK, televizyon kanalına yaptırım uygulamadı, çünkü yönetmeliklerinin tanımına göre "açık saçıklık," cinsellik organlarını ya da boşaltım organlarını ya da etkinliklerini betimleyen, resmeden malzemedir" ve Bono, bu sözcüğü, "ünlemi vurgulamak için sıfat ya da dolgu olarak" kullanmıştı. Kültür muhafazakârları öfkelendi ve California Vekili Doug Ose, bu yasal boşluğu, Kongrenin şimdiye kadar gözden geçirdiği en bozuk ağızlı yasa teklifiyle, Temiz Yayın Yasasıyla doldurmaya çalıştı:

YASA TEKLİFİ

ABD Yasası 18'inci maddenin 1464 numaralı fıkrasını düzeltmek için, saygısızlık içeren belirli yayınların cezalandırılmasını sağlamak için ve başka amaçlar için.

ABD Senatosu ve Temsilciler Meclisi Kongrede toplandığında yürürlüğe sokulursa, ABD Yasası 18'inci maddenin 1464 numaralı fıkrası şöyle düzeltilecek:

1. "Kim olursa olsun" ifadesinden önce belirsiz tanımlık ("a") koyulacak; ve
2. aşağıdakilerin sonuna belirsiz tanımlık eklenecek: (b) Bu fıkrada kullanıldığı gibi "saygısız" terimi dile ilişkin olarak kullanılmıştır, "bok," "çiş," "s.kiş," ".mcık," "g.t" sözcüklerini ve "saksocu," "or.spu çocuğu," "g.tveren" tabirlerini, bu tür sözcüklerin ve tabirlerin birbirleriyle ya da başka sözcüklerle ve tabirlerle kurduğu bileşiklerin kullanımını (tireli sözcükler dahil) ve bu nevi sözcüklerin ve tabirlerin başka dilbilgisi biçimlerini içerir (yüklem, sıfat, ulaç, ortaç, mastar biçimleri dahil).

Vekil Ose'un talihsizliğine, bu yasa teklifi, yasal açığı hiç de kapamadı, çünkü Bono'nun dolgu sözcüğünün sözdizimini doğru düzgün tanımlamıyordu (*cocksucker*, *motherfucker*, *asshole* sözcüklerinin yanlış imlayla yazılmış hallerini ya da bunların "öbek" diye yanlış tanımlanmasını ele almıyordu).

Temiz Yayın Yasası, *fucking* sözcüğünün ortaçlı sıfat olduğunu varsayar. Ama bu doğru değildir. Quang'ın belirttiği gibi, *tembel* gibi sahici bir sıfat söz konusu olduğunda, *tembel kediyi suda*

boğ da diyebilirsiniz *tembel olan kediyi suda boğ* da.[77] Fakat *s.ktiğimin kedisini boğ* [*drown the fucking cat*] ifadesinin yerini *s.kişen kediyi boğ* [*drown the cat which is fucking*] tümcesi kesinlikle alamaz. (Keza, *lanet kediyi boğ – drown the bloody cat* tümcesinin anlamı, *kanamalı olan kediyi boğ – drown the cat which is bloody* tümcesinin anlamıyla aynı değildir.) *The cat seemed fucking* [*kedi s.ktiğimin görünüyordu*], *How fucking was the cat?* [*kedi nasıl s.ktiğimindi?*] ya da *the very fucking cat* [*çok s.ktiğimin kedisi*] de diyemezsiniz. Bu üçü, sıfatlık halinin turnusol kâğıdıdır.[78]

Kimi eleştirmenler, dilbilgisi cahilliğinin örneği diye Temiz Yayın Yasasıyla dalga geçti. İlle bir şey denecekse, *fucking brilliant* ifadesinde *fucking*, belirteçtir, çünkü sıfatı tadil eder ve bunu yalnızca belirteçler yapabilir, mesela: *truly bad* [sahiden berbat], *very nice* [çok hoş], *really big* [gerçekten büyük]. Ancak "belirteç," Ose'un listeye eklemeyi unuttuğu dilbilgisi kategorisidir! Aslında, tabu dolguları sahici belirteçler de değildir. "Genel eğilimlerden uzak bir araştırma," *That's too fucking bad* [s.ktir, çok kötü] ve *That's no bloody good* [lanet olsun, hiç iyi değil] demek mümkün olsa da, *That's too very bad* ve *That's no really good* denemeyeceğini belirtir.[79] Ayrıca dilbilimci Geoffrey Nunberg'in belirttiği üzere, *Ne kadar harikaydı? Çok* diyaloğunu kafamızda canlandırabiliriz, ama *Ne kadar harikaydı? Fucking* [*s.ktiğimin*] diyaloğunu kafamızda canlandıramayız.[80]

En düzen tanımaz tutumsa, dolguların, bir sözcüğün ya da bileşiğin ortasında boy gösterebilmesidir, mesela *in-fucking-credible* [inanılmaz], *hot fucking dog* [lanet sosisli sandviç], *Rip van Fucking Winkel*, *cappu-fucking-ccino* [lanet capuçino], *Christ al-fucking-mighty* [lanet olsun]; İngilizcede, içekleme* adıyla tanınan biçimbilim sürecinin bilinen tek örneği budur. *Bloody* sözcüğü de içekleme sürecine girebilir, mesela *abso-bloody-lutely* [mut-

---

77 Quang Fuc Dong, 1971/1992b.

78 Nunberg, 2004. *Former* (eski) ve *alleged* (sözde) gibi kimi sıfatlar da bu sınavı veremez, ama *fucking* sözcüğünden başka açılardan farklıdırlar.

79 Shad, 1971/1992.

80 Nunberg, 2004.

* Tabana veya köke ait parçaları solda ve sağda bırakacak biçimde eklenen ek –çn.

laka], *fan-bloody-tastic* [fantastik]. Dylan Thomas, *Portrait of the Artist as a Young Dog* [Sanatçının Delikanlılık Portresi] adlı hatıratında şöyle yazar: "Bridge End'li guguk kuşlarını daima ayırt edersiniz... GU-LANET-GUK, GU-LANET-GUK, GU-LANET-GUK diye öterler."

Dolguların anlambilimi, sözdizimleri kadar tuhaftır. *Bloody* ve *fucking* sözcükleri genelde onay vermemeyi ifade eder, ancak onaylamama mutlaka tadil edilmiş isme yönelmiş değildir:

> MÜLAKATÇI: Britanya yemekleri neden bu kadar kötü?
> JOHN CLEESE: Çünkü idare etmemiz gereken lanet [bloody] bir imparatorluğumuz vardı, anlıyor musunuz?[81]

Cleese, üzerinde güneş batmayan imparatorluğa leke sürmüyordu; mülakatçının sorusuna karşılık çileden çıkmış numarasına yatıyordu. Keza, "koduğumun dizüstü bilgisayarımı çaldılar" desem, dizüstü bilgisayar mutlaka çok kötüdür anlamına gelmez bu; 17 inç ekranıyla, 1,67 gigahertz işlemcisiyle şık bir titanyum PowerBook olabilir.[82] Dolgu sözcükler, genel durumun bütünüyle ilgili bir şeyden şikâyetçi olunduğuna işaret eder, ismi anılan varlıktan yakınıldığı anlamına gelmez, gerçi o varlığın nitelikleri, genel durumun şikâyet konusu olma nedeniyle alakalı olabilir. Bir bu kadar önemlisi, durum, konuşan kişinin bakış açısıyla içler acısı olmalı, tümcede ya da söylemde anılan herhangi bir karakterin bakış açısıyla değil. Eğer biri size, *John ev sahibinin lanet bir oymak beyi olduğunu söylüyor* dese, oymak beylerine yapılan saygısızlığı John'a değil konuşan kişiye atfedersiniz, her ne kadar *lanet* [*fucking*] sözcüğü, John'ın sözlerini aktaran yan tümce içinde olsa da.[83]

Bu dilbilgisi bulmacasının çözümünün bir parçası, *bloody* ve *fucking* gibi dolguların, ortak yanları bulunmamasına rağmen tabu sözcüklerinin birbirinin yerini alması süreci sayesinde ortaya çıkmasıdır (bu süreç sayesinde *Where in hell*, *Where the fuck* ifadesini, *Holy Mary* de *Holy shit* ifadesini doğurdu). *Lanet oymak beyi* ya da *lanet imparatorluk* sözlerindeki dolguların tarihsel

[81] Söyleşi şöyle devam ediyor: Mülakatçı: Charlie'nin Melekleri arasında en sevdiğiniz hangisi? Cleese: Noam Chomsky.

[82] Dizüstü bilgisayar örneği için Geoffrey Pullum'a teşekkürler.

[83] Quang Fuc Dong, 1971/1992a; Potts, 2005.

kaynağı, *damned* ya da *God-damned*'dir [kahrolası, lanet]; günümüzde bunlar *Damn Yankees, They stole my goddam laptop, abso-goddam-lutely* [lanet Yankeeler, lanet dizüstü bilgisayarımı çaldılar, kesinkes] gibi dolgularda varlığını sürdürüyor (*Damned* denmesinin sebebi, tali *–ed* takısının telaffuzda yutulması, algılamada gözden kaçmasıdır, mesela ice cream [dondurma], mincemeat [kıyma], box set [kapalı sahne] sözcüklerine eskiden iced cream, minced meat, boxed set deniyordu). Bir şey lanetleniyorsa, dünyevi kullanıma artık uygun değil, lanetlenmeye açık ve acınası demektir. Bu yan anlamın, *fucking* [kahretsin], *bloody* [körolasıca], *dirty* [pis], *lousy* [dandik], *stupid* [aptal] gibi benzer duygusal tınılar taşıyan sözcükleri yanına çağırdığını düşleyebiliriz. İngilizcenin tarihinde dini dolgu sözcükleri yakıcılığını yitirmeye başlayınca muhtemelen bu sözcükler *damned* sözcüğünün yanında yerlerini almıştır.

Duygu yüklü sözcüklerin, öğelerin çözümlenişinde sözcüklerin düzenlenişinden hareketle kimin kime ne yaptığını hesaplayan dilbilgisi mekanizmasının elinden zaman zaman kaçması, çözümün başka bir kısmıdır. Christopher Potts gibi dilbilimciler, İngilizcenin dilbilgisi sayesinde bu dili konuşanların tümce içinde değerlendirme yapmakla kalmadığını ("söz konusu mesele" nedir), bu değerlendirmeyi gözden geçirme, üzerinde yorum yapma usullerini de edindiklerini ileri sürüyor.[84] Bazen geleneksel sezdirim denen bu araçlar, konuşan kişinin bahsedilen şeyle ilgili tavrını nakletmesini mümkün kılar, örneğin neticeyle ilgili kanaati ya da katılımcılardan birine duyduğu saygının derecesi gibi. Bu tür araçlardan biri, tavır yüklü sözcüğün, betimlenen dramadaki oyuncuların elinden kurtulmasına, konuşan kişinin dünya görüşüne yakınlaşmasına olanak tanır. Örneğin *Sue o hırbo Dave'in terfi ettirildiğine inanıyor* dersem, Sue'nun Dave hakkında iyi düşünmesi, ama benim öyle düşünmediğimi ima etmem olasıdır. *Fucking* ve *bloody* gibi tabu dolgularına hükmeden yorum şeması tam da budur.

Tabu terimlerinin yer değiştirebilmesi, *Fuck you* gizemini de açıklıyor. Woody Allen'ın, bir şoföre, üreyip çoğalmayı, bu kelimeleri kullanmadan söylemesiyle ilgili şakası, *Fuck you* ifadesinin,

---

[84] Potts, 2005.

ikinci tekil şahıs emri olduğunu varsayıyor, mesela *Get fucked* [has.ktir] ya da *Fuck yourself* [s.ktir git] sözlerindeki gibi. Lenny Bruce da aynı varsayımda bulunuyordu, tıpkı harika kitabı *The Mother Tongue: English and How It Got that Way*'de [*Anadili: İngilizce ve Bu Hale Gelişi*] Bill Bryson gibi:

> İngilizce, olanaksız ile memnuniyet vericiyi içermesiyle olağandışıdır. Aşırı öfke ifade etmek istediğimizde, kızgınlığımızın nesnesinden, anatomik açıdan imkânsız bir iş yapmasını ya da daha da garibi, ona hemen her şeyden daha fazla zevk verecek bir işle meşgul olmasını istememiz, dilimizin tuhaf ve pek fark edilmeyen bir özgünlüğüdür. Düşündüğümüzde, "get fucked" ifadesinden daha beklenmedik bir kanaat dışavurumu olabilir mi? Homurdanarak "çok para kazanasın" ya da "iyi günler" desek aynı kapıya çıkardı.[85]

Fakat Quang bu kuramı bir hamlede çürütür.[86] Öncelikle, ikinci şahıs emir kipinde adıl, *you* [sen] değil *yourself* [kendini] olmalıdır. Madonna'nın sevilen şarkısının adı "Express You" [seni ifade et] değil "Express Yourself"ti [kendini ifade et]. İkincisi, *Kapıyı ört* [*Close the door*] gibi gerçek emir tümceleri pek çok inşa içine yerleşebilir:

> I said to close the door – Kapıyı ört dedim.
> Don't close the door – Kapıyı örtme.
> Go close the door – Git kapıyı ört.
> Close the door or I'll take way your cookies – Kapıyı ört yoksa kurabiyelerini elinden alırım.
> Close the door and turn off the light – Kapıyı ört, ışıkları söndür.
> Close the door when you leave tonight – Bu gece evden çıkarken kapıyı ört.

Ama *Fuck you* başka inşalara giremez:

> *I said to fuck you.
> *Don't fuck you.
> *Go fuck you.
> *Fuck you or I'll take away your cookies.
> *Fuck you and turn off the light.
> *Fuck you when you leave tonight.

---

85 Bryson, 1990, sayfa 211.

86 Quang Fuc Dong, 1971/1992a; Potts, 2005.

Bu fark, üçüncü şahıs nesnelerde de görülebilir, mesela *Fuck communism!* [Kahrolsun komünizm]. *Pantolonu temizle ve ütüle* tümcesindeki gibi aynı nesneyi paylaşan iki emir kipini yan yana getirebilseniz de, sövgüyü sahici bir emirle birleştiremezsiniz, mesela **Describe and fuck communism*.

Quang, *Fuck you* ifadesinin halk arasındaki başka bir etimolojisini, yani *I fuck you* lafının (birinci öyküde anlattığımız sabırsız müşteri ve havayolu görevlisi öyküsündeki gibi) kısaltması olduğu görüşünü değerlendirmeye almıyor. Bu, cinselliğin bir nevi istismar ya da hasar sayıldığı kavramsal eğretilemeyle uyumlu, ama dilbilimsel zeminde anlamı yok. Zaman kipi yanlış, eksik özne açıklanmamış, ayrıca buna koşut inşalar yok. Üstelik, *I fuck you*'nun İngilizcede yaygın bir küfür olduğunu gösteren tarihsel kanıtlar mevcut değil.

En basit açıklama *Fuck you*'daki *fuck* sözcüğünün, *Where the fuck* [hangi cehennemde] ve *fucking scoutmaster*'daki [s.kik izci-başı] kullanıma benzemesidir: benzer bir duygusal kuvveti olan eski bir dini yakıştırmanın yerine geçmiştir. Bu örnekte, bariz kaynak, *Damn you* [kahrolasıca] ifadesidir (belki *God damn you* ve *May God damn you* [allah kahretsin] tabirlerinden kısaltılmıştır). Özgün anlambilimi, "... olasın" anlamına gelen bir nevi üçüncü şahıs emir kipidir; bu kalıp, hayır dualarında ("hep genç kalasın") ve beddualarda ("avize gibi yaşayasın: gündüz asıl, gece yan") yaygındır. Fakat beddua, bütünlüklü bir kınama ilanının parçası haline gelmiştir. Quang'ın belirttiği gibi, *Fuck you*, *Damn you*'ya benzemekle kalmıyor, konuşan kişinin nesneye dönük güçlü tavrı dışında bir şey ifade etmeyen başka inşalara da benziyor: *Cehenneme git!*, *Kafana sıçayım!*, *Çok yaşayasın!*, *Yaşa!* ve alaycı tavırla *aferin sana!*

Tabu dilinin geri kalan kullanımı, insanın duygusal boşalımıyla ilgilidir; ani ağrı, kızgınlık ya da pişmanlık anlarında *kahrolsun*, *lanet*, *bok*, *s.kik*, *.bne* gibi sözcüklerin ağızdan fırlaması. İnsanlara bunu neden yaptıklarını sorduğunuzda, "gerilimi azalttığını" ya da "içlerini döküp rahatlamalarına" yardımcı olduğunu söylüyorlar. Bu, duygu için hidrolik eğretilemesidir, ayrıca kişinin *duygularını dışarı salması*, *içini dökmek*, *öfkenin köpürmesi*, *öfkeden patlamak* eğretilemelerinde de görülür. Kızgınlı-

ğı ifade etmenin nasıl bir his olduğunu hiç şüphesiz yansıtsa da, bu hidrolik eğretilemesi, o hissi *açıklamaz*. Nörobilimciler, beyinde, hararet yapmış sıvıyı taşıyan borulara, oluklara falan rastlamamıştır, sadece karmaşık şablonlarla sinyal gönderen sinir hücreleri buldular. *Has.ktir* lafının söylenmesinin, *aman tanrım* demeye ya da *zırva bir söz* söylemeye kıyasla daha fazla enerji kaybını mümkün kılmasının nedenini açıklayabilecek bir termodinamik yasası da yok.

Beyinde başka mekanizmalar var gerçi. Bunlar boşalım (iç dökme) küfürlerinde rol oynayabilir. Bunlardan biri, insanlar hata yaptıklarını fark ettiğinde devreye giren bir elektrofizyolojik tepkidir.[87] Limbik sistem içinde bilişsel ihtilafları takip eden anterior singulat korteksinden yayılır. Bilişsel nörobilimciler bu tepkiye kamuoyu önünde Hatayla İlişkili Negativite der; kendi aralarındaysa Has.ktir Dalgası derler.

Kızgınlık deneyiminin zeminini oluşturan memeli limbik devreleri de bununla ilişkilidir. Öfke devresi denen bir devre, amigdalanın bir kısmından çıkar, hipotalamustan (güdüleri düzenleyen minik beyin öbeği) geçer, orta beynin gri maddesine girer.[88] Öfke devresi aslen bir reflekse yuvalık eder. Aniden yaralanmış ya da kapana kısılmış hayvan bu refleks sayesinde şiddetli karşılık verip yırtıcıyı afallatır, incitir, yırtıcının elinden kaçar. Çoğunlukla buna, kanı donduran bir uluma da eşlik eder. Kazara kedinin üzerine oturan ya da köpeğin kuyruğuna basan herkes, bacağında oluşan taze pençe izlerinin ya da diş işlerinin yanı sıra, evcil hayvanlarının repertuarında yeni bir ses de keşfeder. Bu tepki, Kızgınlık-Saldırganlık varsayımı denen fikir üzerine yürütülmüş uzun deneysel psikoloji araştırma dizisinde incelenmiştir.[89] Örneğin iki sıçan aynı kafese konup bunlara elektik şoku verildiğinde, kavga etmeye başlarlar. Yiyecek gibi bir ödül aniden geri çekildiğinde de sıçanlar birbirine saldırır. Muhtemelen bu, komşu hayvanların beklenmedik şekilde yiyecek, yer ya da başka türlü kaynak hırsızlığı yapmasına dönük bir uyarlanımdı. Bunun temelindeki beyin devreleri insan evriminde muhafaza edilmiştir. Beyin ameliyatı

87 Yeung, Botvinick ve Cohen, 2004.
88 Panksepp, 1998.
89 Dollard vd., 1939; Panskepp, 1998.

sırasında nöroloji hastalarında bu yolak elektrikle uyarıldığında, hasta, ani bir yoğun öfke hisseder.[90]

İşte, boşalım küfürleri hakkında bir varsayıma bakalım. Beklenmedik bir acı ya da kızgınlık, Öfke devresini işe dahil eder. Bu devre, olumsuz duyguyla bağlantılı limbik beyin kısımlarını etkinleştirir. Bunlar arasında, güçlü duygusal yük barındıran kavramların temsilleri ve bunlarla bağlantılı sözcükler var, özellikle de nahoş duygularla çok fazla haşır neşir olan, sağ yarımküredeki versiyonları. Savunmaya dönük şiddet itkisinin kabarması, normalde bazal gangliyonların göz kulak olduğu emniyet kilitlerini de kaldırır, çünkü hayatınızın son beş saniyesi olabilecek bir anda kibarlık, cesaretin en yararlı kısmı değildir. İnsanlarda bastırılan bu tepkiler, tabu sözcüklerinin dile getirilmesini içeriyor olabilir. Hayvanlarda Öfke tepkisinin korkunç bir ulumayı da içerdiğini hatırlayın. Olumsuz kavramların ve sözcüklerin etkinleşmesini, toplumsallık karşıtı edimlerin artık bastırılmamasını, ani keskin sesler çıkarma güdüsünü birleştirmek, belki de geleneksel memeli haykırışıyla değil müstehcenlikle zirve noktasına çıkıyor. (İnsanlar şiddetli ağrı duyduğunda, bizim türümüzün de böğürme, uluma yeteneği barındırdığını elbette sergiliyorlar.) O halde, boşalım küfürleri, memeli Öfke devresinin insan kavramlarıyla ve sözel alışkanlıklarıyla kesişmesinden türüyor.

Kesişme kuramının sorunlu yanı, kızgınlıkla ilgili dolgu sözcüklerinin *görenekten göreneğe değişmesidir*. Başka sözcükler ve ifadeler gibi, bütün dil topluluğunda ortak olan, ses ile anlam arasında ezberlenmiş eşleşmelere bel bağlarlar. Kafamızı bir yere çarptığımızda *.m*! ya da *or.spu*! ya da y.rak! diye bağırmayız, gerçi bu sözcükler *has.ktir*, *lanet*, *kahrolsun* kadar tabu sözcükleridir (aslında ayağı bir yere çarpmanın başka dillerdeki haykırışlarının tercümeleri de tabu sözcükleridir). Ayrıca küfür, talihsizliğin nedeniyle bağlantılıdır. İnsanlar, bir insanın beklenmedik hakaretine maruz kalınca "puşt" diye bağırır, ama sıcak tencereye değdiklerinde ya da parmaklarını fare kapanına kaptırdıklarında böyle bağırmazlar. Dolayısıyla boşalım küfürleri duruma ve dile özgüdür. Bayan Pearce'ın, Eliza'nın *bitch* [*kaltak*] sözcüğünü kullanması hakkında dediği gibi, bunları annemizin dizinin dibinde

[90] Panskepp, 1998.

öğreniyoruz ya da belki babamızın yanında daha çok öğreniyoruz. Dört yaşımdaydım. Arabanın ön koltuğunda babamın yanında oturuyordum. Virajı alan arabanın kapısı açıldı ve bu koşullarda bir yetişkinin ne söyleyeceğini biliyor olmanın gururuyla "has. ktir!" dedim. Annem ve babam, ebeveynliğin nimetlerinden olan ikiyüzlülükle beni derhal azarladılar.

Neden öfkemizin herhangi bir eski toprak tabu sözcüğü fırlatmasına izin vermiyoruz da, boşalım küfürlerinin özgül sözcüklerini öğrenme zahmetine katlanıyoruz? Boşalım küfürleri, boşalma ya da tepki haykırışları denen daha geniş kapsamlı bir dil olgusunun parçasıdır.[91] Aşağıdaki listeye bakalım:

> aha, ah, aw, bah, bleh, boy, brrr, eek, eeuw, eh, goody, ha, hey, hmm, hmph, huh, mmm, my, oh, ohgod, omigod, ooh, oops, ouch, ow, oy, phew, pooh, shh, shoo, ugh, uh, uh-oh, um, whee, whoa, whoops, wow, yay, yes!, yikes, yipe, yuck

İlk bakışta, güçlü bir duygunun pençesindeyken ağzımızdan kaçan seslerin harf çevirisi yerine gerçek kelimelermiş gibi görünüyorlar. Dilbilgisine uygun bir cümlede kullanılamazlar (**I like goody*; **I hate ouch*) ve pek çoğu, İngilizcenin ses örüntüsünü çiğniyor (*eeuw, hmph, shh* gibi). Karşılıklı sohbetin akışında sıranın ne zaman taraflardan birine geçtiğini de belli etmezler.

Fakat bunlar, geleneksel sesleriyle ve anlamlarıyla gerçekten sözcüktür. Sesler standart hale gelmiştir, akla estiği gibi ağızdan çıkmazlar, öyle ki pek çok kişi, insanların ünlemlerini yansımayla ifade etmek amacıyla karikatürcülerin kullandığı imlayı seslendiriyor, mesela "Gulp!" (yutkunma sesi), "Tisk, tisk" (çık çık) ve "Phew!" (vay). Konuşan kişinin yabancı olduğunu ele veren en bariz ipuçlarından biri, yanlış ünlem kullanmasıdır, mesela bir Amerikalının, akıcı Fransızcasına, İngilizce konuşanlara özgü *um* ya da *ouch* seslerini serpiştirmesi gibi. Fıkraya göre, Amerikalı beyaz Protestan numarası yapıp golf kulübüne sızmaya çalışan Yahudi kadın, buz gibi soğuk olan yüzme havuzuna atlar. Şöyle bağırır: "Oy vey!.. artık bu ne anlama geliyorsa."

---

[91] Goffman, 1978.

* Yidiş dilinde keder ünlemi –çn.

Oy vey'in* ve başka tepki haykırışlarının ne anlama geldiği, dildeki öteki sözcükler kadar göreneğe bağlıdır. Şirin mi şirin bir bebek gördüğünüzde ne diyorsunuz? Üşüdüğünüzde? Elmanızda kurtçuk gördüğünüzde? Mendili elinizden düşürdüğünüzde? İçeri soğuk hava sızdıran açık pencereyi tespit ettiğinizde? Kaşık dolusu sıcak çorbayla kendinizi ısıttığınızda? Her İngilizce konuşan, o listeden hangi sözcüğü seçeceğini bilir.

Sosyolog Erving Goffman, gündelik yaşamın bir tiyatro eleştirmeniydi; gerçek ya da hayali izleyicilerin edindiği izlenimi şekillendirmek için kullandığımız oyunculuğu ve diyalogları çözümlüyordu.[92] Bu icrada hedeflerden biri, diyordu, dışarıdan bakanları, aklı başında, yetkin, makul insanlar olduğumuza, gizli gündemimiz bulunmadığına, mevcut duruma anlaşılır tepkiler verdiğimize inandırmaktır. Normalde bu, insanlar içinde kendi kendimize konuşmamayı gerektirir, fakat olayların gidişatında ani bir değişiklik, ussallığımızı ya da verimliliğimizi sınadığında, istisna yaparız. En gözde örneğim, koridorda tavrımızı toptan değiştirip kendi kendimize mırıldanarak ofiste bir şey unuttuğumuzu belirli birine hitap etmeksizin açıklamamızdır, sanki dışarıdan bakanları, odada ani hareketlerle yön değiştiren delinin teki olmadığımızı temin etmeye çalışıyoruzdur.

Goffman, tepki haykırışlarını dile getirmemizin sağlam bir sebebi olduğunu ileri sürer: yetkinliğimizi ve genel topluluğun duruma ilişkin anlayışını anladığımızı göstermek.[93] Cama toslayıp yere indiren kişi ahmağın teki olabilir, ama *ay!* derse, en azından mahsus yapmadığını, başına gelene üzüldüğünü anlarız. Gömleğine pizza sosu damlattıktan ya da köpek dışkısının üzerine bastıktan sonra öğğ! diyen kişiyi, bu durumda umursamaz görünen kişiden daha iyi anlarız. Boşalım küfründe de durum öyledir. Hedeflerimize ya da esenliğimize aniden kafa tutulduğunda, bu engelin bizim açımızdan önemli olduğunu dünyaya duyuruz, aslında en kötü düşünceleri akla getiren ve istemli denetimin sınırında duran duygusal bir seviyede önemlidir. Öteki tepki haykırışları gibi, tabu duygu patlamaları, bu engelin ciddiliğine göre ayarlanır; *yaa*! ufak bir kızgınlığa işaret ederken, s.k*tir*! daha

---

92 Goffman, 1959.

93 Goffman, 1978.

ciddi bir durumu gösterir. Sözcük seçimine ve sözcüğü dile getirirken kullanılan ses tonuna bağlı olarak, duygu patlamaları, yardım çağırabilir, rakibin gözünü korkutabilir, istemeden zarar veren umarsız kişiyi uyarabilir. Goffman, kuramını özetliyor: "Tepki haykırışları, duyguların dışarı taşmasını değil, eldeki meseleyle ilişki kurulmasını işaret eder."[94]

Boşalım küfürlerini yan ürün olarak gören Öfke-devresi kuramı ve o küfürleri uyarlanım olarak gören tepki haykırışları kuramı, birbirlerini dışlamazlar. Sıradan pek çok tepki haykırışı, ağız kaynaklı seslerin geleneksel icrasından kaynaklanmış olmalı, mesela dişlerin takırdamasından *bırr*, ağzın gerisinden bir şeyi dışarı atarken *öğğ*. Bu ritüelleşme, boşalım küfürlerini de şekillendirmiş olabilir. Hakaretler, Öfke devresinin ürettiği, tabu sözcüklerinin Tourette sendromu benzeri patlamaları olarak doğmuş olabilir, ardından bu tür suiistimal ya da talihsizlik için standart tepki haykırışı göreneği haline gelmiştir. Kimi bilişsel nörobilimciler, sözcüklere dökülen duygu patlamalarının, primat çağrıları ile insan dilleri arasındaki evrimsel kayıp halka olduğunu söyleyen Darwin'in görüşünü diriltti.[95] O durumda, küfretmek, çoğu insanın sandığının aksine insan türünün tarihinde daha önemli rol oynamış demektir.

KÜFRETMEK, LEHTE VE ALEYHTE SAVLAR

O halde sövgü hususunda ne yapılmalı? Acaba küfür bilimi; şok edici fıkralar, temiz yayın ya da edepli yayın konularındaki ihtilaflara ışık tutuyor mu? Rehber ilkeler söz konusu olunca, kendi yorumlarım az sayıda ve banal kalır. Bence ifade özgürlüğü, demokrasinin esasıdır ve belirli sözcükleri kullanan ya da başkalarının kullanmasına olanak tanıyan insanları cezalandırmak, devletin meşru işlevleri arasında değildir. Öte yandan, özel basın yayın, zevk standartlarının ve piyasa taleplerinin dayattığı, kendine özgü bir tarz yürürlüğe sokma imtiyazına sahiptir; bu tarz, izleyicilerin işitmek istemediği sözcükleri dışlar. Başka bir deyişle, eğer ekrana çıkan kişi *fucking brilliant* diyorsa, bu iş devleti

[94] Goffman, 1978, sayfa 814

[95] Code, basıma hazırlanıyor; Darwin, 1874; Wray, 1998.

ilgilendirmez, ama kimi insanlar küçük çocuklarına saksafon çekmenin ne olduğunu açıklamamayı yeğliyorsa, onları bunu yapmak zorunda bırakmayan televizyon kanalları var olmalı. Denetim siyasetiyle ilgili daha derin meselelerden bahsetmek yerine, tabu diline ilişkin psiko-dilbilimin, sövgünün ne zaman caydırılacağına, ne zaman hoş görüleceğine, hatta ne zaman sıcak karşılanacağına ilişkin yargımızı nasıl bilinçli hale getirebileceği hakkında birkaç söz söylemek isterim.

Dil için sık sık silah benzetmesi yapılır. İnsanlar, bu silahı nereye doğrultacakları, ne zaman kullanacakları konusunda dikkatli olmalıdır. Tabu sözcüklerinin ortak paydası, tatsız bir düşünceyi dayatmaktır. Dinleyicilerin dışkıyı, idrarı, sömürüye varan cinselliği ne sıklıkta gerçekten duymak istediğini göz önünde bulundurmaya değer. Yalnızca dinleyicinin dikkatini çekmeye niyetli en ılımlı biçiminde bile sövgü, kaburgalara inen bir dizi yumruk gibidir. Dinleyiciyi kızdırır ve konuşan kişinin sözcüklerine dikkat çekmeyi başka türlü başaramadığının itirafıdır. İngilizce sözlükçenin yarım milyon sözcükten oluşan hayal ürünü imgeleminden sözcüklerini kimseye sormadan seçme lüksüne sahip yazarların başına daha büyük bir beladır. Doğu Alman Stasi gizli polis teşkilatına mensup bir muhafızın zalimliği hakkında kalem oynatan yazar, adama *s.kik* demekten daha iyisini yapamıyorsa, iyi bir eşanlamlılar sözlüğüne ihtiyacı var demektir.[96]

Dilsel tabu her zaman kötü müdür meselesi üzerine de kafa yormak gerekiyor. Dışarıdan biri Afrikalı Amerikalılara *pis zenci* ya da bir kadına *.mcık* ya da Yahudiye *s.ktiğimin Yahudisi* deyince neden kendimizi hakarete uğramış hissediyoruz, neden hakarete uğramış olmamız gerekiyor? Bu terimlerin gerçek bir anlamı yok, dolayısıyla hakaret, bir basmakalıbı yaymalarından ya da tahakküm içermelerinden kaynaklanıyor olamaz. Konuşan kişinin iğrenç bir tutum sergilediği bilgisiyle verilen bir tepki de değildir. Günümüzde, "Afrikalı Amerikalılardan, kadınlardan, Yahudilerden nefret ediyorum" diyerek aynı tavrı sergileyen kişi, hedef aldığı kişilerden ziyade kendini lekeler ve nefret edilesi kaçıklar listesinde derhal kendine yer edinir. Bana kalırsa hakaret duygumuz,

[96] Saygın bir kanaat dergisinin yakın tarihli bir sayısında çıkmış olan kitap incelemesinden.

konuşmayı algılama şeklimizden ve sözcüklerin yan anlamlarını kavramanın manasından kaynaklanıyor. İngilizce konuşuyorsanız, *pis zenci, .mcık* ya da *s.kik* sözcüklerini işittiğinizde, gizli bir insan topluluğunun gözünde bu sözcüklerin anlamları ve bunlara yamanmış duygular aklınıza gelir. *Pis zenci* sözcüğünü işitmek, Afrikalı Amerikalıların rezil bir yanı olduğu düşüncesini kısa da olsa denemektir, dolayısıyla bu hükmü bir sözcüğe indirgeyerek standartlaştırmış bir toplulukla suç ortaklığına girmek demektir. Aynı şey öteki tabu sövgüleri için de geçerli: Bu sözcükleri sırf duymak bile maneviyatı yıpratıyor, dolayısıyla bunları tatsız düşünceler saymakla kalmıyoruz, düşünülmemesi gereken şeyler sayıyoruz; yani tabu. Bu dediklerim, o sözcüklerin yasaklanması gerektiği anlamına gelmiyor; dinleyiciler üzerindeki etkileri anlaşılmalı, tahmin edilmeli diyorum sadece.

Önceki insan nesillerinin bize neden ihtiyatla ve sakınarak ele alınması gereken belirli konu başlıklarıyla dolu bir dil miras bıraktığı hakkında da kafa yormalıyız. 1960'ların söz özgürlüğü yanlılarının, cinsellik dili tabularının anlamsız, hatta zararlı olduğuna inandığını anımsayın. Cinsellik üzerindeki kara lekeyi kaldırmanın, utangaçlığı ve cahilliği yok edeceğini, böylece zührevi hastalıkları, gayri meşru doğumları, cinselliğin başka hasarlarını azaltacağını ileri sürüyorlardı. Fakat Aziz Lenny'nin bu meselede yanıldığı anlaşılmıştır. Cinsellik dili 1960'ların ilk yarısından itibaren çok daha yaygınlaştı, fakat gayri meşru ilişkiler, cinsel yolla bulaşan hastalıklar, tecavüz, cinsellik rekabetinin kimi ters etkileri de öyle; mesela kızlarda iştahsızlık (anoreksi), oğlanlardaysa kasıntı kültürü. Kimse neden ile sonucu belirleyemese de, bu değişiklikler, cinsellikle ilgili düşüncelerin etrafını kuşatan ve cinsellik diline tabu özelliği kazandıran korkunun ve saygının zayıflamasının parçasıdır.

Küfretmeye tam özgürlük tanımadan önce etraflıca düşünmeyi gerektiren sebeplerden bazıları bunlardır. Ama başka bir sebep daha var. İster tasarımdan ister tembellikten kaynaklansın, tabu sözcüklerinin aşırı kullanımı, eğer bu sözcüklerin duygusal tarafını körleştirirse, zaman zaman çok muhtaç olduğumuz bir dil aygıtından mahrum kalırız. Böylece küfür yanlısı cephenin savlarına geliyorum.

Öncelikle, insanların küfretmesi hayatın gerçeğidir. Yazarların sorumluluğu, "insan doğasının adil ve capcanlı imgesini" sunmaktır. Buna, sanatları gerektirdiğinde kurmaca karakterin dilini gerçekçi resmetmek de dahil. Norman Mailer, İkinci Dünya Savaşıyla ilgili gerçek olayları yansıtan romanı *The Naked and the Dead*'i [*Çıplak ve Ölü*] 1948'de yazarken, askerleri küfürsüz konuşturtmanın, onlara ihanet etmek olacağını biliyordu. Zamanın duyarlılıklarına ayak uydurarak, *fug* gibi sahte bir yakıştırma kullandı. (Dorothy Parker, Mailer'le tanıştığında, "*fuck* sözcüğünün imlasını bilmeyen o kişi demek sizsiniz" demiş.) Maalesef, bu aşırı titizlik geçmişte kalmış değil. Bugün kimi şifresiz televizyon kanalları, Martin Scorsese'nin *blues* müziğinin tarihiyle ilgili belgeselini ve Ken Burns'ün İkinci Dünya Savaşı belgeselini, müzisyenlerle ve askerlerle yapılan söyleşilerin açık saçık dilinden ötürü yayımlamaya çekiniyor. Radyo televizyon yayıncılığında küfrün yasaklanması, sanatçıları ve tarihçileri yalancıya dönüştürüyor, yetişkinlerin, kendi dünyalarından uzak dünyalarda hayatın nasıl yaşandığını öğrenme sorumluluğunu yerle bir ediyor.

Karakterleri asker olmadığında bile yazarlar, duydukları tutkuyu ikna edici kılmak için karakterlerine küfrettirmek zorunda kalır. Isaac Bashevis Singer'ın *Enemies: A Love Story*'sinin [*Düşmanlar: Bir Aşk Öyküsü*] film uyarlamasında, tatlı bir Polonyalı köylü kızı, Nazi işgali sırasında Yahudi bir adamı samanlıkta saklar. Savaş bittikten sonra evlenirler. Adama çok düşkündür. Kocasının evlilik dışı ilişkisini yüzüne vurunca, adam kendini kaybedip kadına tokat atar. Öfkeyle gözünden yaşlar boşalan kadın yumrukla karşılık verir, adamın gözünün içine bakar, ağır ağır konuşarak şunu der: "Hayatını kurtardım. Ağzımdaki son lokmayı ağzımdan çıkarıp samanlıkta sana verdim. *Bokunu* dışarı taşıdım!" Adamın nankörlüğü karşısında duyduğu kızgınlığın derinliğini başka hiçbir kelime yansıtamazdı.

Dil sevdalılarının gözünde küfretmenin keyfi, ünlü yazarların eserleriyle sınırlı değil. Her deyim, zamanın sisi içinde kaybolmuş yaratıcı bir insan aklının eseri olmalı. Pek çok sövgü hayranlığımızı hak ediyor. Kızarmış ekmek üzerine ufalanmış sığır eti için askerlerin kullandığı *hartama üstü bok* sözünü ve erkek erkeğe sohbetlerde cinsel konularda sağduyulu olunması tavsiyesi için kullanılan *matkabını pantolonun içinde tut* sözünü bize

kazandıran şiirsel zekâyı durup alkışlasak yeridir. Vazgeçilmez *pissing contest* [*sidik yarışı*], *crock of shit* [*deli saçması*], *pussy whipped* [*karı kılıklı*[, *horse's ass* [aptal ve iğrenç insan] sözlerini imal eden sözcük ustalarına da şapka çıkarıyoruz, hiçbir şeyden haberi olmayanlar için söylenen *He doesn't know shit from Shinola* sözünden bahsetmeye gerek bile yok. Tarihsel kayıtlara girmiş sözlere bakarsak, Lyndon Johnson, güvenmediği insanları özetlerken sözcüklerden kendine has bir tarzla yararlanıyordu, mesela Kennedy'nin yardımcılarından birini ("Topuk kısmına talimat yazılmazsa çizmeden idrarı nasıl boşaltacağını bilemez"), Gerald Ford'u ("Aynı anda hem osurup hem sakız çiğneyemez") ve J. Edgar Hoover'ı ("Çadırın dışında durup içeri işemesindense, çadırın içinde durup dışarı işemesini tercih ederim").

Sövgü şiirde etkili biçimde kullanılabilir, mesela Philip Larkin'in "insanların birbirine yaşattığı sefaletler" konulu 1974 tarihli "This Be the Verse" şiirindeki gibi:

> Ağzına sıçıyorlar, annen de baban da
> Niyetleri bu olmayabilir, ama sıçıyorlar işte.
> İçini, ellerindeki kusurlarla dolduruyorlar
> Sırf senin için biraz da fazladan ekliyorlar.[97]

Bilimsel tartışmalarda da kullanılabilir. Judith Rich Harris, çocukların kişiliklerini anne babaların şekillendirdiği inancına karşı çıkarken faydalanmıştı:

> Zavallı anne baba: kamuoyu önünde şair oğulları onları suçluyor, suçlamalara yanıt verme şanslarıysa hiç yok. Anlayışlarına sığınarak onlar adına yanıt verebilirim:
>
> Çocuğunuzun böyle yaygara koparması
> Yılanın dişinden daha çok yakıyor canı.
> Hiç adil değil, hakikat bu değil
> Oğlanın ağzına sıçılmış evet, ama bizim işimiz değil.[98]

Devletin sövgüyü cezalandırmasına karşı itirazlarda bile kullanılabilir, mesela Monthy Pyton'dan Eric Idle'ın "FHK Şarkısındaki" gibi:

---

97 Larkin, 2003.

98 Harris, 1998, sayfa 350.

Çok .ma çok s.ktirler sana FHK
Bana kestiğin para cezası için s.ktir sana.
Bir s.ktir için beş bin papel,
Gerçekten talihsizmişim.
Heidi Fleiss'ın istediği paradan bile fazla.

Aynı zamanda bu, sözcüklerin "anılması" ile "kullanılması" arasında mantıkçıların yaptığı ayrıma ilişkin bildiğim en açık örnek.

Küfür, sağduyulu kullanıldığında eğlenceli, üzücü, tekinsiz bir biçimde betimleyici olabilir. Öbür dil biçimlerinden de fazla, dışavurum melekelerimizi tam kapasite devreye sokar: sözdiziminin kombinasyon gücü; eğretilemenin çağrıştırıcılığı; aliterasyonun, ölçünün, kafiyenin hazzı; hem düşünülür hem de düşünülemez tavırların duygusal yükü. Beynin tamamını işe dahil eder: sol ve sağ, üst ve alt, eski ve modern kısımlarını. Aşağılık sözlere yabancı olmayan Shakespeare, Caliban'a bütün insan ırkı için şunu söylettirir: "Konuşmayı öğrettin de bundan kazancım ne oldu, küfretmeyi bilmekten başka?" [*Fırtına*, İş Bankası Yayınları, sayfa 22]

8
İNSANLARIN OYNADIĞI OYUNLAR

Kimliklerin birbirine karıştırılması, insan kusurlarını öyle ortaya seren bir oyun konusudur ki Shakespeare en az sekiz komedisinde bundan faydalanmıştır.[1] Aldatma ve kendini aldatma, göz yanılgısı ve gerçeklik, gündelik yaşamda benliğin sunumu, göründüğü gibi olmayan kişilere tepki veren karakterleri izlerken aydınlığa kavuşabilecek psikoloji temalarının bazılarıdır. Sözcüklerimiz, tıpkı görüntümüz ve tavrımız gibi toplumsal benliğimizin parçasıdır, dolayısıyla kimliklerin birbirine karıştırıldığı olay örgüleri, niyetlerimizi dil içinde saklamaya yarayan kimi yöntemlerimizi gün yüzüne çıkarabilir.

1982 tarihli *Tootsie* adlı komedide Michael Dorsey (Dustin Hoffman'ın canlandırdığı karakter), işsiz bir oyuncudur, orta yaşlı aktris Dorothis Michaels kılığına girer. Bir pembe dizide önemli rollerden birini beklenmedik şekilde kapar. *On İkinci Gece* oyununa yaraşır bir senaryo sürpriziyle Dorothy, çekici genç aktris Julie Nichols'la (Jessica Lange canlandırıyor) arkadaş olur. Kılık değiştirmiş Michael, Julie'ye gönlünü kaptırır. Gece geç saatte kadın kadına sohbetlerinde Julie, modern zamanda bekâr kadın olmanın zorlukları konusunda Dorothy'yle dertleşir:

> Ne isterdim biliyor musun? Doğrudan bana gelip şunu diyecek dürüst bir adam: "Bak, bu konuda benim de kafam karışık. Sana epey dil dökebilir, rol yapabilirim. Fakat yalın hakikat şu ki bence çok ilginç birisin. Seninle sevişmeyi çok ama çok isterdim." Bu kadar basit. Kolaylık olmaz mıydı?

Filmin ilerleyen sahnelerinde kaderin cilvesiyle Julie, New York'ta katıldığı davette, tanımadığı Michael'la bir araya gelir. Michael balkonda kadına yanaşır:

---

[1] *Two Gentlemen of Verona, The Taming of the Shrew, Twelfth Night, As You Like It, The Merchant of Venice, Cymbeline, The Winter's Tale, Measure for Measure.* Cohen, 2004.

> Merhaba. Adım Mike Dorsey. Harika manzara, öyle değil mi? Sana tatlı dil dökebilirim. Birbirimize rol yapabiliriz. Ama işin aslı şu ki seni çok ilginç buldum. Seninle sevişmeyi çok ama çok isterdim. Bu...

Sözünü tamamlayıp "bu kadar basit" demeden, kadın adamın yüzüne şarap kadehini çarpar, oradan kaçarak uzaklaşır.

İnsanlar konuşurken birbirlerine tatlı dil döker, epey rol yaparlar, yan çizerler, lafı dolandırırlar, başka muğlaklık ve dokundurma biçimlerinden faydalanırlar. Bunların hepsini yaparız, başkalarının da yapmasını bekleriz, ama yalın konuşma özlemi çektiğimizi, insanların sadede gelip aklındakileri dümdüz söylemesini istediğimizi de ilan ederiz. Bu türden ikiyüzlülük, insana özgüdür. En yontulmamış toplumlarda bile insanlar akıllarındaki düşünmeksizin yumurtlamaz, niyetlerini çeşitli kibarlık, bahane, örtmece söz biçimlerinde saklarlar.[2]

Birinci Bölümde dolaysız konuşmanın bazı örneklerini sundum. Konuşan kişinin gerçekten kastetmediği şeyler söylediği, dinleyicinin kendi istediği gibi yorumlayacağını bildiği diyalog parçaları. Aynı zamanda dinleyen kişi de konuşan kişinin sözlerinin o şekilde yorumlanması niyetini taşıdığını bilir; konuşan kişiyse kendi söylediklerini dinleyicinin o şekilde yorumlaması niyetini taşıdığını dinleyicinin bildiğini bilir, vs.

Sevişme davetleri klasik bir örnektir. "Yukarı gelip pul koleksiyonumu görmek ister misin?" sözü, öyle uzun zamandır çift anlamlı söz olarak biliniyor ki 1939'da James Thurber'ın çizdiği karikatürde şaşkın adam, apartman girişinde flörtüne, "sen burada bekle, ben pulları aşağı getireyim" diyordu.[3] Örtülü tehdit kavramının da bir klişesi var: Mafyavari tipler, pazarlama taktiğiyle koruma önerir: "Dükkânın ne hoş. Başına bir şey gelse yazık olur." Üstü kapalı rüşvet vermek de senaryolarda bilinen bir düzenektir: *Fargo* filminde adam kaçıran kişi, polise ehliyetini gösterirken cüzdanından elli dolarlık banknotun ucunu çıkarır ve "belki en iyisi işi burada Brainerd'de halletmektir," der. Para toplamak için düzenlenen yemek davetlerine katılmış herkes, "bize önderlik vasfını göster" ya da "Huxley Kolejinin geleceğini şekillendirmede

---

2 Allan ve Burridge, 1991; Brown ve Levinson, 1987b.

3 Bakınız www.phrases.org.uk/bulletin_board/12/messages/1223.html.

yardımcı olacağını umuyoruz" gibi sözlerle üzeri örtülmüş para dilenciliğine aşinadır. Kibar ricalarsa laf epey dolandırılarak yapılır: "Acaba salata sosunu uzatabilir misiniz," "Sakıncası yoksa salata sosunu uzatır mısınız," "Salata sosunu uzatırsanız sevinirim" vs, yani doğrudan "salata sosunu ver" demekten kaçınılan her türlü söz.

Bu bölüm, dolaylı konuşmalar üzerine; neden aklımızdakini çoğunlukla dosdoğru söylemiyoruz. Dolaylı konuşma, sözcük tercihlerimizin fark yaratabileceği pek çok alanda rol üstlenebilir, mesela belagat ve ikna, müzakere ve diplomasi, samimiyet ve baştan çıkarma, ayrıca gasp, rüşvet, cinsel taciz kovuşturmaları. Fakat aynı zamanda, toplumsal varlıklar olarak doğamız hakkında da sorular doğuruyor. Zihnin pek çok veçhesindeki gibi, karşılaştığımız tehlikelerden biri, bulmacaları, bütünüyle doğalmış gibi gelse de açıklanmaya ihtiyaç duyan sezgilere başvurarak izah etmenin çekiciliğidir. Sinirimizi boşaltmak için küfrettiğimizi söyleyen kuram, bu yanılgının bir örneğidir. Utançtan kaçmak, rahatsızlık hissinden kaçınmak, prestiji kurtarmak ve toplumsal gerilimi azaltmak maksadıyla lafı dolandırdığımızı söyleyen kuram da bu yanılgının örneğidir. Bu gerekçeler yeterince sahici, ama bilimsel açıdan tatmin edici değiller. "Prestijin" ne olduğunu, bunun bedeli olan utanma, gerilim, çekinme gibi duyguların neden var olduğunu bilmemiz şart. İdeal durum, bu muammaların, bilgi alışverişinde bulunan toplumsal eyleyicilerin karşılaştığı esas sorunlar bağlamında açıklanmasıdır. Dolaylı konuşmanın saklı bir gerekçesinin olduğu elbette kesin değil. Fakat göreceğimiz üzere, bu tür konuşmanın ayrıntıları konuşan kişinin, dinleyicinin durumunun belirli özelliklerine göre öyle hassas ayarlanır ki keyfi bir ritüelden ziyade gizli bir mantığı kapsıyor olması neredeyse kesindir.

Dil felsefesi kökenli ünlü bir kuramla başlayalım. Bu kuram, dolaylı konuşmayı, duru ussallığa dayandırmayı dener, yani işbirliği yapan iki eyleyici arasında etkili iletişimin gereklerine dayandırmaya çalışır. Bay Spock kılıklı bu kuram, bir tutam toplumsal psikolojiyle pekiştirilir. Bu bize, insanların, modem misali veri alışverişinde bulunmakla yetinmediğini, hem konuşan kişinin hem de dinleyicinin prestijlerini korumaya da çalıştıklarını anımsatıyor. Bu kuramın bile fazlasıyla basit olduğu görülür, çünkü sohbet eden insanların daima işbirliği yaptığını varsayar.

Konuşan bir ikilinin, örtüştüğü kadar *çatışan* hedeflerinin da var olabileceği üzerine kafa yormak, bizi, hem insanların sözlerinin aleyhte kullanıldığı yasal bağlamlarda hem de yaptırımların yasal değil toplumsal olduğu gündelik yaşamda makul inkârın alengirli mantığına getiriyor. Bu, insan toplumsal yaşamını oluşturan ayrı ilişki türleri üzerine bir kuramı; A, A'nın x'i bildiğini B'nin bildiğini A'nın bildiğini B'nin bildiğini biliyor misali baş döndürücü entrikaların değerlendirilmesini; ayrıca menfaatlerimizle alakalı bir şeyi bilmemeyi seçtiğimiz ussal cahillik paradoksunu gerektirir.

BAŞ BAŞA

Diyelim ki bir eleştirmen müzik icrası hakkında şunu diyor: "Bayan Winterbottom, 'Rüzgâra Maruz Kalan Mum' bestesiyle epey uyumlu bir dizi ses çıkardı." Muhtemelen bunu, kadının şarkı söyleyişiyle ilgili art niyetli bir değerlendirme diye yorumlarsınız. Peki neden? Çünkü eleştirmen, kısaca *şarkı söyledi* demek yerine laf kalabalığı yapıyor. Dolayısıyla *şarkı söyleme* sözcüğünün genelde geçerli olduğu standartlara kadının icrasının yetmediği yorumunda bulunmak için bu şekilde konuştuğunu varsayarız.

Dili anlarken satırlar arasını okuma yöntemimizin bir örneğidir bu. Zekâmızın bu bölümünü bize, "Mantık ve Sohbet" başlıklı, dilbilim tarihinin en önemli makalelerinden birinde felsefeci Paul Grice tanıttı.[4] Grice, "ve, değil ya da, hepsi, bazı" gibi mantık terimlerinin gündelik dildeki anlamlarının biçimsel mantık dilindeki anlamlarından farklı olmasıyla işe başlıyordu; pekâlâ bilinen bir olgudur bu. Sıradan sohbette, *yerine oturdu VE cumhuriyetçi olduğunu söyledi* tümcesi, adamın bu edimlerin ikisini birden yaptığını bildirmekle kalmaz, tam da o sırayla yaptığını ima eder (*ve* sözcüğünün mantıksal anlamı). *Ya paranı YA DA canını* ifadesi, ya paranı ya da canını vereceğini, ama ikisini birden elinde tutamayacağını ima eder, oysa *ya da* sözcüğü, kesin konuşmak gerekirse, iki yanöğenin de doğru olmasıyla uyumludur. *At attır* lafı mantıken bir tekrardır, dolayısıyla anlamsız olması gerekiyor,

[4] Grice, 1975. Ayrıca bakınız Brown ve Levinson, 1987b; Green, 1996; Holtgraves, 2002; Potts, 2005; Smith, 1982; Sperber ve Wilson, 1986.

ancak insanlar bu tür söz tekrarlarını belirli bir amaçla kullanır, mesela çoğu atın, basmakalıp at nitelikleri taşıdığına işaret etmek gibi.

Grice, insanları dikkatsiz ya da mantıksız olmakla suçlamak istemiyordu. Bunun aksine, sohbette dil kullanımının kendi mantığı olduğunu, bu mantığın da birbirlerine mesajlarını geçirmeye çalışan sohbet eşlerinin işbirliği yapma ihtiyacına kök saldığını ileri sürmüştür. İnsanlar zımnen "işbirliği ilkesine" bağlı kalır, diyordu: O anki amaca ve sohbetin yönüne göre sözcelerini yontarlar. Bu, adamın muhatabının bilgisini ve beklentilerini takip etmesini, kendi sözlerine kadının vereceği tepkiyi tahmin etmesini gerektirir. (Bu arada, bu bölümde konuşmacıyı "adam," dinleyiciyi "kadın" diye niteleyeceğim ki kimin kim olduğunu takip etmenize yardımcı olsun; dilbilim yazınında yaygın bir adettir bu.) Grice, dört geleneksel "düstur"la işbirliği ilkesini ete kemiğe büründürür, bunlar, sohbeti etkili biçimde ilerletmek için insanların zımnen uyduğu (ya da uyması gereken) emirlerdir:

Nicelik:

- Sohbetin gerektirdiğinden daha az şey söyleme.
- Sohbetin gerektirdiğinden daha fazla şey söyleme.

Nitelik:

- Hatalı olduğuna inandığın şeyi söyleme.
- Elinde kanıt olmayan şeyleri söyleme.

Tarz:

- Üstü örtülü konuşma.
- Muğlak konuşma.

Kısa konuş.

- Derli toplu konuş.

Konuyla ilişkililik

- Söylediklerin konuyla ilişkili olsun.

İlk bakışta bu düsturlar gözünüze gülünç görünebilir. İnsanlar ancak ellerinde kanıt olan şeyleri söylemeye, laf kalabalığından ve üstü örtülü sözlerden kaçınmaya, konudan sapmamaya, fikirlerini derli toplu ifade etmeye mecbur kalsa, akademilerin, hükümetin

ve bütün ülkedeki barların üzerine tekinsiz bir sessizlik çökerdi. Fakat bu düsturlar, iki sebepten ötürü mantığa aykırı değildir.

Hiç şüphesiz insanların ağzı sımsıkı olabilir, çeneleri düşer, kafadan atarlar, ukalalaşırlar, üstü örtülü ve muğlak konuşmacılar laf kalabalığı yaparlar, lafı dolandırırlar, konudan saparlar. Fakat yakından incelediğimizde ve olasılıklar düşünülünce, *olabileceklerinden* çok daha az böyledirler. Arkadaşıma internet üzerinden nasıl sinema bileti satın alacağımı sorsam, yanıtına klavye kullanmayı öğretmekle başlamayacağı gibi, "film bileti satılan internet sitesine gir" demekle de yetinmez. Beni porno sitelerine yönlendirmez ya da kulağa makul geliyor diye www.internettensinemabiletisatınal.com diye bir site kafasından uydurmaz. Yanıtını, internetin hayatımızı nasıl değiştirdiğini anlattığı yarım saatlik nutkun içine yedirmez ya da morina balığı pişirmenin püf noktalarından bahsetmez. Bu vasıfların hiçbiri kanıksanamaz. Bilgisayar ve sesli mönü sistemleri, insanı bezdirecek denli anlaşılması güç, teknik dile sıkışmış olabiliyor, böylece işbirliğine yakın olmaktan ziyade mesafeli olan okur bir laf kalabalığına maruz kalır. İnsan dinleyiciler, düsturlara bir dereceye kadar bağlı kalındığını varsaydığından, satır aralarını okuyabilirler, amaç dışı saçmalıkları ayıklayabilirler, dinleyip okurken noktaları birleştirebilirler. 2002'de çok uluslu, internet tabanlı bir deneyde dünyanın en komiği seçilen fıkraya bakalım: İki avcı ormandadır. Biri aniden yere yığılır, soluk alışverişi durur. Arkadaşı cep telefonundan acil yardım hattını arayıp bağırır: "Arkadaşım öldü! Ne yapmalıyım?" Operatör "sakin olun, yardım edebilirim, önce öldüğünden emin olun," der. Sessizlik olur, ardından bir el silah ateşlenir, avcı, "bu iş tamam, ya sonra?" der.[5] İki milyon kişinin bu fıkraya gülmesinin sebebi, muğlak *emin olun* ifadesini yorumlarken avcının Grice düsturlarını uygulamayışıdır.

Fakat düsturların sohbetlerimize uygulanışının daha ilginç yolu, çatlaklarda boy göstermeleridir. Konuşmacılar bu düsturları sık sık çiğner, dinleyicilerin kendi niyetlerini, işbirliği ilkesiyle tutarlı biçimde yorumlayacağına güvenirler. Şarkıcıyı eleştiren kişinin "bir dizi nota çıkarıyor" değerlendirmesini iğneleme diye yorumlamamızın nedeni budur. Eleştirmen, Tarz düsturunu kasten

[5] www.laughlab.co.uk/

çiğnemiştir (kendini özlü ifade etmiyordu); okurlar, eleştirmenin, eleştiride aradıkları türde bilgiyi temin ettiğini varsayar; böylece okurlar, eleştirmenin, icranın çıtayı aşamadığını ima ettiği sonucuna varır. Grice, bu uslamlama çizgisine, sohbet sezdirimi der. Mantık açısından şart değildir; eleştirmen, kendiyle çelişmeksizin çıkarım yapmaktan vazgeçebilir, "o sesler, bu eleştirmenin yıllardır duyduğu en harikaları" diyerek devam edebilirdi. Ancak bu koşulun yokluğunda konuşmacı, dinleyicinin kendi akıntısına ayak uydurmasına güvenir.

Sohbet sezdirimleri, düz anlamın dışına taşan pek çok konuşmanın kavranmasını sağlar. *Shakepeare in Love* filminde Will, en yeni oyununun olay örgüsünü heyecanla anlatır:

> Romeo, arkadaşı Mercutio'nun canını alan Tbalt'ı, yani Juliet'in akrabasını öldürdüğü için sürgün edilir. Onları evlendiren rahip Juliet'e içmesi için bir iksir verir. Gizli bir iksirdir bu. Juliet'in ölü görünmesini sağlayacaktır. Juliet'i Capuletlerin anıt mezarına yatırırlar. Tekrar yaşama dönecek, yanına geldiğinde Romeo'yu sevecektir. Kaderin kötü cilvesi yüzünden, papazın tasarısını anlatan mesaj Romeo'ya ulaşmaz. Romeo yalnızca Juliet'in öldüğünü duyar. Böylece aktara gider. Ölümcül zehir satın alır. Ölü gibi kaskatı yatan Juliet'e elveda demek için anıt mezara girer. Zehri kafasına diker. Juliet'in yanı başına yığılıp ölür. Ardından Juliet uyanır, Romeo'nun ölmüş olduğunu görür. Romeo'nun hançerini alıp kendi canına kıyar.

Yapımcılardan biri, "evet, seyircileri gülmekten yere yatıracağız," der. Bu yorumuyla Nitelik kuralını çiğnemiştir, çünkü açıkça doğru olmayan bir şey söylemiştir. Fakat sezdirim sayesinde dinleyiciler, bu sözüyle, oyunun son derece acıklı olacağını kastettiğini anlar. Mübalağa ve temkinli söz dahil ironi ile alaycılığın ardındaki mantık budur.

Geri kalan düsturların çiğnenmesi, başka belagat araçlarını açıklayabilir (bazılarını Üçüncü Bölümde anlattık). Tavsiye mektubu yazan kişi, öğrencinin saçının mükemmel olduğunu söylüyorsa, Konuyla İlişkililik kuralını çiğneyerek, öğrencinin vasat bir öğrenci olduğunu ima ediyordur: dolaylı iltifat mantığı. Öğrencinin giydiği tişörtte "dört sene Harvard Üniversitesine gittim, fena değildi" yazılıysa, Nicelik kuralının çiğnenmesi bize, öğrencinin,

üniversitenin abartıldığı düşündüğünü, havalı bir bağımsız tip olduğunu ya da ikisini birden gösterir.

Grice, mantığın kansız dünyasından hareketle sohbete ulaşmış, insanların akıllarındakini doğrudan dile getirmek yerine *neden* ima ettiği konusunda az şey söylemiştir. İnsanların, birbirlerinin kafalarına bilgi yüklemekle yetinmediğini, birbirleri üzerinde yarattıkları izlenimleri umursayan toplumsal hayvanlar olduğunu hatırlarsak, yanıtı keşfederiz. Sezdirim iki anlam içerir: düzanlamlı içerik (bazen tümce anlamı da denir) ve niyet edilen mesaj (bazen konuşmacı anlamı denir). Düz tümce anlamı bir işe yarıyor olmalı, yoksa konuşmacı bu seçeneği kullanmakla hiç uğraşmazdı. Yukarıda gördüğümüz sezdirimlerde, niyet edilen mesajlar olumsuzken, düz içerik olumlu ya da yansızdı. Belki insanlar ne yardan ne serden geçmek istiyor; hoşlanmadıkları bir şeye dil uzatıyorlar ama sızlanan ya da hoşnutsuz tipler oldukları izlenimini de savuşturuyorlar. Psikolog Ellen Winner ve çalışma arkadaşları, eleştirilerini, dolaysız bir dilden ziyade ("Ne dandik bir oyun oynadınız!") alaycı dille ("Aman ne harika oynadınız!") ifade eden insanların daha iyi izlenim bıraktıklarını göstermiştir. Dobra insanlara kıyasla alaycı insanlar, daha az öfkeli, daha az eleştirel ve daha kendine hâkim görülür.[6] Belki de bu, elbette alaya hedef olan kişinin züğürt tesellisidir, çünkü eleştiri, kızgın bir kişiden ziyade aklı başında birinden geldiğinde daha yıpratıcıdır.

ALINGAN MI ALINGAN: KİBARLIĞIN MANTIĞI

Sezdirimin ilettiği ikili mesajın en fazla kullanıldığı alan, en yaygın dolaysız konuşma türü olan kibarlıktır. Dilbilimde kibarlık, bezelyeleri bıçak kullanmadan yemek misali toplumsal adabı muaşerete atıfta bulunmaz, bunun yerine, dinleyicilere itici gelebilecek sayısız usulden kaçınmak için insanların yaptığı yine sayısız ayarlamaya atıfta bulunur. İnsanlar çok ama çok alıngandır ve konuşan kişiler insanların nasırına basmamak için çok çaba sarf eder. Antropologlar Penelope Brown ve Stephen Levinson (Üçüncü ve Dördüncü Bölümde tanıştığımız Levinson), usta işi eserleri *Politeness: Some Universals in Language Use*'da [*Kibarlık: Dil Kul-*

[6] Dews, Kaplan ve Winner, 1995; Winner ve Gardner, 1993.

lanımında Kimi Tümeller], bütün dünyada insanların toplumsal ilişkilerini cilalamak amacıyla kibarlıktan faydalandığını göstererek Grice'ın kuramının kapsamını genişlettiler.[7]

Kibarlık Kuramı, Erving Goffman'ın bir saptamasıyla başlar; buna göre, insanlar etkileşime girdiğinde, muğlak ama yine de elzem bir meta olan "prestiji" korumakla ilgilenir ("prestiji kurtarmak" deyiminden).[8] Goffman'ın tanımıyla prestij, kişinin kendi için hak gördüğü olumlu bir toplumsal değerdir. Brown ve Levinson bunu ikiye bölerler: onaylanma arzusu, yani olumlu prestij (özellikle, kendiniz için istediğinizi öteki insanların sizin için istemesi), engellenmeme ya da özerk olma arzusu, yani olumsuz prestij. Bu terminoloji, her ne kadar hantal olsa da, toplumsal yaşamda temel bir ikiliğe işaret ediyor. Bu ikilik pek çok kılıkta görülmüştür, birçok da adı var: dayanışma ve statü, irtibat ve özerklik, düşünce birliği ve öznellik, samimiyet ve iktidar, müşterek paylaşım ve yetke sıralaması.[9] İleride, bu mahrumiyetlerin, insan yaşamındaki başlıca üç toplumsal ilişkinin ikisinden nasıl türediğini göreceğiz.

Brown ve Levinson, Grice'ın İşbirliği İlkesinin, verilerin iletilmesi kadar prestijin korunması için de geçerli olduğunu ileri sürüyorlar. Sohbet eşleri birlikte çalışır, her biri kendi prestijini ve muhatabının prestijini korur. Burada zorluk, çoğu konuşma türünün, dinleyicinin prestijine en azından biraz tehdit teşkil etmesidir. Sırf sohbet başlatma edimi bile dinleyicinin zamanını ve ilgisini talep etmeyi dayatıyor. Emir kipiyle bir şey istemek, kadının statüsüne, özerkliğine kafa tutar, sanki konuşan kişi kadına patronluk taslamaya hakkı varmış gibi hisseder. Ricada bulunmak, kadını, reddedebileceği bir konuma iter, pinti ya da bencil diye adının çıkmasına yol açar. Birine bir şey söylemek, daha en başta onun o olguyu bilmediğini ima eder. Eleştirileri, böbürlenmeleri, söz kesmeleri, duygu patlamalarını, kötü haber vermeyi, üzerinde uzlaşılamayan konu başlıklarını unutmayalım. Tüm bunlar, dinleyicinin prestijini doğrudan zedeleyebilir. Bir yabancıya hitap ederken ağzımızdan dökülen ilk sözün bir af ricası olması şaşırtıcı değil: *Affedersiniz*.

---

7 Brown ve Levinson, 1987b. Ayrıca bakınız Brown, 1987; Brown ve Gilman, 1972; Fraser, 1990; Green, 1996; Holtgraves, 2002.

8 Goffman, 1967.

9 Fiske, 1992; Fiske, 2004; Haslam, 2004; Holtgraves, 2002.

Fakat konuşmacı asap bozmanın onca yoluna rağmen, daima temkinli davranamaz. İnsanlar iş yaşamlarında başarılı olmak zorunda ve bu esnada ricaları, haberleri, şikâyetleri iletebilmeliler. Çözüm, düzeltmeleri kibarlıkla yapmaktır: Konuşmacı, dinleyiciyi umursadığını ya da onun özerkliğini tanıdığını tasdik eden hoşluklarla allayıp pullar sözcelerini. Brown ve Levinson, bu kurnazlıklara olumlu ve olumsuz kibarlık derler, fakat karşılıklı anlayış ve hürmet daha düzgün terimlerdir.

Karşılıklı anlayış kisvesine bürünmüş kibarlığın özü, dinleyicinin kendi için istediği şeyi istiyormuş numarasına yatarak bir ölçüde yakınlık uyandırmaktır. İki şakacı sözlük uzmanı, kendi sözlüklerinde *kibarlık* sözcüğünü tanımlarken bu kurnazlığa dayanarak yorum yapıyorlardı. Samuel Johnson, kibarlığı, "kurmaca hayırseverlik" diye tanımlar; Ambrose Bierce ise "en makbul ikiyüzlülük" der. Kibarlığın iki bilindik örneği, etkisi bulunmayan iyi talih dilekleri (*esen kal, iyi günler*) ve güya kişinin esenliğini merak etmektir (*nasılsın*? *İşler nasıl?*). Yavan iltifatlar (harika görünüyorsun), dinleyicinin ihtiyaçlarıyla ilgili varsayımlar (acıkmış olmalısın), makul ama yararsız tavsiyeler (kendine iyi bak), uzlaşmanın kaçınılmaz olduğu konuları açmak da var, mesela Charles Dudley Warner, herkesin hava durumundan bahsettiğinden ama kimsenin bu konuda kılını kıpırdatmadığından yakınıyordu.[10]

Kurmaca hayırseverliğin bir adım ötesi, kurmaca dayanışmadır.[11] Konuşmacılar, dinleyicilere, düzmece tatlı sözlerle hitap edebilir, örneğin *dostum, arkadaşım, birader, kardeşim, tatlım, canım, aşkım, çocuklar, dostlar*. Ait olduklarını varsaydıkları grupla bağlantılı argo kullanabilirler, *bana iki kayme* ya da *iki teklik* ver gibi. Planlarına dinleyicileri de dahil edebilirler, mesela *hadi birer bira daha içelim*. Pek çok yöntemi birleştirebilirler, örneğin dinleyenin rızasını almak (*anladın mı?*), kanaatlerini kısıtlamak (*benzeri, bir nevi*), dinleyenin duruma aşinalığını belirlemek (*bilirsin*), beyanları soru gibi sunarak dinleyenin dikkatini çekmek, onayını almak. Elbette bunlar, genelde ergenlere ve Californialılara (özellikle Valley kızlarına) atfedilen ayırt edici lehçe özellik-

[10] Genelde yanlışlıkla Martk Twain'e atfedilir.

[11] Bakınız Isaacs ve Clark, 1990.

leridir, ama başka nüfus kesimlerine de hızla yayılmışlardır. 1993 yılında gazeteci James Gorman şöyle yazıyordu:

> Normal sesle konuşurdum. Fikrimi beyan edebiliyor, talepte bulunabiliyor, sorgulayabiliyordum. Sonra öğretmenliğe başladım. Üniversitede? Öğrencilerimde bu ton yükselmesi özelliği vardı? Özellikle telefon mesajlarında göze çarpıyordu. "Merhaba? Profesör Gorman mı? Ben Albert? Makale yazarlığından?"
>
> Dilbilimcilerin tabiriyle, tümce içinde "ezgi çerçevesi" değişikliğinin adi nezle gibi bulaşıcı olduğunu nereden bileyim. Fakat kendi konuşmamdaki Jekyll-Hyde dönüşümünü çok geçmeden fark ettim. İlkin, bizzat mesaj bırakırken işittim. "Ben John Gorman? Klingon üzerine makale hazırlıyorum? Klingon dili? *Uzay Yolu* dizisinden?" Farkında, bilincinde olmadan başvurduğum bir konuşma tarzı olduğunu anladım. Dehşete düşmüştüm?[12]

Soru tonlamalı konuşma tarzı muhtemelen bir kibarlık refleksi olarak doğmuşsa da (yirminci yüzyılın şıklık ve toplumsal samimiyet eğiliminin parçası), standart Amerikan İngilizcesinin yansız bir özelliği haline geliyor, tıpkı yüzyıllar boyunca bazı İrlandaca, İngilizce, Güney Amerika lehçelerinin başına geldiği gibi. Soru tonlamalı konuşma tarzının yayılması, kendimizi dilde tarihsel değişimin parçası olarak hissettiğimiz nadir bir vakadır; bir inşanın, saydam gerekçeye sahip olma durumundan çıkıp sadece bir görenek haline gelişini izleriz.

Sözlü hürmet ve itaat jestlerine başvurduğumuzda (Brown ile Levinson'ın olumsuz kibarlık dediği şey), kibarlık öyküsü daha da ilginçleşiyor, dolaysız konuşma kulvarına böylece geri dönüyoruz. Buyruklar ve ricalar, konuşma edimleri arasında prestiji en fazla tehdit edenlerdir, çünkü dinleyen kişinin boyun eğmeye hazır olduğunu varsayarak kadının özerkliğine meydan okur. Konuşmacı, dinleyiciye emirler yağdırır ya da en azından rahatsızlık verir. Bir yabancıya, üstünüze yapmayacağımız, hatta yakınınıza yapmakta tereddüt edeceğiniz türde şeyler. Ricalara çoğunlukla çeşitli yaltaklanma biçimleri eşlik eder:

> *Buyurmaktan ziyade sormak:* Arabanı bana ödünç verir misin?
> *Karamsarlık ifade etmek:* Herhalde camı kapamazsın.

---

[12] J. Gorman, "Like, Uptalk?" *New York Times Magazine*, 1993; tekrar basımı: Hirschberg ve Hirschberg, 1999.

Ricayı sınırlandırmak: Sakıncası yoksa kapıyı ört.
Talebi asgariye indirmek: Biraz kâğıt ödünç almak istiyorum, işte o kadar.
Tereddüt etmek: Bisikletini, hmmm, ödünç alabilir miyim?
Olumsuz etkiyi kabul etmek: Eminim meşgulsün, ama...
Gönülsüzlüğe işaret etmek: Normalde istemezdim, ama...
Özür dilemek: Seni meşgul ediyorum kusura bakma, ama...
Kişisellikten çıkarmak: Sigara içmek yasaktır.
Minnet borcunu kabul etmek: Eğer...., sonsuza kadar müteşekkir kalırım.

Kibarlık, dinleyen kişinin prestijine yönelmiş tehdidinin seviyesine göre ayarlanır. Tehdit seviyesi de dayatmanın boyutuna, dinleyiciyle aradaki toplumsal mesafeye (samimiyet ya da dayanışma yoksunluğu), aralarındaki iktidar mesafesine dayanır. İnsanlar, daha büyük bir iyilik istiyorlarsa, dinleyen kişi yabancıysa ve daha fazla statüsü ya da gücü varsa, iyice yaltaklanırlar. "Seni meşgul ettiğim için son derece üzgünüm, çaresiz olmasam hiç istemezdim, ama çok müteşekkir kalırım, eğer mümkünse..." gibi dört başı mamur bir rica, bir yabancıdan küçük bir iyilik, mesela vakit ayırması istendiğinde ya da bir eşten veya yardımcıdan daha büyük bir iyilik (bilgisayarı kullanmak gibi) istendiğinde kulağa dalkavukluk gibi gelir.

Prestij tehditlerine, dayanışmaya ve iktidara dahil olan iki toplumsal boyut, en fazla hitap biçimlerinde mevcuttur. Konuşmacı, dinleyicinin dikkatini üzerine çekmiştir ve şimdi bu durumda dinleyen kişiye nasıl davranacağına dikkat etmelidir, tıpkı kaplanı kuyruğundan yakalamak gibi. Pek çok dilde ikinci tekil şahıs zamirinin iki biçimi var, Fransızcada *tu* ve *vous*, İspanyolcada *tu* ve *usted*, Almancada *du* ve *Sie* (sen ve siz). İngilizcede bu ayrım *thou* ve *ye* (günümüzde *you*) sözcükleriyle belirtilirdi, fakat günümüzde *thou* dualarla ve başka eski moda konuşma tarzlarıyla sınırlıdır. Dilbilimcilerin tabiriyle, T ve V zamirleri arasındaki ayrım hem dayanışmaya hem de iktidara dayanıyor. T, senlibenli olmayı belirtirken (yakınlara ve astlara böyle hitap edilir), V ise saygılı bir tavırdır (yabancılara ya da üstlere böyle hitap edilir).[13] Samimi kişiler normalde birbirlerine T zamiriyle seslenir, yabancılarsa V zamiriyle.

[13] Brown ve Gilman, 1972.

Astlar, üstlerine V zamiriyle, üstler astlarına T zamiriyle hitap eder. Ayrıntılar dilden dile, ikiliden ikiliye (çocuklar ve anne babalar, garsonlar ve müşteriler, öğretmenler ve öğrenciler), tarihsel dönemden döneme değişiyor. V zamirleri çoğunlukla içe kapanık eşitlikçi bağlamlarda yasaklanmıştır, örneğin Fransız Devriminin ertesinde, sosyalist partilerin toplantılarında, geleneksel Quakerler gibi dini topluluklarda. Quakerler, kadim *thou* ve *thee* zamirlerini muhafaza ediyor. Psiko-dilbilimci Roger Brown ve İngilizce akademisyeni Albert Gilman, çoğu Batı dilinin, önüne geçilemez bir eğilim barındırdığını göstermişlerdir. İktidar, dayanışma karşısında geriliyordu, böylece her kıdemden tüm yabancılara V zamiriyle hitap edilir oldu (müşteri de tezgâhtara böyle seslenir) ve her kıdemden yakınlara T zamiriyle hitap edilir oldu (yetişkin ebeveyne böyle hitap edilir). Arka planı bu görenekler oluştururken, insanlar, zamirleri, prestije meydan okuyan silah olarak bilinçli kullanabilir. Normalde V zamiriyle seslenilmesini bekleyen birine T zamiriyle (Fransızcada *tutoyer*) hitap etmek, saygısızlık anlamına gelebilir; normalde T adılı bekleyen birine V zamiriyle (*vouvoyer*) hitap etmek mesafeli tavır anlamına gelir. *On İkinci Gece*'de Sör Toby Belch, kılık değiştirmiş Viola'ya meydan okumaya kalkan Andrew Augecheek'i kışkırtmaya çalışır: "Kaleminden mürekkep yerine kan damlasın. Herif dünyanın kaç bucak olduğunu anlasın [if thou thou'st him some thrice – Siz yerine sen desen de olur]. At atabildiğin kadar." [*On İkinci Gece*, İş Bankası Yayınları, sayfa 65]

Saygı belirten V zamiri çoğunlukla ikinci çoğul şahıs zamirinden evrimleşir ve dilde iki görevi yerine getirmeyi sürdürebilir. Yani konuşmacılar, birden fazla dinleyiciye hitap ederken, iktidardan ya da dayanışmadan bağımsız olarak V zamirini kullanır. Bu kaynaşmanın tarihsel kaynağı, saygı belirten adıldan yoksun dillerin, bu amaç için çoğul zamirini uyarlamaya meyletmesidir, çünkü konuşmacılar, üstlerine ya da yabancılara hitap ederken çoğul adılı kullanmayı hep cazip bulur.[14] Nedenlerden biri, dinleyicinin iktidarına boyun eğmektir: Konuşmacının yegâne muhatabının dinleyici olduğuna dikkat çekmek yerine, kişi sanki kadının arkasında korkutucu bir maiyeti varmış gibi konuşur. Öteki neden, çoğul adılın, dinleyiciye, sizi göz ardı etme seçeneği sun-

[14] Brown ve Levinson, 1987b; Brown ve Gilman, 1972.

masıdır, sanki sırf kadına nişan alıp konuşmak yerine büyük bir kalabalığa hitap ediyormuşsunuz gibi. Pek çok toplumda ikinci tekil şahıs zamirini kullanma endişesi, insanlara isimleriyle hitap etmenin tabu haline gelmesine dek varır; bu durumda insanlara sadece unvanlarla, örtmecelerle hitap edilir.[15] Kendi toplumumuzda, kimi yarı tanrılar, ayaktakımının kendilerine basit bireylermiş gibi seslenmesine katlanamaz; ricacı kişi, ona yüce niteliklerinden biriyle hitap etmek zorundadır, örneğin *Haşmetmaap*, *Devletlim*, *Zatıaliniz*, *Ekselansları*, *Sayın Yargıç*, *Majesteleri*. Avam içinde bile dinleyiciye tekil isimle seslenmek büyük saygısızlık sayılabilir, mesela kibarlık zamanı geçtiğinde, çocuğa, "o köpeği derhal buradan çıkarıyorsun" diye bağırırız. Birinin dikkatini çekmenin en tipik kaba yolu nedir? *Hey, sen!*

İngilizce konuşanlar *thou* ile *you* arasındaki ayrımı yitirmiş olsa da, insanlara huzurlarında atıfta bulunmanın zarafeti başka hitap biçimlerinde sergileniyor. *Steve* yerine *Profesör Pinker* denmesi hâlâ görgü kuralıdır. Profesör unvanını normalde ekseriyetle lisans öğrencileri ve iyilik isteyen yabancılar kullanır, *Steve*'iyse laboratuvarımda çalışan lisans öğrencileri, yüksek lisans öğrencileri ve bölümümdeki meslektaşlarım kullanır. Unvansız yetişkinlere saygı çerçevesinde hitap etmeye gelince, *Bay, Bayan, Sayın* gibi saygı ifadeleri mevcuttur, gerçi çocuklara, astlara, yakınlara bu unvanlarla seslenilmez, *birbirinize ilk adınızla mı hitap ediyorsunuz* ifadesinin var olma sebebi budur. Stephen Potter, *The Complete Upmanship* [Tam Üstünlük] kitabında, kibarlığın iki boyutunun, Britanya'da bir şirket başkanının astlarına hitap tarzında resmiyet düzenini nasıl tanımladığını gösteriyor:[16]

Müdürün hitapları:	
Eşmüdür Michael Yates'e	MIKE
Müdür Yardımcısı Michael Yates'e	MICHAEL
Kısım Şefi Michael Yates'e	BAY YATES
Kısım şefi yardımcısı Michael Yates'e	YATES
Yeri doldurulamaz sekreter Michael Yates'e	BAY YATES
Çömez Michael Yates'e	MICHAEL
Gece bekçisi Michael Yates'e	MIKE

[15] Kaplan ve Bernays, 1997.

[16] Potter, 1950/1971, sayfa 190.

T ve V zamirleri gibi, hitap terimleri de zamanla değişebilir. Yüksek lisans öğrencileri eskiden profesörlerine *Profesör* derdi. Dedelerim, ninelerim en yakın arkadaşlarına bile *Bay, Bayan* vs diye hitap ederdi. Hastanelerde pek çok yaşlı hastanın yaygın bir şikâyeti, genç doktorların kendilerine ilk isimleriyle hitap etmesini saygısızca bulmalarıdır. Her ne kadar bugünlerde insanlara gerçek yaşamda gösterişli unvanlarla hitap edilmesi düşük ihtimal olsa da, resmiyet çerçevesinde muamele görmelerinin yüksek ihtimal olması garip. Günümüzde üniversitelerde neredeyse her yöneticiye dekan deniyor ve şirketlerde her idareci başkan yardımcısıdır. Unvan enflasyonu en tepede şiddetle hissediliyor. En tepede egemenler, kendilerini daima yüce unvanlarla donatmak zorunda. 1934'ten 1974'e kadar saltanat süren Etiyopya imparatoru Haile Selassie, kendine, "Kralların Kralı, Tanrı'nın Seçtiği Kişi, Yahuda'nın Fatih Aslanı" diyordu. İspanya kralı Juan Carlos'un otuz sekiz unvanı vardır; mesela "Atina Dükü," "Altın Post Tarikatının Egemen Büyük Ustası." Kuzey Koreli Kim Jong II hiç altta kalır mı; "Gezegenin Muhafızı," "Yirmi Birinci Yüzyılın Çobanyıldızı" ve kendi tasarımı binlerce unvan.[17]

Dilbilimcilerin anlayışına göre kibarlık, insan evrenseliymiş gibi görünüyor. İktidar ile mesafe arasında ayrım belirleyen hitap biçimleri, dilbilimcilerin taradığı yirmi beşten fazla dilde belgelenmiştir. Brown ve Levinson, kılı kırk yararak çalıştılar, Avrupa'dan coğrafi ve kültürel olarak uzak iki dilde kibar biçimlerin tam yelpazesini belgelediler: Meksika'da konuşulan, Üçüncü Bölümde ele aldığımız Maya dili Tzeltal, güney Hindistan'da ve Sri Lanka'da konuşulan, Hint-Avrupa dili olmayan Tamil. İngilizcede belgelemiş oldukları hürmet ve duygudaşlık biçimlerinin her birinin muadillerini buldular. Yalnızca ayrıntılarda farklılık sergiliyorlardı. Örneğin olumsuzlamanın, dilek kipinin, ek bilginin eksik olmadığı karamsar ricalar Tamil dilinde de ("Buraya para getirmez miydin?") Tzeltal dilinde de ("Tavuğunu satmaz mıydın, öyle dendi") işitilebilir. Bir şeyi yapmamanın nedenini sormak, örneğin bizim dilimizde *Neden deniz kıyısına gitmiyoruz ki?* ifadesi gibi, Tzeltal dilinde de ("Kaset çalarını bize vermez miydin?") Tamil dilinde de ("Kangayam'a gitmesek mi?") muadillere sahiptir. Brown

[17] C. Murphy, "Feeling Entitled?," *Atlantic Monthly*, Mart 2005.

ve Levinson, kibarlık stratejileri derlemelerini, pek çok başka dilden gelen örneklerle de pekiştirirler.[18]

Kültürlerin, kibarlık kullanımı beklentilerine göre de değişkenlik gösterdiğini söylemeye gerek yok. Sözlü bir gafın, uluslararası meseleye dönüşme tehdidi taşıması, gamsız seyahat yazılarının nişanıdır. Kültürler, kibarlık stratejilerinde kullanılan sözcükler açısından farklı olmakla kalmaz, her stratejinin ne zaman kullanılacağına ilişkin duyarlılıkları açısından da farklıdırlar. İnsanların, gündelik edimleri, prestiji tehdit eden olay olarak algılamaya hazır olması, dolayısıyla o edimlerin kibarlıkla yumuşatılması ihtiyacı bakımından da farklıdırlar. Yöre sakinlerinin iktidarı mı mesafeyi mi saplantı hale getirdiği, dolayısıyla hürmeti mi yoksa duygudaşlığı mı daha fazla önemsediği konusunda farklıdırlar. Kimin, hangi konuşmacı türünden (kadınlar, çocuklar, öğretmenler, garsonlar, yabancılar, falan filan) hangi tür kibarlığı görmeyi hak ettiği konusunda farklılaşırlar. Bu ayrıntıların düzenlenişindeki farklar, bir kültürü, dışarıdan gelenlere mesafeli, şüpheci ya da kendini beğenmiş, kibirli ya da sıcak ve dostane ya da katı ve resmi davranmaya itebilir. *Dave Barry Does Japan* [Dave Barry Japonya'da] kitabında mizahçı, saygılı kibarlık içeren bir kültür ile bir tutam samimi kibarlık gerektiren kültür arasındaki farkı yansıtır:

> Olağan Japon iş toplantısı:
> Birinci iş insanı: Merhaba bayım.
> İkinci iş insanı: Merhaba bayım.
> Birinci iş insanı: Özür dilerim.
> İkinci iş insanı: Çok özür dilerim.
> Birinci iş insanı: Kendime katlanamıyorum.
> İkinci iş insanı: Bataklık pisliğiyim.
> Birinci iş insanı: Tırnak kiriyim.
> İkinci iş insanı: Beni öldürseler yeridir.
>
> Olağan Amerikan iş toplantısı:
> Birinci iş insanı: Bob!
> İkinci iş insanı: Ed!
> Birinci iş insanı: Ne var ne yok?
> İkinci iş insanı: Hep aynı.

[18] Şüpheci bir değerlendirme için ayrıca bakınız Fraser, 2005.

Birinci iş insanı: Bırak be!
İkinci iş insanı: Dinle, R-243-J var ya, birim başına 3,8 dolar, verip verebileceğim son fiyat.
Birinci iş insanı: Hadi oradan Bob!
İkinci iş insanı: Git işine!

Kimi kültürler, saygılı kibarlığı çok az gerektirmeleriyle meşhurdur. Bunlardan biri İsrail'dir. Bu ülkede doğmuş vatandaşlarına *sabra* denir; dışı dikenli içi tatlı olduğu söylenen yenebilir kaktüsün İbranice karşılığı. Başka bir kültür de sokakta yürüyen dört kişinin anlatıldığı bir fıkrada tanımlanıyor: Bir Suudi Arap, Bir Rus, Bir Kuzey Koreli ve Bir New Yorklu. Muhabir yanlarına yaklaşıp sorar: "Affedersiniz, et kıtlığıyla ilgili kanaatinizi öğrenebilir miyim?" Suudi Arap, "kıtlık mı – kıtlık nedir?" der, Rus, "et mi – et nedir?" der, Kuzey Koreli, "kanaat mi – kanaat nedir" der, New Yorklu ise "affedersiniz mi – affedersiniz nedir?" der.[19]

Neden kültürler kibarlık dereceleri ve türleri bakımından farklılık sergiliyor? Hiyerarşik toplumlar, eşitlikçi toplumlara kıyasla iktidarı pekiştirmeyi daha çok saplantı haline getirmiştir. Daha saygılı kibarlık beklentisine girerler. Statüleri toplumsal göreneklere bel bağlayan ve dayatmalara içerleyen seçkinler, etraflarıyla aralarına daha büyük toplumsal mesafe koymaya meyleder, daha fazla kibarlığa başvurur, daha fazla kibarlık beklerler. Daha güçsüz ve bağımlı olan kitleler ise genelde kibarlığa daha az başvurur ve kibarlıkları, saygılı olmaktan çok duygudaşçadır. Tarihin, toplumsal sınıfların, ideolojinin, ekolojinin başka veçheleri de bu akorda katkıda bulunabilir. Toplumsal psikolog Richard Nisbett, "şeref kültürü" içeren toplumlarda hakaretlere derhal ve bazen şiddete başvurarak karşılık verildiğini ve bu toplumların çoğunlukla son derece kibar olduğunu, çünkü kasıtsız bir hakaretin tırmanıp düelloya ya da kan davasına dönüşebileceğini belirtmiştir.[20] Amerikan Güneyi tarihsel olarak şeref kültürü içerir ve Teksas yerlisi Nisbett, birinci sınıf öğrencisi olarak Yale Üniversitesine geldiğinde kendi gözüne herkesin gerçekten kaba göründüğünü anımsar.

---

[19] J.Tierney, "The Big City: You Could Look It Up," *New York Times*, 24 Eylül 1995.

[20] Nisbett ve Cohen, 1996.

Kibarlık zihniyetini incelediğimize göre, konu başlığımıza, yani dolaylı konuşmaya geri dönelim. Saygılı kibarlığa dahil olan unvan, özür, kaçamak söz katmanlarının altında bir yerlerde bir talep bulunmalı; bu talebin de üstü zarafetle kaplanmış olsa gerek. Çoğunlukla rica apaçık ifade edilmez, bunun yerine sezdirim yardımıyla dolaylı nakledilir. Sonuçta şaka yollu emirler ortaya çıkar: *Tuzu uzatabilir misin?* ya da *Tuzu uzatabilirsen sevinirim.* Düz anlamıyla, ilk örnek, Konuyla İlişkililik düsturunu çiğniyor, çünkü sorunun yanıtı zaten biliniyor. İkinci örnekse Nitelik düsturunu çiğniyor, çünkü koşullu durumun neticesi, bir mübalağadır. İşitir, bunları rica olarak yorumlar (masanın ucunda yanında tuzlukla oturuyorsa ve konuşmacı masanın öteki ucundaysa, yanında tuzluk yoksa, makul bir yargı); konuşmacının sözcük tercihine bakarak, kendisine hizmetçi muamelesi yapmaktan kaçındığını anlar.

Kibar ricada kullanılan sözcükler, alelade bir yersiz laf olamaz. Genelde, makul ricada bulunmanın önkoşullarından birini karşılarlar. Dilbilimciler buna üslup koşulları diyor. Tuz zaten yanınızdaysa, tuzdan hoşlanmıyorsanız, dinleyen kişinin size tuzu uzatmasını istemiyorsanız, tuzu uzatacak imkânı yoksa, tuzu uzatmak istemiyorsa ya da tuzu uzatmayacağından eminseniz, birinden tuz istemek mantıksızdır. Bu önkoşullardan her biri, tuz isterken lafı dolandırmak diye değerlendirilebilir, sorgulanabilir, şüphe edilebilir:[21]

Burada tuz yok.
Tuz serpmek istiyorum.
Tuzu uzatsan fena olmaz.
Tuzu uzatabilir misin?
Lütfen tuzu uzatır mısın?
Tuzu uzatır mıydın?
Orada hiç tuz var mı?
Acaba tuzu uzatabilir misin?

Altta yatan gerekçe, dinleyiciye buyruk verilmemesi ya da ricada bulunulmaması, ama tuzu uzatması için gerekli koşullardan birinin sorulması ya da hakkında tavsiye istenmesidir. Bu isteğe boyun eğmeye gönülsüzlük sergilerse, kimsenin prestijini tehdit

[21] Clark, 1996; Clark ve Schunk, 1980; Francik ve Clark, 1985; Gibbs, 1986; Searle, 1975.

etmeksizin isteği geri çevirme imtiyazına sahiptir. Örneğin eğer dolaylı rica, genel durum hakkında bir yorum olarak ileri sürülüyorsa, tek yapması gereken, bu ricayı görmezden gelmektir, çünkü yorum, karşılık gerektirmez. Eğer rica, tuzu uzatma önkoşullarından biri hakkında soru olarak çerçevelendirilmişse, kuramda, koşulların yerine geldiğini yadsıyabilir. Her koşulda yakayı sıyırır.

Tuz üzerinde müzakere ederken tuzu isteyen ile tuzu uzatan kişinin kafalarında kelimenin tam anlamıyla bu çıkarımları işlemden geçirdiklerine kimse inanıyor değil. Dil tarihinin bu aşamasında sezdirimler donup görenek haline gelir.[22] *Tuzu uzatır mısın* gibi ifadeler çoğunlukla saydam değildir, tıpkı deyimler ve ölü eğretilemeler gibi ve dolambaçsız rica olarak kullanılırlar. Şaka yollu emirlerin, aynı anlamı taşıyan, *tuzu uzatmaya muktedir misin* misali başka sözcük seçkileri yerine *tuzu uzatır mısın* misali yerleşmiş açılış ifadelerini kullanmasında bunu görüyoruz. Dolaylı ricanın düz anlamını çoğunlukla görmezden geliriz, ta ki gözümüze sokulana dek, mesela tuzu uzatabilir mi diye sorulan on üç yaşında gencin hınzırca başını sallayıp kıpırdamadan oturmayı sürdürmesi gibi. Belirli bir etnik grup içinde anlatılan fıkrada yaşlı bir çift yatakta yatıyordur ve kadın şöyle der: "Irving, dışarısı soğuk." Irving yataktan kalkar, camı kapar, kadına sorar: "Peki, şimdi dışarısı sıcak mı?"

Bununla birlikte, dolaysız ricaların üslubu, dilin eski konuşanlarının zihinlerinde iş görmüş olması gereken muhakeme çizgisini mumyalamıştır. Nihayetinde, maddenin herhangi bir eski gönderimine başvurarak tuz istemiyoruz: *Tuzu ilk olarak Fenikeliler deniz suyundan elde etti* ya da *Tuz, sodyum ile klorun iyonik bileşiğidir*. Ayrıca dolaylı ricaların düz anlamlı içeriği pek çok dilde benzeşiyor, hatta tesadüf olamayacak kadar çok benzeşirler. Dolaylı ricalar, belirli bir muhakeme çizgisini fosilleştirmiştir: makul inkâr mantığı, dinleyiciye "çıkış noktası" temin ediyor. Aslında, düz anlamın kimi veçheleri yine de akılda tutulmalı. Psikolog Herbert Clark, ricaya soru kılıfı giydirirken, konuşmacının en azından asgari düzeyde akla yatkın bir olumsuz yanıt ihtimalini koruması gerektiğine işaret eder. *Saati biliyor musun* diyerek saati sorabilirsiniz, ama birine göbek adını sorarken, *göbek adını*

[22] Brown ve Levinson, 1987b; Grice, 1975; Potts, 2005.

biliyor musun demeyiz. Göbek adını herkes bilir, dolayısıyla kibarlığın yapmacık dünyasında bile gönülsüz dinleyici, bu tür cahilliği asla çıkış noktası olarak kullanamaz.

Klişe haline gelmiş dolaylı ricanın aslında rica olduğunu her yetkin İngilizce konuşan kişiyi fark edeceği için, fiiliyatta "kayıt altına alınır." Sıradan akşam yemeği koşullarında *tuzu uzatabilir misin* diyen kişinin, bir şey istediğini inkâr etmesi hiç akla yatkın olmaz. Gelgelelim, Brown ile Levinson'a göre, dolaylı konuşma edimi raftan hazır alınmak yerine taze uydurulmuşsa, dinleyici üzerindeki etkisi farklıdır. Şimdi rica, "kayıt dışıdır." Konuşan kişi yeni bir dolaylı rica uydurduğunda, mesela *balık çorbası tatsız tuzsuz* ya da *bu restoranda yeterince tuzluk yok sanırım* dediğinde, dinleyici ricayı herkesin önünde ve kesin olarak reddetmek zorunda kalmaksızın bu yorumu duymazdan gelebilir. Bu sebeple, Brown ile Levinson, o an için uydurulmuş kayıt dışı dolaylı konuşma edimlerinin (ipuçları, imalar, savruk genellemeler, yanıt beklenmeyen sorular), en kibar biçimler olduğunu ileri sürerler. Konuşmacı, dinleyicinin ışıkları açmasını isterken, *burası kitap okunmayacak kadar karanlık* diyebilir ya da "çimenliği biç" yerine *çimenliği biçmek gerek* diyebilir ya da "sarhoşsun" yerine *belli ki biri içerken ölçüyü kaçırmış* diyebilir. Kibar dolaylı konuşma, düz anlamından ötürü ricaya indirgenemeyen ama akıllı dinleyicilerin, niyet edilen anlamı çıkarmasını sağlayan herhangi bir ipucunu kullanabildiğinden, kavuşabileceği biçimlerin sayısı sınırsızdır.

Şimdi bölümün başında bahsettiğimiz soruna, dolaylı konuşmaya dönebiliriz. Kibarlık kuramı bize, bir dolaylı konuşma çeşidi yani kayıt dışı rica hakkında içgörü kazandırıyor. İşitire, herkesin gözü önünde reddetmeksizin ricayı görmezden gelme fırsatını zımnen tanınır. Aynı zamanda bunun anlamı, ricaya *boyun eğerse*, emir aldığı için rıza gösteriyor olmamasıdır. Brown ile Levinson'a göre, bu durum, iki tarafın da prestijini koruyor, özellikle özerklik arzusu taşıyan dinleyicinin.

O halde, bu, bulmacayı açıklıyor mu? Henüz değil. Öncelikle, kanıtların ne kadar sağlam olduğunu görmemiz şart. Kibarlık Kuramı, psikologların insanlara, belirli koşullarda ne söyleyeceklerini sorduğu ya da başka insanların söylediği şeylerin kibarlığını

derecelendirmelerini istedikleri pek çok deneyde sınanmıştır.[23] Kuramın pek çok kısmı doğrulandı. Öne sürülen kibarlık stratejilerinin kullanılmasının, aslında ricanın kulağa daha kibar gelmesini sağlaması şaşırtıcı değil. Dolaylı ricalar, dolaysız ricalara kıyasla kulağa daha kibar gelir. Konuşmacı ile dinleyicinin göreli iktidarları gibi dayatmanın derecesi de önemlidir.

Fakat varsayımlardan biri o kadar iyi sonuç vermedi. Brown ile Levinson, prestij tehdidinin tek ölçek olduğunu, iktidar farkının, toplumsal mesafenin, dayatma derecesinin üst üste eklenmesi sonucunda oluştuğunu ileri sürüyorlardı. Üç kibarlık türünün bir ölçek üzerinde dizildiğini de iddia ediyorlardı. Duygudaşlık, bir parça kibarlık ifade eder, daha küçük prestij tehditlerine uygundur. Hürmet, daha fazla kibarlık ifade eder, daha büyük tehditlere uygundur. Kayıt dışı dolaylı konuşma edimleri (âna göre uydurulanlar), en ileri kibarlığı ifade eder ve en büyük tehditlere uygundur.

Fakat iki vakada da Brown ve Levinson, nitel olarak farklı boyutları tek ölçeğe sıkıştırmış olabilirler. Zihinlerinde tek prestij tehdidi ölçer ve bunun izini süren tek kibarlık ölçer olması yerine, insanlar, belirli kibarlık *türleriyle* birlikte belirli prestij tehdidi *türlerini* hedef alır. Örneğin bir arkadaşı eleştirirken (dayanışmayı tehdit eder), insanlar duygudaşça kibarlığı vurgulamaya meyleder ("arkadaşım, bu makalenin üzerinden bir kez daha geçip senin yüksek standartlarına ulaşmaya çalışalım"). Fakat büyük bir iyilik isterken (iktidarı tehdit eder), insanlar saygılı kibarlığı vurgulamaya meyleder, mesela yukarıda gördüğümüz, kişiden bilgisayarını ödünç almak isterken yaltaklanarak ricada bulunmak ("Başını ağrıttığıma çok üzgünüm ama...").[24]

Ayrıca kayıt dışı dolaylı konuşma (bu bölümün saplantısı), ölçeğe hiç de uymaz. Kibarlık Kuramının nazarında en kibar stratejidir, ama insanlar, bu yaklaşımın, saygılı kibarlık kadar kibar olmadığını söylemiştir.[25] Aslında, kimi vakalarda düpedüz kabalaşabilir, mesela: *Odanı toplamanı daha dün söylemedim mi?* ya da *Partiye kimin geldiğini bana söylemen gerekmez mi?* Sebep-

[23] Brown ve Levinson, 1987a; Clark ve Schunk, 1980; Fraser, 1990; Holtgraves, 2002.

[24] Holtgraves, 2002.

[25] Holtgraves, 2002.

lerden biri şu: İşitirin yetkinliği ve istekliliği apaçık sorgulanıyorsa, bu onun yetersiz ya da işbirliğine kapalı olduğunu ima eder. Başka bir sebepse, dolaylı ricanın, konuşan kişinin sinsi ve çıkarcı biriymiş gibi görünmesini sağlaması ve dinleyen tarafı, konuşan kişinin ne demeye çalıştığını anlamak için çok fazla zihinsel hazırlık çalışması yapmaya zorlamasıdır. *Tootsie* filminde kadın kadına sohbet sahnesinde Julie'nin şikâyetinin bam teli buydu.

Dolaylı konuşma edimlerinin, dinleyen kişiyi pek fazla umursamaması başka bir sorun doğuruyor. Bölümün başında verdiğim örnekler (örtülü tehditler, üstü kapalı rüşvetler, cinsellik davetleri), konuşan kişinin *kibarlık* yaptığı örnekler sayılmaz! Eminim ki tüccar, yerel haraççının, dükkânın başına talihsizlikler gelmesin diye verdiği tavsiyelere o gözle bakmıyordur. Elinde ceza makbuzuyla duran polis ya da asansör kapısında dikilen kadın, masum sorunun içindeki uygunsuz teklifi seziyorlarsa, öneriyi yapan kişinin, onların çıkarlarını değil kendi çıkarını kolladığını düşünüyorlar diye suçlanamazlar (gerçi az sonra göreceğimiz üzere, bu vakalarda da suç ortaklığı mevcut olabilir).

Kibarlık Kuramının karşısına çıkan son sorun, kayıt dışı ricaları ele alışının bünyesine işlemiş bir ikilemdir. Eğer sezdirim, fazlasıyla define avına kayıyorsa, konuşmacı fırsat kaçırmış demektir. İşitir, adamın ricada bulunduğunu bilse belki de memnuniyetle rıza gösterecektir! (*Seinfeld* dizisinden Goerge karakterini hatırlayın; *kahvenin* kahve anlamına gelmediğini anlamakta geç kalmıştı.) Öte yandan, sezdirimi anlamak çocuk oyuncağı kadar kolaysa, dinleyici bunu hatasız çözer, dolayısıyla her zeki insanın anlayacağı kadar aşikârdır, böylece ricanın, neden "kayıt dışı" olarak algılanması gerektiği muğlaklık kazanır. Pul koleksiyonuyla ilgili ya da ceza işini burada Brainerd'de halletmekle ilgili söze kandığını bu durumda kim iddia edebilir?

Kibarlık Kuramı iyi bir başlangıç noktası, ama yeterli değil. Sosyal bilimlerde grup menfaatiyle ilgili pek çok kuram gibi Kibarlık Kuramı da konuşmacı ile dinleyicinin mükemmel uyum içinde çalıştığını, birbirlerinin prestijini korumaya çalıştıklarını varsayar.[26] (Bizzat Grice, "İşbirliği İlkesinden" hareketle sohbet

[26] Pinker, 2002.

yasalarını çıkarsamayı denerken bundan suçluydu.)[27] Konuşmacı ile dinleyicinin çıkarları kısmen çatıştığında ne olup bittiğini anlamamız gerekiyor, ki gerçek hayatta kısmen çelişirler. Ayrıca her türlü prestij tehdidi biçimini tek ölçeğe dizmektense, her türlü prestij koruma biçimi için aynısını yapmaktansa, insanların yaşadığı ilişki *türleri* arasında, her birinin nasıl müzakere edildiği, sürdürüldüğü hakkında ayrım yapabilmeliyiz. Son olarak, "prestij" denen esrarlı meta için daha derin bir tahlile ihtiyacımız var, üstelik prestijin, bu tür ricaların "kayıt içiliğinin" ya da "kayıt dışılığının" eşit derecede zor anlaşılmasına nasıl bel bağladığını çözümlemeliyiz.

SUYU BULANDIRMAK: MUĞLAKLIK, İNKÂR, BAŞKA İHTİLAF STRATEJİLERİ

"Çıkış noktası sunmak," "makul inkâr" ve "kayıt altına almak" misali muğlak kavramları bir parça anlamak için, bunların anlamlarının net olduğu bir senaryoyla işe koyulalım. Grice tarzına mükemmelen uyan bir konuşmacı düşünelim. Ağzını açtığında, kastettiği şeyi alenen söyler. Bu Düstur Adamı kırmızı ışıkta geçince, arabası polis tarafından durduruluyor. Polise rüşvet vermeyi kafasından geçiriyor. Trafik yasalarına ya da rüşvet yasalarına riayet etmeye kıyasla sohbet düsturlarına uymakta daha titiz davrandığından, polis memuruna rüşvet vermesinin yegâne yolu, "bana ceza kesmezseniz, size elli dolar veririm," demesidir.

Maalesef, polis memuru namussuz davranıp rüşveti kabul edecek mi yoksa namuslu davranıp polise rüşvet teklif etmekten kendisini tutuklayacak mı bilmiyor. En doğru eylemin, başka bir oyuncunun tercihlerine bel bağladığı bunun gibi herhangi bir senaryo, oyun kuramının çöplüğüdür. Oyun kuramında, oyunculardan birinin, öteki oyuncunun değerlerini bilmediği açmaz durumunu, Thomas Schelling incelemiştir. Buna, Tanımlama Sorunu der.[28] Sonuçları aşağıdaki gibi özetlenebilir. Tabloda, yatay sıralar, şoförün tercihlerini gösterirken, sütunlar, karşısına çıkabilecek farklı polis memuru türlerini temsil ediyor. Kutuların içindekilerse şoförün başına gelebilecekleri temsil ediyor:

[27] Kasher, 1977; Sampson, 1982.

[28] Schelling, 1960, sayfa 139-142.

	Namussuz Memur	**Namuslu Memur**
Rüşvet yok	Trafik cezası	Trafik cezası
Rüşvet	Yoluna gitmek	Rüşvetten tutuklanmak

Her tercihin (yatay sıra) albenisi, o sıradaki iki kutunun tartılan olasılıklarının toplamına göre belirlenir. Sırayla bakalım. Şoför, polise rüşvet vermeye kalkmazsa (birinci sıra), o zaman memurun ne kadar namuslu olduğu önemli değil; her koşulda şoföre ceza kesilir. Hiçbir şey riske atılmamış, hiçbir şey kazanılmamıştır. Fakat rüşvet teklif ederse (ikinci sıra), şimdi pek çok şey riske atılıyor demektir. Düstur Adamı şanslıysa, namussuz polise denk gelmişse, polis rüşveti kabul eder, ceza kesmeden yoluna gitmesine izin verir. Ama adam şanssızsa, namuslu polise çatmışsa, kelepçelenir, hakları okunur, rüşvetten ötürü tutuklanır. Rüşvet vermek ile rüşvet vermemek arasındaki ussal tercih, trafik cezasının büyüklüğüne, yollarda görev yapan iyi ve kötü polis oranına, rüşvet cezalarına bağlı olacaktır, fakat iki tercih de cazip değildir. Düstur Adamı aşağı tükürse sakal, yukarı tükürse bıyık.

Şimdi de başka şoföre bakalım: Sezdirim Adamı. Muğlak bir rüşveti sezdirmeyi biliyor, mesela "belki de en iyisi burada halletmemiz," der. Diyelim ki polis memurunun, sezdirimi çözeceğini, rüşvet niyetini anlayabileceğini biliyor, üstelik polis memurunun, mahkemede kendisini rüşvetle suçlayamayacağını bildiğini, çünkü muğlak sözcük seçimi yüzünden savcının makul şüphenin ötesine geçip suçu kanıtlayamayacağını da biliyor. Sezdirim Adamının şimdi üçüncü bir seçeneği var:

	namussuz polis	**namuslu polis**
rüşvet yok	trafik cezası	trafik cezası
rüşvet	cezadan kurtulur	rüşvetten tutuklanır
rüşveti ima etmek	cezadan kurtulur	trafik cezası

Bu yeni, üçüncü sıradaki sonuçlar, namussuz polise rüşvet vermenin büyük faydası ile namuslu polise rüşvet önermenin minik cezasını birleştiriyor. Kolay bir tercihtir. Sezdirim Adamının evrimini açıklamış olduk.

Aslında, hemen hemen. Ayrıca namuslu polis memuru ile hizmet ettiği hukuk sisteminin bakış açısını da ele almalıyız. Neden namuslu polis memuru, üstü kapalı rüşvet teklif edenleri tutuklayamasın? Onun gözünde rüşvet önerildiği aşikâr, belki jüri heyeti de öyle görecek, dolayısıyla kötü adamı kodese tıkma şansı var. Polis memurunun, rüşvet iması yüzünden insanları tutuklayamamasının, sezdirimi çıplak rüşvet teklifi kadar tehlikeli kılışının nedenini açıklamak için, ikisi de akla yatkın olan iki şey varsaymalıyız. Varsayımlardan birine göre, tüm namussuz şoförler rüşvet iması olarak (doğru) yorumlanacak sözler söylese bile kimi namuslu şoförler, masum gözlemciler olarak aynı sözleri sarf edecektir. Yani herhangi bir tutuklama hatalı tutuklama olabilir. İkinci varsayım, başarısız bir tutuklamanın bedelinin ağır olmasıdır. Polis memuru, hatalı tutuklama suçlamasına maruz kalır, polis teşkilatı da cezaya maruz kalıp kötü duruma düşer. O halde polis memurunun kararının tablosu aşağıdaki gibi görünecektir:

	Namussuz Şoför	**Namuslu Şoför**
Tutuklama yok	Trafik cezası	Trafik cezası
Tutuklama var	Başarılı mahkûmiyet	Yanlış tutuklama

(Elbette polis memurunun bakış açısıyla, trafik cezası kötü değil iyi bir şeydir.) Şoförü tutuklamanın cazibesi, dört kutudaki sonuçların değerlerine ve olasılıklarına bel bağlayacaktır. O olasılıklar da muğlak sözü dile getiren namussuz ve namuslu şoförlerin orantısına, yani sol ve sağ sütunlardaki olay sayısının oranına bağlı olacaktır. Eğer o söz, sürüyle dürüst şoförün yapacağı masumane yoruma yeterince yakınsa (ya da en azından, jüri heyetinin, konuşan kişinin makul şüphenin ötesinde mahkûm edemeyeceği sayıda şoförün), o zaman konuşan kişiyi mahkûm ettirme şansı düşer, hatalı tutuklama ihtimali yükselir, "Tutuklama var" sırasının cazibesi azalır. Sezdirim Adamı, polis memurunun elini bu şekilde zorlar. Yorumunu öyle şekillendirir ki namussuz polis memuru burada rüşvet ima edildiğini tespit eder, ama namuslu polis memuru, bu imadan emin olamaz (en azından şansını denemek istemez). (Yeri gelmişken belirtelim, çoğu dilbilimcinin aksine, bu çözümleme, dolaylı konuşmanın, katışıksız işbirliğinin

örneği olmadığını gösteriyor. Sezdirim Adamı, namuslu polis memurunun elindeki tercihleri kendi menfaatine ve polisin zararına kullanıyor. Biyologlar Richard Dawkins ile John Krebs'in ileri sürdükleri, hayvanlar âleminde iletişimin, bilgi paylaşmanın ötesinde bir nevi yönlendirmeye yaradığını söyleyen kuramla tutarlılık sergiliyor.)[29]

Gerçek yaşamda üstü kapalı rüşvetler, yasaların icrası ve hukuk sistemi için bir açmazdır. Çoğu vakada Amerikan mahkemeleri sağduyuya uyar ve örtülü rüşvete, açık rüşvet muamelesi yapar. Eğer zanlı, "rüşvet vermeye çalışmıyordum; sırf meraktan, cezayı burada ödemenin yolu var mı diye soruyordum," derse, kaba tabirle kıkırdama sınavını geçememiş olur. Dolayısıyla gerçek hayatta rüşvetler daha büyük bir özenle örtülmeli; ama bu, rüşvetle satın alınabilecek memurun, teklifi anlamamasına yol açabilir. Fakat gerçek yaşamda, açıkça örtülü rüşvetin bile etkili olduğu başka koşullar var. Bunlar, konuşma özgürlüğünün mesele haline geldiği vakalardır. Tanım gereği rüşvet, ifade özgürlüğü hakkının istisnası olarak ele alınmalı. Dolayısıyla mahkemeler, işe politik süreç dahil olursa, rüşvetin, dar kapsamlı tanımlanması gerektiğine hükmeder, mesela bir milletvekiliyle konuşulurken. Bu durumda, dolaysız konuşma ile dolaylı konuşma arasındaki ayrım belirleyici olabilir.[30]

Ulusal Kadın Teşkilatı (National Organization for Women) lobicisi Wanda Brandstetter, bu dilbilim dersini geç öğrenmiştir; 1980 yılında Illinois eyaleti temsilcisine, Eşit Haklar Sözleşmesine olumlu oy verdirme çabaları yüzünden rüşvet teklif etmekten mahkûm oldu. Brandstetter, temsilciye verdiği kartvizitin üzerine şunu yazmıştı: "Bay Swanstrom, EHS lehine oy kullandığınız takdirde seçimde size yardımcı olmayı, kampanyanıza 1000 dolar bağışlamayı öneriyoruz." Savcı buna "rüşvet sözleşmesi" dedi. Jüri heyeti de aynı kanaatteydi. Siyasi süreçlerde paranın nüfuzundan sıtkı sıyrılmış çoğu Amerikalıya bu hüküm inanılmaz görünmüş olabilir. Kongre koridorlarında tüm o lobiciler yasama üyelerine rüşvet vermiyor da ne yapıyordu sanki? Yanıt, rüşveti sezdirerek

[29] Dawkins ve Krebs, 1978.

[30] Alan Dershowitz, Harvard Üniversitesi Evrimci Dinamik Programı Dolaylı konuşma konulu seminerde sunum, 16 Mayıs 2006; Harvey Silverglate, aynı seminerde yorumlar.

vermeleriydi. Brandstetter, "bildiğiniz gibi Bay Swanstrom, UKT, siyasi kampanyalara uzun zamandır katkıda bulunuyor ve bizim hedeflerimizle uyumlu oylama sicili olan adaylara daha fazla yardım yapma eğilimi var; bugünlerde hedeflerimizden biri, EHS'nin onaylanmasıdır," deseydi, beş yüz dolar para cezası ödemek, 150 saat kamu hizmeti yapmak, bir yılını gözetim altında geçirmek zorunda kalmazdı.[31]

Muğlaklığın stratejik kullanımının diplomaside de uzun mazisi var. Başka bir çağdan kalma bir fıkraya göre, hanımefendi ile diplomat arasındaki fark şudur:

> Hanımefendi "hayır" diyorsa, "belki" demektir.
> "Belki" diyorsa, "evet" demektir.
> "Evet" diyorsa, hanımefendi değildir.
> Diplomat "evet" diyorsa, aslında "belki" diyordur.
> "Belki" diyorsa, aslında "hayır" diyordur.
> "Hayır" diyorsa, diplomat değildir.

Bu fıkra, feminist bir versiyonuna can verdi:

> Kadın "evet" diyorsa, "evet" diyordur.
> Kadın "belki" diyorsa, "belki" diyordur.
> Kadın "hayır" diyorsa, "hayır" diyordur.
> Eğer adam ısrarını sürdürüyorsa, tecavüzcünün tekidir.

Fıkranın gözden geçirip düzeltilmiş hali cinsiyetler arası ilişkiler için belki doğru düzgün bir tutumdur, ama iş diplomasiye gelince, fıkranın özgün hali hâlâ geçerli. Amerikan hazine bakanlığının eski yetkililerinden Michael Langan, "Diplomasi Dili" başlıklı gazete köşesinde şu deneyimini aktarıyor:

> Federal hükümet bünyesindeki meslek yaşamımın bir aşamasında, karışık bir mesele hakkında, bana kalırsa berrak, ikna edici tarzla bir açıklama kaleme aldım. Amirim olan kıdemli devlet görevlisi açıklamayı dikkatle okudu. Okurken derin derin düşündü, gözlüğünü düzeltti. Sonra gözlerini bana dikip "iyi olmamış; olay bütünüyle anlaşılıyor, tekrar üzerinden geçip biraz bulandır, çünkü açıklamanın, iki üç şekilde yorumlanabilmesini

[31] "Woman Is Found Guilty of Bribery to Win a Vote for Rights Proposal," *New York Times*, 23 Ağustos 1980; "Woman Convicted of Vote Bribe Is Ordered to Do Public Service," *New York Times*, 8 Kasım 1980.

istiyorum," dedi. Böylece kurduğumuz muğlaklık, devletin çatışan çıkarları arasında bir uzlaşı sağlamıştı.[32]

1967'de Altı Gün Savaşının ertesinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi meşhur 242 sayılı kararını çıkardı. Bu kararın değindiği konulardan biri şuydu: "İsrail silahlı kuvvetlerinin son çarpışmalarda işgal edilen topraklardan çekilmesi." *Son çarpışmalarda işgal edilen topraklar* ifadesi, bir isim öbeğidir ve açık bir niceleyiciden mahrumdur, dolayısıyla "bazı topraklar" ile "tüm topraklar" arasında muğlak bir anlamı var. İsrail'in ve müttefiklerinin gözünde bu karar, "bazı topraklar" yorumuyla tatminkârdı, ilgili Arap devletleri ve müttefiklerinin gözündeyse "tüm topraklar" yorumu tatminkârdı. Muğlak olmayan herhangi bir halini iki taraftan biri reddederdi.

Fakat hanımefendi ile diplomat hakkındaki fıkraya verilen feminist tepkinin düşündürdüğü gibi, yaratıcı muğlaklık tehlikeli de olabilir. Kırk yıldır taraflar, dilbilim seminerindeki dilbilim öğrencileri misali, 242 sayılı kararın anlamı üzerine tartışıyor ("sırf anlambilimin" ciddiyetinin bir örneği daha).[33] En hafif tabirle, İsrail ile Arap ülkeleri arasındaki genel tartışma elbette çözüme kavuşmadı. Stratejik muğlaklık, iş anlaşmalarında da geri tepebilir. Ünlü bir vakada, Johnson & Johnson Şirketi, kendi mazisinin erken bir safhasında Amgen'e on milyon dolar yatırdı ve bir bileşiğin "ikincil kullanım" haklarını elde etti. *İkincil* sözcüğünün anlamı muğlak bırakılmıştı ve bu muğlaklık, müzakerecilerin sevdiği tabirle, "evet yanıtı almalarına" yardımcı olmuş olabilir. Fakat o zamandan beri iki şirket bu muğlaklığı çözüme kavuşturma yolunda yasal davalara 350 milyon dolar akıttı, üstelik iki taraf da birbirinden ölesiye nefret eder.[34]

Peki, yaratıcı muğlaklık akıllıca bir taktik mi? Eğer tek yaptığı, hesap gününü ertelemekse, neden müzakereciler ya hatları kesin bir anlaşma yapmıyor ya da uzlaşmaz farklarını kabul edip kendi yollarına gitmiyorlar? Uluslararası diplomaside bunun nedenlerinden biri, anlaşmanın dilinin, sırf önderlerin değil vatan-

---

32 M. Langan, "The Language of Diplomacy," *Boston Globe*, 19 Nisan 2001.

33 Bakınız http://en.wikipedia.org/wiki/UN_Security_Council_Resolution_242#Semantic_dispute.

34 Max Bazerman, kişisel iletişim, 11 Nisan 2006.

daşların da hoşuna gitmesi gerekliliğidir. Makul önderler kendi aralarında uzlaşı sağlayabilse de, her biri, daha şahin tavırlı oy verenlere bu anlaşmayı kabul ettirmek için anlaşmanın muğlaklığından faydalanır. Başka bir sebepse, yürürlüğe sokması zor olsa bile bir anlaşmaya varmanın, iki düşmanı tek amaç etrafında birleştirmesi, muhtemelen nefretlerini katışıksız bir simgecilik sayesinde yumuşatmasıdır. Son olarak, diplomatlar, şartların değişip iki tarafı yan yana getirmesini umarak kumar oynayabilir; bu durumda, aradaki muğlaklığı iyi niyetle çözüme kavuşturabilirler. Eski bir öyküye göre, sultana hakaret ettiği gerekçesiyle asılmasına hükmedilen adam mahkemeye bir anlaşma önermiş: Ona bir yıl süre tanırlarsa, özgürlüğünü kazanmak karşılığında sultanın atına şarkı söylemeyi öğretecektir; başarısız olursa seve seve darağacına gidecektir. Sanık sandalyesine döndüğünde mahpus arkadaşı sormuş: "Deli misin?" Adam yanıt vermiş: "Bir senede neler neler olur. Belki sultan ölür, yeni sultan beni affeder. Belki ben ölürüm, o zaman bir şey kaybetmiş olmam. Belki at ölür, o zaman yakayı sıyırırım. Kim bilir, belki ata şarkı söylemeyi öğretirim!"

Bu yaratıcı muğlaklık örnekleri, kişinin sözcüklerinin kayıt altına alındığı ve neticelerin somutlaştığı alanlardan geliyor: trafik cezaları, rüşvetten tutuklanmak, savaş ve barış. Peki, tekliflerin ve ricaların, yasal ceza korkusu olmaksızın yumuşatıldığı gündelik yaşam hakkında ne demeli? Nihayetinde, kimse İspanyol Engizisyonunun hışmına uğramayı beklemiyor. Olağan sohbetlerin söz alışverişinde, dinleyicinin sözcüklerimizi çözümlemesi yüzünden kodese tıkılma endişesi yaşamaksızın aklımızdakini serbestçe söyleyebilmeliyiz. Fakat gerçekte işler böyle yürümüyor. İş gündelik rüşvetlere, tehditlere, tekliflere geldiğinde, kendi duygularımız, sanki yasal bir tehlikeyle yüz yüzeymişiz gibi söylediklerimize dikkat etmemizi sağlar, hepimiz Sezdirim İnsanına dönüşürüz.

"Gündelik rüşvetler mi?" Yasalara saygılı bir vatandaş ne zaman rüşvet vermeye meyleder? Şuna ne demeli: Şehrin en gözde restoranına gitmek istiyorsunuz. Yer ayırtmamışsınız. Garson size hemen masa ayarlayabilecekse neden ona elli dolar uçlanmayasınız ki? 2000 yılında *Gourmet* dergisinin yazar Bruce Feiler'e verdiği görev buydu.[35] Sonuçlar zihin açıcı.

[35] B. Feiler, "Pocketful of Dough," *Gourmet*, Ekim 2000.

İlk sonuç, kendini Feiler'in yerine koyan çoğu insan açısından tahmin edilebilir cinstendir: Bu görev, insanı dehşete düşürür. Bildiğim kadarıyla kimse garsona rüşvet verdi diye tutuklanmadıysa da, Feiler, kendini *Fargo*'da adam kaçıran o karakter gibi hissediyordu:

> Tedirginim, sahiden tedirgin. Taksi Manhattan'ın gözde mahallelerinden (Flaitron, Greenwich Village, SoHo) sekerek güneye ilerledikçe, küplere binen garsonun öfkeli yanıtlarını tek tek aklımdan geçiriyorum.
> "Ne tür bir işletme olduğumuzu sanıyorsunuz?"
> "Ne cüretle bana hakaret edersiniz?"
> "İçeri bu şekilde girebileceğimizi mi zannediyorsunuz?"

İkinci sonuç, Feiler'in, garsona rüşvet teklif edecek cesareti toplayınca, derhal dolaylı konuşmaya geçmesidir. Manhattan'ın rağbet gören restoranlarından Balthazar'ın kapısına gelmiş. Ter içindeymiş. Kalbi küt küt atarken, garsonun gözünün içine bakmış, eline yirmi dolar sıkıştırıp mırıldanmış: "Umarım bize yer bulabilirsiniz." İki dakika sonra masaya oturtulmalarına kız arkadaşı şaşakalmış. Gelecek görevlerde rüşvetleri benzer bir dolaylı anlatımla ima etmiş:

> Acaba rezervasyonunu iptal eden olmuş mudur?
> Bekleme süresini kısaltmanın hiç yolu yok mu?
> İki kişilik masanız var mı acaba?
> Benim için gerçekten önemli bir gece.

Sonuç tablosu, polis memuruna rüşvet verme tablosunun yapısıyla özdeştir:

	Namussuz garson	**Namuslu garson**
Rüşvet yok	Uzun süre bekleme	Uzun süre bekleme
Rüşvet	Hemen masaya oturma	İnsanların önünde aşağılanma
Rüşvet iması	Hemen masaya oturma	Uzun süre bekleme

Restoran müdavimleri kadar psiko-dilbilimciler için de ilginç olan üçüncü ders, rüşvetin, *her seferinde işe yaramış* olmasıdır.

Feiler her defasında iki ila dört dakika içinde masaya oturtuluyordu. Ardından, yazı işleri müdürünün meydan okuması üzerine, bir öğünün 375 dolara patladığı yeni Fransız restoranı Alain Ducasse'ye girmeye çalışmış. Burada altı ay önceden yer ayırtmak gerekiyordu ve "mineçiçeği çayı ısmarlayacak olursanız, *bitkiyi* masanıza getiriyorlar ve beyaz eldivenli garson, yaprakları gümüş makasla kırpıyor." Feiler restorana gelmiş, garsona, rezervasyonu iptal eden oldu mu diye sorup eline yüz dolar sıkıştırmış. Garsonun tepkisi, "tam ve eksiksiz bir dehşetle" Feiler'e bakmak olmuş. "Hayır, hayır, mösyö. Anlamıyorsunuz! Yalnızca on altı masamız var. Kesinlikle mümkün değil!" demiş. Feiler her koşulda kartvizitini bırakmış, ihtiyatlı bir şekilde paranın üzerini örtmüş. İki gün sonra telefonu çalmış ve dört kişilik masa teklif edilmiş. 100 dolarlık banknot ve Grice tarzı sezdirim sayesinde Feiler, sırada bekleyen 2700 kişinin önüne geçebilmiş.

Garson "hayır" derken, aslında "belki" diyor. *Tootsie*'deki Julie gibi, hepimiz gibi, restoranlar sistemli şekilde ikiyüzlüdür. Feiler restoranı arayıp masada yer karşılığında para kabul ediyorlar mı diye sorduğunda, verilen yanıtlar, "bunun iğrenç olmasından" tutun da "bunu yaparken yakalanan garsonun kovulacağına" kadar uzanıyordu. Ancak her seferinde avuç içlerinin kaşıntısını gidermek etkili olmuştur. Makul inkâr mantığı, yanıtın bir parçasıdır. Konuşma ediminin dolaylılığı, Feiler'ın, toplumsal ceza tehlikesine atılmadan rüşvet vermesini mümkün kılarak, oyun kuramına ait Tanımlama Sorununu çözüme kavuşturuyordu. Fakat bundan fazlasını yapmış olsa gerek, çünkü *tüm* restoranlar aslında rüşvet alıyordu. Rüşvetin ima edilerek önerilmesi bir şekilde *iki* tarafın da rüşvet işlemini reddedebileceklerini zannetmesine olanak tanıyor; sanki gizli bir kayıt aletinin çalıştığını ve havalı restoran görgü kuralları mahkemesinde savcının suçlamalarına maruz kalabileceklerini düşünürler.

Olay gitgide çetrefilleşiyor. Rüşvet teklifinin ya da cinsel birliktelik teklifi veya bağış ricası gibi başka tekliflerin geri çevrilmesi düşüncesi neden o kadar korkutucu? İşlem gerçekleşirse, bunu "kayıt dışı bırakmak" (hangi kayıt?) neden işleri iki taraf için de kolaylaştırıyor? Bu soruları yanıtlamak için, dilbilim ile oyun kuramından çıkıp evrimci sosyal psikolojiye girmemiz gerekiyor. Utancın ve tabunun köklerini bu alanda arayabiliriz.

PAYLAŞMA, SIRALAMA TAKAS: İLİŞKİLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Garsona rüşvet vermenin nesi korkutucu? Olsa olsa hayır der. Bir şekilde ahlaka aykırı gibi görünüyor, ama neden? Kargo taşımacılığında, birinci sınıf yolculukta ve başka ticari işlemlerde hızlandırılmış hizmet istersek ilave para ödüyoruz, üstelik aldığımız hizmetten memnun kalırsak, taksi şoförlerinden tutun da tur rehberlerine varana kadar her türlü personele bahşiş veriyoruz. Ancak garsonun bizimle farklı bir ilişki *türü* kurduğunu bir şekilde hissederiz. Başka yerlerde kaçınılmaz olan mukabele alışverişlerine bu ilişkide yer yoktur. Bu sınırı çiğneme girişimi insanı utandırır, hatta ahlaksızca bir şey yaptığını düşündürür.

Antropolog Alan Fiske, insan toplumsallığı için kapsayıcı bir kuram geliştirmişti. Bu kuram, birbirimizle kurduğumuz başlıca ilişki türlerini, bu ilişkilerin sürmesini sağlayan düşünceleri, duyguları, toplumsal âdetleri ortaya koyar.[36] Brown ile Levinson'ın Kibarlık Kuramındaki gibi, ilişki tiplerinden biri, dayanışmayı, ötekisi iktidarı temel alır. Fakat Fiske, bu ikisinin mantıklarının çok farklı olduğunu, "prestij" adlı madalyonun iki yüzü olmadıklarını ileri sürer. Fiske, toplumsal değiş tokuşu temel alan üçüncü bir ilişki tipi ekler. Bu üç ilişki tipi evrimsel geçmişimize kök salmıştır ve her biri, içgüdüsel olarak belirli insan ikilileri için geçerlidir. Fakat dil dahil belirli iletişim kanallarından yararlanmak sayesinde, verili ilişki tipinin zihniyetini, başka bir ikiliye uydurmayı deneyebiliriz. Bu müzakereler, antropolojinin belgelediği pek çok kültür âdetinin itici gücüdür ve göreceğimiz üzere, dolaylı konuşmanın "kabul edilebilir ikiyüzlülüğünü" güdülüyormuş gibi görünüyorlar.

Birinci ilişki tipine, Müşterek Paylaşım denir, kısacası ortaklık. Temelindeki mantık şudur: "Benim olan senindir, senin olan benimdir." Kibarlık Kuramında "toplumsal mesafe" olarak ölçülen ilişkidir. "Olumlu prestij" denen duygu, bu ilişkiyi koruyup kollar; söz konusu duygu, kendiniz için istediğinizi, başkalarının da si-

[36] Fiske, 1992; Fiske, 2004; Haslam, 2004. Bireyin kişiliğinin gelişimini açıklamak için tasarlanmış benzer bir kuram için Judith Harris'in şu eserine bakınız: *No Two Alike: Human Nature and Human Individuality,* 2006.

zin için istemesini arzulamaktır. Ortaklık, hısım akrabalar (kan yoluyla akrabalar) arasında doğal yollarla ortaya çıkar. Bunun sebepleri, evrim biyologlarının gözünde aşikâr. Evrimsel geçmişimizde, kişiyi akrabasına iyi davranmaya yatkınlaştıran herhangi bir gen, o akrabanın içinde *kendisinin* nüshasının bulundurulması olasılığını taşır (çünkü akrabalarda genler ortaktır), böylece o geni ve nüshalarını doğal seçilim kollar, bunlar genomda yerini sağlamlaştırır.[37] Ortak genetik kalıtım, bağlantı kuran tek bağ değildir. Ömür boyu tek eşli kalan çift, genetik akıbetlerini tek potada, çocuklarında eritmiştir, dolayısıyla birinin yararına olan, ötekinin de yararınadır (en azından hısım akrabalarıyla olan rakip bağlarını önemsiz sayıyorlarsa). Aynı zamanda, ortak zevkler ve ortak düşmanlar, arkadaşları müşterek çıkar kapsamında birbirine bağlar. Eğer iki ev arkadaşının müzik zevkleri aynıysa, biri eve her müzik CD'si getirdiğinde öbürü de bundan faydalanacaktır, böylece birbirlerinin esenliklerine değer verirler: ekologların mutualizm (ortakyaşam), ekonomistlerin olumlu dışsallık dediği ilişkinin toplumsal görevdeşidir bu.[38]

Pek çok okur, evrimci savları yanlış anlar, organizmaların gerçekte genetik ilişkilerini hesapladığının, davranışlarını buna göre ayarladığının kastedildiğini zanneder. Bu, sağduyuya aykırı bir görüştür. Sosyobiyologların bile çoğunluğu, genler ve kaynaklar bakımından ortak çıkarların özgeci davranışa nasıl dönüştüğü hakkında çok az kafa yorar, organizmalara, genlerinin dediklerini yapmaya programlanmış zombi muamelesi yaparlar. Aslında, ortaklık, zihne, bir *duygu* ve bir *düşünce* kümesi olarak yerleştirilmiştir. Bu duygu, arkadaşlarımızla ve ailemizle münasebet kurduğumuzda hissettiğimiz ılık ve müphem histir. Söz konusu düşünceler, kavramsal eğretilemelerden meydana geliyor. Bunlardan biri, DAYANIŞMAK FİZİKSEL YAKINLIKTIR eğretilemesidir. Dayanışmayla ilgili pek çok deyimin kaynağı budur, mesela teknik terim *toplumsal mesafe* dahil. Diğeriyse, DAYANIŞMAK BAĞLANTILI OLMAKTIR eğretilemesidir. Beşinci bölümün başında, Bağımsızlık Bildirgesinde bu eğretilemeyle karşılaştık (birleşme, bağ, vs). Özellikle kudretli bir eğretileme, DAYANIŞMA AYNI ET-

[37] Dawkins, 1976/1989.

[38] Tooby ve Cosmides, 1996.

TEN YARATILMIŞTIR eğretilemesidir. Bu sezgiler, bizi sevdiklerimize bağlayan ilksel edimlere dahildir: annenin bebeğini kucağına alması, iki âşığın kucaklaşması, arkadaşların el sıkışması, sarılması, süt emzirirken ve sevişirken bedensel sıvıların değiş tokuşu, aile içinde ve arkadaşlar arasında yiyecek paylaşmak.

Müşterek paylaşım asla kusursuz değildir, hatta yakın akrabalar ve arkadaşlar arasında da. Öylesine tanışıklıklar ve gevşek bağlar arasında bu paylaşımı sürdürmek daha da zordur. Bunun nedeni, yükümlülük altına girmeden ya da hesap vermek zorunda kalmadan herkesin istediğini alması, kültürün ruhuna uygun olduğunda, gevşek genetik ya da karşılıklılık bağları olan insanların, mallar üzerindeki adil paylarından daha fazlasını almaya meyletmeleridir. Ortaklık, açgözlülük karşısında savunmasızdır. Bu, grup için, özelikle de önderleri için trajedi demektir, çünkü birimiz hepimiz, hepimiz birimiz için zihniyeti, ancak içgüdüsel hale getirilebilirse daha güçlü, daha müreffeh bir topluluk doğuracaktır. Böylece insanlar, başkalarına ortaklık düşüncelerini aşılayıp bu zihniyeti yetiştirmek amacıyla yaratıcı zihin denetimi teknikleri tasarlamıştır.

Tekniklerden biri, akrabalık eğretilemelerinin kullanılmasıdır. Bu eğretilemeler, tarikatlara, dinlere, kulüplere, siyasi partilere, toplumsal hareketlere sızar: *din kardeşi, kardeşlik, birlik, kız kardeşlik, kadınlar birliği, anayurt, anavatan, aile adamı.*[39] Duygudaşça kibarlığın araçlarından birinin, tatlı dil terimleri kullanmak olduğunu hatırlayın, mesela *kardeşim, on sent verir misin*? Şimdi görüyoruz ki duygudaşça kibarlık, yabancılarda müşterek hisler tetikleme ya da onları arkadaş ve müttefik olarak yanına çekme taktiği olduğu ölçüde işbirliğine dayalı bir prestij koruma çabası değildir.

Öbür teknik, insanların özünün aynı olduğunu, dolayısıyla büyük bir üstorganizmanın parçası olduklarını söyleyen halk-biyolojisi sezgisini pekiştirmektir. Bütün dünyada toplu yenen öğünler en yaygın bağ kurma ayinlerinden biridir, sanki insanlar, ne yiyorsanız o olduğunuza ve aynı şeyi yerseniz aynı öze sahip olacağınıza inanıyor. Bunun neticesinde, gıda tabuları, grup üyelerinin komşu gruplarla yiyecek paylaşmasının önüne geçerek

[39] Daly, Salmon ve Wilson, 1997.

grubun sınırlarını korur. Pek çok kabile ve siyasi birlik (Mafya gibi), kanları karışsın diye parmaklarına kesik atıp parmaklarını birbirlerine sürter. *Kan kardeşi* tabiri buradan geliyor. İnsanlar aynı zamanda bedenlerinin görünüşünü de bozar, mesela yara açarlar, dövme yaptırırlar, halka geçirirler, ciltlerini gerdirirler, törpülerler, saçlarını yaptırırlar ve sünnet olurlar ya da cinsel organları başka biçimlerde sakatlarlar. Sanki grup, başka insan gruplarından biyolojik olarak ayrı, farklı bir canlı türü gibi görünmeye çalışıyordur.

Gruplarda insanlar uyumlu hareketler de yapar, örneğin dans etmek, saygıyla eğilmek, ayağa kalkmak, oturmak, uygun adım yürümek, talim yapmak, alıştırma yapmak. Dışarıya verilen izlenim, "ortak kader" adlı algı yasasından ötürü, pek çok bireyden ziyade tek bir ortak yapının varlığıdır: Birlikte hareket eden şeyler, birbirlerine bağlıymış gibi görünür. İçeriye verilen izlenim daha da sinsidir. İnsanlar, vücutlarının bir kısmını hareket ettirmeyi istediklerinde neyin hareket ettiğini gözlemleyerek kendi bedenlerinin sınırlarını muntazaman duyumsar. İnsanların, aletleri, bisikletleri, arabaları kendi vücutlarının uzantısı saymasının nedeni budur, ayrıca aynalardan ya da video kayıtlarından faydalanan psikoloğun, insanları, başkasının elini istemli kontrol ettiklerine, hatta yıllar önce ameliyatla kesilmiş hayalet eli hareket ettirdiklerine inandırmasının nedeni budur.[40] Duyudevim psikolojimizin bu kısmını grup çapında ritmik hareketle birleştirirseniz, insan kendini gerçekten toplu bir bedenin parçası gibi hissedebilir. İnsanlar birlikte yoğun bir duygusal deneyim yaşadığında da kişi sınırlar ortadan kalkabilir, örneğ[illegible]lık, terör, ağrı[illegible]uyumi ya da uyuşturucuyla tetiklenen bir bilinç hali değişikliği gibi deneyimler. Bu ucuz numaralar, bütün dünyada topluma kabul ayinlerinde yaygındır.

Sezgisel biyoloji üzerinden bir ortaklık hissi, mitler ile ideolojiler sayesinde de pekiştirilebilir. İnsanlara, bir erkek atadan ya da ilksel bir çiftten türedikleri ya da doğdukları topraklarla bağlarının bulunduğu ya da aynı yaratılış edimiyle yaratıldıkları ya da aynı totem hayvanıyla akraba oldukları söylenmiştir. Antropolojide kurama değil tatbike dayalı bir kural var: Ne zaman bir

[40] Ramachandran ve Blakeslee, 1998; Wegner, 2002.

toplum (bizimki dahil), tuhaf görünen kültürel bir âdet barındırıyorsa, o topluluğun üyeleri, sezgisel biyoloji anlayışlarını, ortaklık hissini pekiştirmek amacıyla yönlendiriyor olabilir.

Yokluğu göze çarpan şeylerden biri, toplum ve politika kuramcılarının, toplumun temeli muamelesi yaptığı mekanizmadır: toplumsal sözleşme. Arkadaşlar, aileler, çiftler, sülaleler bir masa etrafında toplanıp onları birbirine bağlayan hakları ve yükümlülükleri sözlü dile getiriyor değil. Dilden faydalanıyorlarsa, bunun sebebi, birlik halinde ya da sıkı bir zincir içinde dayanışmalarını dile getirmektir, mesela *seni seviyorum*, *sadakatimi ilan ediyorum*, *tam imanla inanıyorum* sözleri gibi. Yapmaktan hoşlanmadıkları şey, müşterekliğin şartlarını müzakere etmektir.[41] Yan kazançları ve yükümlülükleri sözcüklerle betimleme ediminin kendisi, kimin ne aldığını, kimin ne elde ettiğini düşünmeden içgüdüsel olarak paylaşmalarını mümkün kılan duygusal (ve zihinlerinde fiziksel) birleşmelerinin tabiatına zarar verir. Elbette insanlar, ihtilafa düştüğünde, çift terapisinden tutun da mahkeme oturumlarına varana kadar sık sık sözlü müzakereye başvurur. Fakat bu, ortaklık ilişkisinin çekirdeği değildir ve çoğunlukla münasebetsiz, yersiz bulunur. Antioch Kolejinde 1996 yılında teklif edilen randevu-tecavüz ilkesiyle yaygınlıkla alay edilmiştir, çünkü her kızışma vakasında açık, sözlü rıza alındığının tespit edilmesi, öğrencilerin sevişirken yakalanmasını gerektiriyordu. *My Fair Lady* müzikalinden (yönelme durumu inşasını örnekle anlatmak maksadıyla İkinci Bölümde bahsetmiştim) bir güfte, samimi ilişkilerimizi pekiştirmede yeğlediğimiz ortam örnekle anlatılırken kullanılabilir: "Şarkılarla, şiirlerle oyalama beni, zamanımı harcama; göster bana!"

İnsanlar, en samimi bağları hakkında konuşmayı sevmemekle kalmaz, bunlar hakkında kafa yormayı da sevmezler. Evliliğinin, ebeveynliğinin, arkadaşlığının ya da grup aidiyetinin şartları hakkında kafa patlattığı bilinen kişi aşağılık kimse, kötü ebeveyn, iyi gün dostu, hain, kâfir, "mankafa" sayılır. Tabu psikolojisinin parmak izlerine rastlıyoruz yine.[42] Evlilik Sözleşmesi Paradoksu net bir örnektir. Bir akılcılık anlayışına göre, her nişanlı çift, evli-

[41] Fiske, 2004, sayfa 88.

[42] Fiske ve Tetlock, 1997; McGraw ve Tetlock, 2005; Tetlock vd., 2000.

lik sözleşmesi imzalamalıdır. Evlilik boşanma yoluyla sonlanırsa mal bölüşümü şartlarını belirleyen bir sözleşmedir bu, ki evliliklerin yarısı boşanmayla biter. Ancak pek çok çift bu öneriye ayak direr. Bu tutumları bütünüyle akla aykırı değil. Evlilik sözleşmesi üzerinde düşünme ediminin kendisi, buna ihtiyaç duyulması olasılığını artırır, çünkü çift, eğer evlilikleri doğru müşterek duyguları temel alacaksa akıllarından geçirmemeleri gereken düşüncelere kafa yormak zorunda kalır.

İkinci ilişki türüne Yetke Sıralaması deniyor. Erk, statü, özerklik, baskınlık olarak da bilinir. Yetkenin mantığı şudur: "Bana dalaşma." Bunun biyolojik kökleri, hayvanlar âleminde yaygınlıkla görülen baskınlık hiyerarşilerine uzanır. Bir organizma, kendi boyutuna, gücüne, kıdemine ya da müttefiklerine dayanarak, ihtilaflı bir kaynak üzerinde hak iddia eder. Öbür hayvan, kavganın sonucu önceden tahmin edilebiliyorsa, iki taraf da sonucu önceden belli bir çarpışmada kan kaybetmemekten kazançlı çıkacaksa, o kaynağı berikine bırakır.[43] Bu şekilde, kendilerini doğrusal bir hiyerarşi içinde tasnif etmiş olurlar.

Müşterek Paylaşım gibi Yetke Sıralamasına da insanlarda öncelikle sözcükler aracılığıyla değil, yaşamın başka bir etkinlik sahası için yontulmuş algısal melekelerin işe dahil olması vasıtasıyla işaret edilir. Ortaklık vakasında sezgisel biyoloji devreye giriyordu; Yetke vakasında sezgisel fizik devreye girer, yani uzaya, zamana, maddeye, kuvvete ilişkin Kantçı kategoriler. Bunları Dördüncü Bölümde ele almıştık. Baskınlık hiyerarşisinde insanları sıralamak çoğunlukla zamana, uzaya, boyuta ya da kuvvete göre sıralama yapmakla simgelenir. Baskın bireyler (şefler, devlet başkanları, rahipler, şamanlar, generaller), astlarının önünde kasılarak yürür, bir yere önce onlar girip çıkar, daha yüksekte dururlar (çoğunlukla sahnede ya da balkonda), daha iri görünürler (şapkaların, miğferlerin, kafaya takılan türlü çeşitli şeylerin yardımıyla), daha iridirler (Amerikan başkanları dahil önderler, yendikleri rakiplerinden genelde daha uzun boyludur), normalden iri resmedilirler (resimlerde, heykellerde), daha büyük ofisleri, sarayları, anıtları vardır. Bu eşdeğerliği ifade eden yüzlerce eğretileme var,

[43] Dawkins, 1976/1989; Maynard Smith, 1988.

mesela *eşitler arasında birinci* (zaman), *güçlü adam* (kuvvet), *kodaman* (boyut), *sürünün başı* (uzayda konum).

Yumruk yumruğa dövüşte üstün gelme yeteneğinin görünür işaretleri, yetkenin en belirgin göstergeleri olsa da, yetkeyi kazandıran nitelikler sadece bunlar değildir. İnsanlarda baskınlık, statüye bel bağlar: Yetenek, güzellik, zekâ, vasıf, bilgelik gibi değerlere sahip olmak. Sonuçta, baskınlık ve statü, başkalarının algısına, kişinin öz algısına elzem şekilde bel bağlayan toplumsal inşalardır. Elde ettiğiniz yetke miktarı, hak iddia etmeye hazırlıklı olduğunuz yetke miktarına ve başkalarının size teslim etmeye rıza gösterdiği yetke miktarına göre değişir. Bana kalırsa bu, Brown ile Levinson'ın tatminkâr bir kuram ileri sürmeden işlerine geldiği gibi bahsettikleri "prestij" kavramının gerçek doğasıdır (gerçi şimdi Goffman da bu kavramı tekrar konu ediyor). Anlattıkları "olumsuz prestij" kavramı, yani engelle karşılaşmama arzusu, bir baskınlık iddiasıdır; zaman zaman onaylanma ya da hürmet görme arzusu olarak da tanımlanan "olumlu prestij," bir statü iddiasıdır. (Başka zamanlarda bunu, duygudaşlık arzusu olarak tanımlarlar, ama bence bu başka bir duygudur, müşterekliğe daha yakındır.)

Yetke bağlamında düşündüğümüzde, prestij, ılık bir özsaygı banyosu değil, gerçek değer taşıyan bir nevi toplumsal akçedir. Yaşamın pek çok sahasında, elde ettiklerimiz, kendimizde talep etme hakkı gördüğümüz şeylere bel bağlar. Satıcı ile alıcı pazarlığa giriştiğinde, ikisinin de alışverişi kesmektense işlemi tamamlamayı yeğlediği bir fiyat aralığı daima vardır. Örneğin araba satıcısına 20.000 dolara gelen araba, müşteriye ulaşana kadar 30.000 dolara yükselebilir. Bu aralıkta herhangi bir fiyat, alışverişin suya düşmesine kıyasla ikisinin de menfaatine olacaktır. Bu aralık içinde hangi fiyatta anlaşacakları, her birinin kararlı tutumuna göre değişir. Alıcı, bütçesinin ancak o kadarına yettiğine satıcıyı ikna edebilirse, satıcı düşük fiyata arabayı verir; satıcının bir kuruş aşağı inmeyeceğine ikna olan alıcı, yüksek fiyat öder.[44] Keza, iki kişi taksi ya da park yeri konusunda tartışıyorsa, kazanan, fiziksel olarak ya da sözleriyle geri adım atmamaya daha hazırlıklı olan taraftır. İki vakada da dışarı verilen görüntü önemlidir. Her

[44] Schelling, 1960.

talip, öbür talibin geri adım atmayacağını ne ölçüde düşünüyorsa o ölçüde çekilir, öbür tarafın geri çekileceğini ne ölçüde düşünüyorsa, o ölçüde geri adım atmaz. Elbette ikisi de karşı tarafın azmini son noktaya kadar zorlar, ama bedel ikisi için de yüksek olabilir (anlaşmanın suya düşmesi, yumruk yumruğa gelmek). Üçüncü kişilerin hürmetinden ve saygısından destek bulan kibir ve özgüven, belirleyici silah olabilir. Bu saygı, başkalarının değer verdiği niteliklere sahip olma ya da geçmişteki irade veya kuvvet çarpışmalarında üstün gelme sayesinde kazanılabilir. Herkesin görebileceği şekilde insanların önünde yenilmek ya da saygısızlığa uğramak yüzünden bu silahları yitirmek, yani "prestiji kaybetmek," sancılıdır.

Doğal olarak insanlar prestijlerini korur ve buna meydan okuma arzusu taşımayanlar (tuzu uzatmalarını isteyen ama olay çıkmasından çekinen sofra arkadaşları gibi), dolaylı konuşma dahil nezaket tekniklerinden faydalanır. Sezdirimler, kişinin kendi prestijini korumak, ayrıca başkasınınkine saygı göstermek amacıyla kullanılabilir. Bazen, imalı mesaj, kulakla işitilmeyen bir tonla iletilir. *Crimson Tide* (Denizde İsyan) adlı filmde, bir denizaltıya komuta eden otoriter deniz kaptanının (Gene Hackman) komutasına zeki bir deniz yüzbaşı (Denzel Washington) katılır; ilişkileri saygılı ama mesafelidir. Filmin sıra dışı olay örgüsünde, nükleer füzeleri fırlatmalarını emreden karman çorman bir mesaj gelir. Bu hareket kesinlikle Üçüncü Dünya Savaşını başlatacaktır. Deniz yüzbaşı komutana karşı koyar ve onca bağırış çağırıştan, kavgadan, mala verilen zarardan sonra füzelerin fırlatılmasına engel olmayı başarır. İyi ki başarır çünkü emir hatalıdır. Filmin sonunda Washington isyan suçundan aklanır, Hackman yanına gelir ve "sen haklıydın, ben yanılmışım," der. Washington şaşkınlıkla kaşlarını kaldırır. "Lipizzan atları konusunda. Portekiz'de değil İspanya'da yetişiyorlarmış." Dilbilimci Deborah Tannen, erkekler neden özür dilemez konulu bir makalede bu sahneyi anlatır ve kızgınlıkla şunu yazar: "Neden söyleyemiyor ki? 'Hata yaptım. Sen haklıydın. Nükleer savaş başlatma meselesinde yanılmışım.'" Tannen gibi keskin bir gözlemci bile aslında komutanın özür dilediğini fark etmemiş gibi görünüyor, gerçi sadece erkeklerin duyabildiği ses ötesi bir mesajla özür dilemiştir. Bu özrün sözcükleri, baskınlığından feragat etmemesine olanak tanır. Tüm bunlar,

Tannen'ın genel kuramını destekliyor (*You Just Don't Understand* [Kafan Basmıyor] kitabında ünlenmiştir): Erkekler ve kadınlar çoğunlukla farklı iletişim kurar ve bu fark sözcüklerinden ya da sözdiziminden değil, sezdirimlerinden kaynaklanır.

Sezdirim, yetkeyi korumak için de yetkeye kafa tutmak için de kullanılabilir. Yetkeye meydan okuduğunda, buna "mizah" söylemi diyoruz. 2001 yılında Dick Cheney kalp ritmi bozukluğu şikâyetiyle hastaneye kaldırıldı. Bir komedyen, durumun ciddi olduğunu, çünkü Gerorge W. Bush'un şimdi başkanlıktan bir kalp atımı uzakta olduğunu söyledi. Bu şaka, Nitelik Düsturunu çiğniyor, çünkü komedyen, başkan yardımcıları ile başkanlar hakkındaki klişeyi tersine çevirmişti. Fakat izleyiciler, komedyenin aslında Bush'un derinliğinin başkanlık yapmaya yetmediğini, gösteriyi idare edenin Cheney olduğunu söylediğini anlamıştı. Neredeyse daima biri alay konusu olur, birlikte gülmekten ziyade kendisine güleceğiniz biri. Alay konusu kişi, yetersiz, aptal ya da itibarsız olarak resmedilir, böylece izleyenlerin gözünde yetkesini kaybeder. George Santayana'nın dediği gibi, "Bir şeyi yere devirmek, özellikle de kibirli bir şekilde kasılan birini devirmek, iliklerimize kadar hissettiğimiz bir hazdır." Hakareti sezdirim içine saklayarak meydan okuyan kişi, işi daha da cazip kılıyor, çünkü sezdirim izini başarıyla süren herkes, yani "şakayı anlayanlar," hedef kişinin zaafını daima bildiğini, kendisiyle birlikte gülenlerin de bu zaafı bildiğini fark eder.

Gerçi mizah ekseriyetle, arkadaşlara takılmaktan ve insanın kendisiyle alay etmesinden oluşuyor. Bu mizah türünde alay konusu, küçük düşürülmesi gereken bir yetke yerine konuşan kişinin kendisi ya da bir dostudur. Aşağıda, üniversite öğrencilerinin arasındaki gerçek sohbetlerden alınmış komik sözler var. Bunları psikolog Robert Provine el altından kaydetmiş:[45]

> Üzerindeki giysi mi yoksa barınak mı?
> Bokuna basıp geçmek için yüz dolar verirdim (sevgi belirten söz).
> Kendi türünden biriyle mi çıkıyorsun?
> Normal bir yaşam sürmeye çalışıyorum!

[45] Provine, 1996.

Mizah dostanedir, saldırgan değildir, yine de kilit bir bileşeni, itibarın düşürülmesini içeriyor. Bence, ilişkinin yetkeden ziyade müşterekliğe dayandığına işaret etmek maksadıyla kullanılıyor. İnsanlar ne zaman etkileşime girse, orada yetke ilişkisinin tohumları mevcuttur, çünkü Samuel Johnson'ın belirttiği gibi, "iki insan yarım saat bir arada dursa, birisi mutlaka öteki üzerinde bariz üstünlük kurar." Başta insan, üstün tarafın, baskınlığın keyfini daima sürebileceğini zannedebilir, ama bu her zaman geçerli değil: Büyük başın derdi büyük olur. Elinizde olduğu müddetçe baskınlık iyidir, ancak yaşla ve koşullarla birlikte elinizden kayıp gidebilir. İyi günde de kötü günde de yanınızda arkadaşlarınız vardır. Hepimiz arkadaşa muhtacız. Bir yoldaşa, ilişkinin temelinin baskınlık değil arkadaşlık olduğu sinyalini vermenin yollarından biri, kendinizde ya da arkadaşınızda övünülemeyecek bir özelliğe dikkat çekmek, birbirinize efendilik yapma olasılığını yadsımaktır.[46]

Üçüncü ilişki tipine Eşitlik Eşleşmesi denir, gerçi daha bilindik terimler, karşılıklılık, değiş tokuş, adilliktir. Mantığı, "gör beni göreyim seni" tutumudur. Üstelik, bunun evrimsel tabanı, karşılıklı özgeciliktir.[47] Değiş tokuş ilişkisinde insanlar kaynakları eşit bölüşür ya da kaynaklardan sırayla faydalanır ya da eşdeğer mallar ve hizmetler karşısında mal ve hizmet takası yaparlar ya da kısasa kısas değişimde karşılıklı iyilik yaparlar. Bir kaynağı topluca paylaşacak durumda olmadıkları halde herkes kaynak üzerinde hak iddia ediyorsa, Eşitlik Eşleşmesi bu kaynağın bölüşülmesinde kullanıldığında, yetke için yarışmayı ortadan kaldırır, şiddet içeren bir itiş kakışın herkese ödeteceği bedeli defeder. Aynı zamanda, insanların ticaretten kazanç elde etmesine olanak tanır. Ticarette, tek seferde tüketebileceklerinden daha fazla metaya sahip olan iki taraf, fazla kısmı birbirleriyle takas edebilir, böylece bu işten ikisi de kârlı çıkabilir.

Fiske, değiş tokuşun psikolojik icrasının somut bir işlem olduğunu ileri sürer: oyuncuların eşit çaba sarf edip eşit kazanç sağlamasını temin eden bir davranış algoritması. Yazı tura atarlar,

[46] Pinker, 1997b, Sekizinci Bölüm.

[47] Cosmides ve Tooby, 1992.

çöp çekerler, "aldım-verdim-ben-seni-yendim" misali tekerlemelere başvururlar, nesneleri sıraya dizerler ya da teraziyle tartarlar. Fakat değiş tokuş, düz anlamlı dilin, hak ettiği saygıyı gördüğü bir âlemdir. "Şunu yaparsan, ben de bunu yaparım" misali dil, soyut malların, hizmetlerin ya da farklı zamanlarda verilip alınan somut malların, hizmetlerin değiş tokuşunu sağlayan elverişli bir yöntemdir. Dil aynı zamanda, kişinin güvenirliğiyle ilgili bilgiyi yaymaya yarayan mecradır: dedikodu denen olgu. Yetke meselelerinde itibar için "yüzü" (prestij) eğretileme olarak kullanmamız tesadüf olmayabilir (muhtemelen primatlarda baskın bireylerin gözünü dikerek bakmasına kadar uzanıyor), ama adillik meselelerinde itibar eğretilemesi olarak "iyi ad" sözünü kullanıyoruz.

Fiske'nin taksonomisi dördüncü bir ilişki tipini de barındırıyor: Piyasa Fiyatlandırması der. Modern piyasa ekonomilerinin bütün düzeneğini kucaklıyor: paranın tedavülü, fiyatlar, maaşlar, tazminatlar, kiralar, faizler, borç, opsiyon, türevler, vs. İletişim için aracı ortam, simgesel sayılardır, matematik işlemleridir, dijital hesaplama ve dönüşümlerdir, resmi sözleşmelerin dilidir. Öteki üç ilişki tipinin aksine, Piyasa Fiyatlandırması hiçbir alanda evrenselliğe yaklaşmaz. Yazılı dili olmayan, "3" rakamıyla sona eren sayı sistemine sahip kültür, Piyasa Fiyatlandırmasınıı ilkel biçimlerinin bile hakkından gelemez. Üstelik, piyasa mantığı, bilişsel açıdan hiç de doğal değildir. Bütün dünyada insanlar, her nesnenin özünde adil bir fiyatı olduğuna (o an için insanların ödemek istediği değerin aksine), aracıların asalak olduğuna (uzak yerlerden mal toplayıp alıcıların rahatça ulaşabileceği yere taşımak için sundukları hizmete rağmen), faizin ahlak dışı olduğuna inanır (kimi zamanlarda paranın insanlar için daha değerli oluşuna rağmen).[48] Bu yanılgılar, değiş tokuş zihniyetinde doğal olarak ortaya çıkar. Bu zihniyet uyarınca dağıtım ancak maddenin eşdeğer miktarları el değiştirdiğinde adildir. Dolaysız, kısasa kısas nitelikli değiş tokuşun zihinsel modeli, anlaşılması güç piyasa ekonomisiyle başa çıkamayacak nispette yetersiz donanımlıdır. Piyasa ekonomisinde çeşitli mallar ve hizmetler, çok sayıda insan arasında büyük mesafeler üzerinden ve geniş zaman aralıklarında el değiştirebilir.

[48] Sowell, 1980.

Anladığım kadarıyla, bu durum, Piyasa Fiyatlandırmasını insan doğası âleminin dışına taşıyor, ayrıca buna uyacak şekilde biçilmiş, doğal olarak gelişen düşünceler ya da duygular yokmuş gibi görünüyor. Bu bakımdan Piyasa Fiyatlandırması, teknolojik açıdan kalkınmış toplumda milyonlarca insanın örgütlenmesinin düzgün bir yöntemi olarak yüzyıllar içinde bilenmiş olan, ama eğitilmemiş zihinlerde kendiliğinden boy göstermeyen, şekli toplumsal teşkilatlanmanın başka örnekleriyle aynı kümeye alınabilir. Benzer bir örneğe, demokrasinin siyasi kurumlarında rastlanabilir, ki bu sistemde iktidar, güçlü adamın (Yetkenin) ellerine değil, şekli oylama mevzuatıyla seçilmiş ve imtiyazları, karmaşık bir denge ve denetleme sistemi üzerinden betimlenmiş temsilcilerin ellerine bırakılır. Başka bir örnek ise şirket, üniversite, kâr amacı gütmeyen teşkilat gibi büyük kurumlardır. Bu kurumlarda çalışan insanlar, canları istediği gibi dostlarını, akrabalarını (Ortaklık) işe alamaz ya da iyilik olsun diye ona buna avanta dağıtamazlar (Değiş Tokuş), gerçi bunlar her insanın aklını çelen eğilimlerdir. Bunun yerine, davranışları, bunlara emaneten verilmiş görevlerle, yönetmeliklerle sınırlıdır.

Ortaklık, Yetke, Değiş Tokuş evrensel kiplerdir ve insanlar ilişkilerini bu kiplerin kapsamında algılar. Yine de kültürler, hangi bağlamda ne tür ikili için hangi kaynağın geçerli olacağını belirleyen ilişki tipi bakımından farklılık sergileyebilir. Batı kültürlerinde bizler toprağımızı satın alır, satar, değiş tokuş ederiz (Değiş Tokuş), ama gelin olarak nikahımıza aldığımız kadınları satın almayız, satmayız, takas etmeyiz; başka kültürlerde bunun tersi geçerli. Şirket patronu, çalışanın maaşı, çalışma alanı üzerinde denetim kurabilir (Yetke), ama çalışanın karısını kendi mülkiyetine alamaz, gerçi *ilk gece hakkı*, başka zamanlarda ve başka yerlerde pek çok kralın, zorbanın ikramiyesiydi. Amerika'da akşam yemeği davetinde misafir (Ortaklık), akşamın sonunda cüzdanına uzanıp ev sahibine yemeğin parasını ödemez, hemen ertesi akşam ev sahibini yemeğe davet ederek karşılık vermek zorunda da değildir. Fakat pek çok kültürde bu nevi karşılıklılık alenen hesaplanır; kendi kültürümüzde insanların, her yıl birbirlerine Noel kartı gönderirken kafalarında yaptığı gizli hesaplara benziyor.

Belirli bir kültürde kişi, verili durumda hangi ilişki tipinin geçerli olduğu hakkında yanlış değerlendirmede bulunduğunda, gerilim tırmanabilir. Nihayetinde bizler, kaynakları ve iktidarı dağıtmanın, kültürce onaylanmış yöntemlerine göre hareket ediyoruz. Bir ilişki tipi bağlamında, çekici bir şeyi uzanıp almak hak sayılırken, başka bir bağlamda büyük hırsızlıktır. Belli bir ortamda insanlara emirler yağdırmak işinizin gereği olabilir, ama başka bir ortamda zorbalığa girer.

Bazen bu hatalı eşleşme tek seferlik bir olaydır, yanlış anlamanın sonucudur, yeni bir ilişkinin sınanmasıdır ya da eşsiz bir zarurettir. Bu, "münasebetsizlik" dediğimiz duyguyu tetikler. Bu olaylara da "gaf" ya da "yakışıksızlık" deriz. Münasebetsiz kişi artık yaptığının bilincindedir, durumun ayrıntılarına keskin bir duyarlılık gösterir (özellikle tutumuna ve eylemlerine başka insanların verdiği tepkiler karşısında hassastır), nutku tutulur, eli işlemez, ta ki durumu onaracak bir strateji kurana dek. Herhangi bir ilişki tipinin hatalı eşleşmesi, bu münasebetsizlik duygusunu tetikleyebilir. İyi dostların (Ortaklık), kendi aralarında, araba ya da ev satmak gibi büyük mali işlemlere (Değiş Tokuş) girmemesi gerektiği yaygınlıkla kabul edilir; bu işlem, dostluklarını zedeleyebilir. Gözetmenin (Yetke), çalışanla ya da öğrenciyle dostluk ettiği (Ortaklık) duygusal anlar yaşanabilir; bu geçişe, hitap biçiminin değişmesi ya da zamirlerin V'den T'ye dönüşmesi işaret edebilir. Yetke ilişkisi başkalaşıp cinsel ilişkiye dönme tehdidi taşıdığında, münasebetsizlik hissi ortaya çıkmakla kalmaz, cinsel taciz davası da açılabilir. Kendi payına cinsellik, özel bir ortaklık ilişkisidir, arkadaşlık misali başka ortaklık tipleriyle çatışabilir, toplumsal gerilimi tetikleyebilir. Eğlence sanayisi, *Seinfeld* ve *Friends* gibi cinsellik adabını işleyen komedilerde bu münasebetsizlik hissinden olay örgüsünde yararlanır.

Yanlış eşleşme tek seferlik bir şey değil de kasıtlı ve uzun süreliyse, o zaman duygu, münasebetsizlik hissinden tırmanıp ahlaki kınamaya varabilir. Bebeğini satan anne, öğrencisinden sevişmelerini talep eden öğretmen, başarılı olmak ya da kâr elde etmek için arkadaşından istifade eden arkadaş... bunların hepsi tam rezil sayılır. Evlilik sözleşmesi paradoksundaki gibi, tabu psikolojisi devreye giriyor: Bir ilişki türünün tellerini başka bir ilişki türüne bağlamayı düşünmek bile suç olabilir. Fiske'yle zaman zaman iş-

birliği yapan psikolog Philip Tetlock, insanlara, değiş tokuş ya da piyasa zihniyetinin ortaklık ya da yetke ilişkilerine uygulanması hakkında soru sorulduğunda bile öfkelendiklerini göstermiştir. Örneğin evlatlık alma hakkının piyasası olmalı mı, acaba insanların oylarını ya da organlarını satma hakkı olmalı mı, acaba insanlar jüri görevinden ya da zorunlu askerlikten para vererek yırtabilmeli mi konularında kanaatleri sorulduğunda gücenirler.[49]

Kurmacanın güvenli mesafesinde, *Sophie's Choice* (*Sophie'nin Seçimi*) ve *Indecent Proposal* (*Ahlaksız Teklif*) filmlerindeki gibi, samimi ilişkileri hakkında düşünülemeyecek şeyi düşünmek zorunda kalan karakterler ilgimizi çeker. Mizahın daha da rahat mesafesinden onlara gülebiliriz. Bir *New Yorker* karikatüründe koltukta oturan beyefendi, genç adama şöyle der: "Oğlum, artık büyüdün. Bana iki yüz on dört bin dolar borcun var." Cinsiyetlerle ilgili, görmezden gelinemeyecek kadar yerinde eski bir fıkrada adam kadına sorar: "Milyon dolar versem benimle yatar mıydın?" Kadın yanıt verir, "Hım... sanırım olabilir." Adam yine sorar: "yüz dolar versem benimle yatar mısın?" Kadın yanıt verir: "Ne biçim bir kadın sandın beni?" Adam: "O konuyu az önce hallettik; şimdi fiyatta anlaşmaya çalışıyoruz."

Gündelik yaşamdaki kayıt dışı dolaylı konuşmalara artık geri dönebiliriz. Garsona rüşvet teklif ederken terleyip titreyen yemek yazarımızı ele alalım. Namuslu bir garsona rastlamış olsa, Yetke (garsonun hakkı olan, müşterilerle olağan ilişkisi) ile Değiş Tokuş (Feiler'in önerdiği şartlar) arasında eşleşme hatası yaratırdı. Feiler kendini münasebetsiz, belki de ahlaksız hissetmesine şaşmamalı; telaşı, İlişkili Modeller kuramından türüyor. Feiler'ı kurtaran, sezdirimdi. Sözlü içerik (*rezervasyonunu iptal eden var mı*), Yetke ilişkisine uygundu, ama ima edilen içerik ("bana hemen masa bulursan yüz dolar senin"), arzulanan değiş tokuşu naklediyordu. Namuslu bir garson buna alınmayabilir, namussuz garson ise rüşveti kabul eder. (Garson, yetkesini koruduğu hissine de kapılabilir, gerçi bu rezil oyun neden sürmeli, o da başka bir muamma; bu bölümde en son buna değineceğiz.)

Tavlama mantığı genelde aynı, gerçi bir farkı var. Oyun kuramı tablosu tanıdık:

[49] Fiske ve Tetlock, 1997; McGraw ve Tetlock, 2005; Tetlock vd., 2000.

	İstekli eş	İsteksiz eş
Hiçbir şey söylememek	Tokalaşma	Tokalaşma
"Seninle yatmak isterdim"	Sevişme	Yüze şarap çarpılması
"Yukarı gelip pul koleksiyonumu görmek ister misin?"	Sevişme	Tokalaşma

Fakat yüze şarap çarpılması kutusu, yorumu hak ediyor. *Tootsie* filminin o sahnesinde neden Michael'ın haddini aşması, münasebetsizlik hissi uyandırmakla kalmayıp (ilişki eşleşme hatasında olağan ceza), bir saldırıyla karşılık buldu? Tarafların kendini adadığı aşk ilişkisi müşterek bir ilişki olsa da, olgunlaşmamış cinsel ilişki, içinde bir değiş tokuş unsuru taşır, çünkü kadınlara kıyasla erkekler rastgele cinselliği daha fazla talep eder.[50] Arzu edilen kadın, müstakbel sevgiliden özel ilgi ve cömertlik bekleyebilir, adamın asgari çekiciliği için çıtayı yükseğe koyabilir, özellikle statüsü için. Julie, çok güzel bir yıldız adayıydı; Michael, olsa olsa ona hoş vakit geçirten bir hiçti. Michael'ın teklifi, ilişki eşleşmesi hatası olmakla kalmıyor, Julie'nin prestijini de tehdit ediyor: cinsellik piyasasında hakkı olan pazarlık gücünü tehlikeye atıyor. Bu hakkı savunmak zorundaydı.

Hayırseverden büyük bağış yapmasını rica etmek, kur yapmakla birçok ortak nokta barındırır. Şatafatlı bir yemeğe çıkmak, neşeli bir atmosfer yaratmak zorunludur. Münasebet boyunca arkadaşlık havası korunur ve aklı çelinmeye çalışılan kişi bundan büyük keyif alır. Bazen eğlence tedarik edilir (benim ve yol yordam bilen başka profesörlerin tarzı). Akşamın büyük kısmında asıl meseleye girilmez, gerçi insanların aklında hep bu vardır. Ayartacak kişi, akşam sona ermeden hamlesini yapmalı, ama hamleyi gereğinden erken, ruh hali doğru seviyeye erişmeden de yapmamalı. Farklardan biri, hakikatin ortaya serildiği anda, dekanın, bağışçıya sokulup soğukkanlı bir şekilde elini bağışçının çek defterine uzatmamasıdır. Fakat ticarette dendiği gibi "asıl soru," zarafetle süslenmeli, bağışçıya "önder," "arkadaş" diye hi-

[50] Buss, 1994; Symons, 1979.

tap edilmeli ve "hediyenin" özgeci doğasına tekrar tekrar işaret edilmeli.[51] Bu işlemin çıkarcılık üzerinden çözümlenmesi tabudur (üniversite, isim verme haklarını, itibarını, ilginç insanlarla sahte arkadaşlıkları satıyor demek olmaz). Değiş tokuş ancak ima edilir, ortaklık havası korunur; gerçek sözler, adamlarım-sizi-arayacak aşamasına ötelenir. Kurlaşmadaki gibi, taraflar bazen gerçekten de iyi arkadaş olur.

Tehditlere gelirsek, iki sebepten ötürü sezdirimle örtülü olmaya meylederler. Bu sebeplerden birine aşinayız: Dobra haraççı, kendini açık eder, böylece tıpkı rüşvetçi gibi, hukuken cezaya çarptırılma tehlikesine girer. Fakat aynı zamanda, hedefindeki kişinin, tehdide karşı koyup blöfünü görmesi tehlikesi de var. Geçiminin bel bağladığı itibarını korumak için, haraççı tehdidi yerine getirmelidir. Bu iş riskli, maliyetli olabilir, ayrıca hedef kişiye bir şeyi zorla kabul ettirme amacı suya düştükten sonra anlamsızdır. İmalı tehdit iki sorunu da çözer. Kayıt dışı yapılmışsa, haraççıyı mahkûm etmek güçleşir ve tehdidine kafa tutulursa, sözünü tutup tehdidi yerine getirmesi gerekmez, adı küçük düşmez. İngilizce, onun için özellikle kullanışlı bir seçenek sunuyor: gelecek zaman kipinin özünde, gelecek ile irade arasında bir muğlaklık taşıması (Dördüncü Bölümde inceledik). "Taşımacılık şirketimizle sözleşme imzalamazsan, sendikan greve gidecek" sözü, kasıtlı bir plandan ziyade ileri görüşlü bir tahmin olarak savunulabilir. Yine yaratıcı bir örnek *The Gotfather Part II* (*Baba 2*) filminden geliyor. Frank Pentangeli, kongre oturumunda Michael Corleone aleyhinde tanıklık etmek üzeredir. FBI tarafından tecrit edilmiştir ki tehdit almasın. Michael seyircilerin oturduğu kısımda Pentangeli'nin Sicilya'dan henüz gelmiş erkek kardeşiyle birlikte boy gösterir. Tanıklık etmek üzere olan Pentangeli'nin rahat görebileceği bir yere otururlar. (Tom Hagen açıklar: "Başı dertte olan kardeşine yardım etmek için kendi imkânlarıyla geldi.") Frankie ifadesini hemen geri çeker.

Corleone'nin, sırf erkek kardeşi göstererek tehdidin üstünü örtmesi, sözcüklerin münasebetsiz olmaktan çıkıp tehlikeli hale geldiği durumlarda insanların mesaj iletme sorununu çözme yollarından biridir. Kendi otobiyografisinde Roger Brown, üniversite

[51] Rosovsky, 1990.

öğrencisi olduğu 1950'lerin ilk yarısında eşcinsel erkeklerin karşılaştığı ödül ve ceza düzenini anlatır, cinsel ilişki arayışıyla girdikleri erkekler tuvaletinde Tanımlama Sorununu nasıl çözdüklerini açıklar:

> Yanınızda kitap getirirsiniz, tuvalete oturur, kapıyı kaparsınız. Kurduğunuz ördek tuzağında mümkün mertebe dikkatinizi toplayıp kitabınızı okursunuz. Ördek geldiğinde ve yan tuvalette tüylerini düzeltirken, elinizdeki kitabı bırakır, gördüğünüz ayağa ve bileğe odaklanırsınız. Ayakların belirli bir ölçüde hareketli olması, yere vurması, anlamsız sinirsel taşkınlığa delalet eder. Gözlemlediğiniz şey ŞABLONDUR. Yorumlanabilir birkaç şablon türü var, fakat yorumlanması en kolayı, istikrarlı bir biçimde size doğru hareket eden ayaktır; önce başparmak, ardından topuk, daima küçük artışlarla, ama asla bir meydan okumayı haklı kılmaya yetecek ya da şifre çözücü dışında başkasının görmesine yetecek düzeye ulaşmaz. Kâbus olasılık, kalın bir sesin, "n'aber lan," demesidir...
>
> Tuvalete dönecek olursak, kişinin ayağı, komşu kapıdaki herifin tarzıyla hareket etmeli, onun olduğu yöne bakmalı. Sonunda, kaçınılmaz bir sınır hattı var. Birinden biri... TEMAS KURMA riskine atılmak zorunda. Aslında büyük bir risk değil; açıkça gönüllü bir arkadaşlık baskısı kurulmadığı müddetçe, daha azı, bir özürle temizlenebilir. Fakat baskı tahlil edilip karşılık verildiğinde, sahne, erotizm potansiyeliyle elektriklenir.[52]

Bu düzenlerin yaratıcılığı, sezdirimlerin, toplumsal zekâdan bütünüyle faydalandığını ve dilin kendisini yorumlamakla sınırlı kalmadığını gösteriyor.

KIKIRDAMA SINAVINI GEÇMEK: ÇOK DA MAKUL OLMAYAN İNKÂRIN MANTIĞI

Bir sorunu henüz çözmedik: gündelik sohbetlerde giriş taksiminin kayıt "içi" ya da "dışı" oluşunun psikolojik önemi. İki hususun geçerli olduğu vakalarda bu muamma beliriyor. Birincisi Tanımlama Sorunu çözülmüştür ve iki taraf da karşıdakinin niyetini bilir. İkincisi, sezdirim öyle barizdir ki dinleyicinin zihninde, niyetle

[52] Brown, 1996, sayfa 8.

ilgili hiç şüphe kalmaz. Pul koleksiyonu, restoran rezervasyonu iptali, önderlik, kaza olasılığı, şeffaf dalavereler, dolayısıyla herhangi bir "makul inkâr," gerçekte makul değildir: kıkırdama sınavını geçemez. Mahkeme salonunda, makul şüphenin ötesinde suçun kanıtlanması standardı, özellikle ifade özgürlüğünün konu edildiği davalarda, neden bir zerre inkâr şansının bile kişiyi ipten kurtardığını açıklayabilir. Fakat gündelik yaşamda niye savunma avukatı gibi davranalım? Eğer müşteri, pazarlığı açık seçik ifade etse, rüşveti kabul etmiş garson için durum neden daha kötü olurdu? Neden bağışçı içten içe durumun farkındayken, bağış talebi bir karşılıklılık havasına sokuluyor? Geri çevrilen bir sevişme daveti, aşikâr bir ima ya da beden dili yoluyla iletilmesine kıyasla açık açık teklif edildiğinde neden çok daha asap bozucu?

Pek çok insan etkileşimindeki gibi, ayartmanın dinamikleri, laboratuvarda tekrar edilemeyecek kadar incelikli ve kırılgandır. Bu vakalarda en iyi yöntem, "görgü komedisi" denen bir nevi düşünce deneyidir. Mantıklı karakterler, gözümüzün önünde toplumsal münasebetin dile getirilmemiş kurallarını sahneler. Sally'yle henüz saatler önce tanışmış olan Harry, kadının görünüşüyle ilgili yorumunda optimal dolaylılık seviyesini yanlış ayarlar ve Sally onu, kendisine sulanmakla suçlar.

> HARRY: Ne? Bir erkek bir kadına sulanmadan da çekici olduğunu söyleyemez mi? Peki, peki. Farz edelim ki sulandım. Ne yapmamı istiyorsun? Sözümü geri alıyorum, tamam mı? Geri aldım.
>
> SALLY: Geri alamazsın.
>
> HARRY: Neden olmasın?
>
> SALLY: Çünkü ağızdan çıktı bir kere.
>
> HARRY: Hay allah. Ne yapmalıyız? Polisi mi arayalım? Eyvah, ağızdan çıkmış!

Teklifin "ağızdan çıkması" kavramı tam olarak nedir ki "geri alınamaz?" Harry'nin belirttiği gibi, polisin aranacağı bir mesele değil ki.

Sezdirimin pek çok özelliği, ussal çıkarımın genel süreçlerini devreye sokabilse de, sonuçta karşımıza çıkan, insanların zihninde dile özgü bir şeydir. Bir hissi tümce içinde ifade etmek (apaçık, kayıt içi, açık seçik), fark yaratıyor. Kimi şeyler bir kez söylendi mi artık geri alınamaz.

İncelediğimiz vakalarda, taraflardan biri ya da ikisi, eldeki iş görülürken (sevişme daveti, rüşvet, bağış) tümcenin sözcük seçkisiyle tutarlı ilişki tipini muhafaza etmek ister (kadın ve adam arkadaş ya da meslektaştır, garson bir yetke şahsiyetidir, bağışçı ve dekan arkadaştır); oysa eldeki işlem farklı bir ilişki tipi varsayar ve satır arasında ima edilir. Neden insanlar, dolaylı konuşma sayesinde, bu ikiyüzlülükten yakayı sıyıracaklarını, yalın konuşmanın ise bu imkanı tanımadığını düşünüyor? Yanıtı bilmiyorum, ama bazı fikirler var.

Göstermelik baş eğme.[53] Teklifi, dolaylı konuşma edimi olarak süsleyen konuşmacı, dinleyiciye, kadının şerefini, hislerini ya da prestijini esirgemek için çaba sarf ettiği sinyalini veriyor. Konuşmacının bu gayrete girdiğinin sırf algılanması bile dinleyicinin adamın düşünceli tavrını takdir etmesini, hislerinin yatışmasını sağlar. Tesirinden ötürü çıplak teklif, konuşan kişinin dinleyicinin hislerini yatıştırmak için çaba sarf etmediği sinyalini verir.

Hiç konuşma; göster bana. Ortaklık ilişkisi dil vasıtasıyla müzakere edilmez, ritüeller, ziyafetler, bedensel temas gibi fiziksel paylaşım işaretleriyle takdis edilir. Bir ilişkiyi sözcüklere dökmeyi denemek, bunun ortaklaşma ilişkisi olamayacağının sinyalidir, çünkü ortaklaşma ilişkileri ilikte hissedilir, akılcı bir biçimde belirlenmez. Aynısı yetke ilişkileri için de geçerli; bunlar, boyut, güç, ayrıcalık işaretleriyle sözsüz biçimde ortaya konur.

Sanal dinleyiciler. Konuşmacı ile dinleyicinin, dolaylı konuşma ediminin niyeti hakkında şüpheleri olmayabilir, çünkü öykünün mazisini biliyorlar ve birbirlerinin alakalarına, üsluplarına tanıklık edebilirler. Fakat olayı uzaktan öğrenen bir kulak misafiri ya da üçüncü bir taraf, bu bilgiden yoksundur, elinde sadece fiili sözcükler vardır. Elbette, kulak misafirleri de sezdirimleri yorumlayabilir, fakat emin olma düzeyleri konuşan kişinin ya da dinleyicinin düzeyinden çok alttadır ve inkâr, katılımcılara öyle gelmese bile onların gözüne makul görünebilir. Yalın teklifin etkileriyle karşılaştırın. Kulak misafiri açısından daha saydam olmakla kalmaz, dedikodu zincirinde bunu daha hatasız aktarmak mümkündür. Bunun nedeni, dilin dijital bir ortam olması, dijital

[53] Brown ve Levinson, 1987b. Ayrıca bakınız Clark, 1996; Isaacs ve Clark, 1990.

mesajların kayıpsız aktarılabilmesidir. Elbette dil, en kesin halinde bile muğlaklıklarla doludur ve insanlar, tümceleri, kelimesi kelimesine hatırlayamaz. Yine de tümcenin içeriği, konuşan kişinin ses tonundan ya da iki insanın ne kadar yakın oturduğundan belli olan analog bilgiye kıyasla daha kolay tekrarlanabilir. Bu muhakemeye göre, sırf kulak misafirlerine ya da dedikoduya sızabilecek herhangi bir bilgiyi denetim altında tutmak için her zaman hayali bir izleyici kitlesi önünde oyun oynuyoruz (Goffman ısrarla bunu söylüyordu).

Büyüyü korumak. Konuşmacı ile dinleyicinin, tıpkı oyun izlemek, gökevini seyre dalmak, ipekten çiçeklerle dolu vazoya bakmak gibi ortak umumi ilişkisi, hoş bir göz yanılgısıdır. Garson, bereketli tımarı üzerinde hüküm sürebilir. Kadın, aklına ilgi gösteren adamın özeninin, nezaketinin keyfini sürebilir. Bağışçı, itibarlı insanlarla yenen samimi akşam yemeğinin keyfini sürebilir. Göz yanılgısı, dolaylı konuşma ediminde ima edilen mesajı sağ salim atlatabilir, ama yalın teklif bu göz yanılgısını sarsacaktır, tıpkı sözlerinin içine eden aktörün, oyunun büyüsünü bozması ya da TAYVAN MALI etiketinin, ipek gül illüzyonunu ortadan kaldırması gibi. Büyü bir kez bozulunca, katılımcılar bu numarayı ancak yalancı ve üçkâğıtçı olma pahasına sürdürebilir. Bu kuramda, benlik, kendi kendini kandırma amacıyla bölünür ve inkâr, benliğin bir kısmı açısından makul olsa da, öbür kısmı buna inanmaz.

Odak noktası olarak kesinlik. Makul şüphenin ötesine geçen kanıtlarla suçu kanıtlanan kişilerin mahkûm edilmesine ilişkin hukuk ilkesinin, gündelik yaşamda bir muadili olabilir. İlişki tipleri, ayrı ve çok farklı etkileşim kipleridir ve bir çiftin, kipten kipe geçmesi önemsiz bir mesele değildir. Tango yapmak iki kişi gerektirdiğinden, geçiş zamanı müştereken fark edilmeli. Nasıl ilişkinin kendisi müzakere edilemiyorsa, eşik de açık açık müzakere edilemez, dolayısıyla dile getirilmeyen bir anlaşma olarak evrimleşmeli. Erkek, kadının tam olarak ne kadar yakınına oturabilir, ona ne ölçüde hesapsızca iltifat edebilir, evine davet etmek için ileri sürdüğü bahane ne kadar cılız olabilir ki kadın burada sevişme niyeti olduğuna hükmetmesin? Kadının kişisel ihtiyatı, ipuçların izini analog bir tarzla sürebilir, ama adamla ilişkisi kesin hatlara sahip olmalı. İşi askıya almadan önce kayda değer miktarda imayı hoş görebilir, çünkü ilişkiyi yeni kipe geçirmenin bedeli vardır ve

sınırın nereden çizileceğini bilmek güçtür. Yalın teklif sınırın öte yanında kalır ve yalın teklif ile kinaye yelpazesi arasındaki fark, sınır çekmek açısından net yegâne yer olabilir. İnkârın makullüğü çok az olabilir (yüzde bir ya da binde bir), ama mutlak sıfır olmadığı müddetçe (yalın teklifte böyledir), kadın, adamın tavırlarını sulanmak diye nitelemeyebilir.

Bu, yine Schelling'in incelediği bir senaryo olan Eşgüdüm Oyununun örneğidir.[54] Çift, büyük mağaza içinde ayrılıyor. Nerede buluşacaklarını tahmin etmek zorundalar. İki paraşütçü yabancı bir araziye bırakılıyor, ellerinde sadece harita var, iletişim kurmadan bir araya gelmeleri gerekiyor. Her biri, nereye gideceğini ötekinin tahmin edeceğini kendisinin tahmin edeceğini ötekinin tahmin edeceğini tahmin etmek zorundadır; tahmin işi sonsuza kadar böyle gider. Eşgüdüm Oyununda iki oyuncunun dışında herhangi bir odak noktası çözüm olabilir, hem de odak noktasının hiçbir yanı, oyuncuların dışında olmak dışında işe uygun olmasa bile. Odak noktası, paraşütçülerin yere indiği noktadan çok uzak olsa da, paraşütçüler, çöldeki tek ağacın yanında ya da arazideki en yüksek tepede, iki nehrin kesiştiği noktada buluşabilir, çünkü özelliksiz arazide ayırt edilen tek mahal burasıdır. Schelling, iki pazarlıkçının çoğunlukla başlangıç konumlarında fark oluşmasının ya da yuvarlak bir rakamda anlaşmalarının sebebinin bu [illegible] söyler: "Araba için "en aşağı" fiyatın 2507,63 dolar olduğunu hesaplayan satıcı, 7,63 doların esirgenmesini minnetle karşılar."[55] Keza, "eğer biri yüzde altmış talep edip yüzde elliye gerilerse, karşı taraf sıvışabilir; ama yüzde 49'a düşerse, karşı taraf, adamın fiyatı indirmeye başladığını, indirmeye devam edeceğini varsayar."[56]

Karşılıklı bilgi. Diyelim ki kadın, adamın pul koleksiyonu gösterme teklifini henüz reddetti. Sevişme davetini geri çevirdiğini biliyor ya da en azından epey emin. Adam, kadının daveti geri çevirdiğini biliyor. Peki, bunu bildiğini kadının bildiğini de biliyor mu? Peki kadın, kendisinin bildiğini adamın bildiğini biliyor mu? Kişinin kendi zihninde ufak bir şüphe, bunu yorumlamaya çalı-

[54] Schelling, 1960.
[55] Schelling, 1960, sayfa 67.
[56] Schelling, 1960, sayfa 71.

şan başka birinin zihninde çok daha büyük şüpheye dönüşebilir. Nihayetinde, kadın, kendi toplumsal zekâsından ötürü adamın sevişme girişiminde bulunduğundan emin oluşunu, karşı cinsle ilgili kendi engin bilgisini, geçmişte aynı adamla çıkmış kadınlarla yaptığı dedikodulardan hareketle adamın davranışına karşı aldığı önlemi kendi zihninde belli bir yere oturtabilir. Fakat adamın elinde sadece, kendi yarattığı koşullarda olağan kişinin çıkarımla ulaşacağı düşünceler var. Keza adam, kadının *hayır* yanıtının "hayır" anlamına geldiğini anlayacak kadar bilge olsa da, kadın, adamın, kendisinin meseleyi anlamadığını umacak kadar saf olup olmadığından emin olamaz. Sevişme niyetinin inkârı makul olmayabilir, ama *öteki tarafın* sevişme niyetini bildiğinin inkârı makul olabilir. Bu durumu, adam açık teklifte bulunduğunda ve kadın reddettiğinde olacaklarla karşılaştırın. Yüksek seviye kesinlik göz önüne serilir. İki taraf da kadının adamı geri çevirdiğini bilmekle kalmaz, iki taraf da karşı tarafın bildiğini bilir.

Akademisyenler bu genel duruma karşılıklı bilgi, müşterek bilgi, ortak bilgi, ortak zemin der.[57] Grice'tan itibaren pek çok kuramcı, dil kurallarına, kültürün geçmiş inançlarına ve insan ussallığına ilişkin karşılıklı bilginin, özellikle sezdirim aracılığıyla başarılı iletişimin gerçekleşmesi için gerekli olduğunu varsaymıştır. Fakat karşılıklı bilgi dilde başka bir rol de oynamış olabilir. Belirli bir ricanın ya da teklifin karşılıklı bilgisinin, iki insanın, ilişki tiplerini değiştirmeye zorlanmaları için önkoşul olması muhtemeldir, oysa sırf bireysel bilgi (iki insanın aynı şeyi bilmesi, ama birbirlerinin ne bildiğinden haberdar olmamaları) önkoşul değildir. Size sevişme teklifi yaptığımı ve reddedildiğimi biliyorsanız, size sevişme teklifi yaptığımı ve reddedildiğimi biliyorsam,

[57] Clark ve Brennan, 1991; Clark ve Marshall, 1991; Lewis, 1969; Schelling, 1960; Schiffer, 1972; Smith, 1982; Stalnaker, 1978; Vanderschraaf ve Sillari, 2005. Terminoloji kafa karıştırıcıdır: Kimi yazarlar, özdeş bireysel bilgiye atıfta bulunmak için "karşılıklı bilgi" sözünü kullanır (bence "paylaşılan bilgi" denmeli) ve insanların, bilgilerinin paylaşıldığını bildiği vakalar için "ortak bilgi" sözünü ayırır (ben buna "karşılıklı bilgi" diyorum). Kimileri ise bu terimleri birbiri yerine kullanır. *Karşılıklı* sözcüğünün anlamı, *ortak* sözcüğünün anlamına kıyasla kilit kavramı daha iyi yansıttığından ve *ortak bilgi* sözünün, ortak bireysel bilginin gündelik dildeki terimi oluşu kafa karıştırdığından, *karşılıklı bilgi* sözünden şaşmayacağım.

bu hiç olmamış gibi yapıp arkadaşlığımızı sürdürebiliriz (en azından arkadaşmışız gibi yapabiliriz). Fakat sizin bildiğinizin farkındaysam, bildiğinizi bildiğimin farkındaysanız, bu maskaralık artık sürdürülemez.

Dilin, bireysel bilginin boyutunu büyütüp karşılıklı bilgiye dönüştürme yeteneği, pek çok masalın ve bilmecenin temelini teşkil eder. En ünlüsü, imparatorun yeni giysileri masalıdır. Her seyirci kralın çıplak olduğunu bilir, ama hiçbiri, ötekilerin bildiğinden emin olamaz, böylece hepsinin gözü korkar, sessizliğe gömülürler. Kalabalığın kahkahayı patlatması için bir oğlan çocuğunun "imparator çıplak" demesi yeterli olur. Elzem husus şu ki oğlan çocuğu hiç kimseye bilmediği bir şeyi söylüyor değil. Sözleri yine de tek tek herkesin aynı şeyi bildiği bir bilgi nakleder.

Daha şaşırtıcı bir örnek çeşitli eşbiçimlerde boy göstermiştir ve Barbekü Sosu Problemi olarak adlandırılabilir.[58] Yirmi mantıkçı pikniğe katılır. Barbekü sosuna bulanmış pirzola ikram edilir. Mantıkçıların üçü barbekü sosunu yüzüne bulaştırır, ama etrafta ayna yoktur, dolayısıyla durumun farkında olmazlar, ötekiler de kendi yüzlerinin temiz olup olmadığını bilmez. Elbette her mantıkçı, öteki mantıkçıların kirlenmiş suratını görür, fakat kimse, bunu söyleyerek onları utandırmak istemez. Ayrıca kimse, zaten temiz olan yüzünü kâğıt mendille silerek aptal gibi görünmek de istemez. Aşçı elinde karpuz tepsisiyle döner, manzarayı inceler, şu duyuruyu yapar: "En az birinizin yüzünde barbekü sosu var. Yemek zilini çalıp yüzünüzü silme şansı tanıyacağım. Ardından çanı bir kez daha çalacağım, sonra bir kez daha vs. Herkesin yüzü temizlendiğinde karpuzu ikram ederim." Çanı çalar, kimse kılını kıpırdatmaz. İkinci kez çalar, yine kimse kıpırdamaz. Üçüncü kez çalar, bu sefer yüzlerinde barbekü sosu olan üç mantıkçı yüzlerini siler. Karpuz ikram edilir.

Aşçının duyurusundan önce en az bir kişinin yüzünün pis olduğunu herkes biliyordu, ama aşçı, bilmedikleri bir şey söylemiş olmadı. Fakat tüm piknikçilerin huzurunda bu sözcükleri dile getirmiş olması, onların bilgilerini yine de değiştirdi. Her birine, bildikleri şeyi *herkesin* bildiği bildirilmiş oldu. Bu bilgiden faydalanabildiler. Nasılı aşağıdaki gibi.

[58] Vanderschraaf ve Sillari, 2005.

Öykünün daha basit halini düşünelim. Sadece tek mantıkçının yüzü kirli olsun. Aşçı, en az bir misafirin yüzünün kirli olduğunu söylediğinde, kadın etrafına bakar, herkesin yüzünün temiz olduğunu görür, kendisinin yüzünün kirli olduğu hükmüne varır. Çan çaldığında yüzünü temizler. Kolay. Diyelim ki iki kişi yerken pasaklı davranmış. Aşçı duyuruyu yaptığında, birinci mantıkçı, ikinci mantıkçının yüzünün kirli olduğunu görür, ama kendi yüzü hakkında fikri yoktur, dolayısıyla harekete geçmez. İkinci pasaklı mantıkçı da aynı şeyi düşünür. Fakat çan çaldıktan ve kimse kıpırdamadıktan sonra, birinci mantıkçı, kendi yüzünün de pis olması gerektiği sonucuna varır, çünkü ikinci mantıkçı tek başına olsaydı, tek kirli yüz senaryosunda gördüğümüz üzere, yüzünü silmesi gerektiğini bilirdi. Yüzünü silmemesi, başka bir kirli yüz gördüğü anlamına geliyor ve görebildiği tüm yüzler temiz olduğuna göre, kendi yüzünün pis olması gerektiğine hükmediyor. Çan ikinci kez çalındığında, yüzünü siler. İkinci mantıkçı da aynısını yapar, çünkü o da birebir aynı çıkarımda bulunmuştur. Üç pasaklı yiyici için aynı mantık çanın üçüncü çalınışında geçerli: Her biri, iki kirli yüz görmelerinden hareketle, çanın iki kez çalınışından sonra hiç hareket olmamasından, kendi yüzlerinin de pis olduğu çıkarımını yapar. Bu mantık, herhangi bir pasaklı yiyici sayısına vardırılabilir. Bunlar, çanın aynı sayıda çalınışının ardından eşzamanlı olarak yüzlerini siler (on pasaklı yiyici, çanın onuncu çalınışında yüzünü siler, on bir pasaklı yiyici çanın on birinci çalınışında yüzünü siler, vs).

Karşılıklı bilgiyi açıklamanın en kolay yolu A, *x*'i biliyor; B, *x*'i biliyor; A, B'nin *x*'i bildiğini biliyor; B, A'nın *x*'i bildiğini biliyor ve sonsuza dek böyle sürüyor demek olsa da, açıkçası sonlu kapasitesi olan hiçbir kafa, sonsuz bir önerme kümesini aklında tutamaz. Barbekü sosu probleminin dışında, insanların genelde, kat kat "A-biliyor-B-biliyor" tarzı önermelere kafa yorup kendi başlarını döndürmesi gerekmez. Kişinin sonsuz bir ifade kümesini "bildiğinin" söylendiği öbür dilbilim vakalarındaki gibi (sözcükler, tümceler, önermeler), karşılıklı bilgi içindeki bilgi *ima* edilir. Kişinin tek ihtiyacı, kafasında yinelemeli bir formül barındırmaktır, yani kendi kendisinin örneğini içeren bir formül. İnsanların zi-

hinlerinde paylaşabileceği şey, aşağıdaki önermedir; bu önermeye *y* diyebiliriz: "Herkes *x*'i biliyor ve herkes *y*'yi biliyor."[59] Gerektiği zaman insanlar, verili bir problem için ihtiyaç duyulan önermelerin kaç seviyesi olursa olsun, belleklerinde izini takip edebildikleri müddetçe bunları ortaya serebilir. Fakat zihinlerindeki bu bilgi parçasının yinelemeli niteliğini fark edince, karşılıklı bilgiye *sahip olduklarını* kavrayabilirler. Daha da kolayı, kendilerinin ve başka insanların bu bilgiyi edindiği umumi koşulları fark ederek bu bilginin müşterekliğini anlamalarıdır, örneğin işitilebilir bir çanın çınlaması ya da işitilebilir bir oğlan çocuğunun haykırışı.

Karşılıklı bilgi, gündelik yaşamda rastladığımız prestiji koruma ve prestiji yitirme hadiselerinin birçoğunu açıklayabilir, çünkü "prestij," özünde, karşılıklı bilgi olgusudur. Geri adım atmayacak kadar saygın ya da güçlü olduğunuzu bildiğinizi başkalarının bildiğini bildiğinizi başkalarının bildiğini bildiğinizden, pazarlıkta kâr elde etmek amacıyla bastırırken cesaret bulabilirsiniz. Saygısızlık belirten ifadeler herkesin gözü önünde zararlı olabilir, çünkü bu döngüyü daha tomurcuk halindeyken zedeleyebilir. Her olgun insan, başkalarının hatta en yakın arkadaşlarının, arkalarından dedikodu yapıyor olabileceğini bilir. Telefon sohbetinde sizinle ilgili nahoş bir yoruma kulak misafiri olabilirsiniz, e-posta mesajlarında böyle bir yorum gözünüze takılabilir. Ancak bildiğinizi kimse bilmediği müddetçe, bu iğneleyici söz hasarsız atlatılır. Bunun aksine, nezaketsiz bir yorum size üçüncü bir kişi üzerinden ulaşırsa ya da bütün o süre boyunca işitebileceğiniz mesafede durduğunuzun ancak yeni farkına varan bir grup insana katıldığınızda böyle bir yoruma kulak misafiri olursanız ya da "yanıt ver" ile "herkese yanıt ver" seçenekleri arasındaki farkı bilmeyen birinin e-postasından geri döndürülemez biçimde yayılırsa, daha derinden incitir ve bununla yüzleşme arzusu artar. Şimdiki fark, herkesin bildiğini bildiğinizi herkesin bilmesidir vs; bu yorum, düzeltmeye uğraşmadan kabullenirseniz prestijinizi tehdit eder.

"Nezaket" adlı vasıf, hassas bireysel bilginin, karşılıklı bilgi haline gelmesini önlemekten oluşuyor. Akşam yemeği davetinde, konuklardan birinin aşırı kilolu olduğunu, başka bir konuğun

[59] Clark, 1996.

konuşma güçlüğü yaşadığını herkes bilir. Ama bunu yüksek sesle dile getirmek, karşılıklı bilgi yaratmak, cidden utanç verici bir durum meydana getirir. Gerçek yaşamda deneyimlediğim ve bir deneyde incelediğim daha incelikli bir örneğe bakalım. Öğrenci bana, yüksek lisans öğretim yardımcısından (ÖY) aldığı notu şikâyet eder. Sınav kâğıdını okurum, notun fazla kırıldığına ikna olurum. Öğrenciye, ÖY'yle notun değişmesi hakkında konuşacağımı söylerim, ÖY'ye de notun değişmesi konusunda öğrenciyle konuştuğunu söylerim. Yine de bu sözleri birbirlerinin huzurunda söylememeye özen gösteririm, hatta aynı e-postayı ikisine birden göndermem, çünkü bu durumda ÖY'nin yetkesinin yara alacağını hissederim. Bireysel mesajlar, karşılıklı bilginin önüne set çekiyor. ÖY, hükmünün, üst makam tarafından reddedildiğini bilir, bunu öğrenci de bilebilir. Fakat öğrenci, bildiğini ÖY'nin bildiğini bilmez; öğrencinin bildiği kadarıyla, ÖY, öğrenci ısrarıyla beni bıktırdı diye düşünüyor olabilir. ÖY ise bildiğini öğrencinin bildiğini bilmez; ÖY'nin bildiği kadarıyla, öğrenci, dersin gördüğü rağbeti artırmak için ÖY'den duruma ayak uydurmasını istediğimi düşünmüş olabilir. İkisine gönderilecek ortak mesaj, karşılıklı bilgi doğururdu ve karşılıklı bilgi, prestiji koruma mecralarını tıkar.

Bence karşılıklı bilgi, insanların, işin gerçek doğasını anladıkları halde dolaylı konuşmaya ayak uydurmasının sebebine ilişkin en derin açıklama olsa da, öbür beş açıklama bununla uyumsuz değildir. Belki de bu sebepler, yalın bir teklifin, örtülü teklife göre ilişki için daha zararlı olması için birleşip komplo kuruyor. Yalın teklif, eğer karşılıklı bilgi kapsamındaysa görmezden gelinemez, ayrıca kumdaki tek bariz izi bırakır, sanal izleyiciler bunu kolaylıkla tanır. Bu durum, ilişkinin büyüsünü sarsar, insanların ilişkiden aldığı hazzı berbat eder. Şartların açıkça müzakere edilmesinden yıpranan müşterek ilişkiler için bu daha da geçerli. Belki de düşünceli bir konuşmacı, bu hasardan kaçınacak adımlar atar, bunun yerine niyetini dolaylı konuşmayla ima eder, dinleyicinin prestijine hürmet ettiği için puan kazanır. Tüm bu sebeplerden ötürü yalın teklifin "ağızdan çıktığını," konuşan kişinin artık bunu "geri alamayacağını" düşünürüz.

BİLMEMEYİ SEÇMEK: USSAL CAHİLLİK PARADOKSU

İnsanların dil kullanırken oynadığı oyunlar olsa olsa yüzeyseldir. O oyunlar, sohbetin özünde bir toplumsal etkinlik olmasından türer. İnsanlar sözcüklerle birtakım işler yapar; önerirler, buyururlar, tehdit ederler, teklif ederler. Yaptıkları işler ilişkilerini mutlaka etkiler. Sözlerimizi dikkatli seçeriz, çünkü tek taşla iki kuş vurmaları gerekiyor: niyetlerimizi iletmek, yoldaşlarımızla bağlarımızı koruyup baştan müzakere etmek.

Yalın konuşmaktan kaçınmak, zihin tasarımımızda bir hata mı yoksa daha derin bir mantıksal tabanı olabilir mi? Toplumsal bağlamda iletişime geçen herkesin dolaylı konuşmadan faydalanacağını tahmin eden bir mantıksal tabanı olabilir mi? İlk bakışta, bir mantıksal tabanın var olması pek muhtemel görünmeyebilir. Dile *sahip* olmanın yegâne sebebi, bilgi nakletmektir ve bilgi güç demek olduğuna göre, ne kadar çok bilgi naklederse o kadar iyi olması mantıklıdır. Fakirliktense zenginliğin yeğlenmesiyle aynı sebepten ötürü bir şeyi bilmenin, bilmemeye yeğlendiğini zannedecek kadar saf olunabilir. Zenginseniz, her an paranızı bağışlayıp fakirleşebilirsiniz. Bir şeyi biliyorsanız, istediğiniz an bunu görmezden gelmeye karar verebilirsiniz.

Elbette, elektronik basın yayının her yere yayılmasından ötürü bilgi fazlalığının başımıza bela kesildiği düşüncesi günümüzün klişesi haline geldi. Üstelik elli yıldır biliş bilimcileri, beynin bilgi işleme sınırlarının peşinde. Kimilerine göre Grice'ın işbirliği düsturları, sohbette bilgi akışını idare etmenin, kullanmaya uygun bilginin aktarılma hızını azamiye çıkarmanın yoludur.[60]

Fakat konuşmalarımızın dolaylı oluşunun nihai nedeni, bilginin başka bir tehlikesinden kaynaklanıyor olabilir; bilginin aşırı miktarıyla serseme dönme tehlikesi değil, söylenen şeylerin aklımızı zehirleme tehlikesi. Ussal cahillik paradoksu şudur: İstediğimiz kadar bilgiyi taşıyabilsek, sapla samanı her zaman birbirinden ayırabilsek bile belirli mesajlar var ki ussal bir zihin bunları almak istemeyebilir.[61]

---

[60] Sperber ve Wilson, 1986.

[61] Gigerenzer, 2004; Schelling, 1960. "Ussal cahillik" teriminin kaynağı, Sylvain Bromberger'dir (Bromberger, 1992), gerçi farklı bir kavrama atıf-

Bazen belli şeyleri bilmemeyi tercih ederiz, çünkü duygularımızın üzerinde, denetimimiz dışı etkileri olabileceğini tahmin edebiliriz. Psikolog Gerd Gigerenzer kendi "Kaçınılmaz Cahillik Yasasını" desteklemek için bazı örnekler sıralar. Belli bir filmi seyretmemiş, kitabı okumamış insanlar, öykünün sonunu anlatan inceleme yazılarından uzak durur. Maçı videoya kaydeden basketbolsever, izlemeden önce sonucu öğrenmemek için tüm basın yayın kanallarından uzak durur. Müstakbel anne babaların pek çoğu doğmamış çocuklarının cinsiyetini öğrenmemeyi tercih eder; kız çocukların kürtajla alınması belasının yaşandığı ülkelerde, bu bilgiyi açıklamak suç kapsamına girebilir. Resmi babayla kan bağı bulunmayan çocukların olduğu kayda değer sayıda aile, kimse DNA testi yaptırmazsa daha mutlu olacaktır. Huntington hastalığından mustarip anne babaların çocukları, hastalık genine sahip olup olmadıklarını bildirecek tetkiki yaptırmayı çoğunlukla reddeder. Çoğunluğumuz, ne gün öleceğimizi bilmek istemeyiz.

Ussal bir sistemin cahil olmayı tercih etmesinin nedenlerin biri de, iş yansız bir karar vermeye geldiğinde, en ufak dış bilginin, kararı bir yana yönlendirecek olmasıdır. Dolayısıyla jüri heyetlerinin, zanlının sabıkasını bilmesine ya da polisin yasadışı yollarla elde ettiği kanıtları görmesine izin verilmez. Bilimciler ilaçları çifte kör araştırmalarla sınar, hangi hastanın gerçek ilacı, hangi hastanın plasebo ilacı aldığını öğrenmekten uzak dururlar. Akademik çalışmaların taslakları hakkındaki hakem kararları isimsizdir, yani yazarın ve hakemlerin kimliği gizli tutulur. Kamu ihaleleri kapalı zarfla yapılan tekliflere göre verilir.[62]

Fakat neden üstü kapalı konuştuğumuzu en iyi açıklayabilecek ussal cahillik türü, Strangelove tarzı ikilemlerden türüyor. Bu ikilemler içinde ussallığımız, kendi aleyhimize dönebilir. Bilgiden tek taraflı olarak kurtulmak tek karşı önlemdir (yine önce Schelling'in incelediği paradoks kümesi).[63] Tehdit almamak insanlar için yeğdir. Bu yüzden yaramaz çocuklar gözlerini anne babalarının gözlerinden kaçırır, savcılık tanıklarının dışarıyla

ta bulunuyordu.

62 Gigerenzer, 2004.

63 Schelling, 1960.

iletişimi kesilir; bir meslektaşım, ağır aksanla konuşan haydutların kendisini tehdit ettiğini anlayamadığından ne güzelim ceketinden ne de belki hayatından oldu. Bir sırra vakıf olmak, bu sırra ulaşmayı isteyenlerin eziyetine maruz kalmaya ve sırrın bilinmesini istemeyenler tarafından susturulmaya yol açabilir. Dolayısıyla kaçırılan kimsenin, kaçıranın yüzünü görmemesi kendi hayrınadır, kendi güvenlikleri için elçilere hassas bilgiler verilmez ve casus filmlerinde "anlatırsam seni öldürmek zorunda kalırım" klişesi eskimez. Eşgüdüm Oyununda, en az bilgiye sahip kişi en iyi konumdadır: İki arkadaş akşam yemeğini nerede yiyeceklerini konuşurken, cep telefonunun şarjı bitmeden hemen önce kendisine yakın restoranı öneren taraf daha kısa mesafe yürüyecek demektir.

Sırf belirli soruların sorulması bile kişiyi kötü duruma sokabilir, çünkü yanıtlardan biri tehlikeli, beriki yalan olabilir ve yanıt vermeyi reddetmek, eldeki iki seçeneğin bunlar olduğunun fiilen itirafıdır. Soruya yanıt vermeyi reddederek, Beşinci Yasa Değişikliğinde belirtilmiş, kendi aleyhinde tanıklık yapmama hakkından yararlanan tanıklar, kamu kanaati mahkemesinde çoğunlukla kendi aleyhlerine tanıklık etmiş olur. İtibarlı bir işte boş yer açılıp da o işe çalışan bulmak için kelle avcılığı başladığında, adaylar, işi istediklerini itiraf edemez, çünkü başka birinin kulağına giderse şartlarını yumuşatmak zorunda kalırlar; istemediklerini de söyleyemezler, çünkü o vakit adaylıklarını kaybederler. "Yorum yok" bile diyemezler, zira o işe ilgi duymuyorlarsa neden yorum yapsınlar ki? Kısa süre önce Harvard'a dekan aranırken, gazeteler, akla ilk gelen adaylara, yardımcılarının nedense (ve inanılmaz ama) ulaşamadığını gördü. Karşılıklı bilginin, olumsuz bilgisi, prestije zarar verip yitirilmesine yol açacak hale dönüştürdüğü birçok örneği elbette gördük. Pek çok yazar, olumsuz eleştirileri okumayı reddeder ki bunlara verecek yanıtlarının olmadığını dürüstçe söyleyebilsinler. Kimi yazarlar ise *hiçbir* eleştiriyi okumaz, çünkü tanıdıkları insanlar, kendilerinin uzak durduğu eleştirilere bakarak en kötü hükme varsın istemezler.

O halde, bilgi tehlikeli olabilir, çünkü ussal zihin, bilgiyi ussal şekilde kullanmak zorunda kalabilir, böylece art niyetli ya da aldırışsız insanların, melekelerimizi aleyhimize döndürmesini mümkün kılabilir. Dolayısıyla dilin anlatım gücü hem nimettir

hem de başa beladır: Bilmek istediğimiz şeyi öğrenmemize müsaade eder, ama öğrenmek istemediğimiz şeyleri öğrenmemizi de sağlar. Dil, insan doğasına açılan basit bir pencere değil, bir akarcadır: içimizdekilerin hastalıklı dünyaya maruz kaldığı açık bir yara. İnsanların sözcüklerini kibarlık, kinaye ve başka muğlak konuşma biçimleriyle örtmesini beklememiz şaşırtıcı değil.

9
MAĞARADAN KAÇMAK

Görme engellinin elle yokladığı kalın derili hayvan misali, insan doğası pek çok şekilde incelenebilir. Antropoloji, tüm kültürlerden insanların benzeşen usullerini, farklılık gösteren usullerini listeleyebilir. Biyoloji, beyin sistemlerinin ya da genlerin gelişim programının haritasını çıkarabilir ya da insan nişinde çözüme kavuşturulması gereken uyarlanım sorunlarını belirleyebilir. Psikoloji, insanları tongaya düşürüp minik kusurlarını laboratuvarda ele vermelerini sağlayabilir ya da normal menzil içinde nasıl farklılaştıklarını, sınırı aşıp patoloji kapsamına nasıl girdiklerini belgeleyebilir. Edebiyat, dünyanın mitlerinde ve öykülerinde, hatta sırf Shakespeare'in eserlerinde insanların ezelden beri saplantı haline getirdiği konuları irdeleyebilir.

Bu kitapta size dil cephesinden bakışı sundum; sözcüklerin ve inşaların anlamlarından ve kullanılma tarzlarından hareketle insan doğası hakkında bir şeyler öğrenmek. Tüm hâkim noktalar gibi, kimi hususları görüş alanına taşırken, kimi hususları dışarıda bırakır. Dil, umumi ve dijital bir ortamdır, dolayısıyla deneyimimizin mahrem ve pürüzsüzce harmanlanmış veçhelerini gözlerden saklamak zorundadır: duyularımız, duygularımız, sezgilerimiz, içgüdülerimiz ve bedenlerimizin koreografisi. Yine de bizler öğretmeyi, dedikoduyu seven, birbirine patronluk taslayan sokulgan hayvanlarız ve hayatımızın çok az veçhesi, başka insanlarla münasebetlerden etkilenmez. Bu bilginin büyük kısmının alınıp verildiği mecra olan dil, başka insanlarla ortak deneyimin her özelliğine uyarlanmıştır. İnsanlık durumunun büyük bölümü, dilin sahasına girer.

O meşhur Marslı bilimci ya da bu vakada Marslı dilbilimci, dilimizin yalnızca anlambilimini ve edimbilimini biliyorsa, türümüzü nasıl tanımlar? Bu bölümde, insan doğasını, sözün gözünden sunuyorum; bu görüş, önceki bölümlerde anlattığımız olgulardan

ortaya çıkıyor. Çoğu örnek, İngilizceden verilmiş olsa da, genel olarak insanlar hakkında bir şeyler söyleme şansı olan olgularla kendimi sınırladım, çünkü o olgular, dünyanın tarihsel açıdan alakasız dillerinde bulunuyor. Olgular, kelimenin tam anlamıyla evrensel olmayabilir, çünkü verili dilde sözcükler ve inşalar, insanların psikolojisine bel bağlamakla kalmaz, geçici heveslerin, fetihlerin, komşuların tarihine de bel bağlar. Olgular kaçınılmaz olarak beyinlerimizin genetik örüntüsünün doğrudan yansımaları değildir; kimileri, insan tarihi boyunca insan ekolojilerinde etkileşime giren beyinlerde ve bedenlerde belirebilir. Bu koşullara ve uyarılara rağmen, dil merceğinden bakış, kendine özgü düşünme, hissetme, etkileşme tarzlarına sahip bir canlı türünü göz önüne seriyor.

İnsanlar, dünyanın onlara sunduğu analog duyum akışına kıyasla çok farklı bir dünya anlayışı inşa eder. Deneyimlerini nesnelere, olaylara katarlar. Bu nesneleri, olayları önerme halinde bir araya getirirler, o önermeleri de gerçek ve olası dünyaların tanımı sayarlar. Tanımlamaları epey sadeleştirilmiş, simgeseldir: Durumun kimi veçhelerini alır, kimilerini görmezden gelirler, aynı durumun pek çok şekilde yorumlanmasını mümkün kılarlar. Dolayısıyla insanlar, maddenin uzayda nasıl hareket ettiği konusunda hemfikir olsa bile verili durumun gerçekte ne olduğu konusunda anlaşamayabilir.

İnsanın gerçekliğe ilişkin tanımlamaları, kolaylıkla algılanabilen düşünce envanterlerinden kurulur. Envanter birtakım temel birimlerle başlar, mesela olaylar, durumlar, şeyler, maddeler, yerler, hedefler. Bu birimlerin temel iş yapma usulünü belirtir: eylemek, gitmek, değişmek, olmak, sahip olmak. Olaylar başka olayları, sebep olarak, yetkin kılarak ya da engelleyerek etkiliyormuş gibi görünebilir. Eylem, akılda bir hedef tutularak başlatılabilir, bilhassa, hareketin varış yeri (saman yüklemek gibi) ya da değişiklikten kaynaklanan durum (yük vagonunu yüklemek gibi) hedeflenir. Nesneler, insan ya da insandışı, canlı ya da cansız, katı ya da yığışım olmalarına göre, uzayın üç boyutunda nasıl yer kapladıklarına göre farklılık sergiler. Olayların bir zaman zarfına yayıldığı, birbirlerine göre sıralandıkları kabul edilir.

Bu fikirlerin her birinin kendine özgü anatomisi var. İnsanlar eşsiz bireyleri fark eder, bunları kategoriler halinde sınıflandırır.

Bireyin özünü yansıtan sabit kategoriler ile bireyin sahip olabileceği geçici, yüzeysel nitelikler arasında ayrım belirlerler. Zihinsel mercekleri sayesinde belli bir varlığı meydana getiren maddeye (plastik) odaklanabilirler ya da sınırlarını görmek için geri çekilebilirler (fincan). Madde, süreğen bir ortam (elma püresi gibi) ya da parçaların bir yığını (çakıllık) olarak da görülebilir.

İnsanlarda ilkel bir sayı kavramı var. Bu kavram ancak bir, iki ve birçok arasında ayrım yapıyor, gerçi daha büyük nicelikleri aşağı yukarı kestirebilir. Bu ham niceleme yöntemini, sırf nesnelerin çetelesini tutarken değil (tekil, ikil, çoğul), şeylerin uzayda yerini belirlerken de (yanında, yakında, uzakta), şeylerin zamanda konumunu belirlerken de (şimdiki zaman, yakın geçmiş, uzak geçmiş) kullanırlar.

İnsanlar, belli bir varlığın nerede ya da ne olduğu ya da nasıl hareket edip değiştiği hakkında kafa yorarken, onu bütün olarak algılar, iç aksamı olmayan damla ya da nokta kefesine koyarlar. Varlığın bütününün o noktada konumlandığı, bütün olarak hareket ettiği ya da onu dolduran bir özellik barındırdığı ya da durumdan duruma bütün olarak değiştiği düşünülür (samanla yüklü vagon ya da arıyla kaplı bahçe gibi). Fakat insanlar, nesnenin parçalarını da açık açık belirtebilir, parçaların birbiriyle alakasını tespit edip gösterebilir (mesela vagonun zemini ya da bahçenin kenarı). Nesne, insan bedeniyse, devreye başka bir varlık giriyor: hem beden olduğu hem de beden parçalarına sahip olduğu düşünülen kişi. İnsanların sahip oldukları arasında yalnızca beden parçaları ve taşınabilir eşyalar yok, aynı zamanda fikirleri (birbirlerine yollayabilirler) ve iyi talihleri de var.

İnsanlar dünyayı gördüğünde ya da zihinsel imge halinde gözlerinde canlandırdığında, nesneleri ve olayları kesintisiz bir uzaya yerleştirirler. Ancak fiziksel dünyayı kavramanın tek yolu bu değildir. Başka bir zihinsel sistemde, insanlar, uzayı, cetvelle, açıölçerle, ölçü terazisiyle ölçülmüş pürüzsüz koordinatlarla hesaplamaz; bunun yerine, referans nesnesine bir koordinat çerçevesi dayatırlar, şeklin yerini çerçeveye göre belirlerken *içinde, üzerinde, yukarısında* gibi nitel uzamsal ilişkilerden faydalanırlar. İnsanlar, referans çerçevesini dünyaya, kendi bedenlerine, belirgin bir nesneye göre hizalayabilir, zihinlerinde bu çerçeveler arasında geçiş yapabilirler, böylece şeklin konumu hakkında pek

çok biçimde akıl yürütebilirler. Referans çerçeveleri, yukarı ile aşağı, ön ile arka arasında ayrım belirler, ama sağı soldan ayırma konusunda güvenilmezlerdir. İnsanlar, şekil ile referans nesnesi arasındaki topolojik ilişkiyi derhal fark eder, mesela biri ötekine dokunuyor mu, yapışık mı ya da içinde mi, acaba şekil mi üstte yoksa referans nesnesi mi, acaba referans nesnesine yakın mı uzak mı. Zihinsel mercek, bu uzam kavramlarının, atom altı seviyeden tutun da galaksiler arası seviyeye kadar herhangi bir ölçekte uygulanmasını mümkün kılar.

İnsan zihni, nesneleri şematik modellere ayrıştırır. Bu modeller, pek çok boyuta (sıfır, bir, iki ya da üç) yayılmış, özgül olmayan maddeden meydana gelir. Bu boyutların biriyle ya da ikisiyle uyumlu madde, bir sınırla kesintiye uğrar, sonsuza dek makara gibi açılabilir ya da komşu bir madde kendisine yapışabilir (şeritler, ışınlar, levhalar gibi). Bu geometri aynı zamanda, madde öbeğini etrafındaki uzaydan ayıran sınıra (uçlar, dış kabuk, kenarlar) ya da bir madde parçası bütünden koparıldığında geride kalan hiçliğe de uygulanabilir. Uzamsal bağlamda düşünmeye başladığımızda, şekli meydana getiren dış hatlar, açılar, uzunluklar fona karışır (dolayısıyla *across – karşı tarafa* sözcüğü, hem el hem de arazi için kullanılabilir), gerçi nesne, bir isimle etiketlenmiş kategoriye sokulduğunda, bunlar tekrar fark edilir hale gelir. Uzamsal düşünüş, eşyayı hareket ettirip düzenlemenin gereklerine göre yontulur, yani tek başına geometriyle tanımlanmaz, sezgisel fiziğin, yerine oturtmak, desteklemek, kapsamak, üstünü kaplamak gibi unsurlarıyla ve insanların nesneleri kullandığı başka yöntemlerle de tanımlanır.

Zamanın kesintisiz akışı, bilinçliliğimizin vasıtası olsa da, zaman, dille bağlantılı düşünce bölmesinde bu şekilde ele alınmaz. Bu bölmede, zamana, uzay boyutu muamelesi yapılır ve insanlar, olayları, zaman üzerinde sıralanan malzeme kefesine koyar. Zaman, üzerinde yürüdüğümüz yol ya da önümüzden geçen bir geçit alayı olarak düşünülebilir. Kronometreyle ya da takvimle ölçülmez, ayrı bölgelere bölünür. İnsanlar zamanı üç bölüme ayırmaya meyleder: psikolojik şimdi (yaklaşık üç saniye uzunluğunda bir farkındalık anı), belirsiz bir geçmiş (bazen yakın ve uzak geçmiş diye ayrılır), belirsiz gelecek (yakın ve uzak gelecek diye ikiye bölünebilir). Geçmiş ve gelecek çoğunlukla katışıksız zamansal kav-

ramlar değildir, bunlara metafizik bulaşmıştır: geçmiş, güncelle birleşir, geçmiş-dışı, varsayımsal olanla birleşir, gelecek ise istenen şeyle birleşir. Zihinsel zaman hattını dolduran olaylar, zaman maddesinin çıkıntıları olarak görülür: Nesneler gibi, noktalı ya da çıkıntılı olabilirler, gevrek sınırları olabilir ya da belli belirsiz gözden kaybolurlar, tek tek olaylardan ya da mükerrer olaylar yığınından meydana gelebilirler. Zihinsel mercek, etkinliğin mikroskobik doğasına odaklanabilir (sokağın karşısına geçmek) ya da olayın bütününü içine almak için geri çekilebilir (sokağın karşısına geçti). Tıpkı zihinsel şerit metre gibi, zihinsel kronometre de insan amaçlarına göre ayarlanır. Zihinsel kronometre, bir edim istemli sahneleniyor diye görüldüğünde farklı, kendiliğinden meydana geliyor diye görüldüğünde farklı işler. Oyuncular kendi iradelerini ortaya koyduğunda çalışmaya başlar, hedeflerine ulaştıklarında durur.

İnsanların gözünde kimi şeyler yalnızca meydana gelir, kimilerineyse sebep olunur. Nedensellik, şeyler arasında zaman içinde bağıntı kurma ya da işler başka türlü olsa ne olacağını düşünme yoluyla değerlendirilemez sadece. Aynı zamanda, hareket meyli olan kudretli bir eyleyiciden, durağan kalmayı yeğleyen daha zayıf varlığa iletilen bir itki de duyumsanmalı. Zihinde oynatılan bu itme ve ayak direme çizgi filminin çeşitlemeleri, kolaylaştırma, engelleme, önleme, izin verme sezgilerini doğuruyor.

Nedenler zincirinde ilk halka genelde bir eyleyicinin, çoğunlukla da bir kişinin başlattığı eylem olarak yorumlanır. İnsanlar, eylemler arasında tarzlarına, doğurduğu değişikliklere ya da bu ikisine göre sınır belirler. Değişiklik kasıtlı mı yapıldı yoksa kazara mı, doğrudan mı yoksa aracı bir eyleyici sayesinde mi, araç olarak mı amaç olarak mı, buna çok önem verirler. Bu ayrımlara manevi değer yüklerler, isteyerek, bilerek, doğrudan neden oldukları olaylardan ötürü eyleyicilerin suçlanabileceğini söylerler.

Kimse ada değildir. İnsanlar akıllarını zihinsel yapıtlarla doldurur, örneğin adlar ve başka sözcük türleri gibi başka insan zihinlerinin ürünleri. Bu yapıtların bazıları verili bir zamanda verili toplumda her yerdedir, bir araya gelip kültür dediğimiz şeyi meydana getirirler. Kültürün bir parçası da dildir. Sözcük misali bir zihinsel yapıt toplum içinde herkeste var olsa da, yaptığı işin ödülünü alamamış bir mucidin zihninde doğmuş olmalı ve akıbe-

ti, hem başka zihinlere cazip gelip gelmemesine hem de zihinleri birbirine bağlayan etki ağlarına bel bağlar. Her insan bu yapıtların hem imalatçısı hem de tüketicisidir. En belirgin vaka, çocuklara isim vermektir. İnsanların bu etki ağlarındaki rolleri hakkında duyguları karışıktır, bir yandan uyum göstermek isterken öte yandan bir farkları olsun isterler.

İnsanlar, yeni fikirler düşünmekle kalmaz, bunları duygularıyla da demlerler. İlahlara, ilahların rollerine ve niteliklerine, denetim altında tuttukları doğaüstü âlemlere hayranlık ve saygı duyarlar. Hastalık, ölüm, takatsizlik onları dehşete düşürür. Bedensel sıvılardan iğrenirler. Tüm çeşitlemeleriyle cinselliğe şehvetli bir ilgi duyarlar. Düşmanlardan, hainlerden, aşağı insanlardan nefret ederler. Bu düşünceler ne kadar tatsız olsa da, insanlar bunları birbirlerine isteyerek yakıştırır; bazen amaç, karşıdakinin gözünü korkutup lekelemek, bazen ilgisini çekmek, bazen bu düşüncelere isteyerek katlanabileceklerini göstermektir. İnsanlar bir günü daha sağ salim atlatırken, inişlerine çıkışlarına, özellikle de hayal kırıklıklarına ve engellere duygusal tepki verirler, bazen de bu tepkilerini başkalarının gözüne sokarlar.

İnsanlar ilişkileri konusunda alıngandır. Kendilerine, müzakerede ve ihtilafta iddialarını savunma cesareti veren bir "prestiji" sürdürürler. Toplumsal kıdemleri hususunda duyarlıdırlar, ayrıca insanlarla dayanışma ve eşduyum konularında da duyarlıdırlar. İnsanlar, kimi yoldaşlarıyla (genelde akrabaları, sevgilileri, arkadaşları) kaynakları paylaşır, koşulsuz iyilik yaparlar, eşduyum ve yakınlık bağı hissederler ve bu hissi, yekvücut olma sezgisiyle muğlaklaştırırlar. Başka insanlar karşısında baskınlık mücadelesi verirler, statülerini sergilerler, onların iktidar icrası ya da nüfuz yetkilerini tanırlar. Daha da başkalarıyla kısasa kısas temelinde mal ve hizmet takası yaparlar ya da şeyleri ve yükümlülükleri eşit kısımlara ayırırlar.

İnsanlar ilişkilerine ahlaki renk de katar. Kasıtsız bir edim sonucunda ilişki mantığını çiğnediklerinde utanç hissederler, bu mantığı kasten çiğneyenleri hor görürler. İnsan ilişkileri, karşılıklı bilgi yoluyla geçerli kılınır; karşılıklı bilgide insanlar, ilişkinin belirli bir türde olduğunu bildiklerini başka insanların bildiğini bilir. Bundan dolayı insanlar, tehdit, teklif, rica ya da hakaret gibi ilişki mantığını çiğneyen edimlerin genel tarafından anlaşılma-

sına özellikle duyarlıdır. Bununla birlikte, insanlar sık sık riske atılıp bu ihlalleri yapar; bazen amaç, hayatının işini kapmaktır, bazen de bir ilişkiyi baştan müzakere etmektir. Sonuç olarak, ilişkiyle tutarlılık sergilemeyen işler yapılsa bile ilişkiyi koruyup sürdüren karşılıklı bilgiyi muhafaza etmek maksadıyla tasarlanmış ikiyüzlülükten ve tabudan faydalanırlar.

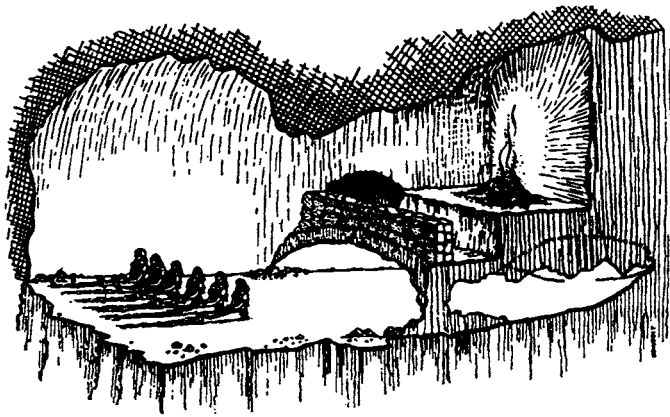
İnsan doğasıyla ilgili herhangi bir envanter, kimi umut dolu insanlarda endişe yaratmaya mahkûmdur, çünkü düşünme, hissetme, etkileşme yöntemlerimize sınırlar koyuyormuş gibi görünür. "Hepsi bu mu?" diye sormak geliyor insanın içinden. "Düşünülebilir düşüncelerimizi, hissedilebilir hislerimizi, yaşam oyununda olası hamlelerimizi kısa bir seçenek mönüsünden seçmekle mi lanetlendik?"

Bu kaygı, Platon'un meşhur, mağaradaki mahpus alegorisine kadar uzanıyor. Esirler küçük bir mağarada zincire vurulmuştur, kafaları ve vücutları öyle bir şekilde zincirlenmiştir ki yalnızca mağaranın dip duvarına bakabilirler. Mağara, *Çakmaktaşlar*'dan fırlamış bir nevi sinema salonuna benzer. Locanın arkasında ateş yanar. Makinist, siluetleri ve kuklaları ateşin önünde oynatır, böylece bunların hareketli gölgeleri duvara düşer. Bu film, mahpusların dünya hakkında bildiği yegâne şey. Nesne diye düşündükleri şey, sadece bir tasvirdir; olur da mağaradan çıkmayı başarırlarsa, gün ışığında nesnelerin görüntüsü, karanlığa uyum sağlamış gözlerini kamaştıracaktır. Bu alegorinin bir yorumunda, mağara kafatasımızdır ve dünyayla tanışıklığımız, zihinlerimizin bize sunduğu gölgeli temsillerden ibarettir.[1]

Bu sayfalarda, dilin anlamına ve kullanımına dahil olan başlıca düşünce, his, toplumsal ilişki türlerini sıralamaya çalıştım. Bunlar, zihnimizin ilelebet kapana kısıldığı bir mağaranın duvarına düşen gölgeler midir? Kitabın anlattığı pek çok konu bu korkuyu uyandırıyor, çünkü kavramsal anlambilim mekanizmasının bizi, muhakeme yanılgıları ve kurumlarımızın yozlaşması karşısında kalıcı olarak savunmasız kıldığını düşündürüyorlar.

---

[1] Şu kitaptan: *Great Dialogues of Plato: Complete Texts of the "Republic," "Apology," "Crito," "Phaido," "Ion," and "Meno,"* Cilt 1, hazırlayanlar Warmington ve Rouse (New York: Signet Classics, 1999), sayfa 316.

Ussallığımız üzerinde bariz sınırlamalardan biri, bir olayı farklı şekillerde çerçevelendirme yeteneğimiz sayesinde, eylemin nasıl betimlendiğine bağlı olarak bu eylemin akışına ilişkin algımızı değiştirebilme kabiliyetimizdir (örneğin kazanç sağlamaya karşı kaybı engellemek). Başka bir sınırlama kendi kavramlarımızın, gündelik alet yapımında ve işbirliğinde faydalı olsalar da, bilim ile toplumun, yaşamamız için kurdukları yeni, kavramsal dünyayla başa çıkarken baskı altında kalmalarıdır. İnsanlar bir varlığı bütün olarak düşünmeye meyillidir, dolayısıyla gruplar arası istatistiksel farklar ile kişiler arası mutlak üstünlüğü birbirine karıştırırlar. Mülkü, aynı zamanda sadece tek yerde olabilecek fiziksel meta sayarlar, böylece dijital ortamların yeni pazarını düzenlemede donanımları yetersizdir. Hareketin, antagonistten agoniste aktarılan itki sayesinde güç bulduğunu düşünmeleri, temel fiziği yanlış anlamalarına yol açar (örneğin havada uçan topu yol boyunca arkadan bir kuvvetin ittirdiğini düşünürler). Evrime ilişkin anlayışları da bir bu kadar zayıftır; Darwin'in kuramına inandıklarını açıklayan insanlar bile organizmaların, bir ihtiyaca tepki olarak özelliklerini değiştirdiğini (sanki hedef güden eyleyicilermişçesine), popülasyonun tüm üyelerinin yanaşık düzende ilerleyerek evrimleştiğini düşünür (sanki türün, bütün olarak değişmiş bir özü varmış gibi).[2] İnsan eyleyenleri, kendiliğinden var olan neden sayarlar, bilardo toplarının dolaysızlığı misali sonuç-

[2] Shtulman, 2006.

lar doğurduklarını düşünürler; dolayısıyla beyin içi nedenlerin daha iyi anlaşılması ve dünyanın dolambaçlı neden-sonuç ilişkisi yapısının yakından incelenmesi, hakimlerin ve jürilerin kafasını karıştırabilir.

Fiziksel dünyayla ilgili bu doğal kavramlar gibi, toplumsal âlemle ilgili doğal kavramlar da bu kavramların mesken tuttuğu zihinleri kandırabilir. Yoldaşlarımıza nasıl muamele edeceğimizle ilgili içgüdüsel rehberlerimiz (ortaklık, baskınlık, karşılıklılık), herkesin herkesi tanıdığı köy yaşamında bize iyi hizmet etmiş olabilir, ama modern toplumun samimiyetten yoksun arenalarında bizi yolumuzdan saptırabilir. Akraba ve arkadaş kayırmacılığı, kurumlar açısından daimi tehlikelerdir. Yetke hakkının gasp edilmesi, demokrasiye sabit tehdittir. Kısasa kısas karşılıklılık beklentisi, karmaşık ekonomide aracıların rolüne ilişkin anlayışı zehirliyor. Ekonomist Thomas Sowell, aracılardan (perakendeciler, tefeciler) bütün tarih boyunca iğrenildiğini belgelemiştir, çünkü hiçbir şey imal etmedikleri, eşdeğer şeyleri takas etmedikleri, mal ya da para ellerinden geçerken kâr ettikleri düşünülür. Etnik azınlıklar aracı nişinde uzmanlaştığında, kan emici ırk olarak görülürler, yerel ekonomideki vazgeçilmez rollerine rağmen, eziyetin, soykırımın hedefi haline gelirler.[3] Hukuk akademisyeni Amy Chua, *World on Fire* [*Dünya Yanıyor*] adlı kitabında, serbest piyasa demokrasisini ihraç etmenin, etnik nefreti ve küresel istikrarsızlığı besleyebileceğini, çünkü serbest piyasanın, aracı nişlerini açtığını, belirli azınlıkların bu nişlerde palazlandığını, böylece anlayışı kıt çoğunluğun tahriklere kapıldığını ileri sürer.[4]

Işıl ışıl aydınlatılmış gerçeklik dünyasından, dilimizi dolduran duygular vasıtasıyla da sapabiliriz. Birbirine duygularla tutturulmuş sözcüklerin otomatik inen yumruğu, sözcüklerin, keyfi icatlar olmak yerine büyülü güçler taşıdığına kanmamıza yol açabilir. Sözcüklerin büyüsünü bozabilecek karşılıklı bilgiye karşı kişisel ilişkilerimize koruma kalkanı olan düşünme ve konuşma tabuları, modern toplumun emsalsiz ölçeğinde sorunlarla başa çıkmaya çalışırken kolumuzu kanadımızı kırabilir. Kopernik astronomisinden tutun da evrimci biyolojiye varana kadar, yetkeye

[3] Sowell, 1980; Sowell, 1996.

[4] Chua, 2003.

kafa tutuyormuş ya da toplumsal dayanışmayı tehdit ediyormuş gibi görünen bilimsel bulgular, sanki toplumsal gaflarmış gibi halı altına süpürülmüş ya da kişisel ihanet diye lanetlenmiştir.[5] Amerikan Sosyal Sigorta sistemi gibi, teknik düzeltme yapılsın diye âdeta çığlık çığlığa yardım isteyen sorunlar, bunlara dokunan herhangi bir siyasetçiyi çarpacak ihtilaflı meselelerdir. Muhalifler, herhangi bir çözüm önerisini, "yaşlı vatandaşlarımızın esenliğine fiyat biçmek" (ya da çocuklarımızın, gazilerimizin refahına fiyat biçmek) çerçevesine oturtabilir, böylece aileyle ve arkadaşlarla münasebetlerimizde yeri olan, ama üç yüz milyon nüfuslu bir ulus için siyaset belirlemede yeri olmayan bir tabu zihniyetini etkinleştirirler.[6]

Dil, mağaramızın duvarlarını ifşa etse de, mağaradan en azından bir yere kadar nasıl çıkacağımızı da gösterebilir. Nihayetinde, güneşle aydınlanan gerçeklik dünyası insanların gözüne bir an da olsa ilişiyor. Onca hastalıklı yanımız olsa bile liberal demokrasinin özgürlüğüne, teknolojik ekonominin zenginliğine, modern bilimin hakikatlerine ulaşabildik. Kendimiz için hayal ettiğimiz tüm sorunların çözülebildiği bilişsel bir ütopyaya ulaşacağımızı sanmasam da, insan zihni, mağaranın duvarında sürekli boy gösteren birkaç tekrar gösterimin ötesine geçecek vasıtalara sahiptir. Aslında, dil, bilişsel ve duygusal sınırlamalarımızı nasıl aşabileceğimizi gösteren en berrak pencereyi sunar.

İlk çıkış yolu, kavramsal eğretilemedir. İnsanlar uzay, zaman, nedensellik, madde kavramlarını alır, tasarlanmalarına önayak olan fiziksel içeriği atarlar, geri kalan çerçeveyi, daha uçucu konulara uygularlar. İnsanlar, belli bir konumda bulunan nesne kavramını seçip belli bir koşulda bulunan varlığa uyarlar (*Detroit'ten Chicago'ya gitmek → kötüden iyiye gitmek*). Kuvvet uygulayan antagonist kavramını seçer, bunu, toplumsal baskı ya da iç ihtilaf gibi başka neden-sonuç ilişkisi türleri için kullanırlar (*çekmeceye kapanması için bastır → Anne'e gitmesi için bastır*). Bu soyutlamalar hep birlikte, bir değişkenin, değer, neden ve sonuç üzerinden ifade edilmesini sağlıyor. Bu, bilimin temel yasalarını

[5] Pinker, 2007.

[6] Tetlock, 1999.

çerçevelendirmek için yeterli bir kavramsal mekanizmadır. Üstelik insanların emrine amade daha mafsallı eğretilemeler var. Bunlardan daha karmaşık düşünce derlemeleri için faydalanılır; aşkı yolculuğa, fikir tartışmasını savaşa, politik bağlılıkları kordonlara benzetmek. Eğretilemeler, edebi mecaz olmakla kalmaz, ayrıca nedensel ağlar içindeki derin eşdeğerlikleri yansıtabilirler, üstelik insanlar sırf konuşurken değil akıl yürütürken de eğretileme kullanır.

İkinci çıkış yolu, dilin kombinasyon gücüdür; "sonlu vasıtaların sonsuz kullanımı." Bu güç sayesinde sözcükler birleşip öbekleri, tümceleri oluşturur. Bunların anlamı, sözcüklerin anlamlarından ve dizilme biçimlerinden çıkarılabilir. Dilbilgisinin kombinasyonlu aygıtı, düşüncenin kombinasyonlu aygıtının yansımasıdır; her söz öbeği, karmaşık bir düşünceyi ifade eder. Eski kitaplarımda dilin sonsuz yaratma gücünü yücelttiğimden, önceki bölümlerde bu konuyu işlemedim. Fakat her ne kadar sonlu bir kavram ve ilişki envanteriyle donanmış olsak da, dilin ve düşüncenin kombinasyonlu doğası sayesinde her zaman bir dolu düşünceyi düşünebildiğimizi anımsamanın vaktidir. Starbucks'a giren müşteri nasıl neredeyse yüz bin kahve çeşidi içinden sipariş veriyorsa (bardak boyutu, çekirdeklerin kavrulma usulü, kafein seçeneği, şurup, pişirme tarzı, süt türü sayılarını çarpın), insan zihninin sahibi, nesnelerin, olayların, nedenlerin, hedeflerin kombinasyonlarını çarparak göz kamaştırıcı bir düşünce çeşitliliği üretebilir.

Dilbilim simsarları, dilin doğurganlığını ve ifade ettiği düşünceleri sergilemenin pek çok yolunu bulmuştur. Yeni gözdem, insanların büroda, metroda, yaşamın farklı alanlarında kulak misafiri olduğu tuhaf sözlerin yayımlandığı internet siteleri ailesidir. Gerçek insan sohbetlerinden alınma bu kırpıntılar (kimse bunları uyduramaz), insan zihninin kombinasyon taşkınlığının en iyi tanıtım aracıdır, çünkü bizi, daha önce hiç akla gelmemiş düşüncelerle şaşırtan ezeli ve ebedi bir gücü var:[7]

> KONDÜKTÖR: Sayın yolcular, tren kapısının kapanmasını önlemek için lütfen değerli eşyalarınızı ya da çocuklarınızı kullanmayınız!

[7] www.overheardinnewyork.com; www.overheardintheofflce.com.

1 NUMARALI KIZ: Shakespeare'in bir zamanlar dediği gibi, "öldürmemelisin."
2 NUMARALI KIZ: Hayır, onu Tanrı demiş.
BÜRODA ÇALIŞMA ARKADAŞI: Sanırım şu andan itibaren kendimden bahsederken üçüncü tekil şahıs kullanacağım. Kendime "Kızgın Çinli Deniz Tarağı" diyeceğim. Kızgın Çinli deniz tarağı yaptıklarını hiç beğenmedi.
CEP TELEFONUYLA KONUŞAN ADAM: Seni dün aramayı denedim. Evde yoktun. Neredeydin? Ne? Kolonoskopi mi? En azından sana çiçek alıp edepsiz şeyler söyledi mi? Kusura bakma, haddimi aştım. Pislik yapmayı bırakacağım. Ha ha ha... İstemeden cinas yaptım. Hayır... hayır, özür dilerim... Alo? Alo?

Bu iki kabiliyeti, eğretilemeyi ve yaratma gücünü birleştirdiğinizde, düşünce dili, sonu gelmeyen fikir gayzerini canlandırmaya, ifade etmeye yarayabilir. İnsanlar, bir şeyi anlamaya gayret ederken yeni eğretilemeler keşfedebilir, bunları birleştirip daha da yeni, karmaşık eğretilemeler, benzetimler oluşturabilirler.

Elbette bu yetenekler, bitmek tükenmek bilmeyen bir kötü fikirler gayzerini de besleyebilir. Fakat başka zihinsel yetenekler, iyiyi kötüden ayırt edecek vasıtalar temin ediyor. İnsanlar bir şey hakkında düşünürken tek eğretilemeye mahkûm kalmaz, eğretilemeden eğretilemeye geçebilir, eğretilemedeki kavramlar arası ilişkiler ile anlamaya çalıştıkları şeyler arası ilişkilerin en düzgün eşleşmesine göre eğretilemeleri tasnif edebilirler. Bu tasnifin itici gücü, çekirdek bir sezgi olabilir. İnsanlar, sözcüklerinin, dünyadaki şeyler *hakkında* olduğunu ve sözcüklerin, öz atıflı terim çemberinde kapana kısılmış tanımlar olmadığını duyumsar (isimlerin anlambilimiyle ilgili sezgilerde gördük). Keza, insanlar, önermeleri, doğru ya da yanlış varsaydıkları şeyler olmak dışında, *nesnel olarak* doğru ya da yanlış sayabilir (*öğrenmek* ve *bilmek* gibi olgusal fiillerin anlambilimiyle ilgili sezgilerde gördük). Düşüncelerin, dünyada gerçek şeylere işaret edebileceği ya da onları ıskalayabileceği ve dünyaya ilişkin inançların doğru ya da sadece öyle inanılmış şeyler olduğu sezgisi, insanları, dünyanın neden-sonuç yapısının aslına sadakati bakımından benzetimleri sınamaya, alakasız özellikleri budamaya, açıklayıcı olanlara odaklanmaya sevk edebilir.

Söylemeye gerek yok, bu yetenek kombinasyonu, hiçbirimizi, bol miktarda hakikat imal eden bir makineyle donatmıyor. Deneyim ve zekâ bakımından sınırlı tek bir zihin bir yana, akıl sahibi bireylerin oluşturduğu topluluk bile bireyler arası toplumsal ilişki bu amaca göre ayarlanmadığı müddetçe, icatlarını bir havuzda toplayıp cürufu ayıklayamaz. Gündelik yaşamda anlaşmazlıklar, prestij hissimizi tehdit edebilir. Kibar münasebetlerimizin, herkesin hemfikir olacağı konu başlıkları etrafında seyretmesinin sebebi budur, mesela hava durumu, bürokrasinin hantallığı, havayolu ya da yatakhane yemeklerinin kötülüğü. Bilim, iş dünyası, devlet, gazetecilik gibi bilgiyi değerlendirmesi beklenen topluluklar, kibar fikir birliği oluşturmaya dönük boğucu arzuyu atlatmanın yolunu bulmalı. Sunum yapan kişinin hatasına öğrencinin işaret ettiği bilimsel konferansta, sunum yapan kişi daha yaşlı ve saygıyı hak ediyor ya da deney üzerinde çok sıkı çalıştı ve eleştiriler duygularını incitir diye öğrencinin ağzını tıkamak çözüm değildir. Ancak bu tepkiler, yetkeyi ya da müşterekliği temel alan gündelik toplumsal etkileşimde gayet meşrudur.

Katışıksız düşünceler sahasından geri kalmayacak şekilde, toplumsal ilişkiler sahasında da zihinsel modellerimizi, uğruna tasarlandıkları etkinlik sahalarından koparmalı, bunları eldeki işe eğretileme yoluyla ve yeni kombinasyonlarla uygulamalıyız. Bu işi yapacak araçların kullanıma hazır olduğunu biliyoruz, çünkü kültürler, ilişki tiplerini eşyaya ve topluluklara atfetme usulleri bakımından farklılık sergiler. Bilimde ve bilginin itici güç olduğu kültürlerde, ortaklık zihniyeti, iyi fikir metasına uygulanmalıdır; bunlara, paylaşılması gereken kaynak muamelesi yapılır. Fikirlerin, kişinin itibarını etkileyen özellikler sayıldığı ya da ortaklık ilişkisini sürdürmek isteyen yoldaşların saygı göstermesi gereken içkin istekler sayıldığı daha doğal zihniyetten kopuştur bu. Fikirlerin değerlendirilmesi, yetkeye ilişkin sezgilerimizden de çekilip uzaklaştırılmalı: Bölüm başkanları daha büyük büro, daha yüksek maaş talep edebilir, ama meslektaşlarının, kendi kuramlarını sorgusuz sualsiz kabul etmesini isteyemez. Bu kökten yeni ilişki kuralları, bilimde açık tartışmanın ve uzman eleştirinin, başka resmi kurumlarda bulunan denetim mekanizmalarının, hesap sorma sistemlerinin tabanıdır.

Tüm parçalar aynı hizaya geldiğinde, insanlar mağaranın ağzına doğru ağır aksak yol alabilir. İlkokul seviyesinde çocuklar, kabaca nicelik artışı ile sayı dizisinde rakamların sırası arasındaki benzetimi duyumsayarak, sayı algılarını, "bir, iki, çok" anlayışının ötesine taşımayı öğrenebilir.[8] Yüksek eğitimde insanlar, popülasyonu, bütüncül bir şahsiyet yerine bireylerin derlemesi olarak düşünmeye teşvik edilerek istatistik ya da evrim konularındaki yanılgılarını anlayabilir.[9] Parayı, zaman çizgisi üzerinde ileri geri kayarken değerini değiştirebilen bir şey ve faizi, parayı ileri çekmenin bedeli olarak düşünürlerse, hatalı sezgisel ekonomi anlayışından sıyrılabilirler. Fende ve mühendislikte, insanlar, konuları anlamak (boya fırçası pompadır, ısı akışkandır, kalıtım şifredir) ve başkalarına aktarmak (eşeysel seçilim, ısıtıcılı ve soğutuculu bir odadır) için benzetimler uydurabilir. Dikkatli yorumlanırsa, bu benzetimler yalnızca albenili birer çerçeve değil, fiili kuramlardır; sınanmaya açık tahminler yaparlar, yeni keşifleri teşvik edebilirler. Kurumların idaresinde şeffaflığı ve hesap sorulabilirliği pekiştirmek amacıyla, insanlara, özel yaşamlarında güvendikleri hakikat sezgilerinin (dolandırılmaya, yanlış yönlendirilmeye, kandırılmaya karşı savunmaları), genel toplumsal arenada da geçerli olduğu hatırlatılabilir. Bu anımsatıcılar, yetkeye boyun eğme, tabu, kibar fikir birliği gibi doğal eğilimlerimiz aleyhinde güçlü birer engelleyici etken olabilir.

Elbette bunların hiçbirini kolay elde etmiyoruz. Kendi imkânlarımıza kalsa, içgüdüsel kavramsal yöntemlerimize geri dönmeye meylederiz. Bu eğilim, bilim okuryazarı demokraside eğitimin yerini vurguluyor, hatta eğitim için bir niyet mektubu akla getiriyor (niyet mektubu, günümüzde yüksek eğitimde anlaşılması şaşırtıcı nispette güç bir ilkedir). Eğitimin hedefi, fiziksel ve toplumsal dünya hakkında içgüdüsel düşünme yöntemlerimizin yetersizliklerini telafi etmektir. Eğitimin, boş zihinlere soyut önermeler aşılayarak değil, standart donanımımız olan zihinsel modelleri alıp seçili benzetimlerde bunları yeni konulara uygulayarak, bunlardan hareketle yeni ve daha sofistike kombinasyonlar oluşturarak başarılı olma ihtimali var.

---

8 Carey, 2008.

9 Cosmides ve Toobey, 1996; Gigerenzer, 1991; Shtulman, 2006.

Dil merceğinden bakış bize, mesken tuttuğumuz mağarayı, ayrıca buradan en iyi çıkış yolunu gösteriyor. Eğretileme ve kombinasyon kullanımı sayesinde, yeni fikirlerden, işlerimizi çekip çevirmenin yeni yöntemlerden faydalanabiliriz. Zihinlerimiz, agonist ve antagonist, nokta, çizgi ve katman, etkinlikler ve işler, tanrılar, cinsellik ve beden salgıları, duygudaşlık, saygı ve adillik arasında gidip gelirken bile bunu yapabiliriz, ki bu saydıklarımız, düşüncenin özünü meydana getiriyor.

KAYNAKÇA

Abarbanell, L.,Li, P. ve Papafragou, A. 2005. Spatial language and reasoning in Tseltal. Amerika Dilbilim Derneğinin Yıllık Toplantısında sunulan makale.

Adams, D. ve Lloyd, J. 1990. *The deeper meaning of Liff.* New York: Harmony Books.

Allan, K. 1977. Classifiers. *Language, 53,* 285-311.

Allan, K. ve Burridge, K. 1991. *Euphemism and dysphemism: Language used as shield and weapon.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Allison, H. E. 1973. *The Kant-Eberhard controversy: An English translation, together with supplementary materials.* Baltimore: Johns Hopkins Üniversitesi Yayınları.

Aman, R. 1987. *The best of Maledicta: The International Journal of Verbal Aggression.* Philadelphia: Running Press.

Anderson, J. R. 1976. *Language, memory, and thought.* Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Anderson, J. R. ve Bower, G. H. 1973. *Human associative memory.* New York: Wiley.

Anderson, S. R. 1971. On the role of deep structure in semantic interpretation. *Foundations of Language, 6,* 197-219.

Apresjan, J. D. 1973. Regular polysemy. *Linguistics, 142,* 5-32.

Attneave, F. 1968. Triangles as ambiguous figures. *American Journal of Psychology, 81,* 447-453.

Aunger, R. 2000. *Darwinizing culture: The status of memetics as a science.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Ayer, A. J. 1936. *Language, truth, and logic.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Baayen, R. H. ve Moscoso del Prado Martin, F. 2005. Semantic density and past-tense formation in three Germanic languages. *Language, 81,* 666-698.

Bach, E. 1986. The algebra of events. *Linguistics and Philosophy, 9,* 5-16.

Baddeley, A. D. 1986. *Working memory.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Baker, C. L. 1979. Syntactic theory and the projection problem. *Linguistic Inquiry, 10*, 533-581.

Barbour, J. B. 2000. *The end of time: The next revolution in physics*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Barner, D. ve Snedeker, J. 2005. Quantity judgments and individuation: Evidence that mass nouns count. *Cognition, 97*, 41-66.

Barry, H. ve Harper, A. 1993. Feminization of unisex names from 1960 to 1990. *Names, 41*, 228-238.

Barthes, R. 1972. To write: An intransitive verb? Şu kitapta: R. Macksey ve E. Donato (hazırlayanlar), *The languages of criticism and the science of man: The structuralist controversy*. Baltimore: Johns Hopkins Üniversitesi Yayınları.

Bates, E. 1976. *Language and context: The acquisition of pragmatics*. New York: Academic Press.

Bates, E. ve MacWhinney, B. 1982. Functionalist approaches to grammar. Şu kitapta: E.Wanner ve L. R. Gleitman (hazırlayanlar), *Language acquisition: The state of the art*. New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Beeman, J.-J. 2005. Bilateral brain processes for comprehending natural language. *Trends in Cognitive Science, 9*, 512-518.

Beeman, W. O. 2001. The elusive butterfly. *Iconicity in Language*. http://www.trismegistos.com/IconicitylnLanguage/.

Bell, Q. 1992. *On human finery*. Londra: Allison & Busby.

Berent, I., Pinker, S. ve Ghavami, G. Basım aşamasında. The dislike of regular plurals in compounds: Phonological familiarity or morphological constraint? *The Mental Lexicon*.

Berent, I., Pinker, S. ve Shimron, J. 1999. Default nominal inflection in Hebrew: Evidence for mental variables. *Cognition, 72*, 1-44.

Berent, I., Pinker, S. ve Shimron, J. 2002. The nature of regularity and irregularity: Evidence from Hebrew nominal inflection. *Journal of Psycholinguistic Research, 31*, 459-502.

Berkeley, G. 1713/1929. Three dialogues between Hylas and Philonous. Şu kitapta: M. W . Calkins (hazırlayan), *Berkeley selections*. New York: Scr.bners.

Berko, J. 1958. The child's learning of English morphology. *Word, 14*, 150-177.

Bertolo, S. (hazırlayan). 2001. *Language acquisition and learnability*. New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Bickerton, D. 1990. *Language and species*. Chicago: University of Chicago Press.

Biederman, I. 1995. Visual object recognition. Şu kitapta: S. M.

Kosslyn ve D. N. Osherson (hazırlayanlar), *An invitation to cognitive science,* Vol. 2: *Visual cognition and action.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Blackmore, S. J. 1999. *The meme machine.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Blackmore, S.-J. ve Frith, U. 2005. *The learning brain: Lessons for education.* Maiden, Mass.: Blackwell.

Blanchette, I. ve Dunbar, K. 2000. How analogies are generated: The roles of structural and superficial similarity. *Memory & Cognition, 28,* 108-124.

Blanchette, I. ve Dunbar, K. 2001. Analogy use in naturalistic settings: The influence of audience, emotion, and goals. *Memory & Cognition, 29,* 730-735.

Block, N. 1986. Advertisement for a semantics for psychology. Şu kitapta: P. A. French, T. E. Uehling ve H. K. Wettstein (hazırlayanlar), *Midwest studies in philosophy: Studies in the philosophy of mind* (cilt 10). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Bloom, P. 1994. Syntax-semantics mappings as an explanation for some transitions in language development. Şu kitapta: Y. Levy (hazırlayanlar), *Other children, other languages: Theoretical issues in language development.* Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Bloom, P. 1996. Possible individuals in language and cognition. *Current Directions in Psychological Science, 5,* 90 - 94.

Bloom, P. 1999. *How children learn the meanings of words.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Bloom, P. 2003. *Descartes' baby: How the science of child development explains what makes us human.* New York: Basic Books.

Bok, D. C. 2006. *Our underachieving colleges: A candid look at how much students learn and why they should be learning more.* Princeton, N.J.: Princeton Üniversitesi Yayınları.

Borer, H. 2005a. *Structuring sense,* Vol. 1: *In name only.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Borer, H. 2005b. *Structuring sense,* Vol. 2: *The normal course of events.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Boroditsky, L. 2000. Metaphoric structuring: Understanding time through spatial metaphors. *Cognition, 75,* 1-28.

Boroditsky, L. 2001. Does language shape thought? Mandarin and English speakers' conceptions of time. *Cognitive Psychology, 43,* 1-22.

Boroditsky, L. ve Ramscar, M. 2002. The roles of body and mind in abstract thought. *Psychological Science, 13,* 185-188.

Borregine, K. L. ve Kaschak, M. P. Basım aşamasında. The action-sentence compatibility effect: It's all in the timing. *Cognitive Science.*

Boudin, M. 1986. Antitrust doctrine and the sway of metaphor. *Georgetown Law Journal, 75*, 395-422.

Bowdle, B. ve Gentner, D. 2005. The career of metaphor. *Psychological Review, 112*, 193-216.

Bowerman, M. 1982a. Evaluating competing linguistic models with language acquisition data: Implications of developmental errors with causative verbs. *Quaderni di Semantica, 3*, 5-66.

Bowerman, M. 1982b. Reorganizational processes in lexical and syntactic development. Şu kitapta: E. Wanner ve L. R. Gleitman (hazırlayanlar), *Language acquisition: The state of the art.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Bowerman, M. 1983. Hidden meanings: The role of covert conceptual structures in children's development of language. Şu kitapta: D. R. Rogers ve J. A. Sloboda (hazırlayanlar), *The acquisition of symbolic skills.* New York: Plenum.

Bowerman, M. 1988. The "no negative evidence" problem: How do children avoid constructing an overly general grammar? Şu kitapta: A. Hawkins (hazırlayan), *Explaining language universals.* Maiden, Mass.: Blackwell.

Bowerman, M. ve Levinson, S. C. 2001. Introduction. Şu kitapta: M. Bowerman ve S. Levinson (hazırlayanlar), *Language acquisition and conceptual development.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Boyd, R. 1993. Metaphor and theory change: What is "metaphor" a metaphor for? Şu kitapta: A. Ortony (hazırlayan), *Metaphor and thought* (ikinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Braine, M. D. S. 1971. On two types of models of the internalization of grammars. Şu kitapta: D. I. Slobin (hazırlayan), *The ontogenesis of grammar: A theoretical symposium.* New York: Academic Press.

Bransford, J. D. ve Franks, J. J. 1971. The abstraction of linguistic ideas. *Cognitive Psychology, 2*, 331-350.

Breedin, S. D. ve Saffran, E. M. 1999. Sentence processing in the face of semantic loss: A case study. *Journal of Experimental Psychology: General, 128*, 547-562.

Bregman, A. S. 1990. *Auditory scene analysis: The perceptual organization of sound.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Bresnan, J. 2005. Is knowledge of syntax probabilistic? Experiments with the English dative alternation. Şu kitapta: S. Kepser ve M. Reis (hazırlayanlar), *Linguistic evidence: Empirical, theoretical, and computational perspectives.* New York: Mouton de Gruyter.

Bresnan, J., Cueni, A., Nikitina, T. ve Baayen, R. H. Basım aşamasında. Predicting the dative alternation. Şu kitapta: G. Bourne, I. Kraemer ve J. Zwarts (hazırlayanlar), *Cognitive foundations of interpretation.* Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Science.

Bresnan, J. ve Nikitina, T. 2003. On the gradience of the dative alternation. Yayımlanmamış taslak, Dilbilim bölümü, Stanford Üniversitesi.

Bromberger, S. 1992. *On what we know we don't know: Explanation, theory, linguistics, and how questions shape them.* Chicago: University of Chicago Press.

Brown, D. E. 1991. *Human universals.* New York: McGraw-Hill.

Brown, P. ve Levinson, S. C. 1987a. Introduction to the reissue: A review of recent work. Şu kitapta: *Politeness: Some universals in language use.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Brown, P. ve Levinson, S. C. 1987b. *Politeness: Some universals in language usage.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Brown, R. 1958. *Words and things.* New York: Free Press.

Brown, R. 1985. *Social psychology* (ikinci edisyon). New York: Free Press.

Brown, R. 1987. *Theory of politeness: An exemplary case.* Deneysel Sosyal Psikologlar Derneğinde sunulan makale.

Brown, R. 1996. *Against my better judgment: An intimate memoir of an eminent gay psychologist.* Binghamton, N.Y.: Haworth Press.

Brown, R. ve Gilman, A. 1972. The pronouns of power and solidarity. Şu kitapta: *Psycholinguistics: Selected papers by Roger Brown.* New York: Free Press.

Brown, R. ve Hanlon, C. 1970. Derivational complexity and order of acquisition in child speech. Şu kitapta: J. R. Hayes (hazırlayan), *Cognition and the development of language.* New York: Wiley.

Bruce, L. 1965/1991. *How to talk dirty and influence people: An autobiography.* New York: Simon & Schuster.

Brugman, C. 1988. *The story of* over: *Polysemy, semantics, and the structure of the lexicon.* New York: Garland.

Bryson, B. 1990. *The mother tongue: English and how it got that way.* New York: Morrow.

Burchfield, R. 1995. *The English language.* New York: Oxford ***Üniversitesi Yayınları***.

Buss, D. M. 1994. *The evolution of desire.*

Butterworth, B. 1999. *The mathematical brain.* Londra: Macmillan.

Bybee, J. L. 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form.* Philadelphia: Benjamins.

Bybee, J. L.,Perkins, R. ve Pagliuca, W. 1994. *The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world.* Chicago: University of Chicago Press.

Carey, S. 2008. *Origins of concepts.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Carlson, L. ve van der Zee, E. (hazırlayanlar). 2005. *Functional features in language and space.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Carter, R. J. 1976. Some constraints on possible words. *Semantikos, 1,* 27-66.

Carter, R. J. 1988. Some linking regularities. Şu kitapta: B. Levin ve C. Tenny (hazırlayanlar), *On linking: Papers by Richard Carter* (Lexicon Project Working Paper #25). Cambridge, Mass.: MIT Center for Cognitive Science.

Casasanto, D. 2005. Crying "Whorf" (letter). *Science, 307,* 1721-1722.

Casati, R. 2006. The cognitive science of holes and cast shadows. *Trends in Cognitive Science, 10,* 54-55.

Catrambone, R. ve Holyoak, K. J. 1989. Overcoming contextual limitations on problem-solving transfer. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 15,* 1147-1156.

Cave, K. R., Pinker, S., Giorgi, L., Thomas, C, Heller, L., Wolfe, J. M. ve Lin, H. 1994. The representation of location in visual images. *Cognitive Psychology, 26,* 1-32.

Chapman, L. J. ve Chapman, J. 1982. Test results are what you think they are. Şu kitapta: D. Kahneman, P. Slovic ve A. Tversky (hazırlayanlar), *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Chi, M. T. H., Feltovich, P. ve Glaser, R. 1981. Categorization and representation of physics problems by experts and novices. *Cognitive Science, 5,* 121-152.

Chierchia, G. 1998. *Plurality of mass nouns and the notion of "semantic parameter."* Boston: Kluwer.

Chierchia, G. ve McConnell-Ginet, S. 2000. *Meaning and grammar: An introduction to semantics* (İkinci edisyon). Cambridge, Mass.: MIT Press.

Chomsky, N. 1965. *Aspects of the theory of syntax.* Cambridge,

Mass.: MIT Press.
Chomsky, N. 1972a. *Language and mind* (genişletilmiş edisyon). New York: Harcourt Brace.
Chomsky, N. 1972b. *Studies on semantics in generative grammar.* Den Haag: Mouton.
Chomsky, N. 1981. *Lectures on government and binding.* Dordrecht, Hollanda: Foris.
Chomsky, N. 1988. *Language and problems of knowledge: The Managua lectures.* Cambridge, Mass.: MIT Press.
Chomsky, N. 2000. *New horizons in the study of language and mind.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
Chua, A. 2003. *World on fire: How exporting free market democracy breeds ethnic hatred and global instability.* New York: Doubleday.
Chung, T. T. R. ve Gordon, P. 1998. The acquisition of Chinese dative constructions. Boston Üniversitesi Dil Gelişimi Konferansında sunulan makale, Boston.
Clancy, J. J. 1989. *The invisible powers: The language of business.* Lexington, Mass.: Lexington Books.
Clark, H. H. 1996. *Using language.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
Clark, H. H. ve Brennan, S. E. 1991. Grounding in communication. Şu kitapta: L. B. Resnick, J. M. Levine ve S. D. Teasley (hazırlayanlar), *Perspectives on socially shared cognition.* Washington, D.C.: American Psychological Association.
Clark, H. H. ve Marshall, C. R. 1991. Definite reference and mutual knowledge. Şu kitapta: A. K. Joshi, B. L. Webber ve I. A. Sag (hazırlayanlar), *Elements of discourse understanding.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
Clark, H. H. ve Schunk, D. 1980. Polite responses to polite requests. *Cognition, 8,* 111-143.
Code, C. Basım aşamasında. First in, last out? The evolution of aphasie lexical speech automatisms to agrammatism and the evolution of human communication. *Interaction Studies.*
Cohen, D. B. 2004. Plays of genius: A psychological exploration of Shakespeare's ten great themes. Yayımlanmamış taslak, Psikoloji Bölümü, Texas Üniversitesi.
Cohen, L. B., Amsel, G., Redford, M. A. ve Casasola, M. 1998. The development of infant causal perception. Şu kitapta: A. Slater (hazırlayan), *Perceptual development: Visual, auditory, and speech perception in infancy.* East Sussex, BK: Psychology Press.

Cole, P. (hazırlayan). 1981. *Radical pragmatics*. New York: Academic Press.

Collins, R. K. L. ve Skover, D. M. 2002. *The trials of Lenny Bruce: The fall and rise of an American icon*. Naperville, 111.: Sourcebooks.

Comrie, B. 1976. *Aspect*. New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Comrie, B. 1985a. Causative verb formation and other verb-deriving morphology. Şu kitapta: T. Shopen (hazırlayan), *Language typology and syntactic description III: Grammatical categories and the lexicon*. New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Comrie, B. 1985b. *Tense*. New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Corballis, M. C ve Beale, I. L. 1976. *The psychology of left and right*. Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Cosmides, L. ve Tooby, J. 1992. Cognitive adaptations for social exchange. Şu kitapta: J. H. Barkow, L. Cosmides ve J. Tooby (hazırlayanlar), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Cosmides, L. ve Tooby, J. 1996. Are humans good intuitive statisticians after all? Rethinking some conclusions from the literature on judgment under uncertainty. *Cognition, 58*, 1-73.

Coventry, K. R. ve Garrod, S. C. 2004. *Saying, seeing, and acting: The psychological semantics of spatial prepositions*. New York: Psychology Press.

Croft, W. Basım aşamasında. *Verbs: Aspect and argument structure*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Croft, W. ve The Manchester Cognitive Collective. 2001. Discriminating verb meanings: The case of transfer verbs. Büyük Britanya Dil Edinimi konferansında sunulan makale.

Crystal, D. 1997. *The Cambridge Encyclopedia of Language* (İkinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Crystal, D. 2003. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (İkinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Curtis, V. ve Biran, A. 2001. Dirt, disgust, and disease: Is hygiene in our genes? *Perspectives in Biology and Medicine, 44*, 17-31.

Cushing, S. 1994. *Fatal words: Communication clashes and aircraft crashes*. Chicago: University of Chicago Press.

Daly, M., Salmon, C. ve Wilson, M. 1997. Kinship: The conceptual hole in psychological studies of social cognition and close re-

lationships. Şu kitapta: J. Simpson ve D. Kenrick (hazırlayanlar), *Evolutionary social psychology*. Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Darwin, C. 1874. *The descent of man, and selection in relation to sex* (İkinci edisyon). New York: Hurst & Company.

Dawkins, R. 1976/1989. *The selfish gene* (yeni edisyon.). New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Dawkins, R. 1986. *The blind watchmaker: Why the evidence of evolution reveals a universe without design*. New York: Norton.

Dawkins, R. 1998. *Unweaving the rainbow: Science, delusion, and the appetite for wonder*. Boston: Houghton Mifflin.

Dawkins, R. ve Krebs, J. R. 1978. Animal signals: Information or manipulation? Şu kitapta: J. R. Krebs ve N. B. Davies (hazırlayanlar), *Behavioral ecology*. Maiden, Mass.: Blackwell.

Dehaene, S. 1997. *The number sense: How the mind creates mathematics*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Dehaene, S., Spelke, L., Pinel, P., Stanescu, R. ve Tsivkin, S. 1999. Sources of mathematical thinking: Behavioral and brain-imaging evidence. *Science, 284*, 970-974.

Denfeld, R. 1995. *The new Victorians: A young woman's challenge to the old feminist order*. New York: Warner Books.

Dennett, D. C. 1997. Darwinian fundamentalism: An exchange. *New York Review of Books, 44*.

Denny, J. P. 1976. What are noun classifiers good for? *Papers from the Twelfth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society*.

Dershowitz, A. 2005. The marketplace of ideas: Know who you are listening to or reading: The Norman Finkelstein Top Ten Lists, http://www.law.harvard.edu/faculty/dershowitz/currentlist.html.

Devlin, K. 2000. *The Math Gene: How mathematical thinking evolved and why numbers are like gossip*. New York: Basic Books.

Dews, S., Kaplan, J. ve Winner, E. 1995. Why not say it directly? The social functions of irony. *Discourse Processes, 19*, 347-367.

di Sciullo, A. M. ve Williams, E. 1987. *On the definition of word*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Dixon, R. M. W . 2000. A typology of causatives: Form, syntax, and meaning. Şu kitapta: R. M. W. Dixon ve A. Y. Aihenvald (hazırlayanlar), *Changing valency*. New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Dollard, J., Miller, N. E., Doob, L.W., Mowrer, O. H. ve Sears, R. R. 1939. *Frustration and aggression*. New Haven, Conn.: Yale Üniversitesi Yayınları.

Dooling, R. 1996. *Blue streak: Swearing, free speech, and sexual harassment*. New York: Random House.

Dowe, P. 2000. *Physical causation*. New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Dowty, D. R. 1979. Dative "movement" and Thomason's extensions of Montague Grammar. Şu kitapta: S. Davis ve M. Mithun (hazırlayanlar), *Linguistics, philosophy, and Montague Grammar*. Austin: University of Texas Press.

Dowty, D. R. 1979/1991. *Word meaning and Montague Grammar: The semantics of verbs and times in generative semantics and in Montague's PTQ*. Boston: Kluwer.

Dowty, D. R. 1982. Tenses, time adverbs, and compositional semantic theory. *Linguistics and Philosophy, 5*, 23-55.

Dronkers, N., Pinker, S. ve Damasio, A. R. 1999. Language and the aphasias. Şu kitapta: E. R. Kandel, J. H. Schwartz ve T. M. Jessell (hazırlayanlar), *Principles of neural science* (dördüncü edisyon). Norwalk, Conn.: Appleton & Lange.

Druks, J. ve Masterson, J. 2003. The neural basis of verbs. *Journal of Neurolinguistics, 16* (Özel Sayı).

Dryer, M. S. 1986.Primary objects, secondary objects, and antidative. *Language, 62*, 808-845.

Dunbar, K. 2001. The analogical paradox: Why analogy is so easy in naturalistic settings yet so difficult in the psychological laboratory. Şu kitapta: D. Gentner, K. J. Holyoak ve B. N. Kokinov (hazırlayanlar), *The analogical mind: Perspectives from cognitive science*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Duncker, K. 1945. On problem solving. *Psychological Monographs, 58*.

Dworkin, A. 1979. *Pornography: Men possessing women*. New York: Penguin.

Eco, U. 1995. *The search for the perfect language*. Maiden, Mass.: Blackwell.

Etcoff, N. L. 1986. The neuropsychology of emotional expression. Şu kitapta: G. Goldstein ve R. E. Tarter (hazırlayanlar), *Advances in clinical neuropsychology* (cilt 3). New York: Plenum.

Etcoff, N. L. 2008. *Liking, wanting, having, being: The science of happiness*. New York: Farrar, Straus & Giroux.

Everett, D. 2005. Cultural constraints on grammar and cognition in Pirahâ: Another look at the design features of human language. *Current Anthropology, 46*, 621-646.

Fairhurst, G. T. ve Sarr, R. A. 1996. *The art of framing: Managing the language of leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.

Fareh, S. ve Hamdan, J. 2000. Locative alternation in English and Jordanian spoken Arabic. *Papers and Studies in Contrastive Linguistics, 36,* 71 - 93.

Feist, M. I. ve Gentner, D. 1998. On plates, bowls, and dishes: Factors in the use of English IN and ON. Bilişsel Bilim Derneğinin Yirminci Yıl konferansında sunulan makale.

Fillmore, C. 1967. The grammar of hitting and breaking. Şu kitapta: R. Jacobs ve P. Rosenbaum (hazırlayanlar), *Readings in English transformational grammar.* Waltham, Mass.: Ginn.

Fillmore, C. 1968. The case for case. Şu kitapta: E.Bach ve R. J. Harms (hazırlayanlar), *Universals in linguistic theory.* New York: Holt, Rinehart & Winston.

Fiske, A. P. 1992. The four elementary forms of sociality: Framework for a unified theory of social relations. *Psychological Review, 99,* 689-723.

Fiske, A. P. 2004. Four modes of constituting relationships: Consubstantial assimilation; space, magnitude, time, and force; concrete procedures; abstract symbolism. Şu kitapta: N. Haslam (hazırlayan), *Relational models theory: A contemporary overview.* Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Fiske, A. P. ve Tetlock, P. E. 1997. Taboo trade-offs: Reactions to transactions that transgress the spheres of justice. *Political Psychology, 18,* 255-297.

Flaubert, G. 1857/1998. *Madame Bovary: Life in a country town* (G. Hopkins, İngilizceye çeviren). New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Fodor, J. A. 1968. *Psychological explanation: An introduction to the philosophy of psychology.* New York: Random House.

Fodor, J. A. 1970. Three reasons for not deriving "kill" from "cause to die." *Linguistic Inquiry, 1,* 429-438.

Fodor, J. A. 1975. *The language of thought.* New York: Crowell.

Fodor, J. A. 1981a. The present status of the innateness controversy. Şu kitapta: J. A. Fodor (hazırlayan), *Representations.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Fodor, J. A. 1981b. *Representations: Philosophical essays on the foundations of cognitive science.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Fodor, J. A. 1987. *Psychosemantics: The problem of meaning in the philosophy of mind.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Fodor, J. A. 1994. *The elm and the expert: Mentalese and its semantics.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Fodor, J. A. 1998. *Concepts: Where cognitive science went wrong.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Fodor, J. A. 2000. *The mind doesn't work that way: The scope and limits of computational psychology.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Fodor, J. A. 2001. Doing without what's within: Fiona Cowie's critique of nativism. *Mind, 110*,99-148.

Fodor, J. A., Garrett, M. F., Walker, E. C. T. ve Parkes, S. 1980. Against definitions. *Cognition, 8,* 263-367.

Fodor, J. A. ve Pylyshyn, Z. 1988. Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis. *Cognition, 28,* 3-71.

Fodor, J. D. ve Crain, S. 1987. Simplicity and generality of rules in language acquisition. Şu kitapta: B. MacWhinney (hazırlayan), *Mechanisms of language acquisition.* Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Foley, W . A. ve Van Valin, R. D. 1985. Information packaging in the clause. Şu kitapta: T. Shopen (hazırlayan), *Language typology and syntactic description I: Clause structure.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Foot, P. 1978. *Virtues and vices and other essays in moral philosophy.* Berkeley: University of California Press.

Francik, E. P. ve Clark, H. H. 1985. How to make requests that overcome obstacles to compliance. *Journal of Memory and Language, 24,* 560-568.

Francis, N. ve Kucera, H. 1982. *Frequency analysis of English usage: Lexicon and grammar.* Boston: Houghton Mifflin.

Frank, R. H. 1988. *Passions within reason: The strategic role of the emotions.* New York: Norton.

Fraser, B. 1990. Perspectives on politeness. *Journal of Pragmatics, 14,* 219-236.

Fraser, B. 2005. Whither politeness. Şu kitapta: R. T. Lakoff ve S. Ide (hazırlayanlar), *Broadening the horizon of linguistic politeness.* Philadelphia: John Benjamins.

Fukui, N., Miyagawa, S. ve Tenny, C. 1985. *Verb classes in English and Japanese: A case study in the interaction of syntax, morphology, and semantics.* Lexicon Project Working Paper #3 Cambridge, Mass.: MIT Center for Cognitive Science.

Gardner, M. 1990. *The new ambidextrous universe.* New York: W. H. Freeman.

Gelman, R. ve Gallistel, C. R. 1978. *The child's understanding of number.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Gelman, R. ve Gallistel, C. R. 2004. Language and the origin of numerical concepts. *Science, 306,* 441-443.

Gentner, D. 1975. Evidence for the psychological reality of semantic components: The verbs of possession. Şu kitapta: D. A. Norman ve D. E. Rumelhart (hazırlayanlar), *Explorations in cognition.* San Francisco: W. H. Freeman.

Gentner, D. 1981. Some interesting differences between verbs and nouns. *Cognition and Brain Theory, 4,* 161-178.

Gentner, D. 1983. Structure-mapping: A theoretical framework for analogy. *Cognitive Science, 7,* 155-170.

Gentner, D., Bowdle, B., Wolff, P. ve Boronat, C. 2001. Metaphor is like analogy. Şu kitapta: D. Gentner, K. J. Holyoak ve B. N. Kokinov (hazırlayanlar), *The analogical mind: Perspectives from cognitive science.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Gentner, D. ve Goldin-Meadow, S. (hazırlayanlar). 2003. *Language in mind: Advances in the study of language and thought.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Gentner, D. ve Jeziorski, M. 1989. Historical shifts in the use of analogy in science. Şu kitapta: B. Gholson, W. R. Shadish, R. A. Beimeyer ve A. Houts (hazırlayanlar), *The psychology of science: Contributions to metascience.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Gentner, D., Ratterman, M. J. ve Forbus, K. D. 1993. The roles of similarity in transfer: Separating retrievability from inferential soundness. *Cognitive Psychology, 25,* 524-575.

Gergely, G. ve Bever, T. G. 1986. Relatedness intuitions and mental representation of causative verbs. *Cognition, 23,* 211-277.

Gibbs, R. 1986. What makes some speech acts conventional? *Journal of Memory and Language, 25,* 181-196.

Gick, M. ve Holyoak, K. J. 1980. Analogical problem solving. *Cognitive Psychology, 12,* 306-355.

Gigerenzer, G. 1991. How to make cognitive illusions disappear: Beyond heuristics and biases. *European Review of Social Psychology, 2,* 83-115.

Gigerenzer, G. 2004. Gigerenzer's law of indispensable ignorance. *Edge,* http://www.edge.org/q2004/page2.html#gigerenzer.

Gilbert, D. 2006. *Stumbling on happiness.* New York: Knopf.

Giralt, N. ve Bloom, P. 2000. How special are objects? Children's reasoning about objects, parts, and wholes. *Psychological Science, 11,* 497-501.

Gladwell, M. 2000. *The tipping point: How little things make big differences*. Boston: Little, Brown.

Gleitman, L. R., Li, P., Papafragou, A., Gallistel, C. R. ve Abarbanell, L. 2005. Spatial reasoning and cognition: Cross-linguistic studies. Yayımlanmamış sunum slaytları, Psikoloji Bölümü, Pennsylvania Üniversitesi.

Gleitman, L. R. ve Papafragou, A. 2005. Language and thought. Şu kitapta: K. Holyoak ve B. Morrison (hazırlayanlar), *Cambridge handbook of thinking and reasoning*. New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Glucksberg, S. ve Danks, J. 1968. Effects of discriminative labels and of nonsense labels upon availability of novel function. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 7*, 72-76.

Glucksberg, S. ve Keysar, B. 1993. How metaphors work. Şu kitapta: A. Ortony (hazırlayan), *Metaphor and thought* (İkinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Goffman, E. 1959. *The presentation of self in everyday life*. New York: Doubleday.

Goffman, E. 1967. On face-work: An analysis of ritual elements in social interaction. Şu kitapta: *Interaction ritual: Essays on face-to-face behavior*. New York: Random House.

Goffman, E. 1978. Response cries. *Language, 54*, 787-815.

Gold, E. M. 1967. Language identification in the limit. *Information and Control, 16*, 447-474.

Goldberg, A. 1995. *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.

Goldberg, A. 2005. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Goldstein, R. 1983. *The mind-body problem: A novel*. New York: Random House.

Goldstein, R. 2005. *Incompleteness: The proof and paradox of Kurt Gödel*. New York: Norton.

Goldvarg, E. ve Johnson-Laird, P. N. 2001. Naive causality: A mental model theory of causal meaning and reasoning. *Cognitive Science, 25*, 565-610.

Goodale, M. A. ve Milner, A. D. 2004. *Sight unseen: An exploration of conscious and unconscious vision*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Goodman, N. 1983. *Fact, fiction, and forecast*. Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Gopnik, A., Glymour, C, Sobel, D. M., Schulz, L. E., Kushnir, T. ve Danks, D. 2004. A theory of causal learning in children: Causal maps and Bayes nets. *Psychological Review, 11,* 3-32.

Gordon, P. 2004. Numerical cognition without words: Evidence from Amazonia. *Science, 306,* 496-499.

Gould, S. J. 1980. Natural selection and the human brain: Darwin vs. Wallace. Şu kitapta: *The panda's thumb.* New York: Norton.

Green, G. M. 1974. *Semantics and syntactic regularity.* Bloomington: Indiana Üniversitesi Yayınları.

Green, G. M. 1996. *Pragmatics and natural language understanding* (İkinci edisyon). Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Greene, J. D. 2002. The terrible, horrible, no good, very bad truth about morality and what to do about it. Yayımlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi.

Greene, J. D., Sommerville, R. B., Nystrom, L. E., Darley, J. M. ve Cohen, J. D. 2001. An fMRI investigation of emotional engagement in moral judgment. *Science, 293,* 2105-2108.

Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. Şu kitapta: P. Cole ve J. L. Morgan (hazırlayanlar), *Syntax & semantics 3: Speech acts.* New York: Academic Press.

Gropen, J., Pinker, S., Hollander, M. ve Goldberg, R. 1991a. Affectedness and direct objects: The role of lexical semantics in the acquisition of verb argument structure. *Cognition, 41,* 153-195.

Gropen, J., Pinker, S., Hollander, M. ve Goldberg, R. 1991b. Syntax and semantics in the acquisition of locative verbs. *Journal of Child Language, 18,* 115-151.

Gropen, J., Pinker, S., Hollander, M., Goldberg, R. ve Wilson, R. 1989. The learnability and acquisition of the dative alternation in English. *Language, 65,* 203-257.

Gruber, J. 1965. Studies in lexical relations. Yayımlanmamış doktora tezi, MIT. Yeniden baskısı, 1976: *Lexical structures in syntax and semantics.* Amsterdam: North Holland.

Guerrero Valenzuela, L. 2002. Macroroles and double-object constructions in Yaqui. Yayımlanmamış taslak, Dilbilim Bölümü, Buffalo, New York Devlet Üniversitesi.

Guerssel, M. 1986. *On Berber verbs of change: A study of transitivity alternations* (Lexicon Project Working Paper #9). Cambridge, Mass.: MIT Center for Cognitive Science.

Gumperz, J. J. ve Levinson, S. C. (hazırlayanlar). 1996. *Rethinking linguistic relativity.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Hall, R. vd 1984. *Sniglets* (*Snig'lit: Any word that doesn't appear in the dictionary, but should*). New York: Collier.

Halpern, D. 2000. *Sex differences in cognitive abilities* (üçüncü edisyon). Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Harlow, R. 1998. Some languages are just not good enough. Şu kitapta: L. Bauer ve P. Trudgill (hazırlayanlar), *Language myths*. New York: Penguin.

Harris, C. L., Gleason, J. B. ve Ayçiçeği, A. 2006. When is a first language more emotional? Psychophysiological evidence from bilingual speakers. Şu kitapta: A. Pavlenko (hazırlayan), *Bilingual minds: Emotional experience, expression, and representation*. Clevedon, B.K.: Multilingual Matters.

Harris, J. R. 1998. *The nurture assumption: Why children turn out the way they do*. New York: Free Press.

Harris, J. R. 2006. *No two alike: Human nature and human individuality*. New York: Norton.

Harris, M. 1989. *Our kind: The evolution of human life and culture*. New York: Harper Collins.

Harris, R. A. 1993. *The linguistics wars*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Haslam, N. (hazırlayan). 2004. *Relational models theory: A contemporary overview*. Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Haspelmath, M. 1993. More on the typology of inchoative/causative verb alternations. Şu kitapta: B. Comrie ve M. Polinsky (hazırlayanlar), *Causatives and transitivity*. Philadelphia: John Benjamins.

Haspelmath, M. 1997. *From space to time: Temporal adverbials in the world's languages*. Newcastle, B.K.: Lincom Europa.

Haspelmath, M. 2005. Argument marking in ditransitive alignment types. *Linguistic Discovery, 3,* 1-21.

Hauser, M. D. 1997. Artifactual kinds and functional design features: What a primate understands without language. *Cognition, 64,* 285-308.

Hauser, M. D. 2000. *Wild minds: What animals really think*. New York: Henry Holt.

Hauser, M. D. 2006. *Moral minds*. New York: Ecco.

Hauser, M. D., Cushman, F., Young, L., Kang-Xing, J. ve Mikhail, J. 2007. A dissociation between moral judgments and justifications. *Mind and Language, 22,* 1-21.

Hauser, M. D., MacNeilage, P. ve Ware, M. 1996. Numerical representations in primates: Perceptual or arithmetic? *Proceedings of*

the National Academy of Sciences, 93, 1514-1517.

Hauser, M. D., Pearson, H. E. ve Seelig, D. 2002. Ontogeny of tool use in cotton-top tamarins (*Saguinus oedipus*)*:* Recognition of functionally relevant features in the absence of experience. *Animal Behavior, 64,*299-311.

Hauser, M. D. ve Spaulding, B. 2006. Monkeys generate causal inferences about possible and impossible physical transformations. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 103,* 7181-7185.

Hawking, S. W. ve Mlodinow, L. 2005. *A briefer history of time.* Londra: Bantam.

Hilton, D. J. 1995. Logic and language in causal explanation. Şu kitapta: D. Sperber, D. Premack ve A. Premack (hazırlayanlar), *Causal cognition: A multidisciplinary debate.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Hinton, G. E. ve Parsons, L. M. 1981. Frames of reference and mental imagery. Şu kitapta: J. Long ve A. Baddeley (hazırlayanlar), *Attention and Performance IX.* Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Hirschberg, S. ve Hirschberg, T. (hazırlayanlar). 1999. *Reflections on language.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Hirschbühler, P. 2003. Cross-linguistic variation patterns in the locative alternation. On Üçüncü Yaratıcı Dilbilgisi Seminerinde sunulan makale, Ciudad Real, Madrid.

Hirschbühler, P. ve Mchombo, S. 2006. The location object construction in Romance and Bantu: Applicatives or not? *The Bantu-Romance Connection.* http://www.modern.lang.leeds.ac.uk/BantuRom/index.php?option=com_content8ctask=view8nd=358cItemid=40.

Hirschfeld, L. A. ve Gelman, S. A. 1994. Toward a topography of mind: An introduction to domain specificity. Şu kitapta: L. A. Hirschfeld ve S. A. Gelman (hazırlayanlar), *Mapping the mind: Domain-specificity in cognition and culture.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Holtgraves, T. M. 2002. *Language as social action.* Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Holyoak, K. J. ve Thagard, P. 1996. *Mental leaps: Analogy in creative thought.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Hughes, G. 1991/1998. *Swearing: A social history of foul language, oaths, and profanity in English.* New York: Penguin.

Hull, D. L. 1989. *The metaphysics of evolution.* Albany: State University of New York Press.

Hume, D. 1740/1955. An Abstract of A Treatise of Human Nature. Şu kitapta: *An inquiry concerning human understanding: With a supplement, An abstract of A Treatise of Human Nature.* Indianapolis: Bobbs-Merrill.

Hume, D. 1748/1999. *An enquiry concerning human understanding.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Isaacs, E. A. ve Clark, H. H. 1990. Ostensible invitations. *Language in Society, 19,* 493-509.

Isenberg, L., Nissen, M. J. ve Marchak, L. C. 1990. Attentional processing and the independence of color and orientation. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 16,* 869-878.

Isenberg, N., Silbersweig, D., Engelien, A., Emmerich, K., Malavade, K., Beati, B. vd, 1999. Linguistic threat activates the human amygdala. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 96,* 10456-10459.

Jackendoff, R. 1978. Grammar as evidence for conceptual structure. Şu kitapta: M. Halle, J. Bresnan ve G. A. Miller (hazırlayanlar), *Linguistic theory and psychological reality.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Jackendoff, R. 1983. *Semantics and cognition.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Jackendoff, R. 1987. *Consciousness and the computational mind.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Jackendoff, R. 1990. *Semantic structures*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Jackendoff, R. 1991. Parts and boundaries. *Cognition, 41,* 9-45.

Jackendoff, R. 1992. *Languages of the mind.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Jackendoff, R. 1997a. *The architecture of the language faculty.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Jackendoff, R. 1997b. How language helps us think. Şu kitapta: *The architecture of the language faculty.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Jackendoff, R. 2002. *Foundations of language: Brain, meaning, grammar, evolution.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Jackendoff, R. ve Aaron, D. 1991. Review of Lakoff & Turner's "More than cool reason: A field guide to poetic metaphor." *Language, 67,* 320-339.

James, W. 1890/1950. *The principles of psychology.* New York: Dover.

James, W. 1907/2005. *Pragmatism and the meaning of truth.*

Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.
Jay, T. 2000. *Why we curse: A neuro-psycho-social theory of speech*. Philadelphia: John Benjamins.
Jespersen, O. 1938/1982. *Growth and structure of the English language*. Chicago: University of Chicago Press.
Kahneman, D. ve Tversky, A. 1979. Prospect theory: An analysis of decisions under risk. *Econometrica, 47*, 313-327.
Kant, I. 1781/1998. *The critique of pure reason* (P. Guyer ve A. W. Wood, İngilizceye çevirenler). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
Kant, I. 1783/1950. *Prolegomena to any future metaphysics*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
Kaplan, J. ve Bernays, A. 1997. *The language of names*. New York: Simon & Schuster.
Kasher, A. 1977. Foundations of philosophical pragmatics. Şu kitapta: R. E. Butts ve J. Hintikka (hazırlayanlar), *Basic problems in methodology and linguistics*. Dordrecht, Hollanda: Reidel.
Katz, L. 1987. *Bad acts and guilty minds: Conundrums of criminal law*. Chicago: University of Chicago Press.
Kay, P. ve Kempton, W. 1984. What is the Sapir-Whorf hypothesis? *American Anthropologist, 86*, 65-79.
Keane, M. 1987. On retrieving analogues when solving problems. *Quarterly Journal of Experimental Psychology: Human Experimental Psychology, 39*, 29 - 41.
Kemmerer, D. 2000a. Grammatical relevant and grammatical irrelevant features of word meaning can be independently impaired. *Aphasiology, 14*, 997-1020.
Kemmerer, D. 2000b. Selective impairment of knowledge underlying prenominal adjective order: Evidence for the autonomy of grammatical semantics. *Journal of Neurolinguistics, 13*, 57-82.
Kemmerer, D. 2003. Why can you hit someone on the arın but not break someone on the arın? A neuropsychological investigation of the English body-part possessor ascension construction. *Journal of Neurolinguistics, 16*, 13-36.
Kemmerer, D. 2005. The spatial and temporal meanings of English prepositions can be independently impaired. *Neuropsychologia, 43*, 797-806.
Kemmerer, D. Basım aşamasında. The semantics of space: Integrating linguistic typology and cognitive neuroscience. *Neuropsychologia*.
Kemmerer, D.,Weber-Fox, C., Price, K., Zdanczyk, C. ve Way, H. 2007.

"Big brown dog" or "brown big dog?" An electrophysiological study of semantic constraints on prenominal adjective order. *Brain and Language, 100,* 238-256.

Kemmerer, D. ve Wright, S. K. 2002. Selective impairment of knowlege underlying *un*prefixation: Further evidence for the autonomy of grammatical semantics. *Journal of Neurolinguistics, 15,* 403-432.

Kennedy, R. 2002. *Nigger: The strange career of a troublesome word.* New York: Pantheon.

Keysar, B., Shen, Y., Glucksberg, S. ve Horton, W. S. 2000. Conventional language: How metaphorical is it? *Journal of Memory and Language, 43,* 576-593.

Keyser, S. J. ve Roeper, T. 1984. On the middle and ergative constructions in English. *Linguistic Inquiry, 15,* 381-416.

Kim, J. J., Marcus, G. F., Pinker, S., Hollander, M. ve Coppola, M. 1994. Sensitivity of children's inflection to morphological structure. *Journal of Child Language, 21,* 173-209.

Kim, J. J., Pinker, S., Prince, A. ve Prasada, S. 1991. Why no mere mortal has ever flown out to center field. *Cognitive Science, 15,* 173-218.

Kim, M. 1999. A cross-linguistic perspective on the acquisition of locative verbs. Yayımlanmamış doktora tezi, Delaware Üniversitesi, Newark.

Kiparsky, P. 1973. The role of linguistics in a theory of poetry. *Daedalus, 102,* 231-244.

Kitcher, P. 1990. *Kant's transcendental psychology.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Klein, D. E. ve Murphy, G. 2002. Paper has been my ruin: Conceptual relations of polysemous senses. *Journal of Memory and Language, 47,* 548-570.

Klein, D. E. ve Murphy, G. L. 2001. The representation of polysemous words. *Journal of Memory and Language, 45,* 259-282.

Kolodner, J. L. 1997. Educational implications of analogy. *American Psychologist, 52,* 57-66.

Kordoni, V. 2003. Locative alternation in Modern Greek: At the syntax-semantics interface. Altıncı Yunanca Dilbilimi Konferansında sunulan makale, Rethymno, Yunanistan.

Körner, S. 1955. *Kant.* Londra: Penguin Books.

Kosslyn, S. M. 1980. *Image and mind.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Kosslyn, S. M. 1987. Seeing and imagining in the cerebral hemisphe-

res: A computational approach. *Psychological Review, 94*, 184-175.

Kosslyn, S. M. 1994. *Image and brain: The resolution of the imagery debate.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Kotovsky, K., Hayes, J. R. ve Simon, H. A. 1985. Why are some problems hard? Evidence from the Tower of Hanoi. *Cognitive Psychology, 17*, 248-294.

Kripke, S. 1972/1980. *Naming and necessity.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Kubovy, M. 1981. Concurrent-pitch segregation and the theory of indispensable attributes. Şu kitapta: M. Kubovy ve J. R. Pomerantz (hazırlayanlar), *Perceptual organization.* Mahwah, N.J.: Erlbaum.

LaBar, K. S. ve Phelps, E. A. 1998. Arousal-mediated memory consolidation: Role of the medial temporal lobe in humans. *Psychological Science, 9*, 490-493.

Lagnado, D. A. ve Sloman, S. 2004. The advantage of timely intervention. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 30*, 856 - 876.

Lakoff, G. 1987. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind.* Chicago: University of Chicago Press.

Lakoff, G. 1993. The contemporary theory of metaphor. Şu kitapta: A. Ortony (hazırlayan), *Metaphor and thought* (İkinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Lakoff, G. 1996. *Moral politics: What conservatives know that liberals don't.* Chicago: University of Chicago Press.

Lakoff, G. 2003. Lakoffs First Law. *Edge.* http://www.edge.Org/q2004#shpage4.html#lakoff.

Lakoff, G. 2004. *Don't think of an elephant! Know your values and frame the debate: The essential guide for progressives.* White River Junction, Vt.: Chelsea Green.

Lakoff, G. 2006. *Whose freedom? The battle over America's most important idea.* New York: Farrar, Straus & Giroux.

Lakoff, G. ve Johnson, M. 1980. *Metaphors we live by.* Chicago: University of Chicago Press.

Lakoff, G. ve Johnson, M. 2000. *Philosophy in the flesh.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Lakoff, G. ve Nunez, R. E. 2000. *Where mathematics comes from: How the embodied mind brings mathematics into being.* New York: Basic Books.

Lakoff, G. ve Turner, M. 1989. *More than cool reason: A field guide*

to poetic metaphor. Chicago: University of Chicago Press.
Landau, B. ve Jackendoff, R. 1993. "What" and "where" in spatial language and spatial cognition. *Behavioral and Brain Sciences, 16,* 217-238.
Larkin, P. 2003. *Collected poems* (A.Thwaite, hazırlayan). Londora: Faber & Faber.
Lawley, J. ve Tompkins, P. 2000. *Metaphors in mind: Transformation through symbolic modeling.* Londra: The Developing Company Press.
Lederer, R. 1990. *Crazy English.* New York: Pocket Books.
LeDoux, J. E. 1996. *The emotional brain: The mysterious underpinnings of emotional life.* New York: Simon & Schuster.
Lefebvre, C. 1994. New facts from Fongbe on the double object construction. *Lingua, 94,* 69-123.
Lehrer, A. 1990. Polysemy, conventionality, and the structure of the lexicon. *Cognitive Linguistics, 1-2,* 207-246.
Leibniz, G. W. 1768/1949. *New essays concerning human understanding* (C. I. Gerhardt, İngilizceye çeviren, üçüncü edisyon). La-Salle, 111.: Open Court.
Leslie, A. M. 1995. A theory of agency. Şu kitapta: D. Sperber, D. Premack ve A. Premack (hazırlayanlar), *Causal cognition: A multidisciplinary debate.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.
Lessig, L. 2001. *The future of ideas: The fate of the commons in a connected world.* New York: Random House.
Levin, B. 1985. *Lexical semantics in review: An introduction* (Lexicon Project Working Paper #1). Cambridge, Mass.: MIT Center for Cognitive Science.
Levin, B. 1993. *English verb classes and alternations: A preliminary investigation.* Chicago: University of Chicago Press.
Levin, B. 2004. Verbs and constructions: Where next? Southern California Üniversitesi Dilbilim Batı Konferansında sunulan makale.
Levin, B. ve Pinker, S. (hazırlayanlar). 1992. *Lexical and conceptual semantics.* Maiden, Mass.: Blackwell.
Levin, B. ve Rappaport Hovav, M. 1995. *Unaccusativity: At the syntax-lexical semantics interface.* Cambridge, Mass.: MIT Press.
Levin, B. ve Rappaport Hovav, M. 2005. *Argument realization.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
Levinson, S. C. 2003. *Space in language and cognition.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Levinson, S. C, Kita, S. ve Haun, D. 2002. Returning the tables: Language affects spatial reasoning. *Cognition, 84,* 155-188.

Levinson, S. C, Meira, S. ve The Language and Cognition Group. 2003. "Natural concepts" in the spatial topological domain—adpositional meanings in crosslinguistic perspective: An exercise in semantic typology. *Language, 79,* 485-514.

Levinson, S. C. ve Wilkins, D. (hazırlayanlar). 2006. *Grammars of space.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Lewis, D. K. 1969. *Convention: A philosophical study.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Lewis, D. K. 1973. *Counterfactuals.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Lewis, P. A., Critchley, H. D., Rothstein, P. ve Dolan, R. J. Basım aşamasında. Neural correlates of processing valence and arousal in affective words. *Cerebral Cortex.*

Li, P., Abarbanell, L. ve Papafragou, A. 2005. Spatial reasoning skills in Tenejapan Mayans. Bilişsel Bilim Derneği Yirminci Yıl Konferansında sunulan makale.

Li, P. ve Gleitman, L. R. 2002. Turning the tables: Spatial language and spatial cognition. *Cognition, 83,* 265-294.

Lieberson, S. 2000. *A matter of taste: How names, fashions, and culture change.* New Haven: Yale Üniversitesi Yayınları.

Lieberson, S., Dumais, S. ve Baumann, S. 2000. The instability of androgynous names: The symbolic maintenance of gender boundaries. *American Journal of Sociology, 105,* 1249-1287.

Loewer, B. ve Rey, B. 1991. *Meaning in mind: Fodor and his critics.* Maiden, Mass.: Blackwell.

MacKay, D. G., Shafto, M., Taylor, J.K., Marian, D. E., Abrams, L. ve Dyer, J. R. 2004. Relations between emotion, memory, and attention: Evidence from taboo Stroop, lexical decision, and immediate memory tasks. *Memory & Cognition, 32,* 474-488.

Majid, A., Bowerman, M., Kita, S., Haun, D. ve Levinson, S. C. 2004. Can language restructure cognition? The case for space. *Trends in Cognitive Science, 8,* 108-114.

Malotki, E. 1983. *Hopi time: A linguistic analysis of temporal concepts in the Hopi language.* Berlin: Mouton.

Mandel, D. R. 2003. Judgment dissociation theory: An analysis of differences in causal, counterfactual, and covariational reasoning. *Journal of Experimental Psychology: General, 132,* 419-434.

Maratsos, M. P. 1988. Metaphors of language: Metaphors of the

mind? *Contemporary Psychology, 34,* 5 - 7.

Marcus, G. F. 1993. Negative evidence in language acquisition. *Cognition, 46,* 53-85.

Marcus, G. F., Brinkmann, U., Clahsen, H., Wiese, R., & Pinker, S. 1995. German inflection: The exception that proves the rule. *Cognitive Psychology, 29,* 189-256.

Marcus, G. F., Pinker, S., Ullman, M., Hollander, M., Rosen, T. J. ve Xu, F. 1992. Overregularization in language acquisition. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 57.*

Marcus, R. B. 1961. Modalities and intensional languages. *Synthèse, 13,* 303-322.

Markman, E. 1989. *Categorization and naming in children: Problems of induction.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Marr, D. 1982. *Vision.* San Francisco: W. H. Freeman.

Marshall, J., Chiat, S., Robson, J. ve Print, T. 1996. Calling a salad a federation: An investigation of semantic jargon, Part 2: Verbs. *Journal of Neurolinguistics, 9,* 251-260.

Mateu, J. 2001. Locative and locatum verbs revisited: Evidence from Romance. Şu kitapta: Y. D'Hulst, J. Rooryck ve J. Schroten (hazırlayanlar), *Romance languages and linguistic theory 1999.* Philadelphia: John Benjamins.

Matthew, A., Richards, A. ve Eysenck, M. 1989. Interpretation of homophones related to threat in anxiety states. *Journal of Abnormal Psychology, 98,* 31-34.

Mayer, R. E. 1993. The instructive metaphor: Metaphoric aids to students' understanding of science. Şu kitapta: A. Ortony (hazırlayan), *Metaphor and thought* (ikinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Maynard Smith, J. 1988. *Games, sex, and evolution.* New York: Harvester Wheatsheaf.

Mayr, E. 1982. *The growth of biological thought.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Mazurkewich, I. ve White, L. 1984. The acquisition of the dative alternation: Unlearning overgeneralizations. *Cognition, 16,* 261-283.

McCawley, J. D. 1968. The role of semantics in grammar. Şu kitapta: E. Bach ve R. T. Harris (hazırlayanlar), *Universals in linguistic theory.* New York: Holt, Rinehart & Winston.

McClelland, J.L. ve Kawamoto, A. H. 1986. Mechanisms of sentence processing: Assigning roles to constituents of sentences. Şu kitapta: J. L. McClelland ve D. E. Rumelhart (hazırlayanlar), *Paral-*

lel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition, cilt 2: *Psychological and biological models.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

McCloskey, M. 1983. Intuitive physics. *Scientific American, 248,* 122-130.

McCloskey, M., Caramazza, A., 8c Green, B. 1980. Curvilinear motion in the absence of external forces: Naive beliefs about the motion of objects. *Science, 210,* 1139-1141.

McCormick, M. 2005. Immanuel Kant: Metaphysics. *The Internet Encyclopedia of Philosophy.* http://www.iep.utm.edu/k/kantmeta.htm.

McEwan, I. 1998. *Amsterdam.* Londra: Jonathan Cape.

McGinn, C. 1993. *Problems in philosophy: The limits of inquiry.* Maiden, Mass.: Blackwell.

McGlone, M. S. ve Harding, J. L. 1998. Back (or forward?) to the future: The role of perspective in temporal language comprehension. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 24,* 1211-1223.

McGraw, A. P. ve Tetlock, P. E.2005. Taboo trade-offs, relational framing, and the acceptability of exchanges. *Journal of Consumer Psychology, 15,* 2-15.

Meier, B. P. ve Robinson, M. D. 2004. Why the sunny side is up: Associations between affect and vertical position. *Psychological Science, 15,* 243-247.

Metcalf, A. 2002. *Predicting new words: The secret of their success.* Boston: Houghton Mifflin.

Michotte, A. 1963. *The perception of causality.* Londra: Methuen.

Miller, G. A. 1991. *The science of words.* New York: W. H. Freeman.

Morgan, J. L., Bonamo, K. ve Travis, L. L. 1995. Negative evidence on negative evidence. *Developmental Psychology, 31,* 180 - 197.

Morgan, J. L. ve Travis, L. L. 1989. Limits on negative information on language learning. *Journal of Child Language, 16,* 531-552.

Murphy, G. 1996. On metaphoric representation. *Cognition, 60,* 173-204.

Myers, D. G. ve Diener, E. 1995. Who is happy? *Psychological Science, 6,* 10-19.

Nabokov, V. V. 1955. *Lolita.* New York: Vintage.

Nagel, T. 1997. *The last word.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Nedyalkov, V. P. ve Silnitsky, G. G. 1973. The typology of morphological and lexical causatives. Şu kitapta: F. Kiefer (hazırlayan),

Trends in Soviet theoretical linguistics. Dordrecht, Hollanda: Reidel.

Newell, A. ve Simon, H. A. 1972. *Human problem solving.* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

Newman, M. L., Pennebaker, J. W., Berry, D. S. ve Richards, J. M. 2003. Lying words: Predicting deception from linguistic styles. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29,* 665-675.

Nisbett, R. E. ve Cohen, D. 1996. *Culture of honor: The psychology of violence in the South.* New York: HarperCollins.

Nowak, M. A. ve Komarova, N. L. 2001. Towards an evolutionary theory of language. *Trends in Cognitive Sciences, 5,* 288-295.

Nunberg, G. 1979. The non-uniqueness of semantic solutions: Polysemy. *Linguistics and Philosophy, 3,* 143-184.

Nunberg, G. 2004. Imprecational categories. *The Language Log.* http://itre.cis.upenn.edu/~myl/languagelog/archives/000614.html.

Nunberg, G. 2006. *Talking Right: How conservatives turned liberalism into a tax-raising, latte-drinking, sushi-eating, Volvo-driving, New York Times-reading, body-piercing, Hollywood-loving, left-wing freak show.* New York: Public Affairs.

Nunez, R. E. ve Sweetser, E. 2006. With the future behind them: Convergent evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time. *Cognitive Science, 30,* 401-450.

Nwachukwu, P. A. 1987. *The argument structure of Igbo verbs* (Lexicon Project Working Paper #18). Cambridge, Mass.: MIT Center for Cognitive Science.

Oehrle, R. T. 1976. The grammatical status of the English dative alternation. Yayımlanmamış doktora tezi, MIT.

Ornstein, P. 2004. Where have all the Lisas gone? Şu kitapta: S. Pinker (hazırlayan), *The best American science and nature writing 2004.* Boston: Houghton Mifflin.

Ornstein, R. 1975. *On the experience of time.* New York: Penguin.

Osgood, C. E., Suci, G. ve Tannenbaum, P. 1957. *The measurement of meaning.* Urbana, 111.: University of Illinois Press.

Osherson, D. N., Stob, M. ve Weinstein, S. 1985. *Systems that learn.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Ostler, N. ve Atkins, B. T. S. 1992. Predictable meaning shift: Some linguistic properties of lexical implication rules. Şu kitapta: J. Pustejovsky ve S. Bergler (hazırlayanlar), *Lexical semantics and knowledge representation.* Berlin: Springer-Verlag.

Panksepp, J. 1998. *Affective neuroscience: The foundations of human and animal emotions.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Patai, D. 1998. *Heterophobia: Sexual harassment and the future of feminism.* New York: Rowman & Littlefield.

Pearl, J. 2000. *Causality.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Pederson, E., Danziger, E., Wilkins, D., Levinson, S. C, Kita, S. ve Senft, G. 1998. Semantic typology and spatial conceptualization. *Language, 74,* 557-589.

Piatelli-Palmarini, M. 1986. The rise of selective theories: A case study and some lessons from immunology. Şu kitapta: W. Demopoulos ve A. Marras (hazırlayanlar), *Language learning and concept acquisition.* Norwood, N.J.: Ablex.

Piatelli-Palmarini, M. 1989. Evolution, selection, and cognition: From "learning" to parameter setting in biology and the study of language. *Cognition, 31,* 1-44.

Pica, P., Lemer, C, Izard, V. ve Dehaene, S. 2004. Exact and approximate arithmetic in an Amazonian indigene group. *Science, 306,* 499-503.

Pinker, S. 1979. Formal models of language learning. *Cognition, 7,* 217-283.

Pinker, S. 1984. Visual cognition: An introduction. *Cognition, 18,* 1-63.

Pinker, S. 1984/1996. *Language learnability and language development.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Pinker, S. 1988. A computational theory of the mental imagery medium. Şu kitapta: M. Denis, J. Engelkamp ve J. T. E. Richardson (hazırlayanlar), *Cognitive and neuropsychological approaches to mental imagery.* Amsterdam: Martinus Nijhoff.

Pinker, S. 1989. *Learnability and cognition: The acquisition of argument structure.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Pinker, S. 1990. A theory of graph comprehension. Şu kitapta: R. Friedle (hazırlayan), *Artificial intelligence and the future of testing.* Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Pinker, S. 1994a. How could a child use verb syntax to learn verb semantics? *Lingua, 92,* 377-410.

Pinker, S. 1994b. *The language instinct.* New York: HarperCollins.

Pinker, S. 1995. Beyond folk psychology (Review of J. A. Fodor's *The elm and the expert*). *Nature, 373,* 205.

Pinker, S. 1997a. Words and rules in the human brain. *Nature, 387,* 547-548.

Pinker, S. 1997b. *How the mind works*. New York: Norton.
Pinker, S. 1999. *Words and rules: The ingredients of language*. New York: HarperCollins.
Pinker, S. 2002. *The blank slate: The modern denial of human nature*. New York: Viking.
Pinker, S. 2005. So how *does* the mind work? *Mind & Language, 20*, 1-24.
Pinker, S. 2007. Introduction. Şu kitapta: J. Brockman (hazırlayan), *What is your dangerous idea?* New York: HarperCollins.
Pinker, S. ve Birdsong, D. 1979. Speakers' sensitivity to rules of frozen word order. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 18*, 497-508.
Pinker, S. ve Bloom, P. 1990. Natural language and natural selection. *Behavioral and Brain Sciences, 13*, 707-784.
Pinker, S. ve Jackendoff, R. 2005. The faculty of language: What's special about it? *Cognition, 95*, 201-236.
Pinker, S. ve Rose, S. 1998. The two Steves: A debate. *Edge*, http://www.edge.org/3rd_culture/pinker_rose/pinker_rose_p1.html.
Pomerantz, J. R. 2003. Wholes, holes, and basic features in vision. *Trends in Cognitive Science, 7*, 471-473.
Pöppel, E. 2003. Pöppel's universal. *Edge*. http://www.edge.Org/q2004/page5.html#poppel.
Postma, A. ve Laeng, B. 2006. New insights in categorical and coordinate processing of spatial relations. *Neuropsychologia, 44* (Özel Sayı).
Potter, S. 1950/1971. *The complete upmanship*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
Potts, C. 2005. *The logic of conventional implicatures*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.
Prasada, S. ve Pinker, S. 1993. Generalizations of regular and irregular morphological patterns. *Language and Cognitive Processes, 8*, 1-56.
Premack, D. ve Premack, A. 2003. *Original intelligence*. New York: McGraw-Hill.
Proust, M. 1913/1982. *Remembrance of things past*. New York: Vintage Books.
Provine, R. R. 1996. Laughter. *American Scientist, 84*, 38-45.
Pullum, G. K. 1991. *The great Eskimo vocabulary hoax and other irreverent essays on the study of language*. Chicago: University of Chicago Press.
Pullum, G. K. 2003a. Passive voice and bias in Reuter headlines

about Israelis and Palestinians. *Language Log.* http://itre.cis.upenn.edu/~myl/languagelog/archives/000236.html.

Pullum, G. K. 2003b. Verb semantics and justifying war. *Language Log.* http://itre.cis.upenn.edu/~myl/languagelog/archives/000015.html.

Pustejovsky, J. 1995. *The generative lexicon.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Putnam, H. 1975. The meaning of "meaning." Şu kitapta: K. Gunderson (hazırlayan), *Language, mind, and knowledge.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Pylkkänen, L., Llinás, R. ve Murphy, G. 2006. The representation of polysemy: MEG evidence. *Journal of Cognitive Neuroscience, 18,* 97-109.

Quang Fuc Dong. 1971/1992a. English sentences without overt grammatical subject. Şu kitapta: A. M. Zwicky, P. H. Salus, R. I. Binnick ve A. L.Vanek (hazırlayanlar), *Studies out in left field: Defamatory essays presented to James D. McCawley on the occasion of his 33rd or 34th birthday.* Philadelphia: John Benjamins.

Quang Fuc Dong. 1971/1992b. A note on conjoined noun phrases. Şu kitapta: A. M. Zwicky, P. H. Salus, R. I. Binnick ve A. L. Vanek (hazırlayanlar), *Studies out in left field: Defamatory essays presented to James D. McCawley on the occasion of his 33rd or 34th birthday.* Philadelphia: John Benjamins.

Quine, W. V. O. 1960. *Word and object.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Quine, W. V. O. 1969. Natural kinds. Şu kitapta: W. V. O. Quine (hazırlayan), *Ontological other essays.* New York: Columbia Üniversitesi Yayınları.

Ramachandran, V. S. ve Blakeslee, S. 1998. *Phantoms in the brain: Probing the human mind.* New York: Morrow.

Randall, D. B. J. 1989. X me no X's: Some examples (mainly from the Renaissance) of the Neologizing imperative retort. *American Speech, 64,* 223-243.

Randall, L. 2005. *Warped passages: Unraveling the mysteries of the universe's hidden dimensions.* New York: HarperCollins.

Rappaport Hovav, M. ve Levin, B. 2007. All dative verbs are not created equal. Yayımlanmamış taslak, Kudüs İbrani Üniversitesi ve Stanford Üniversitesi.

Rappaport, M. ve Levin, B. 1985. A case study in lexical analysis: The locative alternation. Yayımlanmamış taslak, Kudüs İbrani Üniversitesi.

Rappaport, M. ve Levin, B. 1988. What to do with theta-roles. Şu kitapta: W. Wilkins (hazırlayan), *Syntax and semantics 21: Thematic relations*. New York: Academic Press.

Reddy, M. 1993.The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language. Şu kitapta: A. Ortony (hazırlayan), *Metaphor and thought* (ikinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Redelmeier, D. A. ve Tversky, A. 1996. On the belief that arthritis pain is related to the weather. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 93*, 2895-2896.

Reichenbach, H. 1947. *Elements of symbolic logic*. New York: Macmillan.

Richards, I. A. 1936/1965. *The philosophy of rhetoric*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Rijkhoff, J. 2002. *The noun phrase*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Robertson, L. C. 2003. *Space, objects, brains, and minds*. New York: Psychology Press.

Rock, I. 1983. *The logic of perception*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Roelofs, A. Basım aşamasında. The visual-auditory color-word Stroop asymmetry and its time course. *Memory & Cognition*.

Rosenblum, T. ve Pinker, S. 1983. Word magic revisited: Monolingual and bilingual pre-schoolers' understanding of the word-object relationship. *Child Development, 54*, 773-780.

Rosovsky, H. 1990. *The university: An owner's manual*. New York: Norton.

Ross, B. H. 1984. Remindings and their effects on learning a cognitive skill. *Cognitive Psychology, 16*, 371-416.

Ross, B. H. 1987. This is like that: The use of earlier problems and the separation of similarity effects. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 13*, 629-639.

Ross, J. R. Tarihsiz. Butterfly gazette. Yayımlanmamış taslak, North Texas Üniversitesi.

Roy, D. ve Pentland, A. 2002. Learning words from sights and sounds: A computational model. *Cognitive Science, 26*, 113-146.

Rozin, P. ve Fallon, A. 1987. A perspective on disgust. *Psychological Review, 94*, 23-41.

Russell, B. 1913. On the notion of cause. *Proceedings of the Aristotelian Society, 13*, 1-26.

Sadock, J. 1984. Whither radical pragmatics? Şu kitapta: D. Schiffrin (hazırlayan), *Georgetown University Round Table on Langu-*

ages and Linguistics. Washington, D.C.: Georgetown Üniversitesi Yayınları.

Salkoff, M. 1983. Bees are swarming in the garden. *Language, 59,* 288-346.

Sampson, G. 1982. The economics of conversation. Şu kitapta: N. V. Smith (hazırlayan), *Mutual knowledge.* New York: Academic Press.

Santos, L. R., Sulkowski, G. M., Spaepen, G. M. ve Hauser, M. D. 2002. Object individuation using property/kind information in rhesus macaques (*Macaca mulatto*). *Cognition, 83,* 241-264.

Saporta, S. 1994. *Society, language, and the university.* New York: Vantage.

Sasse, H. -J. 2002. Recent activity in the theory of aspect: Accomplishments, achievements, or just non-progressive state? *Linguistic Typology, 6,* 199-271.

Schacter, D. L. 1996. *Searching for memory: The brain, the mind, and the past.* New York: Basic Books.

Schacter, D. L. 2001. *The seven sins of memory: How the mind forgets and remembers.* Boston: Houghton Mifflin.

Schaller, S. 1991. A *man without words.* New York: Summit Books.

Schank, R. C. 1982. *Dynamic memory: A theory of reminding and learning in computers and people.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Schelling, T. C. 1960. *The strategy of conflict.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Schelling, T. C. 1978. *Micromotives and macrobehavior.* New York: Norton.

Schiffer, S. R. 1972. *Meaning.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Schön, D. A. 1993. Generative metaphor: A perspective on problem-setting in social policy. Şu kitapta: A. Ortony (hazırlayan), *Metaphor and thought* (ikinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Schütze, C. 1996. *The empirical basis of linguistics: Grammaticality judgments and linguistic methodology.* Chicago: University of Chicago Press.

Scott, E. C, Matzke, N. J., Branch, G. ve 284 scientists named "Steve." 2004. The morphology of Steve. *Annals of Improbable Research,* 24-29.

Searle, J. R. 1975. Indirect speech acts. Şu kitapta: P. Cole ve J. Morgan (hazırlayanlar), *Syntax and semantics 3: Speech acts.* New

York: Academic Press.
Searle, J.R. 1993a. Metaphor. Şu kitapta: A. Ortony (hazırlayan), *Metaphor and thought* (ikinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
Searle, J. R. 1993b. Rationality and realism: What is at stake? *Daedalus, 122,* 55-83.
Semenza, C. 2005. The (neuro)-psychology of mass and count nouns. *Brain and Language, 95,* 88-89.
Senghas, A., Kim, J. J. ve Pinker, S. 2004. The plurals-in-compounds effect. Yayımlanmamış taslak, Barnard Kolej.
Shad, U. P., 1971/1992. Some unnatural habits. Şu kitapta: A. M. Zwicky, P. H. Salus, R. I. Binnick ve A. L. Vanek (hazırlayanlar), *Studies out in left field: Defamatory essays presented to James D. McCawley on the occasion of of his 33rd or 34th birthday.* Philadelphia: John Benjamins.
Sheidlower, J. 1995. *The F-word.* New York: Random House.
Shepard, R. N. 1978. The mental image. *American Psychologist, 33,* 125-137.
Shibatani, M. 1976. The grammar of causative constructions: A conspectus. Şu kitapta: M. Shibatani (hazırlayan), *Syntax and semantics 6: The grammar of causative constructions.* New York: Academic Press.
Shtulman, A. 2006. Qualitative differences between naive and scientific theories of evolution. *Cognitive Psychology, 52,* 170-194.
Shultz, T. R. 1982. Rules of causal attribution. *Monographs of the Society for Research in Child Developments, 47.*
Simonson, I. ve Tversky, A. 1992. Choice in context: Tradeoff contrast and extremeness aversion. *Journal of Marketing Research, 29,* 281-295.
Singer, H. S. 2005. Tourette syndrome: From behavior to biology. *Lancet Neurology, 4,* 149-159.
Singer, I. B. 1984. *Stories for children.* New York: Farrar, Straus & Giroux.
Sinha, C. ve Kuteva, T. 1995. Distributed spatial semantics. *Nordic Journal of Linguistics, 18,* 167-199.
Siskind, J. 1995. A computational study of lexical acquisition. *Cognition, 50,* 1-25.
Slobin, D. 1.1996. From "thought and language" to "thinking for speaking." Şu kitapta: J. J. Gumperz ve S. C. Levinson (hazırlayanlar), *Rethinking linguistic relativity.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Smith, L. ve Thelen, E. (hazırlayanlar). 1993. *A dynamic systems approach to development: Applications*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Smith, N. V. (hazırlayan). 1982. *Mutual knowledge*. New York: Academic Press.

Social Security Administration (Sosyal Sigorta İdaresi). 2006. Popular baby names. http://www.ssa.gov/OACT/babynames/.

Soja, N. N., Carey, S. ve Spelke, E. S. 1991. Ontological categories guide young children's inductions of word meaning: Object terms and substance terms. *Cognition, 38*, 179-211.

Soit, J. 1987. Japanese sexual maledicta. Şu kitapta: R. Aman (hazırlayan), *The best of Maledicta: The International Journal of Verbal Aggression*. Philadelphia: Running Press.

Sommers, F. 1963.Types and ontology. *Philosophical Review, 72*, 327-363.

Sowell, T. 1980. *Knowledge and decisions*. New York: Basic Books.

Sowell, T. 1987. *A conflict of visions: Ideological origins of political struggles*. New York: Quill.

Sowell, T. 1996. *Migrations and cultures: A world view*. New York: Basic Books.

Speedie, L. J., Wertman, J. T. ve Heilman, K. M. 1993. Disruption of automatic speech following a right basal ganglia lesion. *Neurology, 43*, 1768-1774.

Spelke, E. 1995. Initial knowledge: Six suggestions. *Cognition, 50*, 433-447. Spelke, E. 2003. What makes us smart? Core knowledge and natural language. Şu kitapta: D. Gentner ve S. Goldin-Meadow (hazırlayanlar), *Language in mind: Advances in the study of language and thought*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Spellman, B. A. 1996. Acting as intuitive scientists: Contingency judgments are made while controlling for alternative potential causes. *Psychological Science, 7*, 337-343.

Spellman, B. A. 1997. Crediting causality. *Journal of Experimental Psychology: General, 126*, 323-349.

Spellman, B. A. ve Kincannon, A. 2001. The relation between counterfactual ("but for") and causal reasoning and implications for jurors' decisions. *Law and Contemporary Problems* (Hukukta ve Bilimde Neden-Sonuç İlişkisi konulu özel sayı), *64*, 241-264.

Spellman, B. A. ve Mandel, D. R. 1999. When possibility informs reality: Counterfactual thinking as a cue to causality. *Trends in Cognitive Science, 8*, 120-123.

Sperber, D. 1985. Anthropology and psychology: Towards an epide-

miology of representations. *Man, 20,* 73-89.
Sperber, D. ve Wilson, D. 1986. *Relevance: Communication and cognition.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.
Stalnaker, R. C. 1978. Assertion. Şu kitapta: P. Cole (hazırlayan), *Syntax and semantics 9: Pragmatics.* New York: Academic Press.
Symons, D. 1979. *The evolution of human sexuality.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.
Talmy, L. 1983. How language structures space. Şu kitapta: H. Pick ve L. Acredolo (hazırlayanlar), *Spatial orientation: Theory, research, and application.* New York: Plenum.
Talmy, L. 1985. Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. Şu kitapta: T. Shopen (hazırlayan), *Language typology and syntactic description III: Grammatical categories and the lexicon.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
Talmy, L. 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science, 12,* 49-100.
Talmy, L. 2000a. Force dynamics in language and cognition. Şu kitapta: *Toward a cognitive semantics 1: Concept structuring systems.* Cambridge, Mass.: MIT Press.
Talmy, L. 2000b. How language structures space. Şu kitapta: L. Talmy (hazırlayan), *Toward a cognitive semantics.* Cambridge, Mass.: MIT Press.
Tarr, M. J. ve Pinker, S. 1989. Mental rotation and orientation-dependence in shape recognition. *Cognitive Psychology, 21,* 233-282.
Tegmark, M. 2003. Parallel universes. *Scientific American, 288,* 41-51.
Tenner, E. 1989. Talking through our hats. *Harvard Magazine, 91,* 21-36.
Tenny, C. 1992. The aspectual interface hypothesis. Şu kitapta: I. A. Sag ve A. Szabolcsi (hazırlayanlar), *Lexical matters.* Stanford: Center for the Study of Language and Information.
Tetlock, P. E. 1999. Coping with tradeoffs: Psychological constraints and political implications. Şu kitapta: A. Lupia, M. McCubbins ve S. Popkin (hazırlayanlar), *Political reasoning and choice.* Berkeley: University of California Press.
Tetlock, P. E., Kristel, O. V., Elson, B., Green, M. C. ve Lerner, J. 2000. The psychology of the unthinkable: Taboo tradeoffs, forbidden base rates, and heretical counterfactuals. *Journal of Personality and Social Psychology, 78,* 853 – 870.
Thomson, J. J. 1985. The trolley problem. *Yale Law Journal, 94,*

1395-1415.

Tomasello, M. 2003. *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition.* Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Tooby, J. ve Cosmides, L. 1992. Psychological foundations of culture. Şu kitapta: J. Barkow, L. Cosmides ve J. Tooby (hazırlayanlar), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Tooby, J. ve Cosmides, L. 1996. Friendship and the banker's paradox: Other pathways to the evolution of adaptations for altruism. *Proceedings of the British Academy, 88,* 119-143.

Tooby, J. ve DeVore, I. 1987. The reconstruction of hominid evolution through strategic modeling. Şu kitapta: W. G. Kinzey (hazırlayan), *The evolution of human behavior: Primate models.* Albany: State University of New York Press.

Tootell, R. B.,Silverman, M. S., Switkes, E. ve De Valois, R. L. 1982. Deoxyglucose analysis of retinotopic organization in primate striate cortex. *Science, 218,* 902-904.

Treisman, A. ve Gelade, G. 1980. A feature-integration theory of attention. *Cognitive Psychology, 12,* 97-136.

Tversky, A. ve Kahneman, D. 1981. The framing of decisions and the psychology of choice. *Science, 211,* 453-458.

Tyler, A. ve Evans, V. 2003. *The semantics of English prepositions: Spatial scenes, embodied meaning, and cognition.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Ullman, M. T. 1999. Acceptability ratings of regular and irregular past-tense forms: Evidence for a dual-system model of language from word frequency and phonological neighborhood effects. *Language and Cognitive Processes, 14,* 47-67.

Ullman, M. T., Corkin, S., Coppola, M., Hickok, G., Growdon, J.H., Koroshetz, W. J. ve Pinker, S. 1997. A neural dissociation within language: Evidence that the mental dictionary is part of declarative memory, and that grammatical rules are processed by the procedural system. *Journal of Cognitive Neuroscience, 9,* 289-299.

Valiant, L. 1994. *Circuits of the mind.* New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Van Essen, D. C. ve Deyoe, E. A. 1995. Concurrent processing in the primate visual cortex. Şu kitapta: M. S. Gazzaniga (hazırlayan), *The cognitive neurosciences.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Van Lancker, D. ve Cummings, J. L. 1999. Expletives: Neurolinguis-

tic and neurobehavioral perspectives on swearing. *Brain Research Reviews, 31,* 83-104.

Van Lancker, D. ve Sidtis, B. 2006. Formulaic expressions in spontaneous speech of left- and right-hemisphere-damaged subjects. *Aphasiology, 20,* 411-426.

Van Valin, R. D. 2005. *Exploring the syntax-semantics interface.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Vanderschraaf, P. ve Sillari, G. 2005. Common knowledge. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy,* Kış 2005. http://plato.stanford.edu/archives/win2005/entries/common-knowledge/.

Varley, R. A., Klessinger, N. J. C., Romanowski, C. A. J. ve Siegal, M. 2005. Agrammatic but numerate. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 102,* 3519-3524.

Veblen, T. 1899/1994. *The theory of the leisure class.* New York: Penguin.

Vendler, Z. 1957. Verbs and times. *Philosophical Review, 66,* 143-160.

Vise, D. ve Malseed, M. 2005. *The Google story.* New York: Delacorte Press.

Wajnryb, R. 2005. *Expletive deleted: A good look at bad language.* New York: Random House.

Wallraff, B. 2006. *Word fugitives.* New York: HarperCollins.

Walsh, C. R. ve Sloman, S. A. 2005. The meaning of cause and prevent: The role of causal mechanism. Bilişsel Bilim Derneği Konferansı Tutanaklarında sunulan makale, Stresa, Italy.

Walsh, W. H. 1967. Immanuel Kant. Şu kitapta: P. Edwards (hazırlayan), *The encyclopedia of philosophy.* New York: Macmillan.

Wattenberg, L. 2005. The Baby Name Wizard's NameVoyager. www.babynamewizard.com/namevoyager/lnvO 105.html.

Wegner, D. 1989. *White bears and other unwanted thoughts: Suppression, obsession, and the psychology of mental control.* New York: Guilford.

Wegner, D. 2002. *The illusion of conscious will.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Wheeler, J. A. 1994. Time today. Şu kitapta: J. J. Halliwell, J. Pérez-Mercader ve W. H. Zurek (hazırlayanlar), *Physical origins of time asymmetry.* New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

White, P. A. 1995. Use of prior beliefs in the assignment of causal roles: Causal powers versus regularity-based accounts. *Memory & Cognition, 23,* 243-254.

Whorf, B. L. 1956. *Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf.* Cambridge, Mass.: MIT Press.

Wierzbicka, A. 1987. *English speech act verbs: A semantic dictionary*. New York: Academic Press.

Wierzbicka, A. 1988a. Oats and wheat: Mass nouns, iconicity, and human categorization. Şu kitapta: *The semantics of grammar*. Philadelphia: John Benjamins.

Wierzbicka, A. 1988b. *The semantics of grammar*. Philadelphia: John Benjamins.

Wierzbicka, A. 1988c. What's in a noun? (or: How do nouns differ in meaning from adjectives?). Şu kitapta: *The semantics of grammar*. Philadelphia: John Benjamins.

Wierzbicka, A. 1991. *Cross-cultural pragmatics: The semantics of human interaction*. New York: Mouton de Gruyter.

Wierzbicka, A. 1998. The semantics of English causative constructions in a universal- typological perspective. Şu kitapta: M. Tomasello (hazırlayan), *The new psychology of language*. Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Wiese, H. 2003. *Numbers, language, and the human mind*. New York: Cambridge University Press.

Williams, G. C. 1966. *Adaptation and natural selection: A critique of some current evolutionary thought*. Princeton, N.J.: Princeton Üniversitesi Yayınları.

Winner, E. ve Gardner, H. 1993. Metaphor and irony: Two levels of understanding. Şu kitapta: A. Ortony (hazırlayan), *Metaphor and thought* (ikinci edisyon). New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Winter, S. L. 2001. *A clearing in the forest: Law, life, and mind*. Chicago: University of Chicago Press.

Winter, Y. 2002. Atoms and sets: A characterization of semantic number. *Linguistics Inquiry, 33*, 493-505.

Wise, S., Murray, E. ve Gerfen, C. 1996. The frontal cortex-basal ganglia system in primates. *Critical Reviews in Neurobiology 10*, 317-356.

Wolff, P. 2002. A vector model of causal meaning. Şu kitapta: W. D. Gray ve C. D. Schunn (hazırlayanlar), *Proceedings of the 24th Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Mahwah, N.J.: Erlbaum.

Wolff, P. 2003. Direct causation in the linguistic coding and individuation of causal events. *Cognition, 88*, 1-48.

Wolff, P. 2007. Representing causation. *Journal of Experimental Psychology: General*.

Wolff, P. ve Song, G. 2003. Models of causation and the semantics of

causal verbs. *Cognitive Psychology, 47*, 276-332.
Wray, A. 1998. Protolanguage as a holistic system for social interaction. *Language Communication, 18*, 47-67.
Wynn, K. 1992. Addition and subtraction in human infants. *Nature, 358,* 749-750.
Xu, F. ve Carey, S. 1996. Infants' metaphysics: The case of numerical identity. *Cognitive Psychology, 30,* 111-153.
Xu, F., Carey, S. ve Welch, J. 1999. Infants' ability to use object kind information for object individuation. *Cognition, 70,* 137-166.
Yang, C. 2003. *Knowledge and learning in natural language*. New York: Oxford Üniversitesi Yayınları.
Yeung, N., Botvinick, M. M. ve Cohen, J. D. 2004. The neural basis of error detection: Conflict monitoring and the Error-Related Negativity. *Psychological Review, 11*, 931-959.
Zwicky, A. M., Salus, P. H., Binnick, R. I. ve Vanek, A. L. (hazırlayanlar). 1971/1992. *Studies out in left field: Defamatory essays presented to James D. McCawley on the occasion of his 33rd or 34th birthday*. Philadelphia: John Benjamins.

DİZİN

Aaron, David 323
Abarbanell, Linda 8, 180, 186, 188
Adams, Douglas 371
Adler, Jerry 161
Afrika kökenli Amerikalılar 33
agonist 273, 274, 275, 276, 277, 282, 286, 310, 312, 528
Akıllı Tasarım 298
Akşam Yıldızı ve Sabah Yıldızı 344, 346, 353
Aktionsart (eylem tipi) 247
Alcott, Louisa May 406
Allan, Keith 419
Allen, Woody 31, 72, 163, 263, 319, 425, 441
Amerikan Lehçe Derneği 30
Amgen 481
amigdala 404, 407
antagonist 273, 274, 276, 277, 286, 300, 310, 312, 524, 528
anterior singulat 410, 444
Aristoteles 150, 258, 346, 349, 354, 359
Asimov, Isaac 41
Aşırı Doğuştancılık 120, 125, 134, 191
Attneave, Fred 185
Baba, İkinci Film 239, 262, 354, 425, 501
Bad Acts and Guilty Minds (Katz) 116, 357
Bağımsızlık Bildirgesi 290
Barbekü Sosu Problemi 507
Barner, David 217
Barry, Dave 208, 241, 469
Barthes, Roland 172
Bates, Elizabeth 141
Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok 143
Batı felsefesi 303
bazal gangliyonlar 407, 410
Beatles 227, 347, 348, 354
bellek 114, 131, 165, 189, 331
Benihana restoran zinciri 287
Berra, Yogi 386
beyin 45, 112, 127, 132, 150, 177, 203, 207, 220, 224, 286, 294, 309, 322, 336, 404, 407, 444, 515, 523
biçimbilim 366, 412, 439
Bierce, Ambrose 463
Bilişsel Dilbilim 302
bitmemişlik görünüşü 252
bitmişlik görünüşü 282
Bloom, Paul 8, 218, 235
Bogosian, Eric 397
Bohr, Niels 403

Bono 395, 437, 438
Borden, Lizzie 247
Boroditsky, Lera 328
Boş Sayfa (Blank Slate, Pinker) 1, 7, 8
Boudin, Michael 301
Bowerman, Melissa 56, 329
Boyd, Richard 317
Brandstetter, Wanda 480
Brecht, Bertolt 93
Bresnan, Joan 9, 81, 102
Brin, Sergey 207
Brooks, David 103
Brown, Lloyd 225, 367
Brown, Penelope 462
Brown, Roger 466, 501, 533
Bruce, Lenny 394, 400, 422, 441, 536
Bryson, Bill 441
Burgess, Gelett 375
Burridge, Kate 8, 419
Bush, George H. W. 30
Bush, George W. 17, 257, 304
bütüncüllük etkisi 64, 65, 68, 108
Büyük Patlama 318, 389

Calvin ve Hobbes 27
Carey, Susan 9, 174, 213
Carlin, George 32, 395
Carnot, Sadi 314
Carroll, Lewis 154
Casasanto, Daniel 9
Cash, Johnny 387
Chagnon, Napoléon 176
Cheney, Dick 33, 493
Chesterton, G. K. 414
Chomsky, Noam 1, 45, 48, 61, 126, 145, 202, 302, 304, 440, 534, 535
Chua, Amy 523
Churchill, Winston 246
cinas 378, 526
Clark, Herbert 473
Clinton, Bill 373
Clinton, Hillary 264, 381
Comrie, Bernard 236
Coventry, Kenny 235
Crazy English (Lederer), 58, 211, 223, 431, 550
Crimson Tide (Denizde İsyan) 492
çağrı inşası 432
çocuklar 39, 40, 44, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 79, 127, 128, 131, 191, 213, 217, 218, 330, 340, 379, 391, 463, 466, 469, 513, 527
çokanlamlılık 141, 145, 147, 151, 152, 153, 155, 191, 317, 375

Darden, Christopher 397
Dawkins, Richard 305, 316, 479
dedikodu 51, 495, 504, 509
Değiş tokuş 494, 500
Dehaene, Stanislas 167
deneycilik 201
Dennett, Daniel 120
Dershowitz, Alan 8, 284, 479
Dickens, Charles 143
Dilbert 308, 315
dilbilgisi 43, 45, 49, 50, 59, 89, 97, 101, 109, 110, 111, 112, 113, 146, 171, 209, 211, 213, 238, 292, 304, 338, 407, 431, 432, 436, 437, 438, 439, 440, 441
Dil İçgüdüsü (*Language Instinct,* Pinker) 7, 161
Dilsel Belirlenimcilik 161, 171, 173, 179, 191, 213

Dinamik Sistemler 141
dini küfürler 413
Disraeli, Benjamin 325
Doğuştancılık 120, 125, 134, 191
Doonesbury 246
Dunbar, Kevin 337
Duncker, Karl 335
Durum Dilbilgisi 48
düzanlam 30
düzdeğişmece 145, 155, 156
Dworkin, Andrea 425

Edepli Yayın Yürürlüğü Yasası 33
Einstein, Albert 349
Endonezya dili 108
engelliler 389
Eşitlik Eşleşmesi 494, 495
etimoloji 361
Everett, Daniel 178

Fallon, April 420
Feiler, Bruce 483
Felemenkçe 182, 223
Feynman, Richard 279
FHK 32, 395, 396, 437, 452
Fields, W. C 156, 348
fiil inşaları 46, 59, 109
Fillmore, Charles 48
Finkelstein, Norman 284, 537
Fiske, Alan 9, 485
fizik 27, 83, 100, 164, 196, 200, 203, 204, 276, 278, 279, 298, 305, 337, 358, 385, 390, 491
Fodor, Jerry 119
fonostezi 366, 368
Foot, Philippa 284
Foreman, George 386
Frankfurt, Harry 418
Franklin, Benjamin 143, 236
Friedman, Kinky 401
Frost, Robert 323

Gallistel, C. R. 177, 178, 179, 180, 187, 540, 542
Gamow, George 176
Garfield, James 117, 287
Garrod, Simon 235
geçişli fiiller 32, 46, 91, 432, 433
geçişsiz fiiller 46, 91
Geldof, Bob 386
geniş zaman 247, 252, 496
Gentner, Dedre 131, 313
geometri 226, 229, 234, 235, 236, 518
Geschwind, Norman 407
Gibson, Mel 25
Gick, Mary 335
Gigerenzer, Gerd 512
Gilman, Albert 466
Gladwell, Malcolm 391
Gleason, Jean Berko 56
Gleason, Ralph J. 397
Gleitman, Lila 9, 185, 187
Glucksberg, Samuel 307
Goffman, Erving 446, 462
going to (gelecek zaman belirticisi) 56, 90, 103, 245, 368
Goldstein, Rebecca Newberger 8, 9
Google 133, 207, 564
Gordon, Peter 173, 176
Gorman, James 464
Gould, Stephen Jay 342
gönderim 145, 207, 345
görecilik 305, 306
görelilik 239, 279
Gregory, Dick 48

Grice, Paul 457
Griffiths, Rachel 386
Gropen, Jess 56, 90
Gruber, Jeffrey 66, 310
Guiteau, Charles J. 117

Haile Selassie 468
Hair (müzikal) 395, 425
Hall, Rich 371
Harlow, Ray 190
Harris, Judith Rich 452
Has.ktir Dalgası 444
Hatayla İlişkili Negativite 444
Hauser, Marc 8, 175, 271, 285, 298
Hearst, Patty 288
Heidegger, Martin 172
hesaplama 165, 169, 171, 319, 495
Hill, Anita 37
Holyoak, Keith 335
Hovav, Malka Rappaport 61
Huckleberry Finn (Twain) 399
Hughes, Geoffrey 399
Hume, David 193, 197, 198, 260, 261, 262, 267, 269, 284, 545, 546

Idle, Eric 395, 452
Ivanhoe (Scott) 153
iğrenme 419, 420, 421, 426
ikiyüzlülük 402, 455, 463
ilgeçler 68, 222, 232, 238, 244, 298, 309
internet 13, 27, 34, 56, 98, 207, 281, 285, 363, 364, 370, 378, 393, 395, 401, 459, 525
irrealis 244

İspanyolca 82, 169, 224, 406, 409
işler bellek 165

Jackendoff, Ray 8, 14, 16, 46, 66, 67, 141, 147, 151, 168, 191, 209, 210, 211, 214, 221, 222, 225, 226, 228, 230, 244, 247, 249, 250, 299, 309, 310, 311, 323, 324, 325, 546, 550, 556
James, William 140, 198, 237
jargon 124, 190, 552
Jeziorski, Michael 315
Johnson, Lyndon 451
Johnson, Mark 239, 296, 302
Johnson, Samuel 463, 494
Juan Carlos, Kral 468

kadınlar 85, 155, 322, 419, 423, 469, 487, 493
Kahan, Marcy 9, 27
Kahneman, Daniel 163, 300
Kant, Immanuel 197, 553, 564
kap-kalma durumu 51, 52, 53, 55, 56, 59, 68, 70, 74, 77, 133
kategoriler 13, 113, 200, 491, 516, 517
Katz, Leo 116, 267, 357
kavramsal anlambilim 14, 120, 191, 521
Kawamoto, Alan 157
kelebek 368
Kemmerer, David 8, 112, 309
Kennedy, John F. 264, 280, 383
Keysar, Boaz 307
Kızgınlık-Saldırganlık varsayımı 444
kimlik hırsızlığı 355
Kitcher, Patricia 201

Klein, Devrah 149
Koprolali (pis konuşma) 409
Korff, Baruch 295
korkunç ayartmalar 409
Kör Saatçi (*Blind Watchmaker*, Dawkins) 316
Krebs, John 479
Kripke, Saul 347
Kuzuların Sessizliği 47
kütleçekim tabanlı çerçeve 230

Lakoff, George 296, 302, 320, 436
Langan, Michael 481
Larkin, Philip 452
Lederer, Richard 58, 211, 223, 362, 431
Lee, Peggy 155
Lehrer, Tom 157, 425
Leviticus (Levililer) 324, 395
Levin, Beth 8, 46, 61, 134
Levinson, Stephen 180, 224, 462
Lewis, C. S. 39, 154, 263, 265, 267, 404, 428, 506, 551
Lewis, David 265
Lieberson, Stanley 381
Lillie, Beatrice 67
limbik sistem 403
Li, Peggy 8, 186
Lloyd, John 371
"Love Me Two Times" (Doors) 250

MacKay, Don 405
Madison (isim) 380, 382, 390
mağara 521
Mailer, Norman 450
Maledicta: The International Journal of 402, 529, 561
Manetos, Miltos 376
Marcus, Ruth Barcan 347
Marr, David 227
Marx, Groucho 143, 224, 424
matematik 124, 260, 280, 299, 303, 358, 495
McCartney, Paul, 346, 347, 348
McCawley, James D. 436, 557, 560, 566
McClelland, James 157
McCorduck, Pamela 156
McGinn, Colin 360
Men Are from Mars, Women Are from Venus (Erkekler Marstan, Kadınlar Venüsten) 116
Mencken, H. L 422
Metcalfe, Alan 374
Michelangelo 133, 134
Michotte, Albert 271
Miller, Jonathan 209, 323
Monroe, Marilyn 148, 381
Montagu, Ashley 430
Monty (karikatür) 29, 140, 141, 217, 230, 231, 249
Monty Python'ın Uçan Sirki 29
Morrison, Philip ve Phyllis 39
Murphy, Gregory 149
mühendislik 8, 42, 219, 280, 283, 313
mülkiyet 89
müstehcenlik 33, 393, 394, 396
Müşterek Paylaşım 486, 490

Nabokov, Vladimir 340
Naked and the Dead, [*Çıplak ve Ölü*] (Mailer) 450
Nedensel Bayes Ağı 268
neokorteks 403
Newell, Allen 334
New Yorker 325, 498

Nietzsche, Friedrich 172
Nisbett, Richard 470
nöbetleşim 52, 78, 90, 137, 151
Nunberg, Geoffrey 141, 439
Nyhan, David 424

Oidipus 344
olgusal fiiller 20
Onun Katları (Powers of Ten) 39
Ose, Doug 437
Öfke devresi 444
öldürmek 63, 97, 123, 128, 212, 259, 267, 285, 321, 513
önyükleme (bilgisayar fiili) 374

Page, Larry 207
Piatelli-Palmarini, Massimo 126
Pica, Pierre 179
Pile 'Em High karikatürü 342
podcast 376
Porter, Cole 395
Portnoy's Complaint [*Portnoy'un Şikâyeti*] (Roth) 433
Potter, Stephen 467
Potts, Christopher 441
Pöppel, Ernst 237
Presley, Elvis 251
Proust, Marcel 331
Provine, Robert 494
Pullum, Geoffrey 9, 98, 440
Pustejovsky, James 8, 150
Putnam, Hilary 347
Pygmalion (Shaw) 399, 411

Quang Fuc Dong 432, 437, 438, 440, 442, 557
Quine, W. V. O. 213, 557
Radikal Edimbilim 121, 140, 145, 157, 159, 191
Reagan, Ronald 98
realis 244
Reddy, Helen 155
Reinhart, A. K 420
renk sözcükleri 386
Rosen, Larry 330
Ross, Haj 368, 436
Roth, Philip 433
Rozin, Paul 420
Russell, Bertrand 30, 279
rüşvet 35, 36, 259, 455, 456, 476, 477, 478, 479, 480, 483, 484, 485, 498, 503

Sacks, Oliver 220
saklı-tip 61
Santayana, George 493
Santos, Laurie 9, 175
Sapir, Edward 160
sarışın 148, 209
Sassoon, Siegfried 192
Satran, Pamela 386
Saussure, Ferdinand de 365
sayma isimleri 209, 210, 216, 281
Schank, Roger 331
Schelling, Thomas 390, 477
Seinfeld 36, 475, 498
Sheidlower, Jesse 435
Shepard, Roger 195
sıfatlar 439
Silverstein, Larry 12
Simon, Herbert 334
Simpson, O. J . 397, 537
Singer, Isaac Bashevis 160, 451
Sloman, Steven 277
Smith, Anna Nicole 266
Smith, Susan 170
Snedeker, Jesse 217

soyut kavramlar 122, 204, 291, 296, 297
spam 28, 29, 363, 377
Spaulding, Bailey 271
Spelke, Elizabeth 167, 213
Splash (*Deniz Kızı*) 382
Starr, Kenneth 256
Steve Projesi 342
Stewart, Potter 357
Stroop etkisi 404
Subbiah, Ilavenil 9, 103, 295
Subbiah, Saroja 144
Sutcliffe, Stuart 348
şapkalar 384

Talmy, Len 67, 225, 272
Tanımlama Sorunu 477, 502
Tannen, Deborah 493
Tanrı 32, 33, 50, 87, 88, 98, 343, 360, 410, 413, 414, 415, 417, 418, 426, 468, 525
televizyonda söyleyemeyeceğiniz yedi sözcük 32
temel kavramlar 299
Temiz Yayın Yasası 33, 438
Tenner, Edward 383
teşbih 312
Tetlock, Philip 498
Thomas, Clarence 37, 397
Thomas, Dylan 439
Thurber, James 455
Tipping Point, The (Gladwell) 391
Tlingit dili 224
topoloji 224
Tourette sendromu 408, 410, 448
Truman, Bess 398
Truth, Sojourner 155
Tucker, Sophie 114
Turner, Mark 323
Tümel Dilbilgisi 45
Türkçe 2, 8, 110, 169
Tversky, Amos 163, 300
Twain, Mark 19, 21, 44, 346, 399
Tzeltal dili 180, 181, 185, 187, 188
Tzotzil dili 188

Üretici Anlambilim 302, 436
üstbelirlenim 267

Varley, Rosemary 168
Veblen, Thorstein 385
Venüs 344, 355, 359
Vioxx (ilaç) 270

Wallraff, Barbara 372
Walsh, Clare 277
Waters, Muddy 155
West, Mae 157
When Harry Met Sally 26
Whorf, Benjamin Lee 61, 160, 173, 564
Whorf varsayımı 160, 166
Wierzbicka, Anna 205
Wieseltier, Leon 25
Wolff, Phillip 8
Words and Rules (Pinker), 7, 147, 233, 366
Wright, Steven 308
wug testi 56, 70

Xu, Fei 174

Yahudiler 32, 33, 418

Yanomamö 176
yararlanan görünüşü 85
Yellow Submarine (Beatles) 227
yermerkezli çerçeve 184, 230
Yetke Sıralaması 490
yevi (yeşil + mavi) 127
Yidiş dili 25
Yidiş-İngilizce 155, 432
yönelme durumu inşası 81, 82

Zappa, Frank 25
Zippy 221, 369

Düşüncenin Maddesi'nde Pinker önceki kitaplarında işlediği iki konuyu ayrıntılarıyla irdeliyor: dil ve insan doğası. Zihnin nasıl işlediğini kullandığımız dille açıklayarak, günlük hayattaki sözcüklerin insan duygularıyla ilgili gerçekleri betimlediğini gösteren Pinker, insan ilişkilerindeki karmaşıklığı açıklamanın yolunun dil olduğunu savunmakta. Pinker'e göre politik fikirlerden dini inançlara kadar tüm düşüncelerimiz, uzam, güç, iktidar, fedakârlık gibi temel fikirler etrafında şekillenir. Dilin insan düşüncesini nasıl şekillendirdiğini bilimsel gözle değerlendiren bu kitap Pinker'ın en son çalışmalarının bir özetini oluşturuyor.

"Pinker bir yıldız ve dünya ona sahip olduğu için çok şanslı."
–Richard Dawkins

"Sürükleyici ve kışkırtıcı ... bol mizah yüklü harika bir kitap."
–Douglas Hofstadter

"Önemli ve davetkâr bir çalışma."
–*Science*

"Üzerine düşünülecek ve konuşulacak bol malzeme sunuyor."
–*Boston Globe*

ALFA
alfakitap
alfakitap
alfakitap
www.alfakitap.com
9 786051 716329
BİLİM